॥ अथ श्रीमद्भागवते प्रथमस्कंधः प्रारभ्यते ॥

शुक
परिक्षित

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः नमःपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामचंद्राय वागीशायस्यवदनेलक्ष्मी
र्यस्यचवक्षसि यस्यास्तेहृदयेसंवित्तंनृसिंहमहंभजे १ विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् श्रीकृष्णाख्यंपरंधामजगद्धामनमामतत् २ माधवोमाधवावीशौसर्वसिद्धि
विधायिनौ वंदेपरस्परात्मानौपरस्परनुतिप्रियौ ३ संप्रदायानुरोधेनपौर्वापर्यानुसारतः श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयंप्रतन्यते ४ काहंमंदमतिः क्वेदंमंथनंक्षीरवारिधेः किंत
त्रपरमाणुर्वैयत्रमज्जतिमंदरः ५ मूकंकरोतिवाचालंपंगुंलंघयतेगिरिम् यत्कृपातमहंवंदेपरमानंदमाधवम् ६ श्रीमद्भागवताभिधःसुरतरुस्तारांकुरःसज्जनिः स्कंधैर्द्वादश
भिस्ततःप्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः द्वात्रिंशत्त्रिशतंचयस्यविलसच्छाखाःसहस्राण्यलंपर्णान्यष्टदशेष्टदोऽतिसुलभोवर्वर्तिसर्वोपरि ७ अथनानापुराणशास्त्रप्रबंधैश्चित्तप्रस
त्तिमलभमानस्तत्रतत्रापरितुष्यन्नारदोपदेशतः श्रीमद्भगवद्गुणवर्णनप्रधानंभागवतशास्त्रंप्रारिप्सुर्वेदव्यासस्तत्प्रतिपाद्यपरदेवताऽनुस्मरणलक्षणंमंगलमाचरति जन्मादीति
परंपरमेश्वरंधीमहीति ध्यायतेर्लिङिच्छांदसम् ध्यायेमेत्यर्थः बहुवचनंशिष्याभिप्रायम् तमेवस्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति तत्रस्वरूपलक्षणंसत्यमिति सत्यत्वेहेतुः य
त्रयस्मिन्त्रयाणांमायागुणानांतमोरजःसत्त्वानांसर्गोभूतेंद्रियदेवतारूपः मृषासन् अमृषासत्यः यत्सत्यतयामिथ्यासर्गोऽपिसत्यवत्प्रतीयतेतंपरंसत्यमित्यर्थः अत्रदृष्टांतः तेजोवारिमृ
दांयथाविनिमयोव्यत्ययः अन्यस्मिन्नन्यावभासः सयथाधिष्ठानसत्तयासद्वत्प्रतीयतइत्यर्थः तत्रतेजसिवारिबुद्धिर्मरीचितोयेप्रसिद्धा मृदिकाचादौवारिबुद्धिरित्यादियथायथमूह्यम्

जन्माद्यस्ययतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्तेनेब्रह्महृदायआदिकवयेमुह्यंतियत्सूरयः
तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्रत्रिसर्गोमृषाधाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहि १

यद्वा तस्यैवपरमार्थसत्यत्वप्रतिपादनाय तदितरस्यमिथ्यात्वमुक्तम् यत्रमृषैवायंत्रिसर्गोनवस्तुतःसन्निति यत्रेत्यनेनप्रतीतमुपाधिसंबंधंवारयति स्वेनैवधाम्नामहसानि
रस्तंकुहकंकपटंयस्मिन्तम् तटस्थलक्षणमाह जन्मादीति अस्यविश्वस्यजन्मस्थितिभंगायतोभवंतितंधीमहीति तत्रहेतुः अन्वयादितरतश्चार्थेषुकार्येषुपरमेश्वरस्यसद्रूपेणान्व
यात्कार्येभ्यश्चखपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकात् यद्वाअन्वयशब्देनानुवृत्तिरितरशब्देनव्यावृत्तिः अनुवृत्तत्वात्सद्रूपंब्रह्मकारणंमृत्सुवर्णादिवत् व्यावृत्तत्वाद्विश्वंकार्यंघटकुंडलादि
वदित्यर्थः यद्वा सावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यांयदस्यजन्मादितद्यतोभवतीतिसंबंधः यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्याःश्रुतयः
स्मृतयश्च यतःसर्वाणिभूतानिभवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्चप्रलयंयांतिपुनरेवयुगक्षयइत्याद्याः तर्हिकिंप्रधानंजगत्कारणत्वाद्ध्येयमभिप्रेतंनेत्याह अभिज्ञोयःतम् सऐक्षतलो
कान्नुसृजाइति सइमाँल्लोकानसृजतेतिश्रुतेः ईक्षतेर्नाशब्दमितिन्यायाच्च तर्हिजीवःस्यान्नेत्याह स्वराट् स्वेनैवराजतेयः तंस्वतःसिद्धज्ञानवानित्यर्थः तर्हिकिंब्रह्माहिरण्यगर्भः
समवर्ततताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसीदितिश्रुतेः नेत्याह तेनइति आदिकवयेब्रह्मणेऽपि ब्रह्मवेदंयःतेनेप्रकाशितवान् योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै तं
हदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइतिश्रुतेः ननुब्रह्मणोऽन्यतोवेदाध्ययनमप्रसिद्धम् सत्यम् तत्तुहृदामनसैवतेने अनेनबुद्धिवृत्तिप्रवर्तकत्वेनगायत्र्यर्थोदर्शितः
वक्ष्यतिहि प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वताऽजस्यसतींस्मृतिंहृदि स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यतः समेऋषीणामृषभःप्रसीदतामिति ननुब्रह्मास्वयमेवसुप्तप्रतिबुद्धन्याये

नवेदह्युपलक्षतांनेत्याह यद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोपिमुह्यंतीति तस्मात्ब्रह्मणोपिपराधीनज्ञानत्वात्स्वतःसिद्धज्ञानः परमेश्वरएवजगत्कारणम् अतएवसत्यः असतःसत्ताप्रदत्वा
न्न परमार्थसत्यः सर्वज्ञत्वेनचानिरस्तकुहकः तंधीमहीति गायत्र्याप्रारंभेणचगायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमितिदर्शितम् यथोक्तंमत्स्यपुराणेपुराणदानप्रस्तावे यत्राधि
कृत्यगायत्रींवर्ण्यतेधर्मविस्तरः वृत्रासुरवधोपेतंतद्भागवतमिष्यते लिखित्वातच्चयोदद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् प्रोष्ठपद्यांपौर्णमास्यांसयातिपरमंपदम् अष्टादशसहस्राणिपु-
राणंतत्प्रकीर्तितम् पुराणांतरेच ग्रंथोऽष्टादशसाहस्रोद्वादशस्कंधसंमितः हयग्रीवब्रह्मविद्यायत्रवृत्रवधस्तथा गायत्र्याचसमारंभस्तद्वैभागवतंविदुः पद्मपुराणेअंबरीषंप्रति
गौतमोक्तिः अंबरीषशुकप्रोक्तंनित्यंभागवतंशृणु पठस्वस्वमुखेनापियदीच्छसिभवक्षयमिति अतएवेदंभागवतमन्यवदित्यपिनशंकनीयम् १ इदानींश्रोतृप्रवर्तनायश्रीभाग
वतस्यकांडत्रयविषयेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यःश्रैष्ठ्यंदर्शयति धर्मइति अत्रश्रीमतिसुंदरेभागवतेपरमोधर्मोनिरूप्यते परमत्वेहेतुः प्रकर्षेणउज्झितंकैतवंफलाभिसंधिलक्षणंकपटंय-

धर्मःप्रोज्झितकैतवोऽत्रपरमोनिर्मत्सराणांसतांवेद्यंवास्तवमत्रवस्तुशिवदंतापत्रयोन्मूलनम्
श्रीमद्भागवतेमहामुनिकृतेकिंवापरैरीश्वरःसद्योहृद्यवरुध्यतेऽत्रकृतिभिःशुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् २

स्मिन्सः प्रशब्देनमोक्षाभिसंधिरपिनिरस्तः केवलमीश्वराराधनलक्षणोधर्मोनिरूप्यतइति अधिकारितोऽपिधर्मस्यपरमत्वमाह निर्मत्सराणांपरोत्कर्षासहनंमत्सरः तद्रहितानांस
तांभूतानुकंपिनाम् एवंकर्मकांडविषयेभ्यःशास्त्रेभ्यःश्रैष्ठ्यमुक्तम् ज्ञानकांडविषयेभ्योपिश्रैष्ठ्यमाह वेद्यमिति वास्तवंपरमार्थभूतंवस्तुवेद्यम् ननुवैशेषिकाणामिवद्र
व्यगुणादिरूपम् यद्वा वास्तवशब्देनवस्तुनोंऽशोजीवोवस्तुनःशक्तिर्मायाच वस्तुनःकार्यंजगच्चतत्सर्वंवस्त्वेव नततःपृथगिति वेद्यम् अयत्नेनैवज्ञा-
तुंशक्यमित्यर्थः ततःकिमतआह शिवदं परमसुखदं किंच आध्यात्मिकादितापत्रयोन्मूलनंच अनेनज्ञानकांडविषयेभ्यःश्रैष्ठ्यंदर्शितम् कर्तृतोऽपिश्रैष्ठ्यमाह महा
मुनिः श्रीनारायणः तेनप्रथमंसंक्षेपतःकृते देवताकांडविषयगतंश्रैष्ठ्यमाह परैःशास्त्रैस्तदुक्तसाधनैर्वाईश्वरोहृदिकिंवा सद्यएवावरुध्यते स्थिरीक्रियते वाशब्दःकटाक्षे
किंतुविलंबेनकथंचिदेव अत्रतुशुश्रूषुभिःश्रोतुमिच्छद्भिरेवतत्क्षणादेवावरुध्यते इदमेवतर्हिकिमितिसर्वेनशृण्वंति तत्राह कृतिभिरिति श्रवणेच्छातुपुण्यैर्विनानोत्पद्यत
इत्यर्थः तस्मादत्रकांडत्रयार्थस्यापियथावत्प्रतिपादनादिदमेवसर्वशास्त्रेभ्यःश्रेष्ठम् अतोनित्यमेतदेवश्रोतव्यमितिभावः २ छ छ छ

इदानींतुनकेवलंसर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वादस्यश्रवणंविधीयते अपितुसर्वशास्त्रफलरूपमिदमतः परमादरेणसेव्यमित्याह निगमेति निगमोवेदः स एवकल्पतरुः सर्वपुरुषार्थोपाय-
त्वात् तस्यफलमिदंभागवतंनाम नतुवैकुंठगतंनारदेनानीयमह्यंदत्तं मयाचशुकस्यमुखेनिहितम् तच्चतन्मुखाद्भुविगलितं शिष्यप्रशिष्यादिरूपपल्लवपरंपरयाशनैरखंड-
मेवावतीर्णं नतूच्चपातेनस्फुटितमित्यर्थः एतच्चभाविष्यदपिभूतवन्निर्दिष्टम् अनागताख्यानेनैवास्यशास्त्रस्यप्रवृत्तेः अतएवामृतरूपेणद्रवेणसंयुतम् लोकेहिशुकमुखस्पृष्टं
फलममृतमिवस्वादुभवतीतिप्रसिद्धम् अत्रशुकोमुनिः अमृतंपरमानंदः सएवद्रवोरसः रसोवैसः रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रुतेः अहोरसिकाः हेरसज्ञाः तत्रापिभावुकाः हेर
सविशेषभावनाचतुराः अहो गलितमित्यलभ्यलाभोक्तिः इदंभागवतंनामफलंमुहुःपिबत ननुत्वगष्ठ्यादिकंविहायफलाद्रसः पीयते कथंफलमेवपातव्यंतत्राह रसंरसरूपं अतस्त्व
गष्ठ्यादेर्हेयांशस्याभावात्फलमेवकृत्स्नंपिबत अत्रचरसतादात्म्यविवक्षयारसवत्त्वस्याविवक्षितत्वादगुणवचनेऽपिरसशब्देमतुपः प्राप्त्यभावात्तेनविनैवरसंफलमितिसामानाधिकर
ण्यम् तत्रफलमित्युक्तेपानासंभवोहेयांशप्रसक्तिश्चभवेदितितन्निवृत्त्यर्थंरसमित्युक्तम् रसमित्युक्तेपिगलितस्यरसस्यपातुमशक्यत्वात्फलमितिद्रष्टव्यम् नचभागवतामृतपा
नंमोक्षेऽपित्याज्यमित्याह आलयं लयोमोक्षः अभिविधावाकारः लयमभिव्याप्य नहीदंस्वर्गादिसुखवन्मुक्तेरुपेक्ष्यते किंतुसेव्यतएव वक्ष्यतिहि आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रंथा अप्यु-

निगमकल्पतरोर्गलितंफलंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् पिबतभागवतंरसमालयंमुहुरहोरसि-
काभुविभावुकाः ३ नैमिशेऽनिमिषक्षेत्रेऋषयःशौनकादयः सत्रंस्वर्गायलोकायसहस्रसममा
सत ४ तएकदातुमुनयःप्रातर्हुतहुताग्नयः सत्कृतंसूतमासीनंपप्रच्छुरिदमादरात् ५

रुक्रमे कुर्वंत्यहैतुकींभक्तिमित्थंभूतगुणोहरिरिति ३ तदेवमनेनश्लोकत्रयेणविशिष्टेष्टदेवतानुस्मरणपूर्वकंप्रारिप्सितस्यशास्त्रस्यविषयप्रयोजनादिवैशिष्ट्येनसुखसे-
व्यत्वेनचश्रोतॄनभिमुखीकृत्यशास्त्रमारभते नैमिशइति ब्रह्मणाविसृष्टस्यमनोमयस्यचक्रस्यनेमिःशीर्यतेकुंठीभवतियत्रतन्नैमिशंनैमिशमेववानैमिशम् तथाचवायवीये एतन्म
नोमयंचक्रंमयासृष्टंविसृज्यते यत्रास्यशीर्यतेनेमिःसदेशस्तपसःशुभः इत्युक्त्वासूर्यसंकाशंचक्रंसृष्ट्वामनोमयम् प्रणिपत्यमहादेवंविससर्जपितामहः तेऽपिहृष्टतमाविप्राःप्रण
म्यजगतांप्रभुम् प्रययुस्तस्यचक्रस्ययत्रनेमिर्व्यशीर्यत तद्वनंतेनविख्यातंनैमिशंमुनिपूजितमिति नैमिषइतिपाठेवाराहपुराणोक्तंद्रष्टव्यं तथाहि गौरमुखमृषिंप्रतिभगवद्वाक्यम्
एवंकृत्वाततोदेवोमुनिंगौरमुखंतदा उवाचनिमिषेणेदंनिहतंदानवंबलम् अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितं भविष्यतियथार्थंवैब्राह्मणानांविशेषकमिति अनिमिषःश्रीविष्णुः
अलुमदृष्टित्वात्तस्यक्षेत्रे तथाचानेनैवशौनकादिकृतं क्षेत्रेऽस्मिन्नेष्यामेवयमिति स्वःस्वर्गोगीयतइतिस्वर्गायोहरिःसएवलोकःभक्तानांनिवासस्थानं तस्मैतत्प्राप्तयइत्यर्थः सहस्रंसमाःसंव
त्सराः अनुष्ठानकालोयस्यतत् सत्रंसत्रसंज्ञकंकर्मोद्दिश्य आसत उपविविशुः यद्वा आसताकुर्वतेत्यर्थः आलभेतनिर्वपति उपयंतीत्यादिवत् प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेन आसनेर्धा
त्वर्थस्याविवक्षितत्वात् ४ प्रातःकालेहुताएवहुताअग्नयोयैस्ते अनेननित्यनैमित्तिकहोमसाकल्यंदर्शितम् इदंवक्ष्यमाणमादरात्पप्रच्छुः ५ ६ ६ ७

विविदिषितानर्थान्प्रष्टुंसूतस्यसर्वशास्त्रज्ञानातिशयमाहुः त्वयेतित्रिभिः श्लोकैःइतिहासोमहाभारतादिस्तत्सहितानि नकेवलमधीतानि अपितुआख्यातान्यपिव्याख्यातानिचउ
नअपियानिधर्मशास्त्राणितान्यपि ६ किंच यानीत्यादि विदांविदुषांमध्येश्रेष्ठोव्यासः यानिवेद परवरेसगुणनिर्गुणेब्रह्मणीविंदतीतितथा ७ वेत्थजानासि सौम्यहेसाधो तेषामनु
ग्रहात् तत्त्वतोज्ञानेहेतुमाह ब्रूयुरिति स्निग्धस्यप्रेमवतः उतएवरहस्यमपिब्रूयुरेव ८ अंजसाग्रेयथार्जवेन एकांततः श्रेयः अव्यभिचारिश्रेयःसाधनम् ९ अन्येपिबहुनाकालेनबहु
शास्त्रश्रवणादिभिर्विविचिन्वंतुनेत्याहुः प्रायेणेति हेसभ्यसाधो अस्मिन्युगेकलौअल्पायुषोजनाः तत्रापिमंदाः अलसाः तत्रापिसुमंदमतयः तत्रापिमंदभाग्याः तत्राप्युपद्रुताःरोगादि
भिः १० नचबहुशास्त्रश्रवणेऽपितावतैवफलसिद्धिरित्याहुः भूरीणिकर्माण्यनुष्ठेयानियेषुतानि समुद्धृत्ययथावदुद्धृत्ययेनउद्धृतवचनेन आत्मबुद्धिःसंप्रसीदति सम्यगुपशाम्यति
११ प्रश्नांतरंसूतजानासीतिपंचभिः भद्रंतइत्यौत्सुक्येनाशीर्वादः भगवान्निरतिशयैश्वर्यादिगुणः सात्वतां सच्छब्देनसत्वमूर्तिर्भगवान् सउपास्यतयाविद्यतेयेषामितिस त्वंतोभ

ऋषयऊचुः त्वयाखलुपुराणानिसेतिहासानिचानघ आख्यातान्यप्यधीतानिधर्मशास्त्राणियान्युत ६ यानिवेदविदांश्रेष्ठोभगवान्बादरा
यणः अन्येचमुनयःसूत परावरविदोविदुः ७ वेत्थत्वंसौम्यतत्सर्वंतत्त्वतस्तदनुग्रहात् ब्रूयुःस्निग्धस्यशिष्यस्यगुरवोगुह्यमप्युत ८ तत्र
तत्रांजसायुष्मन् भवतायद्विनिश्चितम् पुंसामेकांततःश्रेयस्तन्नःशंसितुमर्हसि ९ प्रायेणाल्पायुषःसभ्यकलावस्मिन्युगेजनाः मंदाःसुमं
दमतयोमंदभाग्याह्युपद्रुताः १० भूरीणिभूरिकर्माणिश्रोतव्यानिविभागशः अतःसाधोऽत्रयत्सारंसमुद्धृत्यमनीषया ब्रूहिनःश्रद्दधाना
नांयेनात्मासंप्रसीदति ११ सूतजानासिभद्रंतेभगवान्सात्वतांपतिः देवक्यांवसुदेवस्यजातोयस्यचिकीर्षया १२ तन्नःशुश्रूषमाणानामर्हस्यं
गानुवर्णितुम् यस्यावतारोभूतानांक्षेमायचभवायच १३ आपन्नःसंसृतिंघोरांयन्नामविवशोगृणन् ततःसद्योविमुच्येतयद्बिभेतिस्वयं
भयम् १४ यत्पादसंश्रयाःसूतमुनयःप्रशमायनाः सद्यःपुनंत्युपस्पृष्टाःस्वर्धुन्यापोऽनुसेवया १५ कोवाभगवतस्तस्यपुण्यश्लोकेड्यक
र्मणः शुद्धिकामोनशृणुयाद्यशःकलिमलापहम् १६ तस्यकर्माण्युदाराणिपरिगीतानिसूरिभिः ब्रूहिनःश्रद्दधानानांलीलयादधतःकलाः १७
अथाख्याहिहरेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाः लीलाविदधतःस्वैरमीश्वरस्यात्ममायया १८

क्ताः स्वार्थेअण् राक्षसवायसादिवत् तस्यचाश्रवणमार्षम् तदेवंसात्वं
तइतिभवति तेषांपतिःपालकः यस्यार्थविशेषस्यचिकीर्षयावसुदेवस्यभार्यायांदेवक्यांजातः १२ अंगहेसूततन्नोवर्णयितुमर्हसि सामान्यतः तावद्यस्यावतारोभूतानांक्षेमा
यपालनायभवायसमृद्धये १३ तत्प्रभावमनुवर्णयंतस्तद्यशःश्रवणोत्सुक्यमाविष्कुर्वंति आपन्नइतित्रिभिःसंसृतिमापन्नःप्राप्तःविवशोपि ततःसंसृतेः तत्रहेतुः यद्यतोनाम्नः
भयमपिआविद्यालक्षणंतमःस्वयमेवबिभेति १४ किंचयस्यपादःसंश्रयोयेषां अतएवप्रशमोऽयनंवर्त्माश्रयोवायेषांतेमुनयःउपस्पृष्टाःसन्निधिमात्रेणसेविताःसद्यःपुनंति
स्वर्धुनीगंगातस्याआपस्तुतत्पादाद्भिःस्रुताःनतुतत्रैवतिष्ठंति अतस्तत्संबंधेनैवपुनंत्योऽप्यनुसेवयापुनंतिनतुसद्यइतिमुनीनामुत्कर्षोक्तिः १५ पुण्यश्लोकैरीड्यानिस्तव्यानि
कर्माणियस्यतस्ययशः १६ प्रश्नांतरंतस्येति उदाराणिमहांति विश्वसृष्ट्यादीनि सूरिभिर्नारदादिभिः कलाः ब्रह्मरुद्रादिमूर्तीः १७ अथेतिप्रश्नांतरे अवतारकथाःस्थित्यर्थ
मेवतत्तदवसरेयेमत्स्याद्यवताराः तदीयाःकथाः स्वैरंलीलाःकुर्वतः श्रीकृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नेनैवतच्चरितप्रश्नोऽपिजातएवेतिज्ञातव्यम् १८ छ छ छ

अत्यौत्सुक्येन पुनरपि तच्चरितान्येव श्रोतुमिच्छंतस्तत्रात्मनस्तृष्णाभावमावेदयंति वयंत्विति योगयागादिषु तृप्ताः स्म उद्गच्छति तमो यस्मात्स उत्तमः तथाभूतः श्लोको यशो यस्य
तस्य विक्रमे तु विशेषेण न तृप्यामः अलमिति न मन्यामहे तत्र हेतुः यद्विक्रमं शृण्वतां यद्वा अन्ये तृप्यंतु नाम वयं तु नेति तुशब्दस्यान्वयः अयमर्थः त्रेधा ह्यलंबुद्धिर्भवति उदरादिभ-
रणेन वा रसाज्ञानेन वा स्वादुविशेषाभावाद्वा तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रोत्रस्याकाशत्वादभरणमित्युक्तम् रसज्ञानामित्यनेन चाज्ञानतः पशुवत्तृप्तिर्निराकृता इक्षुभक्षणवद्रसांतराभा-
वेन तृप्तिं निराकरोति पदे पदे प्रतिक्षणं स्वादुतोऽपि स्वादु १९ अतः श्रीकृष्णचरितानि कथयेत्याशयेनाहुः कृतवानिति अतिमर्त्यानि मर्त्यानतिक्रांतानि गोवर्द्धनोद्धरणादीनि मनु
ष्येष्वसंभावितानीत्यर्थः २० ननु याजनाध्यापनादिव्यग्राणां कुत एतच्छ्रवणावकाशः स्यादत आहुः कलिमागतं ज्ञात्वा तद्भिया विष्णुपदं गंतुकामाः दीर्घसत्रेण निमित्तेनात्रासीनाः ह
रेः कथायां सक्षणाः लब्धावसराः २१ अस्मिंश्च समये त्वद्दर्शनमीश्वरेणोपसंपादितमित्यभिनंदंति त्वमिति कलिं निस्तर्तुमिच्छतामर्णवं तितीर्षतां कर्णधारो नाविक इव २२ पुनः प्र-
श्नांतरं ब्रूहीति धर्मस्य वर्मणि कवचवद्रक्षके स्वां काष्ठां मर्यादां स्वरूपमित्यर्थः अस्य चोत्तरं कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सहेत्ययं श्लोकः २३ इति श्रीभागवते महापुरा

वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमे यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादु स्वादु पदे पदे १९ कृतवान्किल वीर्याणि सह रामेण केशवः अतिमर्त्यानि भगवा
न्गूढः कपटमानुषः २० कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवे वयम् आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः २१ त्वं नः संदर्शितो धात्रा दुस्तरं नि
स्तितीर्षताम् कलिं सत्त्वहरं पुंसां कर्णधार इवार्णवम् २२ ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मः कं शरणं गतः २३
इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे नैमिषेयोपाख्याने प्रथमोऽध्यायः १ व्यास उवाच इति संप्रश्नसंहृष्टो विप्राणां रौमहर्ष
णिः प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे १ सूत उवाच यं प्रव्रजंतमनुपेतमपेतकृत्यं द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति
तन्मयतया तरवोऽभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि २ यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतितितीर्षतां तमोऽधम् सं
सारिणां करुणयाह पुराणगुह्यं तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनीनाम् ३ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमु-
दीरयेत् ४

णे प्रथमस्कंधे टीकायां प्रथमोऽध्यायः १ तदेवं प्रथमेऽध्याये षट् प्रश्ना मुनिभिः कृताः द्वितीये तूत्तरं सूतश्चतुर्णामाह तेष्वथ १ विप्राणामिति ए
वंभूतैः सम्यक्प्रश्नैः सम्यक्हृष्टो रौमहर्षणस्य पुत्र उग्रश्रवाः तेषां वचः प्रतिपूज्य सत्कृत्य प्रवक्तुमुपचक्रमे उपक्रांतवान् १ प्रवचनस्योपक्रमो नाम गुरुदेवतानमस्कार इति
तमाह त्रिभिः यमिति तत्र स्वगुरोः शुकस्यैश्वर्यं तच्चरितेनैव द्योतयन्नाह यं प्रव्रजंतं संन्यस्य गच्छंतम् अनुपेतं मामुपनयस्वेत्युपनयनार्थमनुपसन्नम् यद्वा केनाप्यननुपेतमन
नुगतमेकाकिनमित्यर्थः तत्र हेतुः अपेतकृत्यं कृत्यशून्यम् कर्ममार्गे अप्रवर्तमानं नैष्ठिकत्वात् द्वैपायनो व्यासः विरहात्कातरो भीतः पुत्र ३ इति प्लुतेनाजुहाव आहूतवान् दूरादा
ह्वाने प्लुते सत्यपि संधिरार्षः तदा तन्मयतया शुकरूपतया तरवोऽभिनेदुः प्रत्युत्तरमुक्तवंतः पितुः स्नेहानुबंधपरिहाराय यो वृक्षरूपेणोत्तरं दत्तवानित्यर्थः तं मुनिमानतोऽस्मि तन्मय-
तोपपादनाय विशेषणं सर्वभूतानां हृद्भवनः अयं तु योगबलेन प्रविशतीति सर्वभूतहृदयस्तं २ तत्कृपालुतां दर्शयन्नाह य इति अंधं गाढं तमः संसाराख्यमतितर्तुमिच्छतां पुराणानां मध्ये
गुह्यं गोप्यं तत्र हेतुत्वेन चत्वारि विशेषणानि स्वः निजः असाधारणः अनुभावः प्रभावो यस्य तत् स्वानुभावं अखिलश्रुतीनां सारं एकमद्वितीयमनुपममित्यर्थः आत्मानं कार्यकारणसंघातम
धिकृत्य वर्तमानमात्मतत्त्वमध्यात्मं तस्य दीपं साक्षात्प्रकाशकं उपयामि शरणं व्रजामि ३ जयंत्यनेन संसारमिति जयो ग्रंथः तमुदीरयेदिति स्वयं तथोदीरयन् अन्यान्पौराणिकाननुशिक्ष
यति ४

तेषांवचः प्रतिपूज्येतियदुक्तंतत्प्रतिपूजनंकरोति हेमुनयः साधुयथाभवतितथाऽहंपृष्टः यतोलोकानांमंगलमेतत् यद्यतः कृष्णविषयः संप्रश्नः कृतः सर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्या
पिकृष्णोपपर्यवसानादेवमुक्तम् ५ तत्रयत्प्रथमंपृष्टंसर्वशास्त्रसारमैकांतिकंश्रेयोब्रूहीति तत्रोत्तरंसवैपुंसामिति अयमर्थः धर्मोद्विविधः प्रवृत्तिलक्षणोनिवृत्तिलक्षणश्चतत्रयः स्व
र्गाद्यर्थः प्रवृत्तिलक्षणः सोऽपरः यतस्तुधर्मात्कृष्णश्रवणादरादिलक्षणाभक्तिर्भवति सपरोधर्मः सएवैकांतिकंश्रेयइति कथंभूता अहैतुकीहेतुः फलानुसंधानंतद्रहिता अप्रतिहताविघ्नै
रनभिभूता ६ ननुतमेतमात्मानंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेनदानेनतपसाऽनाशकेनेत्यादिश्रुतिभ्योधर्मस्यज्ञानांगत्वंप्रसिद्धंतत्कुतोभक्तिहेतुत्वमुच्यते सत्यम् तत्तु
भक्तिद्वारेणेत्याहवासुदेवइति अहैतुकंशुष्कतर्काद्यगोचरमौपनिषदमित्यर्थः ७ व्यतिरेकमाह धर्मइति योधर्मइतिप्रसिद्धः सयदिविष्वक्सेनस्यकथासुरतिंनोत्पादयेत् तर्हिस्वनु-
ष्ठितोऽपिसन्नयंश्रमोज्ञेयः ननुमोक्षार्थस्यापिधर्मस्यश्रमत्वमस्त्येव अतआह केवलंविफलश्रमइत्यर्थः नन्वस्तितत्रापिस्वर्गादिफलमित्याशंक्यएवकारेणनिराकरोति क्षयिष्णुत्वान्न
तत्फलमित्यर्थः नन्वक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतंभवतीत्यादिश्रुतेर्नतत्फलस्यक्षयिष्णुत्वमित्याशंक्याहिशब्देनसाधयति तद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयतेएवमेवामुत्रपुण्यचि

मुनयः साधुपृष्टोऽहंभवद्भिर्लोकमंगलम् यत्कृतः कृष्णसंप्रश्नोयेनात्मासुप्रसीदति ५ सवैपुंसांपरोधर्मोयतोभक्तिरधोक्षजे अहैतुक्यप्र-
तिहतायात्मासंप्रसीदति ६ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगः प्रयोजितः जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंयत्तदहैतुकम् ७ धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां
विष्वक्सेनकथासुयः नोत्पादयेद्यदिरतिंश्रमएवहिकेवलम् ८ धर्मस्यह्यापवर्ग्यस्यनार्थोऽर्थायोपकल्पते नार्थस्यधर्मैकांतस्यकामोला
भायहिस्मृतः ९ कामस्यनेंद्रियप्रीतिर्लाभोजीवेतयावता जीवस्यतत्त्वजिज्ञासानार्थोयश्चेहकर्मभिः १० वदंतितत्तत्त्वविदस्तत्त्वंयज्ज्ञा
नमद्वयम् ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते ११ तच्छ्रद्दधानामुनयोज्ञानवैराग्ययुक्तया पश्यंत्यात्मनिचात्मानंभक्त्याश्रुतगृही
तया १२

तोलोकः क्षीयतइतितर्कानुगृहीतयाश्रुत्याक्षयिष्णुत्वप्रतिपादनात् ८ तदेवंहरिभक्तिद्वारातदितरवैराग्यात्मज्ञानपर्यंतः परोधर्मइत्युक्तम् अन्येतुम
न्यंतेधर्मस्यअर्थः फलम् तस्यचकामः फलम् तस्यचेंद्रियप्रीतिः तत्प्रीतेश्चपुनरपिधर्मार्थादिपरंपरेति यथाहुः धर्मादर्थश्चकामश्चसकिमर्थंनसेव्यतइत्यादि तन्निराकरो-
ति धर्मस्येतिद्वाभ्याम् आपवर्ग्यस्य उक्तन्यायेनापवर्गपर्यंतस्यार्थायफलत्वाय अर्थोनोपकल्पते योग्योनभवति तथाऽर्थस्याप्येवंभूतधर्माव्यभिचारिणः कामोलाभायफलत्वा
यनहिस्मृतोमुनिभिः ९ कामस्यचविषयभोगस्येंद्रियप्रीतिर्लाभः फलंनभवति किंतु यावताजीवेत . तावानेवकामस्यलाभोजीवनपर्याप्तएवकामः सेव्यइत्यर्थः जीवस्य-
जीवनस्यचपुनः कर्मानुष्ठानद्वाराकर्मभिर्यइहप्रसिद्धः सोऽर्थोनभवति किंतु तत्त्वजिज्ञासैवेति १० ननुचतत्त्वजिज्ञासानामधर्मजिज्ञासैव धर्मएवहितत्त्वमितिकेचित्तत्रा-
ह तत्त्वविदस्तुतदेवतत्त्वंवदंति किंतत् यज्ज्ञानंनाम अद्वयमितिक्षणिकविज्ञानपक्षंव्यावर्तयति ननुतत्त्वविदोऽपिविगीतवचनाएव मैवम् तस्यैवतत्त्वस्यनामांतरैर-
भिधानादित्याह औपनिषदैर्ब्रह्मेति हैरण्यगर्भैः परमात्मेतिसात्वतैर्भगवानिति अभिधीयते ११ तच्चतत्त्वंसपरिकरयाभक्त्यैवप्राप्यतइत्याह तच्चेत्यन्वयः ज्ञानवैराग्ययु
क्तयेत्यत्रज्ञानं परोक्षम् तच्चतत्त्वमात्मनिक्षेत्रज्ञेपश्यंति किंतत् आत्मानंपरमात्मानम् श्रुतेनवेदांतादिश्रवणेन गृहीतयाप्राप्तयेतिभक्तेर्दार्ढ्यमुक्तम् १२ छ छ

धर्मस्यफलंभक्तिर्नार्थकामादिकमितीममर्थमुपपाद्योपसंहरति अतइति हेद्विजश्रेष्ठाः हरितोषणंहरेराराधनंसंसिद्धिः फलम् १३ यस्माच्चभक्तिहीनोधर्मः केवलंश्रम एवतस्माद्भक्ति
प्रधानएवधर्मोऽनुष्ठेयइत्याह तस्मादिति एकेनएकाग्रेणमनसा १४ भक्तिरहितोधर्मःकेवलंश्रमएवेतिप्रपंचितं इदानींतुभक्तेर्मुक्तिफलत्वंप्रपंचयति यदिति यस्यानुध्या अनु-
ध्यानंसैवअसिः खड्गः तेनयुक्ताविवेकिनः ग्रंथिमहंकारंनिबध्नातियत्कर्मतत् छिंदंतितस्यकथायांरतिंकोनकुर्यात् १५ ननुसत्यमेवकर्मनिर्मूलनंहरिकथारतिस्तथाऽपितस्यांरुचि-
र्नोत्पद्यतेकिंकुर्मस्तत्राह शुश्रूषोरिति पुण्यतीर्थनिषेवणादिभिः निष्पापस्यमहत्सेवास्यात् तयाचतद्धर्मश्रद्धा ततःश्रवणेच्छा ततोरुचिःस्यादित्यर्थः १६ ततश्चशृण्वतामिति पु-
ण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसः सतांसुहृत् हितकारी हृदियान्यभद्राणिकामादिवासनाः तानि अंतस्थःहृदयस्थःसन् १७ ततश्चनष्टप्रायेष्विति सर्वाभद्रनाशस्यज्ञानोत्तरकालत्वात्प्रा
यग्रहणं भागवतानांभागवतशास्त्रस्यवासेवयानैष्ठिकीनिश्चलाविक्षेपकाभावात् १८ रजश्चतमश्चयेचतत्प्रभवाः कामादयः एतैरनाविद्धमनभिभूतंप्रसीदति उपशाम्यति
१९ भगवद्भक्तियोगतः प्रसन्नमनसः अतएवमुक्तसंगस्य २० ज्ञानफलमाह भिद्यतइति हृदयमेवग्रंथिः चिज्जडग्रंथनरूपोहंकारः अतएवसर्वेसंशयाः असंभावनादिरूपाः कर्मा

अतः पुंभिर्द्विजश्रेष्ठावर्णाश्रमविभागशः स्वनुष्ठितस्यधर्मस्यसंसिद्धिर्हरितोषणम् १३ तस्मादेकेनमनसाभगवान्सात्वतांपतिः श्रोतव्यःकी
र्तितव्यश्चध्येयःपूज्यश्चनित्यदा १४ यदनुध्यासिनायुक्ताः कर्मग्रंथिनिबंधनम् छिंदंतिकोविदास्तस्यकोनकुर्यात्कथारतिम् १५ शुश्रूषोःश्रद्दधान
स्यवासुदेवकथारुचिः स्यान्महत्सेवयाविप्राःपुण्यतीर्थनिषेवणात् १६ शृण्वतांस्वकथांकृष्णःपुण्यश्रवणकीर्तनः हृद्यंतःस्थोह्यभद्राणिविधुनोतिसु
हृत्सताम् १७ नष्टप्रायेष्वभद्रेषुनित्यंभागवतसेवया भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवतिनैष्ठिकी १८ तदारजस्तमोभावाः कामलोभादयश्चये चेत
एतैरनाविद्धंस्थितंसत्वेप्रसीदति १९ एवंप्रसन्नमनसोभगवद्भक्तियोगतः भगवत्तत्त्वविज्ञानंमुक्तसंगस्यजायते २० भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंते
सर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणिदृष्टएवात्मनीश्वरे २१ अतोवैकवयोनित्यंभक्तिंपरमयामुदा वासुदेवेभगवतिकुर्वंत्यात्मप्रसादनीम् २२
सत्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तःपरःपुरुषएकइहास्यधत्ते स्थित्यादयेहरिविरिंचिहरेतिसंज्ञाः श्रेयांसितत्रखलुसत्वतनोर्नृणांस्युः २३
पार्थिवाद्दारुणोधूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः तमसस्तुरजस्तस्मात्सत्वंयद्ब्रह्मदर्शनम् २४ भेजिरेमुनयोऽथाग्रेभगवंतमधोक्षजम् सत्वंविशुद्धंक्षे-
मायकल्पंतेयेनुतानिह २५

ण्यनारब्धफलानि आत्मनिस्वरूपभूतेईश्वरेदृष्टेसाक्षात्कृतेसति एवकारेणज्ञानानंतरमेवेति दर्शयति २१ तत्रचसदाचारंदर्शयन्नुपसंह
रति अतइति आत्मनःप्रसादनींमनःशोधनीम् वासुदेवेभक्तिंकुर्वंतीतिभजनीयविशेषोदर्शितः २२ तदेवोपपादयितुंब्रह्मादीनांत्रयाणामेकात्मकत्वेऽपिवासुदेवस्याधिक्यमाहस-
त्वमिति इहयद्यपिएकएवपरः पुमानस्यविश्वस्यास्थित्यादयेस्थितिसृष्टिप्रलयार्थंसंज्ञाःकेवलंभिन्नाःधत्ते हरिविरिंचिहराइतिवक्तव्येसंधिरार्षः तत्रतेषांमध्येश्रेयांसिशुभफलानिसत्व
तनोर्वासुदेवादेवस्युः २३ उपाधिवैशिष्ट्येनफलवैशिष्ट्यंसदृष्टांतमाह पार्थिवात्स्वतः प्रवृत्तिप्रकाशरहिताद्दारुणः काष्ठात्सकाशात्धूमः प्रवृत्तिस्वभावः त्रयीमयः वेदोक्तकर्मप्र
तुरः ईषत्कर्मप्रत्यासत्तेः तस्मादप्यग्निः त्रयीमयः साक्षात्कर्मसाधनत्वात् एवंतमसःसकाशाद्रजोब्रह्मदर्शनंब्रह्मप्रकाशकं तुशब्देनलयात्मकात्तमसःसकाशाद्रजसःसोपाधिकज्ञा
नहेतुत्वेनकिंचिद्ब्रह्मदर्शनप्रत्यासत्तिमात्रमुक्तम् नतुसर्वथातत्प्रकाशकत्वंविक्षेपकत्वात् यत्सत्वंतत्साक्षाद्ब्रह्मदर्शनम् अतस्तद्गुणोपाधीनांब्रह्मादीनामपितथोत्तरंवैशिष्ट्यमिति-
भावः २४ वासुदेवभक्तौपूर्वाचारंप्रमाणयति भेजिरइति अथअतोहेतोः अग्रेपुरा विशुद्धसत्वमूर्तिंभगवंतमधोक्षजम् अतोयेतानन्नुवर्तंतेतइहसंसारेक्षेमायकल्पंते २५

नन्वन्यानपिकेचिद्भजंतोदृश्यंतेसत्यम् मुमुक्षवस्त्वन्यान्नभजंतिकिंतुसकामाएवेत्याह मुमुक्षवइतिद्वाभ्यां भूतपतीनितिपितृप्रजेशादीनामुपलक्षणम् अनसूयवः देवतांतरा-
निंदकाःसंतः २६ रजस्तमसीप्रकृतिःस्वभावोयेषांते अतएवपितृभूतादिभिःसमंशीलंयेषांते श्रियासहऐश्वर्यंचप्रजाश्चेप्संतीतितथाते २७ मोक्षप्रदत्वाद्वासुदेवोभजनीयइ-
त्युक्तम् सर्वशास्त्रतात्पर्यगोचरत्वादपीत्याहद्वाभ्याम् वासुदेवःपरःतात्पर्यगोचरोयेषांते ननुवेदामखपरादृश्यंतइत्याशंक्यतेऽपितदाराधनार्थत्वात्तत्पराएवेत्युक्तम् योगाःयोगशा-
स्त्राणि तेषामभ्यासनप्राणायामादिक्रियापरत्वमाशंक्यतासामपितत्प्राप्त्युपायत्वात्तत्परत्वमुक्तम् २८ ज्ञानंज्ञानशास्त्रम् ननुचतज्ज्ञानपरमेवेत्याशंक्यज्ञानस्यापितत्परत्वमुक्तम्
तपोःज्ञानम् धर्मोधर्मशास्त्रंदानव्रतादिविषयम् ननुतत्स्वर्गपरमित्याशंक्यगम्यतइतिगतिः स्वर्गादिफलं सोऽपितदानंदांशरूपत्वात्तत्परैवेत्युक्तम् यद्वा वेदाइत्यनेनैवतन्मूल
त्वात्सर्वाण्यपिवासुदेवपराणीत्युक्तम् तत्रननुतेषांमखयोगक्रियादीनांनानार्थपरत्वान्नतदेकपरत्वमित्याशंक्य मखादीनामपितत्परत्वमित्युक्तमितिद्रष्टव्यम् २९ ननुजग
त्सर्गप्रवेशनियमनादिविलासयुक्तेवस्तुनिसर्वशास्त्रसमन्वयोदृश्यते कथंवासुदेवपरत्वंसर्वस्यतत्राह सएवेतिचतुर्भिः एतैरेवश्लोकैस्तस्यकर्माण्युदाराणिब्रूहीति प्रश्नस्योत्तर
मुक्तम् सदसद्रूपयाकार्यकारणात्मिकया अगुणश्चेत्यन्वयः स्वतोनिर्गुणोपिसन्नित्यर्थः ३० भगवतोजगत्कारणत्वमुक्त्वा प्रवेशनियमनलक्षणांलीलामाह तयेति विलसितेषुउद्भू

मुमुक्षवोघोररूपान्हित्वाभूतपतीनथ नारायणकलाःशांताभजंतिह्यनसूयवः २६ रजस्तमःप्रकृतयःसमशीलाभजंतिवै पितृभूतप्रजे-
शादीन्श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः २७ वासुदेवपरावेदावासुदेवपरामखाः वासुदेवपरायोगावासुदेवपराःक्रियाः २८ वासुदेवपरंज्ञानंवासुदेव
परंतपः वासुदेवपरोधर्मोवासुदेवपरागतिः २९ सएवेदंससर्जाग्रेभगवानात्ममायया सदसद्रूपयाचासौगुणमय्याऽगुणोविभुः ३० तया
विलसितेष्वेषुगुणेषुगुणवानिव अंतःप्रविष्टआभातिविज्ञानेनविजृंभितः ३१ यथाह्यवहितोवह्निर्दारुष्वेकःस्वयोनिषु नानेवभातिविश्वा-
त्माभूतेषुचतथापुमान् ३२ असौगुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मभिः स्वनिर्मितेषुनिर्विष्टोभुंक्तेभूतेषुतद्गुणान् ३३ भावयत्येषसत्वेनलो-
कान्वैलोकभावनः लीलावतारानुरतोदेवतिर्यङ्नरादिषु ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः २ सूतउवा
च जगृहेपौरुषंरूपंभगवान्महदादिभिः संभूतंषोडशकलमादौलोकसिसृक्षया १ तेषु गुणेषुआकाशादिषु अंतःप्रविष्टःसन् गुणवानिवमदधीनाएते
गुणाइत्यभिमानवानिव नतुवस्तुतस्तथा यतोविज्ञानेनाचिच्छक्त्याविजृंभितः अत्यूर्जितः ३१ बहुरूपत्वलीलामाह यथेति स्वयोनिषुस्वाभिव्यंजकेषुअवहितोनिहितःविश्वा
त्मापुमान्परमेश्वरो भूतेषुप्राणिषु अंतर्यामिणोऽपिप्रतियोनिनानात्वेनानात्वमिवउच्यते क्षेत्रज्ञरूपेणवा ३२ भोगरूपांलीलामाह असौहरिः भूतसूक्ष्माणिचइंद्रियाणिचा
त्मामनश्च तैःस्वयंनिर्मितेषुभूतेषुचतुर्विधेषितिभोगेस्वातंत्र्यंद्योत्यते तद्गुणान्तत्तदनुरूपान्विषयानिच्छयाभुंक्तेभोजयतीतिणिजर्थोवाज्ञेयः पालयतीतिवा तदात्वात्मनेपदमार्षं
भुजोनवनइतिस्मरणात् ३३ इदानींसूतजानासीतिप्रश्नस्योत्तरमाह भावयतिपालयति एतत्तुसर्वावतारसाधारणंप्रयोजनं विशेषतःकृष्णावतारस्यकुंतीस्तुतौवक्ष्यते लोकभा
वनःलोककर्ता देवादिषुयेलीलावतारास्तेष्वनुरतोऽनुरक्तः ३४ इतिप्रथमेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ अवतारकथाप्रश्नेतृतीयेतूत्तराभिधा पुरुषाद्यवतारोक्त्यालत्तच्चारित्र
वर्णनैः १ यदुक्तमथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाइतितदुत्तरत्वेनावतारानंनुक्रमिष्यन्प्रथमंपुरुषावतारमाह जगृहइतिपंचभिः महदादिभिःमहदहंकारपंचतन्मात्रैःसंभूतंसु
निष्पन्नं एकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानीतिषोडशकलाअंशायस्मिन् यद्यपिभगवद्विग्रहोनैवंभूतः तथापिविराड्जीवांतर्यामिणोभगवतोविराड्रूपेणोपासनार्थमेवमुक्तमितिद्रष्टव्यं १

कोसौभगवानित्यपेक्षायांतंविशिनष्टि यस्यांभसिएकार्णवेशयानस्यविश्रांतस्य तत्रचयोगःसमाधिस्तद्रूपांनिद्रांविस्तारयतोनाभिरेवन्हृदस्तस्मिन्यदंबुजंतस्मात्सकाशाद्ब्रह्माआसी-
त् अभूत्पाद्मेकल्पे सपौरुषंरूपंजगृहे २ कीदृशंरूपंतदाह यस्येति ननुकीदृशोविग्रहस्तस्ययोंऽभसिशेतेस्म तदाह तत्तस्यभगवतोरूपंतुविशुद्धंरजआद्यसंभिन्नम् अतएवोर्जितंनि-
रतिशयंसत्त्वं ३ एतच्चयोगिनांप्रत्यक्षमित्याह पश्यंतीति अदभ्रमनल्पंज्ञानात्मकंयच्चक्षुः तेनसहस्रमपरिमितानियानिपादादीनितैरद्भुतम् सहस्रंमूर्द्धादयोयस्मिन्तत् सहस्रं-
यानिमौल्यादीनितैरुल्लसच्छोभमानम् ४ एतत्तुकूटस्थंनत्वन्यावतारवदाविर्भावतिरोभाववदित्याह एतदादिनारायणरूपं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं कार्यावसानेप्रवेशस्थान-
मित्यर्थः बीजमुद्गमस्थानम् बीजत्वेऽपिनान्यबीजतुल्यम् किंतु अव्ययम् नकेवलमवताराणामेवबीजम् किंतुसर्वप्राणिनामपीत्याह यस्यांशोब्रह्मातस्यांशोमरीच्यादिस्तेन ५ सन-
कुमाराद्यवतारंतच्चरित्रंचाह सएवेति कौमारआर्षःप्राजापत्योमानवइत्यादीनि सर्गविशेषनामानि यःपौरुषंरूपंजगृहे सएवदेवः कौमाराख्यंसर्गमास्थितःसन् ब्रह्माब्राह्मणोभूत्वाब्रह्म-
चर्यंचचार प्रथमद्वितीयादिशब्दानिर्देशमात्रापेक्षया ६ वाराहावतारमाह अस्यविश्वस्यभवायउद्भवाय महीमुद्धरिष्यन्नितिकर्मोक्तिः एवंसर्वत्रावतारस्तत्कर्मचोक्तमित्यनुसंधेयम् ७

यस्यांभसिशयानस्ययोगनिद्रांवितन्वतः नाभिह्रदांबुजादासीद्ब्रह्माविश्वसृजांपतिः २ यस्यावयवसंस्थानैःकल्पितोलोकविस्तरः तद्वैभगवतोरूपं-
विशुद्धंसत्त्वमूर्जितम् ३ पश्यंत्यदोरूपमदभ्रचक्षुषासहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकंसहस्रमौल्यंबरकुंडलोल्लसत् ४ ए-
तन्नानावताराणांनिधानंबीजमव्ययम् यस्यांशांशेनसृज्यंतेदेवतिर्यङ्नरादयः ५ सएवप्रथमंदेवःकौमारंसर्गमास्थितः चचारदुश्चरंब्रह्माब्रह्मचर्य-
मखंडितम् ६ द्वितीयंतुभवायास्यरसातलगतांमहीम् उद्धरिष्यन्नुपादत्तयज्ञेशःसौकरंवपुः ७ तृतीयमृषिसर्गंचदेवर्षित्वमुपेत्यसः तंत्रंसात्वतमाच-
ष्टनैष्कर्म्यंकर्मणांयतः ८ तुर्येधर्मकलासर्गेनरनारायणावृषी भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरंतपः ९ पंचमःकपिलोनामसिद्धेशःकालविप्लुतम् प्रोवाचा-
सुरयेसांख्यंतत्त्वग्रामविनिर्णयम् १० षष्ठेअत्रेरपत्यत्वंवृतःप्राप्तोऽनसूयया आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्यऊचिवान् ११ ततःसप्तमआकूत्यांरु-
चेर्यज्ञोऽभ्यजायत सयामाद्यैःसुरगणैरपात्स्वायंभुवांतरम् १२ अष्टमेमेरुदेव्यांतुनाभेर्जातउरुक्रमः दर्शयन्वर्त्मधीराणांसर्वाश्रमनमस्कृतम्
१३ ऋषिभिर्याचितोभेजेनवमंपार्थिवंवपुः दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायंसउशत्तमः १४

नारदावतारमाह तृतीयमिति ऋषिसर्गमुपेत्यतत्रचदेवर्षित्व-
मुपेत्येत्यर्थः सात्वतंवैष्णवंतंत्रंपंचरात्रागममाचष्ट उक्तवान् यतस्तंत्रात् निर्गतंकर्मत्वंबंधहेतुत्वंयेभ्यस्तानिनिष्कर्माणितेषांभावोनैष्कर्म्यम् कर्मणामेवमोचकत्वंयतोभवतिन-
दाचष्टेत्यर्थः ८ नरनारायणावतारमाह तुर्येचतुर्थेऽवतारे धर्मस्यकला अंशः भार्येत्यर्थः अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः तस्याःसर्गेऋषीभूत्वेत्येकावतारत्वंदर्शयति ९
कपिलावतारमाह आसुरयेतन्नाम्ने ब्राह्मणाय तत्त्वानांग्रामस्यसंघस्यविनिर्णयोयस्मिन् तत्सांख्यम् १० दत्तात्रेयावतारमाह षष्ठइति अत्रेरपत्यत्वंतेनैववृतःसन्प्राप्तः
अत्रेरपत्यमभिकांक्षतआहतुष्टइतिवक्ष्यमाणत्वात् कथंप्राप्तः अनसूययामत्सदृशापत्यमिषेणमामेवापत्यंवृतवानितिदोषदृष्टिमकुर्वन्नित्यर्थः आन्वीक्षिकीमात्मविद्यांप्रह्लाद-
दिभ्यश्च आदिपदाद्यदुहैहयाद्याग्रह्यंते ११ यज्ञावतारमाह सयज्ञःयामाद्यैः स्वस्यैवपुत्रायामानामदेवाः तदाद्यैःसह स्वायंभुवंमन्वंतरंपालितवान् तदास्वयमिंद्रोऽभूदित्यर्थः १२
ऋषभावतारमाह सर्वाश्रमनमस्कृतं अत्याश्रमंपारमहंस्यंवर्त्मधीराणांदर्शयन् नाभेराग्नीध्रपुत्रादृषभोजातः १३ पृथोरवतारमाह पार्थिवंवपुःराजदेहंपृथुरूपम् पाठांतरेपृथ्वीरिदंपार्थि-
वम् औषधीरित्युपलक्षणं इमांपृथ्वींसर्वाणिवस्तूनिदुग्ध अदुग्ध अडागमाभावस्त्वार्षः हेविप्राः तेनपृथ्वीदोहनेनसोऽयमवतारउशत्तमः कमनीयतमः वशकांताविस्यस्मात् १४

मत्स्यावतारमाह चाक्षुषमन्वंतरे यउदधीनां संप्लवः संश्लेषस्तस्मिन् यद्यपि मन्वंतरावसाने प्रलयो नास्ति तथापि केनचित्कौतुकेन सत्यव्रताय माया प्रदर्शिता यथाकांडेमार्कंडेयायेति द्रष्टव्य
म् महीमय्यां नावि नौकारूपायामस्थापि इत्यर्थः अपाद्रक्षितवान् वैवस्वतमिति भाविनी संज्ञा १५ कूर्मावतारमाह कमठः कूर्मः तद्रूपेणैकादशेऽवतारे विभुर्दध्रे दधार १६ धन्वंतर्यवता
रमाह धान्वंतरं धन्वंतरिरूपं द्वादशमादिप्रयोगस्त्वार्षः त्रयोदशममेव रूपं तच्चरितेन सह दर्शयति अपाययदित्यत्र सुधामित्यध्याहारः मोहिन्या स्त्रिया तद्रूपेण अन्यानसुरान् मोहयन् ध
न्वंतरिरूपेणाहृतमानीय मोहिन्याऽपाययदित्यर्थः १७ नृसिंहावतारमाह नारसिंहं रूपं बिभ्रत् एरकां निर्ग्रथितृणम् १८ वामनावतारमाह दुष्टानां मदं वामयतीति वामनं कं रूपं ह्रस्वं
वा प्रत्यादित्सुः तस्मादाच्छिद्य ग्रहीतुमिच्छुः १९ परशुरामावतारमाह अवतारइति त्रिः त्रिगुणं यथा भवति तथा सप्तकृत्वः सप्तवारान् एकविंशतिवारानित्यर्थः २० व्यासावतारमाह अ
ल्पमेधसः अल्पप्रज्ञान् पुंसो दृष्ट्वा तदनुग्रहार्थं शाखाश्चक्रे २१ रामावतारमाह नरदेवत्वं राघवरूपेण प्राप्तः सन् अतः परमष्टादशे २२ रामकृष्णावतारमाह विंशतितमइति वक्तव्ये तकार
लोपश्छंदोऽनुरोधेन रामकृष्णाविति एवंनामानौ जन्मनी प्राप्य २३ बुद्धावतारमाह अजनस्य सुतः जिनसुत इति पाठे जिनोपि स एव कीकटेषु मध्यगयाप्रदेशे २४ कल्क्यवतारमाह युगसंध्या

रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंप्लवे नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम् १५ सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मंदराचलम् दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ
एकादशे विभुः १६ धान्वंतरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयन्स्त्रिया १७ चतुर्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येंद्रमूर्जितम्
ददार करजैर्वक्षस्येरकां कटकृद्यथा १८ पंचदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् १९ अवतारे षोडशमे पश्य
न्ब्रह्मद्रुहो नृपान् त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम् २० ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः २१
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परम् २२ एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी रामकृष्णाविति भुवो भ
गवानहरद्भरम् २३ ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् बुद्धो नाम्नाजनसुतः कीकटेषु भविष्यति २४ अथासौ युगसंध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः २५ अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः यथाविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः २६ ऋषयो मनवो
देवा मनुपुत्रा महौजसः कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयस्तथा २७ एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् इंद्रारिव्याकुलं लोकं मृडयंति युगे युगे २८ ज
न्मगुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतो नरः सायंप्रातर्गृणन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते २९ एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्म
नि ३०

यां भाव्यापामित्यर्थः कलेरंते विष्णुयशसो ब्राह्मणात्सकाशाज्जनिता जनिष्यते २५ अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह अवताराइति असंख्येयत्वे दृष्टांतः यथेति अविदासि
नः उपक्षयशून्यात् दसुउपक्षये इत्यस्मात् सरसः सकाशात् कुल्याः क्षुद्रप्रवाहाः २६ विभूतीराह ऋषयइति २७ तत्र विशेषमाह एते चेति पुंसः परमेश्वरस्य केचिदंशाः केचित्कलाः विभू
तयश्च तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेऽपि यथोपयोगमेव ज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणं कुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषु यथोपयोगमंशकलावेशः कृष्णस्तु भगवान् साक्षा
न्नारायण एव आविर्भूतः सर्वशक्तिमत्त्वात् सर्वेषां प्रयोजनमाह इंद्रारयो दैत्यास्तैर्व्याकुलमुपद्रुतम् लोकं मृडयंति सुखिनं कुर्वंति २८ एतत्कीर्तनफलमाह जन्मेति गुह्यमतिरहस्यं ज
न्म प्रयतः शुचिः सन् दुःखग्रामात् संसारात् २९ विमुच्यतइति यदुक्तं तत्र कथं देहद्वयसंबंधे सति तद्विमुक्तिरित्याशंक्य देहद्वयसंबंधस्य भगवन्मायोत्थाविद्याविलसितत्वात् तच्छ्रवणादिजनि
तविद्यया तन्निवृत्तिरुपपद्यतइत्याशयेनाह एतदिति पंचभिः अरूपस्य चिदेकरसस्यात्मनो जीवस्य एतत्स्थूलं रूपं शरीरं भगवतो या माया तस्या गुणैर्महदादिरूपैर्विरचितं क्व आत्मनि आत्म-
स्थाने शरीरं कृतमित्यर्थः ३० छ

कथमित्यपेक्षायांस्वरूपावरणेनतदध्यासतइतिसदृष्टांतमाह यथावाय्वाश्रितोमेघोघोनभसिआकाशे अबुद्धिभिरज्ञैरारोपितः यथावापार्थिवोरेणुः तद्गतंधूसरत्वाद्यनिले एवंद्र
ष्टरिआत्मनिदृश्यत्वं दृश्यत्वादिधर्मकंशरीरमारोपितमित्यर्थः ३१ किंच अतःस्थूलाद्रूपात्परमन्यदपिरूपमारोपितमित्यनुषंगः कथंभूतंतत् यत् अव्यक्तंसूक्ष्मं तत्रहेतुः अव्यूढगु
णव्यूहितं व्यूहः करचरणादिपरिणामः तथा अव्यूढा अपरिणतायेगुणाः तैर्व्यूहितंरचितं आकारविशेषराहितत्वात् अव्यक्तमित्यर्थः एतदेवकुतस्तत्राह अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् यच्चा
कारविशेषवद्वस्तु तदस्मदादिवत् दृश्यते श्रूयतेवाइंद्रादिवत् इदंतुनतथा नर्हितस्यसत्वेकिंप्रमाणं तत्राह सजीवः जीवोपाधिः जीवोजीवेनानिर्मुक्तोजीवोजीवंविहायेत्यादौजीवो-
पाधौलिंगदेहेजीवशब्दप्रयोगात् जीवोपाधितयाकल्प्यतइत्यर्थः ननुस्थूलमेवभोगायतनत्वाज्जीवस्योपाधिरस्तु किमन्यकल्पनयेत्यत आह यद्यस्मात्सूक्ष्मात् पुनर्भवः पुनःपुनर्ज-
न्म उत्क्रांतिगत्यागतीनांतेनविनाऽसंभवादितिभावः ३२ तदेवमुपाधिद्वयमुक्त्वा तदपवादेनजीवस्यब्रह्मतामाह यत्रयदा इमेस्थूलसूक्ष्मेरूपे स्वसंविदास्वरूपसम्यक्ज्ञानेनप्रतिषि-
द्धेभवतः ज्ञानेनप्रतिषेधार्हत्वेमायागुणैर्विरचितत्वमेवहेतुमाह अविद्ययाआत्मनिकृतेकल्पितेइतिहेतोः तद्ब्रह्मतदाजीवोब्रह्मैवभवतीत्यर्थः कथंभूतंदर्शनंज्ञानैकस्वरूपम् ३३ त
थापिभगवन्मायायाःसंसृतिकारणभूतायाविद्यमानत्वात्कथंब्रह्मतातत्राह यदीति असंदेहेसंदेहवचनम् यदिवेदाःप्रमाणंस्युरितितद्वत् वैशारदी विशारदःसर्वज्ञईश्वरस्तदीया

यथानभसिमेघौघोरेणुर्वापार्थिवोऽनिले एवंद्रष्टरिदृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ३१ अतःपरंयदव्यक्तमव्यूढगुणव्यूहितम् अदृष्टाश्रुतवस्तु-
त्वात्सजीवोयत्पुनर्भवः ३२ यत्रेमेसदसद्रूपेप्रतिषिद्धेस्वसंविदा अविद्ययात्मनिकृतेइतितद्ब्रह्मदर्शनम् ३३ यद्येषोपरतादेवीमायावैशारदीमतिः
संपन्नएवेतिविदुर्महिम्निस्वेमहीयते ३४ एवंजन्मानिकर्माणिह्यकर्तुरजनस्यच वर्णयंतिस्मकवयोवेदगुह्यानिहृत्पतेः ३५ सवाइदंविश्वममोघलीलः
सृजत्यवत्यत्तिनसज्जतेऽस्मिन् भूतेषुचांतर्हितआत्मतंत्रः षाड्वर्गिकंजिघ्रतिषड्गुणेशः ३६ नचास्यकश्चिन्निपुणेनधातुरवैतिजंतुःकुमनीषऊतीः ना
मानिरूपाणिमनोवचोभिःसंतन्वतोनटचर्यामिवाज्ञः ३७ सवेदधातुःपदवींपरस्यदुरंतवीर्यस्यरथांगपाणेः योमाययासंततयाऽनुवृत्त्या भजे
ततत्पादसरोजगंधम् ३८ अथेहधन्याभगवंतइत्थंयद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे कुर्वंतिसर्वात्मकमात्मभावंनयत्रभूयःपरिवर्तउग्रः ३९

देवी संसारचक्रेणक्रीडंती एषामायायद्युपरताभवति किमित्युपरताभवेत्तत्राह मतिर्विद्या अयंभावः यावदविद्यात्मना आवरणविक्षेपौ करोतितावन्नोपरमति यदातुसै
वविद्यारूपेणपरिणता तदासदसद्रूपंजीवोपाधिंदग्ध्वा निरिंधनाग्निवत्स्वयमेवोपरमेदिति तदासंपन्नः ब्रह्मस्वरूपंप्राप्तएवेति विदुस्तत्वज्ञाः किमतोयद्येवंस्वेमहिम्नि परमा
नंदस्वरूपे महीयते पूज्यतेविराजतइत्यर्थः ३४ यथाजीवस्यजन्मादिमाया एवमीश्वरस्यापि जन्मादिमायेत्याह एवमिति अकर्तुःकर्माणि अजनस्यजन्मानिहृत्पतेः अंतर्यामि
णः ३५ तर्हिजीवादीश्वरस्यकोविशेषः स्वातंत्र्यमेवविशेषइत्याह सवाइति षाड्वर्गिकमिंद्रियषड्वर्गविषयंजिघ्रति दूरादेवगंधवद्गृह्णाति नतुसज्जतइत्यर्थः कुतः षड्गुणेशः ष
डिंद्रियनियंता ३६ ननुविभ्रमीश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्मभिर्विषयभोगैर्वा तत्राह नचेति धातुर्जगद्विधातुरीश्वरस्य ऊतीर्लीलाः कुमनीषः कुबुद्धिः निपुणेनतर्कादिकौशलेननावैतिनजाना
ति मनसारूपाणिवचसानामानिसंतन्वतः सम्यग्विस्तारयतः वचोभिरितिबहुत्वंश्रुत्यभिप्रायेण मनोवचोभिःसहेतिवा ३७ भक्तस्तुकथंचिज्जानातीत्याह सवेदेति अमाय
याऽकुटिलभावेन संततयानिरंतरया अनुवृत्त्याआनुकूल्येनभजेत ३८ भक्तिमार्गप्रवृत्तानृषीनभिनंदति अथेति यतोभक्तएवभगवत्तत्वंजानाति अथअतः भगवंतःसर्वज्ञाः
भवंतोधन्याः कृतार्थाःकुतः यद्यस्मादित्थंप्रश्नैर्वासुदेवे आत्मभावंमनोवृत्तिंकुर्वंति सर्वात्मकमैकांतिकं यत्रयस्मिन्भावेसति भूयःपरिवर्तोजन्ममरणावर्तोनभवति ३९ ७

सूतकिमेतच्छास्त्रमपूर्वकथयसि तत्राह ब्रह्मसम्मितं सर्ववेदतुल्यम् उत्तमश्लोकस्य चरितं यस्मिन् तत् ऋषिर्व्यासः ४० तत्संप्रदायप्रवृत्तिमाह तदिदमिति स्रुतं शुके ४१ प्रायेणम्र
त्युपर्यंतानाशकेनोपविष्टमिति परमवैराग्योक्तिः ४२ ४३ हेविप्राःविप्रर्षेःसकाशादध्यगमं ज्ञातवानस्मि तत्रकीर्तयतः तत्रविनिष्टइतिचान्वयभेदात्तत्रपदावृत्तिरदोषः यथाधीतम्
नतुस्वमतिविलसितम् तत्रतुयथामति स्वमत्यनुसारेण संक्षेपतः कथितं विस्तरतः श्रावयिष्यामि ४४ इतिप्रथमस्कंधेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ तुर्येभागवतारंभका
रणत्वेनवर्ण्यते व्यासस्यापरितोषस्तु तपःप्रवचनादिभिः १ इतिएवंप्रसन्नतयाश्रावयिष्यामीति ब्रुवाणं मुनीनांबहूनांमध्येएकेनवक्तव्येयोवृद्धः इद्वेषपिवहुश्रुयः कुलपतिःगणमु
रव्यः तेषपिबहुश्रुयोवह्वृचः ऋग्वेदीतेनवक्तव्यम् अतएवंभूतत्वात् शौनकोऽब्रवीत् १ यत्यांकथामाह २ कस्मिन्वास्थानेकेनहेतुनेति महाभारतादिधर्मशास्त्राणिकृतवतःपुनर
त्संहितारकरणे किंकारणमित्यर्थः कुतइतिसार्वविभक्तिकस्तसिः केनप्रवर्तितइत्यर्थः कृष्णोव्यासः ३ यदुक्तंसतुसंश्रावयामासेतितत् शुकस्यव्याख्यानादिकंकथंघटितमितिप्रष्टुम्

इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसम्मितम् उत्तमश्लोकचरितंचकारभगवानृषिः ४० निःश्रेयसायलोकस्यधन्यंस्वस्त्ययनंमहत् तदिदंग्राहयामा
ससुतमात्मवतांवरम् सर्ववेदेतिहासानांसारंसारंसमुद्धृतम् ४१ सतुसंश्रावयामासमहाराजंपरिक्षितम् प्रायोपविष्टंगंगायांपरीतंपरमर्षिभिः ४२
कृष्णेस्वधामोपगतेधर्मज्ञानादिभिःसह कलौनष्टदृशामेषपुराणार्कोऽधुनोदितः ४३ तत्रकीर्तयतोविप्राविप्रर्षेर्भूरितेजसः अहंचाध्यगमंतत्रानिवि
ष्टस्तदनुग्रहात् सोऽहंवःश्रावयिष्यामियथाऽधीतंयथामति ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३ व्यासउवा
च इतिब्रुवाणंसंस्तूयमुनीनांदीर्घसत्रिणाम् वृद्धःकुलपतिःसूतंबह्वृचःशौनकोऽब्रवीत् १ शौनकउवाच सूतसूतमहाभागवद
नोवदतांवर कथांभागवतींपुण्यांयदाहभगवाञ्छुकः २ कस्मिन्युगेप्रवृत्तेयंस्थानेवाकेनहेतुना कुतःसंचोदितःकृष्णःकृतवान्संहितांमु
निः ३ तस्यपुत्रोमहायोगीसमदृङ्निर्विकल्पकः एकांतमतिरुन्निद्रोगूढोमूढइवेयते ४ दृष्ट्वानुयांतमृषिमात्मजमप्यनग्नंदेव्योह्रियापरिद
धुर्नसुतस्यचित्रम् तद्वीक्ष्यपृच्छतिमुनौजगदुस्तवास्तिस्त्रीपुंभिदानतुसुतस्यविविक्तदृष्टेः ५ कथमालक्षितःपौरैःसंप्राप्तःकुरुजांगलान् उ
न्मत्तमूकजडवद्विचरन्गजसाह्वये ६ कथंवापांडवेयस्यराजर्षेर्मुनिनासह संवादःसमभूत्तातयत्रैषासात्वतीश्रुतिः ७ सगोदोहनमात्रंहिगृहे
षुगृहमेधिनाम् अवेक्षतेमहाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमम् ८ तस्यासंगोदासीनतामाह द्वाभ्याम् तस्येति समदृक्समंब्रह्मपश्यति अतोनिर्विकल्पकः स्वार्थेकःनि
रस्तभेदः किंच एकस्मिन्नेवांतःसमाप्तिर्यस्याः तथाभूतामतिर्यस्यसः यतःउन्निद्रःमायाशयनादुद्बुद्धः यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमीतिस्मृतेः अतएवगूढःअप्रकटःमूढइव
प्रतीयते ४ निर्विकल्पकत्वंप्रपंचयति दृष्ट्वेति आत्मजंशुकंप्रव्रजंतमनुगच्छंतमृषिंव्यासमनग्नमपिदृष्ट्वा जलेक्रीडंत्योदेव्यःअप्सरसःह्रियालज्जयापरिदधुःवस्त्रपरिधानंकृतवत्यः
अनग्नमपीत्यनेनार्थात्तत्सुतोनग्नइत्युक्तम् नग्नस्यपुरतोगच्छतःसुतस्यतुनहि यानपरिदधुः तच्चित्रंवीक्ष्यइयंस्त्री अयंपुमान् इतिभिदाभेदः तवास्तिविविक्ताःपूताःदृष्टिर्यस्य ५
एवंभूतोऽसौकथमालक्षितःज्ञातः कुरवोजांगलाश्चदेशविशेषाः तान्संप्राप्तः ततोगजसाह्वयेविचरन् गजेनसहितआह्वयोनामयस्यतस्मिन् हस्तिनापुरे हस्तिनामराजातेननिर्मितत्वा
त् ६ एवंभूतेनमुनिनासह यत्रसंवादे एषासात्वतीभागवतीश्रुतिःसंहिता ७ एतद्व्याख्यानंबहुकालावस्थानापेक्षम् तस्यत्वेकत्रावस्थानंदुर्लभमित्याह सइति गोदोहनमात्रं
कालंप्रतीक्षते तदपिनभिक्षार्थंकिंतुतेषामाश्रमंगृहंतीर्थीकुर्वन् पवित्रीकुर्वन् ८ श्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५ ५

तस्मादेवंभूतोः त्वक्तेत्याश्चर्यश्रोतुस्तच्चरितमतीवाश्चर्यं प्रायोपवेशनंयतः अतः कथयेत्याह अभिमन्युसुतमितिपंचभिः गृणीहिकथय ९ सम्राड्चक्रवर्तीवेतिवितर्के कस्यवाहेतोः
कस्मात्कारणात् अधिराट्श्रियं अधिराज्ञांश्रियं संपदमनादृत्य १० यस्यपादनिकेतंचरणपीठं हस्फुटम् धनान्यानीयशत्रवोनमंति अंगहेसूत सुवातरुण एव ऐषतऐच्छत् अत्रार्षमात्म
नेपदं असुभिः प्राणैःसह ११ विरक्तस्यकिंधनादिभिरितिचेत्तत्राह लोकस्यशिवायसुखाय भवायसमृध्यै भूतयेऐश्वर्यायचतेजीवंति नत्वात्मार्थं एवंसत्यसौराजा निर्विद्यविरज्य
पिपरेषामाश्रयंकलेवरं कुतोहेतोर्मुमोच नहिपरोपजीवनंस्वयंत्यक्तुमुचितमित्यर्थः १२ यत्किंचनपृष्टोसि तत्सर्वंनोस्मभ्यंसमाचक्ष्व यद्यस्मात् वाचांविषयेगिरांगोचरेऽर्थेस्नातंपारं
गतंत्वांमन्ये छांदसादन्यत्र वैदिकात् व्यतिरेकेण अत्रैवर्णिकत्वात् १३ कस्मिन्युगइत्यादिप्रश्नानांव्यासजन्मकथनपूर्वकमुत्तरमाह द्वापरेसमनुप्राप्ते कदेत्यपेक्षायामाह तृतीयेयुग
स्यपर्ययेपरिवर्ते वासव्यामुपरिचरस्यवसोर्वीर्याज्जातायांसत्यवत्यांयोगीज्ञानीव्यासोजातः १४ जलमुपस्पृश्यजलेस्नानादिकंकृत्वेत्यर्थः आसीनोबभूवेतिशेषः विविक्तदेशइत्या

अभिमन्युसुतंसूत प्राहुर्भागवतोत्तमम् तस्यजन्ममहाश्चर्यंकर्माणिचगृणीहिनः ९ ससम्राट्कस्यवाहेतोःपाडूनांमानवर्द्धनः प्रायोपविष्टोगंगा
यामनादृत्याधिराट्श्रियम् १० नमंतियत्पादनिकेतमात्मनःशिवायहानीयधनानिशत्रवः कथंसवीरःश्रियमंगदुस्त्यजांयुवैषतोत्स्रष्टुमहोसहा
सुभिः ११ शिवायलोकस्यभवायभूतयेयउत्तमश्लोकपरायणाजनाः जीवंतिनात्मार्थमसौपराश्रयंमुमोचनिर्विद्यकुतःकलेवरम् १२ तत्सर्वंनःस
माचक्ष्वपृष्टोयदिहकिंचन मन्येत्वांविषयेवाचांस्नातमन्यत्रछांदसात् १३ सूतउवाच द्वापरेसमनुप्राप्तेतृतीयेयुगपर्यये जातःपराशरा
द्योगीवासव्यांकलयाहरेः १४ सकदाचित्सरस्वत्याउपस्पृश्यजलंशुचिः विविक्तदेशआसीनउदितेरविमंडले १५ परावरज्ञःसऋषिःकालेनाव्य
क्तरंहसा युगधर्मव्यतिकरंप्राप्तंभुवियुगेयुगे १६ भौतिकानांचभावानांशक्तिह्रासंचतत्कृतम् अश्रद्दधानान्निःसत्वान्दुर्मेधान्ह्रसितायुषः १७
दुर्भगांश्चजनान्वीक्ष्यमुनिर्दिव्येनचक्षुषा सर्ववर्णाश्रमाणांयद्दध्यौहितममोघदृक् १८ चातुर्होत्रंकर्मशुद्धंप्रजानांवीक्ष्यवैदिकम् व्यदधाद्यज्ञसं
तत्यैवेदमेकंचतुर्विधम् १९ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यावेदाश्चत्वारउद्धृताः इतिहासपुराणंचपंचमोवेदउच्यते २० तत्रर्ग्वेदधरःपैलःसामगोजैमिनिःक
विः वैशंपायनएवैकोनिष्णातोयजुषामुत २१ अथर्वांगिरसामासीत्सुमंतुर्दारुणोमुनिः इतिहासपुराणानांपितामेरोमहर्षणः २२ तएतऋषयो
वेदंस्वंस्वंव्यस्यन्ननेकधा शिष्यैःप्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तेशाखिनोऽभवन् २३ तएववेदादुर्मेधैर्धार्यंतेपुरुषैर्यथा एवंचकारभगवान्व्यासःकृपण
वत्सलः २४ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरा कर्मश्रेयसिमूढानांश्रेयएवंभवेदिह इतिभारतमाख्यानंकृपयामुनिनाकृतम् २५

दिविक्तेकाग्र्यार्थमु
क्तम् अनेनैवबदरिकाश्रमस्थानंसूचितम् १५ तत्रसऋषिर्युगधर्मव्यतिकरादिकंवीक्ष्य सर्ववर्णाश्रमाणांयद्धितंतद्दध्याविनित्रितयेनान्वयः परावरज्ञः अतीतानागतवित् अव्यक्तं
रंहोवेगोयस्यतेनकालेन युगधर्माणांव्यतिकरं संकरंप्राप्तंवीक्ष्य तथाभुवियुगेयुगे १६ भौतिकानांशरीरादीनां तत्कृतंकालकृतम् निःसत्वान् धैर्यशून्यान् दुर्मेधान्मंदमतीन् १७ १८
ततश्चहोत्रोपलक्षिताश्चत्वारऋत्विजश्चतुर्होतारस्तैरनुष्ठेयंकर्म चातुर्होत्रम् शुद्धंशुद्धिकरम् यज्ञसंतत्यै यज्ञानामविच्छेदाय १९ चातुर्विध्यमेवाह ऋगिति उद्धृताः पृथक्
कृताः २० २१ दारुणः अथर्वोक्ताभिचारादिप्रवृत्तेः २२ व्यस्यन् विभक्तवंतः २३ वेदविभागप्रयोजनमाह तएवेति येपूर्वमतिमेधाविभिर्धार्यंतेस्मतएव २४ किंचस्त्रीशूद्रेति द्वि
जबंधवः त्रैवर्णिकेष्वधमाः तेषांकर्मरूपेश्रेयसिश्रेयःसाधने एवंभवेत् अनेनैवप्रकारेणभवत्विति अतएवतेषांकृपयाभारताख्यानंमुनिनाकृतम् २५ ७ ७

भूतानांश्रेयसिहितंसर्वात्मकेनापि अनेकोद्देशवताऽपिकर्मणा २६ नअतिप्रसीदत् हृदयंयस्यसः चित्ताप्रसत्तौहेतुंवितर्कयन्निदमुवाच स्वगतं २७ मानिताः पूजिताः २८ दैह्यः देहेभवः
आत्माजीवः वस्तुतोविभुः परिपूर्णएव आत्मनास्वेन रूपेणासंपन्नः तादात्म्यमप्राप्तइवाभाति ब्रह्मवर्चसं वेदश्रवणाध्यापनोत्कर्षजंतेजः तत्रसाधवोब्रह्मवर्चस्याः तेषुसत्तमः अतिश्रेष्ठोऽ
पि यद्वा नकेवलमसंपन्नइवाभाति प्रत्युतब्रह्मवर्चसी ब्रह्मवर्चसवानपि असत्तमइवाभाति पाठांतरेकमनयिनमोपीति ३० असंपत्तौहेतुं स्वयमेवाशंकते किंवेति प्रायेणभूयस्त्वेन
हियस्मात्तएवधर्माः अच्युतस्यप्रियाः ३१ खिलंन्यूनं खिद्यतः खेदंप्राप्नुवतः कृष्णस्यव्यासस्य प्रागुदाहृतंसरस्वतीतीरस्थम् ३२ तंनारदमागतमभिज्ञाय सहसाप्रत्युत्थाय विधिवत्पू
जयामासेति ३३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेसर्वधर्मेभ्योहरिकीर्तनगौरवम् व्यासचित्तप्रसादायनारदेनोपदृश्यते १ उ
पसमीपेआसीनंविप्रर्षिंव्यासम् बृहच्छ्रवाः महायशाः स्मयन्ईषद्धसन्निवेत्यनेनमुखप्रसत्तिर्द्योत्यते यद्वा इवेत्यनधिकारार्थम् अहोमहानपिमुह्यतीतिस्मयमानः १ शारीरः शरी

एवंप्रवृत्तस्यसदा भूतानांश्रेयसिद्विजाः सर्वात्मकेनापियदानातुष्यद्धृदयंततः २६ नातिप्रसीदद्धृदयः सरस्वत्यास्तटेशुचौ वितर्कयन्विविक्त
स्थइदंप्रोवाचधर्मवित् २७ धृतव्रतेनहिमया छंदांसिगुरवोऽग्नयः मानितानिर्व्यलीकेनगृहीतंचानुशासनम् २८ भारतव्यपदेशेनह्याम्नाया
र्थश्चदर्शितः दृश्यतेयत्रधर्मादि स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत २९ अथापिबतमेदैह्योह्यात्माचैवात्मनाविभुः असंपन्नइवाभातिब्रह्मवर्चस्यसत्तमः ३०
किंवाभागवताधर्मानप्रायेणनिरूपिताः प्रियाः परमहंसानांतएवह्यच्युतप्रियाः ३१ तस्यैवंखिलमात्मानंमन्यमानस्यखिद्यतः कृष्णस्यनारदोऽ
भ्यागादाश्रमंप्रागुदाहृतम् ३२ तमभिज्ञायसहसाप्रत्युत्थायागतंमुनिः पूजयामासविधिवन्नारदंसुरपूजितम् ३३ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेप्रथमस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ सूतउवाच अथतंसुखमासीनउपासीनंबृहच्छ्रवाः देवर्षिःप्राहविप्रर्षिंवीणापाणिःस्म
यन्निव १ नारदउवाच पाराशर्यमहाभाग भवतःकच्चिदात्मना परितुष्यतिशारीर आत्मामानसएववा २ जिज्ञासितंसुसंप
न्नमपितेमहदद्भुतम् कृतवान्भारतंयस्त्वंसर्वार्थपरिबृंहितम् ३ जिज्ञासितमधीतंचयत्तद्ब्रह्मसनातनम् अथापिशोचस्यात्मानमकृतार्थ
इवप्रभो ४ व्यासउवाच अस्त्येवमेसर्वमिदंत्वयोक्तंतथापिनात्मापरितुष्यतेमे तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधंपृच्छामहेत्वात्मभवात्म
भूतम् ५ सवैभवान्वेदसमस्तगुह्यमुपासितोयत्पुरुषःपुराणः परावरेशोमनसैवविश्वंसृजत्यवत्यत्तिगुणैरसंगः ६

राभिमानीआत्मा आत्मनाते
नशरीरेणकच्चित्किंपरितुष्यति मानसआत्मामनोऽभिमानी तेनमनसापरितुष्यति कच्चिन्नोवेति २ तेजिज्ञासितंज्ञातुमिष्टंधर्मादियत्तत्सर्वंसुसंपन्नं सम्यक्ज्ञातं अपिश
ब्दादनुष्ठितंचेत्यर्थः अधीतिपाठेसंबोधनं सुसंपन्नत्वेहेतुः महदद्भुतमित्यादि सर्वैरर्थैर्धर्मादिभिः परिबृंहितंपरिपूर्णं ३ किंच यत्सनातनंनित्यंपरंब्रह्मतच्चत्वयाजिज्ञासितंवि
चारितं अधीतमधिगतंप्राप्तंचेत्यर्थः अथापिशोचसितत्किमर्थमितिशेषः ४ आत्माशारीरोमानसश्चतन्मूलंतस्यापरितोषस्यकारणम् अव्यक्तमस्फुटम् हेनारदत्वांपृच्छामहे
आत्मभवोब्रह्मा तस्यात्मनोदेहादुद्भूतःतम् अतएवागाधोऽतिगंभीरोबोधोयस्यतंत्वाम् ५ अगाधबोधतांप्रपंचयन्नाह सवाइतिद्वाभ्याम् सर्वगुह्यज्ञानेहेतुः यद्यस्मात्पुराणः
पुरुषउपासितस्त्वया कथंभूतः परावरेशः कार्यकारणनियंता मनसैवसंकल्पमात्रेण गुणैः कृत्वाविश्वंसृजतीत्यादि ६

किंच त्वंत्रिलोकींपर्यटन् अर्कइवसर्वदर्शी योगबलेनप्राणवायुरिव सर्वप्राणिनामंतश्चरः सन्नात्मसाक्षी बुद्ध्यादिवृत्तिज्ञः अतःपरेब्रह्मणि धर्मतोयोगेननिष्णातस्य तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन इ
ज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां अयंतु परमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति अवरेचब्रह्मणिवेदाख्ये व्रतैः स्वाध्यायनियमैर्निष्णातस्यमे अलमत्यर्थंयत् न्यूनंतद्विचक्ष्व वितर्कय
७ अनुदितप्रायमनुक्तप्रायम् विमलंभगवद्यशोविनायेनेवधर्मादिज्ञानेनासौभगवान्नतुष्येत् तदेवदर्शनंज्ञानंखिलंन्यूनंमन्येहम् ८ ननुभगवद्यशएवतत्रतत्रानुवर्णितंतत्राह यथे
ति चशब्दाश्रमादिसाधनानिच तथाधर्मादिवत् प्राधान्येन वासुदेवस्यमहिमानह्युक्त इत्यर्थः ९ वासुदेवव्यतिरिक्तान्यविषयज्ञानवदेवान्यविषयंवाक्चा
तुर्यंचखिलमेवेत्याह नेति चित्रपदमपियद्वचोहरेर्यशोनप्रगृणीत तद्वायसंतीर्थंकाकतुल्यानांकामिनांरतिस्थानं उशंति मन्यंते कुतः मानसाः सत्वप्रधानेमनसिवर्तमानाः हंसायत
यत्रनभिरमंति कर्हिचिदपि नितरांनरमंते उशिक्क्षयाः उशिक्कमनीयंब्रह्म क्षयोनिवासोयेषांते यथाप्रसिद्धाहंसामानसेसरसिचरंतः कमनीयपद्मखंडनिवासास्त्यक्तविचित्रा-
न्नादियुक्तेप्युच्छिष्टगर्तेकाककीडास्थानेननिरमंतइतिशेषः १० विनापिपदचातुर्यं भगवद्यशः प्रधानंवचः पवित्रमित्याह तद्वाग्विसर्गः सचासौवाग्विसर्गः वाचः प्रयोगः जनानांस
मूहोजनता तस्याअघंविप्लावयति नाशयतीतितथासः यस्मिन्वाग्विसर्गे अबद्धवत्यपि अपशब्दादियुक्तेपि प्रतिश्लोकं अनंतस्ययशसांकितानिनामानिभवंति तत्रहेतुः यत्यानिनामा

त्वंपर्यटन्नर्कइवत्रिलोकीमंतश्चरोवायुरिवात्मसाक्षी परावरेब्रह्मणिधर्मतोव्रतैः स्नातस्यमेन्यूनमलंविचक्ष्व ७ नारदउवाच भव
ताऽनुदितप्रायंयशोभगवतोऽमलम् येनैवासौनतुष्येतमन्येतद्दर्शनंखिलम् ८ यथाधर्मादयश्चार्थामुनिवर्यानुकीर्तिताः नतथावासुदेवस्यम
हिमाह्यनुवर्णितः ९ नयद्वचश्चित्रपदंहरेर्यशोजगत्पवित्रंप्रगृणीतकर्हिचित् तद्वायसंतीर्थमुशंतिमानसानयत्रहंसानिरमंत्युशिक्क्षयाः १०
तद्वाग्विसर्गोजनताघविप्लवोयस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि नामान्यनंतस्ययशोंकितानियच्छृण्वंतिगायंतिगृणंतिसाधवः ११ नैष्कर्म्यमप्य
च्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनम् कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरेनचार्पितंकर्मयदप्यकारणम् १२ अथोमहाभागभवानमोघदृक्
शुचिश्रवाःसत्यरतोधृतव्रतः उरुक्रमस्याखिलबंधमुक्तयेसमाधिनाऽनुस्मरतद्विचेष्टितम् १३ ततोऽन्यथाकिंचनयद्विवक्षतः पृथ-
ग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः नकुत्रचित्क्वापिचदुःस्थितामतिर्लभेतवाताहतनौरिवास्पदम् १४ नि साधवोमहांतो वक्तरिसतिशृण्वंतिश्रोतरिसति

गृणंति अन्यदातुस्वयमेवगायंति कीर्तयंतीति ११ भक्तिहीनंकर्मशून्यमेवेतिकैमुत्यन्यायेनदर्शयति नैष्कर्म्यमिति कर्मनिवृत्तिप्राप्यत्वात् निष्कर्मब्रह्मतदेकाकार
त्वान्निष्कर्मतारूपं नैष्कर्म्यम् अज्यतेऽनेनेत्यंजनमुपाधिः तन्निवर्तकंनिरंजनम् एवंभूतमपिज्ञानं अच्युतेभावोभक्तिस्तद्वर्जितंचेदलमत्यर्थंनशोभते सम्यगपरोक्ष्या-
यनकल्पतइत्यर्थः तदाशश्वत् साधनकालेफलकालेचाभद्रं दुःखरूपंयत्काम्यंकर्म यदप्यकारणमकाम्यंतच्चेतिचकारस्यान्वयः तदपिकर्मईश्वरेनार्पितंचेत्कुतःपुनःशोभेत-
बहिर्मुखत्वेनसत्वशोधकत्वाभावात् १२ तदेवंभक्तिशून्यानि ज्ञानवाक्चातुर्यकर्मकौशलानिव्यर्थान्येवयतः अतोहरेश्चरितमेवानुवर्णयेत्याह अथो अतःकारणात् अमोघायथा-
र्थादृक्धीर्यस्य शुचिसुष्ठुश्रवोयशोयस्य सत्येरतः धृतानिव्रतानियेनसभवानेवंमहागुणस्तावत् अतःउरुक्रमस्यविविधंचेष्टितंलीलां समाधिनाचित्तैकाग्र्येण अखिलस्यबंधमुक्तयेत्व
मनुस्मरस्मृत्वावर्णयेत्यर्थः एतच्चवाक्यांतरमितिमध्यमपुरुषप्रयोगोनानुपपन्नः १३ विपक्षेदोषांतरमाह ततउरुक्रमचेष्टितात्पृथक्दृशः अतएवान्यथाप्रकारांतरेणयत्किंचिदर्थांतरंवि
वक्षतः तयाविवक्षयाकृतैःस्फुरितैः रूपैः नामभिश्चवक्तव्यत्वेनोपस्थितैः दुःस्थिताऽनवस्थितासतीमतिः कदाचित्क्वापिविषये आस्पदंस्थानंनलभेत वातेनाहताआघूर्णितानौरिव तदुक्तंगी
तासुव्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोव्यवसायिनामित्यादि १४

तदेवं हरियशो विना भारतादिषु कृतं धर्मादिवर्णनमकिंचित्करमित्युक्तम् प्रत्युत विरुद्धमेव जातमित्याह जुगुप्सितं निंद्यं काम्यकर्मादि स्वभावत एव रक्तस्य तत्र रागिणः पुरुषस्य धर्मकृते धर्मार्थमनुशासतस्तव महाननयं व्यतिक्रमः अन्यायः कुत इत्यत आह यस्य वाक्यतोऽयमेव मुख्यो धर्म इति स्थितः इतरः प्राकृतो जनः तस्य काम्यकर्मादेरन्येन तत्त्वज्ञेन क्रियमाणं निवारणं स्वयमेव बालत्वात्क्रियमाणं यद्वा न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुत्या क्रियमाणं निवारणं यथार्थमेतदिति न मन्यते किंतु प्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयं तदिति कल्पयति तदुक्तं मतांतरोपन्यासे भट्टैः तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्धपंग्वादयो नराः गृहस्थत्वं न शक्ष्यंति कर्तुं तेषामयं विधिः नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा परिव्राजकतापि वा तैरवश्यं गृहीतव्या तेनादावेतदुच्यत इत्यादि १५ ननु यद्येवं प्रवृत्तिमार्गो निंद्यते तर्हि निवृत्तिमार्गे सर्वक्रियात्यागेनैव परमेश्वरस्य स्वरूपानुभूतेः किं तद्यशःकथनेनापि तत्राह विचक्षणोऽतिनिपुणः कश्चिदेव निवृत्तितः सर्वक्रियानिवृत्त्याऽस्य विभोः सुखं निर्विकल्पसुखात्मकं स्वरूपं वेदितुं ज्ञातुमर्हति न पुनरविचक्षणः प्रवृत्तिस्वभावः विभुत्वे हेतुः न अंतः कालतः पारं च देशतः यस्य तस्य विभोश्चेष्टितं ततः कारणात् हे विभो अनात्मनो देहाद्यभिमानिनः अत एव गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवर्तमानस्य जनस्य दर्शय भवानिति त्वमित्यर्थः पाठांतरे भवान्निति संबोधनं १६ एवं तावत्काम्यकर्मादेरनर्थहेतुत्वात्तं विहाय हरेर्लीलैव वर्णनीयेत्युक्तं इदानीं तु नित्यनैमित्तिकस्वधर्मनिष्ठामप्यनादृत्य केवलं हरिभक्तिरेवोपदेष्टव्येत्याशयेनाह त्यक्त्वेति ननु स्वधर्मत्यागेन भजन्भक्तिपरिपाकेन यदि कृतार्थो भवेत्तदा न काचिच्चिंता यदि पुनरपक्व एव म्रियेत ततो भ्रश्येद्वा तदा स्वधर्मत्यागनिमित्तोऽनर्थः स्यादित्याशंक्याह ततो भजनात्कथंचित्पतेत् भ्रश्येत् म्रियेत वा यदि तदापि भक्ति

जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान्व्यतिक्रमः यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः १५ विचक्षणोऽस्यार्हति वेदितुं विभोरनंतपारस्य निवृत्तितः सुखं प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्मनस्ततो भवान्दर्शय चेष्टितं विभोः १६ त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणांबुजं हरेर्भजन्नपक्वोऽथ पतेत्ततो यदि यत्र क्व वाऽभद्रमभूदमुष्य किं को वाऽर्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः १७ तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गभीररंहसा १८ न वै जनो जातु कथंचनाव्रजेन्मुकुंदसेव्यन्यवदंग संसृतिम् स्मरन्मुकुंदांघ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः १९ इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथाऽपि ते प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितम् २०

रसिकस्य कर्मानधिकारान्नानर्थशंका अंगीकृत्याप्याह वा शब्दः कटाक्षे यत्र क्व वा नीचयोनावपि अमुष्य भक्तिरसिकस्याभद्रमभूत् किं नाभूदेवेत्यर्थः भक्तिवासनासद्भावादिति भावः अभजद्भिस्तु केवलं स्वधर्मतः को वाऽर्थः आप्तः प्राप्तः अभजतामिति षष्ठी तु संबंधमात्रविवक्षया १७ ननु स्वधर्ममात्रादपि कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः पितृलोकप्राप्तिः फलमस्त्येव तत्राह तस्यैव हेतोः तदर्थं यत्नं कुर्यात् यत् उपरि ब्रह्मपर्यंतं अधः स्थावरपर्यंतं च भ्रमद्भिर्जीवैर्न लभ्यते षष्ठी तु पूर्ववत् तत्तु विषयसुखमन्यत एव प्राचीनकर्मणा सर्वत्र नरकादावपि लभ्यते दुःखवत् यथा दुःखं प्रयत्नं विनापि लभ्यते तद्वत् तदुक्तं अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायांति देहिनां सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रातिरिच्यत इति १८ यदुक्तं यत्र क्व वाऽभद्रमभूदिति तदुपपादयति न वा इति मुकुंदसेवी जनो जातु कदाचित्कथंचन कुयोनिगतोऽपि संसृतिं नाव्रजेत् नाविशेत् अंग अहो अन्यवत् केवलकर्मनिष्ठवत् इति वैधर्म्ये दृष्टांतः कुत इत्यत आह मुकुंदांघ्रेरुपगूहनमालिंगनं पुनः स्मरन्विहातुं नेच्छेत् यतोऽयं जनो रसग्रहः रसेन रसनीयेन गृह्यते वशीक्रियते यद्वा रसे रसनीये ग्रह आग्रहो यस्य तदुक्तं भगवता यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि स इति १९ तदेवं भगवल्लीला प्राधान्येन वर्णयेत्युक्तं तत्र को भगवान्का च तस्य लीला इत्यपेक्षायामाह इदं विश्वं भगवानेव स तु अस्माद्विश्वस्मादितरः ईश्वरात्प्रपंचो न पृथक् ईश्वरस्तु प्रपंचात्पृथगित्यर्थः तत्र हेतुः यतो भगवतो हेतोर्जगतः स्थित्यादयो भवंति अनेनैव लीला अपि दर्शिताः यद्वा इदं विश्वं भगवान् इतर इव यः स जीवोऽपि भगवान् चेतनाचेतनः प्रपंचस्तु व्यतिरेकेण नास्ति स एवैकस्तत्त्वमित्यर्थः हि शब्देन सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि प्रमाणं सूचितं तद्धि स्वयमेव भवान्वेद प्रादेशमात्रमेकदेशमात्रं आचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादिश्रुत्यर्थसंपादनाय प्रदर्शितम् २०

नचतवानार्यापेक्षा ईश्वरावतारत्वादित्याह त्वमिति हे अमोघदृक् त्वमात्मनास्वयमात्मानमजमेवसंतं जगतःशिवायप्रजातमवेहि कुतः परस्यपुंसः कलामंशभूतम् तत्तस्मान्महानुभावस्यह
रेरभ्युदयः पराक्रमः अधिअधिकंगण्यतां निरूप्यतां २१ अनेनैव तपआदिसर्वं तवसफलंस्यादित्याह इदंहीतिश्रुतादयोभावोनिष्ठा इदमेवहितपःश्रवणादेरविच्युतोनित्योऽर्थःफलं
किंतत् उत्तमश्लोकस्यगुणानुवर्णनमितियत् २२ सत्संगतोहरिकथाश्रवणादिफलंस्वदृष्टांतेनप्रपंचयति अहंपुरापूर्वकल्पे अतीतभवेपूर्वजन्मनि वेदवादिनांदास्याःसकाशात् अ
भवंजातोस्मिनिरूपितःनियुक्तः क्वयोगिनांसुश्रूषणे प्रावृषिवर्षोपलक्षितेचातुर्मास्ये निर्विविक्षतांनिर्वेशमेकत्रवासंकर्तुमिच्छताम् २३ अपेतान्यखिलानिचापलानियस्मात्तस्मिन्नि
यतेंद्रियेअधृतक्रीडनकेत्यक्तक्रीडासाधने अनुवर्तिनिअनुकूले २४ उच्छिष्टस्यलेपान्पात्रलग्नान् तैर्द्विजैरनुज्ञातःसन्भुंजेस्म तेनभोजनेनापास्तकिल्बिषोजातोऽस्मि तेषांधर्मेपरमेश्वर
भजनेएवात्मनोमनसोरुचिः प्रजायतेस्मेत्यनुषंगः २५ अशृणवं श्रुतवानस्मि मेश्रद्धयाममेवस्वतःसिद्धयानत्वन्येनबलाज्जनितया अतोममेत्यस्यापौनरुक्त्यं अनुपदंप्रतिपदं प्रियश्रवो

त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक्परस्यपुंसःपरमात्मनःकलां अजंप्रजातंजगतःशिवायतन्महानुभावाभ्युदयोऽधिगण्यतां २१ इदंहिपुंसस्तपसःश्रुतस्य
वास्विष्टस्यसूक्तस्यचबुद्धिदत्तयोः अविच्युतोऽर्थःकविभिर्निरूपितोयदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् २२ अहंपुरातीतभवेऽभवंमुने दास्यास्तुकस्याश्चनवेदवा
दिनां निरूपितोबालकएवयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिनिर्विविक्षतां २३ तेमय्यपेताखिलचापलेऽर्भकेदांतेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि चक्रुःकृपांयद्यपितुल्यद
र्शनाःशुश्रूषमाणेमुनयोऽल्पभाषिणि २४ उच्छिष्टलेपाननुमोदितोद्विजैःसकृत्स्मभुंजेतदपास्तकिल्बिषः एवंप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्धर्मएवात्मरुचिःप्र-
जायते २५ तत्रान्वहंकृष्णकथाःप्रगायतामनुग्रहेणाशृणवंमनोहराः ताःश्रद्धयामेऽनुपदंविशृण्वतःप्रियश्रवस्यंगममाभवद्रुचिः २६ तस्मिंस्तदालब्धरुचेर्महा
मुनेप्रियश्रवस्यस्खलितामतिर्मम ययाहमेतत्सदसत्स्वमाययापश्येमयिब्रह्मणिकल्पितंपरे २७ इत्थंशरत्प्रावृषिकावृतूहरेर्विशृण्वतोमेऽनुसवंयशोऽमलं
संकीर्त्यमानंमुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिःप्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा २८ तस्यैवंमेऽनुरक्तस्यप्रश्रितस्यहतैनसः श्रद्दधानस्यबालस्यदांतस्यानुचरस्यच २९ ज्ञा
नंगुह्यतमंयत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम् अन्ववोचन्गमिष्यंतःकृपयादीनवत्सलाः ३० येनैवाहंभगवतोवासुदेवस्यवेधसः मायानुभावमविदंयेनग-
च्छंतितत्पदम् ३१ एतत्संसूचितंब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् यदीश्वरेभगवतिकर्मब्रह्मणिभावितम् ३२ आमयोयश्चभूतानांजायतेयेन-
सुव्रत तदेवह्यामयंद्रव्यंनपुनातिचिकित्सितम् ३३

यस्यतस्मिन् २६ तस्मिन्भगवतिलब्धरुचेर्ममास्खलिता अप्रतिहतामतिरभवदित्यनुषंगः ययामत्यापरेप्रपं
चातीतेब्रह्मरूपेमयि सदसत्स्थूलंसूक्ष्मंचैतच्छरीरं स्वमाययास्वाविद्ययाकल्पितं नतुवस्तुतोऽस्तीति तत्क्षणमेवपश्यामीति २७ एवंशुद्धेत्वंपदार्थेज्ञाते देहादिकृतविक्षेपनिवृत्तेस्त
त्कारणभूतरजस्तमोनिवर्तिकादृढाभक्तिर्जातेत्याह इत्थमिति हरेर्यशः अनुसवंत्रिकालं २८ तस्येति शुद्धत्वंपदार्थस्य दृढभक्तिमतोमेप्रश्रितस्यविनीतस्य २९ गुह्यतममिति साधन
युतधर्मतत्त्वज्ञानंगुह्यं तस्मादप्यविविक्तात्मज्ञानंगुह्यतरं तस्मादपीश्वरज्ञानंगुह्यतमं भगवतोदितंभागवतंशास्त्रमन्ववोचन् उपदिष्टवंतः ३० तदेवज्ञानंपूर्वोक्तत्वंपदार्थज्ञानात् विवेकेन
दर्शयति येनैवेति अविदं ज्ञातवानहं ३१ तत्साधनंधर्मरहस्यंचसूचितमित्याह एतदितितापत्रयस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितंभेषजंनिवर्तकं सत्त्वशोधकमितियावत् किंतत् भगवति-
भावितंसमर्पितंयत्कर्मतत् कथंभूते भगवति ईश्वरेसर्वनियंतरि एवमपिचब्रह्मणिअप्रच्युतपूर्णरूपे ३२ ननुसंसारहेतोःकर्मणःकथंतापत्रयनिवर्तकत्वं सामग्रीभेदेनघटतइति सदृष्टांत-
माह द्वाभ्यां यआमयोरोगःयेनघृतादिनाजायते तदेवकेवलमामयंकारणभूतंद्रव्यं तमामयंनपुनातिननिवर्तयतीत्यर्थः किंतुचिकित्सितंद्रव्यांतरैर्भावितं सत्पुनात्येवयथा ३३

आत्मविनाशाय कर्मनिवृत्तये कल्पंते समर्था भवंति परे ईश्वरे कल्पिता अर्पिताः संतः अत्र च प्रथमं महत्सेवा ततश्च तत्कृपा तद्धर्मश्रद्धा ततो भगवत्कथाश्रवणम् ततो भगवति रतिः तया च
देहद्वयविवेकात्मज्ञानं ततो दृढा भक्तिः ततो भगवत्तत्त्वज्ञानं ततस्तत्कृपया सर्वज्ञत्वादिभगवद्गुणाविर्भाव इति क्रमो दर्शितः ३४ ननु च ज्ञानेन ज्ञानप्राप्तकर्मनाशः तच्च ज्ञानं भक्तियो
गाद्भवति कथं कर्मणा कर्मनाशः स्यात्तत्राह यदत्रेति ३५ भगवदर्पणेन क्रियमाणं कर्म भक्तियोगं जनयतीति सदाचारेण दर्शयति यत्र यदा भगवतः शिक्षया कर्माणि कुर्वाणा भवंति त
दा श्रीकृष्णस्य गुणनामानि गृणंति अनुस्मरंति च कृष्णमित्यर्थः इयं भगवच्छिक्षा यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति ३६ कीर्तनस्मर
णरूपभक्तिहेतुत्वमुक्तं ज्ञानहेतुत्वमाह द्वाभ्याम् नम इति नमो धीमहि मनसा नमनं कुर्वीमहि ३७ अमूर्तिकं मंत्रोक्तव्यतिरिक्तमूर्तिशून्यं यजते पूजयति स पुमान् सम्यग्दर्शनो भवति
३८ एवं च कृतवति मयि हरिः स्वसदृशं ज्ञानादिकं दत्तवानित्याह इमं स्वनिगमं स्वोपदेशं मयानुष्ठितम् अवेत्य ज्ञात्वा भावं च प्रीतिं च ३९ अतस्त्वमप्येवं कुर्वित्याह त्वमिति अदभ्रम

एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः त एवात्मविनाशाय कल्पंते कल्पिताः परे ३४ यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् ज्ञानं यत्तदधीनं हि भ
क्तियोगसमन्वितम् ३५ कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयासकृत् गृणंति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरंति च ३६ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवा-
य धीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ३७ इति मूर्त्यभिधानेन मंत्रमूर्तिममूर्तिकम् यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ३८ इमं
स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितम् अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन् भावं च केशवः ३९ त्वमप्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदां बुभुत्सितम् आ
ख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां संक्लेशनिर्वाणमुशंति नान्यथा ४० इति श्रीभा० प्रथ० व्यासनारदसंवादे पंचमोऽध्यायः ५ सूत उवाच एवं नि
शम्य भगवान्देवर्षेर्जन्म कर्म च भूयः पप्रच्छ तं ब्रह्मन्व्यासः सत्यवतीसुतः १ व्यास उवाच भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिस्तव वर्तमानो व
यस्याद्ये ततः किमकरोद्भवान् २ स्वायंभुव कया वृत्त्या वर्तितं ते परं वयः कथं चेदमुदस्राक्षीः काले प्राप्ते कलेवरम् ३ प्राक्कल्पविषयामेतां स्मृतिं ते सुरसत्त
म न ह्येष व्यवधात्काल एष सर्वनिराकृतिः ४ नारद उवाच भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिर्मम वर्तमानो वयस्याद्ये तत एतदकारषम् ५
एकात्मजा मे जननी योषिन्मूढा च किंकरी मय्यात्मजेऽनन्यगतौ चक्रे स्नेहानुबंधनम् ६ सास्वतंत्रा न कल्पासीद्योगक्षेमं ममेच्छती ईशस्य हि वशे लोको
योषा दारुमयी यथा ७ अहं च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवांस्तदपेक्षया दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालकः पंचहायनः ८

न त्वं श्रुतं यस्य हे अदभ्रश्रुत विभोर्विश्रुतं यशः आख्या-
हि कथय येन विश्रुतेन बुधैः विदां विदुषां बुभुत्सितं बोद्धुमिच्छा समाप्यते यतो दुःखैः पीडितानां संक्लेशशांतिं प्रकारांतरेण न मन्यंते ४० इति प्रथमे टीकायां पंचमोऽध्यायः ५ व्यास
स्य प्रत्ययार्थं च षष्ठे प्राग्जन्मसंभवम् सभाग्यं नारदः प्राह कृष्णसंकथनोद्भवं १ १ स्वयमपि तथा चिकीर्षुर्गुरूपदेशानंतरं भावि तच्चरितं पृच्छति भिक्षुभिरिति विप्रवसिते दूरदेशगमने
कृते सति विज्ञानस्य आदेष्टृभिः २ परं वयः उत्तरमायुः ते त्वया कथं वर्तितं नीतं इदमिति दासीपुत्रभूतं कलेवरमुदस्राक्षीः उत्सृष्टवानसि ३ एष कल्पांतलक्षणः कालः ते स्मृतिं कथं न व्यवधात् न खंडितवान् अडा
गमाभावस्तार्षः हि यत एष सर्वस्यानिराकृतिरपलापो यस्मात्सः ४ अकारषं कृतवानहं रेफषकारयोर्विश्लेषः छंदोनुरोधेन ५ तत्र ताव त्कंचित्कालं तत्रैवमातृस्नेहयंत्रितोऽन्यवसमित्याह त्रिभिः एक-
एवाहमात्मजो यस्याः सा योषिदिति मूढेति च स्नेहानुबंधे हेतुः ६ किंकरीत्यस्यार्थं प्रपंचयति अस्वतंत्रा सा अतो न कल्पा न समर्था आसीत् दारुमयी योषेत्यति पारवश्ये दृष्टांतः ७ तदेवं सा स्नेहं
चक्रे अहं च दिगादिष्वनभिज्ञोऽतस्तत्रैवन्यवसमित्याह अहं च तस्मिन् ब्रह्मकुले तस्य मातुः स्नेहानुबंधस्यावेक्षया कदाचिरमेदिति प्रतीक्षयेत्यर्थः उषिवान् वासं कृतवान् पंचहायनः पंचवर्षः

८

गेहान्निर्गतांगांदुहतीं हेतौशतृप्रत्ययः दोग्धुंनिर्गतामित्यर्थः पदापादेन आस्पृष्टःईषदाक्रांतःअदशात् अरवादत् ९ तन्मातुर्मरणंशंकल्याणमभीप्सतईशस्यानुग्रहंमन्यमानः प्रातिष्ठंप्रस्थि
तोऽस्मि १० स्फीतान्जनपदादीनतियातःसन् महाद्विपिनमद्राक्षमितिचतुर्थेनान्वयः जनपदादिषु नानागुणदोषयुक्तेषु समदृष्टिःसन्गतोहमितितात्पर्यार्थः स्फीतान् समृद्धान् जन
पदान् देशान् तत्रतस्यांदिशि पुरग्रामव्रजाकरान् तत्रपुराणिराजधान्यः ग्रामाभृगुप्रोक्ताःविप्राश्चविप्रभृत्याश्चयत्रचैववसंतिते सतुग्राम इति प्रोक्तःशूद्राणांवासएवचेति व्रजागोकुला
नि आकराररत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि तान् खेटाः कर्षकग्रामाः खर्वटागिरितटग्रामाः भृगुप्रोक्तावा एकतोयत्रतुग्रामोनगरंचैकतःस्थितम् मिश्रंतुखर्वटंनामनदीगिरिसमाश्रयमिति वाट्यःपु
ष्पादीनांवाटिकास्ताः वनानि स्वतःसिद्धवृक्षाणांसमूहाः उपवनानि रोपितवृक्षाणांसमूहाः तानिच ११ चित्रैर्धातुभिःस्वर्णरजताद्यैःविचित्रानद्रींश्च इभैर्भग्नाभुजाःशाखायेषांतेद्रुमा
येषुतान् शिवानिभद्राणिजलानियेषांतान् नलिनीःसरसीः १२ चित्राःस्वनाःयेषांतैः पत्ररथैः पक्षिभिःतन्नादप्रबुद्धैरित्यर्थः विभ्रमद्भिर्भ्रमरैः श्रीःशोभायासांताः नलिनीः अतियातःअ
तिक्रम्यगतःसन् महाद्विपिनंवनमद्राक्षम् कीदृशं नलवेणुशरायांस्तंबैः कुशैःकीचकैश्चगव्हरंदुर्गमम् तत्रवेणुजातयएवविपुलांतरालगर्भाःकीचकाः १३ घोरंदुःसहम् प्रतिभयाकारम्

एकदानिर्गतांगेहाद्दुहतींनिशिगांपथि सर्पोऽदशत्पदास्पृष्टःकृपणांकालचोदितः ९ तदातदहमीशस्यभक्तानांशमभीप्सतः अनुग्रहंमन्यमानः
प्रातिष्ठंदिशमुत्तराम् १० स्फीतान्जनपदांस्तत्रपुरग्रामव्रजाकरान् खेटखर्वटवाटीश्चवनान्युपवनानिच ११ चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभु
जद्रुमान् जलाशयाञ्छिवजलान्नलिनीःसुरसेविताः १२ चित्रस्वनैःपत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः नलवेणुशरस्तंबकुशकीचकगव्हरम् १३ एकएवाति
यातोऽहमद्राक्षंविपिनंमहत् घोरंप्रतिभयाकारंव्यालोलूकशिवाऽजिरम् १४ परिश्रांतेंद्रियात्माहंतृट्परीतोबुभुक्षितः स्नात्वापीत्वाह्रदेनद्याउपस्पृ
ष्टोगतश्रमः १५ तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्येपिप्पलोपस्थआस्थितः आत्मनात्मानमात्मस्थंयथाश्रुतमचिंतयम् १६ ध्यायतश्चरणांभोजंभावनिर्जितचेतसा
औत्कंठ्याश्रुकलाक्षस्यहृद्यासीन्मेशनैर्हरिः १७ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोऽतिनिर्वृतः आनंदसंप्लवेलीनोनापश्यमुभयंमुने १८ रूपंभगवतोयत्त
न्मनःकांतंशुचापहम् अपश्यन्सहसोत्तस्थेवैक्लव्याद्दुर्मनाइव १९ दिदृक्षुस्तदहंभूयःप्रणिधायमनोहृदि वीक्षमाणोऽपिनापश्यमवितृप्तइवातुरः २०
एवंयतंतंविजनेमामाहागोचरोगिराम् गंभीरश्लक्ष्णयावाचाशुचःप्रशमयन्निव २१ हंतास्मिन्जन्मनिभवान्नमांद्रष्टुमिहार्हति अविपक्वकषायाणां
दुर्दर्शोऽहंकुयोगिनाम् २२ सकृद्यद्दर्शितंरूपमेतत्कामायतेऽनघ मत्कामःशनकैःसाधुःसर्वान्मुंचतिहृच्छयान् २३ सत्सेवयादीर्घयातेजातामयिदृढाम-
तिः हित्वावद्यमिमंलोकंगंतामज्जनतामसि २४ :

भयंकररूपं व्यालादीनामजिरंक्रीडास्थानं १४ परिश्रांतानिइंद्रियाणिआत्मादेहश्चयस्य तृषापरीतोव्याप्तःउपस्पृष्टआचांतः
१५ पिप्पलोपस्थे अश्वत्थमूले आस्थितःउपविष्टः आत्मनाबुद्ध्या आत्मस्थंहृदिस्थं आत्मानंपरमात्मानं १६ भावेनभक्त्यानिर्जितंवशीकृतंयच्चेतः तेन औत्कंठ्येनवैवश्येनाश्रुकलायुक्ते
अक्षिणीयस्य १७ प्रेम्णोतिभरेणातिनिर्भिन्नपुलकान्यंगानियस्य आनंदानांसंप्लुवे महापूरेपरमानंदे उभयमात्मानंपरंच १८ मनःकांतमभीष्टं शुचाशोकः तामपहंतीति तथानतत् उत्तस्थेव्यु
त्थितोऽस्मि १९ हृदिमनःप्रणिधायास्थिरीकृत्य अवितृप्तोऽहमातुरइवाभवमितिशेषः २० गिरामगोचरःसंवेदनस्याविषयभूतईश्वरः २१ हंतेतिसानुकंपसंबोधने माइतिमांद्रष्टुंनार्ह
सियतः नविपक्वाःदग्धाःकषायाः मलाः कामादयोयेषांतेषां कुयोगिनामनिष्पन्नयोगानाम् २२ कुतस्तर्हिदृष्टोऽसितत्राह सकृद्दर्शितंमयेतियत् एतत्कामायमय्यनुरागायत्वत्का
मेनकिमित्यत आह मत्कामःपुमान् हृच्छयान्कामान् २३ अदीर्घयाऽपिसतांसेवया अवद्यंनिंद्यम् लोकंदेहम् मज्जनतांमत्पार्षदतांगंताऽसि २४ ६ ६

प्रजानांसर्गेसृष्टौ निरोधेसंहारेऽपि प्रजासर्गस्यनिरोधइतिवा २५ तत्प्रसिद्धंमहद्भूतं अस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिश्रुतेः कीदृशम् ईश्वरंसर्वनियंतृ नभसिलिं
गंमूर्तिर्यस्य तन्नभोलिंगं सान्निध्येपिनालिंग्यत इतिअलिंगंतस्मै अदृश्यायवनामप्रणामम् विदधे कृतवानहम् तेनानुकंपितःसन् २६ अनंतस्यनामानिपठन्निवानवरतंगृणन् ह
तत्रपः त्यक्तलज्जः विमत्सरोजातइतिशेषः २७ कालेस्वावसरे कालोमृत्युः प्रादुरभूदाविर्बभूव अकस्मात्प्रादुर्भावेदृष्टांतः विद्युदिति सौदामनीतिविशेषणंस्फुटत्वप्रदर्शनार्थं २८
प्रयुज्यमानेमयितामित्ययमर्थः हित्वावयमिमंलोकंगतामज्जनतामसीतियाभागवती भगवत्पार्षदरूपाशुद्धसत्त्वमयीतनुः प्रतिश्रुतातांप्रति भगवतामयिप्रयुज्यमानेनियमाने
आरब्धंयत्कर्मतन्निर्वाणंसमाप्तिर्यस्य आरब्धकर्मणोनिर्वाणमेवनिर्वाणंयस्येतिवा सप्रपंचभूतात्मकोदेहोन्यपतत् अनेनपार्षदतनूनामकर्मारब्धत्वंशुद्धत्वंनित्यत्वमित्यादिसूचि
तंभवति २९ इदंत्रैलोक्यमादाय उपसंहृत्य उदन्वतएकार्णवस्यांभसिशयानेश्रीनारायणे शिशयिषोः शयनंकर्तुमिच्छोर्विभोर्ब्रह्मणः अंतःमध्यमनुप्राणंनिश्वासेनसहविविशेप्र
विष्टोऽहं ततोऽवतीर्यविश्वात्मादेहमाविशच्चक्रिणः अवापवैयथावीनिद्रामेकीभूयाथविष्णुनेतिकौर्मोक्तेः स्वायनेंऽभसीतिपाठे स्वायनेस्वस्यायने अंभसि शिशयिषोर्ब्रह्मणइतिश्रीना-

मातिर्मेयिनिबद्धेयंनविपद्येतकर्हिचित् प्रजासर्गनिरोधेऽपिस्मृतिश्चमदनुग्रहात् २५ एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद्भूतंनभोलिंगमलिंगमीश्वरं अ
हंचतस्मैमहतांमहीयसेशीर्ष्णाऽवनामंविदधेऽनुकंपितः २६ नामान्यनंतस्यहतत्रपः पठन्गुह्यानिभद्राणिकृतानिचस्मरन् गांपर्यटंस्तुष्टमनागत
स्पृहः कालंप्रतीक्षन्विमदोविमत्सरः २७ एवंकृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः कालःप्रादुरभूत्कालेतडित्सौदामनीयथा २८ प्रयुज्यमानेमयि
तांशुद्धांभागवतींतनुम् आरब्धकर्मनिर्वाणोन्यपतत्पांचभौतिकः २९ कल्पांतइदमादायशयानेंऽभस्युदन्वतः शिशयिषोरनुप्राणंविविशेंऽतरहंवि
भोः ३० सहस्रयुगपर्यंतउत्थायेदंसिसृक्षतः मरीचिमिश्राऋषयःप्राणेभ्योऽहंचजज्ञिरे ३१ अंतर्बहिश्चलोकांस्त्रीन्पर्येम्यस्कंदितव्रतः अनुग्रहान्
महाविष्णोरविघातगतिःक्वचित् ३२ देवदत्तामिमांवीणांस्वरब्रह्मविभूषिताम् मूर्च्छयित्वाहरिकथांगायमानश्चराम्यहम् ३३ प्रगायतःस्ववीर्याणि
तीर्थपादःप्रियश्रवाः आहूतइवमेशीघ्रंदर्शनंयातिचेतसि ३४ एतद्ध्यातुरचित्तानांमात्रास्पर्शेच्छयामुहुः भवसिंधुप्लवोदृष्टोहरिचर्यानुवर्णनं ३५
यमादिभिर्योगपथैःकामलोभहतोमुहुः मुकुंदसेवयायद्वत्तथात्माऽद्धानशाम्यति ३६ सर्वंतदिदमाख्यातंयत्पृष्टोऽहंत्वयानघ जन्मकर्मरहस्यंमेभ
वतश्चात्मतोषणम् ३७ सूतउवाच एवंसंभाष्यभगवान्नारदोवासवीसुतम् आमंत्र्यवीणांरणयन्ययौयादृच्छिकोमुनिः ३८

रायणेनाभेदविवक्षयो
क्तमित्यवगंतव्यं ३० प्राणेभ्यइंद्रियेभ्यः अहंमरीचिमिश्राः तन्मुख्याऋषयश्चजज्ञिरे ३१ येकर्मिणस्तेबहिर्नयांति तपआदिभिर्ब्रह्मलोकंगतास्तेंतर्नयांति अहंतुमहाविष्णोरनुग्रहा-
त् अखंडितब्रह्मचर्यव्रतः सन्नंतर्बहिश्च पर्येमिपर्यटामि क्वचिदप्यविघाता अप्रतिहतागतिर्यस्यसः ३२ किमितिपर्यटसि ईश्वराज्ञयालोकमंगलार्थमित्याह चतुर्भिः देवेनेश्वरेणदत्तां
स्वरानिषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवतपंचमाइतिसप्तएवब्रह्म ब्रह्माभिव्यंजकत्वात् तेनविभूषितां स्वतःसिद्धसप्तस्वरामित्यर्थः मूर्च्छयित्वामूर्च्छनालापवतींकृत्वा ३३ स्वप्रयोजनमाह
प्रगायतइति ३४ परप्रयोजनमाह एतद्धीति मात्राविषयास्तेषांस्पर्शाः भोगास्तेषामिच्छया आतुराणिचित्तानियेषांतेषां हरिचर्यानुवर्णनंयत् एतदेवभवसिंधौप्लवःपोतः नकेवलंश्रु
तिप्रामाण्येन किंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांदृष्टएवेत्यर्थः ३५ एतदेवेत्येतत्तमवधारणमनुभवेनद्रढयति यमादिभिस्तथानशाम्यति यद्वन्मुकुंदसेवयाऽद्धासाक्षादात्मामनःशाम्यति कथं
चिन्मुकुंदसेवामात्रेणशाम्यति किंपुनस्तद्गुणवर्णनेनेतिभावः ३६ भवतोमनःपरितोषकंचाख्यातं ३७ आमंत्र्यअनुज्ञाप्य यादृच्छिकः स्वप्रयोजनसंकल्पशून्यः ३८ ६ ६

हरिकथागायकभाग्यंश्लाघते अहोइति माद्यन् हृष्यन् तंत्र्यावीणया ३९ इतिप्रथमस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ अथभागवतश्रोतुर्जन्मवक्तुंपरिक्षितः कृष्णबालव-
धाद्द्रौणेर्दंडःसप्तमउच्यते १ तस्यनारदस्याभिप्रेतंश्रुतवान्सन् १ ब्रह्मनद्यांब्रह्मदेवत्यायांब्राह्मणैराश्रितायांच शम्याःयुगकीलाः प्रास्यंतेपरिध्यर्थेप्रक्षिप्यंतेऽस्मिन्नितिशम्याप्रासः
सत्रकर्मवर्द्धयतीतितथा २ बदरीणांषंडेनसमूहेनमंडिते मनःप्रणिदध्यौस्थिरीचकार समाधिनाऽनुस्मरतांहृदिचेष्टितमितिनारदोपदिष्टंध्यानंकृतवानित्यर्थः ३ प्रणिहितेनिश्चले अत्र
हेतुः भक्तियोगेनामले पूर्वंप्रथमंपुरुषमीश्वरमपश्यत् पूर्णमितिवापाठः तदपाश्रयांतदधीनांमायांचापश्यत् ४ ईशमायाकृतांचजीवानांसंसृतिमपश्यदित्याह ययासंमोहितःस्वरू
पावरणेनविक्षिप्तः परोऽपिगुणत्रयाद्व्यतिरिक्तोऽपि तत्कृतांत्रिगुणत्वाभिमानकृतमनर्थंचकर्तृत्वादिकंप्राप्नोति ५ अनर्थमुपशमयति योऽधोक्षजेसाक्षाद्भक्तियोगः तंचापश्यत् एत-
त्सर्वंस्वयंदृष्ट्वा एवमजानतोलोकस्यार्थेसात्वतसंहितांश्रीभागवताख्यांचक्रे तदनेनश्लोकत्रयेणभागवतार्थःसंक्षेपतोदर्शितः एतदुक्तंभवति विद्याशक्त्यामायानियंता नित्याविर्भूतपर
मानंदस्वरूपः सर्वज्ञःसर्वशक्तिरीश्वरः तन्मायया संमोहितास्तिरोभूतस्वरूपस्तद्विपरीतधर्माजीवः तस्यचेश्वरभक्त्यालब्धज्ञानेनमोक्षइति तदुक्तंविष्णुस्वामिना ह्लादिन्यासंविदाश्लिष्टःस

अहोदेवर्षिर्धन्योऽयंयत्कीर्तिंशार्ङ्गधन्वनः गायन्माद्यन्निदंतंत्र्यारमयत्यातुरंजगत् ३९ इतिश्रीभा०प्र०व्यासनारदसंवादेषष्ठोऽध्यायः ६ शौनकउ-
वाच निर्गतेनारदेसूतभगवान्बादरायणः श्रुतवांस्तदभिप्रेतंततःकिमकरोद्विभुः १ सूतउवाच ब्रह्मनद्यांसरस्वत्यामाश्रमःपश्चिमेतटे शम्या
प्रासइतिप्रोक्तऋषीणांसत्रवर्द्धनः २ तस्मिन्स्वआश्रमेव्यासोबदरीषंडमंडिते आसीनोऽपउपस्पृश्यप्रणिदध्यौमनःस्वयम् ३ भक्तियोगेनमनसिसम्य
क्प्रणिहितेऽमले अपश्यत्पुरुषंपूर्वंमायांचतदपाश्रयाम् ४ ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकम् परोऽपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यते ५ अ
नर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतोविद्वांश्चक्रेसात्वतसंहिताम् ६ यस्यांवैश्रूयमाणायांकृष्णेपरमपूरुषे भक्तिरुत्पद्यतेपुंसःशोकमो
हभयापहा ७ ससंहितांभागवतींकृत्वानुक्रम्यचात्मजम् शुकमध्यापयामासनिवृत्तिनिरतंमुनिः ८ शौनकउवाच सवैनिवृत्तिनिरतःसर्व-
त्रोपेक्षकोमुनिः कस्यवाबृहतीमेतामात्मारामःसमभ्यसत् ९ सूतउवाच आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रंथाअप्युरुक्रमे कुर्वंत्यहैतुकींभक्तिमित्थं
भूतगुणोहरिः १० हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः अध्यगान्महदाख्यानंनित्यंविष्णुजनप्रियः ११ परीक्षितोऽथराजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम् सं
स्थांचपांडुपुत्राणांवक्ष्येकृष्णकथोदयम् १२

च्चिदानंदईश्वरः स्वाविद्यासंवृतोजीवः संक्लेशनिकराकरः तथा सईशोयद्वशेमायासजीवोयस्तयार्दितः स्वाविर्भूतपरानं
दः स्वाविर्भूतसुदुःखभूः स्वादृगुत्थविपर्यासभवभेदजभीशुचः यन्मायया जुषन्नास्तेतमिमंनृहरिंनुमइत्यादि ६ संहितायाअनर्थोपशामकत्वंदर्शयति यस्यांवैश्रूयमाणायामेव किंपु
नः श्रुतायामित्यर्थः ७ अनुक्रम्य शोधयित्वा ८ कस्यवाहेतोर्बृहतींविततताम् ९ निर्ग्रंथाः ग्रंथेभ्योनिर्गताः तदुक्तंगीतासु यदातेमोहकलिलंबुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदागंतासिनि-
र्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यचेति यद्वा ग्रंथिरेवग्रंथः निवृत्तः क्रोधाहंकाररूपोग्रंथिर्येषांते निवृत्तहृदयग्रंथयइत्यर्थः ननुमुक्तानांकिंभक्त्येत्यादिसर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह इत्थंभूतगुण
इति १० भक्तिंकुर्वंतुनाम एतच्छास्त्राभ्यासेशुकस्यकिंकारणमित्यतआह हरेरिति अध्यगात् अधीतवान् विष्णुजनाःप्रियायस्येति व्याख्यानादिप्रसंगेनतत्संगतिकाम
इतिभावः ११ एतेनतस्यपुत्रोमहायोगीत्यादिना शुकस्यव्याख्यानेप्रवृत्तिःकथमितियत्पृष्टंतस्योत्तरमुक्तम् यदन्यत्पृष्टंपरिक्षितः प्रायोपवेशेनश्रवणंकथमितितस्यजन्म
महाश्चर्यमित्यादिना तस्योत्तरंवक्तुमाह परिक्षितमिति विलापनंमुक्तिंमृत्युंवा संस्थां महाप्रस्थानम् श्रीकृष्णकथानामुदयोयथाभवतितथा १२

तत्रपरीक्षितोजन्मनिरूपयिष्यन्नादौनावद्धर्मस्थएवाश्वत्थाम्नोब्रह्मास्त्रात् कृष्णेनरक्षितइतिवक्तुंकथांप्रस्तौति यदेत्यादिना यदाद्रौणिरश्वत्थामाकृष्णास्कृतानांद्रौपदीपुत्राणांशिरांसिउपा
हरत् तदातन्माताऽरुदत् तांचसांत्वयन्किरीटमाली अर्जुनआहेति तृतीयेनान्वयः किमितिबालानांशिरांस्यानीतवानित्यपेक्षायामाह मृधेयुद्धे यद्यपिपांडवाअपिकौरवाएव तथाऽ
पिसृंजयवंशोद्भवद्धृष्टद्युम्नः पांडवानांसेनापतिरितिसृंजयानामित्युक्तम् वीरगतिंस्वर्गं अथोअनंतरम् वृकोदरेणाविद्धायाःक्षिप्तायागदायाअभिमर्शेन घातेन भग्नोऊरुदंडोयस्य त
थाभूतेधृतराष्ट्रपुत्रेदुर्योधनेसति १३ भर्तुःदुर्योधनस्य स्यादितिवितर्के इतिएवंप्रियंस्यादितिपश्यन्नुतस्यतद्विप्रियमेवेतिवाक्यान्तरम् विप्रियत्वेहेतुः जुगुप्सितमिति १४ घोरंदुःसहंयथाभ
वति बाष्पस्यकलाभिर्बिंदुभिराकुले अक्षिणीयस्याः सा किरीटस्यैकत्वेपितदग्राणांबहुत्वात् किरीटमालीत्युक्तम् १५ शुचःशोकाश्रूणि प्रमृजामि परिमार्जयामि यत् यदाब्रह्मबंधोर्ब्रा
ह्मणाधमस्य आततायिनइति अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव षडेतेह्याततायिनइतिस्मरणात् अत्राततायिशस्त्रपाणिः तेनचपुत्रहंतृत्वंलक्ष्यते गांडीव
धनुषोमुक्तैर्विशिखैर्बाणैरुपाहरे त्वत्समीपमानयामि यच्छिरआक्रम्य आसनंविधाय दग्धपुत्रासती १६ वल्गावोरम्याःविचित्राजल्पाः भाषणानि तैःसोर्जुनः अच्युतएवमित्रंसूत-

यदामृधेकौरवसृंजयानांवीरेष्वथोवीरगतिंगतेषु वृकोदराविद्धगदाभिमर्शभग्नोरुदंडेधृतराष्ट्रपुत्रे १३ भर्तुःप्रियंद्रौणिरितिस्मपश्यन्कृष्णासुतानां
स्वपतांशिरांसि उपाहरद्विप्रियमेवतस्यजुगुप्सितंकर्मविगर्हयंति १४ माताशिशूनांनिधनंसुतानांनिशम्यघोरंपरितप्यमाना तदारुदद्बाष्पक
लाकुलाक्षींतांसांत्वयन्नाहकिरीटमाली १५ तदाशुचस्तेप्रमृजामिभद्रेयद्ब्रह्मबंधोःशिरआततायिनः गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्वाक्रम्ययत्स्नास्य
सिदग्धपुत्रा १६ इतिप्रियांवल्गुविचित्रजल्पैःससांत्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः अन्वाद्रवद्दंशितउग्रधन्वाकपिध्वजोगुरुपुत्रंरथेन १७ तमापतंतंसविल
क्ष्यदूरात्कुमारहोद्विग्नमनारथेन पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यांयावद्गमंरुद्रभयाद्यथार्कः १८ यदाशरणमात्मानमैक्षतश्रांतवाजिनम् अस्त्रंब्रह्मशिरोमे
नेआत्मत्राणंद्विजात्मजः १९ अथोपस्पृश्यसलिलंसंदधेतत्समाहितः अजानन्नुपसंहारंप्राणकृच्छ्रउपस्थिते २० ततःप्रादुष्कृतंतेजःप्रचंडंसर्वतो
दिशम् प्राणापदमभिप्रेक्ष्यविष्णुंजिष्णुरुवाचह २१ अर्जुनउवाच कृष्णकृष्णमहाभागभक्तानामभयंकरः त्वमेकोदह्यमानानामपवर्गो
ऽसिसंसृतेः २२ त्वमाद्यःपुरुषःसाक्षादीश्वरःप्रकृतेःपरः मायांव्युदस्यचिच्छक्त्याकैवल्येस्थितआत्मनि २३

श्चयस्य दंशितःबद्धकवचः उग्रंधनुश्चापंयस्य क
पिर्हनुमान्ध्वजेयस्यसःगुरोःपुत्रं रथेन अन्वाद्रवत् अन्वधावत् १७ आपतंतमाधावंतम् सद्रौणिःकुमारहा बालघाती उद्विग्नमनाःकंपितहृदयः प्राणपरीप्सुःप्राणान्लब्धुमिच्छुर्नतु
कीर्तिं यावद्गमंयावद्गंतुंशक्यंतावदुर्व्यांपराद्रवत् अपलायत कः ब्रह्मामृगोभूत्वासुतांयद्युद्यतःसन् रुद्रस्यभयाद्यथापलायतेस्म अर्कइतिपाठेवामनपुराणकथासूचिता तथाहि
विद्युन्मालीनामकश्चिद्राक्षसोमाहेश्वरः तस्मैरुद्रेणसौवर्णविमानंदत्तं ततोऽसौअर्कस्यपृष्ठतोभ्राम्यन्विमानदीप्त्यारात्रिंविलोपितवान् ततोऽर्केणानिजतेजोभिर्द्रावयित्वातद्विमानं-
पातितं तच्छ्रुत्वाकुपितेरुद्रेभयादर्कःपर्यद्रवत् ततोरुद्रस्यक्रूरदृष्ट्यादंदह्यमानःपतन्वाराणस्यांपतितोलोलार्कनाम्नाविख्यातइति १८ अशरणं रक्षकरहितं ननुपलायनमेवरक्षकमस्ति
न तस्यापिकुंठितत्वादित्याह श्रांतावाजिनोयस्यतम् ब्रह्मशिरोऽस्त्रंब्रह्मास्त्रं द्विजात्मजइत्यदीर्घदर्शितामाह १९ तत् ब्रह्मास्त्रं समाहितःकृतध्यानःउपसंहारमजानतोपिसंधानेहेतुः प्रा
णकृच्छ्रइति २० ततअस्मात् सर्वतोदिशंप्रादुष्कृतंप्रकटीभूतंतेजोऽभिप्रेक्ष्य ततःप्राणापदंचाभिप्रेक्ष्य २१ प्रस्तुतंविज्ञापयितुंप्रथमंस्तौति कृष्णेतिचतुर्भिःसंसृतेर्हेतोर्दह्यमानानामपवर्गोऽप
वर्जयिता नाशकइत्यर्थः २२ यतस्त्वमीश्वरःसाक्षात् कुतः यतःप्रकृतेःपरःपुरुषः तत्कुतः यतः आद्यःकारणं कारणत्वेप्यविकारितामाह मायांव्युदस्य अभिभूयकैवल्यरूपेआत्मन्येवस्थितइति
२३

त्रिवर्गदातापि त्वमेवेत्याह सइति यस्त्वंमायामभिभूयस्थितः सएवमायाभिभूतस्यजनस्य धर्मादिफलमुपासितः सन्विधत्से वीर्येणप्रभावेन २४ तथाचानेनावतारेणतवसाधुपक्षपातोल
क्ष्यतइत्याह तथेति किंभूभारहरणंमदिच्छामात्रेणनभवतितत्राह स्वानांज्ञातीनामनुध्यानायच तथानन्यभावानामेकांतभक्तानांच २५ एवंस्तुत्वा प्रस्तुतंविज्ञापयति किमात्मकमि
दंकुतोवाआयातीति स्वितुवितर्के २६ इदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममस्त्रं तेनचप्राणबाधेप्राप्तेप्रदर्शितंकेवलं नतत्प्रयोगेकुशलइत्यर्थः यतोऽस्योपसंहारंनवेद एतच्चत्वंतुवेत्थजानासि २७
प्रत्यवकर्शनं कृशत्वकरम् निवर्तकमित्यर्थः अतः तदस्त्रतेजउन्नद्धमुत्कटं ब्रह्मास्त्रतेजसैवजहि घातय त्वत्प्रयुक्तंचास्त्रंतदुभंसंहृत्यस्वयमुपशाम्येत् यतस्त्वमस्त्रज्ञोऽसि २८ परेशंत्रव
सएववीरास्तान्हंतीतितथाफाल्गुनोऽर्जुनः अपःस्पृष्ट्वा आचम्य तंश्रीकृष्णंपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्माय ब्रह्मास्त्रंनिवर्तयितुं २९ ततश्चउभयोर्ब्रह्मास्त्रयोः तेजसी शरैःसंवृतेसंवेष्टि
तेपरस्परंमिलित्वा ववृधाते अवर्धेताम् किंकृत्वारोदसीद्यावापृथिव्यौखमंतरिक्षंचावृत्य यथाप्रलयेसंकर्षणमुखाग्निः उपरिस्थितोऽर्कश्चसंहत्यवर्द्धेतेतद्वत् ३० तयोर्द्रौणिफाल्गुनयोः

सएवजीवलोकस्यमायामोहितचेतसः विधत्सेस्वेनवीर्येणश्रेयोधर्मादिलक्षणम् २४ तथाऽयंचावतारस्तेभुवोभारजिहीर्षया स्वानांचानन्यभावाना
मनुध्यानायचासकृत् २५ किमिदंस्वित्कुतोवेतिदेवदेवनवेद्म्यहम् सर्वतोमुखमायातितेजःपरमदारुणम् २६ श्रीभगवानुवाच वेत्थेदंद्रोण
पुत्रस्यब्राह्ममस्त्रंप्रदर्शितम् नैवासौवेदसंहारंप्राणबाधउपस्थिते २७ नह्यस्यान्यतमंकिंचिदस्त्रंप्रत्यवकर्शनम् जह्यस्त्रतेजउन्नद्धमस्त्रज्ञोह्यस्त्रतेज
सा २८ सूतउवाच श्रुत्वाभगवताप्रोक्तंफाल्गुनःपरवीरहा स्पृष्ट्वाऽपस्तंपरिक्रम्यब्राह्मंब्राह्मायसंदधे २९ संहत्यान्योन्यमुभयोस्तेजसीशर
संवृते आवृत्यरोदसीखंचववृधातेऽर्कवह्निवत् ३० दृष्ट्वास्त्रतेजस्तुतयोस्त्रींल्लोकान्प्रदहन्महत् दह्यमानाःप्रजाःसर्वाःसांवर्तकममंसत ३१ प्र
जोपप्लवमालक्ष्यलोकव्यतिकरंचतम् मतंचवासुदेवस्यसंजहारार्जुनोद्वयम् ३२ ततआसाद्यतरसादारुणंगौतमीसुतम् बबंधामर्षताम्राक्षःपशुंर
शनयायथा ३३ शिबिरायनिनीषंतंदाम्नाबध्वारिपुंबलात् प्राहार्जुनंप्रकुपितोभगवानंबुजेक्षणः ३४ मैनंपार्थार्हसित्रातुंब्रह्मबंधुमिमंजहि योऽसा
वनागसःसुप्तानवधीन्निशिबालकान् ३५ मत्तंप्रमत्तमुन्मत्तंसुप्तंबालंस्त्रियंजडम् प्रपन्नंविरथंभीतंनरिपुंहंतिधर्मवित् ३६ स्वप्राणान्यःपर
प्राणैःप्रपुष्णात्यघृणःखलः तद्वधस्तस्यहिश्रेयोयद्दोषाद्यात्यधःपुमान् ३७ प्रतिश्रुतंचभवतापांचाल्यैशृण्वतोमम आहरिष्येशिरस्तस्ययस्तेमा
निनिपुत्रहा ३८ तदसौवध्यतांपापआततायात्मबंधुहा भर्तुश्चविप्रियंवीरकृतवान्कुलपांसनः ३९ एवंपरीक्षताधर्मंपार्थःकृष्णेनचोदितः नैच्छद्ध
तुंगुरुसुतंयद्यप्यात्महनंमहान् ४० अथोपेत्यस्वशिबिरंगोविंदप्रियसारथिः न्यवेदयत्तंप्रियायैशोचंत्याआत्मजान्हतान् ४१

तेनदह्यमानाःसांवर्तकंप्रलया
ग्निममंसत मेनिरे ३१ लोकानांव्यतिकरं व्यत्ययंनाशमित्यर्थः वासुदेवस्यमतंचालक्ष्य ब्रह्मास्त्रद्वयमुपसंहृतवान् ३२ गौतमवंशजागौतमीकृपी तस्याःसुतं अमर्षेणकोपेनताम्रे
अक्षिणीयस्यसः निष्ठुरत्वेदृष्टांतः पशुंयथेति तस्यबंधनंधर्मइत्यत्रदृष्टांतः यथायाज्ञिकःपशुमिति रशनयारज्ज्वा ३३ शोकरोषादियुक्तस्याप्यर्जुनस्य धर्मनिष्ठाख्यापनाय श्रीकृष्णवाक्य
तदाहषड्भिः शिबिराय राजनिवेशाय नेतुमिच्छंतं प्रकुपितइवेति ३४ अनागसोनिरपराधान् ३५ रिपोरपिसुप्तस्यबालस्यचवधोनधर्मइत्यन्यार्थैर्दर्शयति मत्तंमद्यादिना प्रमत्तमनवहितं उ
न्मत्तंग्रहवातादिना जडमनुद्यमं प्रपन्नंशरणागतं विरथंभग्नरथं ३६ तद्वधोदंडरूपस्तस्यैवश्रेयः पुरुषार्थः यद्यतोदंडप्रायश्चित्तरहिताद्दोषात्सपुमानधोयातीति तथाचस्मरंति राजभि
र्धृतदंडास्तु कृत्वापापानिमानवाः विधूतकल्मषायांति स्वर्गंसुकृतिनोयथेति ३७ ३८ ३९ यद्यपिचोदितः तथापिहंतुंनैच्छत् आत्महनंपुत्रहंतारमपि यतोमहान् ४० गोविंदःप्रियःसारथि
श्चयस्यसः आत्मजान्शोचंत्यै ४१

तथापरिभवेना हृतमानीतम् कर्मणोजुगुप्सितेनदोषेणावाङ्मुखं अपकृतमपकारिणम् कृपयानिरीक्ष्य वामः शोभनः स्वभावोयस्याः सा ४२ ननामचउवाचचेतिचकाराभ्यांसंभ्रमःसू
चितः बंधनेनानयनमसहमाना ४३सरहस्यः गोप्यमंत्रसहितः विसर्गः अस्त्रप्रयोगः उपसंयमः उपसंहारः ताभ्यांसहितोऽस्त्रसमूहश्च ४४ किंच तस्यद्रोणस्यात्मादेहस्तस्यार्धंकृपी
आस्ते अर्द्धत्वेहेतुः पत्नी अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः जायापती अग्निमादधीयातामितिश्रुतेरुभयोरेककारकत्वावगमाच्च ननुभर्तरिमृतेसाकथंजीवतितत्राह नान्वगा
द्भर्तारम् यतोवीरसूः पुत्रवती ४५ तत्तस्माद्गौरवम् गुरोःकुलम् भवद्भिः वृजिनंदुःखंप्राप्तुंनार्हति किंतुपूज्यंवंद्यंच ४६ मृतवत्सा मृतपुत्रा ४७ विपक्षेदोषमाह यैरिति तेषांरा-
जन्यानांकुलंकर्म कथंभूतं सानुबंधं सपरिवारं शुचाशोकेनार्पितंव्याप्तंच ब्रह्मकुलंकर्तृप्रदहति ४८ धर्म्यमित्यादयोवचसः षड्गुणाः पूर्वश्लोकषट्केद्रष्टव्याः तत्रधर्म्यंधर्मादनपे
तं मुच्यतांमुच्यतामिति न्याय्यंन्यायादनपेतंसरहस्यइत्यादि सकरुणंतस्यात्मनोऽर्द्धमिति निर्व्यलीकंतद्धर्मज्ञेति समंमारोदीदितिदुःखसाम्योक्तेः महत्त्यैः कोपितमितिनिष्ठुरो

तथाहृतं पशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखंकर्मजुगुप्सितेन निरीक्ष्यकृष्णाऽपकृतंगुरोःसुतंवामस्वभावा कृपयाननामच ४२ उवाचचासहंत्यस्यबंधनान
यनंसती मुच्यतांमुच्यतामेषब्राह्मणोनितरांगुरुः ४३ सरहस्योधनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः अस्त्रग्रामश्चभवताशिक्षितोयदनुग्रहात् ४४
सएषभगवान्द्रोणः प्रजारूपेणवर्तते तस्यात्मनोऽर्द्धंपत्न्यास्तेनान्वगाद्वीरसूः कृपी ४५ तद्धर्मज्ञमहाभागभवद्भिर्गौरवंकुलम् वृजिनंनार्हतिप्राप्तुं
पूज्यंवंद्यमभीक्ष्णशः ४६ मारोदीदस्यजननीगौतमीपतिदेवता यथाऽहंमृतवत्सार्तारोदिम्यश्रुमुखीमुहुः ४७ यैःकोपितंब्रह्मकुलंराजन्यैरकृता
त्मभिः तत्कुलंप्रदहत्याशुसानुबंधंशुचार्पितम् ४८ सूतउवाच धर्म्यंन्याय्यंसकरुणंनिर्व्यलीकंसमंमहत् राजाधर्मसुतोराज्ञ्याःप्रत्य
नंदद्वचोद्विजाः ४९ नकुलःसहदेवश्चयुयुधानोधनंजयः भगवान्देवकीपुत्रोयेचान्येयाश्चयोषितः ५० तत्राहामर्षितोभीमस्तस्यश्रेयान्वधःस्मृ
तः नभर्तुर्नात्मनश्चार्थेयोऽहन्सुप्ताञ्छिशून्वृथा ५१ निशम्यभीमगदितंद्रौपद्याश्चचतुर्भुजः आलोक्यवदनंसख्युरिदमाहहसन्निव ५२ श्री
भगवानुवाच ब्रह्मबंधुर्नहंतव्यआततायीवधार्हणः मयैवोभयमाम्नातंपरिपाह्यनुशासनम् ५३ कुरुप्रतिश्रुतंसत्यंयत्तत्सांत्वयताप्रियाम् प्रि
यंचभीमसेनस्यपांचाल्यामह्यमेवच ५४ सूतउवाच अर्जुनःसहसाज्ञायहरेर्हार्दमथासिना मणिंजहारमूर्द्धन्यंद्विजस्यसहमूर्द्धजम् ५५
विमुच्यरशनाबद्धंबालहत्याहतप्रभं तेजसामणिनाहीनंशिबिरान्निरयापयत् ५६ वपनंद्रविणादानंस्थानान्निर्यापणंतथा एषहिब्रह्मबंधूनांव
धोनान्योऽस्तिदैहिकः ५७

त्याहितोपदेशात् एवंभूतंराज्ञ्याःवचः हेद्विजाःप्रत्यनंदत् अनुमोदितवान् ४९ नकुलादयश्चप्रत्यनंदन् युयुधानःसात्यकिः ५० तस्यतथावि
धस्यद्रौणेर्वधएवश्रेष्ठः अन्यथास्यनरकपातप्रसंगःस्यात् तदाह नभर्तुरिति अहन् जघान ५१ चतुर्भुजोक्तेरयंभावः भीमेएनंहंतुंप्रवृत्ते द्रौपद्यांचसहसातन्निवारणेप्रवृत्तायांसुभ
योःसंवारणायाविष्कृतचतुर्भुजइति संदिहानस्यसख्युरर्जुनस्य ५२ वधार्हणः वधार्हः मयैवशास्त्रकृता ब्राह्मणोनहंतव्यःतथाच आततायिनमायांतमपिवेदांगपारगं जिघांसंतंजि-
घांसीयान्नतेनब्रह्महाभवेदितिवद्वा तदुभयमप्यनुशासनंपरिपालय ५३ तवचप्रतिज्ञांपूरयेत्याह प्रियांसांत्वयतात्वयायत्प्रतिश्रुतंहननंतच्चसत्यंकुरु प्रियंचकुरु मह्यंमम तत्रवधे
भीमस्यप्रियंभवति अवधेद्रौपद्याः इयेश्रीकृष्णस्य ५४ हार्दमभिप्रायम् नह्यशक्यमुभयंविदध्यात् अतोऽस्यायमभिप्रायइतिज्ञात्वेत्यर्थः असिनाखड्गेन मूर्धन्यंमूर्धनि
जातम् सहमूर्धजंसकेशम् ५५ मणिनाचहीनम् निरयापयत् निःसारितवान् ५६ अनेनश्रीकृष्णोक्तंसर्वंसंपादितमित्याह वपनमिति ५७ ॥ ॥

निर्हरणं दाहार्थंनयनम् ५८   इतिप्रथमस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७   अष्टमेकुपितद्रौणेरस्त्राद्रक्षापरिक्षितः श्रीकृष्णेनस्तुतिःकुंत्याराज्ञः शोकश्चकीर्त्यते १ तेपांडवाः
संपरेतानांमृतानां गंगायामुदकंदातुं सकृष्णाः श्रीकृष्णेनसहिताः स्त्रियःपुरस्कृत्यअग्रतःकृत्वा तस्मिन्कार्येस्त्रीपुरःसरत्वविधानात् १ निनीयदत्वा हरिपादाब्जरजोभिः पूतायास
रितुंगंगा तस्याजले पुनर्ग्रहणादादाववपिस्नाता इतिगम्यते २ कुरुपतिं युधिष्ठिरम् सहानुजं भीमादिभिःसहितम् पुत्रशोकार्तामितितिसृणांविशेषणम् ३ मुनिभिःसहितः ४ कित
वैर्धूर्तैः दुर्योधनादिभिः द्रौपद्याःकचग्रहणादिनाक्षतंनष्टमायुर्येषांतान् ५ याजयित्वेत्यादिभाविकथासंक्षेपः शतमन्योःशतक्रतोरिव ६ शैनेयः शिनेर्नप्तासात्यकिस्तेनचोद्धवेनच
संयुतः ७ रथमास्थितःसन् उत्तरांपरिक्षिन्मातरं भयेनविह्वलांव्याकुलामभिमुखंधावंतीमुपलेभे ददर्श ८ उत्तराश्रीकृष्णं प्रार्थयते पाहिपाहीतिद्वाभ्याम् अन्यस्तुप्रार्थनायोग्योना
स्तीत्याह त्वत्त्वत्तः अन्यमभयंभयरहितंनपश्यामि यत्रलोकेपरस्परमन्योन्यंमृत्युर्भवतितत्र ९ प्रस्तुतंभयमावेदयति अभिद्रवति अभिमुखमायाति तप्तमायसंलोहमयंशं

पुत्रशोकातुराःसर्वेपांडवाःसहकृष्णया स्वानांमृतानांयत्कृत्यंचक्रुर्निर्हरणादिकम् ५८   इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेद्रौणिनिग्रहो
नामसप्तमोऽध्यायः ७   सूतउवाच   अथतेसंपरेतानांस्वानामुदकमिच्छताम् दातुंसकृष्णागंगायांपुरस्कृत्यययुःस्त्रियः १ तेनिनीयो
दकंसर्वेविलप्यचभृशंपुनः आप्लुताहरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले २ तत्रासीनंकुरुपतिंधृतराष्ट्रंसहानुजम् गांधारींपुत्रशोकार्तांपृथांकृष्णांच
माधवः ३ सांत्वयामाससुमुनिभिर्हतबंधून्शुचार्पितान् भूतेषुकालस्यगतिंदर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ४ साधयित्वाजातशत्रोःस्वराज्यंकितवैर्हृतम् घा
तयित्वासतोराज्ञःकचस्पर्शक्षतायुषः ५ याजयित्वाऽश्वमेधैस्तंत्रिभिरुत्तमकल्पकैः तद्यशःपावनंदिक्षुशतमन्योरिवातनोत् ६ आमंत्र्यपांडुपु
त्रांश्चशैनेयोद्धवसंयुतः द्वैपायनादिभिर्विप्रैःपूजितैःप्रतिपूजितः ७ गंतुंकृतमतिर्ब्रह्मन् द्वारकांरथमास्थितः उपलेभेऽभिधावंतीमुत्तरांभयवि
ह्वलाम् ८ पाहिपाहिमहायोगिन्देवदेवजगत्पते नान्यंत्वदभयंपश्येयत्रमृत्युःपरस्परम् ९ अभिद्रवतिमामीशशरस्तप्तायसोविभो का
मंदहतुमांनाथमामेगर्भोनिपात्यताम् १०   सूतउवाच   उपधार्यवचस्तस्याभगवान्भक्तवत्सलः अपांडवमिदंकर्तुंद्रौणेरस्त्रमबुध्यत
११ तर्ह्येवाथमुनिश्रेष्ठपांडवाःपंचसायकान् आत्मनोऽभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः १२ व्यसनंवीक्ष्यतत्तेषामनन्यविषयात्मनाम् सुद
र्शनेनस्वास्त्रेणस्वानांरक्षांव्यधाद्विभुः १३ अंतस्थःसर्वभूतानामात्मायोगेश्वरोहरिः स्वमाययावृणोद्गर्भंवैराट्याःकुरुतंतवे १४ यद्यप्यस्त्रंब्रह्मशि
रस्त्वमोघंचाप्रतिक्रियं वैष्णवंतेजआसाद्यसमशाम्यद्भृगूद्वह १५ मामंस्थाह्येतदाश्चर्यंसर्वाश्चर्यमयेऽच्युते यइदंमाययादेव्यासृजत्यवतिहंत्यजः १६
ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैःसहकृष्णया प्रयाणाभिमुखंकृष्णमिदमाहपृथासती १७

ल्यंयस्यसः अतिकार्पण्यमाह काममिति कामंयथेच्छम् १० पराभ
वेनातिकुपितस्यद्रौणेः अपांडवंपांडवशून्यम् इदंविश्वंकर्तुंप्रयुक्तंब्रह्मास्त्रमबुध्यत ११ अतएवबहुमुखंतदागतमित्याह तर्ह्येवेति १२ ब्रह्मास्त्रस्यास्त्रांतरैरनिवर्त्यत्वात्त
दुष्परिहरं व्यसनंवीक्ष्य अनन्यविषयआत्मायेषाम् स्वैकनिष्ठानामित्यर्थः १३ वैराट्याःउत्तरायाअंतस्थःसन् गर्भमावृतवान् तत्रहेतुः यतआत्माअंतर्यामी योगेश्वरइ-
तिबहिस्थस्यापिप्रवेशघटनार्थमुक्तम् कुरूणांतंतवे संतानाय पांडवानामपिकुरुवंशजत्वादेवमुक्तम् १४ अमोघमप्रतिक्रियंच समशाम्यत् संशांतमासीत् १५ एत
द्ब्रह्मास्त्रशमनमाश्चर्यंमामंस्थाः नमन्यस्व १६ कृष्णयासह १७   श्रीकृष्णायनमः   छ   छ   छ   छ   छ   छ

त्वामहंनमस्ये नमस्करोमि ननु कनिष्ठं मां कथं नमस्करोषि तत्राह आद्यं पुरुषम् कुतः प्रकृतेः परम् तत्कुतः ईश्वरं प्रकृतेरपि नियंतारम् अत एव सर्वभूतानामंतर्बहिश्च पूर्णत्वेनावस्थितम् तथाऽप्यलक्ष्यम् १८ तत्र हेतुः मायैव जवनिका तिरस्कारिणी तयाऽऽच्छन्नं प्रतिच्छन्नम् अतोऽहमज्ञा भक्तियोगानभिज्ञा केवलं नमस्यामि अधः अक्षजं इंद्रियजं ज्ञानं यस्मात्तं अव्ययमपरिच्छिन्नम् तत्प्रपंचः मूढदृशा देहाभिमानिना पुंसा न त्वं लक्ष्यसे १९ परमहंसानामात्मानात्मविवेकिनाम् ततो मुनीनां मननशीलानामपि ततश्चामलात्मनां निवृत्तरागादीनामपि तथा तेन निजमहिम्ना न लक्ष्यसे अतो भक्तियोगं विधातुं त्वां वयं स्त्रियः कथं हि पश्येम यद्वा परमहंसादीनामपि भक्तियोगविधानार्थं त्वाम् आत्मारामानप्यचिंत्यनिजगुणैराकृष्य भक्तियोगं विधातुं कारयितुमवतीर्णमित्यर्थः २० ज्ञानभक्त्योरशक्यत्वमुक्त्वा पुनः केवलं नमस्करोति कृष्णायेति द्वाभ्याम् २१ पंकजं नाभौ यस्य पंकजानां माला ऽस्ति यस्य पंकजवत्प्रसन्ने नेत्रे यस्य पंकजांकितौ अंघ्री यस्य तस्मै २२ तत्कृतोपकाराननुस्मरति यथेति द्वाभ्याम् अयमर्थः मातृतोऽपि मय्यधिकात्तव प्रीतिः तथा हि हे हृषी

कुंत्युवाच नमस्ते पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् अलक्ष्यं सर्वभूतानामंतर्बहिरवस्थितम् १८ मायाजवनिकाच्छन्नमज्ञाऽधोक्षजमव्ययम् न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा १९ तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः २० कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनंदनाय च नंदगोपकुमाराय गोविंदाय नमो नमः २१ नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांघ्रये २२ यथा हृषीकेश खलेन देवकी कंसेन रुद्धाऽतिचिरं शुचार्पिता विमोचिताऽहं च सहात्मजा विभो त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् २३ विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो द्रौण्यस्त्रतश्चास्म हरेऽभिरक्षिताः २४ विपदः संतु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् २५ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान् नैवार्हत्यभिधातुं वै त्वामकिंचनगोचरम् २६ नमोऽकिंचनवित्ताय निवृत्तगुणवृत्तये आत्मारामाय शांताय कैवल्यपतये नमः २७ मन्ये त्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुम् समं चरंतं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः २८ न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं तवेहमानस्य नृणां विडंबनम् न यस्य कश्चिद्दयितोऽस्ति कर्हिचिद्द्वेष्यश्च यस्मिन्विषमा मतिर्नृणाम् २९

केश यथा देवकी कंसेन रुद्धा त्वया विमोचिता अहं च तथैव किं द्विर्मोचितेति काकाक्षन्यायेन महाविशेषण उक्तः तं दर्शयति साऽतिचिरं रुद्धा सती तस्मादेव सकृद्विमोचिता तथा शुचाऽर्पिता च सती न च तस्याः पुत्रा रक्षिताः अस्ति चान्यो नाथस्तस्याः अहं तु विपद्गणात् तत्रापि मुहुः शीघ्रं च सात्मजा च त्वयैव च नाथेनेति २३ विपद्गणमेवं दर्शयति विषात् भीमस्य विषमोदकदानात् महाग्नेः जतुगृहदाहात् पुरुषादा हिडिंबादयो राक्षसास्तेषां दर्शनात् असत्सभायाः द्यूतस्थानात् अभितो रक्षिताः आस्म अभवाम २४ यत्र यास्ता विपत्सु कीदृशं दर्शनं नास्ति पुनरपि भवदर्शनं यस्मात् २५ संपदस्तु श्रेयःपरिपंथिन्य इत्याह जन्म सत्कुले जन्मादिभिरेधमानो मदो यस्य सः अभिधातुं श्रीकृष्ण गोविंदेति वक्तुमपि अकिंचनानां गोचरम् विषयभूतम् २६ प्रकृतमनोरथपूरणाय प्रणमति अकिंचना भक्ता एव वित्तं सर्वस्वं यस्य तस्मै ततः किं निवृत्ता गुणवृत्तयो धर्मार्थकामविषया यस्मात्तस्मै कुतः आत्मारामाय तत्कुतः शांताय रागादिरहिताय किंच कैवल्यपतये कैवल्यं दातुं समर्थाय २७ ननु देवकीपुत्रं मां कथमेवं स्तौषि तत्राह मन्ये त्वां कालं न तु देवकीपुत्रम् तत्र हेतवः ईशानं नियंतारम् अनादिनिधनमाद्यंतशून्यम् विभुं प्रभुम् समं यथा भवति तथा सर्वत्र चरंतम् ननु पार्थसारथेः कथं मम साम्यं तत्राह यत्र यतः त्वन्निमित्तभूतात् भूतानामेव मिथः कलिः कलहो भवति न तु त्वत्तस्त्वयि वैषम्यम् २८ ननु विग्रहानुग्रहरूपं मयि प्रसिद्धं वैषम्यमत आह न वेदेति नृणां विडंबनमनुकरणमीहमानस्य कुर्वतः यस्मिंस्त्वयि विषमा मतिः अनुग्रहनिग्रहरूपा भवति २९ छ छ छ छ छ

अजस्यजन्म अकर्तुः कर्मेति तिर्यक्षु वराहादिरूपेण नृषु रामादिरूपेण ऋषिषु वामनादिरूपेण यादस्सु मत्स्यादिरूपेण ३० नरविडंबनमत्याश्चर्यमित्याह गोपीति यशोदा त्वयि कृतागसि दधिभांडस्फोटनकृत तव ति यावद्दामरज्जू आददे जग्राह तावत्तत्क्षणमेव या ते दशा अवस्था सा मां विमोहयति किंभूतस्य अश्रुभिः कलिलं व्यामिश्रमंजनं ययोस्ते चते संभ्रमेव्याकुले आक्षिणी यस्मिन् तद्वक्त्रं नि नीय अधः कृत्वा ताडयिष्यतीति भयस्य भावनयास्थितस्य यत् यतः त्वत्तः भीरपि स्वयं बिभेति तस्य ते दशा ३१ अत एव जगन्मोहनतया दुर्ज्ञेयत्वात्तव जन्मादि बहुधा वर्णयंतीत्याह केचि दिति चतुर्भिः पुण्यश्लोकस्य प्रियस्य युधिष्ठिरस्य कीर्तये यदोरेव कीर्तय इति वा मलयस्य कीर्तये वंशे वा चंदनं ३२ तथा वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यामजएव त्वमभ्यगात् पुत्रत्वमिति शेषः प्रथमपुरुषस्त्वार्षः अभवत्त्वमिति पाठः सुगमः ताभ्यामेव पूर्वं कृततपः पृश्निरूपाभ्यां याचितः सन् अस्य जगतः क्षेमाय ३३ आत्मभुवेति ब्रह्म प्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षया ३४ मतांतरम् परमा नंदस्वरूपाज्ञानमविद्या ततो देहाद्यभिमानात्कामः ततः कर्माणि तैः क्लिश्यमानानां तन्निवृत्तये श्रवणाद्यर्हाणि कर्माणि करिष्यन् ३५ अस्य पक्षस्य सिद्धांततामभिप्रेत्य श्रवणादिफलमाह शृण्वंतीति नंदंति अन्यैः कीर्त्यमानमभिनंदंति ये जना ईहितं चरितं तावकं त्वदीयं पदांबुजं त एव पश्यंत्येव अचिरेणैवेति च सर्वत्रावधारणं कीदृशं भवप्रवाहस्य जन्मपरंपराया उपरमो

जन्मकर्म चाखिलात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः तिर्यङ्नृषिषु यादस्सु तदत्यंतविडंबनम् ३० गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावद्या ते दशाऽश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षम् वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ३१ केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्तये यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चंदनम् ३२ अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्यगात् अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम् ३३ भारावतरणायान्ये भुवो नाव इवोदधौ सीदंत्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवार्थितः ३४ भवेऽस्मिन्क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केचन ३५ शृण्वंति गायंति गृणंत्यभीक्ष्णशः स्मरंति नंदंति तवेहितं जनाः त एव पश्यंत्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदांबुजम् ३६ अप्यद्य नस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो जिहासासि स्वित्सुहृदोऽनुजीविनः येषां न चान्यद्भवतः पदांबुजात्परायणं राजसु योजितांहसाम् ३७ के वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पांडवाः भवतोऽदर्शनं यर्हि हृषीकाणामिवेशितुः ३८ नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर त्वत्पदैरंकिता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ३९ इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौषधिवीरुधः वनाद्रिनद्युदन्वंतो ह्येधंते तव वीक्षितैः ४० अथ विश्वेश विश्वात्मन्विश्वमूर्ते स्वकेषु मे स्नेहपाशमिमं छिंधि दृढं पांडुषु वृष्णिषु ४१ त्वयि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुपतेऽसकृत् रतिमुद्वहतादद्धा गंगेवौघमुदन्वति ४२

यस्मिन्नु तत् ३६ इदानीं तव अस्मत्परित्यागोऽनुचित इत्याशयेनाह अपीति चतुर्भिः हे प्रभो सुहृदोऽनुजीविनश्च नोऽद्य अपिस्वित् त्वं जिहासासि येषामस्माकमन्यत्परायणं नैवास्ति तत्कुतः राजसु योजितमंहो दुःखं यैस्तेषां स्वानां कृतमीहितमपेक्षितं येन तस्य संबोधनं विसर्गांतपाठे त्वं पदविशेषणं ३७ ननु तव बंधवो यादवाः पुत्राश्च पांडवाः शूराः समर्थाश्च तत्किं कार्पण्यं भाषसे अत आह के वयमिति यर्हि भवतो दर्शनं यदा त्वमस्मान्न पश्यसि तदा नामरूपाभ्यां नाम्ना विख्यात्या रूपेण समृद्ध्या च यदुभिः सहिताः पांडवा नाम के वयं न केपि अतितुच्छा इत्यर्थः हृषीकाणामीशितुर्जीवस्यादर्शने यथा न किंचिन्नाम च रूपं च तद्वत् ३८ किंच यथेदानीमियमस्मत्या- ख्या भूमिः स्वैरसाधारणैर्वज्रांकुशादिभिर्लक्षणैर्विलक्षितैश्चिह्नितैस्त्वत्पदैरंकिता सती भाति तत्र तदा त्वयि निर्गते सति न शोभिष्यते ३९ अपि च इमे जनपदा देशाः स्वृद्धाः सुसमृद्धाः संतः ४० गमने पांडवानामकुशलं अगमने च यादवानामित्युभयतो व्याकुलचित्ता सती तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते अथेति विश्वेशेत्यादि संबोधनानि स्नेहच्छेदसामर्थ्यख्यापनाय दृढं संतम् ४१ ततः किमत आह त्वयीति अनन्यविषया सती मे मतिः रतिमुद्वहतात् अनवच्छिन्नां प्रीतिं करोत्वित्यर्थः ओघपूरं यथा गंगा प्रतिबंधं न गणयति एवं मतिरपि विघ्नान्मा गणयत्विति भावः ४२

एवमैश्वर्यं पुनः प्रणमति हे श्रीकृष्ण तेनमः उपकाराननुस्मरंती बहुधासंबोधयति कृष्णासख अर्जुनस्य सखे वृष्णीनामृषभश्रेष्ठ अवन्यैभूम्यै द्रुह्यंतियेराजन्यास्तेषांवंशस्य दहन एवमप्यनपवर्गवीर्य अक्षीणप्रभाव गोविंद प्राप्तकामधेन्वैश्वर्य गोद्विजसुराणामार्तिहरोऽवतारोयस्येति ४३ कल्पानिमधुराणिपदानियेषुतैर्वाक्यैः परिणुतोऽखिलउदयोमहिमायस्यसः गुरुकृतावित्यस्मात् परिणुतेतिवक्तव्येदीर्घश्छंदोनुरोधेन मंदमीषत् तस्यहासएवमाया वक्ष्यतिहि हासोजनोन्मादकरीचमायेति ४४ त्वयिमेनन्यविषयामतिरितियत्प्रार्थितंतद्दृढमित्यंगीकृत्य रथस्थानात् गजाह्वयमागत्य पश्चात्तांचान्याश्च सुभद्राप्रमुखाः स्त्रियउपामंत्र्यानुज्ञाप्य स्वपुरंयास्यन्राज्ञायुधिष्ठिरेण प्रेम्णात्रैवकिंचित्कालंनिवससीतिसंप्रार्थ्यनिवारितः ४५ अथभीष्मनिर्याणोत्सवंवक्तुमुपोद्घातकथांप्रस्तौति व्यासाद्यैः प्रबोधितोपिशुचाव्याप्तः सन्नाबुध्यत विवेकंनप्राप कुतः ईश्वरे हायाअज्ञैः स्वभक्तभीष्मनिर्याणमहोत्सवायराज्ञासहकुरुक्षेत्रंगंतव्यम् तत्रतन्मुखेनैवायंप्रबोधनीयइतिईश्वराभिप्रायः कार्यद्वयविधायकस्तमज्ञानादिरित्यर्थः श्रीकृष्णेनापिप्रबोधितोनाबुध्यत अत्रहेतुः अद्भुतकर्मणेति यथाकुरुपांडवसंधानार्थंगतोपि यथोचितमेववदन्नपिविग्रहमेवदृढीकृतवान् एवमत्रापिप्रबोधयन्नबोधमेवदृढीचकारेत्यर्थः ४६ अबोधमेवप्रपंचयति आहेतिषड्भिः प्राकृतेनाविवेकव्याप्तेनात्मनाचित्तेन हेविप्राः ४७ पारक्यस्यश्वसृगालाद्याहारस्यदेहस्यार्थे मेमया अक्षौहिणीः अक्षौहिण्यः अक्षौहिणीप्रमाणंतुव्यासेनोक्तं अक्षौहिणीप्रसंख्यातारथानांद्विजस-

श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य गोविंदगोद्विजसुरार्तिहरावतार योगेश्वराखिलगुरोभगवन्नमस्ते ४३ सूत उवाच पृथयेत्थंकलपदैः परिणूताखिलोदयः मंदंजहासवैकुंठोमोहयन्निवमायया ४४ तांबाढमित्युपामंत्र्य प्रविश्यगजसाह्वयम् स्त्रियश्चस्वपुरंयास्यन्प्रेम्णाराज्ञानिवारितः ४५ व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा प्रबोधितोपीतिहासैर्नाबुध्यतशुचार्पितः ४६ आहराजाधर्मसुतश्चिंतयन्सुहृदांवधम् प्राकृतेनात्मनाविप्राः स्नेहमोहवशंगतः ४७ अहोमेपश्यताज्ञानंहृदिरूढंदुरात्मनः पारक्यस्यैवदेहस्यबह्व्योमेऽक्षौहिणीर्हताः ४८ बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः नमेस्यान्निरयान्मोक्षोह्यपिवर्षायुतायुतैः ४९ नैनोराज्ञः प्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धेवधोद्विषाम् इतिमेनतुबोधायकल्पतेशासनंवचः ५० स्त्रीणांमद्धतबंधूनांद्रोहोयोऽसाविहोत्थितः कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहंकल्पोव्यपोहितुम् ५१ यथापंकेनपंकांभः सुरयावासुराकृतम् भूतहत्यांतथैवैकांनयज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ५२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेकुंतीस्तुतियुधिष्ठिरानुतापोनामाऽष्टमोऽध्यायः ८

प्तमाः संख्यागणनतत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः शतान्युपरिचैवाष्टौतथाभूयश्चसप्ततिः गजानांचप्रसंख्यानमेतदेवप्रकीर्तितम् ज्ञेयंशतसहस्रंतुसहस्राणिनवैवतु नराणामपिपंचाशच्छतानित्रीणिचैवहि पंचषष्टिसहस्राणितथाश्वानांशतानिच दशोत्तराणिषट्प्राहुः संख्यातत्त्वविदोजनाः एतामक्षौहिणींप्राहुर्यथावदिहसंख्ययेति ४८ सुहृदः संबंधिनः मित्राणिसखायः पितरः पितृव्याः ४९ द्विषांवधः एनः पापंनभवतीतियत्शासनं शिक्षारूपंवचः कुतोनकल्पते यतस्तद्वचः प्रजाभर्तुरेव अयंभावः स्वप्रजानामन्यतोबाधेप्रसक्तेतद्वधोनुज्ञातः दुर्योधनेनतुप्रजायांपाल्यमानायांमयाकेवलंराज्यलोभेनहतत्वात्पापमेवेदमिति ५० किंचयुद्धेपुंसांवधोभवतुनामधर्मः स्त्रीणांतु मयाहृतबंधवोयासांतासांयोऽसौद्रोहोऽनुद्दिष्टोप्युत्थितः तंव्यपोहितुमपाकर्तुंकल्पः समर्थोनाहं गृहमेधीयैर्गृहाश्रमविहितैः ५१ ननुसर्वंपाप्मानंतरतिब्रह्महत्यांयोऽश्वमेधेनयजतेयउचैनमेवंवेदेतिश्रुतेः पापमश्वमेधेननश्येदेवेत्याशंक्य अविवेकविजृंभितंहेतुवादमाश्रित्यनिराकरोति यथाघनपंकेनपंकांभोनमृज्यते यथावासुरालेशकृतमपावित्र्यंबह्व्यासुरयानमृज्यते तथैवभूतहत्यामेकांप्रमादतोजातां बुद्धिपूर्वहिंसाप्रायैर्यज्ञैर्मार्ष्टुंशोधयितुंनार्हतीति ५२ इतिप्रथमस्कंधेटीकायांअष्टमोऽध्यायः ८ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॐ ॐ

युधिष्ठिरायभीष्मेणसर्वधर्मनिरूपणम् कृष्णस्तुतिश्चमुक्तिश्चनवमेतस्यवर्ण्यते १ यदर्थंतस्यविवेकः श्रीकृष्णेनसंवर्द्धितः तद्दर्शयति इतीति सर्वेषांधर्माणांविवित्सयावेदितुमि
च्छया विनशनं कुरुक्षेत्रं देवव्रतोभीष्मः संतःश्रेष्ठा अभ्यायेयुतेरथैः २ ३ ४ तत्रतदा तत्रासन् तत्क्षणमेवागताइत्यर्थः भरतपुंगवंभीष्मम् ५ रेणुकासुतः परशुरामः ६ ७ ब्रह्म
रातः शुकः आंगिरसो बृहस्पतिः ८ वसूत्तमोभीष्मः ९ हृदिस्थंसंतंपुरतश्चासीनंपूजयामास १० उपासीनान् समीपेउपविष्टान् प्रश्रयोविनयः प्रेमस्नेहः ताभ्यांसंगतानुपसन्नान्
पार्थानेतरेताभ्यामवनतान् अभ्याचष्ट अभ्यभाषत अनुरागास्रैः स्नेहाश्रुभिः अंधीभूतेनचक्षुषाउपलक्षितः ददर्शेतिवा ११ अभिभाषणमाह अहोइत्येकादशभिः हेधर्मनंदनाः
क्लिष्टंयथाभवत्येवंजीवितुंनार्हथयूयमितियत् एतदहोकष्टंजुगुप्सितम् अहोअन्याय्यंचैतत् यतोयूयं विप्राः धर्मोच्युतश्चाश्रयोयेषांते १२ किंच संस्थितेमृते बालाः प्रजाः पुत्राय
स्याःसा वधूर्म्मातेतिदैन्यंदर्शितम् तोकान्यपत्यानितद्वती अपत्यैः सहक्लेशान्प्रापेत्यर्थः १३ कालकृतत्वेन शोकंवारयति सर्वमितिद्वाभ्यां भवतामपि यद्दुःखेयस्यवशवर्ती १४ अहो

सूतउवाच इतिभीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया ततोविनशनंप्रागाद्यत्रदेवव्रतोपतत् १ तदातेभ्रातरःसर्वेसदश्वैः स्वर्णभूषितैः अन्व
गच्छन्रथैर्विप्राव्यासधौम्यादयस्तथा २ भगवानपिविप्रर्षेरथेनसधनंजयः सतैर्व्यरोचतनृपः कुबेरइवगुह्यकैः ३ दृष्ट्वानिपतितंभूमौदिवश्च्युतमि
वामरम् प्रणेमुः पांडवाभीष्मंसानुगाःसहचक्रिणा ४ तत्रब्रह्मर्षयःसर्वेदेवर्षयश्चसत्तम राजर्षयश्चतत्रासन्द्रष्टुंभरतपुंगवम् ५ पर्वतोनारदो
धौम्योभगवान्बादरायणः बृहदश्वोभरद्वाजःसशिष्योरेणुकासुतः ६ वसिष्ठइंद्रप्रमदस्त्रितोगृत्समदोऽसितः कक्षीवान्गौतमोत्रिश्चकौशिकोः
थसुदर्शनः ७ अन्येचमुनयोब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोमलाः शिष्यैरुपेता आजग्मुः कश्यपांगिरसादयः ८ तान्समेतान्महाभागानुपलभ्यवसूत्तमः
पूजयामासधर्मज्ञोदेशकालविभागवित् ९ कृष्णंचतत्प्रभावज्ञआसीनंजगदीश्वरम् हृदिस्थंपूजयामासमाययोपात्तविग्रहम् १० पांडुपुत्रानु
पासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान् अभ्याचष्टानुरागास्रैरंधीभूतेनचक्षुषा ११ अहोकष्टमहोऽन्याय्यंयद्यूयंधर्मनंदनाः जीवितुंनार्हथक्लिष्टंविप्रधर्मा
च्युताश्रयाः १२ संस्थितेऽतिरथेपांडौपृथाबालप्रजावधूः युष्मत्कृतेबहून्क्लेशान्प्राप्तातोकवतीमुहुः १३ सर्वंकालकृतंमन्येभवतांचयदप्रियं स
पालोयद्वशेलोकोवायोरिवघनावलिः १४ यत्रधर्मसुतोराजागदापाणिर्वृकोदरः कृष्णोऽस्त्रीगांडिवंचापंसुहृत्कृष्णस्ततोविपत् १५ नह्यस्यकर्हि
चिद्राजन्पुमान्वेदविधित्सितम् यद्विजिज्ञासयायुक्तामुह्यंतिकवयोपिहि १६ तस्मादिदंदैवतंत्रंव्यवस्यभरतर्षभ तस्यानुविहितोनाथानाथपा
हिप्रजाःप्रभो १७ एषवैभगवान्साक्षादाद्योनारायणःपुमान् मोहयन्माययालोकंगूढश्चरतिवृष्णिषु १८ अस्यानुभावंभगवान्वेदगुह्यतमंशिवः
देवर्षिर्नारदःसाक्षाद्भगवान्कपिलोनृप १९ यंमन्यसेमातुलेयंप्रियंमित्रंसुहृत्तमम् अकरोःसचिवंदूतंसौहृदादथसारथिम् २०

दुर्घटघटनापटुः कालइत्या
ह यत्रेति कृष्णोर्जुनः अस्त्रीधन्वी ततः तत्रापिविपत् पुण्यशरीरबलात्स्वनैपुण्यशस्त्रदेवसंपत्तावपीत्यर्थः १५ ननुकृष्णंकथंकालोऽतिक्रमेदित्यपेक्षायामाह नह्यस्यश्रीकृष्णस्ये
संगुल्यानिर्दिशति विधित्सितंकर्तुमिष्टं यत् यस्यविधित्सितस्य जिज्ञासया १६ इदंसुखादि दैवतंत्रमभ्विराधीनं व्यवस्यनिश्चित्य तस्येश्वरस्यानुविहितः अनुवर्तीसन् कर्तारिक्तः
हेनाथ कुलपरंपरागतस्वामिन् प्रभोसमर्थ अनाथाःप्रजाःपाहि १७ अनुविधेयःपरमेश्वरश्चश्रीकृष्णएवेत्याह एषएवभगवान्सर्वेश्वरः यतःआद्यःपुमान् तत्रकुतः यतोनारायणः
साक्षात् १८ तदुपपादयति अस्येति अनुभावंप्रभावं १९ त्वमज्ञानात् यमेवंमन्यसे मातुलेयंदेवक्याःसुतं प्रियंप्रीतिविषयम् मित्रंप्रीतिकर्तारम् सुहृत्तमंसुपकारानपेक्ष्यो
पकारकंच सौहृदाद्विश्वासात् अकरोःकृतवानसि सचिवं मंत्रिणम् २० ७

नन्वीश्वरस्यैतत्कथंनीचैसारथ्यादौप्रवृत्तस्तत्राह सर्वैति तत्कृतंनीचोच्चकर्मकृतं ममयोग्यमयोग्यमितिमते वैषम्यंक्वचिदपिनास्ति कुतःनिरवद्यस्य रागादिशून्यस्य तत्कुतः अनहंकृतेः न-
नुकुतः अद्वयस्य तदपिकुतः समदृशः तत्रापिहेतुः सर्वस्यात्मनः यथेष्टंवाहेतुहेतुमद्भावः २१ तथापिसमत्वेपि हेभूप अनुकंपितमनुकंपां २२ इदानींस्वदेहत्यागपर्यंतं श्रीकृष्णावस्थानंप्रार्थ
यते भक्त्येतिद्वाभ्यां २३ यावदितिविलंबंद्योतयति अहंहिनोमित्यजामीतिस्वातंत्र्यं इदमित्यनात्मत्वेनज्ञातम् प्रसन्नहासेन अरुणलोचनाभ्यांचउल्लसद्रुचिरंमुखांबुजंयस्य ध्यानस्यपंथाः
विषयः योऽन्यैश्चिंत्यतेकेवलं सोऽग्रतःस्थितःसन्मांप्रतीक्षतामित्यर्थः २४ तत् सानुकंपंवाक्यमाकर्ण्य २५ पुरुषस्वभावेन विहितान्नरजातिसाधारणान् वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः यथा
वर्णंवर्णधर्मान् यथाश्रमसाश्रमधर्मांश्च वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यांक्रमेणाम्नातमुभयं निवृत्तिप्रवृत्तिरूपंलक्षणंयेषांतान् २६ पुनस्तत्रैवविशेषमाह दानेति मोक्षधर्मान् शमदमादीन्
भगवद्धर्मान् हरितोषणान्द्वादश्यादिनियमरूपान् समासव्यासौसंक्षेपविस्तारौ तावेवयोगौउपायौ ततःताभ्यां २७ धर्मादींश्चयथाऽधिकारंप्रतिनियतोपायसहितान् यथायथावत् नानाख्या
नेषुयेयेइति हासास्तेषु यथासंतितथावर्णयामासेति २८ छंदेनेच्छयामृत्युर्यस्य २९ सहस्रणीः युद्धेसमीपस्थान्सहस्रंरथिनोनयतिपालयतीतिसहस्रणीर्भीष्मः सहस्रिणीरिति पाठे स

सर्वात्मनःसमदृशोह्यद्वयस्यानहंकृतेः तत्कृतंमतिवैषम्यंनिरवद्यस्यनक्वचित् २१ तथाप्येकांतभक्तेषुपश्यभूपानुकंपितं यन्मेसूंस्त्यजतःसाक्षात्कृ
ष्णोदर्शनमागतः २२ भक्त्यावेश्यमनोयस्मिन्वाचायन्नामकीर्तयन् त्यजन्कलेवरंयोगीमुच्यतेकामकर्मभिः २३ सदेवदेवोभगवान्प्रतीक्षतांकलेवरंयाव
दिदंहिनोम्यहम् प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजोध्यानपथश्चतुर्भुजः २४ सूतउवाच युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्यशयानंशरपंजरे अपृच्छद्विवि
धान्धर्मानृषीणांचानुशृण्वतां २५ पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णंयथाश्रमम् वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् २६ दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्ष
धर्मान्विभागशः स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः २७ धर्मार्थकाममोक्षांश्चसहोपायान्यथामुने नानाख्यानेतिहासेषुवर्णयामासतत्त्ववित् २८
धर्मंप्रवदतस्तस्यसकालःप्रत्युपस्थितः योयोगिनश्छंदमृत्योर्वांछितस्तूत्तरायणः २९ तदोपसंहृत्यगिरःसहस्रणीर्विमुक्तसंगंमनआदिपूरुषे कृष्णेल
सत्पीतपटेचतुर्भुजेपुरःस्थितेमीलितदृग्व्यधारयत् ३० विशुद्धयाधारणयाहताशुभस्तदीक्षयैवाशुगतायुधश्रमः निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टावज
न्यंविसृजन्जनार्दनम् ३१ भीष्मउवाच इतिमतिरुपकल्पितावितृष्णाभगवतिसात्वतपुंगवेविभूम्नि स्वसुखमुपगतेक्वचिद्विहर्तुंप्रकृतिमुपेयुषियद्भ
वप्रवाहः ३२ त्रिभुवनकमनंतमालवर्णंरविकरगौरवरांबरंदधाने वपुरलककुलावृताननाब्जंविजयसखेरतिरस्तुमेऽनवद्या ३३

इत्यर्थवतीर्गिरः लसंतौपीतोप
टौयस्यतस्मिन् अमीलितदृगेवमनोव्यधारयत् ३० अनयैवविशुद्धयाधारणयाहतमशुभंयस्यसः तस्यश्रीकृष्णस्येक्षयाकृपादृष्ट्यैवगतआयुधश्रमोयस्यसः अतएवनिवृत्तःसर्वेंद्रियवृत्तीनां
विभ्रमःविविधंभ्रमणंयस्मात्सः जन्यंदेहं ३१ परमफलरूपांश्रीकृष्णेरतिंप्रार्थयितुंप्रथमंस्वकृतमर्पयति इतिनानाधर्मैरुपायैर्मतिर्मनोधारणलक्षणा उपकल्पितासमर्पिता क्वसात्वतानांपुंगवेश्रे
ष्ठेभगवति वितृष्णानिष्कामा अवितृष्णेतिवाच्छेदः अवितृप्तेत्यर्थः विगतोभूमायस्मात्तस्मिन् यमपेक्ष्यान्यत्रमहत्त्वंनास्तीत्यर्थः तदेवपरमैश्वर्यमाह स्वसुखंस्वस्वरूपभूतंपरमानंदमुपगते
प्राप्तवत्येव क्वचित्कदाचित् विहर्तुंक्रीडितुंप्रकृतिंयोगमायामुपेयुषि स्वीकृतवति नतुस्वरूपतिरोधानेनजीववत्पारतंत्र्यमित्यर्थः विहर्तुमितियदुक्तंतत्प्रपंचयति यत् यतःप्रकृतेर्भवप्रवा
हःसृष्टिपरंपराभवति ३२ इदानींश्रीकृष्णमूर्तिंवर्णयन्रतिंप्रार्थयते त्रिभुवनकमनं त्रिलोक्यामेकमेवकमनीयं यत्तद्वपुर्दधानेरतिर्मेऽस्तु कथंभूतंवपुः तमालवत्नीलोवर्णोयस्यतत् प्रा
तःकालीनारवेः कराइव स्वतएवगौरेपीतेवरेनिर्मलेचअंबरेयस्मिन्तत् अलककुलैरुपर्यावृतमाननाब्जंयस्मिन्तत् विजयसखे पार्थसारथौ अनवद्या अहैतुकी फलाभिसंधिरहितारति
रस्तु ३३

विजयसखित्वमेवानुवर्णयन् रतिं प्रार्थयते युधियुद्धे तुरगाणां खुररजस्तद्रूपरजः तेन विधूम्रा धूसरास्ते च ते विषं च इतस्ततश्चलंतः कचाः कुंतलाः तैर्लुलितं विकीर्णं श्रमवारिस्वेदविंदुरूपं तेन भक्तवात्सल्यद्योतकेनालंकृतमास्यं यस्य तस्मिन् श्रीकृष्णे ममात्मा मनोऽस्तु रमतामित्यर्थः पुनः किंभूते मदीयैर्निशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्विभिद्यमाना त्वक् यस्य तस्मिन् शरैरेव विलसत् उत्पतत् कवचं यस्य तस्मिन् ३४ किंच सपदीति सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितानिति सख्युरर्जुनस्य वचो निशम्य सपदि तत्क्षणमेव स्वपरयोर्बलयोः सैन्ययोर्मध्ये स्थिते पार्थसखे रतिरस्तु तत्र स्थित्वा कृतं सख्यं दर्शयति परस्य दुर्योधनस्य सैनिकानामायुरक्षणात् दृष्ट्या हृतवति असौ भीष्मः असौ द्रोणः असौ कर्ण इति तत्तत्प्रदर्शनव्याजेन दृष्ट्यैव सर्वेषामायुराकृष्यार्जुनस्य जयं कृतवतीति ३५ न केवलमर्जुनस्य सपत्नायुर्हरणेनैव जयमावहत् किं तु विद्याहरणेनापीत्याह व्यवहितादूरे स्थितायाः पृतनायास्तस्या मुखमिव मुखमग्रे स्थितान् भीष्मादीन् निरीक्ष्येत्यर्थः स्वजनवधाद्विमुखस्यानिवृत्तस्य तदुक्तं गीतासु एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानस इति कुमतिमहं हंतेत्यादिकुबुद्धिम् ३६ मम तु महांतमनुग्रहं कृतवानित्याह द्वाभ्याम् स्वनिगमम् अशस्त्र एवाहं साहाय्यमात्रं करिष्यामीत्येवंभूतां स्वप्रतिज्ञां हित्वा श्रीकृष्णः शस्त्रं ग्रहिष्यामीत्येवंरूपां मत्प्रतिज्ञामृतं सत्यं यथा भवति तथा अधि अधिकां कर्तुं योरथस्थः सन् अवप्लुतः सहसैवावतीर्णः सन् यो भ्ययात् अभिमुखमधावत् इभं हंतुं हरिः सिंह इव किंभूतः धृ

युधितुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये ममनिशितशरैर्विभिद्यमानत्वचिविलसत्कवचेऽस्तुकृष्णआत्मा ३४ सपदिसखिवचो निशम्यमध्येनिजपरयोर्बलयोरथंनिवेश्य स्थितवतिपरसैनिकायुरक्ष्णाहृतवतिपार्थसखेरतिर्ममास्तु ३५ व्यवहितपृतनामुखंनिरीक्ष्यस्वजनवधाद्विमुखस्यदोषबुद्ध्या कुमतिमहरदात्मविद्ययायश्चरणरतिःपरमस्यतस्यमेऽस्तु ३६ स्वनिगममपहायमत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतोरथस्थः धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिवहंतुमिभंगतोत्तरीयः ३७ शितविशिखहतोविशीर्णदंशःक्षतजपरिप्लुतआततायिनोमे प्रसभमभिससार मद्वधार्थंसभवतुमेभगवान्गतिर्मुकुंदः ३८ विजयरथकुटुंबआत्ततोत्रेधृतहयरश्मिनितच्छ्रियेक्षणीये भगवतिरतिरस्तुमेमुमूर्षोर्यमिहनिरीक्ष्य हतागताःस्वरूपं ३९ ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः कृतमनुकृतवत्यउन्मदांधाःप्रकृतिमगन्किलयस्यगोपवध्वः
४०

धृतः रथचरणः चक्रं येन सः तदा च संरंभेण मानुष्यनाट्यविस्मृतेरुदरस्थसर्वभूतभुवनभारेण प्रतिपदं चलद्गुः चलंती गौः पृथ्वी यस्मात् सः तेनैव संरंभेण पथि गतं पतितमुत्तरीयं वस्त्रं यस्य स मुकुंदो मे गतिर्भवत्वित्युत्तरेणान्वयः ३७ एवं यदाभ्ययात्तदा स्मयमानस्याततायिनो धन्विनो मे शितैस्तीक्ष्णैर्विशिखैर्हतः अतो विशीर्णदंशः ध्वस्तकवचः क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतः व्याप्तः सन् प्रसभं बलाद्वारयंतमर्जुनमप्यतिक्रम्य मद्वधार्थमभिससार अभिजगाम एवं यो लोकप्रतीत्यार्जुनपक्षपातीव लक्षितः वस्तुतस्तु ममैवानुग्रहं कृतवान् यन्मदुक्तेनोक्तं वचो मा मृषास्त्विति स भगवान्मे गतिर्भवत्वित्यर्थः ३८ तदेवमन्यायैरपि भृत्यरक्षाव्यग्रे कृष्णे रतिमाशास्ते विजयोऽर्जुनः तस्य रथ एव कुटुंबं कृत्यैः परिरक्षणीयो यस्य तस्मिन् आत्तं तोत्रं प्रतोदो येन तस्मिन् धृता अश्वते हयानां रश्मयः प्रग्रहास्ते संति यस्य तस्मिन् व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यनकारांतादपि रश्मिशब्दादिनिः तच्छ्रिया तया सारथ्यश्रिया इक्षणीये शोभमाने मुमूर्षोर्मर्तुमिच्छोः ननु न्यायवर्तिनि किमिति रतिः प्रार्थ्यते ऽत आह भगवत्यचिंत्यैश्वर्ये तदाह इह युद्धे हताः सर्वे यं निरीक्ष्य स्वरूपं तत्समानं रूपं गताः प्राप्ता इति दिव्यदृष्ट्या पश्यन्नाह ३९ क्षत्रधर्मेण युध्यमानास्तत्स्वरूपं प्रापुरित्येतन्न चित्रं यतो मदांधा अपि प्रापुरित्याह ललितगतिश्च विलासश्च रासादिः मंजुगत्यादिभिरात्मीयैस्तदीयैर्वा कल्पित ऊरुर्मानः पूजा यासां ताः अतउत्कटेन मदेनांधा विवशाः अत एव तदेकचित्तत्वे तस्य कृतं कर्म गोवर्धनोद्धरणादिकमनुकृतवत्यो गोपवध्वो यस्य प्रकृतिं स्वरूपमगन् अगमन् मकारलोपस्त्वार्षः किलप्रसिद्धं तस्मिन्मे रतिरस्त्विति पूर्वेणैवान्वयः ४०

जगत्पूज्यतामनुस्मरन्नाह मुनिगणैर्नृपवर्यैश्चसंकुलेव्यासे अंतःसदसि सभामध्ये युधिष्ठिरस्यराजसूये एषांमुनिगणादीनांईक्षणीयः अहोरूपमहोमहिमेत्येवमाश्चर्येणविलोकनी
यःसन् उपपेदेप्राप एषजगतामात्मामममदृशिगोचरः दृष्टिविषयःसन्नाविःप्रकटोवर्तते अहोमेभाग्यमितिभावः ४१ सोऽहंकृतार्थोऽस्मीत्याह तमिममजं सम्यगधिगतःप्राप्तोऽस्मि सम्यक्
माह विधूतभेदमोहः तदर्थभेदस्योपाधिकत्वमाह आत्मकल्पितानां स्वयंनिर्मितानां शरीरभाजांप्राणिनां हृदिहृदि प्रतिहृदयं धिष्ठितमधिष्ठितम् अकारलोपस्त्वार्षः नैकधाअनेकधा
अधिष्ठानभेदादनेकधाभातमित्यर्थः अत्रदृष्टांतःसर्वप्राणिनांदृशंदृशंप्रति एकमेवार्कमनेकधाप्रतीतमिवेति ४२ मनोवाग्दृष्टीनांवृत्तिभिः परमात्मनिश्रीकृष्णे अंतरेविलीनःश्वासोय-
स्यसः ४३ निष्कलेनिरुपाधौ संपद्यमानंमिलितमाज्ञाय आलक्ष्य ४४ दैवैर्मानवैश्चवादिताः राज्ञांमध्येयेसाधवः अनसूयवः ४५ निर्हरणादीनि दाहसंस्कारादीनि सम्यक् परेतस्य-
मुक्तस्यापीत्यर्थः ४६ ४७ पितरंधृतराष्ट्रम् तपस्विनींसंतापवतीम् ४८ राजायुधिष्ठिरः ४९ इतिप्रथमस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ दशमेकृतकार्यस्यहस्तिनापुरतोहरेः

मुनिगणनृपवर्यसंकुलेंऽतःसदसियुधिष्ठिरराजसूयएषाम् अर्हणमुपपेदईक्षणीयोममदृशिगोचरएषआविरात्मा ४१ तमिममहमजंशरीरभाजां
हृदिहृदिधिष्ठितमात्मकल्पितानाम्. प्रतिदृशमिवनैकधार्कमेकंसमधिगतोस्मिविधूतभेदमोहः ४२ सूतउवाच कृष्णएवंभगवतिमनोवाग्दृष्टि
वृत्तिभिः आत्मन्यात्मानमावेश्यसोंऽतःश्वासउपारमत् ४३ संपद्यमानमाज्ञायभीष्मंब्रह्मणिनिष्कले सर्वेबभूवुस्तेतूष्णींवयांसीवदिनात्यये ४४ तत्रदुंदुभ
योनेदुर्देवमानववादिताः शशंसुःसाधवोराज्ञांखात्पेतुःपुष्पवृष्टयः ४५ तस्यनिर्हरणादीनिसंपरेतस्यभार्गव युधिष्ठिरःकारयित्वामुहूर्तंदुःखितोभवत्
४६ तुष्टुवुर्मुनयोहृष्टाःकृष्णंतद्गुह्यनामभिः ततस्तेकृष्णहृदयाःस्वाश्रमान्प्रययुःपुनः ४७ ततोयुधिष्ठिरोगत्वासहकृष्णोगजाह्वयम् पितरंसां-
त्वयामासगांधारींचतपस्विनीम् ४८ पित्राचानुमतोराजावासुदेवानुमोदितः चकारराज्यंधर्मेणपितृपैतामहंविभुः ४९ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेप्रथमस्कंधेयुधिष्ठिरराज्यप्रलंभोनामनवमोऽध्यायः ९ शौनकउवाच हत्वास्वरिक्थस्पृधआततायिनोयुधिष्ठिरोधर्मभृतांवरिष्ठः सहानुजैः
प्रत्यवरुद्धभोजनःकथंप्रवृत्तःकिमकारषीत्ततः १ सूतउवाच वंशंकुरोर्वंशदवाग्निनिर्हृतंसंरोहयित्वाभवभावनोहरिः निवेशयित्वानिजराज्य
ईश्वरोयुधिष्ठिरंप्रीतमनाबभूवह २ निशम्यभीष्मोक्तमथाच्युतोक्तंप्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः शशासगामिंद्रइवाजिताश्रयःपरिध्युपांतामनुजा
नुवर्तितः ३ कामंववर्षपर्जन्यःसर्वकामदुघामही सिषिचुःस्मव्रजान्गावःपयसोधस्वतीर्मुदा ४ नद्यःसमुद्रागिरयःसवनस्पतिवीरुधः फलंत्योषधयः
सर्वाः काममन्वृतुतस्यवै ५ स्त्रीभिःसंस्तूयमानस्यवर्ण्यतेद्वारकागमः १ राज्यंचकारेत्युक्तंतत्रपृच्छति हत्वेति स्वस्यरिक्थेधनेस्पर्द्धंतेस्पर्धंतेतथा यद्वा स्वरिक्थायस्पृहत्संग्रामो
येषामत् एवधनादिहरणादाततायिनस्तान्हत्वा प्रत्यवरुद्धभोजनः बंधुवधदुःखेनसंकुचितभोगःराज्यलाभेनप्राप्तभोगोवा कथंराज्येप्रवृत्तः प्रवृत्तोवाततःकिमकार्षीत् १ राज्यप्रवृत्तेः
श्रीकृष्णस्यप्रीतिपर्यालोच्यप्रवृत्तइत्याशयेनोत्तरमाह वंशंकुरोःसंरोहयित्वा परिक्षिद्रक्षणेनसंरोह्य अंकुरितंकृत्वा कथंभूतंवंशदवाग्निनिर्हृतं वंशएवदवोवनंतस्मादुद्भूतोयःक्रोधरूपोऽ
ग्निः तेननिर्हृतंदग्धं निजराज्येनिवेश्यच २ प्रवृत्तोहेतुमुक्त्वाकिमकार्षीदित्यस्योत्तरमाह प्रवृत्तंयद्विज्ञानंपरमेश्वराधीनंजगत् नस्वतंत्रमित्येवंभूतेनाविधूतोविभ्रमोऽहंकर्तेत्येवंभूतोमो-
होयस्यसः अनुजैरनुवर्तितः सेवितःसन् अजितःश्रीकृष्णएवाश्रयोयस्यसः परिधिःसमुद्रस्तत्पर्यंतांगांपृथ्वींपालयामास ३ तस्यराज्यमनुवर्णयति काममितित्रिभिः महीसर्वकामदो-
ग्ध्रीबभूव व्रजान्गोष्ठानि ऊधस्वतीः ऊधस्वत्यःऊधःक्षीराशयः तद्वत्यः स्थूलोधसइत्यर्थः सिषिचुरभ्यषिंचन् ४ अन्वृतु ऋतावृतौ ५

आधयोमनोव्यथाः व्याधयोरोगाः क्लेशाः शीतोष्णादिकृताः दैवंचभूतानिच आत्माचहेतुर्येषामाधिदैविकादीनांते जंतूनांनाभवन् ६ इदानींद्वारकागमनंनिरूपयितुमाह उषित्वेति स्व
सुः सुभद्रायाः ७ तंयुधिष्ठिरं ८ युयुत्सुः धृतराष्ट्राद्वैश्यायांजातः गौतमः कृपः यमौनकुलसहदेवौ ९ अन्याश्चस्त्रियः मत्स्यसुताउत्तरा तस्याःपुनर्ग्रहणंगर्भरक्षककृष्णाविर
हेमोहाधिक्यात् यद्वा मत्स्यसुतासत्यवती १० तेषांकृष्णाविरहासहनेकैमुत्यन्यायेनाह सत्संगादितिद्वाभ्याम् सतांसंगाद्धेतोर्मुक्तः पुत्रादिविषयोदुःसंगोयेनसः सद्भिःकीर्त्यमानंरुचि-
करंयस्ययशः सकृदप्याकर्ण्य सत्संगंत्यक्तुंनशक्नोति ११ दर्शनादिभिस्तस्मिन्श्रीकृष्णेन्यस्ताःऽर्पिताधीर्येषांते १२ अतएवानिमिषैर्नेत्रैः तमेववीक्षमाणास्तत्रतत्राऽर्हणानयनाद्यर्थंच
लतिस्म यतः स्नेहेनसम्यक्बद्धाः अतएवतमनुद्रुतानिगतानिचेतांसियेषांते १३ अगारान्निर्यातिनिर्गच्छतिसतिऔत्कंठ्याद्धेतोः उद्गलत्स्रवत् बाष्पमश्रुन्यरुंधन् नेत्रेष्वेवस्तंभितवत्यः
तत्रहेतुः अभद्रंनोस्यात् अमंगलंमाभूदित्येतदर्थं १४ मृदंगादयोदशवाद्यभेदाः १५ प्रेमव्रीडास्मितपूर्वकमीक्षणंयासांताः १६ गुडाकानिद्रा तस्याईशः जितनिद्रोऽर्जुनः १७ व्यजनेचा

नाधयोव्याधयःक्लेशादैवभूतात्महेतवः अजातशत्रावभवन्जंतूनांराज्ञिकर्हिचित् ६ उषित्वाहास्तिनपुरेमासान्कतिपयान्हरिः सुहृदांचवि-
शोकायस्वसुश्चप्रियकाम्यया ७ आमंत्र्यचाभ्यनुज्ञातःपरिष्वज्याभिवाद्यतम् आरुरोहरथंकैश्चित्परिष्वक्तोऽभिवादितः ८ सुभद्राद्रौपदीकुंतीविरा-
टतनयातथा गांधारीधृतराष्ट्रश्चयुयुत्सुर्गौतमोयमौ ९ वृकोदरश्चधौम्यश्चस्त्रियोमत्स्यसुतादयः नसेहिरेविमुह्यंतोविरहंशार्ङ्गधन्वनः १० सत्संगा-
न्मुक्तदुःसंगोहातुंनोत्सहतेबुधः कीर्त्यमानंयशोयस्यसकृदाकर्ण्यरोचनम् ११ तस्मिन्न्यस्तधियःपार्थाःसहेरन्विरहंकथम् दर्शनस्पर्शसंलापशयना-
सनभोजनैः १२ सर्वेतेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः वीक्षंतःस्नेहसंबद्धाविचेलुस्तत्रतत्रह १३ न्यरुंधन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कंठ्याद्देवकीसुते निर्यात्यगा-
रान्नोऽभद्रमितिस्याद्बांधवस्त्रियः १४ मृदंगशंखभेर्यश्चपणवानकगोमुखाः धुंधुर्यानकघंटाद्यानेदुर्दुंदुभयस्तथा १५ प्रासादशिखरारूढाःकुरुना-
र्योदिदृक्षया ववृषुःकुसुमैःकृष्णंप्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः १६ सितातपत्रंजग्राहमुक्तादामविभूषितम् रत्नदंडंगुडाकेशःप्रियःप्रियतमस्यह १७ उद्धवः
सात्यकिश्चैवव्यजनेपरमाद्भुते विकीर्यमाणःकुसुमैरेजेमधुपतिःपथि १८ अश्रूयंताशिषःसत्यास्तत्रतत्रद्विजेरिताः नानुरूपानुरूपाश्चनिर्गु-
णस्यगुणात्मनः १९ अन्योन्यमासीत्संजल्पउत्तमश्लोकचेतसाम् कौरवेंद्रपुरस्त्रीणांसर्वश्रुतिमनोहरः २० सवैकिलायंपुरुषःपुरातनोयएक
आसीदविशेषआत्मनि अग्रेगुणेभ्योजगदात्मनीश्वरेनिमीलितात्मन्निशिसुप्तशक्तिषु २१

मरे जगृहतुः मधुपतिःश्रीकृष्णः १८ सत्याःश्रीकृष्णेतासा
मव्यभिचारात् किंतुनानुरूपाश्चता अनुरूपाश्च निर्गुणस्यपरमानंदस्यसुखीभवेत्याद्योनानुरूपाःगुणात्मनोमानुष्यनाट्यावतारेऽनुरूपाश्चेत्यर्थः १९ सर्वासांश्रुतीनांमनो
हरः उपनिषदोऽपिमूर्तिमत्यस्तंसंजल्पमभ्यनंदन्नित्यर्थः २० तत्रतेजःसौंदर्याद्यतिशयेनविस्मिताभ्यः सखीभ्योऽन्याःस्त्रियःकथयंति नात्रविस्मयःकार्यःसाक्षादीश्वरत्वाद
स्येति सवाइतिचतुर्भिः वैस्मरणे किलेतिप्रसिद्ध्याप्रमाणद्योतकम् यएकएवाद्वितीयःपुरुषआसीत्सएवायंश्रीकृष्णः कुत्रआसीत् अविशेषेआत्मनिनिष्प्रपंचेनिजरूपे क
दा अग्रेगुणेभ्यःगुणक्षोभात्पूर्वम् तथानिशिप्रलयेच तस्यलक्षणम् जगतामात्मनिजीवे निमीलितात्मनिनिमीलितात्मन्निति लुप्तसप्तम्यंतंपदं जातावेकवचनं ईश्वरेलीनरूपेषुजीवेषु
सत्स्वित्यर्थः ननुजीवानांब्रह्मत्वात्कथंलयः तत्राह सुप्तासुशक्तिषुसतीषुजीवोपाधिभूतसत्वादिशक्तिलयएवजीवलयइत्यर्थः २१

तदेवंसृष्टेरादौ प्रलयानंतरं चनिष्प्रपंचावस्थानमुक्त्वा सृष्टिप्रलययोर्मध्येसप्रपंचावस्थानमाहुः सएवाप्रच्युतस्वरूपस्थितिरेव प्रकृतिमनुससार अधिष्ठितवान् भूयःपुनःसृष्टिप्रवाहस्या
नादित्वात् कीदृशीम् निजवीर्यचोदितांस्वकालशक्तिप्रेरितां स्वांशभूतानांजीवानांमायांमोहिनीम् अतएवसिसृक्षतींस्रष्टुमिच्छतीम् किमर्थमनुससार अनामरूपेआत्मनिजीवेरूपना
मनीविधातुमिच्छन् उपाधिसृष्ट्याजीवानां भोगायेत्यर्थः कर्माणिचविधातुंवेदान्कृतवानित्याहुः शास्त्रकृदिति २२ अस्यदर्शनमतिदुर्लभमस्माभिर्लब्धमित्याहुः सवैअयम् यस्यप
दस्वरूपमंघ्रिवा निर्जितोमातरिश्वाप्राणोयैः तेसूरयएवपश्यंति केनभक्त्योत्कलितउत्कंठितः अमलोयआत्मा बुद्धिस्तेनदृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्याइतिश्रुतेः बुद्धिवैमल्यस्या
प्ययमेवहेतुरित्याहुः ननुहेसखि एषएवसत्त्वंबुद्धिंपरिमार्ष्टुंसम्यक्शोधयितुमर्हति नतुयोगादयइत्यर्थः यद्वातुअहोएषसत्वज्ञानंपरिमार्ष्टुंनाशयितुंदूरगमनेनाप्रत्यक्षीभवितुंनार्हति किंत्वनेनसहैवास्माभिर्गंत
व्यमित्यर्थः २३ पुण्यश्लोकतामाहुः हेसखियोदेवेषुरहस्यागमेनेषुच रहस्यनिरूपकेरनुगीतसत्कथः अन्वनुगीताःसत्यःकथायस्यसएवायं गानप्रकारमाहुःयएकईशइत्यादि २४ एवंभूतस्यनानावतारेकारणमाहुः
यदाहीतितमोव्याप्ताधीर्येषांतेनृपायदाअधर्मेणजीवंतिकेवलंप्राणान्पुष्णंति तत्रतदाएषएवभवायस्थित्यै सत्वतःविशुद्धसत्वेनरूपाणिदधत् भगादीनिधत्ते प्रकटयति युगेयुगेतत्तदवसरे भ
गमैश्वर्यं सत्यंसत्यप्रतिज्ञत्वम् ऋतंयथार्थोपदेशकत्वम् दयांभक्तकृपाम् यशः अद्भुतकर्मत्वं २५ विशेषतः श्रीकृष्णावतारसौभाग्यंवर्णयंति अहोइतिपंचभिः यत्यस्माद्देषपु

सएवभूयोनिजवीर्यचोदितांस्वजीवमायांप्रकृतिंसिसृक्षतीम् अनामरूपात्मनिरूपनाममनीविधित्समानोऽनुससारशास्त्रकृत् २२ सवाअयं
यत्पदमत्रसूरयोजितेंद्रियानिर्जितमातरिश्वनः पश्यंतिभक्त्युत्कलितामलात्मनानन्वेषसत्वंपरिमार्ष्टुमर्हति २३ सवाअयंसख्यनुगीतसत्कथोवे
देषुगुह्येषुचगुह्यवादिभिः यएकईशोजगदात्मलीलयासृजत्यवत्यत्तिनतत्रसज्जते २४ यदाह्यधर्मेणतमोधियोनृपाजीवंतितत्रैषहिसत्वतःकिल
धत्तेभगंसत्यमृतंदयांयशोभवायरूपाणिदधद्युगेयुगे २५ अहोअलंश्लाघ्यतमंयदोःकुलं अहोअलंपुण्यतमंमधोर्वनम् यदेषपुंसामृषभःश्रियः
प्रियःस्वजन्मनाचंक्रमणेनचांचति २६ अहोबतस्वर्यशसस्तिरस्करीकुशस्थलीपुण्ययशस्करीभुवः पश्यंतिनित्यंयदनुग्रहेषितंस्मितावलोकंस्वप
तिंस्मयत्प्रजाः २७ नूनंव्रतस्नानहुतादिनेश्वरःसमर्चितोह्यस्यगृहीतपाणिभिः पिबंतियाःसख्यधरामृतंमुहुर्व्रजस्त्रियःसंमुमुहुर्यदाशयाः २८ यावी
र्यशुल्केनहृताःस्वयंवरे प्रमथ्यचैद्यप्रमुखान्हिशुष्मिणः प्रद्युम्नसांबांबसुतादयोऽपराश्चाहृताभौमवधेसहस्रशः २९ एताःपरंस्त्रीत्वमपास्तपेशलं
निरस्तशौचंबतसाधुकुर्वते यासांगृहात्पुष्करलोचनःपतिर्नजात्वपैत्याहृतिभिर्हृदिस्पृशन् ३० रुषोत्तमःश्रियःप्रियःपतिः स्वजन्मनायदोःकुलमंचति पूजयतिसत्क
रोति अतःश्लाघ्यतमंतत् चंक्रमणेनचमधोर्वनंमथुरांसत्करोति अतस्तत्पुण्यतममितितमबर्थस्याप्यत्यंतातिशयेऽलमिति तत्राप्याश्चर्येअहोइत्युक्तम् २६ अहोबतअत्याश्चर्यं किंतत्
कुशस्थलीद्वारका स्वर्गउत्कृष्टइति यत्तद्यशस्तस्यतिरस्करी परिभवकर्त्री भुवश्चपुण्ययशःकर्त्रीभवति यद्यतःतत्रत्याःसर्वाःप्रजाःस्वानुग्रहेणइषितंप्रेषितंयत्स्मितंतत्पूर्वावलोकोयस्यतं य
द्वाअनुग्रहार्थमिषितमिषम् स्वस्यात्मनःपतिंश्रीकृष्णं नतुपित्रादिवत् देहमात्रपतिंनित्यंपश्यंतिस्म उषितमिति पाठेस्वानुग्रहार्थमुषितंकृतनिवासं नैतत्स्वर्गेस्तीत्यर्थः २७ हेसखि अस्य
गृहीतपाणिभिः पत्नीभिरीश्वरोऽयमेवनूनंजन्मांतरेषुसमर्चितः यस्मिन्नधरामृते आशयश्चित्तंयासांताःसंमोहंप्राप्ताइतिमनोहरत्वमुक्तं २८ एतत्पत्न्यःयाइतिद्वाभ्यां वीर्यप्रभावएवशुल्कंमूल्यंतेन
शुष्मिणोबलिष्ठान् प्रद्युम्नःसांबश्च अंबश्चसुतायासांरुक्मिणीजांबवतीनाग्नजितीनांताआदिर्यासां सत्यभामादीनांताःयाश्चापराः अस्यश्लोकस्योत्तरश्लोकेनान्वयः २९ एताःस्त्रीत्वमेवपरंके
वलंसाधुशोभनंकुर्वते अपास्तंगतंपेशलंभद्रंस्वातंत्र्यंयस्मात्तत् निरस्तंशौचंशुचित्वंयस्मात्तथाभूतमपि जातुकदाचिदपि नापैति ननिर्गच्छति आहृतिभिर्व्याहारैः यद्वापारिजातादिप्रियवस्त्वाह
रणैः हृदिस्पृशन्नानंदयन् ३०

एवंविधाविचित्रागिरः सस्मितेननिरीक्षणेनाभिनंदन्सहरिर्ययौ ३१ मधुद्विषोपिगोपी थायरक्षणाय स्नेहात्परेभ्यः शत्रुभ्यः शंकितः सन् प्रयुंक्त हस्त्यश्वरथपादातैसेनांगैस्याच्चतुर्विधम् इ
त्येवंचतुरंगिणींपृतनां सेनां ३२ पांडोः कुरुवंशजत्वात् पांडवाअपिकौरवा एवतान् प्रियैरुद्धवादिभिः सह ३३ कुरुक्षेत्रं कुरुदेशांतरगतमेव क्रमोऽत्रनविवक्षितः ३४ मरुर्निरुदकोदेशः
धन्वोऽल्पोदकः आनर्तास्त्वोद्वारकादेशः सविभुः उपागात्प्राप्तः हेभार्गव मनागीषत् श्रांतावाहायस्यसः ३५ तत्रतत्रदेशेतत्रत्यैर्जनैः प्रत्युद्यतानिनिवेदितान्यर्हणान्युपायनानियस्मैसः सा
यमपराह्णे पश्चाद्दिशंपश्चिमांदिशं भेजेप्राप्तः तदाचगविष्ठः स्वर्गस्थः सूर्योगामुदकंगतः प्रविष्टोऽस्तंगतइत्यर्थः अग्नौवाएषप्रातरुदेत्यपः सायंप्रविशतीति श्रुतेः यद्वा तदासायंकालेजातेर-
थावतीर्य गविष्ठोभूमौस्थितस्ततोगांजलाशयंगतः सन् पश्चाद्दिशंसंध्यांभेजे उपासितवानित्यर्थः ३६ इतिप्रथमस्कंधेटीकायांदशमोऽध्यायः १० आनर्तैस्तूयमानस्यपुरींनिर्विश्य
बंधुभिः एकादशेरतिःसम्यग्यादवेंद्रस्यवर्ण्यते १ उत्सवैरुच्चलत्पौरमुदंचत्स्वजतोरणं उल्लसद्दलदीपालिस्वपुरंप्रभुराविशत् २ स्वृद्धान्समृद्धान्दरवरंपांचजन्यंशंखंदध्मौ वादितवान् १

एवंविधागदंतीनांसगिरःपुरयोषिताम् निरीक्षणेनाभिनंदन्सस्मितेनययौहरिः ३१ अजातशत्रुःपृतनांगोपीथायमधुद्विषः परेभ्यःशंकितःस्नेहा
त्प्रायुंक्तचतुरंगिणीम् ३२ अथदूरागतान्शौरिःकौरवान्विरहातुरान् सन्निवर्त्यदृढंस्निग्धान्प्रायात्स्वनगरींप्रियैः ३३ कुरुजांगलपांचालान्शूरसेनान्स
यामुनान् ब्रह्मावर्तंकुरुक्षेत्रंमत्स्यान्सारस्वतानथ ३४ मरुधन्वमतिक्रम्यसौवीराभीरयोःपरान् आनर्तान्भार्गवोपागाच्छ्रांतवाहोमनाग्विभुः ३५ तत्र
तत्रहतत्रत्यैर्हरिःप्रत्युद्यतार्हणः सायंभेजेदिशंपश्चाद्गविष्ठोगांगतस्तदा ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेदशमोऽध्यायः १० सूत
उवाच आनर्तान्सउपव्रज्यस्वृद्धान्जनपदान्स्वकान् दध्मौदरवरंतेषांविषादंशमयन्निव १ सउच्चकाशेधवलोदरोदरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणि
मा दाध्मायमानःकरकंजसंपुटेयथाऽब्जखंडेकलहंसउत्स्वनः २ तमुपश्रुत्यनिनदंजगद्भयभयावहम् प्रत्युद्ययुःप्रजाःसर्वाभर्तृदर्शनलालसाः ३ तत्रो
पनीतबलयोरवेर्दीपमिवादृताः आत्मारामंपूर्णकामंनिजलाभेननित्यदा ४ प्रीत्युत्फुल्लमुखाःप्रोचुर्हर्षगद्गदयागिरा पितरंसर्वसुहृदमवितारमि
वार्भकाः ५ नताःस्मतेनाथसदांघ्रिपंकजंविरिंचवैरिंच्यसुरेंद्रवंदितम् परायणंक्षेममिहेच्छतांपरंनयत्रकालःप्रभवेत्परःप्रभुः ६ भवायनस्त्वंभववि
श्वभावनत्वमेवमाताथसुहृत्पतिःपिता त्वंसद्गुरुर्नःपरमंचदैवतंयस्यानुवृत्त्याकृतिनोबभूविम ७ अहोसनाथाभवतास्मयद्वयंत्रैविष्टपानामपिदूर
दर्शनम् प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननंपश्येमरूपंतवसर्वसौभगम् ८

सइति दरःशंखःउच्चकाशे अतिशयेनशुशुभे कथंभूतःदरः करकंजसंपुटेदाध्मायमानः आपू
र्यमाणः धवलंउदरंयस्यसः तथापिउरुक्रमस्यकृष्णस्याधरस्ययःशोणगुणस्तेनशोणिमायस्यसः कथमुच्चकाशे अब्जखंडेरक्तकमलसमूहेकलहंसोराजहंसउच्चकाशेयथातद्वत् २ जग-
तोयद्भयंतस्यभयावहं प्रत्युद्ययुः प्रत्युज्जग्मुः भर्तुर्दर्शनेलालसमौत्सुक्यंयासांताः ३ तत्रतस्मिन्श्रीकृष्णे उपनीताःसमर्पिताबलयउपायनानियाभिस्ताः निरपेक्षेऽपितस्मिन्नाद
रेणसमर्पणेदृष्टांतः रवेर्दीपमिवेति पितरमर्भकाइव तंसर्वसुहृदमवितारमूचुरित्युत्तरेणान्वयः सुहृत्वेनैवावितारंनंतुकामेन अत्रहेतुः आत्मारामम् तत्रापिहेतुः परमानंदाभिज-
स्वरूपलाभेनैवपूर्णकामं ४ ५ विरिंचोब्रह्मा वैरिंच्याः सनकादयः इहसंसारेपरंक्षेममिच्छतांपरायणम् परमंशरणम् कुतः परेषांब्रह्मादीनांप्रभुरपिकालोयत्रप्रभुर्नभवेत् ६ अतो
भवायउद्भवायनोऽस्माकंत्वंभव हेविश्वभावन कृतिनः कृतार्थाः बभूविम जातावयम् ७ कृतार्थत्वमेवाहुः अहोभवतावयंसनाथाःस्म यद्यस्मात्तवरूपंपश्येम त्रैविष्टपानामपिदूरेदर्श
नंयस्यतत् देवानामपिदुर्लभमित्यर्थः प्रेम्णायत्स्मितंतद्युक्तंस्निग्धंनिरीक्षणंयस्मिन् तदाननंयस्मिन्तद्रूपम् सर्वेषुचांगेषुसौभगंयस्मिन्तत् ८

अर्भका इव सकरुणमाहुः यर्हि यदा भो अंबुजाक्ष नो भवानिति पाठे न इत्यनादरे षष्ठी अस्मान् अनादृत्य अपससार अपहाय जगाम कुरून् हस्तिनापुरम् मधून् मथुरां वा तत्र तदा रविं विना आंध्याद्दक्ष्णोर्यथा एवं तव नः त्वदीयानामस्माकमपीत्यर्थः ९ इति च एवंविधाः अन्याश्चोच्चारिता वाचः शृण्वन् दृष्ट्या साभिनंदावलोकेनानुग्रहं कुर्वन् पुरीं द्वारकां प्राविशत् १० तां द्वारकां स्तौति पंचभिः स्वतुल्यबलैः मधुभोजादिभिः गुप्तां रक्षिताम् ११ सर्वेषु ऋतुषु सर्वे विभवाः पुष्पादिसंपदो येषां ते पुण्यवृक्षाः लताश्रमाः लतामंडपाश्रयेषु तैरुद्यानादिभिः वृता ये पद्माकराः सरांसि तैः श्रीः शोभा यस्यां तां उद्यानं फलप्रधानं उपवनं पुष्पप्रधानं आरामः क्रीडार्थं वनं १२ गोपुरं पुरद्वारं द्वारं गृहद्वारम् कृतानि कौतुकेनोत्सवेन तोरणानि यस्यां ताम् गरुडादिचिन्हांकितध्वजाः जयप्रदयंत्रांकिताः पताकाः चित्राणां ध्वजपताकानामग्रैः अंतः प्रतिहत आतपो यस्यां ताम् १३ संमार्जितानि निःसारितरजस्कानि महामार्गादीनि यस्यां ताम् महामार्गाः राजमार्गाः रथ्याः इतरमार्गाः आपणकाः पण्यवीथयः चत्वराण्यंगणानि फलादिभिरुप्तामवकीर्णाम् १४ १५ प्रेष्ठमंतरात्मानमायांतं निशम्य श्रुत्वा वसुदेवादयः प्र-

यर्ह्यंबुजाक्षापससार भो भवान्कुरून्मधून्वाथ सुहृद्दिदृक्षया । तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्रविं विनाक्ष्णोरिव नस्तवाच्युत ९ इति चोदीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः । शृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्या वितन्वन्प्राविशत्पुरीम् १० मधुभोजदशार्हार्हकुकुरांधकवृष्णिभिः । आत्मतुल्यबलैर्गुप्तां नागैर्भोगवतीमिव ११ सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः । उद्यानोपवनारामैर्वृतपद्माकरश्रियम् १२ गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुकतोरणाम् । चित्रध्वजपताकाग्रैरंतः प्रतिहतातपाम् १३ संमार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वराम् । सिक्तां गंधजलैरुप्तां फलपुष्पाक्षतांकुरैः १४ द्वारि द्वारि गृहाणां च दध्यक्षतफलेक्षुभिः । अलंकृतां पूर्णकुंभैर्बलिभिर्धूपदीपकैः १५ निशम्य प्रेष्ठमायांतं वसुदेवो महामनाः । अक्रूरश्चोग्रसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः १६ प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च सांबो जांबवतीसुतः । प्रहर्षवेगोच्छ्वसितशयनासनभोजनाः १७ वारणेंद्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणैः ससुमंगलैः । शंखतूर्यनिनादेन ब्रह्मघोषेण चादृताः । प्रत्युज्जग्मू रथैर्हृष्टाः प्रणयागतसाध्वसाः १८ वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः । लसत्कुंडलनिर्भातकपोलवदनश्रियः १९ नटनर्तकगंधर्वाः सूतमागधवंदिनः । गायंति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च २० भगवांस्तत्र बंधूनां पौराणामनिवर्तिनाम् । यथाविध्युपसंगम्य सर्वेषां मानमादधे २१ प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः । आश्वास्य चाश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतैर्विभुः २२ स्वयं च गुरुभिर्विप्रैः सदारैः स्थविरैरपि । आशीर्भिर्युज्यमानोऽन्यैर्बंदिभिश्चाविशत्पुरम् २३ राजमार्गं गते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः । हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्र तदीक्षणमहोत्सवाः २४ नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसाम् । न वितृप्यंति हि दृशः श्रियो धामांगमच्युतम् २५

त्युज्जग्मुरिति चतुर्थेनान्वयः १६ प्रहर्षवेगेन उच्छ्वसितानि उल्लंघितानि शयनादीनि यैस्ते श्वसप्लुतगतो १७ वारणेंद्रं मंगलार्थं पुरतः कृत्वा ससुमंगलैः सुमंगलं पुष्पादि तद्युक्तपाणिभिः ब्रह्मघोषो मंत्रपाठः प्रणयेन स्नेहेनागतं साध्वसं संभ्रमो येषां ते १८ वारमुख्या नटादयश्च प्रत्युज्जग्मुः लसत्कुंडलैर्निर्भातानि यानि कपोलानि तैर्वदनेषु श्रीः शोभा यासां ताः वारमुख्याः नर्तक्यो वेश्या इति यावत् १९ अद्भुतानि चेति चकारस्य बंदिनश्चेत्यन्वयः नटा नवरसाभिनयचतुराः तालाद्यनुसारेण नृत्यंतो नर्तकाः गंधर्वा गायकाः सूताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंशशंसकाः बंदिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः ते सर्वे गायंति चेति चकारस्यान्वयः २० यथाविधि यैः सह यथोचितं तैस्तथा समागमं कृत्वा सर्वेषां मानं कृतवानित्यर्थः २१ तदाह प्रह्वेति प्रह्वं प्रह्वत्वं शिरसा नतिः अभिवादनं वाचा नतिः आश्वास्याभयं दत्वा श्वपाकानभिव्याप्य वरैरभीष्टदानैश्च मानं कृतवान् २२ अन्यैश्च बंदिभिः २३ तस्य ईक्षणेन महानुत्सवो यासां ताः २४ यत् यस्मात् नित्यं सदा अच्युतं निरीक्षमाणानामपि दृशो नैव तृप्यंति अत आरुरुहुः कथंभूतं श्रियः शोभायाः धाम स्थानमंगं यस्य तम् २५

एतदेवाभिनयेनाह श्रियोलक्ष्म्याः यस्योरःवक्षः निवासः यस्यमुखंचसर्वप्राणिनांदृशांसौंदर्यामृतपानायपात्रम् यस्यबाहवोलोकपालानांनिवासः सारंश्रीकृष्णंगायंतीतिसारंगाः भक्तास्तेषां
यस्यपादांबुजंनिवासः तंनिरीक्षमाणानांदृशइतिपूर्वेणान्वयः २६ सितैरातपत्रव्यजनैरुपस्कृतोमंडितः अर्कश्चउडुपेनक्षत्रसहितश्चंद्रश्च चापमिंद्रधनुश्च वैद्युतंविद्युत्तेजश्चतैः अ
र्कश्छत्रस्योपमानं नक्षत्राणिपुष्पवृष्टेः चंद्रः परिभ्रमकृतमंडलाकारयोश्चामरव्यजनयोः चापंवनमालायाः विद्युत्तेजः पिशंगवाससोः अभूतोपमेयम् यदिघनस्योपरिसूर्यबिंबम् उभयत
श्चंद्रौ सर्वतोनक्षत्राणिमध्येचमिलितंचापद्वयम् स्थिरंविद्युत्तेजश्चयदि भवेत्तर्हिसघनोयथाभाति तथाहरिर्बभावित्यर्थः २७ देवकीप्रमुखाससववंद इतिमातृसौंदर्यादादरविशेष
ज्ञापनार्थमुक्तं अष्टादशापिवसुदेवभार्यामातृतुल्यत्वान्नमस्कृताएव २८ २९ सहस्राणिनवषोडशेतिचकारादष्टोत्तरशताधिकानीतिज्ञेयम् ३० प्रोष्यदेशांतरेउषित्वा आरात् दूरादेव
विलोक्य संजातोमनसि महोत्सवोयासांताः असनादाशयाच्च आसनाद्देहेनोत्तस्थुः आशयोंऽतःकरणं तस्मादप्यात्मनाउत्तस्थुः श्रीकृष्णेनात्मनः संश्लेषंतःकरणव्यवधानमपिनासहंते
त्यर्थः व्रीडितानिलोचनान्याननानिचयासांताः अपांगैरेववीक्षणाद्व्रीडितलोचनाः अवनतमुखत्वाद्व्रीडिताननाः साकंव्रतैरिति हास्यक्रीडावर्जनादिनियमा अपिताभ्यउत्तस्थुरित्यर्थः धृ
तव्रताएवोत्तस्थुरितिवा व्रतानिचयाज्ञवल्क्योक्तानि क्रीडांशरीरसंस्कारंसमाजोत्सवदर्शनम् हास्यंपरगृहेयानंत्यजेत्प्रोषितभर्तृकेति ३१ आयांतंतंपतिं दर्शनात्पूर्वमात्मनाबुद्ध्यापरिरे

श्रियोनिवासोयस्योरः पानपात्रंमुखंदृशाम् बाहवोलोकपालानांसारंगाणांपदांबुजम् २६ सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतःप्रसूनवर्षैरभिवर्षितःप-
थि पिशंगवासावनमालयाबभौ घनोयथाऽर्कोडुपचापवैद्युतैः २७ प्रविष्टस्तुगृहंपित्रोःपरिष्वक्तःस्वमातृभिः ववंदेशिरसासप्तदेवकीप्रमुखामुदा
२८ ताःपुत्रमंकमारोप्यस्नेहस्नुतपयोधराः हर्षविह्वलितात्मानःसिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः २९ अथाविशत्स्वभवनंसर्वकाममनुत्तमम् प्रासादायत्रपत्नी
नांसहस्राणिचषोडश ३० पत्न्यःपतिंप्रोष्यगृहानुपागतंविलोक्यसंजातमनोमहोत्सवाः उत्तस्थुरारात्सहसासनाशयात्साकंव्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः
३१ तमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मनादुरंतभावाःपरिरेभिरेपतिम् निरुद्धमप्यास्रवदंबुनेत्रयोर्विलज्जतीनांभृगुवर्यवैक्लवात् ३२ यद्यप्यसौपार्श्वगतोरहो
गतस्तथापितस्यांघ्रियुगंनवंनवम् पदेपदेकाविरमेततत्पदाच्चलापियच्छ्रीर्नजहातिकर्हिचित् ३३ एवंनृपाणांक्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिः
परिहृततेजसा विधायवैरंश्वसनोयथानलंमिथोवधेनोपरतोनिरायुधः ३४ सएषनरलोकेस्मिन्नवतीर्णःस्वमायया रेमेस्त्रीरत्नकूटस्थोभगवान्प्राकृतो
यथा ३५ उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकनिहतोमदनोपियासाम् संमुह्यचापमजहात्प्रमदोत्तमास्तायस्येंद्रियंविमथितुंकुहकैर्नशेकुः ३६

भिरे ततोदृष्टिभिः ततःसमीपमागतमात्मजैः पुत्रैर्गृहीतकंठमालिंगयंत्यइवसस्वयमालिंगितवत्यइत्यर्थः अत्रहेतुः दुरंतभावागंभीराभिप्रायाः तदाचतासांनेत्रयोर्निरुद्धमप्यंबुवाष्पं वैक्लव्यात्
वैवश्यादास्रवत् ईषत्स्रुतमाव अतएवधैर्यहान्याविलज्जतीनां हेभृगुवर्येतिचित्रंशृण्विति ३२ पार्श्वगतःसमीपस्थः तत्रापिरहोगतः एकांतेप्रवर्ततेस्म पदेपदेप्रतिक्षणंनवंनवमेव अत्रकैमुत्य-
न्यायः काविरमेतेति चलाचंचलस्वभावापि ३३ उक्तंश्रीकृष्णचरितंसंक्षिप्याह एवमितिद्वाभ्यां क्षितेर्भारायजन्मयेषाम् अक्षौहिणीभिःकृत्वा परिहृतंसर्वतःप्रसृतं तेजःप्रभावोयेषां
श्वसनोवायुः वेणूनामन्योन्यसंघर्षेणानलंविधाय मिथोदाहेनयथोपशाम्यतितद्वत् ३४ स्त्रीरत्नकूटस्थः उत्तमस्त्रीकदंबस्थः ३५ नन्वेवंस्त्रीसंगादिभिःसंसारप्रतीतेः कथंभगवानवतीर्ण
इत्यत्रतत्राह उद्दामेतिद्वाभ्यां यासामुद्दामोगंभीरोयोभावोऽभिप्रायः तस्यपिशुनःसूचकोअमलोवल्गुःसुंदरोहासः व्रीडावलोकश्च ताभ्यांनिहतःअमदनः श्रमिहादेवोपि संमुह्य लज्जयाच
पंपिनाकमजहात् एवंप्रभावाःयाःस्त्रियइत्येतावद्विवक्षितं यद्वा भगवतोमोहिनीरूपेणमहेशोपिमोहितएवमेताश्चदृग्विलासाएवेतितथोक्तं ताःकुहकैःकपटैर्विभ्रमैर्यस्येंद्रियंमनःविमथितुं
क्षोभयितुंनशेकुः ३६

तंश्रीकृष्णमयंप्राकृतोलोकः आत्मौपम्येनस्वसादृश्येन संगिनंमनुजंमन्यते अत्रहेतुः व्यापृण्वानंव्याप्रियमाणम् यतोयमबुधः अतत्त्वज्ञः ३७ कुतइत्यपेक्षायामैश्वर्यलक्षणमाह एत
दितिईशस्यईशनमैश्वर्यंनामैतदेव किंतत् प्रकृतिस्थोपि तस्याःगुणैःसुखदुःखादिभिःसदानयुज्यतइतियत् यथाआत्मस्थैरानंदादिभिरात्माश्रयापिबुद्धिर्नयुज्यतेतद्वत् वैधर्म्येदृ-
ष्टांतोवा आत्मस्थैः सत्ताप्रकाशादिभिर्यथाबुद्धिर्युज्यतइति एवंवा असदात्मादेहः तत्रस्थैर्गुणैस्तदाश्रयाबुद्धिस्तदुपाधिर्जीवोयथायुज्यते एवंप्रकृतिस्थोपितद्गुणैर्नयुज्यतइतियत् ए
तदीशनमीशस्येति ३८ तत्पत्न्योपितस्यतत्त्वंनजानंतीत्याह तंस्त्रैणमात्मवश्यम् रहएकांते अनुव्रतमनुरक्तंचमेनिरे भर्तुरप्रमाणविदः प्रमाणमियत्ताम् महिमानमजानंत्यइत्यर्थः ईश्व
रंस्त्रैणम् मतयः अहंकृत्तयोयथास्वाधीनंस्वधर्मयोगिनंमन्यंतेतद्वत् यद्वा यथायथामतयः कल्पनाःतथातथानमीश्वरं स्त्रैणादिरूपंमेनिरइत्यर्थः ३९ इतिप्रथमस्कंधेटीकायामे
कादशोऽध्यायः ११ पुरोक्तंयत्प्रसंगाय द्रौणिदंडादिविस्तरात् द्वादशेतुतदेवाथपरिक्षिज्जन्मवर्ण्यते १ परिक्षितोऽथराजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम् संस्थांचपांडुपुत्राणांवक्ष्येकृष्ण
कथोदयमितिप्रतिज्ञाय पांडवानांराज्यस्थितिरुपोद्घातरूपासप्रसंगंसप्तमाध्यायमारभ्यनिरूपिता इदानींसोपोद्घातिकमुक्त्वानुवादपूर्वकंपृच्छति अश्वत्थाम्नेति उपसृष्टेनविसृष्टेनत

तमयंमन्यतेलोकोह्यसंगमपिसंगिनम् आत्मौपम्येनमनुजंव्यापृण्वानंयतोबुधः ३७ एतदीशनमीशस्यप्रकृतिस्थोपितद्गुणैः नयुज्यतेसदात्मस्थैर्यथाबु
द्धिस्तदाश्रया ३८ तंमेनिरेऽबलामूढाःस्त्रैणंचानुव्रतंरहः अप्रमाणविदोभर्तुरीश्वरंमतयोयथा ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेश्रीकृ
ष्णद्वारकाप्रवेशोनामैकादशोऽध्यायः ११ शौनकउवाच अश्वत्थाम्नोपसृष्टेनब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा उत्तरायाहतोगर्भईशेनाजीवितःपुनः १
तस्यजन्ममहाबुद्धेःकर्माणिचगृणीहिनः निधनंचयथैवासीत्सप्रेत्यगतवान्यथा २ तदिदंश्रोतुमिच्छामिगदितुंयदिमन्यसे ब्रूहिनःश्रद्दधानानांयस्य
ज्ञानमदाच्छुकः ३ सूतउवाच अपीपलद्धर्मराजःपितृवद्रंजयन्प्रजाः निःस्पृहःसर्वकामेभ्यःकृष्णपादाब्जसेवया ४ संपदःक्रतवोविप्रा
महिषीभ्रातरोमही जंबुद्वीपाधिपत्यंचयशश्चत्रिदिवंगतम् ५ किंतेकामाःसुरस्पार्हामुकुंदमनसोद्विजाः अधिजह्रुर्मुदंराज्ञःक्षुधितस्ययथेत
रे ६ मातुर्गर्भगतोवीरःसतदाभृगुनंदन ददर्शपुरुषंकंचिद्दह्यमानोऽस्त्रतेजसा ७ अंगुष्ठमात्रममलंस्फुरत्पुरटमौलिनम् अपीच्यदर्शनंश्या
मंतडिद्वाससमच्युतम् ८ श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुंतप्तकांचनकुंडलम् क्षतजाक्षंगदापाणिमात्मनःसर्वतोदिशम् परिभ्रमंतमुल्काभांभ्रामयंतंगदां
मुहुः ९ अस्त्रतेजःस्वगदयानीहारमिवगोपतिः विधमंतंसन्निकर्षेपर्यैक्षतकइत्यसौ १०

स्यजन्मेत्यादेर्ब्रूहीत्युत्तरेणान्वयः १ सपरिक्षित् प्रेत्यदेहंत्यक्त्वा २
पार्थिवे नत्वाज्ञापयामीत्याह गदितुंयदिमन्यसे अनुग्रहेणतर्हिब्रूहीति यस्यज्ञानमदाच्छुकइतिश्रवणेच्छायांकारणम् ३ निःस्पृहस्यापिराज्ञःश्रीकृष्णानुग्रहात्तादृक्पौत्रःसमजनीति-
वक्तुं तस्यश्रीकृष्णेभक्त्युद्रेकमाह अपीपलदितित्रिभिः पितृवदपीपलत् पालयामास ४ क्रतवः तदुपार्जितालोकाश्च ५ सुरस्पार्हाःसुराणांस्पृहणीयास्तेसंपदादयःकामाःविष
याराज्ञः किंमुदंप्रीतिमधिजह्रुः नैवकृतवंतइत्यर्थः अत्रहेतुः मुकुंदएवमनोयस्येति क्षुधितस्यअन्नेकमनसोयथाइतरेस्रक्चंदनादयोनकुर्वंतितद्वत् ६ प्रकृतमाह मातुरिति ७
पुरटंसुवर्णं स्फुरन्पुरटमौलिर्यस्यास्तितम् व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिप्रत्ययः अपीच्यमतिसुंदरम् दृश्यतइतिदर्शनंरूपंयस्यतम् तडिद्वाससीयस्येति श्याममितिचपदाभ्याम् विद्यु
त्कृतमेघोपमासूचिता अच्युतमविकारं ८ तप्तंदाहोत्तीर्णंयत्कांचनंतन्मयेकुंडलेयस्य क्षतजाक्षंसंरंभादत्यारक्तनेत्रं अहोमद्भक्तस्यापिगर्भोऽस्त्रपीडितेतिक्रोधेनेतिभावः ९ अस्त्र
तेजोविधमंतंविनाशयंतं नीहारंहिमंगोपतिःसूर्यइव एवंविधंगर्भगतोबालःसन्निकर्षेसमीपेददर्श दृष्ट्वाचासौकइतिपर्यैक्षत वितर्कितवान् १०

अमेयात्मा कथंतद्विधूतवानित्यवितर्क्यरूपः धर्मंगोपायतीति धर्मगुप् यद्वा धर्मंगोपायंतीतिधर्मगुपोराजानः तत्प्रभुत्वेषामपियालकत्वात् दशमासपरिच्छेद्यस्यतस्यमिषतःपश्यतःयत्र दृष्टस्तत्रैवांतर्हितः नत्वन्यत्रगतः यतोविभुःसर्वगतः ११ उदर्कउत्तरफलम् सर्वगुणानामुत्तरोत्तराधिक्यसूचकेलग्ने तत्रहेतुः अनुकूलैरन्यैर्ग्रहैःसहितानां शुभग्रहाणामुदयोयस्मिन् १२ जातकंजातकर्म मंगलंपुण्याहं १३ वरान्श्रेष्ठान् स्वन्नंशोभनमन्नंच यावन्नाच्छिद्यतेनालंतावन्नाप्नोतिसूतकम् छिन्नेनालेततःपश्चात्सूतकंतुविधीयतइतिवचनात् ततः पूर्वंप्रदात् आमान्नंवा प्रजातीर्थेपुत्रोत्पत्तिपुण्यकाले तीर्थविद्वान्कालज्ञः पुत्रेजातेव्यतीपातेदत्तंभवतिचाक्षय मितिस्मृतेः देवाश्चपितरश्चैवपुत्रेजातेद्विजन्मनाम् आयांतितदहस्तस्मात्पुण्याहमितिचाब्रुवन्नितिच १४ हेपौरवर्षभ पुरूणांपुरुवंश्यानां १५ शुक्लेशुद्धे अस्मिन्प्रजातंतौ दैवेन कथंभूतेन अप्रतिघातेनदुर्वारेण संस्थांनाशमुपेयुषिगतेसति वोऽनुग्रहार्थाय यस्मात्प्रभवनशीलेनश्रीविष्णुनाऽरातोदत्तः १६ तस्माल्लोकेविष्णुरातइतिनाम्नाभविष्यति महाभागवतश्च गुणैश्चमहान् भविष्यति नात्रसं-

विधूयतदमेयात्माभगवान्धर्मगुब्विभुः मिषतोदशमास्यस्यतत्रैवांतर्दधेहरिः ११ ततःसर्वगुणोदर्केसानुकूलग्रहोदये जज्ञेवंशधरःपांडोर्भूयःपांडुरिवौजसा १२ तस्यप्रीतमनाराजाविप्रैर्धौम्यकृपादिभिः जातकंकारयामासवाचयित्वाचमंगलम् १३ हिरण्यंगांमहींग्रामान्हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान् प्रादात्स्वन्नंचविप्रेभ्यःप्रजातीर्थेसतीर्थवित् १४ तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टाराजानंप्रश्रयान्वितम् एषह्यस्मिन्प्रजातंतौपुरूणांपौरवर्षभ १५ दैवेनाप्रतिघातेनशुक्लेसंस्थामुपेयुषि रातोवोऽनुग्रहार्थायविष्णुनाप्रभविष्णुना १६ तस्मान्नाम्नाविष्णुरातइतिलोकेबृहच्छ्रवाः भविष्यतिनसंदेहोमहाभागवतोमहान् १७ युधिष्ठिरउवाच अप्येषवंश्यान्राजर्षीन्पुण्यश्लोकान्महात्मनः अनुवर्तितास्वयशसासाधुवादेनसत्तमाः १८ ब्राह्मणाऊचुः पार्थप्रजाऽविताधाक्षादिक्ष्वाकुरिवमानवः ब्रह्मण्यःसत्यसंधश्चरामोदाशरथिर्यथा १९ एषदाताशरण्यश्चयथाह्यौशीनरःशिबिः यशोवितनितास्वानांदौष्यंतिरिवयज्वनाम् २० धन्विनामग्रणीरेषतुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः हुताशइवदुर्धर्षःसमुद्रइवदुस्तरः २१ मृगेंद्रइवविक्रांतोनिषेव्योहिमवानिव तितिक्षुर्वसुधेवासौसहिष्णुःपितराविव २२ पितामहसमःसाम्येप्रसादेगिरिशोपमः आश्रयःसर्वभूतानांयथादेवोरमाश्रयः २३ सर्वसद्गुणमाहात्म्यएषकृष्णमनुव्रतः रंतिदेवइवोदारोययातिरिवधार्मिकः २४ धृत्याबलिसमःकृष्णेप्रह्लादइवसद्ग्रहः आहर्तैषोऽश्वमेधानांवृद्धानांपर्युपासकः २५ राजर्षीणांजनयिताशास्ताचोत्पथगामिनाम् निग्रहीताकलेरेषभुवोधर्मस्यकारणात् २६ तक्षकादात्मनोमृत्युंद्विजपुत्रोपसर्जितात् प्रपत्स्यतउपश्रुत्यमुक्तसंगःपदंहरेः २७ जिज्ञासितात्मयाथार्थ्योमुनेर्व्याससुतादसौ हित्वेदंनृपगंगायांयास्यत्यद्धाऽकुतोभयम् २८

देहइतितंराजानंब्राह्मणाऊचुरितित्रयाणामन्वयः १७ महाभागवतोभविष्य तीत्युक्तेहृष्टःपृच्छति अपिस्वित्किंस्वित् साधुवादेन स्वयशसासत्कीर्त्याचानुवर्तिताभविष्यतीतिपूर्वस्यैवातःपरमप्यनुषंगः १८ प्रजानामविता रक्षकः मानवःमनोःपुत्रः ब्राह्मणेषुहितःसत्यप्रतिज्ञश्चश्रीरामोयथा १९ उशीनरदेशाधिपतिःशिबिः येनस्वमांसंश्येनायदत्वाशरणागतःकपोतोरक्षितः स्वानांज्ञातीनां यज्वनांचयशोविस्तारकोदौष्यंतिर्भरतइव २० अर्जुनयोःपार्थकार्तवीर्ययोः २१ हिमवानिवसतांनिषेव्यःअनन्यगतिकत्वेनवसुधेवतितिक्षुः क्षंता प्रीत्यामातापितराविवसहिष्णुः २२ पितामहोब्रह्मा तेनसमः साम्येसमत्वे रमाश्रयोहरिः २३ सर्वैःसद्गुणैर्माहात्म्यंयस्मिन्श्रीकृष्णतुल्यः २४ धृत्याधैर्येण सद्ग्रहःसन्भद्रःग्रहःअभिनिवेशोयस्यसः आहर्ताकर्ता २५ राजर्षीणांजनमेजयादीनां २६ द्विजपुत्रेणप्रेरितात्तक्षकादात्मनोमृत्युमुपश्रुत्य हरेःपदंप्रपत्स्यते भजिष्यति २७ ततश्चजिज्ञासितमात्मनोयाथात्म्यंयेनसः इदंशरीरंगंगायांहित्वाअकुतोभयंपदंयास्यति २८

लब्धाउपचितिः पूजायैस्ते २९ परिक्षिदितिनामनिर्वक्ति सएषइति यद्यस्मात्प्रभुः समर्थः सन् गर्भेदृष्टंपुरुषमनुध्यायन् सदृश्यमानेषुनरेषुमध्येसर्वमपिनरंपरीक्षेत अयमसौभवेदि-
तिनोवेतिविचारयेदतः परिक्षिदितिविख्यातः पूर्वदृष्टमितिवापाठः ३० शुक्लेशक्लपक्षे सप्रसिद्धउडुपोऽन्वहंयथाकाष्ठाभिः पंचदशकलाभिरापूर्यमाणोवर्धते एवंपितृभिर्युधिष्ठि
रादिभिः कामैश्च तुः षष्टिकलाभिश्चापूर्यमाणोववृधे ३१ पूर्वमपरुष्यो न्वानश्वमेधान् स्वावसरेसप्रकारंकथयति ज्ञातिद्रोहस्यहानेच्छयायक्ष्यमाणः करदंडयोरन्यत्रताभ्यांविना
ऽलब्धधनोदध्यौचिंतयामास करदंडजस्यपरिजनभरणमात्रोपक्षीणत्वात् ३२ प्रहीणंमरुत्तस्ययज्ञेत्यक्तंसुवर्णपात्रादिकमानीतवंतः ३३ संभृतसंभारः संपादितयज्ञोपकरणः
भीतोज्ञातिद्रोहात् ३४ इतिप्रथमस्कंधेटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२ निर्गमोधृतराष्ट्रस्यविदुरोक्त्यात्रयोदशे उक्तःपौत्राभिषेकेणवक्तुंराज्ञोमहोदयम् १ इ
दानींपरिक्षितः कलिनिग्रहादिकर्माणिकथयिष्यन् विदुरागमनेनधृतराष्ट्रप्रस्थानम् ततोर्जुनागमनम् ततः पांडवप्रस्थानंचनिरूपयति त्रिभिरध्यायैः गतिंहरिम् तयात्मग-

इतिराज्ञउपादिश्यविप्राजातककोविदाः लब्धोपचितयः सर्वेप्रतिजग्मुः स्वकानृगृहान् २९ सएषलोकविख्यातः परिक्षिदितियत्प्रभुः गर्भेदृष्ट-
मनुध्यायन्परिक्षेतनरेष्विह ३० सराजपुत्रोववृधे आशुशुक्ल इवोडुपः आपूर्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिवसोऽन्वहम् ३१ यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन
ज्ञातिद्रोहजिहासया राजालब्धधनोदध्यावन्यत्रकरदंडयोः ३२ तदभिप्रेतमालक्ष्यभ्रातरोऽच्युतचोदिताः धनंप्रहीणमाजह्रुरुदीच्यांदिशिभूरि
शः ३३ तेनसंभृतसंभारोधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतोयज्ञैः समयजद्धरिम् ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेपरि
क्षिज्जन्माद्युत्कर्षोनाम द्वादशोऽध्यायः १२ सूतउवाच विदुरस्तीर्थयात्रायांमैत्रेयादात्मनोगतिम् ज्ञात्वागाद्धास्तिनपुरंतयावाप्तविवि-
त्सितः १ यावतः कृतवान्प्रश्नान्क्षत्ताकौषारवाग्रतः जातैकभक्तिर्गोविंदे तेभ्यश्चोपरराम ह २ तंबंधुमागतं दृष्ट्वाधर्मपुत्रः सहानुजः धृतराष्ट्रो
युयुत्सुश्चसूतः शारद्वतः पृथा ३ गांधारीद्रौपदीब्रह्मन्सुभद्राचोत्तराकृपी अन्याश्चजामयः पांडोर्ज्ञातयः ससुतास्त्रियः प्रत्युज्जग्मुः प्रहर्षेणप्रा
णंतन्वइवागतं ४ अभिसंगम्यविधिवत्परिष्वंगाभिवादनैः मुमुचुः प्रेमबाष्पौघं विरहौत्कंठ्यकातराः ५ राजातमर्हयांचक्रे कृतासनपरिग्रहम् तं
भुक्तवंतमासीनंविश्रांतं सुखमासने प्रश्रयावनतोराजा प्राहतेषांचशृण्वताम् ६ युधिष्ठिर उवाच अपिस्मरथनोयुष्मत्पक्षच्छाया-
समेधितान् विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचितायत्समातृकाः ७ कयावृत्त्यावर्तितंवश्चरद्भिः क्षितिमंडलम् तीर्थानिक्षेत्रमुख्यानिसेवितानीहभूतले
८ भवद्विधाभागवतास्तीर्थभूताः स्वयंविभो तीर्थीकुर्वंतितीर्थानिस्वांतस्थेनगदाभृता ९ त्साः वाप्तंविवित्सितंज्ञातुमिष्टंसर्वंयेन १ तदेवाह यावतः कर्म

योगव्रतादिविषयान् प्रश्नान् प्रथमंकृतवान् कौषारवस्यमैत्रेयस्य पुरतः पश्चात्त्रिचतुरप्रश्नार्थज्ञानमात्रेण गोविंदेजातैकभक्तिः कृतार्थः सन्तेभ्यः प्रश्नेभ्यः उपरराम ततः परंनविजि-
ज्ञासितवान् २ सूतः संजयः शारद्वतः कृपः ३ कृपीद्रोणभार्या जामयोज्ञातिभार्याः अन्याश्चस्त्रियः प्राणंतन्वइवेतिकुतश्चिन्मूर्च्छादिदोषतः प्राणेसन्नेसति तन्वः करांघ्र्यादयोनिश्चेष्ट
भवंति पुनस्तस्मिन्नाविर्भूते यथोत्तिष्ठंतितद्वत् ४ विरहेणयदौत्कंठ्यंतेनकातराः विवशाः ६ पक्षिणोह्यपत्यानियथाऽतिस्नेहेनपक्षच्छाययावर्द्धयंति तद्वद्युष्मत्पक्षपातच्छाययास
मेधितान्नोस्मान् किंनस्मरथ समेधितत्वमेवाह विपद्गणात् यस्मान्मोचिताः स्म ७ वोयुष्माभिः कयावृत्त्यावर्तितं देहवृत्तिः कृता कानिचतीर्थादीनिसेवितानीति ८ भवतांचतीर्थाटनंनस्वा
र्थं किंतुतीर्थानुग्रहार्थमित्याह भवद्विधेति मलिनजनसंपर्केणमलिनानितीर्थानि संतः पुनः स्वयंतीर्थीकुर्वंति स्वांतंमनः तत्रस्थेन स्वस्यांतः स्थितेनेतिवा ९ ५ ५

अपिकिंसुखमासते भवद्भिः क्वापिदृष्टाः श्रुतावा १० ११ यदुकुलक्षयावर्णनेकारणमाह नन्विति १२ श्रेयस्कृत् तत्त्वमुपदिशन् १३ ननुशूद्रोऽसौकथमुपदिशेत् नह्यसौशूद्रः किंतु यमस्तद्रूपेणासीत् किंतत्रकारणंतत्राह यमेचात्रागते असुत्रकोदंड धरइत्यपेक्षायामाह अबिभ्रदिति धृतवानित्यर्थः मांडव्यस्यशापात् तथाहि कश्चिच्चोराननुधावंतोराजभटामांड व्यस्यऋषेस्तपश्चरतः समीपेतान्संप्राप्य तेनसहनिबध्यानयिराज्ञेनिवेद्य तदाज्ञयासर्वान्शूलमारोपयामासुः ततोराजातमृषिंज्ञात्वा शूलादवतार्यप्रसादयामास ततोमुनिर्यमंग- त्वाकुपितउवाच कस्मादहंशूलमारोपितइति तेनोक्तंत्वंबाल्येशलभंकुशाग्रेणाविध्यक्रीडितवानिति तच्छ्रुत्वामांडव्यस्तंशशाप बाल्येऽज्ञानतोमेमहांतंदंडंयतस्त्वंकारितवान् अतः शूद्रोभवेति १४ इदानींराज्यस्यापकर्षंनिरूपयितुमुत्कर्षंनिगमयति युधिष्ठिरइति कुलंधरंवंशधरम् १५ तदीहयागृहव्यापारेणप्रमत्तानामत्यक्रामत् आयुःकालः अतिक्रांतः यद्वा तानभ्यभवदित्यर्थः १६ अभिप्रेत्यज्ञात्वा १७ तत्प्रतीकारः क्रियतांकिंनिर्गमनेतत्राह प्रतिक्रियेति सर्वेषामिति येःप्रतिकर्तव्यंतेषामपीत्यर्थः १८ कथंधनादिवियोगः सोढुंशक्यः अत

अपिनःसुहृदस्तात बांधवाः कृष्णदेवताः दृष्टाःश्रुतावायदवःस्वपुर्यांसुखमासते १० इत्युक्तोधर्मराजेनसर्वंतत्समवर्णयत् यथानुभूतंक्रमशोविनायदुकुलक्षयम् ११ नन्वप्रियंदुर्विषहंनृणांस्वयमुपस्थितम् नावेदयत्सकरुणोदुःखितान्द्रष्टुमक्षमः १२ कंचित्कालमथावात्सीत्सत्कृतोदेववत्सुखम् भ्रातुर्ज्येष्ठस्यश्रेयस्कृत्सर्वेषांप्रीतिमावहन् १३ अबिभ्रदर्यमादंडंयथावदघकारिषु यावद्दधारशूद्रत्वंशापाद्वर्षशतंयमः १४ युधिष्ठिरोलब्धराज्योदृष्ट्वापौत्रंकुलंधरम् भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदेपरयाश्रिया १५ एवंगृहेषुसक्तानांप्रमत्तानांतदीहया अत्यक्रामदविज्ञातःकालःपरमदुस्तरः १६ विदुरस्तदभिप्रेत्यधृतराष्ट्रमभाषत राजन्निर्गम्यतांशीघ्रंपश्येदंभयमागतम् १७ प्रतिक्रियानयस्येहकुतश्चित्कर्हिचित्प्रभो सएवभगवान्कालःसर्वेषांनःसमागतः १८ येनचैवाभिपन्नोऽयंप्राणैःप्रियतमैरपि जनःसद्योवियुज्येतकिमुतान्यैर्धनादिभिः १९ पितृभ्रातृसुहृत्पुत्राहतास्तेविगतंवयः आत्माचजरयाग्रस्तःपरगेहमुपाससे २० अहोमहीयसीजंतोर्जीविताशायथाभवान् भीमेनावर्जितंपिंडमादत्तेगृहपालवत् २१ अग्निर्निसृष्टोदत्तश्चगरोदाराश्चदूषिताः हृतंक्षेत्रंधनंयेषांतद्दत्तैरसुभिःकियत् २२ तस्यापितवदेहोऽयंकृपणस्यजिजीविषोः परैत्यनिच्छतोजीर्णोजरयावाससीइव २३ गतस्वार्थमिमंदेहंविरक्तोमुक्तबंधनः अविज्ञातगतिर्जह्यात्सवैधीरउदाहृतः २४ यःस्वकात्परतोवेहजातनिर्वेदआत्मवान् हृदिकृत्वाहरिंगेहात्प्रव्रजेत्सनरोत्तमः २५ अथोदीचींदिशंयातुस्वैरज्ञातगतिर्भवान् इतोर्वाक्प्रायशःकालःपुंसांगुणविकर्षणः २६ .

आह येनचेति अभिपन्नः अभिग्रस्तः १९ तत्रावस्थानमतिदैन्यमितिदर्शयन् वैराग्यमुत्पादयति पितृभ्रात्रिति सप्तभिः आत्माचदेहः २० येनपुत्राहतास्तेन भीमेनदत्तंपिंडमन्नंगृहपालइव गृहपालःश्वा २१ निसृष्टःप्रक्षिप्तः गरोविषम् दूषिताःअवमताः तद्दत्तैरन्नादिभिर्लब्धैरसुभिः कियत्प्रयोजनम् नकिंचिदित्यर्थः २२ तस्यापिएवं दैन्यमनुभवतोऽपि परैति क्षीयते अतएवधीरोभवेति २३ किंलक्षणोधीरइत्यपेक्षायामाह गतस्वार्थंयशोधर्मादिशून्यम् मुक्तबंधनः त्यक्ताभिमानः क्वगतइत्यविज्ञातागतिर्यस्यसः धीरः प्रासदुःखस्यस्वयंसहनेनमुक्तिप्राप्तेः २४ नरोत्तमस्तु ततःप्रागेवकृतप्रतीकारः स्वकात्स्वतएव परतःपरोपदेशतोवा २५ त्वंतुनरोत्तमोनाभूः अतइदानीं धीरोभवइत्याह अथेति अर्वाक् अर्वाचीनः एष्यन्नित्यर्थः गुणान् धैर्यदयादीन्विकर्षति आच्छिनत्तीतितथा २६ श्रीगोपीजनवल्लभायगोवर्धनोद्धारणायश्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

अजमीढः अजमीढवंशजः प्रज्ञाचक्षुरंधः एवंबोधितःसन् द्राढिम्नःचित्तदार्ढ्यात् भ्रात्रासंदर्शितः अध्वाबंधमोक्षयोर्मार्गोयस्यसः २७ सुबलस्यपुत्री गांधारी साध्वीसुशी-
ला हिमालयंप्रयांतं पतिमनुजगाम ननुकथंसासुकुमारीहिमादिदुःखबहुलंहिमवंतंगताअतआह न्यस्तदंडानांप्रहर्षोयस्मिन्तम् दुःखदमपिकेषांचित्प्रहर्षहेतुर्भवतीत्यत्रदृ-
ष्टांतः मनस्विनांशूराणांयुद्धे सन्तीव्रःप्रहारोयथा पाठांतरे सत्संप्रहारं युद्धंयथेति २८ कृतंमैत्रंमित्रदैवत्यंसंध्यावंदनंयेन नत्वासंपूज्य पितरौविदुरधृतराष्ट्रौ २९ हेगाव-
ल्गाने गवल्गानस्यपुत्रसंजय ३० अकृतप्रज्ञे मंदमतौ शममलमपराधं आशंसमानः आशंकमानः भार्ययासह ३१ योअरक्षत्तौतौ इतःस्थानात् ३२ कृपयास्नेहवैक्लव्याद्वा-
तिपीडितः आत्मेश्वरंधृतराष्ट्रमपश्यन् विरहकर्शितश्चसूतःसंजयोनप्रत्युत्तरमाह ३३ आत्मनाबुद्ध्या आत्मानंमनोविष्टभ्य धैर्ययुक्तंकृत्वा प्रभोर्धृतराष्ट्रस्य ३४ गांधार्याश्चव्य-

एवंराजाविदुरेणानुजेनप्रज्ञाचक्षुर्बोधितोत्याजमीढः छित्वास्वेषुस्नेहपाशान्द्राढिम्नोनिश्चक्रामभ्रातृसंदर्शिताध्वा २७ पतिंप्रयांतंसुबलस्य
पुत्रीपतिव्रताचानुजगामसाध्वी हिमालयंन्यस्तदंडप्रहर्षंमनस्विनामिवसत्संप्रहारः २८ अजातशत्रुःकृतमैत्रोहुताग्निर्विप्रान्नत्वातिलगोभू-
मिरुक्मैः गृहंप्रविष्टोगुरुवंदनायनचापश्यत्पितरौसौबलींच २९ तत्रसंजयमासीनंपप्रच्छोद्विग्नमानसः गावल्गणेक्वनस्तातोवृद्धोहीनश्चनेत्र-
योः ३० अंबाचहतपुत्रार्तापितृव्यःक्वगतःसुहृत् अपिमय्यकृतप्रज्ञेहतबंधुःसभार्यया आशंसमानःशमलंगंगायांदुःखितोपतत् ३१ पितर्यु-
परतेपांडौसर्वान्नःसुहृदःशिशून् अरक्षतांव्यसनतःपितृव्यौक्वगतावितः ३२ सूतउवाच कृपयास्नेहवैक्लव्यात्सूतोविरहकर्शितः आ-
त्मेश्वरमचक्षाणोनप्रत्याहातिपीडितः ३३ विमृज्याश्रूणिपाणिभ्यांविष्टभ्यात्मानमात्मना अजातशत्रुंप्रत्यूचेप्रभोःपादावनुस्मरन् ३४ सं-
जयउवाच नाहंवेदव्यवसितंपित्रोर्वःकुलनंदन गांधार्यावामहाबाहोमुषितोस्मिमहात्मभिः ३५ अथाजगामभगवान्नारदःसहतुंबरुः प्र-
त्युत्थायाभिवाद्याहसानुजोभ्यर्चयन्निव ३६ युधिष्ठिरउवाच नाहंवेदगतिंपित्रोर्भगवन्क्वगतावितः अंबावाहतपुत्रार्ताक्वगताचतप-
स्विनी कर्णधारइवापारेभगवान्पारदर्शकः ३७ अथाबभाषेभगवान्नारदोमुनिसत्तमः माकंचनशुचोराजन्यदीश्वरवशंजगत् लोकाःसपालाय-
स्येमेवहंतिबलिमीशितुः ससंयुनक्तिभूतानिसएवावियुनक्तिच ३९ यथागावोनसिप्रोक्तास्तंत्यांबद्धाःस्वदामभिः वाक्तंत्यांदामभिर्बद्धावहंतिबलि-
मीशितुः ४० यथाक्रीडोपस्कराणांसंयोगविगमाविह इच्छयाक्रीडितुःस्यातांतथैवेशेच्छयानृणाम् ४१ यन्मन्यसेध्रुवंलोकमध्रुवंवानचोभयम् स-
र्वथानहिशोच्यास्तेस्नेहादन्यत्रमोहजात् ४२

वसितंनिश्चितम् यतोमुषितोवंचितोऽस्मीति ३५ एवंकंचित्कालंशोचतितस्मिन् अथनारदआजगाम अत्रास्ति
कश्चित्पुस्तकेपाठांतरंतदुल्लंघ्ययथासंप्रदायंव्याख्यायते शोकवेगादभ्यर्चयन्निवाहराजा नत्वभ्यर्चयत् ३६ नाहंवेदवेद्मि तपस्विनीदुःखयुक्ता अपारेशोकार्णवे भगवान्त्वमेव
पारदर्शकः अतोब्रूहीतिशेषः ३७ आदावेवयथावृत्तकथने शोकेनमूर्च्छितःपतेदिति प्रथमंतावच्छोकमुपशमयति माकंचनशुचः माशोचनकेवलंतानेव यद्यस्मादीश्वराधीनंज-
गत् ३८ तदेवाह लोकाइति ३९ ४० प्रवृत्तौपारतंत्र्यमुक्त्वासंयोगवियोगयोरप्याह यथेति क्रीडोपस्कराणांक्रीडासाधनानां ४१ ईश्वराधीनत्वान्नशोकःकार्यइत्युक्तम्
लोकतत्त्वेच विचार्यमाणेनिर्विषयोऽयंशोकइत्याह यद्यदिलोकंजनंध्रुवंजीवरूपेण अध्रुवंदेहरूपेण नचेति नध्रुवंनाप्यध्रुवंशुद्धब्रह्मरूपेण अनिर्वचनीयत्वेन वाउभयंवाचिज्ज-
डांशतः सर्वथाचतुर्ष्वपिपक्षेषुनेपित्रादयोनशोच्याः स्नेहादन्यत्र स्नेहएवकेवलंशोकहेतुःसचाज्ञानमूलइत्यर्थः ४२ ❀ ❀ ❀ ❀

तस्मान्मांविनाकथंतेवर्तेरन्निति मनसोवैक्लव्यंचव्याकुलतांत्यज ४३ तत्रत्वद्देहतस्तेषांवृत्तिरेवतावन्नास्तीत्याह कालोगुणक्षोभकः कर्मजन्मनिमित्तं गुणाउपादानम् तदधीनःपांच भौतिकःजडःतद्विभागेनाशवांश्च सर्पग्रस्तः अजगरगिलितोयथान्यंनरक्षतितद्वत् ४४ ईश्वरेणविहितावृत्तिश्चसर्वेषांफलमेवेत्याह अहस्तानिपश्वादीनि अपदानितृणादीनि तत्रतेषहस्तादिष्वपिफल्गूनि अल्पानि एवंजीवःसर्वोपिजीवस्यसर्वस्यजीवनंजीविका एतेनैवसर्वतोमृत्युग्रासत्वंचोक्तम् ४५ मोहनिवृत्यर्थंद्वैतस्यावस्तुत्वमाह तदिदमहस्त सहस्तादिरूपंजगत् स्वदृक् भगवानेव नततःपृथक् सचैकएव ननुनाना नतुसजातीयविजातीयभेदेप्रत्यक्षेकुतएतत्तत्राह आत्मनांभोक्तृणामात्मास्वरूपं अतोनसजातीयभेदः अंतरोऽनंतरश्च अंतर्बहिश्चभोक्तृभोग्यरूपश्चभाति अतोनवाविजातीयभेदोऽपि एकःकथंतथाप्रतीयतेअतआह माययाबहुधातंपश्येति ४६ क्वासावस्तीदृशोमहामायावी द्वारकायामित्याह सोऽयमिति अस्यांभूम्याम् अभवायनाशाय ४७ तर्हिश्रीकृष्णोऽत्रास्तीत्यत्रैवास्थांमाकृथाइत्याह तच्चदेवानांकार्यंतेननिष्पादितम् केवलमवशेषंप्रतीक्षितेच दुकुलक्षयमितिहृदिस्थम् ततोनिजंधामयास्यति ततोयूयमपिगच्छतेत्यर्थः तच्चभूतमपिविदुरवदेवनावर्णयत् ४८ तदेवंशोकमास्यांचनिवार्यजिज्ञासवेतस्मैयथावृत्तंकथयति

तस्माज्जह्यंगवैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः कथंत्वनाथाःकृपणावर्तेरन्त्वनमाश्रिताः ४३ कालकर्मगुणाधीनोदेहोयंपांचभौतिकः कथमन्यांस्तुगोपायेत्सर्पग्रस्तोयथापरम् ४४ अहस्तानिसहस्तानामपदानिचतुष्पदाम् फल्गूनितत्रमहतांजीवोजीवस्यजीवनम् ४५ तदिदंभगवान्राजन्नेक आत्मात्मनांस्वदृक् अंतरोऽनंतरोभातिपश्यतंमाययोरुधा ४६ सोऽयमद्यमहाराजभगवान्भूतभावनः कालरूपोऽवतीर्णोऽस्यामभवायसुरद्विषाम् ४७ निष्पादितंदेवकृत्यमवशेषंप्रतीक्षते तावद्यूयमवेक्षध्वंभवेद्यावदिहेश्वरः ४८ धृतराष्ट्रःसहभ्रात्रागांधार्याचस्वभार्यया दक्षिणेन हिमवतऋषीणामाश्रमंगतः ४९ स्रोतोभिःसप्तभिर्यावैस्वर्धुनीसप्तधाव्यधात् सप्तानांप्रीतयेनानासप्तस्रोतःप्रचक्षते ५० स्नात्वानुसवनंतस्मिन्हुत्वाचाग्नीन्यथाविधि अब्भक्षउपशांतात्मासआस्तेविगतैषणः ५१ जितासनोजितश्वासःप्रत्याहृतषडिंद्रियः हरिभावनयाध्वस्तरजःसत्वतमोमलः ५२ विज्ञानात्मनिसंयोज्यक्षेत्रज्ञेप्रविलाप्यतम् ब्रह्मण्यात्मानमाधारेघटांबरमिवांबरे ५३ ध्वस्तमायागुणोदर्कोनिरुद्धकरणाशयः निवर्तिताखिलाहारआस्तेस्थाणुरिवाचलः तस्यांतरायोमैवाभूःसंन्यस्ताखिलकर्मणः ५४

धृतराष्ट्रइतिषड्भिः हिमवतोदक्षिणेभागे ४९ यावैप्रसिद्धास्वर्धुनी साआत्मानंयत्रसप्तधाव्यधात् किमर्थम् नानापृथक्सप्तभिःस्रोतोभिःप्रवाहैः सप्तानामृषीणांप्रीतये अतएवतत्तीर्थंसप्तस्रोतोवदंति ५० तत्रतेनकृतमष्टांगयोगमाह स्नात्वेतिचतुर्भिः तत्रस्नानंहोमोऽब्भक्षणंचेतिनियमाउक्ताः भक्षस्यानेअपांस्वीकारादब्भक्षः उपशांतःआत्मायस्यसः विगताःपुत्रादिएषणायस्मादितियमाउक्ताः ५१ जितासनइत्यादिना आसनप्राणायामप्रत्याहाराउक्ताः हरिभावनयेतिधारणोक्ता ध्वस्ताःरजःसत्वतमोरूपामलायस्येतिफलतोध्यानमुक्तम् ५२ समाधिमाह विज्ञानेतिद्वाभ्याम् आत्मानमहंकारास्पदम् स्थूलदेहाद्वियोज्यएकीकृत्यतंचविज्ञानात्मानंदृश्यांशाद्वियोज्यक्षेत्रज्ञेद्रष्टरिप्रविलाप्य तंचक्षेत्रज्ञंद्रष्ट्रंशाद्वियोज्य आधारेआश्रयसंज्ञेब्रह्मणिप्रविलाप्य घटांबरंघटोपाधेर्वियोज्ययथामहाकाशेप्रविलाप्यतेतद्वत् ५३ व्युत्थानाभावमाह ध्वस्तेति अंतर्गुणक्षोभाद्वाबहिरिंद्रियविक्षेपाद्वाव्युत्थानंभवेत् तदुभयंतस्यनास्ति यतोध्वस्तोमायागुणानामुदर्कउत्तरफलंवासनायस्यसः निरुद्धानिकरणानिचक्षुरादीनि आशयोमनश्चयस्यसः अतएवनिवर्तितअखिलआहारोभोग्यमिंद्रियैर्विषयाहरणंवा[illegible] सः स्थाणुरिवनिश्चलआस्ते तथाभूतमप्यानेतुमुद्यतंप्रत्याह तस्येति अंतरायोविघ्नः मैवाभूरित्यडागमश्छांदसः ५४

आजमीढः अजमीढवंशजः प्रज्ञाचक्षुरंधः एवंबोधितःसन् द्रढिम्नःचित्तदार्ढ्यात् भ्रात्रासंदर्शितः अध्वाबंधमोक्षयोर्मार्गोयस्यसः २७ सुबलस्यपुत्री गांधारी साध्वीसुशी ला हिमालयंप्रयांतं पतिमनुजगाम ननुकथंसासुकुमारीहिमादिदुःखबहुलंहिमवंतंगताअतआह न्यस्तदंडानांप्रहर्षोयस्मिन् तम् दुःखदमपिकेषांचित्प्रहर्षहेतु र्भवतीत्यत्रदृ ष्टांतः मनस्विनांशूराणांयुद्धे सन्तीव्रः प्रहारोयथा पाठांतरे सत्संप्रहारं युद्धंयथेति २८ कृतंमैत्रंमित्रदैवत्यंसंध्यावंदनंयेन नत्वासंपूज्य पितरौविदुरधृतराष्ट्रौ २९ हेगाव- ल्गाने गवल्गानस्यपुत्रसंजय ३० अकृतप्रज्ञे मंदमतौ शमलमपराधं आशंसमानः आशंकमानः भार्ययासह ३१ योअरक्षत्तांतो इतः स्थानात् ३२ कृपयास्नेहवैक्लव्याद्या तिपीडितः आत्मेश्वरंधृतराष्ट्रमपश्यन् विरहकर्शितश्चसूतः संजयोनप्रत्युत्तरमाह ३३ आत्मनाबुद्ध्या आत्मानंमनोविष्टभ्य धैर्ययुक्तंकृत्वा प्रभोर्धृतराष्ट्रस्य ३४ गांधार्याश्चव्य

एवंराजाविदुरेणानुजेनप्रज्ञाचक्षुर्बोधितस्त्वाजमीढः छित्वास्वेषुस्नेहपाशान्द्रढिम्नोनिश्चक्राम भ्रातृसंदर्शिताध्वा २७ पतिंप्रयांतंसुबलस्य पुत्रीपतिव्रताचानुजगामसाध्वी हिमालयंन्यस्तदंडप्रहर्षंमनस्विनामिवसत्संप्रहारः २८ अजातशत्रुःकृतमैत्रोहुताग्निर्विप्रान्नत्वातिलगोभू- मिरुक्मैः गृहंप्रविष्टोगुरुवंदनायनचापश्यत्पितरौसौबलींच २९ तत्रसंजयमासीनंपप्रच्छोद्विग्नमानसः गावल्गणेक्वनस्तातोवृद्धोहीनश्चनेत्रयोः ३० अंबाचहतपुत्रार्तापितृव्यःक्वगतःसुहृत् अपिमय्यकृतप्रज्ञेहतबंधुःसभार्यया आशंसमानःशमलंगंगायांदुःखितोपतत् ३१ पितर्यु परतेपांडौसर्वान्नःसुहृदःशिशून् अरक्षतांव्यसनतःपितृव्यौक्वगताविति ३२ सूतउवाच कृपयास्नेहवैक्लव्यात्सूतोविरहकर्शितः आ त्मेश्वरमचक्षाणोनप्रत्याहातिपीडितः ३३ विमृज्याश्रूणिपाणिभ्यांविष्टभ्यात्मानमात्मना अजातशत्रुंप्रत्यूचेप्रभोःपादावनुस्मरन् ३४ सं जयउवाच नाहंवेदव्यवसितंपित्रोर्वःकुलनंदन गांधार्यावामहाबाहोमुषितोस्मिमहात्मभिः ३५ अथाजगामभगवान्नारदःसहतुंबरुः प्र त्युत्थायाभिवाद्याहसानुजोभ्यर्चयन्निव ३६ युधिष्ठिरउवाच नाहंवेदगतिंपित्रोर्भगवन्क्वगताविति अंबावाहतपुत्रार्ताक्वगताचतप- स्विनी कर्णधारइवापारेभगवान्पारदर्शकः ३७ अथाबभाषेभगवान्नारदोमुनिसत्तमः माकंचनशुचोराजन्यदीश्वरवशंजगत् लोकाःसपालाय- स्येमेवहंतिबलिमीशितुः ससंयुनक्तिभूतानिसएववियुनक्तिच ३८ यथागावोनसिप्रोक्तास्तंत्यांबद्धाःस्वदामभिः वाक्तंत्यांनामभिर्बद्धावहंतिबलि- मीशितुः ३९ यथाक्रीडोपस्कराणांसंयोगविगमाविह इच्छयाक्रीडितुःस्यातांतथैवेशेच्छयानृणाम् ४० यन्मन्यसेध्रुवंलोकमध्रुवंवानचोभयम् स र्वथानहिशोच्यास्तेस्नेहादन्यत्रमोहजात् ४१

वसितंनिश्चितम् यतोमुषितोवंचितोस्मीति ३५ एवंकंचित्कालंशोचतितस्मिन् अथनारदआजगाम अत्रास्ति क्वचित्श्लोकेपाठांतरंतदुल्लंघ्ययथासंप्रदायंव्याख्यायते शोकवेगादभ्यर्चयन्निवाहराजा नत्वभ्यर्चयत् ३६ नाहंवेदवेद्मि तपस्विनीदुःखयुक्ता अपारेशोकार्णवे भगवान्त्वमेव पारदर्शकः अतोब्रूहीतिशेषः ३७ आदावेवयथावृत्तकथने शोकेनमूर्च्छितःपतेदिति प्रथमंतावच्छोकमुपशमयति माकंचनशुचः माशोचनकेवलंतानेव यद्यस्मादीश्वराधीनंज गत् ३८ तदेवाह लोकाइति ३९ ४० प्रवृत्तौपारतंत्र्यमुक्त्वासंयोगवियोगयोरप्याह यथेति क्रीडोपस्कराणांक्रीडासाधनानां ४१ ईश्वराधीनत्वान्नशोकःकार्यइत्युक्तम् लोकतत्वेच विचार्यमाणेनिर्विषयोयंशोकइत्याह यद्यदिलोकंजनंध्रुवंजीवरूपेण अध्रुवंदेहरूपेण नचेति नध्रुवंनाप्यध्रुवंसुद्धब्रह्मस्वरूपेण अनिर्वचनीयत्वेन वाउभयंवाचिज्ज डांशतः सर्वथाचतुर्ष्वपिपक्षेषुनेपित्रादयोनशोच्याः स्नेहादन्यत्र स्नेहएवकेवलंशोकहेतुःसचाज्ञानमूलइत्यर्थः ४२ ६ ६ ६ ६

तस्मान्मांविनाकथंतेवर्तेरन्नितिमनसावैक्लव्यंचव्याकुलतांत्यज ४३ नत्वदेहतस्तेषांवृत्तिरेवतावन्नास्तीत्याह कालोगुणक्षोभकः कर्मजन्मनिमित्तं गुणाउपादानम् तदधीनःपांच भौतिकः जडःतद्विभागेनाशवांश्च सर्पग्रस्तः अजगरगिलितोयथान्यंनरक्षतितद्वत् ४४ ईश्वरेणविहितावृत्तिश्चसर्वत्रःस्थलभेवेत्याह अहस्तानिपश्वादीनि अपदानितृणादीनि तत्रतेषहस्तादिष्वपिफल्गूनि अल्पानि एवंजीवकःसर्वोपिजीवस्यसर्वस्यजीवनंजीविका एतेनैवसर्वतोमृत्युग्रासत्वंचोक्तम् ४५ मोहनिवृत्त्यर्थं द्वैतस्यावस्तुत्वमाह तदिदमहस्त सहस्तादिरूपंजगत् स्वदृक् भगवानेव ननतःपृथक् सचैकएव ननुनाना ननुसजातीयविजातीयभेदप्रत्यक्षेकुतएतत्तत्राह आत्मनांभोक्तृणामात्मास्वरूपं अतोनसजातीयभे दः अंतरोऽनंतरश्च अंतर्बहिश्चभोक्तृभोग्यरूपश्चभाति अतोनवाविजातीयभेदोऽपि एकःकथंतथाप्रतीयतेअतआह माययाबहुधातंपश्येति ४६ क्वासावस्तिदृशोमहामायावी द्वारकायामित्याह सोऽयमिति अस्याभूम्याम् अभवायनाशाय ४७ तर्हिश्रीकृष्णोऽत्रास्तीत्यत्रैवास्थांमाकृथाइत्याह तत्र्देवानांकार्यंतेननिष्पादितम् केवलमवशेषंप्रतीक्षितेय दुकुलक्षयमितिहृदिस्थम् ततोनिजंधामयास्यति तत्तोयूयमपिगच्छतेत्यर्थः तच्चभूतमपिविदुरवदेवनावर्णयत् ४८ तदेवंशोकमास्थांचनिवार्यजिज्ञासवेतस्मैयथावृत्तंकथयति

तस्माज्जह्यंगवैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः कथंत्वनाथाःकृपणावर्तेरन्स्तेचमामाश्रिताः ४३ कालकर्मगुणाधीनोदेहोयंपांचभौतिकः कथमन्यांस्तुगो- पायेत्सर्पग्रस्तोयथापरम् ४४ अहस्तानिसहस्तानामपदानिचतुष्पदाम् फल्गूनितत्रमहतांजीवोजीवस्यजीवनम् ४५ तदिदंभगवान्राजन्नेक आत्मात्मनांस्वदृक् अंतरोऽनंतरोभातिपश्यतंमाययोरुधा ४६ सोऽयमद्यमहाराजभगवान्भूतभावनः कालरूपोऽवतीर्णोऽस्यामभवायसु- रद्विषाम् ४७ निष्पादितंदेवकृत्यमवशेषंप्रतीक्षते तावद्यूयमवेक्षध्वंभवेद्यावदिहेश्वरः ४८ धृतराष्ट्रःसहभ्रात्रागांधार्याचस्वभार्यया दक्षिणेन हिमवतऋषीणामाश्रमंगतः ४९ स्रोतोभिःसप्तभिर्यावैस्वर्धुनीसप्तधाव्यधात् सप्तानांप्रीतयेनानासप्तस्रोतःप्रचक्षते ५० स्नात्वानुसवनंतस्मिन्हु- त्वाचाग्नीन्यथाविधि अब्भक्षउपशांतात्मासआस्तेविगतैषणः ५१ जितासनोजितश्वासःप्रत्याहृतषडिंद्रियः हरिभावनयाध्वस्तरजःसत्वतमो मलः ५२ विज्ञानात्मनिसंयोज्यक्षेत्रज्ञेप्रविलाप्यतम् ब्रह्मण्यात्मानमाधारेघटांबरमिवांबरे ५३ ध्वस्तमायागुणोदर्कोनिरुद्धकरणाशयः नि वर्तिताखिलाहारआस्तेस्थाणुरिवाचलः तस्यांतरायोमैवाभूःसंन्यस्ताखिलकर्मणः ५४

धृतराष्ट्रइतिषड्भिः हिमवतोदक्षिणेभागे ४९ यावैप्रसिद्धास्व- र्धुनी साआत्मानंयत्रसप्तधाव्यधात् किमर्थम् नानापृथक्सप्तभिःस्रोतोभिःप्रवाहैः सप्तानामृषीणांप्रीतये अतएवतत्तीर्थंसप्तस्रोतोवदंति ५० तत्रतेनकृतमष्टांगयोग- माह स्नात्वेतिचतुर्भिः तत्रस्नानंहोमोऽब्भक्षणंचेतिनियमाउक्ताः भक्षस्थानेअपांस्वीकारादब्भक्षः उपशांतः आत्मायस्यसः विगताःपुत्रादिएषणायस्मादितियमाउक्ताः ५१ जितासनइत्यादिना आसनप्राणायामप्रत्याहाराउक्ताः हरिभावनयेतिधारणोक्ता ध्वस्ताःरजःसत्वतमोरूपामलायस्येतिफलतोध्यानमुक्तम् ५२ समाधिमाह विज्ञानेतिद्वाभ्या- म् आत्मानमहंकारास्पदम् स्थूलदेहाद्वियोज्यएकीकृत्यतंचविज्ञानात्मानंदृश्यांशाद्वियोज्यक्षेत्रज्ञेद्रष्टरिप्रविलाप्य तंचक्षेत्रज्ञंद्रष्टृंशाद्वियोज्य आधारेआश्रयसंज्ञेब्रह्मणिप्र- विलाप्य घटांबरंघटोपाधिर्वियोज्ययथामहाकाशेप्रविलाप्यतेतद्वत् ५३ व्युत्थानाभावमाह ध्वस्तेति अंतर्गुणक्षोभाद्वाबहिरिंद्रियविक्षेपाद्वाव्युत्थानंभवेत् तदुभयंतस्यनास्ति यतोध्वस्तोमायागुणानामुदर्कउत्तरफलंवासनायस्यसः निरुद्धानिकरणानिचक्षुरादीनि आशयोमनश्चयस्यसः अतएवनिवर्तित अखिलआहाराभोग्यमिंद्रियैर्विषयाहरणंवायेन सः स्थाणुरिवनिश्चलआस्ते तथाभूतमप्यानेतुमुद्यतंप्रत्याह तस्येति अंतरायोविघ्नः मैवाभूरित्यडागमश्छांदसः ५४

दर्शनमपितावत्कुर्यामीत्यत्रत्याह सर्वेअद्यतनादब्दः स्वं स्वाधीनं तर्हिदाहार्थंगमिष्यामिनेत्याह तच्चेति ५५ तर्हिगांधार्यानयनायगमिष्यामिनेत्याह पत्न्यर्देहेसहोटजेपर्णशा-
लासहितेयोगाग्निनासहगार्हपत्यादिभिर्दह्यमानेतस्यपत्नीबहिःस्थितासती तंपतिमन्वग्निं वेक्ष्यति प्रवेक्ष्यति ५६ तर्हिविदुरानयनार्थंगंतव्यमेवनेत्याह विदुरस्तुतन्निशम्यदृष्ट्वा-
भ्रातुःसद्गत्याहर्षः तन्मृत्यनाशोकस्ताभ्यांयुक्तः तस्मात्स्थानात्तीर्थानिसेवितुंगंतागमिष्यति ५७ शुचःशोकान् ५८ इतिप्रथमस्कंधेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३ चतु
र्दशेत्वरिष्टानि दृष्ट्वाराजाविशंकितः अशृणोदर्जुनात्कृष्णतिरोधानमितीर्यते १ श्रीकृष्णस्यचेतिचकारेणाभिप्रायंचज्ञातुं १ कतिचित्सप्त तदाकालातिक्रमेऽपि ततः द्वारकातः
नायात्नागतः निमित्तानिउत्पातान् कुरूद्वहोयुधिष्ठिरः २ रौद्रांघोराम् तदेवाह विपर्यस्तात्तु धर्मायस्मिन्तस्य वार्ताजीविकाम् क्रोधलोभानृतैर्युक्तः आत्मायेषाम् ३ जिह्मप्रा
यंकपटबहुलं व्यवहृतंव्यवहारम् शाठ्यंवंचनम् तस्मिन्मिश्रंसौहृदंसख्यम् पित्रादीनांस्वप्रतियोगिभिः कल्कनंकलहादि ४ अत्यरिष्टानि अत्यंतमशुभानिदृष्ट्वा नृणांलोभाद्यध

सवाअद्यतनाद्राजन्परतःपंचमेहनि कलेवरंहास्यतिस्वंतच्चभस्मीभविष्यति ५५ दह्यमानेऽग्निभिर्देहेपत्युःपत्नीसहोटजे बहिःस्थितापतिंसा-
ध्वीतमग्निमनुवेक्ष्यति ५६ विदुरस्तुतदाश्चर्यंनिशम्यकुरुनंदन हर्षशोकयुतस्तस्माद्गंतातीर्थनिषेवकः ५७ इत्युक्त्वाथारुहत्स्वर्गंनारदःसहतुंबरुः
युधिष्ठिरोवचस्तस्यहृदिकृत्वाऽजहाच्छुचः ५८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः १३ सूतउवाच संप्रस्थिते
द्वारकायांजिष्णौबंधुदिदृक्षया ज्ञातुंचपुण्यश्लोकस्यकृष्णस्यचविचेष्टितम् १ व्यतीताःकतिचिन्मासास्तदानायात्ततोऽर्जुनः ददर्शघोररूपाणि
निमित्तानिकुरूद्वहः २ कालस्यचगतिंरौद्रांविपर्यस्तर्तुधर्मिणः पापीयसींनृणांवार्तांक्रोधलोभानृतात्मनाम् ३ जिह्मप्रायंव्यवहृतंशाठ्यमिश्रंच
सौहृदम् पितृमातृसुहृद्भ्रातृदंपतीनांचकल्कनम् ४ निमित्तान्यत्यरिष्टानिकालेत्वनुगतेनृणाम् लोभाद्यधर्मप्रकृतिंदृष्ट्वोवाचानुजंनृपः ५ यु
धिष्ठिरउवाच संप्रेषितोद्वारकायांजिष्णुर्बंधुदिदृक्षया ज्ञातुंचपुण्यश्लोकस्यकृष्णस्यचविचेष्टितम् ६ गताःसप्ताधुनामासाभीमसेनतवानु
जः नायातिकस्यवाहेतोर्नाहंवेदेदमंजसा ७ अपिदेवर्षिणादिष्टःसकालोऽयमुपस्थितः यदात्मनोऽगमाक्रीडंभगवानुत्सिसृक्षति ८ यस्मान्नःसं
पदोराज्यंदाराःप्राणाःकुलंप्रजाः आसन्सपत्नविजयोलोकाश्चयदनुग्रहात् ९ पश्योत्पातान्नरव्याघ्रदिव्यान्भौमान्सदैहिकान् दारुणांशंसतोऽ
दूराद्भयंनोबुद्धिमोहनम् १० ऊर्वक्षिबाहवोमह्यंस्फुरंत्यंगपुनःपुनः वेपथुश्चापिहृदयेआराद्दास्यंतिविप्रियम् ११ शिवैषोद्यंतमादित्यमभिरौत्यन
लानना मामंगसारमेयोऽयमभिरौतिह्यभीरुवत् १२ शस्ताःकुर्वंतिमांसव्यंदक्षिणंपशवोपरे वाहांश्चपुरुषव्याघ्रलक्षयेरुदतोमम १३

र्मप्रकृतिंचदृष्ट्वा अनुजंभीमम् ५ ६ वेतिवितर्के कस्माद्धेतोर्नायातीत्यहंनवेद्मि ७ अपिकिम् यदाआत्मनः आक्रीडंक्रीडासाधनमंगं मनुष्यनाट्यमुत्स्रष्टुमिच्छति सका
लः प्राप्तः ८ अस्माकंसर्वपुरुषार्थत्वेहेतुः श्रीकृष्णः अतस्तद्वियोगंविनाऽनिष्टंनस्यादित्याशयेनाह यस्मात् श्रीकृष्णाद्धेतोः एतच्चोपरिष्टादर्जुनःस्पष्टीकरिष्यतिलोकाश्चयज्ञकर
णानुरूपायस्यानुग्रहात् ९ अदूरात्संनिहितं नोऽस्माकं आशंसतःउत्पातान् १० दैहिकानाह ऊर्विति ऊर्वादयोवामाःस्फुरंति वेपथुःकंपश्चहृदयेवर्तते एतेमह्यमारात्सन्निहि
तंविप्रियंदास्यंति ११ भौमानाह सार्धैस्त्रिभिः शिवाक्रोष्ट्री आदित्यमभिरौति उद्यत्सूर्याभिमुखंक्रोशति अनलानना अग्निंमुखेनवमंती अंगहेभीम मामभिलक्ष्यसारमेयःश्वाऽभि
रौति भुतंभषति अभीरुवत्निःशंकम् १२ शस्ताःगवादयोमांसव्यंवामंकुर्वंति अपरेगर्दभाद्याः प्रदक्षिणंकुर्वंति वाहान् अश्वान् १३ ७ ७ ७

अयंकपोतोमृत्युदूतः मृत्युसूचकः उलूकोघूकः प्रत्युलूकस्तत्प्रतिपक्षोघूकः काकोवाकुह्वानैः कुत्सितशब्दैः विश्वंशून्यमिच्छतः १४ धूम्राधूसरादिशःपरिधयोऽग्निमिवलोकमात्रुण्वंति दिव्यानाहसार्द्धाभ्याम् निर्घातोनिरभ्रवज्रपातः स्तनयित्नवोऽभ्रगर्जितानितैःसह १५ तमःविशेषेणसृजन् असृक्‌क्रुरक्तं १६ ग्रहाणांमर्दयुद्धम् भूतारुद्रानुचराः तेषांगणैःसंकुले व्यामिश्रैः प्राणिभिःसहितैः रोदसीद्यावापृथिव्योज्वलितेप्रदीप्तेइवच पश्यंति १७ पुनर्भौमानाह नद्यइतिसार्द्धैस्त्रिभिः प्राणिनांमनांसिच १८ दुह्यंतीतिकर्मकर्तर्यार्षम् नप्रस्रुवंतीत्यर्थः १९ देवतानिप्रतिमाः अघंदुःखम् २० एतैःकृत्वा नविद्यते अन्येषुपुरुषेषु श्रीर्वज्रांकुशादिशोभायेषांतैः भगवतःपदैर्हीना भूरितिअहंमन्ये २१ तस्यराज्ञः इतिएवंदृष्टान्यरिष्टानियेनतेनचेतसाचिंतयतःसतः २२ अथयथापूर्वंनिपातितम् तदेवाह आतुरमित्यादि अपांबिंदून् अश्रूणिनेत्राभ्यांविसृजंतमित्यर्थः २३ उद्विग्नंकंपितंहृदयंयस्यसः विच्छा

मृत्युदूतःकपोतोय मुलूकःकंपयन्मनः प्रत्युलूकश्चकुह्वानैरनिद्रोशून्यमिच्छतः १४ धूम्रादिशःपरिधयःकंपतेभूःसहाद्रिभिः निर्घातश्चमहानासीत्साकंचस्तनयित्नुभिः १५ वायुर्वातिखरस्पर्शोरजसाविसृजंस्तमः असृग्वर्षंतिजलदाबीभत्समिवसर्वतः १६ सूर्यंहतप्रभंपश्यग्रहमर्दंमिथोदिवि ससंकुलैर्भूतगणैर्ज्वलितेइवरोदसी १७ नद्योनदाश्चक्षुभिताःसरांसिचमनांसिच नज्वलत्यग्निराज्येनकालोयंकिंविधास्यति १८ नपिबंतिस्तनंवत्सानदुह्यंतिचमातरः रुदंत्यश्रुमुखागावोनहृष्यंत्यृषभाव्रजे १९ दैवतानिरुदंतीवस्विद्यंतिह्युच्चलंतिच इमेजनपदाग्रामाःपुरोद्यानाकराश्रमाः भ्रष्टश्रियोनिरानंदाःकिमघंदर्शयंतिनः २० मन्यएतैर्महोत्पातैर्नूनंभगवतःपदैः अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीनाभूर्हतसौभगा २१ इतिचिंतयतस्तस्यदृष्टारिष्टेनचेतसा राज्ञःप्रत्यागमद्ब्रह्मन्यदुपुर्याःकपिध्वजः २२ तंपादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् अधोवदनमब्बिंदून्सृजंतंनयनाब्जयोः २३ विलोक्योद्विग्नहृदयोविच्छायमनुजंनृपः पृच्छतिस्मसुहृन्मध्येसंस्मरन्नारदेरितम् २४ युधिष्ठिरउवाच कच्चिदानर्तपुर्यांनःस्वजनाःसुखमासते मधुभोजदशार्हार्हसात्वतांधकवृष्णयः २५ शूरोमातामहःकच्चित्स्वस्त्यास्तेवाथमारिषः मातुलःसानुजःकच्चित्कुशल्यानकदुंदुभिः २६ सप्तस्वसारस्तत्पत्न्योमातुलान्यःसहात्मजाः आसतेसस्नुषाःक्षेमंदेवकीप्रमुखाःस्वयम् २७ कच्चिद्राजाहुकोजीवत्यसत्पुत्रोऽस्यचानुजः हृदीकःससुतोऽक्रूरोजयंतगदसारणाः २८ आसतेकुशलंकच्चिद्येचशत्रुजिदादयः कच्चिदास्तेसुखंरामोभगवान्सात्वतांप्रभुः २९ प्रद्युम्नःसर्ववृष्णीनांसुखमास्तेमहारथः गंभीररयोऽनिरुद्धोवर्द्धतेभगवानुत ३० सुषेणश्चारुदेष्णश्चसांबोजांबवतीसुतः अन्येचकार्ष्णिप्रवराःसपुत्राऋषभादयः ३१ तथैवानुचराःशौरेःश्रुतदेवोद्धवादयः सुनंदनंदशीर्षण्यायेचान्येसात्वतर्षभाः ३२ अपिस्वस्त्यासतेसर्वेरामकृष्णभुजाश्रयाः अपिस्मरंतिकुशलमस्माकंबद्धसौहृदाः ३३ भगवानपिगोविंदोब्रह्मण्योभक्तवत्सलः कच्चित्पुरेसुधर्मायांसुखमास्तेसुहृद्वृतः ३४

यंविगतकांतिम् २४ स्वजनाः बांधवाः २५ किंवस्यतीतिशंकयाव्यवहितक्रमेणपृच्छति शूरइत्यादिना मारिषःमान्योमातामहः आनकदुंदुभिर्वसुदेवः २६ स्वसारःपरस्परम् वसुदेवक्षेमनतासामपिक्षेमंपृष्टमेव तथापिपृथक्‌पृच्छति स्वयमिति २७ आहुकःउग्रसेनः असत्पुत्रोयस्य अनएकजीवनमात्रमेवपृष्टम् अनुजश्चदेवकः हृदीकसुतः कृतवर्मा जयंतादयः कृष्णभ्रातरः २८ २९ सर्ववृष्णीनांमध्येमहारथः गंभीररयः युद्धेमहावेगः वर्द्धतेमोदतइत्यर्थः ३० कृष्णस्यापत्यानिकार्ष्णयः तेषुप्रवराः ३१ सुनंदनंदौशीर्षण्येयासुमुख्यौयेषांते ३२ ३३ भगवतिसुखमास्तइतिप्रश्नस्यानौचित्यमाशंक्याह पुरइत्यादि ३४ श्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५

भगवतोऽत्रावस्थाने हि लोकानां मंगलं नान्यथेत्याशयेनाह चतुर्भिः मंगलाय शुभाय क्षेमाय लब्धपालनाय भवाय उद्भवाय अनंतसखः बलभद्रसहायः ३५ आर्चिताः सर्वैः पूजिताः परमानंदं यथा भवति तथा महापौरुषिकाः वैकुंठनाथानुचराः ३६ यस्य पादसुश्रूषणमेव मुख्यम् तप आदिभ्यः श्रेष्ठं यत्कर्म तेन सत्यभामादयः संख्ये युद्धे श्रीकृष्णबलेन निर्जित्य तदाशिषः देवभोग्यान् पारिजातादीन् वज्रायुधस्य वल्लभा शची तस्याः उचिताः ३७ यद्बाहुदंडप्रभावोपजीविनः सुधर्मामंघ्रिभिरधिक्रामंति सगोविंदः सुखमास्ते इति गतपंचमश्लोकेनान्वयः ३८ इदानीं तस्यैव कुशलं पृच्छति कच्चिदिति षड्भिः अनामयम् आरोग्यम् न लब्धो मानो येन बंधुभ्यः सकाशात् किंवा तैः प्रस्कृत अवज्ञातः तिरस्कृतः यतश्चिरोषितः बहुकालं तत्रास्थितः ३९ अभावैरिति छेदः प्रेमशून्यः अमंगलैः परुषैः शब्दादिभिर्नाभिहतः न ताडितोऽसि किं यद्वा अर्थिभ्यः किमपि दास्यामीति नोक्तं किम् यद्वा आशया सह यथा आशा भवति तथा दास्यामीति प्रतिश्रुतं सत् न दत्तं किम् ४० यन्न द्वा शरणागतं सत्वं प्राणिमात्रं न त्यक्तवानसि किम् यतस्त्वं पूर्वं शरणप्रदः आश्रयप्रदः ४१ अगम्यामिति च्छेदः नानिंदितां

मंगलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च आस्तेयदुकुलांभोधावाद्योऽनंतसखः पुमान् ३५ यद्बाहुदंडगुप्तायां स्वपुर्यां यदवोऽर्चिताः क्रीडंति परमानंदं महापौरुषिका इव ३६ यत्पादसुश्रूषणमुख्यकर्मणा सत्यादयो द्व्यष्टसहस्रयोषितः निर्जित्य संख्ये त्रिदशांस्तदाशिषो हरंति वज्रायुधवल्लभोचिताः ३७ यद्बाहुदंडाभ्युदयानुजीविनो यदुप्रवीरा ह्यकुतोभया मुहुः अधिक्रमंत्यंघ्रिभिराहृतां बलात् सभां सुधर्मां सुरसत्तमोचिताम् ३८ कच्चित्तेऽनामयं तात भ्रष्टतेजा विभासि मे अलब्धमानोऽवज्ञातः किंवा तात चिरोषितः ३९ कच्चिन्नाभिहतोऽभावैः शब्दादिभिरमंगलैः न दत्तमुक्तमर्थिभ्य आशया यत्प्रतिश्रुतम् ४० कच्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं गां वृद्धं रोगिणं स्त्रियम् शरणोपसृतं सत्वं नात्याक्षीः शरणप्रदः ४१ कच्चित्त्वं नागमोऽगम्यां गम्यां वासत्कृतां स्त्रियम् पराजितो वाथ भवान्नोत्तमैर्नासमैः पथि ४२ अपि स्वित्पर्यभुंक्थास्त्वं संभोज्यान्वृद्धबालकान् जुगुप्सितं कर्म किंचित्कृतवान्न यदक्षमम् ४३ कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ हृदयेनात्मबंधुना शून्योऽस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रुक् ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरवितर्को नाम चतुर्दशोऽध्यायः १४ सूत उवाच एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः नानाशंकास्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः १ शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुम् २ कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनामृज्य नेत्रयोः परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कंठ्यकातरः ३ सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ४

स्त्रियम् अगमः किं न गतवानसि असत्कृतां मलिनवस्त्रादिना नागमः किं नोत्तमैः अनुत्तमैः समैरित्यर्थः असमैरधमैर्वा किं न पराजितोऽसीत्यर्थः ४२ संभोजनार्हान्वृद्धान् बालकांश्च किंस्वित् पर्यभुंक्थाः त्यक्त्वा भुक्तवानसि किं अक्षमं कर्तुमयोग्यं यत्तन्न कृतवानसि किं ४३ नित्यं सदा प्रेष्ठतमेन हृदयेनांतरंगेण स्वबंधुना श्रीकृष्णेन रहितः शून्योऽस्मीति मन्यसे अन्यथा ते रुक् मनःपीडा न घटेत ४४ इति प्रथमे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः १४ कलिप्रवेशमालक्ष्य धुरं न्यस्य परिक्षिति आरुरोह नृपः स्वर्गमिति पंचदशेऽब्रवीत् १ कृष्णोऽर्जुनः आविकल्पित इति च्छेदः नानाशंकास्पदं रूपमालक्ष्य विकल्पित इत्यर्थः प्रतिभाषितुं नाशक्नोदित्युत्तरेणान्वयः तत्र हेतवः कृष्णविश्लेषेण कर्शितः कृशः कृतः १ शोकेन हेतुना वदनं च हृच्च त एव सरोजे शुष्यती वदनसरोजे यस्य सः हता प्रभा तेजो यस्य सः २ शुचः शोकाश्रूणि यान्युद्गच्छंति तानि नेत्रयोरेव संस्तभ्य गलितानि च पाणिना आमृज्य परोक्षेण दर्शनागोचरेण श्रीकृष्णेन हेतुना समुन्नद्धमधिकं यत्प्रेमौत्कंठ्यं तेन कातरः व्याकुलः नृपमित्याहेत्युत्तरेणान्वयः ३ सख्यं हितैषिताम् मैत्रीमुपकारितां सौहृदं संबंधितां च बाष्पेण कंठावरोधात् गद्गदया ४

स्वात्मनस्तवरहः रहस्यंतत्त्वंतस्यप्रकाशकंकथयब्रह्मणेसर्वनामत्वमार्षम् नोऽस्माकंग्रहणाय अपिक्षमंयदियोग्यंतर्हिवद भर्तः स्वामिन्‌यत् यतः वृजिनंसंसारदुःखमनायासेनतरिष्या
मः १८ आवेदितोहार्दोह्यदिस्थितोऽभिप्रायोयेनतस्मै १९ आराधितपादोभगवान्‌सएवतीर्थंगुरुस्तस्मात् अधीतः अधिगतः तत्त्वात्मविबोधस्यपरमार्थात्मज्ञानस्यमार्गोयेन
सोहंदेवंपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य २० तस्यदर्शनेनाल्हादोवियोगेनार्तिश्वताभ्यांयुतोवदर्याश्रमस्थानंगमिष्यामि २१ मृदुफ्सोपद्रवशून्यंतीव्रंदुश्चरंदीर्घमाकल्पांतंतेपातेनपश्चरत
इत्यर्थः लोकभावनोलोकानुग्रहकारकौ २२ ज्ञानेनविवेकेन २३ विस्रंभात् विश्वासात् २४ यद्यस्मात्स्वभृत्यप्रयोजनसाधकाः संतश्चरंति नहिकृतार्थानामन्यत्कृत्यमस्तीत्यर्थः २५
तच्चापसंराध्यइति अयंभावः भगवतैवस्मरणमात्रेणतवापितत्त्वमुपदिष्टप्रायं अथकेवलमसंभावनादिनिवृत्तयेज्ञानीकश्चिदाराध्यः सचनंवाराध्यः मैत्रेयः नत्वहंममांतिकएवत्व

ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंप्रोवाचकस्मैभगवान्‌समग्रम् अपिक्षमंनोग्रहणायभर्तर्वदांजसायद्वृजिनंतरेम १८ इत्यावेदितहार्दायमह्यंसभगवान्प
रः आदिदेशारविंदाक्ष आत्मनः परमांस्थितिम् १९ सएवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः प्रणम्यपादौपरिवृत्यदेवमिहागतोऽहंवि
रहातुरात्मा २० सोहंतद्दर्शनाल्हादवियोगार्तियुतःप्रभो गमिष्येदयितंतस्यबदर्याश्रममंडलम् २१ यत्रनारायणोदेवोनरश्चभगवानृषिः मृदुतीव्रंत
पोदीर्घंतेपातेलोकभावनौ २२ श्रीशुकउवाच इत्युद्धवादुपाकर्ण्यसुहृदांदुःसहंवधम् ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ताशोकमुत्पतितंबुधः २३ सतंमहा
भागवतंव्रजंतंकौरवर्षभः विश्रंभादभ्यधत्तेदमुख्यंकृष्णपरिग्रहे २४ विदुरउवाच ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंयदाहयोगेश्वरईश्वरस्ते वक्तुंभ
वान्नोर्हतियद्धिविष्णोर्भृत्याःस्वभृत्यार्थकृतश्चरंति २५ उद्धवउवाच ननुतेतत्त्वसंराध्यऋषिःकौषारवोंऽतिमे साक्षाद्भगवतादिष्टोमर्त्यलोकंजि
हासता २६ श्रीशुकउवाच इतिसहविदुरेणविश्वमूर्तेर्गुणकथयासुधयाप्लावितोरुतापः क्षणमिवपुलिनेयमस्वसुस्तांसमुषितऔपगविर्निशां
ततोगात् २७ राजोवाच निधनमुपगतेषुवृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषुमुख्यः सतुकथमवशिष्टउद्धवोयद्धरिरपितत्यजआकृतिंत्र्यधीशः
२८ श्रीशुकउवाच ब्रह्मशापापदेशेनकालेनामोघवांछितः संहृत्यस्वकुलंनूनंत्यक्ष्यन्देहमचिंतयत् ३९ अस्माल्लोकादुपरतेमयिज्ञानंमदा
श्रयम् अर्हत्युद्धवएवाद्धासंप्रत्यात्मवतांवरः ३० नोद्धवोऽण्वपिमन्न्यूनोयद्गुणैर्नार्दितःप्रभुः अतोमद्वयुनंलोकंग्राहयन्निहतिष्ठतु ३१ एवंत्रिलो
कगुरुणासंदिष्टःशब्दयोनिना बदर्याश्रममासाद्यहरिमीजेसमाधिना ३२ विदुरोप्युद्धवाच्छ्रुत्वाकृष्णस्यपरमात्मनः क्रीडयोपात्तदेहस्यकर्माणि
श्लाघितानिच ३३ देहन्यासंचतस्यैवंधीराणांधैर्यवर्द्धनम् अन्येषांदुष्करतरंपशूनांविक्लवात्मनाम् ३४ आत्मानंचकुरुश्रेष्ठकृष्णेनमनसेक्षितम्
ध्यायन्गतेभागवतेरुरोदप्रेमविह्वलः ३५

दुपदेशेतस्यादिष्टत्वादिति २६ प्लावितः अपनीतः उरुस्तापोयस्य यमस्वसुर्यमुनायाःपुलिनेतीरेतांनिशांक्षणमिवसमुषितः
औपगविरुद्धवः २७ ब्रह्मशापेननिधनंप्राप्तेषुयद्यस्मात्त्र्याणांब्रह्मादीनामीशोहरिरपि आकृतिंमनुष्याकारंत्यक्तवान् २८ ब्रह्मशापः अपदेशोमिषंयस्यतेनकालेनस्वशक्तिरूपेण
अमोघवांछितंयस्य नह्यत्रशापःप्रभुः किंतुभगवदिच्छैवेत्यर्थः २९ मयिउपरतेऽस्मिन्ज्ञानमर्हतिज्ञानयोग्योभवति ३० मत्तःसकाशादीषदपिन्यूनोनभवतियत् यस्माद्गुणैर्विषयैर्नक्षोभि
तः मद्वयुनंमद्विषयंज्ञानंलोकस्योपादिशन् ३१ एवमनेनाभिप्रायेणशब्दयोनिनावेदकर्त्रा ईजेपूजयामास ३२ ३३ अन्येषांपशूनांपशुतुल्यानांविक्लवात्मनामधीरचित्तानां ३४
मनसेक्षितंचिंतितम् ३५

भगवतोऽत्रावस्थाने हि लोकानां मंगलं नान्यथेत्याशयेनाह चतुर्भिः मंगलाय शुभाय क्षेमाय लब्धपालनाय भवाय उद्भवाय अनंतसखः बलभद्रसहायः ३५ अर्चिताः सर्वैः पूजिताः
परमानंदं यथा भवति तथा महापौरुषिकाः वैकुंठनाथानुचराः ३६ यस्य पादशुश्रूषणमेव मुख्यम् तप आदिभ्यः श्रेष्ठं यत्कर्म तेन सत्यभामादयः संख्ये युद्धे श्रीकृष्णबलेन निर्जित्य त-
दाशिषः देवभोग्यान् पारिजातादीन् वज्रायुधस्य वल्लभा शची तस्याः उचिताः ३७ यद्वा हुदंडप्रभावोपजीविनः सुधर्मामंघ्रिभिरधिक्रामंति स गोविंदः सुखमास्ते इति गत पंचम-
श्लोकेनान्वयः ३८ इदानीं तस्यैव कुशलं पृच्छति कच्चिदिति षड्भिः अनामयम् आरोग्यम् न लब्धो मानो येन बंधुभ्यः सकाशात् किंवा तैः प्रत्युत अवज्ञातः तिरस्कृतः यतश्चिरोषितः बहु
कालं तत्रास्थितः ३९ अभावैरिति छेदः प्रेमशून्यः अमंगलैः परुषैः शब्दादिभिर्नाभिहतः न ताडितोसि किं यद्वा अर्थिभ्यः किमपि दास्यामीति नोक्तं किम् यद्वा आशया सद्यथा आशा
भवति तथा दास्यामीति प्रतिश्रुतं सत् न दत्तं किम् ४० यत्त्वद्वा शरणागतं सत्वं प्राणिमात्रं न त्यक्तवानसि किम् यतस्त्वं पूर्वं शरणप्रदः आश्रयप्रदः ४१ अगम्यामिति च्छेदः न निंदितां

मंगलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च आस्ते यदुकुलांभोधावाद्योऽनंतसखः पुमान् ३५ यद्बाहुदंडगुप्तायां स्वपुर्यां यदवोऽर्चिताः क्रीडंति परमानं-
दं महापौरुषिका इव ३६ यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा सत्यादयो द्व्यष्टसहस्रयोषितः निर्जित्य संख्ये त्रिदशांस्तदाशिषो हरंति वज्रायुधवल्लभो-
चिताः ३७ यद्बाहुदंडाभ्युदयानुजीविनो यदुप्रवीरा ह्यकुतोभया मुहुः अधिक्रमंत्यंघ्रिभिराहृतां बलात्सभां सुधर्मां सुरसत्तमोचिताम् ३८ कच्चि-
त्तेऽनामयं तात भ्रष्टतेजा विभासि मे अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात चिरोषितः ३९ कच्चिन्नाभिहतोऽभावैः शब्दादिभिरमंगलैः न दत्तमुक्तमर्थि-
भ्य आशया यत्प्रतिश्रुतम् ४० कच्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं गां वृद्धं रोगिणं स्त्रियम् शरणोपसृतं सत्वं नात्याक्षीः शरणप्रदः ४१ कच्चित्त्वं नागमोऽगम्यां गम्यां
वासत्कृतां स्त्रियम् पराजितो वाथ भवान्नोत्तमैर्नासमैः पथि ४२ अपि स्वित्पर्यभुंक्थास्त्वं संभोज्यान्वृद्धबालकान् जुगुप्सितं कर्म किंचित्कृतवान्न
यदक्षमम् ४३ कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ हृदयेनात्मबंधुना शून्योऽस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रुक् ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथम
स्कंधे युधिष्ठिरवितर्को नाम चतुर्दशोऽध्यायः १४ सूत उवाच एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः नानाशंकास्पदं रूपं कृष्णविश्ले-
षकर्शितः १ शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुम् २ कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनामृज्य नेत्रयोः प-
रोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कंठ्यकातरः ३ सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ४

स्त्रियम् अगमः किं न गतवान-
सि असत्कृतां मलिनवस्त्रादिना नागमः किं नोत्तमैः अनुत्तमैः समैरित्यर्थः असमैरधमैर्वा किं न पराजितोऽसीत्यर्थः ४२ संभोजनार्हान्वृद्धान् बालकांश्च किंस्वित् पर्यभुंक्थाः त्य-
क्त्वा भुक्तवानसि किं अक्षमं कर्तुमयोग्यं यत्तन्न कृतवानसि किं ४३ नित्यं सदा प्रेष्ठतमेन हृदयेनांतरंगेण स्वबंधुना श्रीकृष्णेन रहितः शून्योऽस्मीति मन्यसे अन्यथा ते रुक् मनः पीडा न घटे-
त ४४ इति प्रथमे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः १४ कलिप्रवेशमालक्ष्य धुर्यं न्यस्य परिक्षिति आरुरोह नृपः स्वर्गमिति पंचदशेऽब्रवीत् १ कृष्णोऽर्जुनः आविकल्पित इति च्छेदः
नानाशंकास्पदं रूपमालक्ष्य विकल्पित इत्यर्थः प्रतिभाषितुं नाशक्नोदित्युत्तरेणान्वयः तत्र हेतवः कृष्णविश्लेषेण कर्शितः कृशः कृतः १ शोकेन हेतुना वदनं च हृच्च त एव सरोजे
शुष्यती वदनसरोजे यस्य सः हता प्रभा तेजो यस्य सः २ शुचः शोकाश्रूणि यान्युद्गच्छंति तानि नेत्रयोरेव संस्तभ्य गलितानि च पाणिना आमृज्य परोक्षेण दर्शनागोचरेण श्रीकृष्णेन हेतु-
ना समुन्नद्धमधिकं यत्प्रेमौत्कंठ्यं तेन कातरः व्याकुलः नृपमित्याहेत्युत्तरेणान्वयः ३ सख्यं हितैषिताम् मैत्रीमुपकारितां सौहृदं संबंधितां च बाष्पेण कंठावरोधात् गद्गदया ४

देवेइंद्रे पशून्तरिरक्षुः रिरक्षिषुरित्यर्थः अनघेश्वमराहितेएकस्मिन्नेवकरे सलीलंयथानथामहीध्रंगोवर्द्धनं धर्ताधारयिष्यति उच्छिलींध्रमुद्धृतं छत्राकमिव सप्तवर्षाणिवयोयस्यसः
३२ निशिरात्रौनिशाकररश्मिभिः गौर्यांधवलायां वनेक्रीडन् कलानिमंजुलानिपदानियस्मिन् तच्चतत् आयतंदीर्घंमूर्च्छितमालापविशेषयुक्तंगीतं तेनउद्दीपितः स्मरएवरुक्
यासांतासांगोपीनांहर्तुः शंखचूडस्यशिरोहरिष्यति ३३ येचप्रलंबादयः तेसर्वेहरिणा हेतुभूतेनतदीयंनिलयमदर्शनंदर्शनायोग्यंवैकुंठं अलंयास्यंतीत्युत्तरेणान्वयः खरो
रोधेनुकः दर्दुरइवदर्दुरोबकः इभःकुवलयापीडः कपिर्द्विविदःकुजोनरकः ३४ येचमृधे आत्तचापाः सामितोसंग्रामे शालंतेश्लाघंतेतेसामितिशालिनः ननुप्रलंबखरकपि
बल्वलरुक्मिप्रमुखाः बलभद्रेणानिहताः कांबोजादयश्चभीमार्ज्जुनादिभिः शंबरः प्रद्युम्नेनयवनोमुचुकुंदेन ननु हरिणातत्राह बलोभीमिः पार्थइत्यादयोव्याजाव्हयाः रूप
टनामानि यस्यतेन सप्तोक्षाणस्त तेनदमिताः कालांतरेयास्यंतीतिभावः एतच्चसर्वमपिकर्मदिव्यमिव तच्चान्यथा नभाव्यमिति पूर्वेणैवसंबंधः ३५ व्यासावतारमाह अ

गोपैर्मखेप्रतिहतेव्रजविप्लवायदेवेभिवर्षतिपशून्कृपयारिरक्षुः धर्तोच्छिलींध्रमिवसप्तदिनानिसप्तवर्षोमहीध्रमनघेककरेसलीलम् ३२
क्रीडन्वनेनिशिनिशाकररश्मिगौर्यांरासोन्मुखःकलपदायतमूर्च्छितेन उद्दीपितस्मररुजांव्रजभृद्वधूनांहर्तुर्हरिष्यतिशिरोधनदानुगस्य ३३
येचप्रलंबखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाःकुजपौंड्रकाद्याः अन्येचशाल्वकपिबल्वलदंतवक्त्रसप्तोक्षशंबरविदूरथरुक्मिमुख्याः ३४ ये
वामृधेसमितिशालिनआत्तचापाः कांबोजमत्स्यकुरुकैकयसृंजयाद्याः यास्यंत्यदर्शनमलंबलभीमिपार्थव्याजाव्हयेनहरिणानिलयंतदीयम् ३५
कालेनमीलितधियामवमृश्यनृणांस्तोकायुषांस्वनिगमोबतदूरपारः आविर्हितस्त्वनुयुगंसहिसत्यवत्यांवेदद्रुमंविटपशोविभजिष्यतिस्म ३६ देव-
द्विषांनिगमवर्त्मनिनिष्ठितानांपूर्भिर्मयेनविहिताभिरदृश्यतूर्भिः लोकान्घ्नतांमतिविमोहमतिप्रलोभवेषंविधायबहुभाष्यतऔपधर्म्यम् ३७
यर्ह्यालयेष्वपिसतांनहरेःकथाःस्युःपाखंडिनोद्विजजनावृषलानृदेवाः स्वाहास्वधावषडितिस्मगिरोनयत्रशास्ताभविष्यतिकलेर्भगवान्युगांते ३८
सर्गेतपोहमृषयोनवयेप्रजेशाःस्थानेचधर्ममखमन्वमरावनीशाः अंतेत्वधर्महरमन्युवशासुराद्यामायाविभूतयइमाःपुरुशक्तिभाजः ३९

नुयुगंमीलितासंकुचिताधीर्येषाम् स्तोकमल्पमायुर्येषांते स्वनिगमःस्वकृतोवेदराशिः बत अहो दूरेपारंयस्येति दुर्गमइत्यवमृश्य सत्यवत्यामाविर्भूतः सन्सएवहरिः विटपशः
शाखाभेदेन ३६ बुद्धावतारमाह देवद्विषांनिष्ठितानांनितरांस्थितानां तद्बलेनचपूर्भिः पुरीभिः अदृश्यतूर्भिः अलक्ष्यवेगाभिः मतेर्विमोहः योग्यतात्यागोयस्मात् मतेः प्रलो
भश्चायुक्तस्वीकारोयस्मात्तंपाखंडवेषंविधाय तेनऔपधर्म्यंपाखंडधर्मं स्वार्थेष्यञ् बहुभाषिष्यतइत्यर्थः ३७ कल्क्यवतारमाह यर्हियदासतामप्यालयेषुगृहेषुहरेः कथाः
नस्युः त्रैवर्णिकाःपाखंडिनोस्युः शूद्राश्चराजानःस्युः तदाकल्किरूपेणकलेः शास्ताभविष्यति अत्रचब्रह्मनारदसंवादात्प्राग्भाविनोवराहादयः मन्वंतरावतारास्तुभूताभाविन
श्च धन्वंतरिपरशुरामौतदावर्तेते श्रीरामादयस्तुभाविनः तत्रतुकाचिद्भूतादिनिर्देशश्छांदसइतिद्रष्टव्यम् ३८ सृष्ट्यादिकार्यभेदेनमायागुणावतारविभूतीराह सर्गइति स्था
नेस्थितौ मखोविष्णुः धर्मश्चमखश्चमनवश्च अमराश्च अवनीशाश्च अंतेसंहारे हरोरुद्रः मन्युवशाःसर्पाः बहुशक्तिधारिणोभगवतइमाविभूतयः ३९

इदंमयासंक्षेपेणोक्तंविस्तरेणवक्तुंनकोऽपिसमर्थइत्याह पृथिव्याः परमाणूनपियोविममेगणितवान् तादृशोऽपिकोनुविष्णोर्वीर्यगणनांकर्तुमर्हति कथंभूतस्ययोविष्णुःत्रिपृष्ठंसत्यलोकंचस्कंभ
धृतवान् किमितिचस्कंभयस्मात्त्रिविक्रमेअस्खलतावृत्तिघातशून्येनस्वरंहसास्वपादवेगेनत्रिसाम्यरूपंसदनमधिष्ठानंतस्मादारभ्यउरुअधिकंकंपयानंकंपमानंकंपेनयानंयस्येतिवा अतःकार
णाच्चस्कंभ आत्रिपृष्ठमितिवाच्छेदः सत्यलोकमभिव्याप्ययःसर्वंधृतवानित्यर्थः तथाचमंत्रःविष्णोर्नुकमिति अस्यार्थःविष्णोर्नुवीर्याणिकंप्रवोचं कःप्रवोचदित्यर्थःयःपार्थिवानिरजांस्यपिविममे
सोपियोविष्णुः त्रेधाविचक्रमाणःत्रिविक्रमंकुर्वन् उत्तरंलोकमस्कभाय अवष्टब्धवान् कथंभूतं सधस्थं सहस्थसधादेशःतिष्ठंतीतिस्थाः तत्रस्थैःदेवैःसहवर्तमानमित्यर्थः ४० एतत्प्रपंचयतिनांत
मिति पुरुषस्ययन्मायाबलंतस्यांतंनविदामिनवेद्मि दशशतान्याननानियस्यसोपिअस्यगुणान्गायन्पारंनसमवस्यति नप्राप्नोति ४१ यदिनकोपिविदंतितर्हिकथंमुच्येरन् तत्कृपयैवेत्याह येषा
मिति दययेत् दयांकुर्यात् तेनयादिनिष्कपटमाश्रितचरणाभवंति तेदुस्तरांदेवमायामतितरंति चकारान्मायांवैभवंविदंतिच अथेतिवापाठःप्रत्यक्षमेवतेषांमायातरणमित्याह नैषामिति श्व
सृगालानांभक्ष्येदेहे ४२अंतर्ज्ञानाभावेऽपिमायेयमिति ज्ञानंतत्कृपयाबहूनामस्तीत्याह वेदाहमितित्रिभिः यूयमितिसनकादीनंतर्भाव्यबहुलं दैत्यवर्यःप्रह्लादः मनुःस्वायंभुवः तस्यपत्नीचतदात्म
जाःपुत्राःकन्याश्च प्राचीनबर्हिषोविसर्गलोपश्छांदसः ४३ शतधनुःअनुश्चसंधिरार्षःरतिदेवाइतिवापाठः ऋगमःऐकपद्यं एतैःसहितोदेवव्रत इत्यर्थः ४४ उपेंद्रदत्तःशुकःविभीषणादयोवर्यासुरत्वा

विष्णोर्नुवीर्यगणनांकतमोर्हतीहयःपार्थिवान्यपिकविर्विममेरजांसि चस्कंभयःस्वरंहसाऽस्खलतात्रिपृष्ठंयस्मात्त्रिसाम्यसदनादुरुकंपयानं ४० नांतंविदाम्य
हममीमुनयोग्रजास्तेमायाबलस्यपुरुषस्यकुतोपरेये गायन्गुणान्दशशताननआदिदेवःशेषोधुनाऽपिसमवस्यतिनास्यपारम् ४१ येषांसएवभगवान्दययेद
नंतःसर्वात्मनाऽऽश्रितपदोयदिनिर्व्यलीकं तेदुस्तरामतितरंतिचदेवमायांनैषांममाहमितिधीःश्वसृगालभक्ष्ये ४२ वेदाहमंगपरमस्यहियोगमायांयूयंभवश्च
भगवानथदैत्यवर्यः पत्नीमनोःसचमनुश्चतदात्मजाश्चप्राचीनबर्हिर्ऋभुरंगउतध्रुवश्च ४३ इक्ष्वाकुरैलमुचुकुंदविदेहगाधिरघ्वंबरीषसगरागयनाहुषाद्याः
मांधात्रलर्कशतधन्वनुरंतिदेवदेवव्रतोबलिरमूर्तरयोदिलीपः ४४ सौभर्युतंकशिबिदेवलपिप्पलादसारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः येऽन्येविभीषणहनूमदुपेंद्र
दत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ४५ तेवैविदंत्यतितरंतिचदेवमायांस्त्रीशूद्रहूणशबराअपिपापजीवाः यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्यग्जनाअपिकि
मुश्रुतधारणाये ४६ शश्वत्प्रशांतमभयंप्रतिबोधमात्रंशुद्धंसमंसदसतःपरमात्मतत्त्वं शब्दोनयत्रपुरुकारकवान्क्रियार्थोमायापरैत्यभिमुखेचविलज्जमाना ४७

येषांते ४५किंबहुनासत्संगेनसर्वेऽपिविदंतीत्याह तेवाइति अद्भुतःक्रमःपादन्यासोयस्यहरेः तत्परायणास्तद्भक्ताः तेषांशीलेशिक्षायेषांते तथायदिभवंतितर्हिते अपिविदंतीत्यर्थः श्रुतेभ
गवतोरूपेधारणामनोनिश्चयनंयेषांतेविदंतीतिकिमुवक्तव्यं ४६ किंतद्भगवतःस्वरूपंयस्मिन्मनोधारणांविधायमायांतरंतीत्यपेक्षायामाह शश्वदितिद्वाभ्यां यद्ब्रह्मेतिविदुर्मुनयःतद्वैभगवतःस्वरूपं
किंतद्ब्रह्मतदाह अजस्रंनित्यंचतत्सुखंच विशोकंचेति अजस्रसुखत्वेहेतुःश श्वत्सदाप्रशांतमतोनित्यसुखस्वरूपं विशोकत्वेहेतुःअभयं कुतःयतःसमं भेदशून्यं अतोऽभयं द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः
तत्कुतः यतःप्रतिबोधमात्रं ज्ञानैकरसं ननुज्ञानस्यापिनीलपीताद्याकारेणचक्षुरादिकरणभेदेनचभेदोदृश्यते नशुद्धंनिर्मलं ननुदर्शितोविषयकरणोपरागरूपोमलइत्यत आह सदसतःपरंविषय
करणासंगशून्यं वृत्तेरेवतदुपरागोनज्ञानस्येतिभावः ननुतथाऽपिज्ञात्रासहभेदःस्यात् न आत्मतत्त्व मात्मनोज्ञातुःस्वरूपमेवतत् नततोभिन्नं ननुतंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिशब्दवाच्यत्वप्र
तीतेःकुतोबोधरूपत्वंतत्राह शब्दोनयत्रेति आरोपितनिवृत्त्यैवशब्दस्यव्यापारोनतद्बोधइत्यर्थः ननुचभवतुनामनिरस्तभेदज्ञानस्य द्विशोकत्वं सुखस्यतुनानाकारकसाध्यक्रियाफलत्वा
त्कथमजस्रसुखत्वंतस्येत्यत आह यत्रबहुकारकसाध्यःक्रियार्थःउत्पाद्यादिचतुर्विधंक्रियाफलंचनास्ति इंद्रियैर्ज्ञानांशाभिव्यक्तिरिवक्रियाभिरानंदांशाभिव्यक्तिमात्रंक्रियते नोत्पत्त्यादिकमितिभावः
ननूत्पत्त्याद्यभावेऽपिमायामलापाकरणेनविकार्यत्वमेवस्यात् व्रीहीणामिवतुषापाकरणेनेत्याशंक्याह मायाअभिमुखेस्थातुंविलज्जमानेवयस्मात्परैतिदूरतोपसरति ४७

तस्मादेवंभूते भगवति नियमितमनसां कृतार्थानां न किमपि कृत्यमस्तीत्याह सहांचतीति सध्र्यक् सह चरं मनः यं प्रति नियम्य यस्मिन् स्थिरीकृत्य यतयः यत्नशीलाः कर्तोभेदः तन्निरासोऽकर्ते तत्र हेतिं साधनं जह्युः त्यजेयुः अनुपयोगात् न त्वादि्रियन इत्यर्थः उपयोगाभावेन साधनानादरे दृष्टांतः निपीयते ऽस्मिन्निति निपानं कूपः तस्य खनित्रं खननसाधनं यथा स्वयमेव पर्जन्यरूपे णाविराजमान इंद्रो नाद्रियते न तद्वदिति यद्वा स्वेनैव राजत इति स्वराट् दरिद्रः स यथा इंद्रः समृद्धः सन् कर्मकारदशायां गृहीतं निपानखनित्रं जहाति तद्वदित्यर्थः ४८ एवं तावदजस्रसु खं विशोकं ब्रह्मैव भगवतः स्वरूपं तत्प्राप्तानां च न प्राप्यं कृत्यं वा किंचिदस्तीत्युक्तम् इदानीं ततः प्राक्स एव सर्वफलदाता सर्वकर्मप्रवर्तकश्चेत्याह स एव श्रेयसां फलानां विभुः दातापि तत्र हेतुः भावानां ब्राह्मणादीनां स्वभावैः शमदमादिभिर्विशेषणैः विहितस्य सतः शुभस्य कर्मणो यतः प्रवर्तकात्प्रसिद्धिः यद्वा भावानां महदादीनां स्वभावेन परिणामेन विहित स्य सतः कार्यस्य प्रसिद्धिः स एव स्वर्गादीनां दातेत्यर्थः ननु कर्मकर्तुर्मृतस्य कथं स्वर्गादिफलं स्यात्तत्राह स्वारंभकधातूनां भूतानां विगमे वियोगे सति अन्वत्तु विशीर्यमाणेऽपि देहे तत्रस्थं व्यो मेवयस्तेन सह न विशीर्यते यतः तेन सह न जातः तस्य पुरुषस्य श्रेयसां प्रभुरित्यर्थः ४९ अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति सोऽयं ते समासेन संक्षेपेणाभिहितः तमेवाह सदसत्कार्यं कारणं

तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकम् सध्र्यङ् नियम्य यतयो यमकर्तहेतिं जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिंद्रः ४८ स श्रे यसामपि विभुर्भगवान्यतोऽस्य भावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणे व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यतेऽजः ४९ सोऽयं तेऽभि हितस्तात भगवान्विश्वभावनः समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यत् ५० इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकु रु ५१ यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति सर्वात्मन्यखिलाधारे इति संकल्प्य वर्णय ५२ मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययात्मा न मुह्यति ५३ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे ब्रह्मनारदसंवादे सप्तमोऽध्यायः ७ राजोवाच ब्रह्मणा चो दितो ब्रह्मन्गुणाख्यानेऽगुणस्य च यस्मै यस्मै यथा प्राह नारदो देवदर्शनः १ एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वं वेदविदां वर हरेरद्भुतवीर्यस्य कथा लोकसुमं गलाः २ कथयस्व महाभाग यथाहमखिलात्मनि कृष्णे निवेश्य निःसंगं मनस्त्यक्ष्ये कलेवरम् ३ शृण्वतः श्रद्धया नित्यं गृण्वतश्च स्वचेष्टितम् कालेन नातिदीर्घेण भगवान्विशते हृदि ४ प्रविष्टः कर्णरंध्रेण स्वानां भावसरोरुहम् धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् ५

च हरेरन्यन्न भवति ननु हरेः तदव्यतिरेकेण तद्विकारप्रसंगः स्यात् न अन्यस्मात्कारणभूतो हरिः कार्याद्व्यतिरिक्त इत्यर्थः ५० अयं च विभूतीनां संग्रह उदितः ५१ यथा वर्णि तेन नृणां भक्तिर्भविष्यतीत्येवं संकल्प्य संचिंत्य तथा हरिलीलाप्राधान्येन श्रीभागवतं वर्णय न तु भक्तिरसविघातेन केवलं तत्त्वमित्यर्थः ५२ ननु लीला मायाश्रया किं तद्वर्णनेन त्यत आह मायामिति ५३ इति द्वितीये टीकायां सप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमे देहसंबंधमाक्षिपन्नीशजीवयोः तद्भूयरिक्षिदापृच्छत्पुराणार्थान्बुभुत्सितान् १ त्वमेतद्विपुलीकुर्वि त्युक्तं तदेव विपुलीकरणं पृच्छति ब्रह्मणेति त्रिभिः अगुणस्य गुणातीतस्यापि देववद्दर्शनं यस्य सः १ २ निःसंगं मनः श्रीकृष्णे निवेश्येति स्वप्रयत्नो दर्शितः ३ सोऽपि श्रद्धया शृण्वतो नावश्य क इत्याह शृण्वत इति स्वप्रयत्नं विनाऽपि भगवान् स्वयमेव हृदि विशति ४ भावसरोरुहं हृदयकमलं प्रविश्य तद्गतं सर्वं मलं धुनोति सलिलस्येति द्रव्यांतरव्यामिश्र णादिना कुंभस्थे जले शोधिते तदेव केवलं शुध्यति न तु नदीतडागादिगतं स च मलः कुंभस्यांतस्तिष्ठत्येव न तु सर्वदा विलीयते अत एव किंचिच्चलनेन पुनः क्षुभ्यति च एवं तपोदानादिप्रायश्चित्तं न सर्वथा सर्वेषां स र्वपापं धुनोति किंतु सावशेषं न च कस्यचिदेव किंचिदेव हृदि प्रविष्टमात्रः श्रीकृष्णः सर्वेषां सर्वपापं निःशेषं हरतीत्यनेन दृष्टांतेनोक्तं सलिलस्य मलं यथा शरदिति ५ ५५ ५५

ततश्चकृतार्थोभवतीत्याह धौतात्मानिष्पापः मुक्ताःसर्वेरागद्वेषादयःपरिक्लेशायेन पांथःप्रवासादागतःस्वशरणंगृहंयथानमुंचातितद्वत् ६ तदेवंश्रवणोत्कण्ठ्यमाविष्कृत्यसंदिग्धान
र्थान्पृच्छति अधातुमतः धातवोभूतानितत्संबंधशून्यस्यास्यलौकिकस्यात्मनः धातुभिर्देहारंभइतियत् एतत्किंयदृच्छयानिर्निमित्तम् हेतुनावाकर्मादिना भवंतोयथावज्जानंते अ
तःकथयंत्विति शेषः ७ यश्चासावीश्वरः सोप्येतत्तुल्यदेहवान्प्रोक्तः अतस्तस्यकोविशेषइत्याशयेनपृच्छति आसीदितिसार्द्धेन लोकानांसंस्थानंरचना तदेवलक्षणंस्वरूपंयस्यतत
त्पद्मंयस्योदरादासीत् असावीश्वरः इयत्तायुक्तैःस्वपरिमितैरवयवैरयंलौकिकः पुरुषोयावान्यत्संख्याकावयवयुक्तः तावान्प्रोक्तःसंस्थावान् अवयववानिवप्रोक्तः अतःकोविशेष
स्तस्येति ८ अवश्यंचविशेषोवाच्यइत्याह अजोब्रह्माभूतानांच्यसृष्टुपाधिनामात्मानियंता समष्टुपाधित्वात् येनचअनुगृह्णतातस्यरूपंददृशे दृष्टवान् एतच्चतस्यापिद्रष्टुरीशस्य
कूटस्थस्याखिलात्मनः सृज्यंसृजामिसृष्टोहमीक्षयैवाभिचोदितइत्यादिचोक्तमनूद्यते अग्रेतुस्पष्टंभविष्यति ९ प्रश्नांतरमाह सचापीति यत्रशेतेयेनरूपेणावतिष्ठते विश्वस्य-
स्थित्यादयोयस्मात् एवमादिप्रश्नानांतत्त्वतोऽर्हस्युदाहर्तुमितिसर्वांतेक्रियायाःसंबंधः १० प्रश्नांतरमाह पुरुषस्यावयवैः पूर्वंकल्पिताः यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयंतीत्यादौ लोकैः

धौतात्मापुरुषःकृष्णपादमूलंनमुंचति मुक्तसर्वपरिक्लेशःपांथःस्वशरणंयथा ६ यदधातुमतोब्रह्मन्देहारंभोऽस्यधातुभिः यदृच्छयाहेतुनावा
भवंतोजानते यथा ७ आसीद्यदुदरात्पद्मंलोकसंस्थानलक्षणम् यावानयंवैपुरुषइयत्तावयवैःपृथक् तावानसाविति प्रोक्तःसंस्थावयववानिव
८ अजःसृजतिभूतानिभूतात्मायदनुग्रहात् ददृशेयेनतद्रूपंनाभिपद्मसमुद्भवः ९ सचापियत्रपुरुषोविश्वस्थित्युद्भवाप्ययः मुक्त्वाऽऽत्ममायांमाये
शःशेतेसर्वगुहाशयः १० पुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पिताः लोकैरमुष्यावयवाःसपालैरितिशुश्रुम. ११ यावान्कल्पोविकल्पोवायथाकालोऽनु
मीयते भूतभव्यभवच्छब्दआयुर्मानंचयत्सतः १२ कालस्यानुगतिर्यातुलक्ष्यतेऽण्वीबृहत्यपि यावत्यःकर्मगतयोयादृशीर्द्विजसत्तम १३ यस्मिन्कर्म
समावायोयथायेनोपगृह्यते गुणानांगुणिनांचैवपरिणाममभीप्सताम् १४ भूपातालककुब्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृताम् सरित्समुद्रद्वीपानांसंभवश्चै
तदोकसाम् १५ प्रमाणमंडकोशस्यबाह्याभ्यंतरभेदतः महतांचानुचरितंवर्णाश्रमविनिश्चयः १६ अवतारानुचरितंयदाश्चर्यतमंहरेः युगानियुग
मानंचधर्मोयश्चयुगेयुगे १७ नृणांसाधारणोधर्मःसविशेषश्चयादृशः श्रेणीनांराजर्षीणांचधर्मःकृच्छ्रेषुजीवताम् १८ तत्त्वानांपरिसंख्यानंलक्ष
णंहेतुलक्षणम् पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्यच १९

श्चामुष्यावयवाइति पातालमेतस्याहिपादमूलमित्यादौचत्वन्मुखात्श्रुतवंतोवयम् ११ एवंसंदेहवि-
पर्ययाभ्यांपृष्टम् इदानीमज्ञातान्बहूनर्थान्पृच्छति यावानित्यादिना कल्पोमहान् विकल्पोवांतरः भूतादिशब्दोयस्मात् यस्यवाचकइतिवा सतःस्थूलदेहाभिमानिनोमनुष्यपितृ
देवादेः आयुषःप्रमाणम् १२ अनुमानप्रकारःपृष्टः विशेषंपृच्छति कालस्येति अनुगतिःप्रवृत्तिः कर्मगतयः कर्मप्राप्यानि स्थानानियादृशीः यादृश्यः १३ गुणानांसत्त्वादीनां परि
णामंदेवादिरूपमिच्छतांगुणिनांजीवानांमध्येयस्मिन्परिणामेकर्मणांपुण्यपापानांसमावायःसमुदायः केनकर्मसमुदायेन कथंकृतेनकोऽधिकारीदेवादिभावंप्राप्नोतीत्यर्थः १४ भूरा
दीनांसंभवः एतानिओकांसियेषांप्राणिनांतेषांचसंभवः यच्चेतिसर्वत्रानुषंगः १५ वर्णानामाश्रमाणांचविनिश्चयः तत्तत्स्वभावैर्निर्धारः १६ युगेयुगेप्रतियुगंयोधर्मः यच्चहरेरवतारानुच
रितं १७ सविशेषःवर्णाश्रमनिबंधनः श्रेणीनांतत्तद्व्यवसायोपजीविनांव्यवहारनियमलक्षणोधर्मः राजर्षीणांप्रजापालनाधिकारिणां कृच्छ्रेषुआपत्सुजीवतांसर्वेषां १८ सर्वेषांतत्त्वानांप्र
कृत्यादीनांपरिसंख्यानं संख्यालक्षणंस्वरूपं हेतुतोलक्षणं तत्तत्कार्यहेतुत्वेनचलक्षणमित्यर्थः पुरुषाराधनस्यविधिः देवपूजाप्रकारः अष्टांगयोगस्यचविधिः १९ ५ ५

योगेश्वराणामैश्वर्येणाणिमादिना अर्चिरादिगतिः लिंगशरीरस्यभंगः प्रलयः वेदाऋग्वेदादयः उपवेदा आयुर्वेदादयः धर्माः धर्मशास्त्राणि तेषाम् इतिहासपुराणयोश्चगतिः स्वरूपं २० संप्लवः अवांतरप्रलयः यद्वा सम्यक् प्लवनमुद्भवः विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमोमहाप्रलयः इष्टंवैदिकंकर्म पूर्तंस्मार्तं वापीकूपतडागादिदेवतायतनानिच अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्याभिधीयतइति तत्रचकाम्यानामग्निहोत्रादीनांविधिः त्रिवर्गस्यधर्मार्थकामस्याविधिः अविरोधप्रकारः २१ अनुशायिनांलीनोपाधीनांजीवानां आत्मनोजीवस्यव्यवस्थानंबंध मोक्षातिरिक्तस्वरूपेणावस्थानं २२ उदास्तेप्रलये २३ चशब्दादएतमपि २४ प्रमाणंसम्यक्ज्ञाता यतस्त्वब्रह्मनारदव्यासक्रमेणसंप्रदायोस्तीतिसामान्यन्यायेनाह यद्वालदन्ये प्रायशोगनानुगतिकाएवनतत्त्वविदइत्याह परेचेति २५ ननुतवानशनहिज कोपाभ्यांव्याकुलस्यकुतः श्रवणंतत्राह नेति नपरायंति नापगच्छंति नव्याकुलीभवंतीत्यर्थः अच्युतकीर्ति पीयूषंपिबतः २६ उपामंत्रितः पृष्टः संसदिसोपतिश्चतस्य २७ ब्रह्मकल्पेसृष्ट्युपक्रमकल्पे भागवताख्यानेनैवप्रश्नानामुत्तरंदातुमुपक्रांतवानित्यर्थः २८ पांडूनामृषभः श्रेष्ठः आनुपूर्व्येणे तिप्रस्तावक्रमः अत्रविवक्षितोनप्रश्नक्रमः २९ इतिद्वि० टीकायांअष्टमोऽध्यायः ८ राजप्रश्नोत्तरंवक्ष्यन्ब्रह्मणेहरिणोदितं कथयामासनवमेशुकोभागवतंपुनः १ तत्रयत्तावदुक्तं-

योगेश्वरैश्वर्यगतिर्लिंगभंगस्तुयोगिनाम् वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयोः २० संप्लवःसर्वभूतानांविक्रमःप्रतिसंक्रमः इष्टापूर्तस्यकाम्यानां त्रिवर्गस्यचयोविधिः २१ यश्चानुशायिनांसर्गःपाखंडस्यचसंभवः आत्मनोबंधमोक्षौचव्यवस्थानंस्वरूपतः २२ यथात्मतंत्रोभगवान्विक्रीडत्यात्ममायया विसृज्यवायथामायामुदास्तेसाक्षिवद्विभुः २३ सर्वमेतच्चभगवन्पृच्छतेमेऽनुपूर्वशः तत्त्वतोऽर्हस्युदाहर्तुंप्रपन्नायमहामुने २४ अत्रप्रमाणंभगवान्परमेष्ठीयथात्मभूः परेचेहानुतिष्ठंतिपूर्वेषांपूर्वजैःकृतम् २५ नमेऽसवःपरायंतिब्रह्मन्ननशनादमी पिबतोऽच्युतपीयूषमन्यत्रकुपिताद्द्विजात् २६ सूतउवाच सउपामंत्रितोराज्ञाकथायामितिसत्पतेः ब्रह्मरातोभृशंप्रीतोविष्णुरातेनसंसदि २७ प्राहभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ब्रह्मणेभगवत्प्रोक्तंब्रह्मकल्पउपागते २८ यद्यत्परीक्षिदृषभःपांडूनामनुपृच्छति आनुपूर्व्येणतत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे २९ इतिश्रीभा० द्वि० प्रश्नविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ८ श्रीशुकउवाच आत्ममायामृतेराजन्परस्यानुभवात्मनः नघटेतार्थसंबंधःस्वप्नद्रष्टुरिवांजसा १ बहुरूपइवाभातिमाययाबहुरूपया रममाणोगुणेष्वस्यामममाहमितिमन्यते २ यर्हिवावमहिम्निस्वेपरस्मिन्कालमाययोः रमेतगतसंमोहस्त्यक्त्वोदास्तेतदोभयं ३ आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थंयदाहभगवानृतं ब्रह्मणेदर्शयन्रूपमव्यलीकव्रतादृतः ४ यदधातुमतइत्यनेनजीवस्यकथंदेहसंबंधइतितत्रोत्तरमाह आत्मनोहरेर्मायामंतरेणअनुभवरूपस्यात्मनः अर्थेनदृश्येनदेहादिनासंबंधः अंजसातत्त्वतोनघटेत अत्रहेतुः परस्येति स्वप्नद्रष्टुर्यथास्वप्नदेहसंबंधोनघटतेतद्वत् १ संसारोपिमाययैवेत्याह बहुरूपः बाल्ययुवादिरूपः देवनरादिरूपश्च आभाति गुणेषुदेहादिषु २ अतएवभक्तियोगेनतन्निरासेसतिमोक्षोपिघटतइत्याह यर्हीति वावशब्दएवार्थे स्वएवमहिम्नियदारमेत तदेवाह कालमाययोःपुरुषप्रकृत्योःपरस्मिन् तदाउभयमहंममेतिचत्यक्त्वा उदास्ते पूर्णरूपेणावतिष्ठते तदुक्तम् ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकं परोऽपिमनुतेनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यते अनर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतोविद्वांश्चक्रेसात्वतसंहितामिति ३ यच्चोक्तंपरमेश्वरस्यापिदेहसंबंधाविशेषात्कथंतद्भक्त्यामोक्षःस्यादिति आसीद्यदुदरात्पद्ममित्यादिनातत्राह आत्मनो-जीवस्यतत्त्वविशुद्ध्यर्थंतत्त्वज्ञानार्थंतद्भवत्येवकिंतत् यत्तपआदिनाभजनंभगवान्ब्रह्मणेआह किंकुर्वन् ऋतंसत्यंचिद्घनंरूपंदर्शयन् दर्शनेहेतुः अव्यलीकेनव्रतेनतपसाआदृतःसेवितःसन् अयंभावः जीवस्याविद्यामिथ्यारूपदेहसंबंधः ईश्वरस्यतुयोगमाययाचिद्घनलीलाविग्रहाविर्भावइतिमहान्विशेषः अतस्तद्भजनान्मोक्षोपपत्तिरिति ४

भगवद्भजनादेव तत्त्वज्ञानमित्येतत्प्रपंचयिष्यन् ब्रह्मणोऽपि तत्त्वज्ञानं तत्प्रसादादेवेति दर्शयितुमितिहासमाह सइत्यादिना परोगुरुः भक्तिरहस्योपदेष्टा स्वधिष्ण्यं पद्ममास्थाय अधिष्ठाय तस्याधिष्ठानान्वेषणाय पूर्वं जले निमग्नः पराहत्य स्वधिष्ण्ये स्थित इत्यर्थः ऐक्षत तत्कथं स्रक्ष्यामीत्यालोचितवान् तां दृशं प्रज्ञां अत्र सृष्टिविषये संमतामव्यभिचारिणीं विधिः प्रकारः ५ सृष्टिं चिंतयन् कदाचित् द्व्यक्षरं वचः अंभसि उपाशृणोत् उपसमीपे श्रुतवान् ते अक्षरे दर्शयति कादयो मावसानाः स्पर्शाः तेषु यत् षोडशं तकारः यच्चैकविंशं पकारः वचसो निर्देशार्थं तदर्थमाह हे नृप निःकिंचनानां त्यक्तधनानां धनं यद्विदुः येन तपोधना इति प्रसिद्धाः तच्चाद्विर्गदितं तप तपेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं तस्य वीप्सा सादरविधिरूपामश्रृणोदित्यर्थः ६ एवं निशम्य तस्य वचसो वक्तुर्दिदृक्षया ततः प्रचलितः सन् दिशो विलोक्य पुनः स्वधिष्ण्यमास्थाय केनचित्स्वपक्षे नियुक्त इव तत्र आत्मनो हितं विमृश्य तपसि मनो धृतवानित्यर्थः ७ ततश्च सः ब्रह्मा अखिलानां लोकानां तापनं प्रकाशकं तपः अतप्यत कृतवान् तप तपेत्येतस्य वचसोऽर्थे अमोघं दर्शनं यस्य जितः अनिलः आत्मा मनश्च येन विजितानि उभयेंद्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि येन तपतां तपश्चरतां मध्ये तपीयान् अतिशयेन तपस्वी ८ तस्मै ब्रह्मणे स्वलोकं वैकुंठाख्यं परं श्रेष्ठं न यत्परं यतः परमुत्कृष्टमन्यन्नास्ति तमेव लोकमनुवर्णयति पंचभिः व्यपेताः संक्लेशादयो यस्मात् स्वदृष्टवद्भिः

सआदिदेवोजगतांपरोगुरुःस्वधिष्ण्यमास्थायसिसृक्षयैक्षत तांनाध्यगच्छद्दृशमत्रसंमतांप्रपंचनिर्माणविधिर्यया भवेत् ५ सचिंतयन्द्व्यक्षरमेकदांऽभस्युपाशृणोद्द्विर्गदितंवचोविभुः स्पर्शेषुयत्षोडशमेकविंशंनिष्किंचनानांनृपयद्धनंविदुः ६ निशम्यतद्वक्तृदिदृक्षयादिशोविलोक्यतत्रान्यदपश्यमानः स्वधिष्ण्यमास्थायविमृश्यतद्धितंतपस्युपादिष्टइवादधेमनः ७ दिव्यंसहस्राब्दममोघदर्शनोजितानिलात्माविजितोभयेंद्रियः अतप्यतस्माखिललोकतापनंतपस्तपीयांस्तपतांसमाहितः ८ तस्मैस्वलोकंभगवान्सभाजितःसंदर्शयामासपरंनयत्परं व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसंस्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ९ प्रवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः १० श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसः सर्वेचतुर्बाहवउन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसःपरिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनः ११ भ्राजिष्णुभिर्यःपरितोविराजतेलसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् विद्योतमानःप्रमदोत्तमाद्युभिःसविद्युदभ्रावलिभिर्यथानभः १२ श्रीर्यत्ररूपिण्युरुगायपादयोःकरोतिमानंबहुधाविभूतिभिः प्रेंखंश्रितायाकुसुमाकरानुगैर्विगीयमानाप्रियकर्मगायती १३ ददर्शतत्राखिलसात्वतांपतिंश्रियःपतिंयज्ञपतिंजगत्पतिं सुनंदनंदप्रबलार्हणादिभिःस्वपार्षदमुख्यैःपरिसेवितंविभुं १४ भृत्यप्रसादाभिमुखंदृगासवंप्रसन्नहासारुणलोचनाननं किरीटिनंकुंडलिनंचतुर्भुजंपीतांबरंवक्षसिलक्षितंश्रिया १५

सत्पुण्यवद्भिः यद्वा स्वस्य दृष्टं दर्शनमस्ति येषां आत्मविद्भिरित्यर्थः ९ तयोः ताभ्यां मिश्रं सत्त्वं च न प्रवर्तते किंतु शुद्धमेव सत्त्वं कालविक्रमो नाशः अपरे रागलोभादयो न संतीति किमु वक्तव्यं अनुव्रताः पार्षदाः १० श्यामाश्च ते अवदाताश्च पद्मनेत्राः पीतांबराः सुरुचः अतिकमनीयाः सुपेशसः अतिसुकुमाराः उन्मिषंत इव प्रभावंतो मणिप्रवेकाः मणिश्रेष्ठा येषु तानि निष्कानि पदकान्याभरणानि च येषां ते सुवर्चसः अतितेजस्विनः प्रवालादिवत् वर्चो वर्णो येषां ते परितः स्फुरंति कुंडलानि मौलयो मालाश्च संति येषां ते ११ पार्षदान् अनुवर्ण्य पुनरपि लोकमनुवर्णयति भ्राजिष्णुभिर्देदीप्यमानाभिः प्रमदोत्तमानां दिवः कांतयस्ताभिर्विद्योतमानाः सह विद्युद्भिर्वर्तमानाः सविद्युतः ताभिरभ्रावलिभिः तत्र विद्युत इव स्त्रियः अभ्रपंक्तय इव विमानानि नभ इव लोकः १२ श्रीः संपत् रूपिणी मूर्तिमती मानं पूजां विभूतिभिर्नानाविभवैः प्रेंखं मांदोलं संश्रिता कुसुमाकरो वसंतस्तस्यानुगाः भ्रमराः तैर्विविधं गीयमाना स्वयं तु प्रियस्य हरेः कर्म गायती वर्तते १३ य एवंभूतो लोकः तत्र तस्मिन् १४ भृत्यानां प्रसादे अभिमुखं दृगेव आसव इव द्रष्टॄणां हर्षकरी यस्य तं प्रसन्नहासमरुणलोचनं यस्य वक्षसि स्थितया च श्रिया लक्षितं अलंकृतमित्यर्थः १५

अध्यर्हणीयंवरिष्ठंसिंहासनं चतस्रः प्रकृतिपुरुषमहदहंकाररूपाः षोडशएकादशेंद्रियपंचमहाभूतास्त्याः पंचतन्मात्ररूपायाः शक्तयस्ताभिर्वृतम् स्वैः भगैःस्वाभाविकैरैश्वर्यादिभिः इतरत्रयोगिषु अध्रुवैरागंतुकैः साधारणैरित्यर्थः एवंसत्यपिस्वएवधामन्स्वरूपएवरममाणम् अतएवेश्वरम् १६ तस्यदर्शनेनयःआल्हादःतेनपरिप्लुतंव्याप्तमांतरमंतःकरणंयस्य हृष्यत्तरोमांचितातनुर्यस्य प्रेमभरेणअश्रूणिलोचनेषुयस्य विश्वसृक्ब्रह्मा पारमहंस्येनपथाज्ञानमार्गेण १७ तंब्रह्माणंभगवान्बभाषे प्रजाविसर्गेकार्येनिजशासनार्हणं स्वनियोगार्हम् प्रजाविसर्गेसमुपस्थितमितिवाऽन्वयः ईषत्स्मितेनशोचिर्दीप्तिःशोभायस्याःतयागिरा १८ सिसृक्षयाहेतुनाचिरंसंभृतेनतपसाहंसम्यक्तोषितःदुस्तोषःतोषयितु मशक्यः १९ माइतिमाम् श्रेयसांफलानांपरिश्रामःपरिश्रमःसाधनप्रयासः ममदर्शनमवधिर्यस्यसतथा अतोधिकंतुपुनःफलंनास्तीत्यर्थः २० एतच्चमत्कृपयैवत्वयाप्राप्तमित्या ह मनीषितमिच्छातुभ्यमिदंदातव्यमितियाममेच्छातस्यानुभावोऽयं कोसौतमाह ममलोकस्यावलोकनंयत् नचेदंमयैवतपोबलेनप्राप्तमितिस्वातंत्र्यंमन्यस्व तत्प्रवृत्तेरपिमः

अध्यर्हणीयासनमास्थितंपरं वृतंचतुःषोडशपंचशक्तिभिः युक्तंभगैःस्वैरितरत्रचाध्रुवैः स्वएवधामन्रममाणमीश्वरम् १६ तद्दर्शनाल्हादपरिप्लुतां तरोहृष्यत्तनुःप्रेमभराश्रुलोचनः ननामपादांबुजमस्यविश्वसृक् यत्पारमहंस्येनपथाऽधिगम्यते १७ तंप्रीयमाणंसमुपस्थितंतदा प्रजाविसर्गेनिज-शासनार्हणम् बभाषईषत्स्मितशोचिषागिरा प्रियःप्रियंप्रीतमनाःकरेस्पृशन् १८ श्रीभगवानुवाच त्वयाऽहंतोषितःसम्यग्वेदगर्भसिसृक्षया चिरंभृतेनतपसादुस्तोषःकूटयोगिनाम् १९ वरंवरयभद्रंतेवरेशंमाऽभिवांछितम् ब्रह्मन्श्रेयःपरिश्रामःपुंसांमद्दर्शनावधिः २० मनीषितानुभावोऽयंममलोकावलोकनम् यदुपश्रुत्यरहसिचकर्थपरमंतपः २१ प्रत्यादिष्टंमयातत्रत्वयिकर्मविमोहिते तपोमेहृदयंसाक्षादात्माहंतपसोनघ २२ सृजामितपसैवेदंग्रसामितपसापुनः बिभर्मितपसाविश्वंवीर्यंमेदुश्चरंतपः २३ ब्रह्मोवाच भगवन्सर्वभूतानामध्यक्षोवस्थितोगुहाम् वेदह्यप्रतिरुद्धेनप्रज्ञानेनचिकीर्षितम् २४ तथाऽपिनाथमानस्यनाथनाथयनाथितम् परावरेयथारूपेजानीयांतेत्वरूपिणः २५ यथात्ममायायोगेननानाशक्त्युपबृंहितम् विलुंपन्विसृजन्गृण्हन्बिभ्रदात्मानमात्मना २६ क्रीडस्यमोघसंकल्पऊर्णनाभिर्यथोर्णुते तथातद्विषयांधेहिमनीषांमयि माधव २७ भगवच्छिक्षितमहंकरवाणिह्यतंद्रितः नेहमानःप्रजासर्गंबध्येयंत्वदनुग्रहात् २८

त्कृतत्वादित्याह रहसितपतपेति यद्वचउपश्रुत्यपरमंतपश्चकर्थ कृतवानसि २१ तदपित्वांप्रतिमयैवादिष्टमुपदिष्टम् कदा तत्रतदा सृष्ट्यारंभे त्वयिकर्मणिकार्येऽर्थे विमोहितेसति किंचतपोनाममममैवशक्तिरित्याह तपोमेहृदयमंतरंगाशक्तिः आत्मास्वरूपम् यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेः २२ ग्रसामि संहरामि बिभर्मिपालयामि वीर्यंश क्तिः २३ अध्यक्षः अधिष्ठाता गुहांगुहायां बुद्धाववस्थितः सन्यद्यपिवेदतथापीत्युत्तरेणान्वयः २४ नाथमानस्ययाचमानस्य उपतप्यमानस्येतिवा हेनाथ नाथय आशंसयप्र यच्छ नाथितंयाचितम् नाथृनाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु नाथितमेवाह परंसूक्ष्ममवरंस्थूलंचतेरूपंयथाजानीयां २५ यथाचत्वंक्रीडसितद्विषयांमनीषांमयिधेहीत्युत्तरेणा-न्वयः नानाशक्त्युपबृंहितंविश्वंविलुंपन्विविधंसृजन् बिभ्रत्पालयन् आत्मनास्वयमेव आत्मानंब्रह्मादिरूपंगृण्हन् अनुगृण्हन्क्रीडसि २६ ऊर्णुते तंतुभिःआत्मानमाच्छा दयति २७ तत्किंसृष्टेरुद्विग्नएवतत्त्वज्ञानंप्रार्थयसेनेत्याह भगवतात्वयाशिक्षितमनुशिष्टमतंद्रितः अनलसःसन्करिष्यामि तर्हिकिमनेनतत्त्वज्ञानेनतत्राह यस्मादेवंभूता त्तवानुग्रहात् प्रजासर्गंमीहमानः कुर्वन्नपिअहंकारादिभिर्बद्धोनभवेयमिति २८ ५ ५ ५ ५ ५ ५

अवश्यंचमदोभाविता सतुकिंचित्कालंमाभूदितिप्रार्थयते यावादिति भोईश तेत्वयालौकिकस्यसख्युःसख्येवाहंकृतः करस्पर्शनादिनाममत्वेनसंमानितःसन् प्रजासर्गरूपेतवपरिकर्मणि सेवयांस्थितोऽविक्लवोऽव्याकुलएवयावत् जनंविभजामिउत्तममध्यमादिभेदेनसृजामि तावत्त्वत्संमानादहमप्यजः स्वतंत्रइति मानिनोमेसमुन्नद्धउत्कटोमदोमाभूत् यद्वा मदोमासमुन्नद्ध मासमुन्नद्धताम् उद्रिक्तोनभवेदित्यर्थः २९ ज्ञानंशास्त्रोत्थं विज्ञानमनुभवः रहस्यंभक्तिः सुगोप्यमपिवक्ष्यामीत्यादिनिर्देशात् तस्यांगंसाधनं ३० यावान्स्वरूपतः यथाभावः यादृक्सत्ताचान् यानिरूपाणिगुणाः कर्माणिचयस्य ३१ एतदेवसम्यगुपदिशन्यावानित्यस्यार्थंस्फुटयति अहमेवाग्रेसृष्टेः पूर्वमासम् स्थितः नान्यत्किंचित् यत्सत् स्थूलम् असत्सूक्ष्मं परंतयोः कारणंप्रधानं तस्याप्यंतर्मुखतयातदामय्यवलीनत्वात् अहंचतदाआसमेवकेवलंनचान्यदकरवं पश्चात्सृष्टेरनंतरमप्यहमेवास्मि यदेतद्विश्वंतदप्यहमस्मिप्रलयेयोवशिष्येतसोऽप्यहमेव अनेनचानाद्यनंतत्वादद्वितीयत्वाच्च परिपूर्णोहमित्युक्तंभवति ३२ यथाऽत्ममायायोगेनेत्यनेनमायायाअपिरष्टत्वात् वक्ष्यमाणोपयोगिताच्चमायां निरूपयति ऋतेर्थंविनाऽपिवास्तवमर्थंयद्यतः किमप्यनिरुक्तं आत्मनिअधिष्ठानेप्रतीयेतसदपिचनप्रतीयेत तत आत्मनोममामायांविद्यात् यथा आभासोद्विचंद्रादिरिति अर्थंविनाप्रतीतौदृष्टां

यावत्सखासख्युरिवेशतेकृतः प्रजाविसर्गेविभजामिभोजनं अविक्लवस्तेपरिकर्मणिस्थितोमामेसमुन्नद्धमदोऽजमानिनः २९ श्रीभगवानुवाच ज्ञानंपरमगुह्यंमेयद्विज्ञानसमन्वितम् सरहस्यंतदंगंचगृहाणगदितंमया ३० यावानहंयथाभावोयद्रूपगुणकर्मकः तथैवतत्त्वविज्ञानमस्तुतेमदनुग्रहात् ३१ अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परम् पश्चादहंयदेतच्चयोवशिष्येतसोस्म्यहम् ३२ ऋतेर्थंयत्प्रतीयेतनप्रतीयेतचात्मनि तद्विद्यादात्मनोमायांयथाऽभासोयथातमः ३३ यथामहांतिभूतानिभूतेषूच्चावचेष्वनु प्रविष्टान्यप्रविष्टानितथातेषुनतेष्वहम् ३४ एतावदेवजिज्ञास्यंतत्त्वजिज्ञासुनात्मनः अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात्सर्वत्रसर्वदा ३५ एतन्मतंसमातिष्ठपरमेणसमाधिना भवान्कल्पविकल्पेषुनविमुह्यतिकर्हिचित् ३६ श्रीशुकउवाच संप्रदिश्यैवमजनोजनानांपरमेष्ठिनम् पश्यतस्तस्यतद्रूपमात्मनोन्यरुणद्धरिः ३७ अंतर्हितेंद्रियार्थायहरयेविहितांजलिः सर्वभूतमयोविश्वंससर्जेदंसपूर्ववत् ३८ प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदानियमान्यमान् भद्रंप्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत्स्वार्थकाम्यया ३९ तंनारदःप्रियतमोरिक्थादानामनुव्रतः शुश्रूषमाणःशीलेनप्रश्रयेणदमेनच ४० मायांविविदिषन्विष्णोर्मायेशस्यमहामुनिः महाभागवतोराजन्पितरंपर्यतोषयत् ४१

तःयथातमइति सतोप्रतीतौ तमोराहुर्यथा ग्रहमंडलेस्थितोऽपिनदृश्यते ३३ यथाभावइत्येतत्स्पष्टयति यथामहाभूतानिभौतिकेषु अनुसृष्टेरनंतरंप्रविष्टानितेषूपलभ्यमानत्वात् अप्रविष्टानिच प्रागेवकारणरूपतयातेषुविद्यमानत्वात् यथातेषुभूतभौतिकेषु अहंनचतेष्वहं एवंभूताममसत्तेत्यर्थः ३४ साधनमाह आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुनाएतावत्त्वमेवजिज्ञास्यंविचार्यं तदेवाह अन्वयःकार्येषुकारणत्वेनानुवृत्तिः कारणावस्थायांचतेभ्योव्यतिरेकः तथाजाग्रदाद्यवस्थासुतत्तत्साक्षितयान्वयः व्यतिरेकश्चसमाध्यादौ एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात् सर्वत्रसर्वदाचतदेवात्मेति ३५ यत्प्रार्थितंनेहमानःप्रजासर्गमितितत्प्रसादीकरोति एतन्मतंसम्यगनुतिष्ठसमाधिनाचित्तैकाग्र्येण कल्पेषु विकल्पाः विविधाःसृष्टयस्तेषु विमोहं कर्तृत्वाभिनिवेशंनयास्यतीति ३६ एवंसंप्रदिश्यउपदिश्यजनानांपरमेष्ठिनंपरमेआधिपत्येस्थितंब्रह्माणं आत्मनस्तद्रूपंन्यरुणत् अंतर्हितवान् ३७ अंतर्हिताः इंद्रियार्थाः प्रत्यक्षरूपंयेन तस्मैब्रद्धांजलिः ३८ तदनंतरंपूर्वोक्तोब्रह्मनारदसंवादःप्रवृत्तइत्याह प्रजापतिरितिपंचभिः प्रजानांभद्रमन्विच्छन्विमृशन् सेवस्वार्थकाम्यास्वप्रयोजनेच्छा तयायमनियमानन्वतिष्ठत ३९ रिक्थादानांपुत्राणांमध्येप्रियतमः तंपितरंसेवमानः शीलादिनापरितोषयामास ४० किमिच्छन्विष्णोर्मायांविविदिषन् ४१ श्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५

निशम्य हृष्टाञ्जातेत्यर्थः मामाम् ४२ भगवताचतुःश्लोक्यासंक्षेपेणप्रोक्तंविस्तरेणाह दशलक्षणानि लक्षणीयाअर्थाविद्यंतेयस्मिन्तत् ४३ तत्संप्रदायतोभागवतंमयाज्ञातमित्या
शयेनाह नारदइति ४४ भागवतव्याख्यानेनैवत्वत्प्रश्नानामुत्तरंदास्यामीत्याह यदुतातिपुरुषावयवैर्लोकाःसपालाः पूर्वकल्पिताइत्यादिनायैराजात्पुरुषादिदंविश्वंकथमासीदितियद
हंत्वयाएष्टः तद्यथावदुपाख्यामिश्शृणुवति ४५ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ ततोभागवतव्याख्याद्वारेवदशमेस्फुटम् राजप्रश्नोत्तरंचक्रुमारेभेबादरायणिः
१ दशलक्षणंपुराणंप्राहेत्युक्तं तानिदशलक्षणानिदर्शयति अत्रेति मन्वंतराणिईशानुकथाश्चेतिद्वंद्वः सर्गादयोत्रदशार्थालक्ष्यंते १ नन्वेवमर्थभेदाच्छास्त्रभेदःस्यात्तत्राह दशम
स्याश्रयस्यविशुद्ध्यर्थंतत्त्वज्ञानार्थंनवानांलक्षणंस्वरूपं एकस्यैवप्राधान्यान्नायंदोषइत्यर्थः नन्वत्रनैवप्रतीयते अतआह श्रुतेनश्रुत्यैवक्तत्यादिस्थानेषु अंजसासाक्षाद्वर्णयंति
अर्थेनतात्पर्यवृत्त्याचतत्तदाख्यानेषु २ सर्गादीनांप्रत्येकं लक्षणमाह भूतानि आकाशादीनि मात्राणिचशब्दादीनि इंद्रियाणिच धीशब्देनमहदहंकारो गुणानांवैषम्यात्
परिणामात् ब्रह्मणः परमेश्वरात् कर्तुर्भूतादीनां यद्विराड्रूपेणस्वरूपतश्चजन्म ससर्गःपुरुषोवैराजः तत्कृतः पौरुषः चराचरसर्गोविसर्गइत्यर्थः ३ वैकुंठस्यभगवतोविजयःसृष्टा

तुष्टंनिशम्यपितरं लोकानांप्रपितामहम् देवर्षिःपरिपप्रच्छभवान्यन्माऽनुपृच्छति ४२ तस्माइदंभागवतंपुराणंदशलक्षणम् प्रोक्तंभगवताप्रा
हप्रीतःपुत्रायभूतकृत् ४३ नारदःप्राहमुनयेसरस्वत्यास्तटेनृप ध्यायतेब्रह्मपरमंव्यासायामिततेजसे ४४ यदुताहंत्वयापृष्टोवैराजात्पुरुषादिदम्
यथासीत्तदुपाख्यास्येप्रश्नानन्यांश्वकृत्स्नशः ४५ इतिश्रीभा०द्वितीयस्कंधेनवमोऽध्यायः ९ श्रीशुकउवाच अत्रसर्गोविसर्गश्चस्था-
नंपोषणमूतयः मन्वंतरेशानुकथानिरोधोमुक्तिराश्रयः १ दशमस्यविशुद्ध्यर्थंनवानामिहलक्षणम् वर्णयंतिमहात्मानःश्रुतेनार्थेनचांजसा २ भू
तमात्रेंद्रियधियांजन्मसर्गउदाहृतः ब्रह्मणोगुणवैषम्याद्विसर्गःपौरुषःस्मृतः ३ स्थितिर्वैकुंठविजयःपोषणंतदनुग्रहः मन्वंतराणिसद्धर्मऊतयः
कर्मवासनाः ४ अवतारानुचरितंहरेश्चास्यानुवर्तिनाम् पुंसामीशकथाःप्रोक्तानानाख्यानोपबृंहिताः ५ निरोधोस्यानुशयनमात्मनःसहशक्तिभिः
मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपंस्वरूपेणव्यवस्थितिः ६ आभासश्चनिरोधश्चयतश्चाध्यवसीयते सआश्रयःपरंब्रह्मपरमात्मेतिशब्द्यते ७ योऽध्यात्मिको
यंपुरुषः सोसावेवाधिदैविकः यस्तत्रोभयविच्छेदःसस्मृतोह्याधिभौतिकः ८

नांतत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिःस्थानम् स्वभक्तेषुतस्यानुग्रहः पोष
णम् तदनुगृहीतानां सतांमन्वंतराधिपतीनांधर्मः कर्मणांवासनाः वेञ्तंतुसंताने ऊयंते कर्मभिःसंतन्यतइत्यूतयः यद्वा हृस्वयर्थात्संश्लेषार्थाद्वाऽवतेर्द्वानोरिदंरूपम् ऊयं
तेकर्मभिर्बध्यंतेसंश्लिष्यंतइतिवाऊतयइत्यर्थः ४ हरेरवतारानुचरितमस्यानुवर्तिनांचसत्कथाईशानुकथाःप्रोक्ताइत्यर्थः ५ निरोधमाह अस्यात्मनोजीवस्यहरेर्योगनिद्रा
मनुपश्चात्स्वशक्तिभिश्चोपाधिभिःसह शयनंलयः निरोधः अन्यथारूपमविद्ययाऽध्यस्तंकर्तृत्वादिहित्वास्वरूपेणब्रह्मतयाव्यवस्थितिर्मुक्तिः ६ आभासःसृष्टिः निरोधोल
यश्च यतोभवति अध्यवसीयतेप्रकाशतेच सब्रह्मेतिपरमात्मेतिप्रसिद्धः आश्रयःकथ्यते ७ आश्रयस्वरूपंसपरोक्षानुभवेनस्पष्टंदर्शयितुमध्यात्मादिविभागमाह
योयमध्यात्मिकःपुरुषः चक्षुरादिकरणाभिमानीद्रष्टाजीवः सएवाधिदैविकः चक्षुराद्यधिष्ठातासूर्यादिः तत्रैकस्मिन्नेवउभयोर्द्विरूपयोर्विच्छेदोयस्मात्सआधिभौतिकः च
क्षुर्गोलकाद्युपलक्षितोदृश्योदेहः पुरुषइतिपुरुषस्यजीवस्योपाधिः सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयइत्यादिश्रुतेः ८ श्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५

एकमेकतराभाव इत्येतेषामन्योन्यसापेक्षसिद्धित्वेनानात्मत्वं दर्शयति तथाहि दृश्यं विना तत्प्रतीत्यनुमेयं करणं न सिध्यति नापि द्रष्टा न च तद्विना करणं प्रवर्तत्यनुमेयस्तदधिष्ठाता सूर्यादिः न चतं विना करणं प्रवर्तते न च तद्विना दृश्यमित्येवमेकतरस्याभावे एकं नोपलभामहे तत्र तदा तान्त्रितयमालोचनात्मकेन प्रत्ययेन यो वेद साक्षितया पश्यति स परमात्मा आश्रयः तेषामपि परस्परमाश्रयत्वमस्त्येवेति तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणं स्वाश्रयः अनन्याश्रयः स चासावन्येषामाश्रयश्चेति तथा च भगवान्वक्ष्यति दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रंध्रे परस्परं सिध्यति यः स्वतः खे आत्मा पदे वामपरस्य आद्यः स्वयानुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिरिति एते नैव व्यभिचारित्वात्तेषां मायामयत्वमप्युक्तम् अत एव पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः लोकैरमुष्यावयवाः सपालैरित्यनेनोक्तो विरोधोऽपि परिहृतः ९ उक्तमेवाध्यात्मादिविभागं प्रपंचयन् यदुक्तमहं त्वया पृष्टो वैराजात्पुरुषादिदम् यथाऽसीत्तदुपाख्यास्य इति यत्प्रतिज्ञातं तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना पुरुषो वैराजः अंडं विनिर्भिद्य पृथक्कृत्य विनिर्गतः पृथक्स्थित इत्यर्थः अयनं स्थानमन्विच्छन् विमृशन् यतः शुचिः स्वयमतः शुचीः शुद्धाः अपः गर्भोदकसंज्ञाः अस्राक्षीत् ससर्ज १० अप्सु वासं नारायणनामनिरुक्त्यास्पष्टयति तेन अप्सु वासेन यद्यस्मात्पुरुषो नरः तस्माद् उद्भवो यासां ताः नाराः आपो यनमस्येति नारायण इत्यर्थः तदुक्तम् आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति ११ तस्य प्रभावमाह द्रव्यमुपादानम् कर्मादीनि निमित्तानि जीवो भोक्ता यस्यानुग्रहात्संति कार्यक्षमा भवंतीत्यर्थः १२

एकमेकतराभावे यदा नोपलभामहे त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ९ पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदासौ स विनिर्गतः आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिः शुचीः १० तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासु सहस्रपरिवत्सरान् तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः ११ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च यदनुग्रहतः संति न संति यदुपेक्षया १२ एको नानात्वमन्विच्छन् योगतल्पात्समुत्थितः वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजत्त्रिधा १३ आदिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः अथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधाभिद्यत तच्छृणु १४ अंतः शरीर आकाशात्पुरुषस्य विचेष्टतः ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः १५ अनुप्राणंति यं प्राणाः प्राणंतं सर्वजंतुषु अपानंतमपानंति नरदेवमिवानुगाः १६ प्राणेनाक्षिपता क्षुत्तृडंतरा जायते प्रभोः पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत १७ मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते १८ विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयोः जले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत १९ नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वति तत्र वायुर्गंधवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः २०

योग एव तल्पः शय्या तस्मात् वीर्यं गर्भरूपं देहं हिरण्मयमिव प्रकाशबहुलम् १३ तस्यैव प्रपंचः अथेत्यादिना १४ अंतः शरीरे य आकाशः तस्मात् क्रियाशक्त्या तत्र विविधं चेष्टमानस्य सतः ओजः इंद्रियशक्तिः सहो मनःशक्तिः बलं देहशक्तिः ततः शक्त्यात्मकात् सूक्ष्माद्रूपात् प्राणः सूत्राख्यः महान्मुख्यः असुः प्राणः सर्वेषाम् १५ महत्त्वं दर्शयति प्राणा इंद्रियाणि यं प्राणंतं चेष्टां कुर्वंतमनु पश्चात् प्राणंति चेष्टां कुर्वंति अपानंतं चेष्टां त्यजंतमनु अपानंति चेष्टां त्यजंति राजानमनु भृत्या इव १६ क्षिपता चालयता निमित्तेन क्षुत्तृडादिकं प्रभोरिति विराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम् आजायते स्म ततः जक्षतः भक्षयितुमिच्छत इत्यर्थः प्राक् प्रथमं निरभिद्यत विभक्तमभूत् १७ तालु अधिष्ठानम् जिह्वा इंद्रियं नानारसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञातव्या एवं सर्वत्र अधिष्ठानमिंद्रियं देवता विषय इत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम् १८ विवक्षोः वक्तुमिच्छोः मुखत एव वह्निर्देवता वाक् इंद्रियम् व्याहृतं भाषणम् तयोरिति इंद्रियदेवताधीनत्वं कर्मणो दर्शयति १९ नभस्वति प्राणवायौ दोधूयति दोधूयमाने अत्यंतं प्रचलति सति तत्र नासिकायां वायुर्देवता गंधवहतीति तथा अनेन गंधो विषयो दर्शितः घ्राणः इंद्रियम् जिघृक्षतः गंधं ग्रहीतुमिच्छतः २० श्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५

निरालोकंप्रकाशशून्यमासीदितिशेषः निमीक्षिकमितिवदेकवद्भावः तदाआत्मानंदेहं चकारादन्यच्चवस्त्वादिदृक्षतः अक्षिणीस्थानम् ज्योतिः आदित्योदेवता चक्षुरिंद्रियम् ततोगुणस्यरूपस्यग्रहः ग्रहणं अनेनरूपंविषयोदर्शितः २१ ऋषिभिर्देवैः बोध्यमानस्य ततुआत्मनः प्रबोधनम् गृहीतुमिच्छतः ततोगुणग्रहः शब्दस्यग्रहणम् २२ मृदुत्वंचकाठिन्यंचलघुत्वंचगुरुत्वंचऔष्ण्यत्वमीषदुष्णत्वंच शीततांचेत्यर्थः यद्यप्युष्णत्वमपींद्रियविषयएवतथापितस्याजिघृक्षाभावादौष्ण्यत्वमित्युक्तम् गुर्वुष्णेतिपाठेयणादेशश्छांदसः वस्तुनएतान्धर्मान्जिघृक्षतः त्वक्निर्भिन्ना त्वगिंद्रियाधिष्ठानंचर्मजातमित्यर्थः तस्यांरोमाणिइंद्रियं महीरुहाश्चदेवताजाताः वस्तूनिहस्तेनातोलितेलघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोरपित्व-गिंद्रियविषयत्वमितिपौराणिकाः तत्रत्वचिअंतर्बहिश्चवातोवृतः आवृत्यास्थितः कर्तरिनिष्ठा कथंभूतः त्वचालब्धोगुणः स्पर्शोयेन अयमर्थः त्वगिंद्रियमेवबाह्यः कंडूतिसहितं स्पर्शंगृह्णत् लोमशब्देनोच्यते तत्रमहीरुहाणांदेवत्वमंतर्बहिश्चस्पर्शंगृह्णत् तदेवत्वक्शब्देनोच्यते तत्रवातोदेवता तथाचतृतीयेवक्ष्यति त्वचमस्यविनिर्भिन्नांविविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेनलोमभिः कंडूंयैरसौप्रतिपद्यते निर्भिन्नान्यस्यचर्माणिलोकपालोऽनिलोविशत् प्राणेनांशेनसंस्पर्शंयेनासौप्रतिपद्यतइति तत्रचर्माणीतिचर्मोपलक्षितात्वगित्यर्थः प्राणेनांशेनेति प्राणवायुव्याप्तेनत्वगिंद्रियेणेत्यर्थः बह्वृचश्रुतौत्वेकएवांशोनिर्दिष्टः त्वङ्निरभिद्यततत्वचोलोमानिलोमभ्यओषधिवनस्पतयइति २३ रुरुहतुः निर्भिन्नौ बलमिंद्रियं इंद्रोदेवता तदुभयाश्र

यदाऽत्मनिनिरालोकमात्मानंचादिदृक्षतः निर्भिन्नेह्यक्षिणीतस्यज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः २१ बोध्यमानस्यऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः कर्णौचनिरभिद्येतांदिशःश्रोत्रंगुणग्रहः २२ वस्तुनोमृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीतताम् जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्नातस्यांलोममहीरुहाः तत्रचांतर्बहिर्वातस्त्वचा-लब्धगुणोवृतः २३ हस्तौरुरुहतुस्तस्यनानाकर्मचिकीर्षया तयोस्तुबलमिंद्रश्च आदानमुभयाश्रयम् २४ गतिंजिगीषतःपादौरुरुहातेऽभिकामिकां पद्भ्यांयज्ञःस्वयंहव्यंकर्मभिःक्रियतेनृभिः २५ निरभिद्यतशिश्नोवैप्रजानंदामृतार्थिनः उपस्थआसीत्कामानांप्रियंतदुभयाश्रयम् २६ उत्सिसृक्षोर्धातुमलंनिरभिद्यतवैगुदम् ततःपायुस्ततोमित्रउत्सर्गउभयाश्रयः २७ आसिसृप्सोःपुरःपुर्यानाभिद्वारमपानतः तत्रापानस्ततोमृत्युःपृथक्त्वमुभयाश्रयम् २८ आदित्सोरन्नपानानामासन्कुक्ष्यंत्रनाडयः नद्यःसमुद्राश्चतयोस्तुष्टिःपुष्टिस्तदाश्रये २९ निदिध्यासोरात्ममायांहृदयंनिरभिद्यत ततोमनस्ततश्चंद्रः संकल्पःकामएवच ३०

यमादानंकर्म २४ अभिकामिकामभीष्टांविहितामित्यर्थः पद्भ्यांसहयज्ञोविष्णुरेवस्वयंतदाधिष्ठातृरूपेणास्थितः कर्मभिरितिगत्वास्याःकर्मशक्तिरिंद्रियमुक्तम् हव्यंक्रियतइतिगतिप्राप्यंयज्ञार्थं द्रव्यंविषयइत्युक्तम् नृभिरिति व्यष्टिजीवैश्चापि इयमेवरीतिरितिदर्शयन्नराधिकारित्वंयज्ञादीनांदर्शयति २५ प्रजाअपत्यम् आनंदोरतिः अमृतंस्वर्गादि तदर्थिनः शिश्नः अधिष्ठानं उपस्थइंद्रियम् प्रजापतिश्चासीत् इतिज्ञेयम् तदुभयाश्रयम् कामानांसंबंधिप्रियंसुखम् २६ धातुमलम् भुक्तान्नादीनामसारांशंत्यक्तुमिच्छोः गुदपायुमित्रोत्सर्गाः अधिष्ठानेंद्रियदेवताविषयाः २७ पुर्य्याः देहात्पुरः देहांतराणि आसिसृप्सोः सर्वतोगंतुमिच्छोः निरभिद्यतेत्यनुषंगः अपानतः अपगच्छतः पृथक्त्वंमरणम् नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्यांहि प्राणापानयोर्बंधविश्लेषमृत्युरितिप्रसिद्धम् २८ अन्नपानानामादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्षिश्च अंत्राणिचनाड्यश्चासन् तत्रकुक्षिराधिष्ठानम् अंत्राण्यन्नसंग्रहेकरणमिंद्रियस्थानीयम् नाड्यस्तुपानसंग्रहे तयोर्नाड्यंत्रवर्गयोः क्रमेणनद्यःसमुद्राश्चदेवते तुष्टिरुदरभरणम् पुष्टिस्तुरसपरिणामतःस्थौल्यम् तदाश्रयेतदुभयनिमित्ते तत्रान्नसंग्रहेच्छोः कुक्ष्यंत्रसमुद्रतुष्टयइतिचतुष्टयम् पानसंग्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टयइतिविवेकः २९ निदिध्यासोः नितरांचिंतयितुमिच्छोः कामोऽभिलाषः हृदयमनश्चंद्रसंकल्पाः अधिष्ठानादयः ३० ५ ५ ५ ५

तदेवमधिदेवादिभेदं विभज्योक्त्वा तदंशभूतानांधात्वादीनांस्वरूपमाह त्वगिति द्वाभ्याम् त्वक्स्थूलम् चर्मतदुपरिस्थितंसूक्ष्मम् त्वगादयोऽस्थ्यंताः द्वंद्वैकवद्भावेननिर्देशः स-
प्तयेधातवः तेभूम्यप्तेजोमयाः तेषांचपंच भौतिकत्वेऽपिवाय्वाकाशयोः आहारादिरूपेणसंवर्द्धकत्वाभावादेवमुक्तं ३१ गुणात्मकानिगुणेषुशब्दादिष्वात्मायेषाम् विषयाभिमु
खस्वभावानीत्यर्थः गुणाः शब्दादयः भूतादिरहंकारः ततः प्रकर्षेण भवंतीतितथा अहंकारकल्पितशोभनस्वभावाः नतुवस्तुतस्तथेत्यर्थः अत्रहेतुः यतोमनएवसर्वविकाराणा
मात्मास्वरूपं बुद्धिस्तु तथाभूतार्थविज्ञानरूपिणी नतुपरमार्थग्राहिणीति वैराग्यार्थमुक्तम् अनेनैवबुद्धिमनसोः स्वरूपंचोक्तम् ३२ उपसंहरति एतदिति प्रकृत्या सहाष्टभिः ३३
स्थूलमुक्त्वासूक्ष्मंसमष्टिलिंगशरीरमाह अतःपरमस्यकारणभूतम् सूक्ष्ममतींद्रियम् यतः अव्यक्तम् तत्कुतः यतोनिर्विशेषणम् अनादिमध्यनिधनमुत्पत्तिस्थितिलयशून्यं
नित्यंसदेकरूपम् अपक्षयादिशून्यमित्यर्थः अतएववाङ्मनसयोरविषयः द्वंद्वैक्यम् तस्मात्परं ३४ उपासनार्थंभगवत्यारोपितंरूपद्वयमपवदति अमुनीइति नगृण्हाति वस्तुतो-
नांगीकुर्वंति यतोमायासृष्टे ३५ यद्गुणकर्मकइतियदुक्तं भगवताब्रह्माणंप्रति तत्प्रपंचयितुं ब्रह्मादिरूपाणितत्कर्माणिचाह सइत्यादिनाइत्थंभावेनेत्यतः प्राक्तनेनग्रंथेन सभग-

त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः भूम्यप्तेजोमयाःसप्तप्राणोव्योमांबुवायुभिः ३१ गुणात्मकानींद्रियाणिभूतादिप्रभवागुणाः मनःसर्व-
विकारात्माबुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ३२ एतद्भगवतोरूपंस्थूलंतेव्याहृतंमया मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ३३ अतःपरंसूक्ष्मतममव्य-
क्तंनिर्विशेषणम् अनादिमध्यनिधनंनित्यंवाङ्मनसःपरम् ३४ अमुनीभगवद्रूपेमयातेअनुवर्णिते उभेअपिनगृण्हातिमायासृष्टेविपश्चितः ३५
सवाच्यवाचकतयाभगवान्ब्रह्मरूपधृक् नामरूपक्रियाधत्तेसकर्माकर्मकःपरः ३६ प्रजापतीन्मनून्देवानृषीन्पितृगणान्पृथक् सिद्धचारणगंधर्वान्
विद्याधरासुरगुह्यकान् ३७ किन्नराप्सरसोनागान्सर्पान्किंपुरुषोरगान् मातृरक्षःपिशाचांश्चप्रेतभूतविनायकान् ३८ कूष्मांडोन्मादवेतालान्या
तुधानान्ग्रहानपि खगान्मृगान्पशून्वृक्षान्गिरीन्नृपसरीसृपान् ३९ द्विविधाश्चतुर्विधायेऽन्येजलस्थलनभोकसः कुशलाकुशलामिश्राः कर्म
णांगतयस्त्विमाः ४० सत्वंरजस्तमइतितिस्रःसुरनृनारकाः तत्राप्येकैकशोराजन्भिद्यंतेगतयस्त्रिधा यदैकैकतरोऽन्याभ्यांस्वभावउपहन्यते ४१
सएवेदंजगद्धाताभगवान्धर्मरूपधृक् पुष्णातिस्थापयन्विश्वंतिर्यङ्नरसुरात्मभिः ४२ ततःकालाग्निरुद्रात्मायत्सृष्टमिदमात्मनः संनियच्छ
तिकालेनघनानीकमिवानिलः ४३

वान्ब्रह्मरूपधृक्सन्वाच्यवाचकतयावाचकतयानामानिवाच्यतयारूपाणिक्रियाश्चधत्ते सृजतीत्यर्थः मायया सकर्मासव्यापारः
सन् वस्तुतस्त्वकर्मकः ३६ एतत्प्रपंचयति प्रजापतीनितिसार्द्धैश्चतुर्भिः द्वितीयांतानांधत्तइत्यनेनान्वयः तत्रप्रजापत्यादीनिनामानितत्तद्वाच्यानिरूपाणितत्तत्कर्माणिचज्ञे-
यानि पृथक्तत्तदवांतरभेदेन ३७ ३८ गिरीनित्यस्यानंतरंनृपेतिसंबोधनं ३९ द्विविधाःस्थावरजंगमरूपेण चतुर्विधाः जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण जलस्थलनभांसिओ-
कांसियेषांतानपिधत्तइति पूर्वेणान्वयः यच्चराज्ञाएष्टंयावत्यःकर्मगतयोयादृशीर्द्विजसत्तमेतितस्यापिप्रसंगादनेनैवोत्तरमाह कुशलाउत्तमाः अकुशलानीचाः मिश्राइतिपदांतरं
मिश्राः मध्यमाः कर्मणांपुण्यपापमिश्राणांगतयः फलानि ४० सत्वादिभेदेनकर्मगतिवैचित्र्यंप्रपंचयति सत्त्वमितिसार्द्धेन सत्वादयस्तिस्रोगतयः सुरादिशब्दान्मनुष्यादीनामुपल
क्षणार्थाः अन्याभ्यांगुणाभ्यांस्वभावोगुणःउपहन्यतेअनुविश्यते ४१ ब्रह्मरूपेणस्रष्टृत्वमुक्त्वाविष्णुरूपेणपालकत्वमाह सएवभगवान्तिर्यगादिभिरवतारैरिदंविश्वंस्थापयन्पाल
यन् धर्मरूपेणपुष्णातिभोगैः संवर्द्धयति ४२ रुद्ररूपेणसंहर्तृत्वमाह ततइति आत्मनःसकाशाद्यदिदंसृष्टंतत्संनियच्छति संहरति ४३ ५ ५ ५

कर्तृत्वाद्यपवादेन दशमस्यशकाद्विमाह इत्थंभावेनसृष्ट्यादिरूपेण तस्माद्वाएतस्मादात्मन आकाशः संभूतः सोकामयत बहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुत्याकथितः सूरयस्तु परंकेवलमेवं रूपेणैवद्रष्टुंनार्हंति ४४ तत्किं यतः अस्यविश्वस्यजन्मादौकर्मणिपरस्येश्वरस्यइत्थंभावः कर्तृत्वंनास्ति श्रुत्याऽपितात्पर्येणनप्रतिपाद्यते किंतु अनुविधीयते अनुवर्ण्यते किमर्थं कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं हियतोमाययारोपितंप्रकाशितम् तथाचश्रुतिः निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनं इंद्रोमायाभिः पुरुरूपईयतेइत्याद्याः ४५ उक्तमर्थमुपसंहरति अयंत्विति ब्रह्मणः संबंधीकल्पोमहाकल्पः विकल्पोवांतरः तत्सहितः उदाहरणत्वेन संक्षेपतउक्तः कथंभूतः यत्रमहाकल्पेप्राकृताः महदादिसर्गाः अवांतरकल्पेच वैकृताः स्थावरादिसर्गाइत्य यंविधिः प्रकारः अन्यैर्महाकल्पादिभिः साधारणः ४६ वक्ष्यमाणंविस्तरंप्रतिजानीते परिमाणंस्थूलंसूक्ष्मंच कल्पस्यलक्षणमियान् एवंरूपइति तद्विग्रहमवांतरकल्पम् म- न्वंतरादिरूपंविभागंच यथावद्विस्तरेण पुरस्तात् तृतीयस्कंधेव्याख्यास्यामि तत्रपाद्मंकल्पमथोइति कार्त्स्न्येनव्याख्यायमानंशृणु ४७ यदर्थंसृष्ट्यादिनिरूपणंतदेवसाक्षात्प्रो

इत्थंभावेनकथितो भगवान्भगवत्तमः नेत्थंभावेनहिपरंद्रष्टुमर्हंतिसूरयः ४४ नास्यकर्मणिजन्मादौपरस्यानुविधीयते कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं माययारोपितंहितत् ४५ अयंतुब्रह्मणः कल्पः सविकल्पउदाहृतः विधिः साधारणोयत्रसर्गाः प्राकृतवैकृताः ४६ परिमाणंचकालस्यकल्पलक्ष णविग्रहम् यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृणु ४७ शौनकउवाच यदाहनोभवान्सूतक्षत्ताभागवतोत्तमः चचारतीर्थानि भुवस्त्यक्त्वाबंधून्सुदुस्त्यजान् ४८ कुत्रकौषारवेस्तस्य संवादोऽध्यात्मसंश्रितः यद्वासभगवांस्तस्मैपृष्टस्तत्त्वमुवाचह ४९ ब्रूहिनस्तदिदंसौम्य- विदुरस्यविचेष्टितम् बंधुत्यागनिमित्तंचतथैवागतवान्पुनः ५० सूतउवाच राज्ञापरीक्षिताप्रष्टोयदवोचन्महामुनिः तद्वोऽभिधास्येशृ णुतराज्ञः प्रश्नानुसारतः ५१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांपुरुषसंस्थानुवर्णनंनामदशमोऽध्यायः १०

तुकामः कथांतरंपृच्छति यदाहेति भुवः संबंधीनितीर्थानि यद्वा भुवः क्षेत्राणिचेति ४८ कौषारवेर्मैत्रेयस्य तस्यक्षत्तुश्च अध्यात्मज्ञानसंश्रितः संवादः ४९ पुनरागतवान् तत्रचाभिमि तंब्रूहि ५० राज्ञापृष्टइति अयमर्थः यत्यूयंपृच्छथ इदमेवराजापिशुकंपृष्टवान् शुकोऽपिविदुरमैत्रेयसंवादंपुरस्कृत्ययेपूर्वंराज्ञाकृताः प्रश्नाः तदनुसारेणसर्वंपुराणार्थमवोचत् तदेवाहं वोभिधास्यामितथैवशृणुतेति ५१ श्रीमद्भागवतंयेनस्वब्रह्मसुखतोमितं ब्रह्मनारदयोः प्रोक्तंतंवंदेगुरुमीश्वरम् १ यत्सूत्रयंत्रितंविश्वंनरीनर्तिजगत्रयं संततंतमेवपृच्छंतुयद् वशवर्तिनंमम २ द्वितीयस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपिका उद्दीप्यतामियंसद्भिर्यथास्यात्तत्त्वदीपकम् ३ ईक्षंतामिच्छयासंतः क्षमंतांममसाहसम् मयाहिस्वीयबोधाय कृतमेतन्नसर्व तः ४ इतिश्रीभागवतटीकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांभावार्थदीपिकायांद्वितीयस्कंधेदशमोऽध्यायः १० श्रीकृष्णार्पणमस्तु छ छ

इतिश्रीमद्भागवतद्वितीयस्कंधःसमाप्तः

अथश्रीमद्भागवततृतीयस्कंधप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः ॐनमोभगवतेवासुदेवाय तृतीयेतुत्रयस्त्रिंशदध्यायैःसर्गवर्णनम् ईशेक्षयागुणक्षोभात्सर्गोब्रह्मांडसंभवः १ तत्रतुप्रथमेऽध्यायेबंधून्हित्वागतायुषः निर्ग
तस्योद्धवेनादौसंवादःक्षत्तुरुच्यते २ अथतृतीयस्कंधव्याख्या भगवद्ब्रह्मसंप्रोक्तंसंक्षिप्तंवर्णितंपुरा प्राहभागवतंशेषप्रोक्तंविस्तरतःपुनः ३ द्वेधाहिश्रीमद्भागवतसंप्रदाय
प्रवृत्तिः एकतःसंक्षेपतः श्रीनारायणब्रह्मनारदादिद्वारेण अन्यतस्तुविस्तरतः शेषसनत्कुमारसांख्यायनादिद्वारेण तत्रद्वितीयेश्रीनारायणब्रह्मसंवादेनसंक्षेपतः चतुःश्लोक्याश्रीभा
गवतंनिरूपितंतदेवब्रह्मनारदसंवादेनदशलक्षणतयाकिंचिद्विस्तरेणोक्तम् तदेवशेषोक्तमतिविस्तरतोवक्तुंतृतीयाद्यारंभः तत्रतृतीयेप्रथमंक्षत्तुर्मैत्रेयसंगमश्चतुर्भिरध्यायैः ततोऽष्ट
भिःसविसर्गःसर्गप्रपंचः ततोविसर्गप्रस्तावेनसप्तभिर्वराहावतारः ततएकेनविसर्गसमाहारः तत्प्रसंगेनचतुर्भिःकपिलावतारः ततोनवभिःकपिलाख्यानमितित्रयस्त्रिंशताध्यायैःतृती
यस्कंधप्रवृत्तिः तत्रद्वितीयांते परिमाणंचकालस्यकल्पलक्षणविग्रहं यथापुरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमथोशृणुइतिप्रतिज्ञातमर्थंविस्तरेणनिरूपयितुमितिहासंप्रस्तौतिभगवाञ्शु
कःएवमितिद्वाभ्यां ऋद्धिमत्सर्वसंपद्भिःसंपूर्णम् १ किंच अतिश्लाघ्यंत्यागानर्हमित्याह यद्वैप्रसिद्धंगृहंवःपांडवानां मंत्रकृत्दौत्यकर्तासन् अयंश्रीकृष्णःबुद्धिसान्निधानादय

श्रीगणेशायनमः श्रीशुकउवाच एवमेतत्पुराप्रष्टोमैत्रेयोभगवान्किल क्षत्त्रावनंप्रविष्टेनत्यक्त्वास्वगृहमृद्धिमत् १ यद्वाअयंमंत्रकृद्वो
भगवानखिलेश्वरः पौरवेंद्रगृहंहित्वाप्रविवेशात्मसात्कृतम् २ राजोवाच कुत्रक्षत्तुर्भगवतामैत्रेयेणाससंगमः कदावासहसंवादएतद्वर्णय
नःप्रभो ३ नह्यल्पार्थोदयस्तस्यविदुरस्यामलात्मनः तस्मिन्वरीयसिप्रश्नःसाधुवादोपबृंहितः ४ सूतउवाच सएवमृषिवर्योयंपृष्टोराज्ञा
परीक्षिता प्रत्याहतंसुबहुवित्प्रीतात्माश्रूयतामिति ५ श्रीशुकउवाच यदातुराजास्वसुतानसाधून्पुष्णन्नधर्मेणविनष्टदृष्टिः भ्रातुर्य-
विष्ठस्यसुतान्विबंधून्प्रवेश्यलाक्षाभवनेददाह ६ यदासभायांकुरुदेवदेव्याःकेशाभिमर्शंसुतकर्मगर्ह्यम् नवारयामासनृपःस्नुषायाःस्वास्रैर्हरं-
त्याःकुचकुंकुमानि ७ द्यूतेत्वधर्मेणजितस्यसाधोःसत्यावलंबस्यवनागतस्य नयाचतोऽदात्समयेनदायंतमोजुषाणोयदजातशत्रोः ८ यदाचपार्थप्र
हितःसभायांजगद्गुरुर्यानिजगादकृष्णः नतानिपुंसाममृतायनानिराजोरुमेनेक्षतपुण्यलेशः ९ यदोपहूतोभवनंप्रविष्टोमंत्रायपृष्टःकिलपूर्वजेन अ
थाहतन्मंत्रदृशांवरीयान्यन्मंत्रिणोवैदुरिकंवदंति १०

मितिनिर्देशः पौरवेंद्रोदुर्योधनः तस्यगृहंहित्वा अनाहूतएवप्रविवेश तत्रहेतुः आत्मसात्कृतमात्मीयत्वेनगृहीतं २ कु
त्रसंगमआसबभूव ३ वरीयसिश्रेष्ठे अल्पस्यार्थस्योदयोयस्मात् तथाभूतोनभवति साधुवादेनसतामनुमोदनेनउपबृंहितःसंवर्धितः यद्वासाधोर्मैत्रेयस्यवादेनउत्तरेणश्लाघितइत्यर्थः
४ ५ यविष्ठस्यकनिष्ठस्यपांडोःविबंधून्पितृहीनान् ६ त्यागानर्हस्यापिगृहस्यत्यागेहेतुत्वेनकौरवापराधानाह यदेत्येकादशभिः एतेषांचतदासक्षत्ताअयादित्येकादशेक्रियासंबंधः कु
रुदेवस्ययुधिष्ठिरस्यदेव्याःद्रौपद्याःआत्मनःस्नुषायाःस्वीयैरस्रैरश्रुभिःस्वकुचकुंकुमानिरिपुस्त्रीणांवातद्भर्तृवधेनहरंत्याः ७ सत्यावलंबस्यसत्याश्रयस्यवनात्प्रत्यागतस्यसमये
नपूर्वकृतेनदायंयाचमानस्ययत् यदानअदात्नददौ तमोमोहंजुषाणःपुष्णन्सेवमानः अविवेकंवा ८ यानिवचनानिपुंसांभीष्मादीनाममृतायनानि अमृतस्रावीणि राजाधृतरा
ष्ट्रःदुर्योधनोवा उरुबहुनमेने क्षतोनष्टःपुण्यलेशोयस्यसः नसुखकीर्तिधर्मादिहेतुःकिंतुराज्यप्राप्तिमात्रहेतुःपुण्यलेशएवासीत् तस्यापिनष्टत्वात् अनादृतवानित्यर्थः ९ इदानींवि
दुरस्यैवकृतंपराभवंदर्शयतिषड्भिः यदापूर्वजेनधृतराष्ट्रेणमंत्रायचोपहूतोऽतर्गृहंप्रविष्टोमंत्रंपृष्टःसन् अथअनंतरंयदाहकिंमंत्रिणोद्यापियद्वैदुरिकंविदुरवाक्यमितिप्रसिद्धंवदंति १०

तदेवाह अजातशत्रोरितित्रिभिः तव आगः अपराधं सहमानस्य दायंप्रतियच्छदेहि यत्रापराधेअनुजैः सहवर्तमानोवृकोदर रूपोऽहिः क्रोधेनश्वसन् वर्तते यत्यस्मात्त्वमलमत्यर्थं बिभेषि ११ ननुममताहशाः पुत्राः बहवः संतीतिगर्वंमाकुर्याइत्याह पार्थास्त्वमुकुंद आत्मीयत्वेन गृहीतवान् सचदेवः तत्रापिभगवान्नतुप्राकृतः किंच सहक्षितिदेवैर्देवैश्चेंद्रादिभिर्वर्तमानः यतोऽसौतत्रैवविप्राः देवाश्चेत्यर्थः स्वपुर्यामेवसकलवमास्तेनत्वन्यत्रगतः किंच यदुदेवानांदेवः पूज्यः यतोऽसौतत्रैवयदुप्रवीराइत्यर्थः किंच नृदेवेषुमंडलेश्वरेषुदीव्यंतिप्रकाशंतइतिनृदेव देवाराजानः विनिर्जिताअशेषान्नृदेवायेन यतोसौतत्रैवसर्वेराजानः अतः पार्थानांदायंदेहीति १२ दुर्योधनस्तन्नमन्यतइतिचेदतआह सएषमूर्तोदोषएवगृहान् प्रविश्यआस्तेदोषत्वेहेतुः पुरुषद्विड्श्रीकृष्णद्वेष्टा कोऽसौयंत्वमपत्यमत्यापुष्णासिनत्वपत्यमसौ नपतत्यस्मादितिस्यपत्यंप्राहुः गताश्रीर्यस्मात्सत्वमित्याक्रोशति अतएनम् अशेवममंगलंआशुत्यज कथंपुत्रस्त्याज्यस्तत्राह कुलस्यकौशलाय त्यजदेकंकुलस्यार्थेइतिहिन्यायः १३ इत्यूचिवान् एवमुक्तवान् असौक्षत्ताविदुरः सतांस्पृहणीयंशीलंयस्यसः कर्णदुःशासनशकुनिसहितेनदुर्योधनेन असत्कृतः तिरस्कृतः १४ तिरस्कारमाह कइति दासीसुतोस्यत्राह्वानानर्हः जिह्मश्चकुटिलः जिह्मतामाह यस्यबलिनाअन्नेनपुष्टस्तस्मिन्नेवप्रतीपः

अजातशत्रोः प्रतियच्छदायंतितिक्षतोदुर्विषहंतवागः सहानुजोयत्रवृकोदराहिः श्वसन्रुषायत्त्वमलंबिभेषि ११ पार्थांस्तुदेवोभगवान्मुकुंदोगृहीतवान्सक्षितिदेवदेवः आस्तेस्वपुर्यांयदुदेवदेवोविनिर्जिताशेषनृदेवदेवः १२ सएषदोषः पुरुषद्विडास्तेगृहान्प्रविष्टोयमपत्यमत्या पुष्णासिकृष्णाद्विमुखोगतश्रीस्त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय १३ इत्यूचिवांस्तत्रसुयोधनेनप्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण असत्कृतः सत्स्पृहणीयशीलः क्षत्तासकर्णानुजसौबलेन १४ कएनमत्रोपजुहावजिह्मंदास्याः सुतंयद्बलिनैवपुष्टः तस्मिन्प्रतीपः परकृत्यआस्तेनिर्वास्यतामाशुपुराच्छ्वसानः १५ सइत्थमत्युल्बणकर्णबाणैर्भ्रातुः पुरोमर्मसुताडितोऽपि स्वयंधनुर्द्वारिनिधायमायांगतव्यथोऽयादुरुमानयानः १६ सनिर्गतः कौरवपुण्यलब्धोगजाह्वयात्तीर्थपदः पदानि अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयोर्व्यांस्वधिष्ठितोयानिसहस्रमूर्तिः १७ पुरेषुपुण्योपवनाद्रिकुंजेष्वपंकतोयेषुसरित्सरस्सु अनंतलिंगैःसमलंकृतेषुचचारतीर्थायतनेष्वनन्यः १८ गांपर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिः सदाप्लुतोऽधःशयनोऽवधूतः अलक्षितः स्वैरवधूतवेषोव्रतानिचेरे हरितोषणानि १९

प्रतिकूलः परेषांकार्येवर्तते अतः पुरान्निर्वास्यतांश्वसानः श्वसन् जीवनमात्रशेषइत्यर्थः प्राणांतरेश्मशानवदमंगलः १५ अत्युल्बणैः कर्णयोर्बाणवत्प्रविशद्भिः परुषवाक्यैर्मर्मसुताडितोऽपि गतव्यथः तत्रहेतुः मायासुरुबहुमानयन् अहोमायायामाहात्म्यमितितामेवतत्रहेतुंमन्यमानः तन्निःसारणात्पूर्वंस्वयमेवअयात् निर्जगाम किंकृत्वाएतेनूनंमरिष्यंतिकिंधनुषेति तस्यद्वारिधनुर्निधाय यद्वा भीमादिभिः संगत्यअस्माभिर्योत्स्यतीतिमाशंकीतिधनुर्निधानं १६ ततोनिर्गतस्यतीर्थाटनप्रकारमाह सइत्यष्टभिः सगजाह्वयान्निर्गतः सन्तीर्थंपादोयस्यतस्यहरेः पदानिक्षेत्राणिपुण्यचिकीर्षया अन्वाक्रमत् प्रत्यपद्यतकौरवाणांपुण्येनलब्धइतितेषांभाग्यमेवतेनरूपेणगतमितिसूचितं उर्व्यांसहस्रमूर्तिर्ब्रह्मरुद्राद्यनेकमूर्तिः सन् तीर्थपान् यानियानि अधिष्ठायस्थितः तानितानिजगामेत्यर्थः १७ पुण्यानियान्युपवनादीनितेषुकुंजलतादिगूढस्थानम् अपंकानितोयानियेषांतेषुसरित्सरस्सुच तीर्थेषु आयतनेषुचक्षेत्रेषुकीदृशेषु अनंतस्यलिंगैर्मूर्तिभिः सम्यगलंकृतेषु अनन्यः एकाकी १८ किंचगांपर्यटन् व्रतानिचेरेचचार मेध्यापवित्राविविक्ताअसंकीर्णावृत्तिर्जीविकायस्य सदाप्लुतः प्रतितीर्थंस्नातः अधःशयनंयस्य अवधूतः असंस्कृतदेहः अवधूतवेषोवल्कलादिधारी अतएवस्वैरलक्षितः १९ श्रीकृष्णायनमः

एकस्यैवचक्रं सैन्यं यस्यां एकमेवराजचिन्हं श्वेतातपत्रं यस्यां ताम् आजितेन श्रीकृष्णेन सहायेन २० तत्र प्रभासे परस्परस्पर्द्धयानिमित्तभूतया स्वसुहृदां कौरवाणां विनाशं विनाशं अशृणोत् परस्परनाशे दृष्टांतः वेणुजं वन्हिं संश्रयते यद्वनं तद्यथा दग्धं भवति तथा प्रत्यकू उद्मुखाभिमुखम् २१ त्रितादीनामेकादशतीर्थानि तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धानि आसेवितवान् २२ द्विजदेवैऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अंगमंगं प्रतिवर्तन इति प्रत्यंगानि आयुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तेनांकितानि मूर्धन्य हेमकुंभेषु चिन्हितानि मंदिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णोरायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च आसिषेवे येषां चक्रांकितमंदिरवतां दर्शनात् श्रीकृष्णस्मरणं भवति २३ अतिव्रज्य अतिक्रम्य यावदुद्धवः प्राप्तस्तावत्स्वयमपि यमुनामुपेत्य २४ सविदुरः प्राक्तनयं पूर्वशिष्यं नीतिशास्त्रे पाठांतरे प्रासीनयो नीतिशास्त्रं येन तम् प्रतीतं प्रख्यातं स्वानां ज्ञातीनां भद्रम् अपृच्छत् प्रश्नेहेतुः भगवतः प्रजानां पाप्याणाम् २५ प्रथमं तावत् रामकृष्णयोः कुशलं पृच्छति कच्चिदिति प्रश्ने स्वनाभोभवः स्वनाभ्यः पाद्मो ब्रह्मा तस्यानुवृत्त्या प्रार्थनया इहावतीर्णौ कुशलमासाते वर्तेते कृतक्षयो-

इत्थं व्रजन्भारतमेववर्षं कालेन यावद्गतवान्प्रभासम् तावच्छशास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः २० तत्राथ शुश्राव सुहृद्विनष्टिं वनं यथा वेणुजवन्हिसंश्रयम् संस्पर्धया दग्धमथानुशोचन्सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीम् २१ तस्यां त्रितस्योशनसो मनोश्च पृथोरथाग्नेरसितस्य वायोः तीर्थं सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य स आसिषेवे २२ अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः कृतानि नानायतनानि विष्णोः प्रत्यंगमुख्यांकितमंदिराणि यद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरंति २३ ततस्त्वतिव्रज्य सुराष्ट्रमृद्धं सौवीरमत्स्यान्कुरुजांगलांश्च कालेन तावद्यमुनामुपेत्य तत्रोद्धवं भागवतं ददर्श २४ स वासुदेवानुचरं प्रशांतं बृहस्पतेः प्राक्तनयं प्रतीतम् आलिंग्य गाढं प्रणयेन भद्रं स्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानाम् २५ कच्चित्पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्यपाद्मानुवृत्त्येह किलावतीर्णौ आसात उर्व्याः कुशलं विधाय कृतक्षणौ कुशलं शूरगेहे २६ कच्चित्कुरूणां परमः सुहृन्नो भामः स आस्ते सुखमंग शौरिः यो वै स्वसॄणां पितृवद्ददाति वरान्वदान्यो वरतर्पणेन २७ कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्न आस्ते सुखमंग वीरः यं रुक्मिणी भगवतोऽभिलेभे आराध्य विप्रान्स्मरमादिसर्गे २८ कच्चित्सुखं सात्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणामधिपः स आस्ते यमभ्यषिंचच्छतपत्रनेत्रो नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् २९ कच्चिद्धरेः सौम्य सुतः सदृक्ष आस्तेऽग्रणी रथिनां साधु सांबः असूत यं जांबवती व्रताढ्या देवं गुहं योऽम्बिकया धृतोऽग्रे ३० क्षेमं स कच्चिद्युयुधान आस्ते यः फाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः लेभेंऽजसाधोक्षजसेवयैव गतिं तदीयां यतिभिर्दुरापाम् ३१ कच्चिद्बुधः स्वस्त्यनमीव आस्ते श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्नः यः कृष्णपादांकितमार्गपांसुष्वचेष्टत प्रेमविभिन्नधैर्यः ३२

दत्तावसरो सर्वेषां कृतोत्सवाविति वा तयोर्नित्यकुशलत्वेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टौ शूरसेनस्य गृहे कच्चिदासाते इति प्रश्नः २६ यदूनां कुशलं पृच्छति नवभिः भामः पूज्यः शौरिर्वसुदेवः यद्वा भामो भगिनीभर्ता कुंतीवसुदेवस्य भगिनी अतो देवकी पांडोर्भगिनीति लोकव्यवहारः वरानर्थान्वदान्यः अत्युदारः वराणां तत्पत्नीनां तर्पणेन संतर्पणेन सह २७ वरूथाधिपतिः सेनानीः आदिसर्गे पूर्वजन्मनि स्मरं कामं सन्तम् अभिलेभे पुत्रं लब्धवती २८ सात्वतादीनामधिपः उग्रसेनः शतपत्रनेत्रः श्रीकृष्णः नृपासनाशां राज्याभिलाषं परिहृत्य प्रायाभयेन दूरात् स्थितमित्यर्थः २९ हे सौम्य हरेः सुतस्तेन सदृक्षः सदृशः साधु सुखमास्ते गुहं स्वामिकार्तिकेयम् अग्रे पूर्वजन्मनि यो भवान्या गर्भे धृतः तम् ३० युयुधानः सात्यकिः क्षेमं कुशलमास्ते फाल्गुनादर्जुनाल्लब्धं धनुषो रहस्यं येन तदीयामधोक्षजसंबंधिनीम् ३१ श्वफल्कपुत्रोऽक्रूरः बुधो विद्वान् अतो भगवंतं प्रपन्नः अनुसृतः अत एवानमीवो निष्पापः भक्तोलिंगं योऽचेष्टत व्यलुठत् प्रेम्णा विभिन्नं विदीर्णं धैर्यं यस्य सः स्वस्ति क्षेममास्ते ३२ ६ ७

देवकनामायोभोज स्तस्यपुत्र्यादेवक्याविष्णुःप्रजापुत्रोयस्याः तस्यादेवमातुरदितेरिवकच्चित्‌शिवंयज्ञवितानरूपमर्थंत्रयीयथाप्रकाशकतयाबिभर्तितथादधार ३३ सात्वता-
नामुपासकानांकामान्‌ दोग्धिपूरयतीतिकामदुघः भगवत्त्वेहेतुः यंशब्दस्यशास्त्रस्ययोनिंकारणमामनंतिवेदाः कुतःमनोमयं मनसःप्रवर्तकं तत्कुतः सत्वस्यांतःकरणस्यच
तुर्विधस्यतुरीयंतत्त्वंचतुर्थमधिदैवंचित्ताहंकारबुद्धिमनसामंतःकरणभेदानांक्रमेणवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाह्याधिष्ठातारः मनसश्चशब्दयोनित्वंप्रसिद्धं मनःपूर्वरू
पंवाग्उत्तररूपमिति तथाअन्योंऽतरआत्मामनोमयइतिप्रस्तुत्यतस्ययजुरेवशिरः ऋग्दक्षिणःपक्षःसामोत्तरःपक्षइत्यादिश्रुतेस्तथाचशिक्षायां आत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थान्मनो
युंक्तेविवक्षया मनःकायाग्निमाहंतिसप्रेरयतिमारुतम्‌ मारुतस्तूरसिचरन्मंद्रंजनयतिस्वरमित्यादि ३४ अपिस्वित्‌ किंस्वित्‌ अन्येचस्वस्तिचरंतिनिजस्यदेहादिव्यतिरि
क्तस्यात्मनोदैवंश्रीकृष्णमनन्यवृत्त्याएकांतभक्तिभावेनयेसम्यगनुव्रताः अनुसृताः हृदीकश्चसत्यभामायाआत्मजाश्चचारुदेष्णश्चगदश्चादिर्येषांतेपि ३५ इदानींकुरून्‌पृच्छतिष
ड्भिः अपिकिं स्वदोर्भ्यांस्वबाहुवत्‌वर्तमानाभ्यांविजयाच्युताभ्यामर्जुनकृष्णाभ्यांधर्ममार्गेणधर्मोयुधिष्ठिरः सेतुंधर्ममर्यादांपरिपाति यस्यसभायांविजयानुवृत्त्याजयपरंपरयाअर्जुनस्य

कच्चिच्छिवंदेवकभोज पुत्र्याविष्णुप्रजायाइवदेवमातुः यावैस्वगर्भेणदधारदेवंत्रयीयथायज्ञवितानमर्थम्‌ ३३ अपिस्विदास्तेभगवान्सुखंवोयः
सात्वतांकामदुघोनिरुद्धः यमामनंतिस्मह शब्दयोनिंमनोमयंसत्वतुरीयतत्त्वम्‌ ३४ अपिस्विदन्येचनिजात्मदैवमनन्यवृत्त्यासमनुव्रतायेहृदी-
कसत्यात्मजचारुदेष्णगदादयःस्वस्तिचरंतिसौम्य ३५ अपिस्विदोर्भ्यांविजयाच्युताभ्यांधर्मेणधर्मःपरिपातिसेतुम्‌ दुर्योधनोतप्यतयत्सभायांसाम्रा
ज्यलक्ष्म्याविजयानुवृत्त्या ३६ किंवाकृताघेष्वघमत्यमर्षीभीमोहिवद्दीर्घतमंव्यमुंचत्‌ यस्याङ्घ्रिपातंरणभूर्नसेहेमार्गंगदायाश्चरतोविचित्रम्‌ ३७ कच्चि
द्यशोधारथयूथपानांगांडीवधन्वोपरतारिरास्ते अलक्षितोयच्छरकूटगूढोमायाकिरातोगिरिशस्तुतोष ३८ यमावुतस्वित्तनयौपृथायाःपार्थैर्वृतौप-
क्ष्मभिरक्षिणीव रेमातउद्दायमृधेस्वरिक्थंपरात्सुपर्णाविववज्रिवक्त्रात्‌ ३९ अहोपृथापिध्रियतेऽर्भकार्थेराजर्षिवर्येणविनापितेन यस्त्वेकवीरो
ऽधिरथोविजिग्येधनुर्द्वितीयःककुभश्चतस्रः ४० सौम्यानुशोचेतमधःपतंतंभ्रात्रेपरेतायविदुद्रुहेयः निर्यापितोयेनसुहृत्स्वपुर्याअहंस्वपुत्रान्समनुव्रतेन
४१

सेवयेतिवा एवंभूतंयस्यैश्वर्यमित्यर्थः ३६ कृताघेषुकृतापराधेषुस्वकर्तृकमघंदीर्घतमंबहुकालानुचिंतितमहिवदत्यमर्षीभीमः किंव्यमुंचन्नोवा गदायाविचित्रांविविधंमार्गं
चरतः ३७ रथयूथपानांमध्येयशोधाः कीर्तिधारी यद्वास्वीयानांतेषांकीर्तिप्रदः उपरताअरयोयस्मात्‌ यस्यशरकूटेन बाणसमूहेनगूढः आच्छन्नः ३८ उतस्वित्‌ किंस्वित्‌ यमौ-
नकुलसहदेवौरेमातेक्रीडातेइत्यर्थः माद्र्याःसुतावपिपृथायास्तनयौपृथायाःपुत्रैर्वृतौसुपर्णाविवरेमाते किंकृत्वापरात्‌दुर्योधनात्‌स्वरिक्थंस्वीयंराज्यमुद्दाय आच्छिद्यवज्रिव-
क्त्रात्‌इंद्रस्यमुखात्स्वरिक्थममृतंगरुडइवेति यद्वासुपर्णाविवेति यदिद्वौगरुडौअमृतमानयेतांतर्हितद्वत्‌ अक्षिणीवेतिमणिवादिगणत्वात्संधिः ३९ पृथायाःकिंतुकुशलंपृच्छे-
यंयतस्तस्याःपांडुनाविनाप्राणधारणमेवाश्चर्यमित्याह अहोइति ध्रियतेजीवतिनचात्याश्चर्यंयतोऽर्भकार्थेध्रियतेनभोगार्थंतथापित्वाश्चर्यमेवेत्याह तेनतथाभूतेनाविनातदेवाह य-
स्त्विति धनुरेवद्वितीयंसहायोयस्य ४० पृथाअर्भकार्थेजीवतीतियुक्तमेवेत्याह हेसौम्यतंधृतराष्ट्रंजीवंतमनुशोचामि तत्किमधःपतंतंनरकहेतुः परेतायमृतायभ्रात्रेपांडवेतत्सुतद्रो-
हेणयोविदुद्रुहेद्रोहंकृतवान्‌ किंचजीवतोपिभ्रातुर्ममापकृतवानित्याह येनसुहृत्‌भ्राता अहंस्वपुर्याःसकाशान्निर्यापितः विवासितः ४१ ५ ५ ५

अहोखलुविस्मयोजानतोऽपिनस्यैवंदुश्चेष्टितंयतस्त्वंसाधुरपिदुःखंप्रापितोसीत्यतआह सोऽहंहरेःप्रसादात्तस्यपदवींमाहात्म्यंपश्यन्नुगतविस्मयः अत्रभूतलेनान्योपलक्ष्यःगूढःसन्स्वं
चिरामि कथंभूतस्यमर्त्यविडंबनेनऐश्वर्याच्छादकेनमानुष्यानुकरणेननृणांदृशश्चित्तवृत्तीःचालयतःभ्रामयतः४२ ननुहरेःकिमेवंलीलयायेनस्वभक्तानांवनवासादिकंशापभवंति
सस्यचदौत्येबंधनोद्यमादिपराभवःतद्दूरंतेषामपराधानंतरमेवहननं नापराधोपेक्षेत्यतआह नूनंनिश्चितंत्रिभिर्मदैरुत्पथानामुद्धतानांवधाद्धेतोःप्रपन्नानामार्तिंजिहीर्षयाईशः
अघसमयएवहंतुंसमर्थोपिकुरूणामघमुपेक्षत तदानीमेवतेषांवधेसर्वदुष्टराजवधोनस्यादित्याशयेनेत्यर्थः विद्यामदोधनमदस्तथैवाभिजनोमदः एतेमदामदांधानांतएवहिसतां
दमाः इतित्रयोमदाः ४३ सर्वदुर्हृत्तवधाद्यर्थमेवभगवतोजन्मकर्माणिनान्यथेतिकैमुत्यन्यायेनाह अजस्यापिजन्मअकर्तुरपिकर्माणिपुंसांग्रहणायकर्मसुप्रवृत्तये अन्यथानचेदेवंतं
र्हिभगवतोजन्मादिकथातावदास्ताम् कोवान्योपिगुणानांपरोगुणातीतोदेहयोगंकर्मविस्तारंवाऽर्हतीति ४४ तस्मादेवंभूताचिंत्यमायाविनोदस्यकथांकथयेत्याह तस्यप्रपन्नायेऽखि
ललोकपालाः तेषामन्येषांचस्वीयेऽनुशासनेस्थितानामर्थायप्रयोजनायचयदुष्वजातस्य तीर्थंसंसारतारिणीकीर्तिर्यस्येति ४५ इतितृतीयस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ द्विती

सोऽहंहरेर्मर्त्यविडंबनेनदृशोनृणांचालयतोविधातुः नान्योपलक्ष्यःपदवींप्रसादाच्चरामिपश्यन्गतविस्मयोत्र ४२ नूनंनृपाणांत्रिमदोत्पथानांमहीं
मुहुश्चालयतांचमूमिः वधात्प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशोप्युपेक्षताघंभगवान्कुरूणाम् ४३ अजस्यजन्मोत्पथनाशनायकर्माण्यकर्तुर्ग्रहणायपुंसाम् नन्व
न्यथाकोऽर्हतिदेहयोगंपरोगुणानामुतकर्मतंत्रम् ४४ तस्यप्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासनेस्वे अर्थायजातस्ययदुष्वजस्यवार्तांसखेकीर्तय
पुण्यकीर्तेः ४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेप्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुकउवाच इतिभागवतःपृष्टःक्षत्त्रावार्तां
प्रियाश्रयाम् प्रतिवक्तुंनचोत्सेहऔत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः १ यःपंचहायनोमात्राप्रातराशाययाचितः तन्नैच्छद्रचयन्यस्यसपर्यांबाललीलया २ सकथंसेव
यातस्यकालेनजरसंगतः पृष्टोवार्तांप्रतिब्रूयाद्भर्तुःपादावनुस्मरन् ३ समुहूर्तमभूत्तूष्णींकृष्णांघ्रिसुधयाभृशम् तीव्रेणभक्तियोगेननिमग्नःसाधुनिर्वृतः ४
पुलकोद्भिन्नसर्वांगोमुंचन्मीलद्दृशाशुचः पूर्णार्थोलक्षितस्तेनस्नेहप्रसरसंप्लुतः ५ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकंपुनरागतः विमृज्यनेत्रेविदुरंप्रत्याहोद्धवउत्स्म
यन् ६ उद्धवउवाच कृष्णद्युमणिनिम्लोचेगीर्णेष्वजगरेणह किंनुनःकुशलंब्रूयांगतश्रीषुगृहेष्वहम् ७ दुर्भगोबतलोकोयंयदवोनितरामपि येसंव
संतोनविदुर्हरिंमीनाइवोडुपम् ८ येकृष्णाविश्लेषादनुशोचन्नथोद्धवः क्षत्त्रेबालचरित्राणिकृष्णस्यावर्णयन्श्वसन् १ नदेवंप्रियवार्तांपृष्टस्योद्धवस्यश्रीकृष्णविरहोत्कंठ्यावे
शेनप्रतिवचनासामर्थ्यमाहषड्भिः इतीति स्मारितईश्वरोयस्य १ एतदेवकैमुत्यन्यायेनप्रपंचयति यइतिद्वाभ्यां यःपंचवर्षोऽपिबाललीलयेतिकृष्णंकंचित्परिकल्प्यकल्पितैरेवसाधनैःपरिच
र्यांकुर्वन् प्रातर्भोजनार्थंप्रार्थितोऽपितद्भोजनंनैच्छत् २ जरसंवृद्धत्वंगतःप्राप्तः ३ श्रीकृष्णांघ्रिसुधयासाधुनिर्वृतःतस्यामेवतीव्रेणाविवशत्वापादकेनभक्तियोगेनभृशंनिमग्नश्च ४ पु
लकैरुद्भिन्नानिउज्जृंभितानिसर्वाण्यंगानियस्यमीलंत्याद्दृशाशुचःअश्रूणिमुंचन् तेनविदुरेणपूर्णार्थःकृतार्थोलक्षितः यतोभगवतियःस्नेहःतस्यप्रसरःपूरःतस्मिन्संप्लुतोनिमग्नः ५
भगवानेवलोकःतस्मात्नृलोकंदेहानुसंधानमुत्स्मयन् यदुकुलसंहारादिभगवच्चातुर्यस्मरणेनविस्मयंप्राप्नुवन् ६ श्रीकृष्णविरहेणसंतप्यमानःप्रत्याह श्रीकृष्णएवद्युमणिःसूर्यः
तस्यनिम्लोचेअस्तमयेसति अजगरेणकालमहासर्पेणगीर्णेषुनिगिलितेषुनोगृहेषुतत्रस्थानांबंधूनांकिंनुकुशलंब्रूयाम् ७ अनुशोचन्नाह दुर्भगोभाग्यहीनःयेसहवसंतोपिश्रीह
रिंयमितिनविदुः यथाक्षीरसमुद्रेजातमुडुपंनदातत्रत्यामीनाः केवलंकमनीयःकश्चिज्जलचरइत्येवंविदुः नत्वमृतमयइतितद्वत् यद्वाजलेप्रतिबिंबितंचंद्रंयथेति ८ ५

भाग्यहीनत्वादेवनविदुः नतुज्ञानसामर्थ्याभावादित्याह इंगितेति चित्तस्थंजानंतीतितथा पुरुअतिशयेनप्रौढानिपुणाः एकस्मिन्नेवस्थानेआरमंतीतितथाएवंभूताअपिभूतानामावा
समीश्वरंसंतंसात्वतामृषभंसात्वतश्रेष्ठममन्यत ९ येयादवादेवमायायास्पृष्टाव्यामोहिताः यादवोऽयमस्मद्बंधुरितिवदंति येचाशिशुपालादयोऽसदेवान्यद्वैरमाश्रिताःनिंदंति तेषांवाक्यै
रात्मनिहरौ उप्तात्मनोनिक्षिप्तचित्तस्यमादृशस्यबुद्धिर्नभ्राम्यतेमोहंनप्राप्यते अन्येतुमूढाएवेत्यर्थः १० कोऽसौहरिरित्यपेक्षायामाह प्रदर्श्येति नतप्तंतपोयैः अतोवितृप्तादृशोयेषांते
षांस्वबिंबंश्रीमूर्तिमेतावंतंकालंदर्शयित्वायोऽतर्हितवान् लोकस्यलोचनमादाय आच्छिद्यतादृशस्यान्यस्यविलोकनीयस्याभावात् ११ तदेवबिंबंवर्णयतित्रिभिः यन्मर्त्यलीलास्
औपयिकंयोग्यं स्वस्यापिविस्मयजनकं यतःसौभगर्द्धेः सौभाग्यातिशयस्यपरमंपदंपराकाष्ठा भूषणानांभूषणान्यंगानियस्मिन् १२ दृशांस्वस्त्ययनंपरमानंदकरम् त्रिभुवनस्थो
लोकःप्राणिमात्रम् अथ इदानीमिहाबिंबे अर्वाक्सृतौअर्वाचीनसंसारनिर्माणेमनुष्यनिर्माणेवा यत्कौशलंनैपुण्यंतत्कार्त्स्न्येनगतमुपक्षीणंनातःपरंतस्यकौशलमस्तीत्येवंमेने तन्मूर्तौवे
धातुःसज्जत्वाभावेऽपिलोकदृष्टिरियमुक्ता १३ अनुरागेणप्लुतोव्याप्तः हासःरासोविनोदश्च लीलावलोकश्चतैः स्वकृतहासाद्यनंतरं प्रतिलब्धोमानोयाभिस्तादृग्भिःसह अनुप्रवृ-

इंगितज्ञाःपुरुप्रौढाएकारामाश्चसात्वताः सात्वतामृषभंसर्वेभूतावासममंसत ९ देवस्यमाययास्पृष्टायेचान्यदसदाश्रिताः भ्राम्यतेधीर्नतद्वाक्यैरा-
त्मन्युप्तात्मनोहरौ १० प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशांनृणाम् आदायांतरधाद्यस्तुस्वबिंबंलोकलोचनम् ११ यन्मर्त्यलीलौपयिकंस्वयोगमायाबलंदर्श
यतागृहीतम् विस्मापनंस्वस्यचसौभगर्द्धेः परंपदंभूषणभूषणांगम् १२ यद्धर्मसूनोर्बतराजसूयेनिरीक्ष्यदृक्स्वस्त्ययनंत्रिलोकः कार्त्स्न्येनचाद्येहगतंवि
धातुरर्वाक्सृतौकौशलमित्यमन्यत १३ यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः व्रजस्त्रियोदृग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थुःकिलकृत्यशेषाः
१४ स्वशांतरूपेष्वितरैःस्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकंपितात्मा परावरेशोमहदंशयुक्तोह्यजोऽपिजातोभगवान्यथाग्निः १५ मांखेदयत्येतदजस्यजन्मविडं-
बनंयद्वसुदेवगेहे व्रजेचवासोऽरिभयादिवस्वयंपुराद्व्यवात्सीद्यदनंतवीर्यः १६ दुनोतिचेतःस्मरतोममैतद्यदाहपादावभिवंद्यपित्रोः तातांबकंसादुरु
शंकितानांप्रसीदतंनोऽकृतनिष्कृतीनाम् १७ कोवाअमुष्यांघ्रिसरोजरेणुंविस्मर्तुमीशीतपुमान्विजिघ्रन् योविस्फुरद्भ्रूविटपेनभूमेर्भारंकृतांतेननिति
रश्चकार १८ दृष्टाभवद्भिर्ननुराजसूयेचैद्यस्यकृष्णंद्विषतोऽपिसिद्धिः यांयोगिनःसंस्पृहयंतिसम्यक्योगेनकस्तद्विरहंसहेत १९

त्तागच्छंतंतमेवानुगता
धियोयासांताः कृत्येशेषोयासांताः असमापितकृत्याएवतस्थुः १४ एवंभूतबिंबप्रदर्शनेकारणमाह स्वीयान्येवशांतान्यशांतानिचरूपाणि तत्रशांतरूपेषु इतरैरशांतैर्दैत्यादिभिः
पीड्यमानेषुअनुकंपितःकृतानुकंपःआत्मायस्य अजोऽपिजातः आविर्भूतः महाभूतरूपेणनित्यसिद्धएवाग्निर्यथाकाष्ठेष्वाविर्भवतितद्वत् अजस्यजन्मनिहेतुः महान्महत्तत्त्वमंशः
कार्यलेशोयस्याव्यक्तस्यतन्महदंशं तद्युक्तइति १५ ननुकुतोऽसौपरावराणामीशः पारतंत्र्यप्रतीतेस्तत्राह द्वाभ्यां मामप्येतद्दुर्वितर्क्यंदुर्घटंचखेदयति तदेवाह वसुदेवगेहेबंधनागारे
यज्जन्मतोविडंबनम् अनुकरणम् नतुनृसिंहवदकस्मात् आविर्भावः कंसभयादिवनिलीयव्रजेवासश्च कालयवनादेरिपुभयादिवपुरान्मथुरायाः व्यवात्सीत् अपलायत १६ एतच्च
हरेश्चरितंस्मरतोममचेतः कर्मभूतं दुनोतिव्यथयति तदेवदर्शयति यदाहेति हेतातहे अंबशुवांप्रसीदतम् प्रसादंकुरुतं नकृतानिष्कृतिः शुश्रूषणंयैस्तेषांनोऽस्माकमितिबहुव-
चनंतुरामाद्यभिप्रायं १७ ननुतर्हिनीश्वरएवकिंनस्यात् नवतुश्रद्धामात्रमेतत्तत्राह त्रिभिः कोवाअंघ्रिसरोजयोरेणुस्तमपिविजिघ्रन्सेवमानःपुमान् विस्मर्तुमीशीतशक्नुयात् वि-
स्फुरन् भ्रूविटपः भ्रूलता सएवकृतांतस्तेन १८ नचतस्येश्वरत्वंसाधनीयंभवद्भिरपिदृष्टत्वादित्याह दृष्टेति यांसिद्धिंसम्यक्योगेनप्राप्तुमिच्छंति १९ ५ ७

आहवेयुद्धेपार्थस्यात्मैः हताः निष्पापाः संत इति २० नदेवंपरमैश्वर्येसत्यपियदुग्रसेनानुवर्तित्वंतत्पुनरस्मानत्यंतंव्यथयतीत्याह स्वयंतुयःएवंभूतस्तस्यननु कैंकर्यंनोऽस्मान्विग्लापय-
तीत्युत्तरेणान्वयः नसाम्यातिशयौयस्ययमपेक्ष्यान्यस्यसाम्यमतिशयश्चनास्तीत्यर्थः तत्रहेतवः त्र्यधीशः त्रयाणांपुरुषाणांलोकानांगुणानांवाईशः स्वाराज्यलक्ष्म्यापरमानंदस्वरूपसंपत्त्यैव
आप्तसमस्तभोगः बलिंकरं अर्हणंवाहरद्भिः समर्पयद्भिः चिरकालीनैर्लोकपालैः किरीटाग्रेणाईडितंस्तुतंपादपीठंयस्य प्रणमतांकिरीटसंघट्टनध्वनिभिरेवस्तुतित्वेनोत्प्रेक्ष्यते २१
अंगविदुर भृतान् भृत्यान् उग्रसेनेयत्किंकरत्वंतदेवाह परमेष्ठिधिष्ण्ये राजासनेनिषण्णम् आसीनंस्वयंतिष्ठन् हेदेवावधारयेतिन्यबोधयत् विज्ञापितवान् २२ एवमनुवृत्तिःकृ
पयैवेति सूचयन्नपकारिष्वपितस्यकृपालुतांदर्शयन्नाह अहोआश्चर्यंकृपालुतायाः हंतुमिच्छयाऽपिस्तनयोः संभृतंकालकूटंविषंयमपाययत् बकीपूतनाअसाध्वीदुष्टाऽपि धात्र्या
यशोदायाः उचितांगतिंलेभे भक्तवेषमात्रेणयःसद्गतिंदत्तवानित्यर्थः ततोऽन्यंकंवाभजेम २३ ननुभागवतानेवभगवाननुगृह्णातीतिप्रसिद्धम् सत्यम् असुरानप्यहंभागवता
नेवमन्ये यतोभागवताइवतेपिभगवत्यनाभिनिवेशेनभगवंतमपरोक्षंपश्यंतीत्याह संरंभः क्रोधावेशः तेनमार्गेणाभिनिविष्टंचित्तंयेषांतान् अतएवयेसंग्रामे तार्क्ष्यः कश्यपःत

तथैवचान्येनरलोकवीराय आहवेकृष्णमुखारविंदम् नेत्रैःपिबंतोनयनाभिरामं पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्य २० स्वयंत्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः
स्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः बलिंहरद्भिश्चिरलोकपालैः किरीटकोट्येडितपादपीठः २१ तत्तस्यकैंकर्यमलंभृतान्नो विग्लापयत्यंगयदुग्रसेनम् ति
ष्ठन्निषण्णं परमेष्ठिधिष्ण्ये न्यबोधयद्देवनिधारयेति २२ अहोबकीयंस्तनकालकूटं जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी लेभेगतिंधात्र्युचितांततोऽन्यंकंवादृ
यालुंशरणंव्रजेम २३ मन्येऽसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशे संरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान् येसंयुगेऽचक्षततार्क्ष्यपुत्रमंसेसुनाभायुधमापतंतम् २४ वसुदे
वस्यदेवक्यांजातोभोजेंद्रबंधने चिकीर्षुर्भगवानस्याः शमजेनाभियाचितः २५ ततोनंदव्रजमितः पित्राकंसाद्विबिभ्यता एकादशसमास्तत्र गूढा
र्चिःसबलोऽवसत् २६ परीतोवत्सपैर्वत्सांश्चारयन्व्याहरद्विभुः यमुनोपवनेकूजद्द्विजसंकुलितांघ्रिपे २७ कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयांव्रजौकसाम्
रुदन्निवहसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः २८ सएवगोधनंलक्ष्म्यानिकेतंसितगोवृषम् चारयन्ननुगान्गोपान्रणद्वेणुररीरमत् २९ प्रयुक्तान्भोजराजेन
मायिनः कामरूपिणः लीलयाव्यनुदत्तांस्तान्बालःक्रीडनकानिव ३० विपन्नान्विषपानेन निगृह्यभुजगाधिपम् उत्थाप्यापाययद्गावस्तत्तोयंप्रकृति-
स्थितम् ३१ अयाजयद्गोसवेनगोपराजंद्विजोत्तमैः वित्तस्यचोरुभारस्याचिकीर्षन्सद्व्ययंविभुः ३२

स्यपुत्रंगरुडमंसेस्कंधेसुनाभायुधश्चक्रायुधोहरिर्य
स्यतम् अचक्षतापश्यन् तस्मात्तेष्वप्यनुग्रहोयुक्तएवेत्यर्थः वक्ष्यतिच तस्मात्केनाप्युपायेनमनः कृष्णेनिवेशयेत् इति २४ इदानींतस्यांतर्धानप्रकारंवक्तुमादित आरभ्यतच्चरि
तंसंक्षेपतः कथयति वसुदेवस्यभार्यायांजातः भोजेंद्रः कंसः तस्यबंधनागारे अस्याः पृथिव्याः शंसुखंस्वयंचिकीर्षुः अजेनब्रह्मणाचयाचितःसन् २५ पित्राहेतुभूतेननंदव्रज
मितः गतः समाः संवत्सरान् गूढार्चिर्गुप्ततेजाः २६ व्याहरत् आक्रीडत् कूजद्भिर्द्विजैः पक्षिभिः संकुलिताव्याप्ताअंघ्रिपायस्मिन् २७ रुदन्निवेतिइवशब्दस्ययथायोगं सर्वत्रा
न्वयः मुग्धोबालश्चयःसिंहः तद्वदवलोकनंयस्यसः २८ सएवाधिकंवयः प्राप्तःसन् गोधनंचारयन् कथंभूतंगोधनं लक्ष्म्याः शोभादिसंपदोनिकेतनम् सितागोवृषायस्मिन् नाम्ना
वर्णेनगोसंघेरणन्शब्दंकुर्वन्वेणुर्यस्य अरीरमत् रमयामास २९ व्यनुदत् जघान क्रीडनकान्तृणादिनिर्मितान्सिंहादीन्यथा ३० विपन्नान्मृतान्गोपान् गावइतिगाश्चोत्थाप्यतदेवतो
यंप्रकृतिस्थितंनिर्विषं ३१ इंद्रपूजाभंगेनकृतागवांपूजेवगोसवस्तेनगोपराजंनंदंवित्तस्यचेतिचकारादिंद्रस्यमानभंगंकुर्वन्नुरुभारस्य अतिसमृद्धस्य ३२ ५ ५

कोपाद्वर्षति गोत्रः पर्वत एव लीलातपत्रं तेनहेभद्र ३३ मृष्टमुज्ज्वलं स्त्रीणांमंडलंमंडयतीतितथा ३४ इतितृतीयस्कंधेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ तृतीयेमथुरामेत्यव्रजात्कंसव
धादिकम् यत्कृतंद्वारकायांच कृष्णेनतदवर्णयत् १ शमित्यव्ययं पित्रोः सुखस्यचिकीर्षयेत्यर्थः तुंगात् राजमंचात् रिपुयूथानांनाथंकंसंव्यसोरपिविकर्षणंपित्रोः सुखार्थम् १ ब्रह्मवे
दंसविस्तरंषडंगादिसहितं पंचजनोदरविदारणद्वारापुत्रमानीयेत्यर्थः २ भीष्मककन्ययारुक्मिण्यायेराजानः समाहुताः हे सत्तमार्ष समाहृताइतिपाठे आहूताइत्यर्थः केनसाधनेनश्रि
योलक्ष्म्याः सवर्णेन समानेनरूपेण यद्यपितयाकेवलंश्रीकृष्णएवाहूतः नसर्वेतथापितस्यालावण्यंतेषामागमनेहेतुरितितएवाहूताइत्युच्यते एषांमिषतांपश्यतांमूर्ध्निपदंदधत् त
यासहगांधर्ववृत्त्यापरस्परसमयरूपया बुभूषयाभावितुमिच्छयाजहार कथंभूतांस्वभागंलक्ष्म्यंशत्वात् तयास्वात्मनोऽर्पितत्वाच्च सुपर्णःसुपतनः यद्वासुपर्णइवस्वभागंसुधामि
त्यर्थः यद्वाश्रियः रुक्मिण्याः समानंवर्णद्वयंवाचकंयस्यसः श्रियः सवर्णोरुक्मीतेनसमाहूताः शिशुपालादयः किमर्थंभीष्मककन्ययासहतेषांबुभूषया भूतिर्भवत्वितिस्यतदर्थं तत्राशिशु
पालस्याह्वानंवरत्वेनबुभूषया जरासंधादीनांतद्विवाहोत्सवेन शेषंपूर्ववत् ३ ककुद्मतोवृषभान् अविद्धनासिकान् विद्धनासिकान् कृत्वेतिशेषः तैर्वृषभैः तद्दमनेनचभग्नमानोर्ये

वर्षतींद्रे व्रजः कोपाद्भग्नमानेऽतिविह्वलः गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता ३३ शरच्छशिकरैर्मृष्टं मानयन्रजनीमुखम् गायन्कलपदं रेमे स्त्रीणां मंडलमंडनः ३४ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः २

उद्धव उवाच

ततः स आगत्य पुरं स्वपित्रोश्चिकीर्षया शं बलदेवसंयुतः निपात्य तुंगाद्रिपुयूथनाथं हतं व्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्याम् १ सांदीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् तस्मै प्रादाद्वरं पुत्रं मृतं पंचजनोदरात् २ समाहुता भीष्मककन्यया ये श्रियः सवर्णेन बुभूषयैषाम् गांधर्ववृत्त्या मिषतां स्वभागं जह्रे पदं मूर्ध्नि दधत्सुपर्णः ३ ककुद्मतोऽविद्धनसो दमित्वा स्वयंवरे नाग्नजितीमुवाह तद्भग्नमानानपि गृध्यतोऽज्ञान् जघ्नेऽक्षतः शस्त्रभृतः स्वशस्त्रैः ४ प्रियं प्रभुर्ग्राम्य इव प्रियाया विधित्सुरार्च्छद्द्युतरुं यदर्थे वज्र्याद्रवत्तं सगणो रुषांधः क्रीडामृगो नूनमयं वधूनाम् ५ सुतं मृधे खं वपुषा ग्रसंतं दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्र्या आमंत्रितस्तत्तनयाय शेषं दत्वा तदंतःपुरमाविवेश ६ तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्तबंधुम् उत्थाय सद्यो जगृहुः प्रहर्षव्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ७ आसां मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु योषिताम् सविधं जगृहे पाणीननुरूपः स्वमायया ८ तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विबुभूषया ९ कालमागधशाल्वादीननीकै रुंधतः पुरम् अजीघनत्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत् १०

षांतथापितान् गृध्यतः कामयमानान् अत
एवाज्ञान् शस्त्रभृतोराज्ञः तत्र शस्त्रैरक्षतएवजघान ४ यदाअदित्याः कुंडलेदातुंस्वर्गंगतस्तदाप्रभुः स्वतंत्रोपिग्राम्यः स्त्रीपरतंत्रइव प्रियायाः सत्यभामायाः प्रियंविधातुमि
च्छुः द्युतरुंपारिजातमानीतवान् यदर्थेयन्निमित्तंतंकृष्णंवज्रीस्त्रीप्रेरितः योद्धुमन्वधावत् स्वकार्यसाधकेनतेनयुद्धोद्यमस्तस्यायुक्तएवेत्याह क्रीडामृगइति अयंवज्री ५ सुना
भेनचक्रेणउन्मथितंहतंसुतंभौमंदृष्ट्वा तस्यमात्राधरित्र्याभूम्याआमंत्रितः प्रार्थितः सन्तत्तनयायभगदत्तायहतशेषंराज्यंदत्वा ६ तत्रांतःपुरेकुजेनभौमेन याआहृतास्ताः प्रहर्ष
श्चव्रीडाच अनुरागश्चतैः प्रहिताः प्रेरिताः येऽवलोकास्तैर्जगृहुः स्वीकृतवत्यः ७ आसांयोषितांपाणीन् तत्तदनुरूपः सन्सविधंविवाहोचितप्रकारसहितंयथाभवति ८ सर्वतः सर्वगुणैः स्व
तुल्यानिप्रकृतेर्मायायाविविधंभवनंविस्तारः तदिच्छया यद्वाप्रकृतेर्हेतोर्विविधंभवितुमिच्छया ९ कालः कालयवनः रुंधतआवृण्वतः मुचुकुंदभीमादिभिर्निमित्तमात्रैः स्वयमेवअ-
जीघनत् घातितवान् तेनचस्वपुंसांतेजः प्रभावंकीर्तिंवादत्तवान् १०

शंबराद्दिविद बल्वलानन्यानपिकांश्चिल्प्रद्युम्नरामादिभिर्घातयत् अघातनयत् घातयन्निति वा पाठः दंतवक्रादीन्स्वयमवधीत् ११ नृपानघातयदित्यनुषंगः कथंभूतान् कुरुक्षेत्रमापततां
गच्छतां येषां बलैः सैन्यैः भूः सर्वापि च चाल चकंपे १२ सकृष्णाः हताश्रीः आयुश्च यस्य भग्नो ऊरू यस्य तम् उर्व्यांशयानं पश्यन्नपि ननंद संतोषं न प्राप १३ अनभिनंदन प्रकारमेवाह किं
यानीति द्रोणादिभिर्मूलैः कारणभूतैः यदिति यः अष्टादशाक्षौहिणीयुक्तः हस्त्वत्मार्षं क्षपितः उरुर्भारो भुवः अयं कियान् अत्यल्पइत्यर्थः यस्मान्मदंशैः प्रद्युम्नादिभिर्हेतुभूतैः
दुर्विषहं बलमास्ते १४ न चान्यउपायः प्रभवति किंतु मधुनाय आमदः सर्वतो मदः तेन आताम्रविलोचनानामेषां विवादो यदा भविष्यति तदा इयानेवैषां वधोपायः अतोन्यो नास्ति
एकात्मानोपि मय्युद्यते सति स्वयमेव विवादेनांतर्दधीरन्नित्यर्थः १५ एवं श्लोकद्वयेनोक्तक्रमेण संचिंत्य स्वराज्ये स्थापयित्वा १६ धृतः रक्षितः १७ अनुजैः सह १८ सांख्यप्रकृति

शंबरं द्विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च अन्यांश्च दंतवक्रादीनवधीत्कांश्च घातयन् ११ अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान्नृपान् चचाल भूः कुरुक्षेत्रं
येषामापततां बलैः १२ सकर्णदुःशासनसौबलानां कुमंत्रपाकेन हतश्रियायुषम् सुयोधनं सानुचरं शयानं भग्नोरुमुर्व्यां न ननंद पश्यन् १३ कियान्भुवो
ऽयं क्षपितोरुभारो यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैः अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशैरास्ते बलं दुर्विषहं यदूनाम् १४ मिथो यदैषां भविता विवादो मध्वामदाता
म्रविलोचनानाम् नैषां वधोपाय इयानतोन्यो मय्युद्यतेंतर्दधते स्वयं स्म १५ एवं संचिंत्य भगवान्स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजम् नंदयामास सुहृदः सा
धूनां वर्त्म दर्शयन् १६ उत्तरायां धृतः पूरोर्वंशः साध्व्याभिमन्युना स वै द्रौण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवता धृतः १७ अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः
सोपि क्ष्मामनुजै रक्षन्रेमे कृष्णमनुव्रतः १८ भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः कामान्सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः १९ स्निग्धस्मितावलोकेन
वाचा पीयूषकल्पया चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना २० इमं लोकममुं चैव रमयन्सुतरां यदून् रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः २१
तस्यैवं रममाणस्य संवत्सरगणान्बहून् गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत २२ दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् को विस्रंभेत योगेन योगे
श्वरमनुव्रतः २३ पुर्यां कदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः कोपिता मुनयः शेपुर्भगवन्मतकोविदाः २४ ततः कतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजांधकादयः
ययुः प्रभासं संहृष्टा रथैर्देवविमोहिताः २५ तत्र स्नात्वा पितॄन्देवानृषींश्चैव तदंभसा तर्पयित्वाथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः २६ हिरण्यं रजतं शय्यां
वासांस्यजिनकंबलान् यानं रथानिभान्कन्या धरां वृत्तिकरीमपि २७ अन्नं चोरुरसं तेभ्यो दत्त्वा भगवदर्पणम् गोविप्रार्थासवः शूराः प्रणेमुर्भुवि मू
र्धभिः २८ इति श्रीभा॰ तृतीयस्कंधे विदुरोद्धवसंवादे तृतीयोऽध्यायः ३ उद्धव उवाच अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीम् तया वि
भ्रंशितज्ञाना दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः १

पुरुषविवेकम् १९ स्निग्धो यः स्मितसहितोऽवलोकस्तेन पियूषकल्पया सुधातुल्यया पाठांतरे सुधा प्रवाहरूपया आत्मना देहेन २०
क्षणदया रात्र्या दत्तः क्षणः अवसरः उत्सवो वा यासां स्त्रीणां तासु क्षणं सौहृदं यस्य सः २१ गृहमेधेषु गृहधर्मेषु योगेषु कामभोगोपायेषु विराग औदासिन्यं जातमित्यर्थः २२ यदा स्वाधी
नेष्वपि भगवतो विरागः तदा दैवाधीनेषु को विस्रंभेत विश्वासं प्रीतिं वा कुर्यात् योगेन चेत् योगेश्वरं श्रीकृष्णमनुव्रतः २३ शेपुः शापं ददुः भगवतो मते अभिप्राये कोविदा अभिज्ञाः २४
२५ वयः शीलादि बहुगुणोपेताः या गावः ताः २६ कन्याश्च वृत्तिकरीं जीविका पर्याप्ताम् २७ भगवदर्पणं यथा भवति गोविप्रार्था असवो येषां २८ इति तृतीयस्कंधे टी॰ तृतीयोध्या
यः ३ चतुर्थे बंधुनिधनं श्रुत्वात्मज्ञानलब्धये उद्धवस्योपदेशेन क्षत्ता मैत्रेयमागमत् १ तैर्ब्राह्मणै रनुज्ञाताः वारुणीं पेष्टीं मदिराम् १ ५ ५ ५

वारुण्येवमैरेयंतस्यदोषेण रवौनिम्लोचति अस्तंगच्छतिसति मर्दनंकदनं २ उपस्पृश्यसरस्वत्यामाचम्य ३ अहंचोक्तःपूर्वमेवद्वारकायाम् ४ तदभिप्रेतंकुलसंहारादिकं ५ कृत-
केतम् कृतावासम् अकेतनमनाश्रयम् ६ विरजंविरजसंशुद्धसत्वमयंविदितंलक्षितम् कौशंकौशेयम् ७ अधिश्रित्यउपरिस्थापयित्वा अपाश्रितःपृष्ठतोऽवष्टब्धः अर्भकःबा
लः कोमलोऽश्वत्थोयेनतम् त्यक्तंपिप्पलंविषयसुखंयेनतम् तथापि अकृशंआनंदपूर्णम् ८ द्वैपायनःसुहृत् सखाचयस्यसः स्वगुरुपुत्रत्वात् पराशरशिष्योमैत्रेयइत्यर्थः ९
प्रमोदेनभावेनचानताकंधरायस्य पाठांतरेप्रमोदस्यभारेण अनुरागेणसहहासोयस्यांतयासमीक्षया विश्रमयन्विगतश्रमंकुर्वन् १० तेमनसीप्सितमहम् अंतःस्थितोवेदवेद्मिदा
नेहेतुःविश्वसृजांवसूनांच मीलितानांसत्रे हेवसोइतिपुरापूर्वजन्मनित्वंवसुरभूः तदामत्प्राप्तिकामेनत्वयाऽहमिष्टः अतःतत्साधनंददामिदास्यामि अन्यैर्मत्पराङ्मुखैर्दुष्प्रापं ११
तस्यभाष्यमभिनंदति सएषभावोजन्मतेभवानांमध्येचरमः यद्यस्मिन्मदनुग्रहःआसादितःलब्धःयत्पुनर्मोरहएकांतेविशदानुवृत्त्याएकांतभक्त्या दहम्वान्दृष्टवानसि एताद्दृश्या

तेषांमैरेयदोषेणविषमीकृतचेतसाम् निम्लोचतिरवावासीद्वेणूनामिवमर्दनम् २ भगवान्स्वात्ममायायागतिंतामवलोक्यसः सरस्वतीमुपस्पृश्य
वृक्षमूलमुपाविशत् ३ अहंचोक्तोभगवताप्रपन्नार्तिहरेणह बदरींत्वंप्रयाहीतिस्वकुलंसंजिहीर्षुणा ४ अथापितदभिप्रेतंजानन्नहमरिंदम
पृष्ठतोऽन्वगमंभर्तुःपादविश्लेषणाक्षमः ५ अद्राक्षमेकमासीनंविचिन्वन्दयितंपतिम् श्रीनिकेतंसरस्वत्यांकृतकेतमकेतनम् ६ श्यामावदातंविरजं
प्रशांतारुणलोचनम् दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितंपीतकौशांबरेणच ७ वामऊरावधिश्रित्यदक्षिणांघ्रिसरोरुहम् अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशंत्यक्तपिप्पलम्
८ तस्मिन्महाभागवतोद्वैपायनसुहृत्सखः लोकाननुचरन्सिद्धआससादयदृच्छया ९ तस्यानुरक्तस्यमुनेर्मुकुंदःप्रमोदभावानतकंधरस्य आशृण्वतो
मामनुरागहाससमीक्षयाविश्रमयन्नुवाच १० श्रीभगवानुवाच वेदाहमंतर्मनसीप्सितंतेददामियत्तद्दुरवापमन्यैः सत्रेपुराविश्वसृजांव
सूनांमत्सिद्धिकामेनवसोत्वयेष्टः ११ सएषभावश्चरमोभवानामासादितस्तेमदनुग्रहोयत् यन्मांनृलोकान्रहउत्सृजंतंदिष्ट्याददृश्वान्विशदानुवृत्त्या
१२ पुरामयाप्रोक्तमजायनाभ्येपद्मेनिषण्णायममादिसर्गे ज्ञानंपरंमन्महिमावभासंयत्सूरयोभागवतंवदंति १३ इत्यादृतोक्तःपरमस्यपुंसःप्रतीक्ष
पानुग्रहभाजनोऽहम् स्नेहोत्थरोमास्खलिताक्षरस्तंमुंचन्शुचःप्रांजलिराबभाषे १४ कोन्वीशतेपादसरोजभाजांसुदुर्लभोर्थेषुचतुर्ष्वपीह तथा
पिनाहंप्रवृणोमिभूमन्भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकः १५ कर्माण्यनीहस्यभवोभवस्यतेदुर्गाश्रयोथारिभयात्पलायनम् कालात्मनोयत्प्रमदायुताश्र
मःस्वात्मन्रतेःखिद्यतिधीर्विदामिह १६ मंत्रेषुमांवाउपहूययत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबोधः पृच्छेःप्रभोमुग्धइवाप्रमत्तस्तन्नोमनोमोहयतीवदेव १७

मद्दंजातमित्यर्थः नृलोकान् नृशब्देनजीवाःतेषांलोकानुत्सृजंतंवैकुंठंगच्छंतमित्यर्थः १२ ददामीतियदुक्तंतदेवनिर्दिशति पुरापूर्वस्मिन् पाद्मेकल्पेआदिसर्गेसर्गोपक्रमेममहिमालीलावभा
स्यतेयेननतत् १३ इत्येवमादृतःस्वासावुक्तश्चाहंप्रतीक्षणंकृपावलोकएवानुग्रहःतस्यभाजनंपात्रभूतःपाठांतरेप्रतिक्षणमनुग्रहस्यपात्रमितिशुचःअश्रूणिमुंचन् आबभाषेउक्तवानास्मि १४ नहि
स्वाज्ञाननिवृत्तिमात्रकामोऽहंकिंतुत्वत्पन्निषेवणोत्सुकःत्वयिचाघटमानाचरणंदृष्ट्वामेमोहोभवति अतस्त्वंतत्रज्ञानंदेहीति प्रार्थयितुमाह कोन्वितिचतुर्षुधर्मादिषुतथाऽपितानहंनप्रवृणोमि
हेभूमन् भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकोऽहं १५ अघटमानाचरणंदर्शयतिकर्माण्यनीहस्यानिस्पृहस्यानिष्क्रियस्यवाअभवस्य अजन्मनोभवोजन्मकालात्मनस्तवारिभयात् दुर्गाश्रयःपलायनंच
स्वात्मानिरतिर्यस्यवल्लीभिःस्त्रीभिःगृहस्थाश्रमइतियत् इहास्मिन्संसारेविदुषामपिधीःसंशयेनखिद्यति १६ किंच मंत्रेषुप्रस्तुतेषु सत्सुमामाहूयवै अहोपृच्छेः अकुंठितःकालादिना अखंडः
संततःसदात्मासंशयादिरहितोबोधोविद्याशक्तिर्यस्यसमुग्धवत् अज्ञवत् अप्रमत्तः अवहितःसन् १७

स्वात्मनस्तवरहः रहस्यंतत्त्वं तस्यप्रकाशकं कस्मैब्रह्मणेसर्वनामत्वमार्षम् नोऽस्माकंग्रहणाय अपिक्षमंयदियोग्यंतर्हिवद भर्तः स्वामिन् यत् यतः वृजिनं संसारदुःखमनायासेनतरिष्या
मः १८ आवेदितो हार्दोहृदास्थितोऽभिप्रायोयेनतस्मै १९ आराधितपादो भगवान्स एवतीर्थंगुरुस्तस्मात् अधीतः अधिगतः तत्त्वात्मविबोधस्यपरमार्थात्मज्ञानस्यमार्गोयेन
सोऽहं देवंपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य २० तस्यदर्शनेनाल्हादोवियोगेनार्तिश्चताभ्यांयुतोवदर्याश्रमस्थानंगमिष्यामि २१ मृदुपरोपद्रवशून्यंतीव्रंदुश्चरंदीर्घमाकल्पांतंतेपातेनपश्चरत
इत्यर्थः लोकभावनोलोकानुग्रहकारकः २२ ज्ञानेनविवेकेन २३ विश्रंभात् विश्वासात् २४ यद्यस्मात्त्वभृत्यप्रयोजनसाधकाः संतश्चरंतिनहिकृतार्थानामन्यत्कृत्यमस्तीत्यर्थः २५
तत्त्वायसंराध्यइतिअयंभावः भगवतैवस्मरणमात्रेणतवापितत्त्वमुपदिष्टप्रायं अथकेवलमसंभावनादिनिवृत्तयेज्ञानीकश्चिदाराध्यः सचनवाराध्यः मैत्रेयः नत्वहंममांतिकएवत्व

ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंप्रोवाचकस्मैभगवान्समग्रम् अपिक्षमंनोग्रहणायभर्तर्वदांजसायद्वृजिनंतरेम १८ इत्यावेदितहार्दायमह्यंसभगवान्प
रः आदिदेशारविंदाक्ष आत्मनःपरमांस्थितिम् १९ सएवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः प्रणम्यपादौपरिवृत्त्यदेवमिहागतोऽहंवि
रहातुरात्मा २० सोऽहंतद्दर्शनाल्हादवियोगार्तियुतःप्रभो गमिष्येदयितंतस्य बदर्याश्रममंडलम् २१ यत्रनारायणोदेवोनरश्चभगवानृषिः मृदुतीव्रंत
पोदीर्घंतेपातेलोकभावनौ २२ श्रीशुकउवाच इत्युद्धवादुपाकर्ण्यसुहृदांदुःसहंवधम् ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ताशोकमुत्पतितंबुधः २३ सतंमहा
भागवतंव्रजंतंकौरवर्षभः विश्रंभादभ्यधत्तेदमुख्यंकृष्णपरिग्रहे २४ विदुरउवाच ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंयदाहयोगेश्वरईश्वरस्ते वक्तुंभ
वान्नोर्हतियद्धिविष्णोर्भृत्याःस्वभृत्यार्थकृतश्चरंति २५ उद्धवउवाच ननुतेतत्त्वसंराध्यऋषिःकौषारवोंतिके साक्षाद्भगवतादिष्टोमर्त्यलोकंजि
हासता २६ श्रीशुकउवाच इतिसहविदुरेणविश्वमूर्तेर्गुणकथयासुधयाप्लावितोरुतापः क्षणमिवपुलिनेयमस्वसुस्तांसमुषितऔपगविर्निशांत
तोगात् २७ राजोवाच निधनमुपगतेषुवृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषुमुख्यः सतुकथमवशिष्टउद्धवोयद्धरिरपितत्यजआकृतिंत्र्यधीशः
२८ श्रीशुकउवाच ब्रह्मशापापदेशेनकालेनामोघवांछितः संहृत्यस्वकुलंनूनंत्यक्ष्यन्देहमचिंतयत् २९ अस्माल्लोकादुपरतेमयिज्ञानंमदा
श्रयम् अर्हत्युद्धवएवाद्धासंप्रत्यात्मवतांवरः ३० नोद्धवोऽण्वपिमन्न्यूनोयद्गुणैर्नार्दितःप्रभुः अतोमद्वयुनंलोकंग्राहयन्निहतिष्ठतु ३१ एवंत्रिलो
कगुरुणासंदिष्टःशब्दयोनिना बदर्याश्रममासाद्यहरिमीजेसमाधिना ३२ विदुरोप्युद्धवाच्छ्रुत्वाकृष्णस्यपरमात्मनः क्रीडयोपात्तदेहस्यकर्माणि
श्लाघितानिच ३३ देहन्यासंचतस्यैवंधीराणांधैर्यवर्द्धनम् अन्येषांदुष्करतरंपशूनांविक्लवात्मनाम् ३४ आत्मानंचकुरुश्रेष्ठकृष्णेनमनसेक्षितम्
ध्यायन्गतेभागवतेरुरोदप्रेमविह्वलः ३५

द्दुपदेशेतस्यादिष्टत्वादिति २६ प्लावितः अपनीतःउरुस्तापोयस्य यमस्वसुर्यमुनायाः पुलिनेतीरेतांनिशांक्षणमिवसमुषितः
औपगविरुद्धवः २७ ब्रह्मशापेननिधनंप्राप्तेषुयद्यस्मात्त्र्याणांब्रह्मादीनामीशोहरिरपि आकृतिंमनुष्याकारंत्यक्तवान् २८ ब्रह्मशापः अपदेशोमिषंयस्यतेनकालेनस्वशक्तिरूपेण
अमोघंवांछितंयस्य नह्यत्रशापःप्रभुःकिंतुभगवदिच्छैवेत्यर्थः २९ मयिउपरतेसतिज्ञानमर्हतिज्ञानयोग्योभवति ३० मत्तःसकाशादीषदपिन्यूनोनभवतियत् यस्माद्गुणैर्विषयैर्नक्षोभि
तः मद्वयुनंमद्विषयंज्ञानंलोकस्योपादिशन् ३१ एवमनेनाभिप्रायेणशब्दयोनिनावेदकर्त्राईजेपूजयामास ३२ ३३ अन्येषांपशूनांपशुतुल्यानांविक्लवात्मनामधीरचित्तानां ३४
मनसेक्षितंचिंतितम् ३५

तन्निवृत्त्युपायमाह सर्वैअनात्मनोगुणः निवृत्तिधर्मेणवासुदेवानुकंपालयान तस्मिन्भक्तियोगः तेनतिरोधत्ते अदृश्योभवति शनैरित्यनेनसाधनानुसारेणेत्युक्तम् १२ तर्हिसर्वा-
र्थानिवृत्तिः कदेत्यपेक्षायामाह यदेंद्रियाणामुपरामोनैश्चल्यं द्रष्टुरात्मनि अंतर्यामिरूपे अथअनंतरमेव कृत्स्नक्लेशविलयमात्रे दृष्टांतः संसुप्तस्येवेति ननुपुनरुत्थाने १३ भक्तियोगे
नक्लेशनिवृत्तिं दर्शयति अशेषेति गुणानामनुवादश्च श्रवणंच आत्मनि मनसि लब्धा श्रवणकीर्तनापेक्षया सप्रेमध्याने किंपुनर्न्यायोक्तिः १४ उत्तरमभिनंदन्नात्मनः कृतार्थतामावि-
ष्करोति संछिन्नइतिषड्भिः चिद्रूपत्वाविशेषेऽपि कथमीश्वरस्यजगत्कर्तृत्वादि कथंवाजीवस्यसंसारइतियः संशयोममासीत् सतवसूक्तं सोपपत्तिकंवाक्यमेवासिः खड्गस्तेनसंछिन्नः अतइदा-
नीमिमनः उभयत्रापि ईश्वरस्वातंत्र्येजीवपारतंत्र्येच संप्रधावति सम्यक्प्रविशति एवंवा अविलुप्तावबोधरूपस्यात्मनः कथमविद्ययाबंधः कुतोवातन्निवृत्तिरितिसंशयः उभयत्रेति बंधे मो-
क्षेचेत्यर्थः १५ यस्मात्त्वयासाधुव्याहृतम् किंतत् हरेःशक्तिर्या आत्ममायाजीवाविषयातदयनं तदाश्रयमेतद्दुर्भगत्वादिकंभातीति यद्यस्मात्स्वशिरश्छेदादिवदपार्थमवस्तुभूतं मूलशून्यंच
यस्मादस्याविश्वस्यमूलंस्वाज्ञानंविनाबहिर्नास्ति १६ अल्पज्ञत्वात्पूर्वंममसंशयोजातइत्याह यश्चेति मूढतमोदेहाद्यासक्तः यश्चबुद्धेः प्रकृतेःपरमीश्वरंप्राप्तस्तौसुखंयथाभवतितथाएधेते जी-

सर्वैनिवृत्तिधर्मेणवासुदेवानुकंपया भगवद्भक्तियोगेनतिरोधत्तेशनैरिह १२ यदेंद्रियोपरामोथद्रष्टात्मनिपरेहरौ विलीयंतेतदाक्लेशाः संसुप्तस्येव-
कृत्स्नशः १३ अशेषसंक्लेशशमंविधत्तेगुणानुवादःश्रवणंमुरारेः कुतःपुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवारतिरात्मलब्धा १४ विदुरउवाच संछि-
न्नःसंशयोमह्यंतवसूक्तासिनाविभो उभयत्रापिभगवन्मनोमेसंप्रधावति १५ साध्वेतद्व्याहृतंविद्वन् आत्ममायायनंहरेः आभात्यपार्थंनिर्मूलंविश्वमू-
लंनयद्बहिः १६ यश्चमूढतमोलोकेयश्चबुद्धेःपरंगतः तावुभौसुखमेधेतेक्लिश्यत्यंतरितोजनः १७ अर्थाभावंविनिश्चित्यप्रतीतस्यापिनात्मनः तांचा-
पियुष्मच्चरणसेवयाऽहंपराणुदे १८ यत्सेवयाभगवतःकूटस्थस्यमधुद्विषः रतिरासोभवेत्तीव्रःपादयोर्व्यसनार्दनः १९ दुरापाह्यल्पतपसःसेवावैकुंठ-
वर्त्मसु यत्रोपगीयतेनित्यंदेवदेवोजनार्दनः २० सृष्ट्वाग्रेमहदादीनिसविकाराण्यनुक्रमात् तेभ्योविराजमुद्धृत्यतमनुप्राविशद्विभुः २१ यमाहुराद्यंपुरु-
षंसहस्रांघ्र्यूरुबाहुकम् यत्रविश्वइमेलोकाःसविकाशंसमासते २२ यस्मिन्दशविधःप्राणःसेंद्रियार्थेंद्रियस्त्रिवृत् त्वयेरितोयतोवर्णास्तद्विभूती-
र्वदस्वनः २३ यत्रपुत्रैश्चपौत्रैश्चनप्तृभिःसहगोत्रजैः प्रजाविचित्राकृतयआसन्याभिरिदंततम् २४

वतइत्यर्थः संशयक्लेशाभावात् यस्तुसुखदुः-
खानुसंधानेनप्रपंचंजिहासति स्वानंदसंवेदनाभावान्हातुंनशक्नोतिसतुक्लिश्यतीत्यर्थः १७ इदानींतुकृतार्थोऽस्मीति यतस्त्वयासंशयश्छिन्नः केवलंबाधितानुवृत्तिरेवावशिष्टा
सापियुष्मत्प्रसादान्निवर्तिष्यतइत्याह नात्मनः अनात्मनः प्रपंचस्यप्रतीतस्यापि अर्थाभावमर्थोऽत्रनास्तिकिंतुप्रतीतिमात्रमितियुष्मच्चरणसेवयानिश्चित्यतांप्रतीतिमप्यहंपरा-
णुदे अपनेष्यामीत्यर्थः १८ मधुद्विषः पादयोरतिरासः प्रेमोत्सवस्तीव्रः दुर्वारः स्वाभाविकः व्यसनंसंसारमर्दयतिनाशयतीतितथा १९ अहोदुर्लभंप्राप्तंमयेत्याह दुरापाद्दुर्ल-
भा वैकुंठस्यविष्णोस्तल्लोकस्यवावर्त्मसुमार्गभूतेषुमहत्सु यत्रयेषुमहत्सेवयाहरिकथाश्रवणंततोहरौप्रेमतेनचदेहाद्यनुसंधानमपिनिवर्ततइतितात्पर्यम् २० अर्थांतरंप्रष्टुंत-
दुक्तमनुवदतिनवभिः सृष्ट्वेति विकारैरिंद्रियादिभिःसहितानि उद्धृत्यतदंशैर्विराजंसृष्ट्वा २१ प्रविष्टस्यस्वरूपमाह यमिति विराजंविशिनष्टियत्रेति तेइमेविश्वेसर्वेलो-
काः सविकाशमसंकोचेन २२ प्राणादयःपंचनागादयःपंचेति एवंदशविधः इंद्रियाणिच अर्थाश्च इंद्रियाणिचेतिपुनरुक्तिस्तद्देवतालक्षणार्था तत्सहितः सर्वोपबृंहकत्वात्प्रा-
णस्यतत्साहित्यम् एवंत्रिविधः प्राणस्त्वयेरितउक्तः तस्यविभूतीर्ब्रह्माद्याः विसर्गशब्दवाच्याः २३ यत्रयाभिःइदंविश्वंततंव्याप्तम् २४

एवमेतत्पुरापृष्टो मैत्रेयो भगवान् किलेति परीक्षित्प्रश्नोत्तरतया विदुरमैत्रेयसंवादः प्रस्तावितः अतस्तानेव विदुरेण कृतान् प्रश्नानाह यावत्समाप्ति प्रजापतीनां पतिर्ब्रह्मेत्यादीनां वर्णयेतिव
क्ष्यमाणेनान्वयः चिक्लृपे अकल्पयत् सर्गान् नवविधान् अनुसर्गान् तद्भेदान् २५ हे मित्रायाआत्मज २६ संस्थां संनिवेशं सर्गाणां संव्यूहं संविभागं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदां गार्भा जरायुजाः
स्वेदाच्च द्वाभ्यां च जाताः स्वेदद्विजाः उद्भिदश्च तेषां २७ सर्गादीनाश्रयं च सृजतः २८ रूपं लिंगं शीलमाचारः स्वभावः शमादिः ततः विकर्षणं विभागान् २९ वितानानि विस्तरान् नैष्कर्म्यस्य
च ज्ञानस्य तदुपायस्य च सांख्यस्य पथः मार्गान् तंत्रं चेत्यर्थः ३० पाखंडानां पंथाः प्रवृत्तिः तदेव वैषम्यम् ३१ निमित्तान्युपायान् परस्पराविरोधेन ३२ ग्रहादीनां कालचक्रे संस्थितिम् ३३
३४ येन मार्गेण संतुष्येत् येषामिति यादृशानां ३५ अनापृष्टमपि अपृष्टमपि यद्योग्यं वक्तव्यमिति भावः ३६ प्रतिसंक्रमः प्रलयः तत्र प्रलये इमं परमेश्वरं शयानं राजानमिव चामरग्राहि

प्रजापतीनां स पतिश्चिक्लृपे कान् प्रजापतीन् सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च मनून्मन्वंतराधिपान् २५ एतेषामपि वंशांश्च वंश्यानुचरितानि च उपर्यधश्च ये लोका
भूमेर्मित्रात्मजासते २६ तेषां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय तिर्यङ्मानुषदेवानां सरीसृपपतत्रिणां वद नः सर्गसंव्यूहं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदाम् २७ गु
णावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्रयम् सृजतः श्रीनिवासस्य व्याचक्ष्वोदारविक्रमम् २८ वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ऋषीणां जन्मकर्मादि
वेदस्य च विकर्षणम् २९ यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य तंत्रं वा भगवत्स्मृतं ३० पाखंडपथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनम् जीव
स्य गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ३१ धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तान्यविरोधतः वार्ताया दंडनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ३२ श्राद्धस्य च विधिं ब्रह्मन् पितॄ
णां सर्गमेव च ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिम् ३३ दानस्य तपसो वापि यच्चेष्टापूर्तयोः फलम् प्रवासस्थस्य यो धर्मो यश्च पुंस उतापदि ३४ येन वा भ
गवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः संप्रसीदति वा येषामेतदाख्याहि चानघ ३५ अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च द्विजोत्तम अनापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्स
लाः ३६ तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः तत्रेमं क उपासीरन् क उ स्विदनुशेरते ३७ पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य च ज्ञानं च नैगमं यत्तद्गुरुशिष्य
प्रयोजनम् निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनघसूरिभिः ३८ स्वतो ज्ञानं कुतः पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव वा एतान्मे पृच्छतः प्रश्नान्हरेः कर्मविवित्सया ब्रूहि मेऽ
ज्ञस्य मित्रत्वादजया नष्टचक्षुषः ३९ सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपो दानानि चानघ जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन्कलामपि ४० श्रीशुक उवाच स इ
त्थमापृष्टपुराणकल्पः कुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः प्रवृद्धहर्षो भगवत्कथायां संचोदितस्तं प्रहसन्निवाह ४१ इति श्रीभागवते म॰ तृतीयस्कंधे सप्तमोऽ
ध्यायः ७ मैत्रेय उवाच सत्सेवनीयो बत पूरुवंशो यल्लोकपालो भगवत्प्रधानः बभूविथेहाजितकीर्तिमालां पदे पदे नूतनयस्यभीक्ष्णम् १

णः के वा अनुशेरते शयानमनुस्वपंति ३७ पुरुषस्य संस्थानं जीवस्य तत्त्वं परमेश्वरस्य स्वरूपं येनांशेन तयोरैक्यं तथा ज्ञानं च नैगमं औपनिषदम् यानि सूरिभिः प्रोक्तानि तस्य ज्ञानस्य-
साधनानि च ब्रूहि ३८ गुरुं विनैतन्न भवतीत्याह स्वत इति मे प्रश्नान्मे मित्रत्वात् स्निग्धत्वादिति अन्वयभेदान्न मेपदस्य पौनरुक्त्यम् ३९ तत्त्वोपदेशेन जीवाभयप्रदानस्य ४० पुराणे
कल्प्यते प्रकाशत इति पुराणकल्पो बुभुत्सितोऽर्थः आपृष्टः पुराणकल्पो यं मुनिप्रधानः सः ४१ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमे सप्तम
ब्रह्मा नाभेः कंजलशायिनः तमजानन्नजलो विश्यत्तपसा तोषयाद्विभुम् १ श्रोतारमभिनंदति सतां सेवितुं योग्यः बत अहो यद्यस्मात् इह अस्मिन् वंशे त्वं प्रपूर्णं यजातोऽसि कु
यः प्रभूतः भगवानेव प्रधानभूतो यस्य सः अत्र हेतुः प्रतिक्षणं नूतनयासि नवीनां करोषि १ श्रीकृष्णायनमः

अल्पसुखायमहद्दुःखं भ्रामानांतस्य दुःखस्य विरमाय प्रवर्तये प्रारभे भागवतं पुराणं यदाह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः २ कोसौ भगवान्केभ्य ऋषिभ्य आह कथं च त्वया प्राप्तमित्यपेक्षाया
माह आसीनमिति सप्तभिः उर्व्याः पातालतले अकुंठसत्वमप्रतिहतज्ञानमतः संकर्षणात्परस्य श्रीवासुदेवस्य ३ तमेवाभिशिनष्टि स्वमेवाधिष्ण्यं स्वीयमाश्रयं वासुदेवसंज्ञं परमानंदरूपं ध्यानप्र
येऽनुभूय बहुमानयंतं सर्वोत्कर्षेण पूजयंतं प्रत्यग्धृतमंतर्मुखीकृतं नेत्रांबुजमुकुलं किंचिदुन्मीलयंतं तद्रूपावलोकेन सनत्कुमारादीनामभ्युदयार्थं ४ मुनीनां विशेषणं साधैनस्वर्धुन्या उदकेनार्द्रै
रिति श्रीभागवतश्रवणार्थं सत्यलोकात्पातालं प्रत्यवतरंतीं निरंतरं गंगामध्यत एवावतीर्णा इति भावः चरणौ उपधीयेते यस्मिन्नुपधाने तदुपस्पृशंतो नमंतः कथंभूतं तदाह यत्संप्रेमसहितं यथा भव
त्येवं नानोपहारैः पूजयंति वरार्थाः पतिकामाः ५ कृतानि कर्माणि गृणंतः केन अनुरागेण स्खलंति पदानि यस्मिन् तेन वचसा तानि जानंतीति तज्ज्ञाः सहस्रमेव साहस्रं किरीटानां साहस्रं येषाम
णिप्रवेकाः रत्नोत्तमाः तैः प्रद्योतितमुद्दाम फणानां सहस्रं यस्य तम् अपृच्छन्निति पूर्वेणान्वयः ६ तेन संकर्षणेन सनत्कुमाराय प्रोक्तम् ७ पारमहंस्यधर्मे मुख्यः विवक्षमाणः इत्यात्मनेपदं श्रुवादे

सोऽहंनृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं महद्गतानां विरमाय तस्य प्रवर्तये भागवतं पुराणं यदाह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः २ आसीनमुर्व्यां भगवंतमाद्यं संकर्षणं देवम
कुंठसत्वम् विवित्सवस्तत्त्वमतः परस्य कुमारमुख्या मुनयोऽन्वपृच्छन् ३ स्वमेव धिष्ण्यं बहुमानयंतं यं वासुदेवाभिधमामनंति प्रत्यग्धृताक्षांबुजकोश
मीषदुन्मीलयंतं विबुधोदयाय ४ स्वर्धुन्युदार्द्रैः स्वजटाकलापैरुपस्पृशंतश्चरणोपधानम् पद्मं यदर्चंत्यहिराजकन्याः सप्रेमनानाबलिभिर्वरार्थाः ५ मुहुर्गृणं
तो वचसाऽनुरागस्खलत्पदेनास्य कृतानि तज्ज्ञाः किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणासहस्रम् ६ प्रोक्तं किलैतद्भगवत्तमेन निवृत्तिधर्माभिरताय ते
न सनत्कुमाराय स चाह पृष्टः सांख्यायनायांग धृतव्रताय ७ सांख्यायनः पारमहंस्यमुख्यां विवक्षमाणो भगवद्विभूतीः जगाद सोऽस्मद्गुरवेऽन्विताय पराशरा
याथ बृहस्पतेश्च ८ प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यम् सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ९ उदाप्लुतं विश्वमिदं
तदासीद्यन्निद्रयाऽमीलितदृङ्न्यमीलयत् अहींद्रतल्पेऽधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतो निरीहः १० सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमु
दीरयाणः उवास तस्मिन्सलिले पदे स्वे यथानलो दारुणि रुद्धवीर्यः ११ चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्वपन्स्वयोदीरितया स्वशक्त्या कालाख्ययाऽऽसादितकर्मतं
त्रो लोकानपीतान्ददृशे स्वदेहे १२ तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरंतर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूष्यंस्तदाऽभिद्यत नाभिदेशात् १३
स पद्मकोशः सहसोदतिष्ठत्कालेन कर्मप्रतिबोधनेन स्वरोचिषा तत्सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवात्मयोनिः १४

श्रवचेरुभयपदित्वात् अन्विताय अनुगताय
८ पुलस्त्येनोक्तः इत्यत्रैवमाख्यायिका पितरं राक्षसभक्षितं श्रुत्वा पराशरो राक्षससत्रं प्रवृत्तो वसिष्ठवचनान्निवृत्तस्ततः पुलस्त्येन स्वसंततिरक्षणात्तुष्टेन वरोदत्तः पुराणप्रवक्ता भविष्य
सीति ९ तदेवं संकर्षणसंप्रदायप्राप्तिं प्रदर्श्य विभूतिकथनाय पद्मोद्भवं वक्तुमाह उदाप्लुतमेकार्णवोदके निमग्नं यत्तदा आसीत् तदा अमीलितदृक् अतिरोहितचिच्छक्तिरेव श्रीनाराय
णो नेत्रे निमीलितवानित्यर्थः मायाविनोदं परित्यज्य स्वात्मरतो स्वरूपानंद एव कृतोत्सवः अत एव निरीहः निष्क्रियः सन् १० कालशक्तेः प्रेरणं पुनः सृष्ट्यवसरे प्रबोधनार्थं स्वे पदे आधा
ने वह्निरिव स्वभावे दृष्टांतः यथाऽनल इति ११ तया चिच्छक्त्या सह वर्तमान एव योगनिद्रया स्वपन् पूर्वमेव बोधनार्थं नियुक्तया स्वकालशक्त्या आसादितं प्रापितं कर्मतंत्रं क्रियाकलापो यस्य सः
अपीतान् लीनान् ददर्श १२ लोकसृष्ट्यर्थमर्थसूक्ष्मेऽभिनिविष्टा दृष्टिर्यस्य कालानुसारिणा रजोगुणेनाविद्धः संक्षोभितः सन् तनीयान् अतिसूक्ष्मोऽर्थः सूष्यन् प्रसोष्यन् उद्भविष्यन्नाभिदेशा
दुद्गत इत्यर्थः १३ सः तनीयानर्थः पद्मकोशः सन् उदतिष्ठत् कर्माणि जीवादृष्टानि प्रतिप्रबोधयति यः कालस्तेन आत्मा श्रीविष्णुर्योनिर्यस्य १४ ५ ५ ७

तन्लोकात्मकं पद्मं सर्वान् जीवभोग्यानर्थानवभासयतीति तथा तत् यस्माज्जातं स एव विष्णुः उ इति संबोधने प्राविविशत् प्रकर्षेणांतर्यामितया विवेश तस्मिन् विष्णुना अधि
ष्ठिते पद्मे विधाता ब्रह्मा अभूत् कथं भूतः स्वयमेव वेदमयः न त्वध्ययनेन प्राप्तवेदः कोऽसौ अदृष्टपितृत्वेन यं स्वयंभुवं वदंति सः प्राक् कल्पांते नारायणेन सह निद्रयैकीभूत आसीत् तस्मिंश्च प्रबुद्धे तेन तत
एव पाद्मे कल्पे पद्मद्वारेणाभिव्यक्तिं प्राप्त इत्यर्थः १५ स च तस्मिन्कल्पे चतुर्मुखोऽभूदित्याह तस्यामिति परिक्रमन् तत्रस्थ एव ग्रीवां चालयन् लोकनिरीक्षणार्थं विवृत्तैर्विचलितैर्नेत्रैर्यस्य १६ तस्य च
श्रीनारायणोपासनयैवाविर्भूतज्ञानक्रियाशक्तेर्लोककर्तृकलंकस्तत इति वक्तुं प्रथमं तस्य विमोहमाह तस्मादिति सलिलाद्रिरूढमुद्गतं कंजम् अपाश्रितोऽपि सः आकल्पेन तत्कंजं लोकतत्त्वं चात्मानं च साक्षान्न
ज्ञातवान् उ इति विस्मये कथं भूतात् युगांतश्वसनः प्रलयवायुः तेन आघूर्णं तत्र तत्र प्रकंपितं यज्जलं तस्मात् सर्वत ऊर्मिचक्रं यस्मिन् १७ अविदुषस्तस्य वितर्कमाह योऽसावहमब्जपृष्ठे एषः कः नान्यत् ए
कमेवैतदब्जं कुतो वा जातं यत्रैतदधिष्ठितं तेन अधस्तात् तत्र वर्तमानेन नूनं निश्चितं भाव्यं स इत्थमुद्वीक्ष्येत्यत्र तरेणान्वयः तथा च श्रुतिः सोऽपश्यत् पुष्करपर्णे तिष्ठन् सोऽमन्यत अस्ति वै तत् यस्मिन्निदमधि
तिष्ठतीति १८ तस्य च बहिर्मुखप्रवृत्त्या महताऽपि कालेन तदप्राप्तिमाह स इति द्वाभ्यां तस्याब्जस्य यन्नालं तस्य नाडीभिरंतश्छिद्रैः तस्य रवरनालस्य पद्मस्य यन्नालं तस्य नाभिमधिष्ठानं विचिन्वन्न
वाग्गतोऽपि तत्तदा नाविंदत १९ आत्मसर्गस्य कारणं त्रिणेमिः कालः अजस्य विष्णोर्हेतिः सुदर्शनरूपं शस्त्रं देहभाजां नराणां भयमुत्पादयन्निति संवत्सरशतमतिक्रांतमित्युक्तं भवति २० अंतर्मुख

तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्रावीविशत्सर्वगुणावभासम् तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता स्वयंभुवं यं स्म वदंति सोऽभूत् १५ तस्यां स चांभोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकम
पश्यमानः परिक्रमन्व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि १६ तस्माद्युगांतश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् अपाश्रितः कंजमु लोकतत्त्वं ना
त्मानमद्धाऽविददादिदेवः १७ क एष योऽसावहमब्जपृष्ठ एतत्कुतो वाऽब्जमनन्यदप्सु अस्ति ह्यधस्तादिह किंचनैतदधिष्ठितं यत्र सता नु भाव्यम् १८ स इत्थमुद्वीक्ष्य
तदब्जनालनाडीभिरंतर्जलमाविवेश नार्वाग्गतस्तत्खरनालनालनाभिं विचिन्वंस्तदविंदताजः १९ तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं विचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणेमिः यो
देहभाजां भयमीरयाणः परिक्षिणोत्यायुरजस्य हेतिः २० ततो निवृत्तोऽप्रतिलब्धकामः स्वधिष्ण्यमासाद्य पुनः स देवः शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो न्यषीददारूढसमाधियो
गः २१ कालेन सोऽजः पुरुषायुषाभिप्रवृत्तयोगेन विरूढबोधः स्वयं तदंतर्हृदयेऽवभातमपश्यताऽपश्यत यन्न पूर्वम् २२ मृणालगौरायतशेषभोगपर्यंक एकं पुरुषं शयानम्
फणातपत्रायुतमूर्धरत्नद्युभिर्हतध्वांतयुगांततोये २३ प्रेक्षां क्षिपंतं हरितोपलाद्रेः संध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवनस्रजो वेणुभुजांघ्रिपांघ्रेः
२४

तयातु भगवंतं दृष्टवानित्याह द्वाभ्यां ततः अन्वेषणान्निवृत्तः न प्रतिलब्धः कामो मनोरथो येन स्वधिष्ण्यं पद्मम् जितेन श्वासेन निवृत्तं संयतं चित्तं यस्य अत एव आरूढ आश्रितः समाधियोगो येन
तथा भूतः सन् न्यषीदत् उपविवेश २१ पुरुषायुषा संवत्सरशतेन कालेन अभिप्रवृत्तः सन् निष्पन्नो योगस्तेन विरूढ उत्पन्नो बोधो यस्य यत्पूर्वं विचिन्वन्नपि नापश्यत् तत्स्वयमेवांतर्हृदयेऽवभातम
पश्यत् २२ यदपश्यत् तद्वर्णयति मृणालेति नवभिः नव स्वप्यपश्यदित्यस्यैवानुषंगः मृणालवद्गौरश्चासावायतश्च यः शेषस्तस्य भोगो देहः स एव पर्यंकः तस्मिन् कुत्र स्थिते पर्यंके फणातपत्रैरायु-
ताः सर्वतो युक्ता ये मूर्धानस्तेषां रत्नानि किरीटस्थानि तेषां द्युभिः प्रभाभिर्हतध्वांते युगांततोये २३ कथं भूतं पुरुषं हरितोपलाद्रेः मरकतशिलामयपर्वतस्य प्रेक्षां शोभां क्षिपंतं स्वलावण्याति
शयेन तिरस्कुर्वंतं संध्याभ्रं नीवी परिधानं यस्य तस्य शोभां पीतांबरेण क्षिपंतम् उरुरुक्ममूर्ध्नः अनेकस्वर्णशिखरस्य तस्य स्वकिरीटैः रत्नानि च उदधाराश्च औषधयश्च सौमनस्यानि च पुष्पस-
मूहाः स्रगमनस एव वा तेषां वनस्रजः वनमाला यस्य वेणव एव भुजा यस्य अंघ्रिपा एवांघ्रयो यस्य स चासौ स च तस्य अयमर्थः यदि तस्मिन्माला इवास्थिता रत्नादयो भवंति वेणवश्च भुजा इव वृक्षा
श्च पादा इव तर्हि तस्य शोभां स्वयिरत्नमुक्तातुलसीपुष्पदामभिः भुजैरंघ्रिभिश्चाक्षिपंतमिति २४

किंच आयामतोदैर्घ्येणविस्तरतश्चस्वमानदेहेनमीयते अनेनेतिमानस्तुपमाशोभनश्चासावमानोनिरुपमोदेहः तेन यद्वा स्वसु अमानः अपरिच्छिन्नस्तेन यद्वा ताभ्यांस्वानुरूपप्रमाणेनअ
तएवलोकत्रयंसंगृह्यतेयस्मिन्तथा विचित्राणिनानाविधानिदिव्यान्यपूर्वाणिचाभरणान्यंशुकानिचतेषांकृता आसमंतात् श्रीःशोभायेन तेनदेहेनविशिष्टं एवंस्वतएवातिरम्यत्वेऽपि
अपाश्रितवेषः स्वीकृतालंकारोदेहोयस्यतमपश्यत् यद्वा केनप्रेक्षांक्षिपंतमित्यपेक्षायामेवंभूतेनदेहेनेतिसंबंधः २५ स्वाभिलषितफलायविविक्तैर्मार्गैः शुद्धैर्वेदोक्तैर्मार्गैरभ्यर्चतांपुंसांकाम
दुघमंघ्रिपद्मं प्रदर्शयंतंकिंचिदुन्नमय्यसमर्पयंतं नखाएवइंदवस्तेषांमयूखाःरश्मयः तैर्भिन्नाःसंभिन्ना अंगुलयएवचारूणिपत्राणियस्यतत् २६ लोकार्तिहरंस्मितंयस्मिन्तेनपरिस्फुरद्भ्यां
कुंडलाभ्यांमंडितेन अधरबिंबदीप्त्याशोणवदाचरितेन शोभननासायुक्तेन सुभ्रुशोभनयाभ्रुवाच प्रत्यर्हयंतंपूजकान्प्रतिपूजयंतंसंमानयंतं २७ कदंबकिंजल्कवत्पिशंगंयद्वासस्तेनमेखल-
याचनितंबेस्वलंकृतम् हेवत्स श्रीवत्सयुक्तंयद्वक्षःस्थलंतस्यवल्लभेनवक्षस्यनर्घ्येणहारेणस्वलंकृतमित्यर्थः २८ महाचंदनवृक्षरूपकेणनिरूपयितुंतंविशिनष्टि परार्ध्यानिश्रेष्ठानि केयूराणि
अंगदानिमणिप्रवेकाश्चमण्युत्तमाः तैः पर्यस्ताव्याप्तादोर्दंडाएवसहस्रमनंताःशाखायस्य चंदनवृक्षोऽपिकेयूरादितुल्यैः फलपुष्पादिभि[illegible]शाखोभवति अव्यक्तंप्रधानंमूलमधोभागोयस्य

आयामतोविस्तरतःस्वमानदेहेनलोकत्रयसंग्रहेण विचित्रदिव्याभरणांशुकानांकृतश्रियाऽपाश्रितवेषदेहम् २५ पुंसांस्वकामायविविक्तमार्गैरभ्यर्च्य
तांकामदुघांघ्रिपद्मम् प्रदर्शयंतंकृपयानखेंदुमयूखभिन्नांगुलिचारुपत्रम् २६ मुखेनलोकार्तिहरस्मितेनपरिस्फुरत्कुंडलमंडितेन शोणायितेनाधरबिं
बभासाप्रत्यर्हयंतंसुनसेनसुभ्र्वा २७ कदंबकिंजल्कपिशंगवाससास्वलंकृतंमेखलयानितंबे हारेणचानंतधनेनवत्सश्रीवत्सवक्षस्थलवल्लभेन २८
परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखम् अव्यक्तमूलंभुवनांघ्रिपेंद्रमहींद्रभोगैरधिवीतवल्शम् २९ चराचरौकोभगवन्महीध्रमहींद्रबंधुंसलिलो
पगूढम् किरीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भम् ३० निवीतमाम्नायमधुव्रतश्रियास्वकीर्तिमय्यावनमालयाहरिम् सूर्येंदुवाय्वग्न्यगमं
त्रिधामभिःपरिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदम् ३१ तर्ह्येवतन्नाभिसरःसरोजमात्मानमंभःश्वसनंवियच्च ददर्शदेवोजगतोविधातानातःपरंलोकविसर्गदृ-
ष्टिः ३२ सकर्मबीजंरजसोपरक्तःप्रजाःसिसृक्षन्नियदेवदृष्ट्वा अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ३३ इतिश्रीभागवतेमहापु-
राणेतृतीयस्कंधेअष्टमोऽध्यायः ८

यद्वा अव्यक्तंब्रह्ममूलंयस्य ब्रह्माभिव्यक्तिरूपत्वाद्वृक्षस्यापिमूलंनव्यक्तम् भुवनात्मकमंघ्रिपेंद्रमहींद्रस्यानंतस्यभोगैःफणैःदेहावयवैर्वा
अधिवीताःसंवेष्टिताःस्पष्टावल्शाःस्कंधायस्य वनस्पतेशतवल्शोविरोहेतिश्रुतेः सोऽपिसर्पैर्वेष्टितोभवति २९ प्रेक्षांक्षिपंतमित्यत्रैवपर्वतरूपेणनिरूपितमपिविशेषणांतरैः पुनर्निरूप
यति भगवानेवमहीध्रस्तम् चराचराणामोकःस्थानंसोऽपितथा अहींद्रस्यबंधुंसोऽप्यहींद्राणांबंधुः सलिलेनोपगूढमावृतम् पर्वतोऽपिमैनाकादिस्तथा किरीटसाहस्रमेवहिरण्यशृंगा-
णियस्यसोऽपिमेर्वादिस्तथा यथापर्वतस्यगर्भेकचिद्रत्नमाविर्भवति तथाआविर्भवत्स्पष्टंदृश्यमानंकौस्तुभरत्नंगर्भेमूर्तिमध्येयस्यतम् ३० किंच वनमालयानिवीतंकंठलंबिन्याव्याप्तमा
म्नायावेदाएवमधुव्रतास्तैःश्रीर्यस्यास्तया हरिमितिपर्वतादिरूपंपश्यन् हरिरसावितिज्ञातवानित्यर्थः सूर्यादिभिरगममगम्यं स्वव्यापारैराकलयितुमशक्यमित्यर्थः किंचात्रिष्वपिलोकेषुधा
मस्फूर्तिर्येषांतैः रक्षणार्थंपरिक्रामद्भिः परितोधावद्भिः प्राधनिकैः प्रधनंसंग्रामःतत्प्रयोजनैः सुदर्शनादिभिर्हेतुभूतैर्दुरासदंदुष्प्रापं ३१ यदैवहरिमपश्यत्तर्ह्येवतदैवलोकविसर्गदृष्टिः
सन्नतस्यनाभिसरसि सरोजंश्वसनंप्रलयवायुंवियत् आकाशंचददर्श ३२ कर्मबीजंलोकसृष्टेःकारणम् उपरक्तः रजोगुणयुक्तः अतःप्रजाःस्रष्टुमिच्छन्नियदेवनाभिसरोजादिपंचक
मेव विसर्गोपि अभिमुखः दत्तचित्तः अव्यक्तवर्त्मनिभगवतिनिवेशितचित्तः ३३ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेटीकायामष्टमोऽध्यायः ८

नवमेतपसा तुष्टः स्वात्मानारायणेनत्वजः अस्तौदेकार्णवेसीदन् लोकसर्गचिकीर्षया १ भगवज्ज्ञानेनात्मनः कृतार्थतामाविष्कुर्वन् अज्ञांश्च शोचन्नाह ज्ञातोसीति कुचिरा द्बहुकालोपासनेनअ द्यमेमयाज्ञातोसि ननु अहोदेहभाजामेतदवद्यंदोषः किंतत् यद्भगवतस्तवगतिःतत्वंनज्ञायतइति यतस्त्वमेवज्ञातुंयोग्यः सत्यत्वान्नान्यत् असत्यत्वादित्याह त्वत्तोऽन्यन्नास्तियद‑ प्यस्तीतिप्रतिभातितदपिशुद्धंसत्वंनभवति कथमसतःप्रतीतिस्तत्राह यद्यतःमायागुणक्षोभात् त्वमेवउरुः बहुरूपोविभासि १ ननुत्वमपिसम्यङ्नज्ञानासियत् त्वया दृष्टंरूपमेतद‑ पिगुणात्मकमेव निर्गुणंब्रह्मैववस्तुसत्यंतत्राह रूपमितिद्वाभ्याम् अवबोधरसोदयेनचिच्छक्त्याविर्भावेन शश्वत्सदानिवृत्तंतमोयस्मात्तस्यतवयदेतद्रूपंत्वयैवस्वातंत्र्येणसतामुपासका‑ नामनुग्रहायगृहीतमाविष्कृतमवतारशतस्यशुद्धसत्वात्मकस्ययदेकंबीजंमूलंतत्प्रदर्शनार्थं गुणावतारबीजत्वंदर्शयति यन्नाभीति २ हेपरम अविद्धवर्चः अनावृतप्रकाश अतःअविक‑ ल्पंनिर्भेदं अतएवानंदमात्रं एवंभूतंयद्भवतःस्वरूपंतत् अतोरूपात्परंभिन्नंनपश्यामिकिंतुइदमेवतत् अतः कारणात् तेतवअदः इदंरूपंउपाश्रितोस्मि योग्यत्वादपीत्याह एकमुपास्ये ष्वसुरव्ययतः विश्वसृजमतएवअविश्वं विश्वस्मादन्यत् किंचभूतेंद्रियात्मकंभूतानामिंद्रियाणांचात्मानंकारणमित्यर्थः ३ नन्वेवमपिसोपाधिकमेतदर्वाचीनमेवेत्याशंक्याह तद्वेतदेवेदं

ब्रह्मोवाच ज्ञातोऽसिमेऽद्य सुचिरान्ननु देहभाजां नज्ञायते भगवतोगतिरित्यवद्यम् नान्यत्त्वदस्ति भगवन्नपि तन्नशुद्धं मायागुणव्यतिकराद्य दुरुर्विभासि १ रूपंयदेतदवबोधरसोदयेन शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय आदौगृहीतमवतारशतैकबीजं यन्नाभिपद्मभवनादहमाविरास म् २ नातःपरंपरमयद्भवतःस्वरूपमानंदमात्रमविकल्पमविद्धवर्चः पश्यामिविश्वसृजमेकमविश्वमात्मन्भूतेंद्रियात्मकमदस्तउपाश्रितोस्मि ३ तद्वाइदंभुवनमंगलमंगलाय ध्यानेस्मनोदर्शितंतउपासकानाम् तस्मैनमोभगवतेऽनुविधेमतुभ्यं योनादृतोनरकभाग्भिरसत्प्रसंगैः ४ ये तुत्वदीयचरणांबुजकोशगंधंजिघ्रंतिकर्णविवरैः श्रुतिवातनीतम् भक्त्यागृहीतचरणः परयाचतेषांनापैषिनाथहृदयांबुरुहात्स्वपुंसाम् ५ ता वद्भयंद्रविणगेहसुहृन्निमित्तंशोकः स्पृहापरिभवोविपुलश्चलोभः तावन्ममेत्यसदवग्रहआर्तिमूलंयावन्नतेंऽघ्रिमभयंप्रवृणीतलोकः ६ दैवे नतेहतधियोभवतःप्रसंगात्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेंद्रियाये कुर्वंतिकामसुखलेशलवायदीनालोभाभिभूतमनसोऽकुशलानिशश्वत् ७ क्षु त्तृड्त्रिधातुभिरिमामुहुरर्द्यमानाःशीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च कामाग्निनाच्युतरुषाचसुदुर्भरेणसंपश्यतोमनउरुक्रमसीदतेमे ८

हेभुवनमंगल यतः तेत्वयानोस्माकंउपासकानांमंगलायध्यानेदर्शितम् नह्यव्यक्तवर्त्माभिनिवेशितचित्तानामस्माकंत्वयासोपाधिकदर्शनंयुक्तमितिभावः अतस्तुभ्यंनमोऽनु विधेम अनुवृत्त्याकरवाम तर्हिकिमिति केचिन्मांनाद्रियंतेतत्राह योनादृतइति असत्प्रसंगैःनिरीश्वरकुतर्कनिष्ठैः ४ आदरेणतुत्वांभजंतःकृतार्थाइत्याह येत्विति श्रुतिर्वेदः सएववातःतेननीतंप्रापितंनापैषिनापयासि येत्वत्कथाश्रवणमत्यादरेणकुर्वंतितेषांहृदादिनित्यंप्रकाशसइत्यर्थः ५ ततःकिमतआह तावदिति द्रविणादौविद्यमानेभयंगतेशोः कःपुनश्चस्पृहाततःपरिभवः तथाऽपिविपुलोलोभःतृष्णापुनःकथंचित्प्राप्तेममेत्यसदाग्रहः आर्तिमूलंभयशोकादेःकारणंनप्रवृणीतनाश्रयेत् त्वत्पादाश्रयणमात्रेणभयादिनि वृत्तिः किंपुनस्तवत्वत्प्रकाशेसतीतिभावः ६ येनिष्कामाअपिसंतस्त्वांनाद्रियंतेतेनरकभाजइत्युक्तम् येतुत्वत्कथाश्रवणादिविमुखाःसंतः काम्यकर्मपरास्तेऽतिमंदाइत्याह दैवेनते हतधियोनष्टमतयः प्रसंगात्श्रवणकीर्तनादिरूपात्सर्वदुःखनिवर्तकाद्विमुखानींद्रियाणियेषाम् अकुशलानिअक्षेमकराणि ७ अकुशलत्वमेवदर्शयति क्षुत्तृडिति त्रिधातव‑ श्चवातपित्तश्लेष्माणःतैः इमाःप्रजाः सुदुर्भरेणदुःसहेनकामाग्निनाअच्युतयारुषाअविच्छिन्नक्रोधेनच पीड्यमानाःसंपश्यतोमेमनःसीदति ८ ५ ५ ५

नन्वेवंभूतायाः संसृतेरपरमार्थत्वात्किमर्थं विषादः क्रियते तत्राह यावदिति आत्मनइदंपृथक्त्वंदेहादिभावंभगवतस्तवइंद्रियार्थरूपायामायानयाबलमाधिक्यंयस्यतत् नप्रतिसंक्रमेतनोपरमेत् दुःखसमूहंप्रापयतीति क्रियाणामर्थः फलंयस्यां ९ भवत्वेवमविवेकिनांविवेकिनस्तुमुक्ताएवेतिकिंतेषांभक्त्याकृत्यमतआह अह्नीआपृतानिव्यापृतानिचतानिआर्तानिक्लिष्टानिकरणानींद्रियाणियेषां रात्रौविषयसुखलवोऽपिनास्तियतोनिशिनिःशयानाः स्वप्नदर्शनेनचक्षणेक्षणेभग्ननिद्राः दैवेनाहताः सर्वतः प्रतिहताः अर्थरचनाअर्थार्थोद्यमायेषाम् १० तदेवमइक्तानांसंसारानिवृत्तिमुक्त्वा भक्तानांतन्निवृत्तिमाह त्वमिति भक्तियोगेनशोधितेहृत्सरोजे आस्सेतिष्ठसि श्रुतेनश्रवणेनेक्षितः पंथायस्य किंचश्रवणंविनापित्वद्भक्तामनसायद्यत्तववपूरूपंस्वेच्छयाध्यायंति तत्तत्प्रणयसेप्रकटयसिसतांभक्तानामनुग्रहाय ११ भक्तानांचानिष्कामाणांत्वमतिसुलभोनेतरेषामित्याह नेति उपचितैरूर्जितैः उपचारैः पुष्पोपहारादिभिः यत्यथा असतामभक्तानामलभ्ययादयया प्रसादेहेतुः एकइत्यादि १२ यतः सकामानांभवान्नातिप्रसीदति अतः कामप्राप्तिः क्रियाणामुत्तमंफलंनभवति किंतुत्वत्प्रीणनमेव कामसंयोगस्तु अवांतरफलेनप्ररोचनार्थमित्याह पुंसामिति भगवतस्तवाराधनमेवसंश्चासौक्रियार्थश्च श्रेष्ठंक्रियाफलं श्रेष्ठत्वेहेतुः यत्रत्वय्यर्पितोधर्मोनकदाचित् ह्रियतेन

यावत्पृथक्त्वमिदमात्मनइंद्रियार्थमायाबलंभगवतोजनईशपश्येत् तावन्नसंसृतिरसौप्रतिसंक्रमेतव्यर्थाऽपिदुःखनिवहंवहतीक्रियार्था ९ अन्ह्यापृतार्तकरणानिशिनिःशयानानानामनोरथधियाक्षणभग्ननिद्राः दैवाहतार्थरचनाऋषयोऽपिदेवयुष्मत्प्रसंगविमुखाइहसंसरंति १० त्वंभावयोगपरिभावितहृत्सरोज आस्सेश्रुतेक्षितपथोननुनाथपुंसाम् यद्यद्धियातउरुगायविभावयंतितत्तद्वपुः प्रणयसेसदनुग्रहाय ११ नातिप्रसीदतितथोपचितोपचारैराराधितः सुरगणैर्हृदिबद्धकामैः यत्सर्वभूतदययासदलभ्ययैकोनानाजनेष्ववहितः सुहृदंतरात्मा १२ पुंसामतोविविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेनचोग्रतपसाव्रतचर्ययाच आराधनंभगवतस्तवसत्क्रियार्थोधर्मोऽर्पितः कर्हिचिद्ध्रियतेनयत्र १३ शश्वत्स्वरूपमहसैवनिपीतभेदमोहायबोधधिषणायनमः परस्मै विश्वोद्भवस्थितिलयेषुनिमित्तलीलारासायतेनमइदंचकृमेश्वराय १४ यस्यावतारगुणकर्मविडंबनानिनामानियेऽसुविगमेविवशागृणंति तेनैकजन्मशमलंसहसैवहित्वासयांत्यपावृतमृतंतमजंप्रपद्ये १५ योवाअहंचगिरिशश्चविभुःस्वयंचस्थित्युद्भवप्रलयहेतवआत्ममूलम् भित्वात्रिपाद्ववृधएकउरुप्ररोहस्तस्मैनमोभगवतेभुवनद्रुमाय १६

नश्यति कामार्थस्तु धर्मः कामंदत्वानश्यतीत्यर्थः १३ अतस्त्वामेववयंनताइत्याह शश्वत्सर्वदास्वरूपचैतन्येनैवनिरस्तभेदभ्रमाय पुनश्चबोधएवधिषणाविद्याशक्तिर्यस्य यद्वा बोधएवधिषणमाश्रयः अतएवपरस्मै अत्रहेतुः विश्वोद्भवादिनिमित्तयामायातस्यालीलाविलासः तयारासः क्रीडायस्य तेतुभ्यंइदंनमः नमनंचकृमकृतवंतोवयम् १४ नामग्रहणमात्रतः कैवल्यप्रदत्वेनैश्वर्यंव्यंजयन्नमस्करोतियस्येति अवतारादीनांविडंबनमनुकरणमस्तियेषु तत्रावताराविडंबनानिदेवकीनंदनइत्यादीनि गुणाविडंबनानिसर्वज्ञोभक्तवत्सलइत्यादीनि कर्मविडंबनानिगोवर्द्धनोद्धरणः कंसारातिरित्यादीनि असुविगमेऽपिविवशाअपिगृणंति उच्चारयंति केवलं शमलंपापमपावृतंनिरस्तावरणम् ऋतंब्रह्मप्राप्नुवंति १५ तत्रगुणावतारकर्माणिदर्शयन् प्रणमति योवैएकः त्रिपात्त्रयोब्रह्मादयः पादाः स्कंधायस्य प्रत्येकंचउरवः प्ररोहाः शाखोपशाखामरीच्यादिमन्वादिरूपायस्यतथाभूतः सन्ववृधे तस्मैभुवनाकाराय द्रुमायनमः किंकृत्वाववृधे आत्मास्वयमेवमूलमधिष्ठानंयस्य तत्प्रधानंभित्वागुणत्रयरूपेणाविभज्य त्रिपात्त्वमेवाह अहंब्रह्मागिरिशश्चस्वयंविभुः विष्णुश्चेतिस्थित्युद्भवप्रलयहेतवोयेवयम् एवंत्रिपाद्भूत्वायोववृधइत्यर्थः १६

एवंगुणावतारकर्माविडंबनमुक्त्वातस्यैवतत्कालारब्धंरूपंतत्कर्मचदर्शयन्प्रणमति लोकइतिद्वाभ्यां विकर्मनिरतः विरुद्धकर्मनिष्ठः कुशलेहितेस्वेआत्मीये त्वदुदितेत्वयैवसाक्षादुक्तेभ
वदर्चनरूपेकर्मणि उक्तंहिगीतासु यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति तस्मिन्प्रमत्तः अदत्तचित्तोयावद्वर्ततेतावदस्यलोकस्यआनिमि
षायकालाय १७ आस्तांतावल्लोकस्यकथा यस्मात्कालारब्धात्त्वत्तः यद्द्विपरार्द्धावस्थायिधिष्ण्यंस्थानं तदारूढोऽपिबिभेमिभीतिश्वसन् त्वामेवावरुरुत्समानः प्राप्तुमिच्छन् तपस्तप्त
वान् कथंभूतः बहुसवः बहवः सवाः यागाः संवत्सरावा यस्यबहून् यागान्कृत्वा पिबहून्संवत्सरान्वानपस्तप्तवानित्यर्थः अधिमखाय मखाधिष्ठात्रे १८ इदानींतत्तत्कालभाविलीला
ऽवतारकर्माणिदर्शयन्नाह तिर्यगादिषुजीवयोनिषु स्वेच्छयास्वीकृतमूर्तिः सन् स्वकृतधर्ममर्यादापालनेच्छयारेमे वस्तुतः स्वानंदानुभवेनैवानिरस्तविषयसुखोऽपियः अतएवपुरुषो-
त्तमः तत्तदुपाधिधर्मासंस्पर्शात् तदुक्तंगीतासु यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितः पुरुषोत्तमइति १९ इदानींदृश्यमानामेवमूर्तिंप्रणमति योविद्य-
योनिद्राभ्यां दशार्द्धैः पंचदशत्रयोयस्याः तया अविद्ययानिद्राहेतुभूतया अनभिभूतोऽपियोगनिद्रामुवाह तस्मैतेनमइत्युत्तरेणान्वयः जठरीकृताउदरेप्रविलापितालोकयात्रालो
कस्थितिर्येन आहिरेवकशिपुः शय्यातस्याः स्पर्शोऽनुकूलोयस्यास्तांनिद्रां भीमानामूर्मीणांमालाविद्यंतेयस्मिन् अंतर्जलेनिद्राणस्याविवेकिनोजनस्यनिद्रासुखमीदृगितिविडंबयन्प्रद

लोकोविकर्मनिरतः कुशलेप्रमत्तः कर्मण्ययंत्वदुदितेभवदर्चनेस्वे यस्तावदस्यबलवानिहजीविताशांसद्यश्छिनत्त्यनिमिषायनमोऽस्तुतस्मै १७ यस्माद्वि
भेम्यहमपिद्विपरार्द्धधिष्ण्यमध्यासितः सकललोकनमस्कृतंयत् तेपेतपोबहुसवोऽवरुरुत्समानस्तस्मैनमोभगवतेऽधिमखायतुभ्यं १८ तिर्यङ्मनुष्यवि
बुधादिषुजीवयोनिष्वात्मेच्छयात्मकृतसेतुपरीप्सयायः रेमेनिरस्तरतिरप्यवरुद्धदेहस्तस्मैनमोभगवतेपुरुषोत्तमाय १९ योविद्ययाऽनुपहतोऽपिदशार्द्धवृ
त्त्यानिद्रामुवाहजठरीकृतलोकयात्रः अंतर्जलेऽहिकशिपुस्पर्शानुकूलांभीमोर्मिमालिनिजनस्यसुखंविडंबयन् २० यन्नाभिपद्मभवनादहमाससमीड्यलो
कत्रयोपकरणोयदनुग्रहेण तस्मैनमस्तउदरस्थभवाययोगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय २१ सोऽयंसमस्तजगतांसुहृदेकआत्मासत्वेनयन्मृडयतेभग
वान्भगेन तेनैवमेदृशमनुस्पृशताद्यथाऽहंस्रक्ष्यामिपूर्ववदिदंप्रणतप्रियोऽसौ २२ एषप्रपन्नवरदोरमयात्मशक्त्यायद्यत्करिष्यतिगृहीतगुणावतारः तस्मि
न्स्वविक्रममिदंसृजतोऽपिचेतोयुंजीतकर्मशमलंचयथाविजह्याम् २३ नाभिह्रदादिहसतोऽम्भसियस्यपुंसोविज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः रूपंविचित्र
मिदमस्यविवृण्वतोमेमारीरिषीष्टनिगमस्यगिरांविसर्गः २४

र्शयन्नुपहसन्नित्यर्थः अतएवांतर्जलादिविशेषणानि यद्वा पूर्वकल्पेश्रांतस्यजनस्यविश्रामसुखंविडंब
नुस्मारयन् तदातुपरोपकारायस्वयंदुःसहमपिदुःखंसोढव्यमिति द्योतनार्थंविशेषणानि २० किंच यस्यनाभिपद्ममेवभवनंतस्मात्लोकत्रयमुपकरणंयस्य यद्वा लोकत्रयस्य सृष्ट्यादि
द्वारेणोपकरोतीतितथाताद्दशोऽहंयदनुग्रहेणासम् उदरेस्थितः भवः संसारप्रपंचोयस्ययोगनिद्राऽवसानेकिंचिद्विकसन्नलिनवदीक्षणंयस्य २१ एवंस्तुत्वाप्रार्थयते सोऽयमितिचतुर्भिः
यत्श्रेष्ठसत्वेनज्ञानेनभगेनैश्वर्येणच मृडयतेसुखयतिविश्वंदृशंप्रज्ञामनुस्पृशतात् योजयतुयथाऽहंस्रष्टुंक्षमोभविष्यामि यतः प्रणतप्रियोऽसौ अहंचप्रणतः नचान्यः प्रार्थनीयोऽस्तिय-
तः भगवान्सएवसमस्तजगतांसुहृत् यतोऽसोएकोऽनुस्यूतआत्मा अंतर्यामी २२ आत्मशक्त्यारमयासह यद्यत्कर्मकरिष्यतिस्वविक्रमंविष्णोरेवविक्रमः प्रभावोयस्मिन् तदिदंविश्वंत
दाज्ञयासृजतोऽपिमेचेतः सएवयुंजीतप्रवर्तयतु कर्मासक्तितत्कृतंशमलंचवैषम्यादिपापंयथाविजह्यांत्यक्ष्यामि २३ अंभसिसतोयस्यनाभिह्रदादिहासंविज्ञानेशक्तिर्यस्यमहत्तत्त्वात्मक-
स्यचित्तस्यतदभिमानी अस्यरूपमिदंविस्तारयतोमेनिगमस्यावयवभूतानांगिरांविसर्गउच्चारणंमारीरिषिष्ट हलांतंब्रह्मवर्चसमितिन्यायेनमालुप्यतामित्यर्थः २४ ५ ५

विरूढप्रेम्णास्मितेनाविजृंभयन् विश्वस्याविजयायउद्भवायचकारादस्मदनुग्रहायचोत्थाय २५ स्वस्यसंभवोयस्मात्तंतपः शारीरंविद्याउपासनासमाधिरैकाग्र्यंतैर्निशाम्यहृद्यायथा
शक्तिकृत्वाश्रांतवद्विरराम २६ आत्मनोलोकसंस्थानाविज्ञानेपरिखिद्यतोब्रह्मणोऽभिप्रेतमालक्ष्यतमाहेति द्वयोरन्वयः तेनप्रलयोदकेनाविषण्णचेतसं २७ कश्मलंमोहइवेतिसमस्त
मोहाशमनंदर्शयति २८ हेवेदगर्भ तंद्रींविषादकृतमालस्यंमागाः तेनैवमेदृशमनुस्पृशतादित्यादियत्प्रार्थयतेतदग्रेपूर्वमेवसंपादितम् २९ तर्हिकथमहंनजानामीत्यतआह भूयइ
ति ३० भक्तियुक्तःसमाहितश्चसन् आत्मनिस्वस्मिंल्लोकेचमांततंव्याप्यस्थितंद्रष्टाऽसिद्रक्ष्यसि आत्मनोजीवांश्च ३१ सर्वत्रमद्दर्शनेमोहोनिवर्ततइत्याह यदात्विति प्रतिचक्षीतप
श्येत् ३२ तदाचमिथ्याज्ञाननिवृत्तौमुच्यतइत्याह यदेति भूतादिभिर्विरहितम् आत्मानंजीवंशुद्धत्वंपदार्थस्वरूपेणस्वस्यात्मभूतेनमयातत्पदार्थेनउपेतमेकीभूतंपश्यन् भवतितदास्वा
राज्यंमोक्षंप्राप्नोति ३३ यतः वर्षीयान्वृद्धतरः अत्याधिकोनास्तीत्यर्थः ३४ अनुग्रहमेवाह ऋषिमितिचतुर्भिः यद्यतस्त्वयामनोमयिनिर्बद्धम् ३५ यद्यस्माद्भूतेंद्रियैर्गुणैः सत्वादिभिरा

सोऽसावदभ्रकरुणोभगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेननयनांबुरुहंविजृंभन् उत्थायविश्वविजयायचनोविषादंमाध्व्यागिरापनयतात्पुरुषःपुराणः २५ मैत्रे
यउवाच स्वसंभवंनिशाम्यैवंतपोविद्यासमाधिभिः यावन्मनोवचस्स्तुत्वाविरराममसखिन्नवत् २६ अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्यब्रह्मणोमधुसूदनः विषण्ण
चेतसंतेनकल्पव्यतिकरांभसा २७ लोकसंस्थानविज्ञानआत्मनःपरिखिद्यतः तमाहागाधयावाचाकश्मलंशमयन्निव २८ श्रीभगवानुवाच
मावेदगर्भगास्तंद्रींसर्गउद्यममावह तन्मयापादितंह्यग्रेयन्मांप्रार्थयतेभवान् २९ भूयस्त्वंतपआतिष्ठविद्यांचैवमदाश्रयाम् ताभ्यामंतर्हृदिब्रह्मन्लो
कान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् ३० ततआत्मनिलोकेचभक्तियुक्तःसमाहितः द्रष्टासिमांततंब्रह्मन्मयिलोकांस्त्वमात्मनः ३१ यदातुसर्वभूतेषुदारुष्वग्निमिव
स्थितम् प्रतिचक्षीतमांलोकोजह्यात्तर्ह्येवकश्मलम् ३२ यदारहितमात्मानंभूतेंद्रियगुणाशयैः स्वरूपेणमयोपेतंपश्यन्स्वाराज्यमृच्छति ३३ नानाक
र्मवितानेनप्रजाबह्वीःसिसृक्षतः नात्मावसीदत्यस्मिंस्तेवर्षीयान्मदनुग्रहः ३४ ऋषिमाद्यंनबध्नातिपापीयांस्त्वांरजोगुणः यन्मनोमयिनिर्बद्धंप्रजाःसंसृ
जतोपिते ३५ ज्ञातोऽहंभवतात्वद्यदुर्विज्ञेयोऽपिदेहिनाम् यन्मांत्वंमन्यसेऽयुक्तंभूतेंद्रियगुणात्मभिः ३६ तुभ्यंमद्विचिकित्सायामात्मामेदर्शितोबहिः ना
लेनसलिलेमूलंपुष्करस्यविचिन्वतः ३७ यच्चकर्थांगमत्स्तोत्रंमत्कथाभ्युदयांकितम् यद्वातपसितेनिष्ठासएषमदनुग्रहः ३८ प्रीतोऽहमस्तुभद्रंतेलोका
नांविजयेच्छया यदस्तौषीर्गुणमयंनिर्गुणंमानुवर्णयन् ३९ यएतेनपुमान्नित्यंस्तुत्वास्तोत्रेणमांभजेत् तस्याशुसंप्रसीदेयंसर्वकामवरेश्वरः ४० पूर्तेन
तपसायज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना राद्धंनिःश्रेयसंपुंसांमत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ४१ अहमात्मात्मनांधातःप्रेष्ठःसन्प्रेयसामपि अतोमयिरतिंकुर्याद्देहा
दिर्यत्कृतेप्रियः ४२

त्मनाऽहंकारेणचायुक्तंमन्यसे ३६ तुभ्यंत्वनालेनमार्गेणपुष्करस्यमूलमधिष्ठानंसलिलेविचिन्वतोमयिविचिकित्सायांभावितव्यमस्याश्रयेणान
दृश्यतेततोऽस्तिनास्तीतिसंदेहेसति आत्मास्वरूपंमेमयाअबहिरंतर्हृदिदर्शितः ३७ अंगहेब्रह्मन्चकर्थकृतवानासि मत्कथैवाभ्युदयस्तेनांकितंसएषबंधाभावः मयिमनो
निर्बंधःमज्ज्ञानंमद्रूपस्यहृदिदर्शनम् मत्स्तुतिःतपोनिष्ठाचेतियत् एषसर्वोपिमदनुग्रहः ३८ गुणमयत्वेनप्रतीयमानमपिनिर्गुणमेवानुवर्णयन् ३९ तवप्रीतइतिकिंवक्तव्य-
मित्याह यइति ४० नचमत्प्रीतेरप्याधिकंकिंचिदस्तीत्याह पूर्तादिभिःराद्धंसिद्धंयन्निःश्रेयसफलंतत् मत्प्रीतिरेवेतितत्त्वविदांमतम् ४१ अत्रहेतुमाह अहमिति आत्मनामहं
कारोपाधीनांजीवानामात्मा अतःप्रेयसामतिप्रियाणामपिमध्येप्रेष्ठः प्रियतमःसन्निरवद्यः यत्कृतेयद्दर्थम् ४२ ५ ५ ५ ५

अतस्तत्कृतार्थ एवतथाऽपिमत्प्रियार्थंसृष्टिंकुर्वित्याह सर्वेति आत्मात्वमिदंत्रैलोक्यंयामप्यनुशेरते ताःप्रजाःस्रष्टसृजकेनात्मनैवान्यानिरपेक्षेण तत्रज्ञापकापेक्षाभावमाह सर्ववेदमयेनेति आत्माअहंयो
निःकारणंयस्येतिज्ञानक्रियाशक्त्यातिशयंसूचयति यथापूर्वमिति तवान्त्राऽप्यासोऽप्यस्तित्कृत्कंमप्यनुशेरतइति स्थितानामभिव्यक्तिमात्रमेवकर्तव्यमित्यनायासत्वमुक्तम् ४३ इदंसृज्यंव्यज्यप्रका
श्यपद्मनाभःश्रीनारायणरूपेणातिरोदधेऽदृश्योऽभवत् ४४ इतितृतीयेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ दशमेकालसंप्रश्नंप्रतिवक्तुंतदुद्भवः प्राकृतादिविभागेनसर्गस्तुदशधोच्यते ११ मेमयाव
दस्ववद् भासयस्वेतिवा २ संचोदितःप्रार्थितः हृदिस्थानेवाह नतुतेप्रश्नाःतेनविस्मृताइत्यर्थः ३ आत्मनिश्रीनारायणेआत्मानंमनआवेश्य ४ अब्जसंभूतोब्रह्मायदाधिष्ठायस्थितःकर्तारिक्तः
ततद्पद्मंसम्भावलोक्यकथंभूतंपद्मंसम्भवतेनप्रलयकालेनकृतंवीर्यंयस्यतेनवायुनाकंपितंन्यपादित्यक्तरेणान्वयः ५ विवृद्धंविज्ञानंबलंचयस्यन्यपात् सर्वंपीतवान् ६ पुष्करंपद्मंप्राग्लीना
न् त्रीन्लोकान्कल्पितास्मि स्रक्ष्यामि ७ भगवतास्वयंकरणीयेकर्मणिचोदितोनियुक्तःसन् तदापद्मकोशंप्रविश्य तमेकमेवत्रिधालोकत्रयरूपेणव्यभांक्षीत् विबभाज एकेनकमलमुकुले
नकथंलोकत्रयस्रष्टिरित्यसंभावनांवारयितुंतस्यविशालतामाह द्विसप्तधाचतुर्दशलोकरूपेणउरुधाततोऽपिबहुप्रकारेणभाव्यंभावयितुंयोग्यं अतोनतेनत्रिलोकीकरणंचित्रमित्यर्थः ८ त्रिलो

सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्माऽऽत्मयोनिना प्रजाःसृजयथापूर्वंयाश्चमय्यनुशेरते ४३ मैत्रेयउवाच तस्माएवंजगत्स्रष्ट्रेप्रधानपुरुषेश्वरः व्यज्येदंस्वेन
रूपेणकंजनाभस्तिरोदधे ४४ इतिश्रीभा॰तृ॰पद्मोद्भवोविदुरमैत्रेयसंवादेनवमोऽध्यायः ९ विदुरउवाच अंतर्हितेभगवतिब्रह्मालोकपितामहः
प्रजाःससर्जकतिधादैहिकीर्मानसीर्विभुः १ येचमेभगवन्पृष्टास्त्वय्यर्थाबहुवित्तम तान्वदस्वानुपूर्व्येणछिंधिनःसर्वसंशयान् २ सूतउवाच एवंसंचो
दितस्तेनक्षत्त्राकौषारवोमुनिः प्रीतःप्रत्याहतान्प्रश्नान्हृदिस्थानथभार्गव ३ मैत्रेयउवाच विरिंचोऽपितथाचक्रेदिव्यंवर्षशतंतपः आत्मन्यात्मानमावेश्यय
दाहभगवानजः ४ तद्विलोक्याब्जसंभूतोवायुनायदधिष्ठितः पद्ममंभश्चतत्कालकृतवीर्येणकंपितम् ५ तपसाह्येधमानेनविद्ययाचात्मसंस्थया विवृद्धविज्ञानब
लोन्यपाद्वायुंसहांभसा ६ तद्विलोक्यवियद्व्यापिपुष्करंयदधिष्ठितम् अनेनलोकान्प्राग्लीनान्कल्पितास्मीत्यचिंतयत् ७ पद्मकोशंतदाविश्यभगवत्कर्मचोदितः
एकंव्यभांक्षीदुरुधात्रिधाभाव्यंद्विसप्तधा ८ एतावान्जीवलोकस्यसंस्थाभेदःसमाहृतः धर्मस्यह्यनिमित्तस्यविपाकःपरमेष्ठ्यसौ ९ विदुरउवाच यदात्थ
बहुरूपस्यहरेरद्भुतकर्मणः कालाख्यंलक्षणंब्रह्मन्यथावर्णयनःप्रभो १० मैत्रेयउवाच गुणव्यतिकराकारोनिर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः पुरुषस्तदुपादानमा
त्मानंलीलयासृजत् ११

कीरूपेणैवविभागेहेतुमाह एतावान्त्रिलोकीरूपःजीवलोकस्यजीवानांभोगस्थानस्यप्रत्यहंसृज्यस्यसंस्थाभेदोरचनाविशेषउक्तः नन्वपरमेष्ठिनोऽपि
जीवत्वाविशेषाद्ब्रह्मलोकस्यापिकिमितिप्रत्यहंसृष्टिर्नभवतितत्राह हियस्मादनिमित्तस्यनिष्कामस्यधर्मस्यविपाकःफलरूपोऽसौउपलक्षणमेतत् सत्यलोकस्यमहःप्रभृतिलोकानांतद्वासि
नांचत्रैलोक्यस्यकाम्यकर्मफलत्वात्प्रतिकल्पमुत्पत्तिविनाशोऽभवतः महःप्रभृतीनामुपासनासमुचितनिष्कामधर्मफलत्वात् द्विपरार्द्धपर्यंतंननाशः तत्रस्थानांचततःपरंप्रायेणमुक्तिरितिभावः ९
कालभेदेनलोकसृष्टिभेदंश्रुत्वातमेवकालंजिज्ञासुःपृच्छति यत्कालाख्यंलक्षणंस्वरूपमात्थअब्रवीःकथंकालःकल्प्यतेकिंवातस्यसूक्ष्मंस्थूलंचरूपमितियथावद्वर्णयेत्यर्थः १० तत्रसामान्य
तःकालस्यस्वरूपमत्रोच्यते उत्तराध्यायेतुविशेषतः गुणानांव्यतिकरोमहदादिपरिणामःतेनैवाकारोयस्यतेयःसकालइतिविशेषः वक्ष्यतेचैकादशेगुणव्यतिकरःकालःस्वभावःसूत्रमेवचेति स्वत
स्तुनिर्विशेषःअप्रतिष्ठितःअप्यपर्यवसितःआद्यंतशून्यइत्यर्थः एतदेवदर्शयितुमीश्वरःसृष्ट्यादितेननिमित्तभूतेनकरोतीत्याह पुरुषइति उपादीयतेनिमित्ततयास्वीक्रियतइतिउपादानम् स
कालउपादानंनिमित्तंयस्मिंस्तम् आत्मानमेवविश्वरूपेणसृजत् स्वव्यतिरेकेणसृज्यस्याभावात् एतच्चवस्तुककथनमात्रंकालेननिमित्तेनचासृजदित्येतावदेवविवक्षितम् ११ ५ ५

स्यानिरिक्तस्यसृज्याभावंदर्शयन् कालस्यसृष्टिनिमित्ततांदर्शयति विश्वमिति विष्णुमाययासंस्थितंसंहृतं ब्रह्मतन्मात्रंसाद्विभं ईश्वरेणकर्त्राकालेननिमित्तेनपरिच्छिन्नंपृथक्प्रका-
शितम् अव्यक्तामूर्तिः स्वरूपंयस्येति स्वतोनिर्विशेषतादर्शिता १२ अप्रतिष्ठितत्वंदर्शयितुंतत्कार्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह यथेदानीमस्तितथाऽग्रेपूर्वमप्यासीत् पश्चादपिभविष्यति
एवंसामान्यतः कालंनिरूप्यविशेषतोनिरूपयिष्यन्तान्निमित्तस्यसर्गस्यपूर्वोक्तानेवभेदाननुवदति सर्गइति यस्तुप्राकृतोवैकृतश्चसदशमः १३ तन्निमित्तमेवत्रिविधंप्रलय माह का-
लेनैवकेवलेननित्यः प्रलयः द्रव्येणसंकर्षणाग्न्यादिनानैमित्तिकः गुणैः स्वस्वकार्यग्रसद्भिः प्राकृतिकः तानेवसर्गान् प्रपंचयति आद्यइत्यादिनायावदध्यायसमाप्ति महतोलक्षणम् आत्म-
नोहरेः सकाशात्गुणानांवैषम्यमिति १४ अहमः अहंकारस्यतस्यलक्षणंयत्रेति द्रव्यादयोवक्ष्यमाणास्त्रयः सर्गाः तन्मात्रोभूतसर्गः भूतसूक्ष्मसर्गइत्यर्थः द्रव्यशक्तिमान्महाभूतो-
त्पादकः १५ ज्ञानकर्मेंद्रियात्मकश्चतुर्थः पंचमः वैकारिकः इंद्रियाधिष्ठातारोदेवामनश्च १६ षष्ठस्तुतमसः पंचपर्वाऽविद्यायाः अबुद्धिर्जीवानामावरणंविक्षेपश्चतांकरोतीत्यबुद्धिकृत-
स्यमेमत्तः शृणु १७ अनुद्वेगेनश्रोतव्यतामाह यद्विषयामेधासंसारंहरति तस्यहरेर्लीलायद्वाइयमिति तमआदिसर्गरूपारजोभाजइतिब्रह्मरूपस्येत्यर्थः अस्मिन्पक्षेअबुद्धिकृतइति

विश्वंवैब्रह्मतन्मात्रंसंस्थितंविष्णुमायया ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्तिना १२ यथेदानींतथाऽग्रेचपश्चादप्येतदीदृशम् सर्गोनवविधस्तस्यप्रा-
कृतोवैकृतस्तुयः १३ कालद्रव्यगुणैरस्यत्रिविधः प्रतिसंक्रमः आद्यस्तुमहतः सर्गोगुणवैषम्यमात्मनः १४ द्वितीयस्त्वहमोयत्रद्रव्यज्ञानक्रियोदयः भूतस-
र्गस्तृतीयस्तुतन्मात्रोद्रव्यशक्तिमान् १५ चतुर्थऐन्द्रियः सर्गोयस्तुज्ञानक्रियात्मकः वैकारिकोदेवसर्गः पंचमोयन्मयंमनः १६ षष्ठस्तुतमसः सर्गोयस्त्वबुद्धि-
कृतः प्रभोः षडिमेप्राकृताः सर्गावैकृतानपिमेशृणु १७ रजोभाजोभगवतोलीलेयंहरिमेधसः सप्तमोमुख्यसर्गस्तुषड्विधस्तस्थुषांचयः १८ वनस्पत्योषधिलता-
त्वक्सारावीरुधोद्रुमाः उत्स्रोतसस्तमःप्राया अंतःस्पर्शाविशेषिणः १९ तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशतिधामतः अविदोभूरितमसोघ्राणज्ञाहृद्यवेदिनः २०
गौरजोमहिषः कृष्णः सूकरोगवयोरुरुः द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्चसत्तम २१ खरोऽश्वोऽश्वतरोगौरः शरभश्चमरीतथा एतेचैकशफाः क्षत्तः शृणुपंचनखान्
पशून् २२ श्वासृगालोवृकोव्याघ्रोमार्जारः शशशल्लकौ सिंहः कपिर्गजः कूर्मोगोधाचमकरादयः २३ कंकगृध्रवटश्येनभासभल्लूकबर्हिणः हंससारसचक्राह्व-
काकोलूकादयः खगाः २४ अर्वाक्स्रोतस्तुनवमः क्षत्तरेकविधोनृणाम् रजोऽधिकाः कर्मपरादुःखेचसुखमानिनः २५

प्रथमंतं अनवधानकृतइत्यर्थः सुखमिव-
प्रथमंकृतोमुख्यः सर्गः तस्थुषांस्थावराणां १८ षड्विधत्वमेवाह येपुष्पंविनाफलंतितेवनस्पतयः ओषधयः फलपाकांताः लताः आरोहणापेक्षाः त्वक्सारावेण्वादयः लताएवकाठिन्ये-
नारोहणाऽनपेक्षावीरुधः येपुष्पैःफलंतितेद्रुमाः तेषांसाधारणंलक्षणमाह ऊर्ध्वंस्रोतः आहारसंचारोयेषाम् तमः प्रायाअव्यक्तचैतन्याः अंतःस्पर्शाः स्पर्शमेवजानंतिनान्यत् तदप्यंतरेवन
बहिः विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवंतः १९ तिर्यक्स्रोतसांसर्गमाह तिरश्चामितिसचाष्टाविंशतिभेदः तिरश्चांलक्षणम् अविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः भूरितमसः आहा-
रादिमात्रनिष्ठाः घ्राणेनैवेष्टमर्थंजानंति हृदिअवेदिनः दीर्घानुसंधानशून्याः तथाचश्रुतिः अथेतरेषांपशूनामशनापिपासेएवाभिविज्ञानंनविज्ञातंवदंतिनविज्ञापश्यंतिनविदुः श्वस्तनंनलोकालोका-
विति २० अष्टाविंशतिभेदानेवाह गवादयउष्ट्रांताः द्विशफाद्विखुरानव २१ खरादयएकशफाः षट् २२ श्वादयोगोधांताः पंचनखाद्वादशएवमेतेभूचराः सप्तविंशतिः मकरादयो
जलचराः २३ कंकादयः खगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्यगृहीताः तदेवमष्टाविंशतिभेदाभवंति तेषुकृष्णारुरुगौरामृगविशेषाः अन्येषामपितिर्यक्प्राणिनांयथायथमेतेष्वेवांतर्भावः २४
अथआहारसंचारोयस्यसोऽर्वाक्स्रोताः हस्वमार्षं नृणांसर्गः नृणांलक्षणं रजअधिकंयेषुते २५

एतेत्रयोवैकृताएवनकौमारंतुउभयात्मकाः देवसर्गश्चवैकृतइत्यनुषंगः वैकारिकस्तुदेवसर्गः प्राकृतेषुपूर्वमेवप्रोक्तः अयंतुतोन्यूनत्वात् वैकृतः देवसर्गत्वात्तदंतर्भूतश्चसनत्कुमारादीनां
सर्गस्तुप्राकृतोवैकृतश्चदेवत्वेनमनुष्यत्वेनचसज्ज्यइत्यर्थः २६ वैकृतश्चदेवसर्गोऽष्टविधः तत्रविबुधादयस्त्रयोभेदाः गंधर्वाप्सरसएकः यक्षरक्षांस्येकः २७ भूतप्रेतपिशाचाएकः सिद्धचारण
विद्याधराएकः किन्नरादयएकः आदिशब्दात्तत्किंपुरुषाश्वमुखादयः एतद्विशेषोऽध्यायेस्पष्टंभविष्यति २८ २९ ३० इतितृतीयस्कंधेटीकायांदशमोऽध्यायः १० ततएकादशेकालपरमाण्वादि
लक्षणैः युगमन्वंतरादिभ्यः कल्पमानादिवर्ण्यते १ तदेवंसामान्यतः कालस्योपलक्षणभूतगुणव्यतिकरंदशविधंनिरूप्येदानींतस्यैवविशेषानिरूपयितुंतत्परिच्छेद्यंवस्तुलक्षयतिद्वा-
भ्याम् सतः कार्यस्यविशेषाणामंशानांयश्चरमः अंत्यः यस्यांशोनास्ति अनेकः कार्यावस्थामप्राप्तः असंयुतः समुदायावस्थांचाप्राप्तः अतएवसदाकार्यसमुदायावस्थयोरपगमेऽप्यस्ति सपरमा
णुर्विज्ञेयः किंतत्रप्रमाणमतआह यतः येभ्यः समुदितेभ्यः नृणांव्यवहर्तृणामैक्यभ्रमः अवयविबुद्धिः तथाचपंचमेऽवयविनिराकरणेवक्ष्यतियेषांसमूहेनकृतोविशेषइतिकार्यानुपपत्त्या-
कल्प्यतइतिभावः १ सूक्ष्ममुक्त्वास्थूलमाह सतएवेति यस्यचरमोंऽशः परमाणुः तस्यैवसतः कार्यमात्रस्यस्वरूपावस्थितस्य परिणामांतरमप्राप्तस्ययत्कैवल्यमैक्यंसपरममहान् पुंस्त्वंतुपर-

वैकृतास्त्रयएवैतेदेवसर्गश्चसत्तम वैकारिकस्तुयःप्रोक्तःकौमारस्तूभयात्मकः २६ देवसर्गश्चाष्टविधोविबुधाःपितरोऽसुराः गंधर्वाप्सरसःसिद्धायक्ष
रक्षांसिचारणाः २७ भूतप्रेतपिशाचाश्चविद्याध्राःकिन्नरादयः दशैतेविदुराख्याताःसर्गास्तेविश्वसृक्कृताः २८ अतःपरंप्रवक्ष्यामिवंशान्मन्वंतराणिच
एवंरजःप्लुतःस्रष्टाकल्पादिष्वात्मभूर्हरिः २९ सृजत्यमोघसंकल्पआत्मैवात्मानमात्मना ३० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेदशमोऽध्या
यः १० मैत्रेयउवाच चरमःसद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतःसदा परमाणुःसविज्ञेयोनृणामैक्यभ्रमोयतः १ सतएवपदार्थस्यस्वरूपावस्थित
स्ययत् कैवल्यंपरममहान् अविशेषोनिरंतरः २ एवंकालोप्यनुमितःसौक्ष्म्येस्थौल्येचसत्तम संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुग्विभुः ३ सकालःप
रमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुताम् सतोविशेषभुग्यस्तुसकालःपरमोमहान् ४ अणुर्द्वौपरमाणूस्यात्त्रसरेणुस्त्रयःस्मृतः जालार्करश्म्यवगतःखमेवानुपतन्नगा
त् ५ त्रसरेणुत्रिकंभुंक्तेयःकालःसत्रुटिःस्मृतः शतभागस्तुवेधःस्यात्तैस्त्रिभिस्तुलवःस्मृतः ६ निमेषस्त्रिलवोज्ञेयआम्नातस्तेत्रयःक्षणः क्षणान्पंचविदुः
काष्ठांलघुताःदशपंचच ७

माणुप्रतियोगित्वात् ननुनानाविशेषवान्परस्परंभिन्नश्चसर्वःपदार्थः कथमैक्यंतस्यतत्राह अविशेषः विशेषविवक्षारहितः निरंतरः भेदविवक्षारहित
श्च सर्वोऽपिप्रपंचः परममहानित्यर्थः २ यथासूक्ष्मःस्थूलश्चायंपदार्थः एवंकालोप्यनुमितः चकारान्मध्यमाऽवस्थागृह्यते संस्थानंपरमाण्वाद्यवस्थातस्यभुक्तिः व्याप्तिः तयाभगवानितिहरेः
शक्तिः सतोऽव्यक्तः व्यक्तंभुंक्तेव्याप्नोति परिच्छिनत्तीतितथाविभुः उत्पत्त्यादिषुदक्षः ३ एतदेवप्रपंचयतिसइत्यादिनासतः प्रपंचस्यपरमाणुतांपरमाण्ववस्थांयोभुंक्ते सकालःपरमा
णुः तस्यैवाविशेषंसाकल्यंयोभुंक्तेसपरममहान् अयमर्थः ग्रहर्क्षताराचक्रस्थइत्यादिनायत्सूर्यपर्यटनंवक्ष्यते तत्रसूर्योयावतापरमाणुदेशमतिक्रामति तावान्कालः परमाणुः यावता
चद्वादशराश्यात्मकंसर्वंभुवनकोशं अतिक्रामतिसपरममहान्संवत्सरात्मकः कालः तस्यचावस्थायुगमन्वंतरादिक्रमेण द्विपरार्द्धांतत्वमिति तथाचपंचमेसूर्यगत्यैवकालादिविभागंवक्ष्य
ति ४ इदानींद्व्यणुकादिलक्षणपूर्वकंमध्यमकालावस्थांकथयति द्वौपरमाणू अणुःस्यात् त्रयोणवस्त्रसरेणुः सतुप्रत्यक्षइत्याह जालार्केति गवाक्षप्रविष्टार्करश्मिष्ववगतः केऽसौयो
गतिलघुत्वेनखमेवानुपतन्नगात्गतः पाठांतरेखमेवानुपतन्नवगतः नतुगांपृथ्वीं ५ शतंभागाः त्रुटिरूपाः यस्मिन्सवेधः ६ तेनिमेषास्त्रयः क्षणइत्याम्नातः काष्ठाः पंचदशएकंलघु ७

नाडिकाः षट्सप्तवाप्रहरः सएवयामोदिनस्यरात्रेश्चतुर्थोभागः ह्रासेषट्वृद्धौसप्तसंध्यांशामुहूर्तद्वयंवर्धनोतिज्ञातव्यम् तत्राप्यानियमार्थोवाशब्दः प्रत्यहंतद्वृद्धानांगणयितुमशक्यत्वात् ८ नाडिकायाउन्मानमाह उन्मीयतेअनेनेतिउन्मानंपात्रंषट्पलताम्रविरचितम् पंचगुंजोमाषः तैश्चतुर्भिश्चतुरंगुलायामशलाकारूपेणरचितैः कृतमूलछिद्रं तेनछिद्रेणयावत्प्रस्थपरिमितंजलंप्रविशति तेनचप्लुतंनिमग्नंभवति तावान्कालोनाडिका अत्रपलच्छिद्रयोराधिक्येशीघ्रंनिमज्जेत् अल्पत्वेचविलंबेनेतिपलशलाकयोर्नियमः ९ अहनीअहोरात्रे १० षण्मासाअयनंदिवीत्यस्योत्तरेणान्वयः ११ देवानामहोरात्रेप्राहुर्द्वादशमासाः १२ अनेनक्रमेणासौसूर्योनित्यमायुःक्षपयतीत्याह ग्रहाश्चंद्रादयःऋक्षाण्यश्विन्यादीनिताराअन्यानिनक्षत्राणितदुपलक्षितंयत्कालचक्रंतत्रस्थितः अनिमिषःकालात्माविभुरीश्वरःसूर्यः जगत्द्वादशराश्यात्मकंभुवनकोशंपर्येतिपर्यटति १३ संवत्सरादिभेदश्च सौरबार्हस्पत्यसावनचांद्रनाक्षत्रमासभेदेनद्रष्टव्यः केचित्पुनरेवमाहुः यदाशुक्लपक्षप्रतिपदिसंक्रांतिर्भवति तदासौरचांद्रमासयोर्युगपदुपक्रमोभवतिससंवत्सरः ततःसौरमानेनवर्षेषड्दिनानिवर्धंते चांद्रमानेनवर्षेषड्दिनानिन्हसंतीतिद्वादशदिनव्यवधानात् उभयोरग्रपश्चाद्भावोभवति एवंव्यवधानतारतम्येनपंचवर्षाणिगच्छंतितन्मध्येद्वौमलमासौभवतः पुनःषष्ठःसंवत्सरोभवति १४ एवंभूतः

लघूनिवैसमाम्नातादशपंचचनाडिका तेद्वेमुहूर्तःप्रहरःषड्यामःसप्तवानृणाम् ८ द्वादशार्द्धपलोन्मानंचतुर्भिश्चतुरंगुलैः स्वर्णमाषैःकृतच्छिद्रंयावत्प्रस्थजलप्लुतम् ९ यामाश्चत्वारश्चत्वारोमर्त्यानामहनीउभे पक्षःपंचदशाहानिशुक्लःकृष्णश्चमानद १० तयोःसमुच्चयोमासःपितॄणांतदहर्निशम् द्वौतावृतुःषडयनंदक्षिणंचोत्तरंदिवि ११ अयनेचाहनीप्राहुर्वत्सरोद्वादशस्मृतः संवत्सरशतंनॄणांपरमायुर्निरूपितम् १२ ग्रहर्क्षताराचक्रस्थःपरमाण्वादिनाजगत् संवत्सरावसानेनपर्येत्यनिमिषोविभुः १३ संवत्सरःपरिवत्सरइडावत्सरएवच अनुवत्सरोवत्सरश्चविदुरैवंप्रभाष्यते १४ यःसृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्यापुंसोभ्रमायदिविधावतिभूतभेदः कालाख्ययागुणमयंक्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मैबलिंहरतवत्सरपंचकाय १५ विदुरउवाच पितृदेवमनुष्याणामायुःपरमिदंस्मृतम् परेषांगतिमाचक्ष्वयेस्युःकल्पाद्बहिर्विदः १६ भगवान्वेदकालस्यगतिंभगवतोननु विश्वंविचक्षतेधीरायोगराद्धेनचक्षुषा १७ मैत्रेयउवाच कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्युगम् दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैःसावधानंनिरूपितम् १८ चत्वारित्रीणिद्वेचैकंकृतादिषुयथाक्रमम् संख्यातानिसहस्राणिद्विगुणानिशतानिच १९ संध्यांशयोरंतरेणयःकालःशतसंख्ययोः तमेवाहुर्युगंतज्ज्ञायत्रधर्मोविधीयते २० धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृतेसमनुवर्तते सएवान्येष्वधर्मेणव्येतिपादेनवर्द्धता २१

कालात्मानित्यमप्रमत्तैःपूजनीयइत्याह यइति सृज्यंकार्यमंकुरादितद्विषयांबीजादीनांशक्तिं कालरूपयास्वशक्त्याबहुधाउच्छ्वसयन् कार्याभिमुखीकुर्वन् दिविअंतरिक्षेधावतिकोऽसौभूतभेदः महाभूतविशेषः तेजोमंडलरूपःसूर्यः किमर्थंधावति पुंसःपुरुषस्यभ्रमायभ्रमोमोहः तन्निवृत्तयेआयुरादिव्ययेनविषयासक्तिंनिवर्तयन्नित्यर्थः सकामानांतुगुणमयस्वर्गादिफलंक्रतुभिर्विस्तारयन् तस्मैसंवत्सरपंचकप्रवर्तकायपूजांकुरुत १५ इदंस्वस्वमानेनवर्षशतंगणितमायुर्मानं प्रत्यहंकल्प्यतेसृज्यतइतिकल्पस्त्रैलोक्यंतस्माद्बाह्यतःविदोज्ञानिनः १६ योगराद्धेन योगसिद्धेन १७ द्वादशभिर्वर्षसहस्रैरित्युत्तरश्लोकसामर्थ्यात् ज्ञातव्यम् अवधीयतइति अवधानंसंध्याचांशश्चतत्सहितं १८ कृतयुगेचत्वारिसहस्राणिसंध्यासंध्यांशयोश्चत्वारिचत्वारीत्यष्टौशतानिच एवंत्रेतादिष्वपियोज्यम् १९ युगस्यादौसंध्याअंतेसंध्यांशः उक्तानिशतानिसंख्यायथयोस्तयोरंतरेणमध्येयुगंतस्यविशेषमाह यत्रेति गवालंभादिधर्मविशेषोयत्रविधीयतइत्यर्थः साधारणधर्मस्तुसंध्यांशयोरप्यस्त्येव २० चतुष्पात्संपूर्णः त्रेतादिषुपादेनपादेनव्येतिन्हसति पादेनपादेनवर्धमानेनाधर्मेणहेतुना एतच्चस्वरूपकथनमात्रंवैराग्यार्थंनतुधर्मसंकोचनार्थम् २१

त्रिलोक्याः बहिर्महर्लोकप्रभृति ब्रह्मलोकमभिव्याप्य चतुर्युगसहस्रमेकदिनंयत् यस्यांविश्वसृक् ब्रह्मानिमीलितिस्वपति २२ तत्रादिनस्थितिमाह निशावसानइत्यादिसार्द्धैश्चतुर्भिः
चतुर्दशमनून् भुंजन् पालयन् व्याप्नुवन्नित्यर्थः २३ किंचिदधिकायुगानामेकसप्ततिंमनुवंशाः पृथ्वीपालकाः क्रमेणभवंति सप्तर्षिप्रभृतयस्तु युगपत्समकालमेवभवंति सुरेशाःइंद्राः
ताननुवर्ततेयेगंधर्वादयस्तेऽपि २४ त्रैलोक्यंवर्तयतीतितथा २५ स्वमूर्तिभिर्मन्वंतरावतारैः मन्वादिभिर्द्वारभूतैराविष्कृतपुरुषकारः सन्नुविश्वंरक्षति २६ रात्रिगतांस्थितिमाह पंच-
भिः तमसोमात्रांलेशं प्रतिसंरुद्धः प्रत्याहृतोविक्रमोयेनानुगतमनुप्रविष्टमशेषंयस्मिन् २७ तदेवस्पष्टयति अपिधीयंतइति कर्मकर्तरिप्रयोगः तिरोहिताभवंतीत्यर्थः कथंनिर्मुक्तः र-
हितः शशिभास्करश्चयथाभवतितथा २८ भगवच्छक्तिरूपोयः संकर्षणमुखाग्निस्तेनऊष्मणा अर्दिताःसंतःजनलोकंयांति २९ कल्पांतेनएधिताःसिंधवःसमुद्राःउत्कटआटोपःक्षो
भोयेषांतेचतेचंडवातेरीरितोर्मयश्च ३० जनलोकआलयोयेषांमहर्लोकगतानामन्येषांचतैः ३१ वैराग्यार्थमाह एवंविधैरहोरात्रैर्वर्षशतंसर्वेषांप्राणिनामायुषः परमधिकमस्यब्रह्मणो

त्रिलोक्यांयुगसाहस्रंबहिराब्रह्मणोदिनम् तावत्येवनिशातातयन्निमीलतिविश्वसृक् २२ निशावसानआरब्धोलोककल्पोऽनुवर्तते यावद्दिनंभगवतो
मनून्भुंजंश्चतुर्दश २३ स्वंस्वंकालंमनुर्भुंक्तेसाधिकांह्येकसप्ततिम् मन्वंतरेषुमनवस्तद्वंशाऋषयःसुराः भवंतिचैवयुगपत्सुरेशाश्चानुयेचतान् २४
एषदैनंदिनःसर्गोब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः तिर्यङ्नृपितृदेवानांसंभवोयत्रकर्मभिः २५ मन्वंतरेषुभगवान्बिभ्रत्सत्त्वंस्वमूर्तिभिः मन्वादिभिरिदंविश्वम
वत्युदितपौरुषः २६ तमोमात्रामुपादायप्रतिसंरुद्धविक्रमः कालेनानुगतोऽशेषआस्तेतूष्णींदिनात्यये २७ तमेवान्वपिधीयंतेलोकाभूरादयस्त्रयःनि
शायामनुवृत्तायांनिर्मुक्तशशिभास्करम् २८ त्रिलोक्यांदह्यमानायांशक्त्यासंकर्षणाऽग्निना यांत्यूष्मणामहर्लोकाज्जनंभृग्वादयोऽर्दिताः २९ तावत्त्रिभु
वनंसद्यःकल्पांतैधितसिंधवः प्लावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः ३० अंतःसतस्मिन्सलिलआस्तेऽनंतासनोहरिः योगनिद्रानिमीलाक्षःस्तूयमानो
जनालयैः ३१ एवंविधैरहोरात्रैःकालगत्योपलक्षितैः अपक्षितमिवास्यापिपरमायुर्वयःशतम् ३२ यदर्धमायुषस्तस्यपरार्धमभिधीयते पूर्वःपरा-
र्धोऽपक्रांतोह्यपरोऽद्यप्रवर्तते ३३ पूर्वस्यादौपरार्धस्यब्राह्मोनाममहानभूत् कल्पोयत्राभवद्ब्रह्माशब्दब्रह्मेतियंविदुः ३४ तस्यैवचांतेकल्पोऽभूत्यंपाद्म
मभिचक्षते यद्धरेर्नाभिसरसआसील्लोकसरोरुहम् ३५ अयंतुकथितःकल्पोद्वितीयस्यापिभारत वाराहइतिविख्यातोयत्रासीत्सूकरोहरिः ३६ का-
लोयंद्विपरार्धाख्योनिमेषउपचर्यते अव्याकृतस्यानंतस्यअनादेर्जगदात्मनः ३७ कालोयंपरमाण्वादिर्द्विपरार्धांतईश्वरः नैवेशितुंप्रभुर्भूम्नईश्वरो
धाममानिनाम् ३८ विकारैःसहितोयुक्तैर्विशेषादिभिरावृतः आंडकोशोबहिरयंपंचाशत्कोटिविस्तृतः ३९

यदायुस्तदप्यपक्षितमिवक्षीणमिवेतिलोकोक्तिः गतप्राय-
मित्यर्थः ३२ तदेवाह यदिति ३३ पूर्वस्यपरार्धस्यादावितित्रिभिर्वस्तुकथनमात्रम् ३४ पाद्मत्वेहेतुःयदिति ३५ अयंतुद्वितीयस्यादौकथितः३६ तदेवंकालेननिमित्तेनसृज्यानामायुःपरि-
मापमुक्त्वाकालपरिच्छेदरहितंतत्त्वमाह कालोयमितिपंचभिः उपचर्यतेकेवलंनत्वनेनापिक्रमेणायुर्गणनंतस्येत्याह अव्याकृतस्यकार्योपाधिशून्यस्य अतएवानंतस्यअनादेश्चजग-
दात्मनोजगत्कारणस्य ३७ तत्परिच्छेदेकालस्यासामर्थ्यादित्याह कालोयमीश्वरःसमर्थोऽपिभूम्नःपरिपूर्णस्येशितुंनैवप्रभुःसमर्थः यतोधाममानिनांदेहगेहाभिमानिनामेवेश्वरः
३८ भूम्नइत्युक्तंतत्प्रपंचयन्नाह विकारैःषोडशभिर्युक्तैःअष्टप्रकृतिसंयुक्तैःसहितःतदारब्धइत्यर्थः अयमांडकोशःयत्रप्रविष्टःपरमाणुवल्लक्ष्यतइत्युत्तरेणान्वयः कीदृशःअंतः
पंचाशत्कोटियोजनविस्तृतः बहिश्चविशेषादिभिःपृथिव्यादिभिःसप्तभिरावृतः ३९ श्रीकृष्णायनमः छ छ छ छ

कीदृशैः आंडकोशप्रमाणात् दशगुणसुत्तरोत्तरोऽधिकोयेषुतैः नकेवलमयमेकएवअपितुअन्येपिलक्ष्यंते ४० सर्वेषांकारणानां कारणंधामस्वरूपं ४१ इतितृतीयस्कंधेटीकायांएकादशोऽध्यायः ११ द्वादशेतुकुमारादिमनःसर्गोसमेधनात् कायद्वैधेनयोनस्त्वमनुसर्गोनुवर्ण्यते १ १ अग्रइति ब्रह्मास्वसृष्टेःप्रथममविद्यावृत्तीःससर्ज तत्रतमोनामस्वरूपाप्रकाशः मोहोदेहाद्यहंबुद्धिःमहामोहोभोगेच्छा तामिस्रंतत्प्रतिघातेक्रोधः अंधतामिस्रंतन्नाशोऽहमेवमृतोऽस्मीतिबुद्धिः तदेवोक्तंवैष्णवे तमोविवेकोमोहःस्यादंतःकरणविभ्रमः महामोहस्तुविज्ञेयोग्राम्यभोगसुखेषणा मरणंह्यंधतामिस्रंतामिस्रः क्रोधउच्यते अविद्यापंचपर्वैषाप्रादुर्भूतामहात्मनइति पातंजलेऽप्येतएवोक्ताः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवे-

दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् लक्ष्यतेंऽतर्गताश्चान्येकोटिशोह्यंडराशयः ४० तदाहुरक्षरंब्रह्मसर्वकारणकारणम् विष्णोर्धामपरंसाक्षात्पुरुषस्यमहात्मनः ४१ इतिश्रीभा० महापुराणेतृतीयस्कंधेएकादशोऽध्यायः ११ मैत्रेयउवाच इतितेवर्णितःक्षत्तःकालाख्यःपरमात्मनः महिमावेदगर्भोऽथयथास्राक्षीन्निबोधमे १ ससर्जाग्रेंऽधतामिस्रमथतामिस्रमादिकृत् महामोहंचमोहंचतमश्चाज्ञानवृत्तयः २ दृष्ट्वापापीयसींसृष्टिंनात्मानंबह्वमन्यत भगवद्ध्यानपूतेनमनसाऽन्यांततोऽसृजत् ३ सनकंचसनंदंचसनातनमथात्मभूः सनत्कुमारंचमुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ४ तान्बभाषेस्वभूःपुत्रान्प्रजाःसृजतपुत्रकाः तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणोवासुदेवपरायणाः ५ सोऽवध्यातःसुतैरेवंप्रत्याख्यातानुशासनैः क्रोधंदुर्विषहंजातंनियंतुमुपचक्रमे ६ धियानिगृह्यमाणोऽपिभ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः सद्योजायततन्मन्युःकुमारोनीललोहितः ७ सवैरुरोददेवानांपूर्वजोभगवान्भवः नामानिकुरुमेधातःस्थानानिचजगद्गुरो ८ इतितस्यवचःपाद्मोभगवान्परिपालयन् अभ्यधाद्भद्रयावाचामारोदीस्तत्करोमिते ९ यदरोदीःसुरश्रेष्ठसोद्वेगइवबालकः ततस्त्वामभिधास्यंतिनाम्नारुद्रइतिप्रजाः १० हृदिंद्रियाण्यसुर्व्योमवायुरग्निर्जलंमही सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैवस्थानान्यग्रेकृतानिते ११ मन्युर्मनुर्महिनसोमहाञ्छिवऋतुध्वजः उग्ररेताभवःकालोवामदेवोधृतव्रतः १२ धीर्वृत्तिरुशनोमाचनियुत्सर्पिरिलांऽबिका इरावतीसुधादीक्षारुद्राण्योरुद्रतेस्त्रियः १३ गृहाणैतानिनामानिस्थानानिचसयोषणः एभिःसृजप्रजाबह्वीःप्रजानामसियत्पतिः १४ इत्यादिष्टःसगुरुणाभगवान्नीललोहितः सत्वाकृतिस्वभावेनससर्जात्मसमाःप्रजाः १५ रुद्राणांरुद्रसृष्टानांसमंताद्ग्रसतांजगत् निशाम्यासंख्यशोयूथान्प्रजापतिरशंकत १६ अलंप्रजाभिःसृष्टाभिरीदृशीभिःसुरोत्तम मयासहदहंतीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्बणैः १७ तपआतिष्ठभद्रंतेसर्वभूतसुखावहम् तपसैवयथापूर्वंस्रष्टाविश्वमिदंभवान् १८ तपसैवपरंज्योतिर्भगवंतमधोक्षजम् सर्वभूतगुहावासमंजसाविंदतेपुमान् १९ मैत्रेयउवाच एवमात्मभुवादिष्टःपरिक्रम्यगिरांपतिम् बाढमित्यमुमामंत्र्यविवेशतपसेवनम् २०

शाः पंचक्लेशाइति श्रीविष्णुस्वामिप्रोक्तावा अज्ञानविपर्यासभेदभयशोकाः तदुक्तम् स्यादृगुत्थविपर्यासेत्यादि २ नबह्वमन्यततनाप्यनंदत् ३ यद्यपि प्रतिकल्पंसनकादिसृष्टिर्नास्तितथापिब्राह्मसर्गत्वादिहोच्यते वस्तुतस्तुमुख्यसर्गादयएवप्रतिकल्पंभवंतिसनकादयस्तुब्राह्मकल्पसृष्टाएवानुवर्तंते ४ स्वभूर्ब्रह्मा ५ अवध्यातः अवज्ञातः प्रत्याख्यानमनंगीकृतमनुशासनंयैः ६ सचासौमन्युश्चतन्मन्युः ७ ८ ९ बालकइव १० अग्रेपूर्वमेवमयाकृतानि ११ १२ १३ सयोषणः सस्त्रीकः एभिःस्थानैर्नामभिश्चयुक्तः प्रजाःसृज १४ सत्वंबलं आकृतिर्नीललोहितता स्वभावस्तीव्रतातेन १५ रुद्राणांयूथानिदृष्ट्वा १६ १७ स्रष्टासृक्ष्यति १८ १९ २०

२१ २२ २३ २४ २५ अधरदच्छदात् अधरोष्ठात् २६ २७ देहांतरेणकृतंसर्गंवक्तुंतद्देहत्यागेकारणमाह वाचमित्यादिना २८ २९ त्वत्तत्तनोयेपूर्वेब्रह्मादयोऽन्येवातैरेतन्नकृतम् अंगजंकामं
३० तेजीयसां अतितेजस्विनामपिसुश्लोक्यंसत्कीर्तिदंनभवति येषांतेजीयसांवृत्तम् ३१ ३२ तन्वंतनुं ३३ कथंस्रक्ष्यामीत्यभिध्यायतः स्रष्टुर्ब्रह्मणः चतुःसंख्यामुखात् मुखात् समवेतान्
यथापुराप्राक्कल्पे ३४ चातुर्होत्रंहोत्रादीनांचतुर्णांकर्मतंत्रंयज्ञविस्तारः उपवेदैर्न्यायैश्चसह आश्रमास्तद्वृत्तयश्चासन् ३५ मुखतोमुखेभ्यः ३६ चातुर्होत्रसृष्टिक्रममाह शस्त्रं अप्र
गीतंमन्त्रस्तोत्रंहोतुःकर्म इज्यामध्वर्योःकर्म स्तुतिस्तोमः स्तुतिःसंगीतंस्तोमम् तदर्थमृक्समुदायंत्रिवृत्स्तोमोभवतीत्यादिविहितमुद्गातृप्रयोज्यम् प्रायश्चित्तंब्राह्मम् ३७ उपवेदक्रम

अथाभिध्यायतःसर्गंदशपुत्राःप्रजज्ञिरे भगवच्छक्तियुक्तस्यलोकसंतानहेतवः २१ मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः भृगुर्वसिष्ठोदक्षश्चदशमस्त
त्रनारदः २२ उत्संगान्नारदोजज्ञेदक्षोऽंगुष्ठात्स्वयंभुवः प्राणाद्वसिष्ठःसंजातोभृगुस्त्वचिकरात्क्रतुः २३ पुलहोनाभितोजज्ञेपुलस्त्यःकर्णयोर्ऋषिः अंगिरा
मुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् २४ धर्मस्तनाद्दक्षिणतोयत्रनारायणःस्वयम् अधर्मःपृष्ठतोयस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः २५ हृदिकामोभ्रुवःक्रोधोलोभ
श्चाधरदच्छदात् आस्याद्वाक्सिंधवोमेढ्रान्निर्ऋतिःपायोरघाश्रयः २६ छायायाःकर्दमोजज्ञेदेवहूत्याःपतिःप्रभुः मनसोदेहतश्चेदंजज्ञेविश्वकृतोजगत् २७
वाचंदुहितरंतन्वींस्वयंभूर्हरतीमनः अकामांचकमेक्षत्तःसकामइतिनःश्रुतम् २८ तमधर्मेकृतमतिंविलोक्यपितरंसुताः मरीचिमुख्यामुनयोविश्रंभात्प्रत्यबोध
यन् २९ नैतत्पूर्वैःकृतंत्वद्यनकरिष्यंतिचापरे यत्त्वंदुहितरंगच्छेरनिगृह्यांगजंप्रभुः ३० तेजीयसामपिह्येतन्नसुश्लोक्यंजगद्गुरो यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वैलो
कःक्षेमायकल्पते ३१ तस्मैनमोभगवतेयइदंस्वेनरोचिषा आत्मस्थंव्यंजयामाससधर्मंपातुमर्हति ३२ सइत्थंगृणतःपुत्रान्पुरोदृष्ट्वाप्रजापतीन् प्रजापतिप
तिस्तन्वंतत्याजव्रीडितस्तदा ३३ तांदिशोजगृहुर्घोरांनीहारंयद्विदुस्तमः कदाचिद्ध्यायतःस्रष्टुर्वेदाआसंश्चतुर्मुखात् कथंस्रक्ष्याम्यहंलोकान्समवेतान्यथापुरा
३४ चातुर्होत्रंकर्मतंत्रमुपवेदनयैःसह धर्मस्यपादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ३५ विदुरउवाच सवैविश्वसृजामीशोवेदादीन्मुखतोऽसृजत् यं
यंयेनासृजद्देवस्तन्मेब्रूहितपोधन ३६ मैत्रेयउवाच ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः शस्त्रमिज्यांस्तुतिस्तोमंप्रायश्चित्तंव्यधात्क्रमात्
३७ आयुर्वेदंधनुर्वेदंगांधर्ववेदमात्मनः स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ३८ इतिहासपुराणानिपंचमंवेदमीश्वरः सर्वेभ्यएववक्त्रेभ्यःससृजेसर्व
दर्शनः ३९ षोडश्युक्थौपूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ आप्तोर्यामातिरात्रौचवाजपेयंसगोसवम् ४० विद्यादानंतपःसत्यंधर्मस्येतिपदानिच आ
श्रमांश्चयथासंख्यमसृजत्सहवृत्तिभिः ४१ सावित्रंप्राजापत्यंचब्राह्मंचाथबृहत्तथा वार्तासंचयशालीनशिलोंछइतिवैगृहे ४२

माह आयुर्वेदमिति आत्मनोमुखैः स्थापत्यंविश्वकर्मशास्त्रम् ३८ ३९ कर्मतंत्रक्रममाह षोडश्युक्थाविति पुरीषीचयनं अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः ४० विद्येतिशौचं क्षेत्रज्ञ-
सेश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमामतांतिस्मृतेः दानमितिदया भूताभयप्रदानस्यकलांनार्हंतिषोडशीमितिवचनात् एवंचतपःशौचंदयासत्यमितिपादाः कृतेकृताइतिप्रथमस्कंधो
क्तेरविरोधः ४१ सावित्रंब्रह्मचर्यम् उपनयनादारभ्यगायत्रीमधीयानस्यत्रिरात्रम् प्राजापत्यम् व्रतान्याचरतःसंवत्सरम् ब्राह्मंवेदग्रहणांतम् बृहन्नैष्ठिकम् वार्ता अनि
षिद्धकृष्यादिवृत्तिःसंचयोयाजनादिवृत्तिः शालीनम् अयाचितवृत्तिः शिलोंछनंपतितकणिशकणवृत्तिः एकवचनमार्षमित्येतागृहेवृत्तयइति यद्वा शिलोंछइति द्वंद्वैक्ये-
सप्तमी एवंवृत्तिभेदेसतिगृहेस्थिताभवंतीत्यर्थः ४२ श्रीगोपीजनवल्लभायश्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५ ५

वनेस्थिताश्चत्वारः तत्रवैखानसाः आकृष्टपच्यवृत्तयः वालखिल्याः नवेऽन्नेलब्धेपूर्वसंचितान्नत्यागिनः औदुंबराः प्रातरुत्थाययांदिशंप्रथमंपश्यंतितत आहृतैः फलादिभिर्जीवंतः फेनपाः स्वयंपतितैः फलादिभिर्जीवंतः कुटीचकः स्वाश्रमकर्मप्रधानः बहूदः कर्मोपसर्जनीकृत्यज्ञानप्रधानः हंसोज्ञानाभ्यासनिष्ठः निष्क्रियः प्राप्ततत्त्वः एतेचसर्वेयथोत्तरंश्रेष्ठाः ४३ न्यायादीनांपूर्वादिक्रमेणोत्पत्तिमाह आन्वीक्षिकीति आन्वीक्षिक्याद्यामोक्षधर्मकामार्थविद्याः भूर्भुवःस्वरितिव्यस्तास्तिस्रः समस्ताचतुर्थीयथाहाश्वलायनः एवंव्याहृतयःप्रोक्ताव्यस्ताःसमस्ताइति यद्वा महइतिचतुर्थीतथाचश्रुतिः भूर्भुवःस्वरितिवाएतास्तिस्रोव्याहृतयः तासामुहस्मैतांचतुर्थीमाहाचमस्यप्रवेदयतेमहइति दहृतः हृदयाकाशात् ४४ स्नुतः स्नायुतः अनुपस्नावानीतिश्रुतेः ४५ ४६ महाकल्पेब्रह्माशब्दरूपोऽभवदित्युक्तंतदेवदर्शयन्वर्णानामुत्पत्तिमाह स्पर्शइतिसार्द्धेन स्पर्शाः कादिवर्गपंचकंस्वरोऽकारादिः ऊष्माणंशषसह चतुष्कम् अंतस्थायरलवाः सप्तस्वराः षड्जादयः विहारेणक्रीडया ४७ अतएवशब्दतनुत्वात्ब्रह्मणः परमेश्वरोनित्यंप्रकाशनइत्याह व्यक्तोवैखरी अव्यक्तः प्रणवस्तदात्मनस्तस्यब्रह्मणः परःपरमेश्व-

वैखानसावालखिल्यौदुंबराःफेनपावने न्यासेकुटीचकःपूर्वंबह्वोदोहंसनिष्क्रियो ४३ आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादंडनीतिस्तथैवच एवंव्याहृतयश्चासन्प्रणवोह्यस्यदह्रतः ४४ तस्योष्णिगासील्लोमभ्योगायत्रीचत्वचोविभोः त्रिष्टुप्मांसात्स्नुतोऽनुष्टुप्जगत्यस्थ्नःप्रजापतेः ४५ मज्जायाःपंक्तिरुत्पन्नाबृहतीप्राणतोऽभवत् स्पर्शस्तस्याभवज्जीवःस्वरोदेहउदाहृतः ४६ ऊष्माणमिंद्रियाण्याहुरंतस्थाबलमात्मनः स्वराःसप्तविहारेणभवंतिस्मप्रजापतेः ४७ शब्दब्रह्मात्मनस्तस्यव्यक्ताव्यक्तात्मनःपरः ब्रह्मावभातिविततोनानाशक्त्युपबृंहितः ततोऽपरामुपादायससर्गायमनोदधे ४८ ऋषीणांभूरिवीर्याणामपिसर्गमविस्तृतम् ज्ञात्वातद्धृदयेभूयश्चिंतयामासकौरव ४९ अहोअद्भुतमेतन्मेव्यापृतस्यापिनित्यदा नह्येधंतेप्रजानूनंदैवमत्रविघातकम् ५० एवंयुक्तकृतस्तस्यदैवंचावेक्षतस्तदाकस्यरूपमभूद्द्वेधायत्कायमभिचक्षते ५१ ताभ्यांरूपविभागाभ्यांमिथुनंसमपद्यत यस्तुतत्रपुमान्सोभून्मनुःस्वायंभुवःस्वराट् ५२ स्त्रीयासीच्छतरूपाख्यामहिष्यस्यमहात्मनः तदामिथुनधर्मेणप्रजाह्येधांबभूविरे ५३ सचापिशतरूपायांपंचापत्यान्यजीजनत् प्रियव्रतोत्तानपादौतिस्रःकन्याश्चभारत ५४ आकूतिर्देवहूतिश्चप्रसूतिरितिसत्तम आकूतिंरुचयेप्रादात्कर्दमायतुमध्यमाम् दक्षायादात्प्रसूतिंचयतआपूरितंजगत् ५५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वादशोऽध्यायः १२ श्रीशुकउवाच निशम्यवाचंवदतोमुनेःपुण्यतमांनृप भूयःपप्रच्छकौरव्योवासुदेवकथादृतः १ विदुरउवाच सवैस्वायंभुवःसम्राट्प्रियःपुत्रःस्वयंभुवः प्रतिलभ्यप्रियांपत्नींकिंचकारततोमुने २ चरितंतस्यराजर्षेरादिराजस्यसत्तम ब्रूहिमेश्रद्दधानायविष्वक्सेनाश्रयोह्यसौ ३ श्रुतस्यपुंसांसुचिरश्रमस्यनन्वंजसासूरिभिरीडितोऽर्थः तत्तद्गुणानुश्रवणंमुकुंदपादारविंदंहृदयेषुयेषाम् ४ रः आभातिकीदृशः

ब्रह्मपरिपूर्णः तत्राव्यक्तात्मनोब्रह्मरूपोविततोऽवभाति व्यक्तात्मनोनानाशक्त्युपबृंहितइंद्रादिरूपोवभाति यापूर्वंविसृष्टासतीनीहारंतमोभवत् ततोऽपरामनिषिद्धकामाःसस्रष्टुंतनुम् शब्दब्रह्मतनुस्तुसदाऽस्त्येव ४८ मन्वंतरग्रहणेकारणमाह ऋषीणामित्यादिना ४९ ५० युक्तः कृतः यथोचितंकुर्वतः अतएवकस्यब्रह्मणइदंद्विधाभूतमित्याश्चर्यात् कायमयाप्यभिचक्षते ५१ ५२ यास्त्रीसाऽस्यमहिष्यासीत् एधांबभूविरे वृद्धिंप्रापाः ५३ तदेवाह सचापीति ५४ यतः यासांसंततिभिः ५५ इतितृतीयेटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशेतिसृक्षायांमनोराकस्मिकाप्लुताम् धरामुद्धर्तुमुद्भूतात्क्रोडाद्दैत्यानुसूदनं ११ स्वयंभुवः पुत्रः तद्देहांशत्वात्सः २ विष्वक्सेनोहरिरेवाश्रयोयस्यसः ३ अतस्तस्यचरितंश्रोतव्यमित्याह सुचिरंश्रमोयस्मिन् तस्यपुंसांश्रुतस्यअंजसामुख्यत्वेनायमेवार्थईडितः स्तुतः ननु मुकुंदपादारविंदंयेषांहृदयेषुस्ति तेषांभागवतानांगुणानुश्रवणम् ४ ५ ५

सहस्रशीर्षाश्रीकृष्णस्तस्यचरणावुपधीयेतेयस्मिन्श्रीकृष्णः प्रीत्यायस्योत्संगेचरणौप्रसारयतीत्यर्थः तमभ्यचष्ट अभ्यभाषत प्रणीयमानः नेनप्रवर्त्यमानः ५ वेदगर्भंब्रह्माणं ६ त्वमे वैकः पितासर्वेषांयतोजन्मकृत्त्वानिदः पोषकश्चत्वमेव अतस्त्वयद्यप्यन्यापेक्षानास्ति अथाप्यस्माकंतेशुश्रूषाकेन कर्मणाभवेत् तद्विधेहीत्युत्तरेणान्वयः ७ हेईड्य आत्मशक्तिषु अस्मच्छक्त्येषुकर्मसुमध्येकेन कर्मणाभवेत् तद्विधेहि इदंकर्तव्यमितिकथय यत्कृतायास्मिन् कृतेसतिविष्वक्सर्वतः अमुत्रपरलोके ८ वांयुवयोर्दंपत्योः स्वस्तिभद्रंस्तात्भूयात् यद्यतः मा मांशाधि अनुशिक्षयेति आत्मनास्वयमेवार्पितंनिवेदितम् अतःप्रीतोऽस्मि ९ अपचितिः पूजागृह्येत आज्ञेतिशेषः सनकादयोनकुर्वंतिवयंकिमिति करिष्यामइतिएवंभूतोमत्सरोये ष्यः १० गांशासशाधिपालयेत्यर्थः पुरुषंहरिम् ११ प्रजापालकस्यतेतुष्टोभविष्यति १२ यज्ञलिंगः यज्ञमूर्तिः अपगतोऽर्थोयस्मात्केवलंश्रमायेवेत्यर्थः यद्यस्मादात्मैवस्वयंनादृतः नस्मि

श्रीशुकउवाच इतिब्रुवाणंविदुरंविनीतंसहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानम् प्रहृष्टरोमाभगवत्कथायांप्रणीयमानोमुनिरभ्यचष्ट ५ मैत्रेयउवाच यदास्व भार्ययासाकंजातःस्वायंभुवोमनुः प्रांजलिःप्रणतश्चेदंवेदगर्भमभाषत ६ त्वमेकःसर्वभूतानांजन्मकृद्वृत्तिदःपिता अथापिनःप्रजानांतेशुश्रूषाकेनवाभवे त् ७ तद्विधेहिनमस्तुभ्यंकर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु यत्कृत्वेहयशोविष्वगमुत्रचभवेद्गतिः ८ ब्रह्मोवाच प्रीतस्तुभ्यमहंतातस्वस्तिस्ताद्वांक्षितीश्वर यन्निर्व्यलीकेनहृदाशाधिमेत्यात्मनार्पितम् ९ एतावत्यात्मजैर्वीरकार्याह्यपचितिर्गुरौ शक्त्याप्रमत्तैर्गृह्येतसादरंगतमत्सरैः १० सत्वमस्यामपत्यानिसदृ शान्यात्मनोगुणैः उत्पाद्यशासधर्मेणगांयज्ञैःपुरुषंयज ११ परंशुश्रूषणंमह्यंस्यात्प्रजारक्षयानृप भगवांस्तेप्रजाभर्तुर्हृषीकेशोनुतुष्यति १२ येषांनतुष्टो भगवान्यज्ञलिंगोजनार्दनः तेषांश्रमोह्यपार्थाययदात्मानादृतःस्वयम् १३ मनुरुवाच आदेशेहंभगवतोवर्तेयामीवसूदन स्थानंत्विहानुजानीहि प्रजानांममचप्रभो १४ यदोकःसर्वसत्वानांमहीमग्नामहांभसि अस्याउद्धरणेयत्नोदेवदेव्याविधीयताम् १५ मैत्रेयउवाच परमेष्ठीत्वपांमध्ये तथासन्नामवेक्ष्यगाम् कथमेनांसमुन्नेष्यइतिदध्यौधियाचिरम् १६ सृजतोमेक्षितिर्वार्भिःप्लाव्यमानारसांगता अथात्रकिमनुष्ठेयमस्माभिःसर्गयोजितैः १७ यस्याहंहृदयादासंसईशोविदधातुमे इत्यभिध्यायतोनासाविवरात्सहसानघ वराहतोकोनिरगादंगुष्ठपरिमाणकः १८ तस्याभिपश्यतःखस्थःक्षणेन किलभारत गजमात्रःप्रववृधेतदद्भुतमभून्महत् १९ मरीचिप्रमुखैर्विप्रैःकुमारैर्मनुनासह दृष्ट्वातत्सौकरंरूपंतर्कयामासचित्रधा २० किमेतत्सौकरंव्या जंसत्वंदिव्यमवस्थितम् अहोबताश्चर्यमिदंनासायामेविनिःसृतम् २१ दृष्टोंगुष्ठशिरोमात्रःक्षणाद्गंडशिलासमः अपिस्विद्भगवानेषयज्ञोमेखेदय न्मनः २२ इतिमीमांसतस्तस्यब्रह्मणःसहसूनुभिः भगवान्यज्ञपुरुषोजगर्जागेंद्रसन्निभः २३ ब्रह्माणंहर्षयामासहरिस्तांश्चद्विजोत्तमान् स्वग. र्जितेनककुभःप्रतिस्वनयताविभुः २४

न्तुष्टेस्वार्थस्यैवासिद्धेः सर्वात्मत्वाच्चतस्य १३ वर्तेयवर्तिष्ये अमीवसूदनपापनाशन अनुजानीहि अत्रस्थातव्यमित्यनुज्ञांदे हि १४ मग्नाहीतिचेदतआह यदोकःस्थानंसामही हेदेवअस्याःदेव्याः १५ पूर्वंपानेकृतेऽपिपुनरकांडएवोद्धृतानामपांमध्येसन्नामवसन्नाम् निमग्नांसमुन्नेष्येउद्धरिष्यामि १६ चिंता मेवाह सृजतःसतःवार्भिरद्भिः रसांरसातलम् ईश्वरेणसर्गेनियुक्तैः १७ मेअनुष्ठेयंसएवाविदधातुसंपादयतु वराहतोकःसूक्ष्मोवराहः १८ खस्थःआकाशेस्थितःसन् १९ चित्रधाअने कधा २० २१ पूर्वमंगुष्ठाग्रप्रमाणोदृष्टः गंडशिलास्थूलपाषाणः तत्समः यज्ञोविष्णुःनिजरूपतिरोधानेनमेमनःखेदयन् २२ इतिमीमांसमानस्यसतः जगर्ज अगर्जत् गिरींद्रतु ल्यः २३ गर्जनप्रयोजनमाह ब्रह्माणमिति २४ श्रीगोपीजनवल्लभायश्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५ ५

घर्घरितंतज्जात्यनुकरणध्वनिं अनिश्चयेनयःस्वखेदःतस्यक्षयिष्णुक्षपयिष्णुनाशकंतेइतिपुनरुक्तिः प्रसिद्धिव्यापनार्थात्रिभिः पवित्रैर्ऋग्यजुःसाममंत्रैरगृणन् अस्तुवन् २५ वे
दैर्वितन्यतेस्तूयतेमूर्तिर्यस्यसः अतएवात्मनोगुणान् अनुवदतीतिथातत्तेषांब्रह्मउच्चारितंवेदमवधार्यज्ञात्वा २६ कथंभूतःसन् आविवेशेत्यपेक्षायामाहद्वाभ्याम् उत्क्षिप्तोवालःपु
च्छंयेनखचरः आकाशचारीकठोरः कठिनःसटाःस्कंधवालान् खराणितीव्राणिरोमाणियस्याःसात्वग्यस्य खुरैराहतानि अभ्राणियेनासितदंष्ट्रःअतिशुक्लदंष्ट्रःईक्षानिरीक्षणमेव
ज्योतिरालोकोयस्यतदाप्रकाशांतराभावात् बभासेशोभत महीध्रःपृथिव्याउद्धर्ता २७ क्रोडापदेशःवराहच्छद्मा स्वयमध्वरांगोऽपिपशुरिवघ्राणेनविजिघ्रन् गृणतःस्तोतॄन्विप्रानुद्वी
क्ष्य ऊर्ध्वविक्ष्यकंजलमाविशत् २८ तदानींतनंसमुद्रध्वनिमुत्प्रेक्षतेसउदन्वान्समुद्रः आर्तइवस्तनयन्शब्दंकुर्वन्भो यज्ञेश्वर मामांपाहिमामवेत्येवंचुक्रोशआर्तसादृश्यमाह उ
त्सृष्टाः प्रसारितादीर्घाऊर्मयएवभुजास्तैर्विशिष्टः आर्तत्वेहेतुःवज्रकूटोवज्रमयःपर्वतःतद्वदंगंयद्भगवतःतस्यनिपातवेगेनविशीर्णाकुक्षिर्यस्य २९ तदारसायांरसातले गांदृष्टवांदं
दर्श कः त्रिपरुः त्रीणिपरूंषिसवनात्मकानिपर्वाणियस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः किंकुर्वन्क्षुरप्रा आयतायाःक्षुरास्तत्सदृशैःखुरैरपोदरयन् कथमुत्पारपारम् उत्पाराणांपारशून्यानामप्य

निशम्यतेघर्घरितंस्वखेदक्षयिष्णुमायामयसूकरस्य जनस्तपःसत्यनिवासिनस्तेत्रिभिःपवित्रैर्मुनयोगृणन्स्म २५ तेषांसतांवेदवितानमू
र्तिर्ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादम् विनद्यभूयोविबुधोदयायगजेंद्रलीलोजलमाविवेश २६ उत्क्षिप्तवालःखचरःकठोरःसटाविधुन्वन्खररोमशत्व
क् खुराहताभ्रःसितदंष्ट्रईक्षाज्योतिर्बभासेभगवान्महीध्रः २७ घ्राणेनपृथ्व्याःपदवींविजिघ्रन्क्रोडापदेशःस्वयमध्वरांगः करालदंष्ट्रोऽप्यकरालदृ
ग्भ्यामुद्वीक्ष्यविप्रान्गृणतोऽविशत्कम् २८ सवज्रकूटांगनिपातवेगविशीर्णकुक्षिःस्तनयन्नुदन्वान् उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्तश्चुक्रोशयज्ञेश्वरपा
हिमेति २९ खुरैःक्षुरप्रैर्दरयंस्तदापउत्पारपारंत्रिपरूरसायाम् ददर्शगांतत्रसुषुप्सुरग्रेयांजीवधानींस्वयमभ्यधत्त ३० स्वदंष्ट्रयोद्धृत्यमहींनि
मग्नांसउत्थितःसंरुरुचेरसायाः तत्रापिदैत्यंगदयापतंतंसुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः जघानरुंधानमसह्यविक्रमंसलीलयेभंमृगराडिवांभसि ३१
तद्रक्तपंकांकितगंडतुंडोयथागजेंद्रोजगतींविभिंदन् ३२ तमालनीलंसितदंतकोट्याक्ष्मामुत्क्षिपंतंगजलीलयांग प्रज्ञायबद्धांजलयोऽनुवाकैर्विरिंचि
मुख्याउपतस्थुरीशम् ३३ ऋषयऊचुः जितंजितंतेऽजितयज्ञभावनत्रयींतनूंस्वांपरिधुन्वतेनमः यद्रोमगर्तेषुनिलिल्युरध्वरास्तस्मैनमःकारणसू
करायते ३४ रूपंतवैतन्ननुदुष्कृतात्मनांदुर्दर्शनंदेवयदध्वरात्मकम् छंदांसियस्यत्वचिबर्हिरोमस्वाज्यंदृशित्वंघ्रिषुचातुर्होत्रम् ३५

तथाविदारयन् कथंभूतः अग्रेप्रलयसमयेतत्रतास्वप्सुसुषुप्सुःशिशयिषुःसन्जीवाधियंतेयस्यांसर्वजीवाधारभूतायांस्वयमभ्यधत्तआभिमुख्येनदधारजठरेधृतवानित्यर्थः अनेनेतदुद्धर
णेनायासंद्योतयति ३० रसायाःसकाशादुत्थितःसंरुरुचेसम्यगशोभततत्रापिअंभसिगदामुद्यम्यागच्छंतंरुंधानंप्रतिघ्नंतंनसह्यःसहनानर्होविक्रमोयस्यतंदैत्यं सुनाभंचक्रंतद्वत्संदीपित
स्तीव्रोमन्युर्यस्य यद्वा मयिविद्यमानेकिमितिपरिभवंसहसइतिसुनाभेनसंदीपितस्तीव्रमन्युःसभगवान् सिंहोगजमिवलीलयाजघान ३१ गजेंद्रोजगतींक्रीडयाविदारयन्गैरिकया
यथाअरुणगंडतुंडोभवति तथातस्यरक्तमेवपंकस्तेनांकितौगंडौतुंडंचयस्यसः जघानेतिपूर्वेणैवान्वयः ३२ प्रज्ञायआलक्ष्य अनुवाकोवैदिकंसूक्तंतत्सदृशैर्वाक्यैस्तुष्टुवुः ३३ भोअजितत्वत्व
त्तुर्भिः छंदांसिगायत्र्यादीनि यज्ञांगभूतच्छंदआद्यनुवादेनभगवदवयवत्वाविधीयते बर्हिःशब्देदीर्घाभावआर्षः दृशिचक्षुषिचातुर्होत्रंहोत्रादिकर्मचतुष्टयम् ३५ ७

स्रक्स्रुवः तुंडे स्रुवाये स्रुचौ नासिकयोः इडाभक्षणपात्रं चमसाः ग्रहाश्च सोमपात्राणि प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रं ग्रस्यतेऽनेनेति ग्रसनं मुखांतर्वर्तिच्छिद्रं चर्वणं भक्षणम् ३६ दीक्षा दीक्षणीये
ष्टिः अनुजन्म वारं वारमाभिव्यक्तिः उपसदस्तिस्रः इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा प्रायणीया दीक्षाऽनंतरेष्टिः उदयनीया समाप्तेष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्वोक्तिवत् सभ्यो हो
मरहितोऽग्निः आवसथ्यमौपासनाग्निः तयोर्द्वैक्यं तत्त्वत्क्रतुरूपस्य शीर्षि शिरः चितयः इष्टकाचयनानि पंच अ॰सवः प्राणाः ३७ प्रातः सवनादीनि अवस्थितिः आसनं बाल्याद्यवस्था
वा अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त संस्थाविभेदाः त्वङ्मांसादि सप्त धातवः सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसंघातरूपाणि असोमा यज्ञाः स
सोमाः क्रतवः तद्रूपस्त्वमिष्टिर्यजनमनुष्ठानं तदेव बंधनं यस्य सः ३८ पूर्वोक्तमेव सपरिकरं कीर्तयंतः प्रणमंति नमो नम इति अखिलमंत्रादिरूपाय क्रियात्मने सामान्यव्यापाररूपाय किंच
वैराग्ययुक्तकर्मसाध्या सत्त्वशुद्धिः ततो भक्तिः तत आत्मजयः चित्तस्थैर्यं तेन अनुभावितं साक्षात्कृतं यज्ज्ञानं तस्मै एवंभूतज्ञानप्रदाय गुरवे च ३९ हे भूधर सभूधरा सपर्वता वनादुद-
कान्निर्गच्छतो गजेंद्रस्य दता दंतेन ४० त्वया धृता भूर्विराजत इत्युक्तम् इदानीं भूमंडलेन त्वद्रूपं विराजत इत्याहुः त्रयीति अथेत्यर्थांतरे ते इदं रूपं दंतेन धृतं यद्भूमंडलं तेन च चकास्ति

स्रुक्तुंड आसीत्स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरंध्रे प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम् ३६ दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं
त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते ३७ सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव धातवः
सत्राणि सर्वाणि शरीरसंधिस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः ३८ नमो नमस्तेऽखिलमंत्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने वैराग्यभक्त्यात्मजयानुभावित-
ज्ञानाय विद्यागुरवे नमो नमः ३९ दंष्ट्राग्रकोट्या भगवंस्त्वया धृता विराजते भूधर भूः सभूधरा यथा वनान्निःसरतो दता धृता मतंगजेंद्रस्य सपत्रपद्मिनी ४०
त्रयीमयं रूपमिदं च सौकरं भूमंडलेनाथ दता धृतेन ते चकास्ति शृंगोढघनेन भूयसा कुलाचलेंद्रस्य यथैव विभ्रमः ४१ संस्थापयैनां जगतां सतस्थुषां लोका
य पत्नीमसि मातरं पिता विधेम चास्यै नमसा सह त्वया यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ४२ कः श्रद्दधीतान्यतमस्तव प्रभो रसां गताया भुव उद्विबर्हणम् न
विस्मयोऽसौ त्वयि विश्वविस्मये यो माययेदं ससृजेऽतिविस्मयम् ४३ विधुन्वता वेदमयं निजं वपुर्जनस्तपःसत्यनिवासिनो वयम् सटाशिखोद्धूतशिवां
बुबिंदुभिर्विमृज्यमाना भृशमीश पाविताः ४४ स वै बत भ्रष्टमतिस्तवैष ते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः यद्योगमायागुणयोगमोहितं विश्वं समस्तं भग
वन्विधेहि शम् ४५ मैत्रेय उवाच इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः सलिले स्वखुराक्रांत उपाधत्तावितावनिम् ४६

शोभते शृंगेण ऊढो धृतो यो घनः तेन भूयसा अतिमहता विभ्रमो विलासः ४१ लोकाय वासस्थानार्थं ते पत्नीं जगतां मातरम् यतस्त्वं पिता असि एवं सति तत्र स्थिताः संतः त्वया पित्रा स
ह अस्यै मात्रे नमसा विधेम नमनं करिष्यामः नमस्कारेण परिचरेमेति वा स्वतेजः धारणशक्तिं याज्ञिकाः मंत्रतोऽग्निमरणाविव अधाः निहितवानसि ४२ इदं च त्वया अतिदुष्करं कृतमि
त्याहुः क इति हे प्रभो तव त्वया कृतं भुव उद्विबर्हणम् उद्धरणं त्वदन्यः कः श्रद्दधीत स्पृहयेत् अध्यवस्येदित्यर्थः त्वयि पुनरसौ विस्मयो न भवति यतो विश्वे सर्वो विस्मयो यस्मिन्नद्भुतः यो भवा-
न् अतिविस्मयमत्यद्भुतमिदं विश्वं क्रियाविशेषणं वा ससृजे सृष्टवान् ४३ विस्मयं दर्शयंतः प्रार्थयंते विधुन्वतेति द्वाभ्यां सटानां शिखाभिरग्रैः उद्धूता उच्छालिता ये शिवा अंबुबिंदवः
तैः सिच्यमाना वयं पवित्रीकृताः ४४ तव कर्मणां पारं य एष ते अवलोकयति ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः यस्य तव योगमायया यो गुणैः सह योगस्तेन मोहितम् अतो विश्वस्य शं मंगलं विधेहि य
था त्वामचिंत्यानंतशक्तिं ज्ञात्वा भजेत्तथाऽनुगृहाणेत्यर्थः ४५ उपस्थीयमानः स्तूयमानः स्वखुराक्रांत इति जलेऽपि धारणशक्त्याधानं दर्शयति अविता रक्षकः ४६

४७ कथनीयानिमार्यानिमायावंतिचरित्राणियस्य श्रवयेत श्रावयेत् नृसत्तमार्ष उशतींकमनीयाम् हृदिप्रसीदतिस्वमनसिसंतुष्यतीत्यर्थः ४८ यद्यपिसकलप्रभाः तथाऽपिनप्रार्थनी याइत्याह ताभिराशीर्भिरलंलवात्मभिः तुच्छाभिः नचतदाभजनस्यवैफल्यंशंकनीयामित्याह भगवद्भजनव्यतिरेकेणफलांतरदृष्टिंविनाभजतां स्वपदप्राप्तिंस्वयमेवविधत्ते गुहाशय त्वादहेतुकींभक्तिंजानन् ४९ अतः कोनामपुराकथानांपूर्ववृत्तानांमध्येकथांचिदापीयविरज्येतविरमेत् नरेतरंपशुंविना ५० इतितृतीयस्कंधेटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः १३ च तुर्दशेनिदानंतुतद्वधेवक्तुमुच्यते संध्यायांकश्यपाद्गर्भसंभवःकामतोदितेः १ १ तेनैवयेनभूमिरुद्धृता अनुसुश्रुमत्वन्मुखात् २ मृधोयुद्धम् ३ साधुत्वेहेतुः यद्यस्मात्त्वंहरेरव तारकथांपृच्छसीति मृत्योःपाशंविशातयतिमोचयतीतितया ४ तदेवदर्शयति ययाकथयाउत्तानपदःपुत्रोध्रुवःमुनिनानारदेन अर्भकएव यदाध्रुवायसुनंदादिभिर्विमानमानीतं- नदाऽन्यदेहत्यागोऽपेक्षितःस्यादितिमत्वामृत्यावासन्नेऽपिदेहंनतत्याज किंतुसोपानइवतस्यमूर्ध्निपदंदत्वाविमानमारुह्यविष्णुपदमारूढः वक्ष्यतिहिपरीत्याभ्यर्च्यधिष्ण्याग्र्यंकृत

सइत्थंभगवानुर्वींविष्वक्सेनःप्रजापतिः रसायालीलयोन्नीतामप्सुन्यस्यययौहरिः ४७ यएवमेतांहरिमेधसोहरेःकथांसुभद्रांकथनीयमा यिनः शृण्वीतभक्त्याश्रवयेतवोशतींजनार्दनोस्याशुहृदिप्रसीदति ४८ तस्मिन्प्रसन्नेसकलाशिषांप्रभौकिंदुर्लभंताभिरलंलवात्मभिः अनन्य दृष्ट्याभजतांगुहाशयःस्वयंविधत्तेस्वगतिंपरःपराम् ४९ कोनामलोकेपुरुषार्थसारवित्पुराकथानांभगवत्कथासुधाम् आपीयकर्णांजलिभिर्भवा पहामहोविरज्येतविनानरेतरम् ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेसूकररूपानुवर्णनेत्रयोदशोऽध्यायः १३ श्रीशुकउवाच निशम्यकौषारविणोपवर्णितांहरेःकथांकारणसूकरात्मनः पुनःसपप्रच्छतमुद्यतांजलिर्नचातितृप्तोविदुरोधृतव्रतः १ विदुरउवाच तेनैव तुमुनिश्रेष्ठहरिणायज्ञमूर्तिना आदिदैत्योहिरण्याक्षोहतइत्यनुसुश्रुम २ तस्यचोद्धरतःक्षौणींस्वदंष्ट्राग्रेणलीलया दैत्यराजस्यचब्रह्मन्कस्मा द्धेतोरभून्मृधः ३ मैत्रेयउवाच साधुवीरत्वयापृष्टमवतारकथांहरेः यत्त्वंपृच्छसिमर्त्यानांमृत्युपाशविशातनीम् ४ ययोत्तानपदःपुत्रोमु निनागीतयाऽर्भकः मृत्योःकृत्वैवमूर्ध्न्यंघ्रिमारुरोहहरेःपदम् ५ अथात्रापीतिहासोऽयंश्रुतोमेवर्णितःपुरा ब्रह्मणादेवदेवेनदेवानामनुपृच्छताम् ६ दितिर्दाक्षायणीक्षत्तर्मारीचंकश्यपंपतिम् अपत्यकामाचकमेसंध्यायांहृच्छयार्दिता ७ इष्ट्वाऽग्निजिह्वंपयसापुरुषंयजुषांपतिम् निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यागारेसमाहितम् ८ दितिरुवाच एषमांत्वत्कृतेविद्वन्कामआत्तशरासनः दुनोतिदीनांविक्रम्यरंभामिवमतंगजः ९ तद्भवान्दह्य मानायांसपत्नीनांसमृद्धिभिः प्रजावतीनांभद्रंतेमय्यायुंक्ष्वमनुग्रहम् १० भर्तर्याप्तोरुमानानांलोकानाविशतेयशः पतिर्भवद्विधोयासांप्रजयाननु- जायते ११

स्वस्त्ययनोद्विजैः इयेषतदधिष्ठातुंबिभ्रद्रूपंहिरण्मयमिति ५ तयोःसंग्रामेहेतुंवक्तुमितिह्यसंप्रश्नेनोति अथेति अनुपृच्छतांदेवानांब्रह्मणावर्णितइतिहासोम याश्रुतः ६ तदेवप्रश्नप्रस्तावायप्रथमंहिरण्याक्षहिरण्यकशिपूत्पत्तिप्रसंगमाह दितिरित्यादिनायावदध्यायपरिसमाप्ति मरीचेःपुत्रंकश्यपंहृच्छयःकामः तेनार्दिता अतःसंध्या यामेवकामितवती ७ तदप्यग्निहोत्रशालायां तत्रापिसमाहितम् अग्निर्जिह्वायस्ययजुषांयज्ञानांपतिंपुरुषम् श्रीविष्णुम् ८ कृपणांबहुभाषिणीमितिवक्ष्यति तत्रएषमामि तिद्वाभ्यांकार्पण्यम् भर्तरीतिचतुर्भिश्चबहुभाषणंवर्ण्यते दुनोतिपीडयति विक्रम्यशौर्यमाविर्भाव्य रंभांकदलीं ९ आयुंक्ष्वासर्वतोयुनक्तुसम्यक्करोतु १० भर्तरिप्राप्तबहुमा- नानांस्त्रीणांयशः लोकान्आविशतेव्याप्नोति प्रजयापुत्ररूपेण तज्जायाजायाभवतियदस्यांजायतेपुनरितिश्रुतेः ११ ७ ७ ७ ७

नोऽस्माकंपितानोऽस्मान्पृथक् अपृच्छत् अयंभावः त्रयोदशानामप्यस्माकंत्वयिभावसाम्येवैषम्याचरणंतवानुचितमिति १२ १३ मोयंनभवतीहिमहीयसित्वाद्दशेम हन्तमे १४ प्र हृद्धानंगेनकश्मलंमोहोयस्यास्तां १५ संध्याकालवंचनाय भार्याप्रशंसाएषइतिपंचभिः यतः यस्याःसकाशात् १६ सर्वाश्रमानुपादायेति तानप्यन्नादिदानेन कृच्छ्रतस्तारयन् स्वयंतरतीत्यर्थः १७ आत्मनोदेहस्यार्द्धंकर्मसुद्वयोःसहाधिकारात् यच्छब्दानांतांत्वामितितृतीयश्लोकेनसंबंधः स्वधुरंदृष्टाहृष्टकर्मभारम् विज्वरः निश्चिंतः १८ हेलाभि र्लीलाभिः जयेमेतिसभार्यस्येंद्रियाणिभार्ययेतस्ततोनसर्पतीतिभावः १९ तामनेकोपकारकर्त्रींत्वांकात्स्न्येनअनुकर्तुंप्रत्युपकारैः त्वत्सदृशाभवितुंनप्रभवः नसमर्थाः येचान्येगुण गृध्नवः गुणप्रियास्तेऽपिनसमर्थाः संपूर्णेनाप्यायुषा वाशब्दात्जन्मांतरैरपिनप्रभवइत्युक्तम् २० यद्यपित्वदनुकरणमशक्यंप्रजात्यैपुत्रोत्पत्त्यैनातिवोचंतिनानिंदांति प्रतिपाल यप्रतीक्षस्व २१ स्वनिंदामगणयंतीभीषयन्भ्रीरुद्रमनुवर्णयति एषेतिसप्तभिः घोराणामेषावेलास्वयंचघोरदर्शना २२ भूतपर्षद्भिर्भूतगणैः २३ तर्हितत्संमुखत्वमात्रंवर्जनी

पुरापितानोभगवान्दक्षोदुहितृवत्सलः कंवृणीतवरंवत्साइत्यपृच्छतनः पृथक् १२ सविदित्वात्मजानांनोभावंसंतानभावनः त्रयोदशाददत्तासां यास्तेशीलमनुव्रताः १३ अथमेकुरुकल्याणकामंकंजविलोचन आर्तोपसर्पणंभूमन्नमोघंहिमहीयसि १४ इतितांवीरमारीचःकृपणांबहुभाषि णीम् प्रत्याहानुनयन्वाचाप्रवृद्धानंगकश्मलाम् १५ एषतेऽहंविधास्यामिप्रियंभीरुयदिच्छसि तस्याःकामंनकःकुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकीयतः १६ सर्वाश्रमा नुपादायस्वाश्रमेणकलत्रवान् व्यसनार्णवमत्येतिजलयानैर्यथार्णवम् १७ यामाहुरात्मनोह्यर्धंश्रेयस्कामस्यमानिनि यस्यांस्वधुरमध्यस्यपुमांश्चरतिविज्व रः १८ यामाश्रित्येंद्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः वयंजयेमहेलाभिर्दस्यून्दुर्गपतिर्यथा १९ नवयंप्रभवस्तांत्वामनुकर्तुंगृहेश्वरि अप्यायुषावाकात्स्न्येन येचान्येगुणगृध्नवः २० अथापिकाममेतंतेप्रजात्यैकरवाण्यलम् यथामांनातिवोचंतिमुहूर्तंप्रतिपालय २१ एषाघोरतमावेलाघोराणांघोरदर्शना चरंतियस्यांभूतानिभूतेशानुचराणिह २२ एतस्यांसाध्विसंध्यायांभगवान्भूतभावनः परीतोभूतपर्षद्भिर्वृषेणाटतिभूतराट् २३ श्मशानचक्रानि लधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः भस्मावगुंठामलरुक्मदेहोदेवस्त्रिभिःपश्यतिदेवरस्ते २४ नयस्यलोकेस्वजनःपरोवानात्याहतोनोतकश्चि द्विगर्ह्यः वयंव्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महेऽजांबतभुक्तभोगाम् २५ यस्यानवद्याचरितंमनीषिणोगृणंत्यविद्यापटलंबिभित्सवः निरस्तसाम्यातिशयोऽ पियत्स्वयंपिशाचचर्यामचरद्गतिःसताम् २६ हसंतियस्याचरितंहिदुर्भगाःस्वात्मन्रतस्याविदुषःसमीहितम् यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैःश्वभोज नंस्वात्मतयोपलालितम् २७

यमितिचेत्तत्राह श्मशानेयश्चक्रानिलःवातमंडली तस्मिन्याधूलिस्तयाधूम्रः विकीर्णोविक्षिप्तःविद्योतोद्युतिमान्जटाकलापोयस्य भ स्मनावगुंठः प्रावृतः अमलः रुक्मवद्देहोयस्य सदेवःत्रिभिःसोमार्काग्निनेत्रैः पश्यतीत्यस्योत्तरश्लोकत्रयेष्वनुषंगः एकस्यजामातरःपरस्परंभ्रातरोव्यवह्रियंते अतोममभ्राता- असौतवदेवरइतिलज्जार्थमुक्तं २४ ननुतथाऽपिमहत्त्वेनादरणीयस्यस्वजनस्यचतवसर्वंक्षमेतैवतत्राह यस्यस्वजनादिर्नास्तिसमत्वादीश्वरस्य ऐश्वर्यमेवाह येनचरणेनापविद्धांनि- र्माल्यवत् दूरतस्त्यक्तांतेनभुक्तभोगामजांमायांतन्मयींविभूतिंमहाप्रसादइत्याशास्महेव्रतैस्तमाराध्य २५ अनिषिद्धस्वरत्यागादसौपिशाचइत्युपहासोनकार्यइत्याह द्वाभ्याम् अस्यअनवद्यविषयासक्तिशून्यमाचरितंबिभित्सवः भेत्तुमिच्छवः २६ समीहितम् अभिप्रेतम् लोकशिक्षारूपम् अविदुषः अविद्वांसःयद्वानविद्वान्यस्मादितितस्य सर्वज्ञ स्येत्यर्थः दुर्भगानेवाह यैरिति श्वभोजनंशुनांभोज्यंशरीरंस्वात्मतयाअयमेवात्मेतिबुद्ध्या २७ श्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५

अहो अतर्क्यं तस्याचरणमित्याह ब्रह्मादयो येन कृतान् सेतून् स्वस्वाधिकारान् पालयंति यः कारणं यस्य येन कृतमिदं विश्वम् माया च यस्याज्ञाकरी विभूम्नः परमेश्वरस्य विडंबनमतर्क्यमित्
र्थः २८ भर्त्ता निरूपकेण एवं संविदिते ज्ञापिते ऽपि सति वृषलीव वेश्येव २९ विकर्मणि निषिद्धे दिष्टाय दैवरूपायेश्वराय उपविवेशेति मैथुनं लक्ष्यते ३० उपस्पृश्य स्नात्वा भर्गशब्दवा
च्यं विरजं ज्योतिर्ध्यायन् सनातनं ब्रह्म गायत्रीं प्रणवं वा जजाप ३१ कर्मावद्येन कर्मदोषेण ३२ मा ऽवधीत् मा हार्षीदित्यर्थः वधशंकाबीजमाह रुद्र इति अंहसमंहः अपराधमकरवं कृत-
वत्यस्मि ३३ रुतं दुःखं तत् द्रावयतीति रुद्रस्तस्मै उग्रायानतिलंघ्याय मीढुषे सकामेषु फलसेचनकर्त्रे निष्कामेषु शिवाय वस्तुतोन्यस्तदंडाय दुष्टेषु धृतदंडाय संहारे मन्यवे
३४ भामो भगिनीभर्त्ता उरुः अनुग्रहो यस्य व्याधस्य निर्दयस्यापि सतीपतिरित्यनेन स्त्रीणां स्वभावं स्वयमपि वेत्तीति सूचयति ३५ स्वसर्गस्य स्वसंतानस्याशिषं शुभं लोक्यां लो

ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला यत्कारणं विश्वमिदं च माया। आज्ञाकरी तस्य पिशाचचर्या अहो विभूम्नश्चरितं विडंबनम् २८ मैत्रेय उवाच सैवं संविदिते भर्त्रा मन्मथोन्मथितेंद्रिया जग्राह वासो ब्रह्मर्षेर्वृषलीव गतत्रपा २९ स विदित्वाथ भार्यायास्तं निर्बंधं विकर्मणि नत्वा दिष्टाय रहसि तया ऽथोपविवेश ह ३० अथोपस्पृश्य सलिलं प्राणानायम्य वाग्यतः ध्यायन् जजाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ३१ दितिस्तु व्रीडिता तेन कर्मावद्येन भारत उपसंगम्य विप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत ३२ दितिरुवाच न मे गर्भमिमं ब्रह्मन् भूतानामृषभो ऽवधीत् रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याकरवमंहसम् ३३ नमो रुद्राय महते देवायोग्राय मीढुषे शिवाय न्यस्तदंडाय धृतदंडाय मन्यवे ३४ स नः प्रसीदतां भामो भगवानुर्वनुग्रहः व्याधस्याप्यनुकंप्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ३५ मैत्रेय उवाच स्वसर्गस्याशिषं लोक्यामाशासानां प्रवेपतीम् निवृत्तसंध्यानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ३६ कश्यप उवाच अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्तिकादुत मन्निदेशातिचारेण देवानां चातिहेलनात् ३७ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रे जाठराधमौ लोकान् सपालांस्त्रींश्चंडि मुहुराक्रंदयिष्यतः ३८ प्राणिनां हन्यमानानां दीनानामकृतागसाम् स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु ३९ तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धो भगवांल्लोकभावनः हनिष्यत्यवतीर्यासौ यथाद्रीन् शतपर्वधृक् ४० दितिरुवाच वधं भगवता साक्षात्सुनाभोदारबाहुना आशासे पुत्रयोर्मह्यं मा क्रुद्धाद्ब्राह्मणाद्विभो ४१ न ब्रह्मदंडदग्धस्य न भूतभयदस्य च नारकाश्चानुगृण्हंति यां यां योनिमसौ गतः ४२ कश्यप उवाच कृतशोकानुतापेन सद्यः प्रत्यवमर्शनात् भगवत्युरुमानाच्च भवे मय्यपि चादरात् ४३ पुत्रस्यैव तु पुत्राणां भवितैकः सतां मतः गास्यंति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समम् ४४ योगैर्हेमेव दुर्वर्णं भावयिष्यंति साधवः निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितुम् ४५

कद्रूयाहां संध्यायां योनियमः
सनिवृत्तो यस्य ३६ ते आत्मनश्चित्तस्य अप्रायत्यादशुचित्वात् मौहूर्तिकात् संध्यारूपात् उत अपि मम निदेशस्याज्ञाया अतिचारेणातिक्रमेण देवानां रुद्रानुचराणां ३७ एतैश्चतुर्भिर्हेतु-
भिः जाठराधमौ पुत्रापसदौ हे चंडि कोपने ३८ हन्यमानानां सताम् ३९ शतपर्वधृक् वज्रधर इंद्रः ४० सुनाभेनोदारो बाहुर्यस्य मह्यं मम कोपितेभ्यः विप्रकृतत्वात् शंकितचित्ता स-
ती प्रार्थयते ब्राह्मणात् मा भूदिति ४१ नारका अपि तया यां यां योनिमसौ गतो भवति तत्रस्याश्च नानुगृण्हंति कृपां न कुर्वंति ४२ कृता यो ऽपराधस्तेन शोकस्ततो ऽनुतापस्तेन प्रत्यव
दर्शनात् युक्तायुक्तविचारात् भगवति हरौ भवे श्रीरुद्रे एतैः पंचभिः कारणैः ४३ पुत्रस्य हिरण्यकशिपोः पुत्राणां मध्ये एकः सतां मतो भविष्यति तमेव वर्णयति गास्यंतीति सा
र्द्धैः पंचभिः समं सदृशं वा ४४ हीनवर्णं हेम यथा योगैर्दाहादिभिरुपायैः शोध्यते तथा यस्य शीलं स्वभावमनुवर्तितुमनुगंतुं प्राज्ञा निर्वैरादिभिः योगैरात्मानं भावयिष्यंति ४५

विश्वप्रसादेहेतुः यदात्मकंस्वदृक् आत्मसाक्षी यस्यानन्यया भगवानेवसत्यइत्येवंभूतयादृशातोष्यतेतोषंप्राप्स्यते ४६ तत्रहेतुःसवाइति महात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिः महाऽनुभावःमहता मपिमध्येमहिष्ठः अतिशयेनमहान् प्रवृद्धयाभक्त्यानुभाविते शोधितेचित्तेवैकुंठंहरिंनिवेश्य देहाद्यभिमानंत्यक्ष्यति ४७ महाभागवतत्वमाह अलंपटइति शीलधरःसत्स्वभावःगु णानांधैर्यादीनामाकरः जन्मभूमिः परेषांसमृद्ध्याहृष्टः परेषुदुःखितेषुसत्सु नभूतोजातःशत्रुर्यस्य निदाघेभवंतापंचंद्रोयथाहरति एवंजगतःशोकहर्ताभविष्यति ४८ अपरिच्छि न्नदृष्टित्वमाह अंतरिति स्वपुरुषाणामिच्छयापुनःपुनर्गृहीतानिरूपाणियेन श्रीरेवललनास्त्रीतस्याःललामंमंडनम् द्रष्टाद्रक्ष्यति ४९ महामनाःसोत्साहचित्ता हरिणासहसुदेन मरणे पुत्रयोःकीर्तिः सद्भातिश्चभवेदिति ५० इतितृतीयस्कंधेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ हतप्रभैःसुरैःपृष्टः प्राहपंचदशेविधिः तद्बीजंविप्रशापादिवैकुंठेविष्णुभृत्ययोः १ तदेवंदेवानांब्रह्मणश्चसंवादप्रस्तावमुक्त्वेदानींसंवादंवक्तुमाह प्राजापत्यंकाश्यपंतेजोवीर्यपरेषांतेजोहंतीतितथा आर्षःस्वपुत्राभ्यांकरिष्यतेयत्सुराणामर्दनंपीडनंतस्मात्शंकमाना

यत्प्रसादादिदंविश्वंप्रसीदतियदात्मकम् सस्वदृग्भगवान्यस्यतोष्यतेऽनन्ययादृशा ४६ सवैमहाभागवतोमहात्मामहानुभावोमहतांमहिष्ठः प्रवृद्धभक्त्याह्यनुभाविताशयेनिवेश्यवैकुंठमिमंविहास्यति ४७ अलंपटःशीलधरोगुणाकरोहृष्टःपरर्द्ध्याव्यथितोदुःखितेषु अभूतशत्रुर्जगतःशोकहर्तानैदाघिकंतापमिवोडुराजः ४८ अंतर्बहिश्चामलमब्जनेत्रंस्वपूरुषेच्छाऽनुगृहीतरूपम् पौत्रस्तवश्रीललनाललामंद्रष्टास्फुरत्कुंडलमंडिताननम् ४९

मैत्रेयउवाच श्रुत्वाभागवतंपौत्रममोदतदितिर्भृशम् पुत्रयोश्चवधंकृष्णाद्विदित्वासीन्महामनाः ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेदितिकश्यपसंवादेचतुर्दशोऽध्यायः १४

मैत्रेयउवाच प्राजापत्यंतुतत्तेजःपरतेजोहनंदितिः दधारवर्षाणिशतंशंकमानासुरार्दनात् १ लोकेतेनहतालोकेलोकपालाहतौजसः न्यवेदयन्विश्वसृजेध्वांतव्यतिकरंदिशाम् २ देवाऊचुः तमएतद्विभोवेत्थसंविग्नायद्वयंभृशम् नह्यव्यक्तंभगवतःकालेनास्पृष्टवर्त्मनः ३ देवदेवजगद्धातर्लोकनाथशिखामणे परेषामपरेषांत्वंभूतानामसिभाववित् ४ नमोविज्ञानवीर्यायमाययेदमुपेयुषे गृहीतगुणभेदायनमस्तेऽव्यक्तयोनये ५ येत्वानन्येनभावेनभावयंत्यात्मभावनम् आत्मनिप्रोतभुवनंपरंसदसदात्मकम् ६ तेषांसुपक्वयोगानांजितश्वासेन्द्रियात्मनाम् लब्धयुष्मत्प्रसादानांनकुतश्चित्पराभवः ७ यस्यवाचाप्रजाःसर्वागावस्तंत्येवयंत्रिताः हरंतिबलिमायत्तास्तस्मैमुख्यायतेनमः ८ सत्वंविधत्स्वशंभूमंस्तमसालुप्तकर्मणाम् अदभ्रदययादृष्ट्याआपन्नानर्हसीक्षितुम् ९

१ तेनगर्भतेजसाहतालोकेनिरस्तसूर्यादिप्रकाशेहतौजसः हतप्रभावाः ध्वांतेनव्यतिकरंसंकरं २ हेत्वजानासिकिंविचारयसि यद्यतोवयंसंविग्नाभीताः अव्यक्तमज्ञातं नस्पृष्टवर्त्मज्ञानप्रचारोयस्य ३ ब्रह्माणंपरमेश्वरत्वेनस्तुवंतःप्रार्थयंते देवदेवेतित्रिभिः लोकनाथानांशिखामणे भाववित् अभिप्रायज्ञोऽसिकेनाभिप्रायेणादितेर्गर्भोवर्धतइतिजानासीत्यर्थः ४ विज्ञानंवीर्यंबलंयस्य इदंब्रह्मदेहमुपेयुषेप्राप्तवतेगृहीतोगुणभेदःरजोगुणोयेनत्वत्स्यप्रपंचस्ययोनयेकारणायनव्यक्ताकेनापिप्रमाणेनविज्ञातायोनिर्यस्येतिवा ५ सकामतयाप्रतिक्षणंदुःखमनुभवंतोनिष्कामभक्तान्स्तुवंतआहुर्द्वाभ्याम् येत्वात्वामनन्येननिष्कामेणभावेनभक्त्याध्यायंति आत्मनोजीवान्भावयतीतितथा स्वस्मिन्प्रोतानिग्रथितानिभुवनानियेन चेतनाचेतनप्रपंचकारणमित्यर्थः तत्रहेतुःसदसदात्मकंकार्यकारणरूपंव्यक्ततस्ताभ्यां परं ६ जितःश्वासइंद्रियाणिआत्माचमनश्चयैः अतःसुपक्वयोगाः अतएवप्राप्तोयुष्मत्प्रसादोयैस्तेषां ७ अन्येतुनित्यंकर्मक्लेशिनइत्याहुः यस्येति तंत्यादामन्या आयत्ताअधीनाःमुख्यायनियंत्रेप्राणरूपायेतिवा तथाचश्रुतिःतस्यवाक्तंतिर्नामानिदामानिइत्यादि ८ तमसाअहोरात्रविभागाभावेनलुप्तानिकर्माणियेषाम् आपन्नान् आपद्गतानस्मान् ९ ५ ५

आपत्कारणमाहुः एषगर्भः तस्यविशेषणम् अर्पितंनिक्षिप्तंकाश्यपमोजोवीर्यंदिशस्तिमिरयन् तमोव्याप्ताःकुर्वन् १० दितेःकुक्षेर्स्थितंज्ञात्वाप्रहस्य देवानांयेशब्दाविज्ञप्तिवाक्यानितेषां
गोचरोविषयभूतः प्रत्यभाषत ११ युष्मत्सकाशात्पूर्वजाताः १२ वैकुंठरव्यंलोकंययुः १३ तंवर्णयतिवसंतीत्यादिद्वादशभिः वैकुंठस्थहरेरिवमूर्तिर्येषांतेनिमित्तंफलंनानिमित्तंप्रवर्तकंयस्मिन् निष्का
मेणधर्मेणेत्यर्थः आराधयन् आराधितवंतः १४ यत्रेति शब्दगोचरोवेदांतैकवेद्यः विरजंसत्वमूर्तिर्विष्टभ्यधृत्वाप्रबोधमर्ममूर्तिः स्वानांस्वान् १५ तत्रत्यंवनंविशिनष्टियत्रेतिचतुः
र्भिः सर्वर्तुषुश्रीः पुष्पादिसंपद्येषांतेः १६ चरितानिचरित्राणि भर्तुःप्रभोः अनुविकसंत्यः मधुमकरंदः तद्युक्ताःमाधव्योवासंत्योलताः यद्वा अनुविकसन्मधवः प्रसरन्मकरंदाः
माधव्यः मधुकालीनाः सुमनसः तासांगंधेनखंडिताविघ्निताधीर्येषांतेऽपितद्गंधप्रापकमनिलंक्षिपंतः तिरस्कुर्वंतोगायंति अनेनभगवत्पार्षदानांनिरतिशयविषयसुखेऽपिभगवद्गुज
नानंदासक्तिर्दर्शिता १७ अन्यभृताःकोकिलाः दात्यूहश्चातकः अचिरमात्रंक्षणमात्रंविरमति अनेनतत्रत्यपक्षिणामपिहरिकथाश्रवणादिपरमानंदोदर्शितः १८ मंदारपारिजातो

एषदेवदितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम् दिशस्तिमिरयन्सर्वावर्धतेऽग्निरिवैधसि १० मैत्रेयउवाच सप्रहस्यमहाबाहो भगवान् शब्दगोचरः
प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान्प्रीणन्रुचिरयागिरा ११ ब्रह्मोवाच मानसामेसुतायुष्मत्पूर्वजाःसनकादयः चेरुर्विहायसालोकाल्लोकेषुविगतस्पृहाः
१२ तएकदाभगवतोवैकुंठस्यामलात्मनः ययुर्वैकुंठनिलयंसर्वलोकनमस्कृतम् १३ वसंतियत्रपुरुषाःसर्वेवैकुंठमूर्तयः येनिमित्तनिमित्तेनधर्मेणारा
धयन्हरिम् १४ यत्रचाद्यःपुमानास्तेभगवान् शब्दगोचरः सत्वंविष्टभ्यविरजंस्वानांनोमृडयन्वृषः १५ यत्रनैःश्रेयसंनामवनंकामदुघैर्द्रुमैः सर्वर्तुश्री
भिर्विभ्राजत्कैवल्यमिवमूर्तिमत् १६ वैमानिकाःसललनाश्चरितानियत्रगायंतिलोकशमलक्षपणानिभर्तुः अंतर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनांगंधेनखं
डितधियोऽप्यनिलंक्षिपंतः १७ पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरिबर्हिणांयः कोलाहलोविरमतेऽचिरमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपेहरिकथा-
मिवगायमाने १८ मंदारकुंदकुरबोत्पलचंपकार्णपुन्नागनागबकुलांबुजपारिजाताः गंधेऽर्चितेतुलसिकाभरणेनतस्यायस्मिंस्तपःसुमनसोबहुमान
यंति १९ तत्संकुलंहरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैदूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः येषांबृहत्कटितटाःस्मितशोभिमुख्यः कृष्णात्मनांनरजआदधुरुत्स्मया-
द्यैः २० श्रीरूपिणीक्वणयतीचरणारविंदंलीलांबुजेनहरिसद्मनिमुक्तदोषा संलक्ष्यतेस्फटिककुड्यउपेतहेम्निसंमार्जतीवयदनुग्रहणेऽन्ययत्नः २१

मरुतकविशेषो कुरबस्तिलकवृक्षः उत्पलंरात्रिविकाशि अंबुजंदिनविकाशि पुन्नागोनागकेसरः एताःसुमनसःपुष्पजातयः सुगंधाअपितुलसिकाभरणेनश्रीहरिणातुलस्यागंधेऽर्चितेस
तियस्मिन्वनेतस्यास्तपोबहुमानयंति अनेनतत्रत्यागुणग्राहिणएवनमत्सरिणइत्युक्तं एवंभूतंवनंयत्रतद्वैकुंठंययुरिति पूर्वेणान्वयः १९ पुनर्वैकुंठमेवविशिनष्टि तत्संकुलंव्याप्तंभवतिकै
हरिपदयोरानतिः प्रणामः तावन्मात्रेणदृष्टैर्भक्तानांविमानैः नकर्मादिप्राप्यैर्वैदूर्यमारकतैर्हेममयैश्चविमानैः बृहंतिकटितटानियासांस्मितशोभीनिमुखानियासांताअपि कृष्णेआत्मायेषांर
जः काममुत्स्मयादिः परिहासादिभिः नआदधुर्नजनयामासुः २० श्रीलक्ष्मीः रूपिणीमनोहरमूर्तिर्धारिणीसती श्रीहरेःसद्मनिसंमार्जनंकुर्वतीव यस्मिन्लोकेसंलक्ष्यते चरणारविंदंक्वणय
तीनूपुरेणशब्दयंती विमुक्तोदोषश्चांचल्यंयया यद्वा मुक्तेनदोषाप्रसारितेनबाहुनाकीदृशेसद्मनिस्फटिकमयानिकुड्यानियस्मिन्मध्येमध्येचशोभार्थमुपेतंसंयुक्तंहेमयस्मिन् यस्याअनु
ग्रहणेश्रीस्तुग्रहंकरोत्विस्येतदर्थमन्येषांब्रह्मादीनांयत्नः सा अयंभावः यद्यपितत्ररजोनास्त्येवतथाऽपिस्वर्णपट्टिकावच्छिन्नभित्तिभागेषुबहुधाप्रतिबिंबितासतीलीलांऽबुजंभ्रामयंतीविनयभक्तिभ्यां
तथालक्ष्यतइति २१

अंगहे देवाः यथास्मिंल्लोके श्रीरेवं अमतअमंस्तमेने किंकुर्वंती विद्रुममयानितटानियासाम् अमला अमृततुल्या आपोयासां तास्तवापीषु निजवने लक्ष्मीवने परिचारिकाभिरन्विता तुलसीभिः श्रीविष्णुपूजयंती तदाउदके प्रतिबिंबितं शोभनालकयुक्तमुत्तुंगनासिकायुक्तं च स्वं वक्त्रं वीक्ष्य भगवताउच्छेषितं चुंबितमित्यमन्यत अनेनलक्ष्मा अपि सौभाग्यस्तवं भगवदनुग्रहेणैवेति द्योतितं २२ पुनः कथंभूतं तत् यद्वैकुंठं न व्रजंति केयेकुकथाः शृण्वंति कास्ताः अघभिन्नीत्ययभित् तस्यहरेः रचनासृष्ट्यादिलीलातस्या अनुवादादन्यविषयाः अर्थकामादिवार्ताः मतिभ्रंशिकाः तेषामव्रजनेहेतुः यास्तुहतभाग्यैर्नरैः श्रुताः सत्यः तांस्तान् श्रोतॄन् अशरणेषु निराश्रयेषु तमस्सुनरकेषु क्षिपंति हंतखेदे कथंभूताः आत्तःसारः श्रोतॄणां पुण्यं याभिस्ताः २३ प्रसंगात्तान् शोचंति नोऽस्माभिर्ब्रह्मादिभिरप्यभ्यर्थितां नृगतिं मनुष्यजातिं प्रपन्नाः प्राप्ताः संतोऽपिहरेराराधनं न कुर्वंति कीदृशीं नृगतिम् यत्रयस्यां धर्मसहितं तत्वज्ञानं भवति तदुभयसाधकत्वात्तस्याः ते अमुष्यभगवतो विस्तृतयामायया नत्तुसंमोहिताः वर्ततेति खेदेप्रादिर्नैवं संबंधः केवलं त एव न व्रजंति किंतु ये भगवदाराधनं न कुर्वंति नेऽपितेषां मायामोहितत्वादिति २४ पुनः कथंभूतं यत्र नः उपरि स्थितं व्रजंति केऽनिमिषां देवानामृषभः श्रेष्ठो हरिस्तस्यानुवृत्त्या दूरे यमो येषां यद्वा दूरीकृतयमनियमाः पाठांतरे दूरीकृताहंकाराइत्यर्थः स्पृहणीयं करुणादि शीलं येषाम् किंच भर्तुः हरेः

वापीषु विद्रुमतटास्वमलामृताप्सु प्रेष्यान्विता निजवने तुलसीभिरीशम् अभ्यर्चती स्वलकमुन्नसमीक्ष्य वक्त्रमुच्छेषितं भगवतेत्यमतांगयच्छ्रीः २२ यन्न व्रजंत्यघभिदो रचनानुवादाच्छृण्वंति येऽन्यविषयाः कुकथा मतिघ्नीः यास्तु श्रुता हतभगैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान् क्षिपंत्यशरणेषु तमःसु हंत २३ येऽभ्यर्थितामपि च नो नृगतिं प्रपन्ना ज्ञानं च तत्त्वविषयं सह धर्म यत्र नाराधनं भगवतो वितरंत्यमुष्य संमोहिता विततया बत मायया ते २४ यच्च व्रजंत्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या दूरे यमा ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागवैक्लव्यबाष्पकलया पुलकीकृतांगाः २५ तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकवंद्यं दिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः आपुः परां मुदमपूर्वमुपेत्य योगमायाबलेन मुनयस्तदथो विकुंठम् २६ तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम् देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्ध्यकेयूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ २७ मत्तद्विरेफवनमालिकया निवीतौ विन्यस्तयासितचतुष्टयबाहुमध्ये वक्त्रं भ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्तेक्षणेन च मनाग्रभसं दधानौ २८ द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वा पूर्वा यथा पुरटवज्रकपाटिकायाः सर्वत्र तेऽविषमया मुनयः स्वदृष्ट्या ये संचरंत्यविहता विगताभिशंकाः २९

यत्स्तु यशः तस्य मिथः कथने योनुरागस्तेन वैक्लव्यं वैवश्यं तेन बाष्पकलातया सह पुलकीकृतमंगं येषां यद्वा नः उपरीति व्रजनां विशेषणं निरहंकारत्वादस्मत्तोऽपि येऽधिकास्ते यद्व्रजंतीत्यर्थः २५ तत्तदा अपूर्वं विकुंठं अथो अनंतरमुपेत्य मुनयः परामुत्कृष्टां मुदमापुः अपूर्वत्वे हेतवः विश्वगुरुणा हरिणा आधिकृतमधिष्ठितं भुवनानामेकमेव वंद्यं दिव्यमलौकिकं विचित्राणि विबुधाग्र्याणां विमानानि तेषां शोचिर्दीप्तिर्यस्मिन् योगमायाबलेनेति अष्टांगयोगप्रभावेणोपेत्य परमेश्वरे तु योगमायेति निच्छक्तिविलास इति द्रष्टव्यम् २६ तस्मिन्वैकुंठे षट्कक्षाः प्राकारद्वाराणि असज्जमानाः भगवद्दर्शनोत्कंठया तत्तदद्भुतदर्शने आसक्तिमकुर्वाणाः द्वारपालौ देवावपश्यन् समानं वयो ययोः गृहीते गदे याभ्याम् परार्ध्यैः केयूरादिभिः विटंकः सुंदरो वेषो ययोः २७ तावेव वर्णयति मत्ताद्विरेफा यस्यां तया वनमालया निवीतौ कंठलंबिन्या अलंकृतौ असिता नीलाः चतुष्टयं चतुःसंख्याकाः बाहवस्तेषां मध्ये विन्यस्तया वक्त्रं च मनाग्रभसं किंचित्क्षुब्धं दधानौ स्फुटौ उत्फुल्लौ निर्गमौ श्वासमार्गौ नासापुटे ताभ्याम् २८ एतयोर्मिषतोः पश्यतोः तावनादृत्यापृष्ट्वैव याः पूर्वाः षट्द्वाराः पुरटालंकृतवज्रमय्यः कपाटिकायास्तुताः यथा विविशुः तथा सप्तमायामपि द्वारि तेविविशुः अप्रश्ने हेतुः सर्वत्र य अविहताः अनिवारिताः संचरंति निःशंकत्वे हेतुः अविषमया च स्वदृष्ट्येति २९ श्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५ ५ ५

वातरशनान् नग्नान् वृद्धानपि पंचवर्षबालकवत् प्रतीयमानान् चकारादाज्ञयाच अस्खलयतां निवारितवंतौ न तत्स्खलनमर्हतीति तथा तान् अहो अत्रापि धार्ष्ट्यमित्येवं तेषां तेजो वि
हस्य भगवतो ब्रह्मण्यदेवस्य प्रतिकूलं शीलं ययोः ३० हरेर्द्वारपालपतिभ्यां देवेषु पश्यत्सु वार्यमाणास्ते मुनयः कोवामित्यादि श्लोकत्रयमूचुः स्पृहत्तमः श्रीहरिः तस्य दिदृक्षितं दर्शने
च्छा तस्य भंगे सति कामस्यानुजः क्रोधः तेन सहसा कस्मादेव उपप्लुतानि क्षोभितान्यक्षीणि येषां ते स्पृष्टपूज्यतमा अपीति निषेधानर्हत्वे क्रोधानर्हत्वे वा हेतुः ३१ उच्चैर्महत्या भगवत्परि-
चर्यया एत्य प्राप्य इह वैकुंठे निवसतां तद्धर्मिणां भगवद्धर्मिणां समदर्शिनां मध्ये वां युवयोरेव कोऽयं विषमः स्वभावः केश्चित्प्रवेष्टव्यं केश्चिन्नेत्येवंभूतः ननु स्वामिनो रक्षार्थं द्वारपालयोरेषः
स्वभावो गुण एवेति चेद्दत आहुः तस्मिन्निति कुहकयोः कपटयोः आत्मवत्स्वदृष्टांतेन यथा आवां कपटौ न तथान्योऽपि कश्चित्कपटः प्रवेक्ष्यतीति अयं भावः नह्यत्र भगवद्भक्तं विना कश्चिदागच्छ-
ति नचेश्वरे प्रशांतत्वादविद्यमानविरोधे भयशंका अतो युवां केवलं धूर्तावेवेति ३२ भयशंकाबीजं च भेदः स च कस्याप्यस्मिन्नास्तीत्याहुः नहीति समस्तं विश्वं कुक्षौ यस्य यत्र यदा इह भग
वति धीरा विद्वांसः आत्मनोंतरं भेदं न पश्यंति किंत्वस्मिन् परमात्मनि आत्मानमंतर्भूतं पश्यंति महाकाशे घटाकाशमिव तदा यथाऽन्यस्य राजादेः उदरभेदि उदरभेदयुक्तं भयं भवति तथाऽस्य
श्रीहरेस्तादृग्भयं यतः येन कारणेन सुरवेषधारिणोर्युवयोर्विशेषेणोत्पादितं तत्किं नाकिंचिदित्यर्थः ३३ तत्तस्मादमुष्य वैकुंठनाथस्य भृत्याभ्यां युवाभ्यां प्रकृष्टं भद्रमेव कर्तुं इहास्मिन्नपराधेय

तान्वीक्ष्य वातरशनांश्चतुरः कुमारान्वृद्धान्दशार्धवयसो विदितात्मतत्त्वान् वेत्रेण चास्खलयतामतदर्हणांस्तौ तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलौ ३० ताभ्यां
मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाः स्वर्हत्तमा ह्यपि हरेः प्रतिहारपाभ्याम् ऊचुः सुहृत्तमदिदृक्षितभंग ईषत्कामानुजेन सहसा तउपप्लुताक्षाः ३१ मुनय ऊचुः
को वामिहैत्य भगवत्परिचर्ययोच्चैस्तद्धर्मिणां निवसतां विषमः स्वभावः तस्मिन्प्रशांतपुरुषे गतविग्रहे वां को वात्मवत्कुहकयोः परिशंकनीयः ३२ नह्यंतरं भगवती
ह समस्तकुक्षावात्मानमात्मनि नभो नभसीव धीराः पश्यंति यत्र युवयोः सुरलिंगिनोः किं व्युत्पादितं ह्युदरभेदि भयं यतोऽस्य ३३ तद्वाममुष्य परमस्य विकुंठभर्तुः
कर्तुं प्रकृष्टमिह धीमहि मंदधीभ्याम् लोकानितो व्रजतमंतरभावदृष्ट्या पापीयसस्त्रय इमे रिपवोऽस्य यत्र ३४ तेषामितीरितमुभाववधार्य घोरं तं ब्रह्मदंडमनिवा
रणमस्त्रपूगैः सद्यो हरेरनुचरावुरु बिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकातरेण ३५ भूयादघोनि भगवद्भिरकारि दंडो यो नौ हरेत सुरहेलनमप्यशेषम् मा वोऽनुताप
कलया भगवत्स्मृतिघ्नो मोहो भवेदिह तु नौ व्रजतोरधोऽधः ३६ एवं तदैव भगवानरविंदनाभः स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्यहृद्यः तस्मिन्ययौ परमहंसमहामुनीना
मन्वेषणीयचरणौ चलयन्सहश्रीः ३७ तद्युक्तं तद्धीमहि चिंतयेम तदेवाहुः अंतरस्य भेदस्य भावः सत्ता तद्दर्शनेन इतः वैकुंठलोकात् व्रजतं यत्र येषु लोकेषु अस्य पापीयसोंऽतरद्रष्टुः इमे का

मः क्रोधस्तथा लोभ इति गीतोक्तास्त्रयो रिपवो भवंति इतो वैकुंठात् पापीयसो लोकानिति वा ३४ इतितेषामीरितं भाषणं घोरमवधार्य तं च ब्रह्मदंडं ब्रह्मशापमवधार्य तं चास्त्रसमूहैरप्यनिवार्यमवधा
र्य हरेरनुचरौ अतिकातरेण अतिकातर्येण भयेन तत्पादग्रहणं कुर्वंतौ संतौ दंडवदपततां कथंभूतस्य हरेः एवंभूते भ्योमुनिभ्यः त्वाभ्यामपि उरु अधिकं बिभ्यतः भयं भावयतः ३५ अहो अपराद्ध
मस्माभिरित्यनुतप्यमानान् प्रत्यूचतुः अघोनि अघवति यउचितो दंडः स एव भगवद्भिरकारि नात्र भवतामपराधः कश्चित् अतोऽसौ नौ आवयोः भूयात् यः अशेषमपि सुरहेलनम् ईश्व
राज्ञातिक्रमरूपं पापं हरेत् किंतु युष्माकं यः कृपानिमित्तोऽनुतापः तस्य लेशेन नौ अधोऽधो मूढयोनीर्व्रजतोरपि भगवत्स्मृतिप्रतिघातको मोहो न भवेत् किंतु मोहोऽपि स्मृतिमेव प्रवहत्वादिति
प्रार्थना ३६ एवं स्वानां महत्सु अतिक्रममपराधं तत्क्षणमेव विबुध्य तस्मिन्ययौ तेरुद्वास्तं दर्शयितुमार्याणां हृद्यः मनोज्ञः चरणौ चलयन्निति अयं भावः मच्चरणदर्शनप्रतिघातजं क्रोधं
नो दर्शयन् शमयिष्यामीति त्वराव्याजेन पद्भ्यामेव ययौ श्रीसाहित्यं च निष्कामानामपि विभूतिभिः पूरयित्वा समापयितुम् ३७ ५ ५ ५ ५

तत्रनैर्दृष्टंदेवमनुवर्णयतिपंचभिः तंतुआगतंते अचक्षत अपश्यन् आपंचमादिदमेवाक्रियापदम् स्वपुंभिः शीघ्रंप्रतिहृतमानीतमौपायिकंगमनोचितंछत्रपादुकादियस्य कथंभूतंस्वसमाधिना भाग्यंभजनीयंफलंयद्ब्रह्मतदेवाक्षविषयम् हंसवत्श्रियेयोस्तयोरुभयतश्चलतोर्व्यजनयोर्यः शिवोनुकूलोवायुः तेनलोलंतश्चलंतः शुभ्रातपत्रशशिकेसराः शुभ्रंयदातपत्रं तदेवशशिसादृश्याच्छशीतस्यकेसराः मुक्ताहाराविलंबाः तेभ्योगलंतिशीकरांबूनियस्मिन्तम् शीकरांबुकणः ३८ कृत्स्नस्यद्वारपालमुनिवृंदस्यप्रसादेनसुमुखम् स्पृहणीयानांगुणानांधामस्थानम् स्नेहावलोककलयासप्रेमकटाक्षेणहृदिसंस्पृशंतंसस्वयंतं त्रैलोक्यविवक्षापक्षेसत्यलोकपर्यंतः स्वर्गः तस्यचूडामणिवत्स्थितंस्वधिष्ण्यंवैकुंठंसभगयंतंशोभयंतं ३९ पृथुर्नितंबःआश्रयत्वेनविद्यतेयस्य तस्मिन् पीतांशुकेअलिभिर्नादितयावनमालयाचयुक्तम् सभगयंतमितिपूर्ववेणैववासंबंधः वल्गुषुप्रकोष्ठेषुवलयानियस्य गरुडस्यस्कंधेविन्यस्तएकोहस्तोयेन इतरेणान्येनअब्जंलीलाकमलंधुनानंभ्रामयंतं विन्यस्येतिपाठेचवल्गित्यादि हस्तस्यविशेषणम् ४० स्वकांत्याविधृतःक्षिपंतीयेमकराकारेकुंडलेतयोर्मंडनस्याहेंगंडस्थलेयस्मिन् तच्चतदुन्नसंचमुखंयस्य मणिमुक्ताकिरीटंयस्य दोर्दंडानांखंडसमूहः तस्यविवरेमध्येस्थितेनहरतामनोहरेण विहरतेतिवापरार्ध्यउत्कृष्टः तेनहारेणकंधरायांस्थितेन ४१ किंबहुनाइंदिरायाःउत्स्मितम् अहमेवसर्वसौं

तं त्वागतंप्रतिहृतौपयिकंस्वपुंभिस्तेऽचक्षताक्षविषयंस्वसमाधिभाग्यम् हंसश्रियोर्व्यजनयोःशिववायुलोलच्छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकरांबुम् ३८ कृत्स्नप्रसादसुमुखंस्पृहणीयधामस्नेहावलोककलयाहृदिसंस्पृशंतम् श्यामेपृथावुरसिशोभितयाश्रियास्वश्चूडामणिंसुभगयंतमिवात्मधिष्ण्यम् ३९ पीतांशुकेपृथुनितंबिनिविस्फुरंत्याकांच्यालिभिर्विरुतयावनमालयाच वल्गुप्रकोष्ठवलयंविनतासुतांसेविन्यस्तहस्तमितरेणधुनानमब्जम् ४० विद्युत्क्षिपन्मकरकुंडलमंडनार्हगंडस्थलोन्नसमुखंमणिमत्किरीटम् दोर्दंडषंडविवरेहरतापरार्ध्यहारेणकंधरगतेनचकौस्तुभेन ४१ अत्रोपसृष्टमितिचोत्स्मितमिंदिरायाःस्वानांधियाविरचितंबहुसौष्ठवाढ्यम् मह्यंभवस्यभवतांचभजंतमंगंनेमुर्निरीक्ष्यनवितृप्तदृशोमुदाकैः ४२ तस्यारविंदनयनस्यपदारविंदकिंजल्कमिश्रतुलसीमकरंदवायुः अंतर्गतःस्वविवरेणचकारतेषांसंक्षोभमक्षरजुषामपिचित्ततन्वोः ४३ तेवाअमुष्यवदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्यसुंदरतराधरकुंदहासम् लब्धाशिषःपुनरवेक्ष्यतदीयमंघ्रिद्वंद्वंनखारुणमणिश्रयणंनिदध्युः ४४ पुंसांगतिंमृगयतामिहयोगमार्गैर्ध्यानास्पदंबहुमतंनयनाभिरामम् पौंस्नंवपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैःसमगृणन्युतमष्टभोगैः ४५

दर्यनिधिरित्यहंकरणमत्रभगवत्सौंदर्येउपसृष्टमस्तंगतमितिस्वानांभक्तानांधियाराचितं भृत्यैःस्वमनस्येवंवितर्कितमित्यर्थः कुतः बहुसौष्ठवेनसौंदर्येण आढ्यंयुक्तं किंचमह्यंममभवस्येश्वरस्यभवतांचकृते अंगंभजंतंमूर्तिंप्रकटयंतं अचक्षतनिरीक्ष्यचकैःशिरोभिर्मुदानेमुः नमश्चक्रुःनविशेषेणतृप्तादृशोनेत्राणियेषांते ४२ स्वरूपानंदादपितेषांभजनानंदाधिक्यमाह तस्यपादारविंदकिंजल्कैः केसरैर्मिश्रायातुलसी तस्यामकरंदेनयुक्तोवायुः स्वविवरेणनासाच्छिद्रेणअक्षरजुषांब्रह्मानंदसेविनामपिसंक्षोभं चित्ततनिहर्षतनौरोमांचम् ४३ हर्षकारित्वंसंभ्रममाहद्वाभ्याम् तेवैकिलअमुष्यवदनमेवासितपद्मस्यकोशोंतर्भागस्तम् असितपद्मकोशमित्यभूतोपमा सुंदरतरे अरुणेअधरोष्ठेकुंदवद्धासोयस्मिन्तम् उतऊर्ध्वंवीक्ष्यलब्धमनोरथाःसंतः नखाएवारुणमणयस्तेषांश्रयणमाश्रयभूतमंघ्रिद्वंद्वं पुनरवेक्ष्यअधोदृष्ट्यावीक्ष्य पुनःपुनरेवंनिरीक्ष्य युगपत्सर्वांगलावण्यग्रहणाशक्तेः पश्चान्निदध्युः ध्यातवंतः ४४ योगमार्गैर्गतिंमृगयतांपुंसांध्यानस्यविषयभूतंबहुमतमत्यादरास्पदंबहूनांतत्त्वदृशांसंमतमितिवापौंस्नंपौरुषंवपुर्दर्शयंतम् अन्येषसिद्धैरसाधारणैः औत्पत्तिकैर्नित्यैरणिमाद्यष्टैश्वर्यैर्युतम् समगृणन् सम्यगस्तुवन् ४५ श्रीकृष्णायनमः

येनमांवंचयता देवान्विस्मापयतियत् ५ यस्यक्षणवियोगेनेत्यादि यच्छब्दानांतेनाहममुषितइतिसप्तमश्लोकस्थेनतच्छब्देनसंबंधः प्रियस्याप्यप्रियत्वेदृष्टांतः उक्थेनप्राणेन
एषपित्रादिः ६ श्रीकृष्णोपकाराननुस्मरति यत्संश्रयादीतिदशभिः यस्यसंश्रयाद्बलात् स्मरेणकामेनदुर्मदानामातिमत्तानांतेजः प्रभावःहृतम् धनुर्ग्रहणेनैव यस्मात्तद्धनुःसज्जीकृतं
न तेनचमत्स्योयंत्रोपरिभ्रमन्विद्धः ततस्तान्विजित्यद्रौपदीप्राप्ताच ७ उद्गतिविस्मये खांडवमिंद्रस्यवनम् अदाद्दत्तवानस्मि खांडवदाहेरक्षितेनमयेनकृताचसभालब्धा अद्भुत-
शिल्परूपामायायस्यांसस्या नेअध्वरेयागेराजसूये ८ अनंतरश्लोकोविगीतस्तथापिव्याख्यायते नृपाशिरःस्वंघ्रिर्यस्यतंजरासंधंतवानुजोभीमः मखार्थमहन्हतवान् तन्निर्जयंविनारा-
जसूयमखानुपपत्तेः गजायुतस्येवसत्वमुत्साहशक्तिवीर्यंबलंचयस्यसः तंहत्वा प्रमथनाथोमहाभैरवः तस्यमखायप्येराजानस्तेनाहृताः तेचयद्यस्मान्मोचिताः ततस्मात्तेऽध्वरे बलिमा-
नीतवंतः ९ येःकितवैः दुःशासनादिभिः तवपत्न्याः कबरं विकीर्यउन्मुच्यस्पृष्टमाकृष्टम् तेषांस्त्रियोहतेशाः अतएववैधव्याद्विमुक्तकेशाः अकृतचकार कथंभूतंकबरम् अधिमखम् रा
जसूयमधिकृत्यकृसाराचितोयोमहाभिषेकः तेनश्लाघ्यतमं चारुरम्यम् यत्स्मरणात्तदानीमेव प्राप्तस्यश्रीकृष्णस्यनमनेपादयोः पतितान्यश्रूणि मुखात्यस्याः पत्न्याः पदशब्दसापेक्ष-
स्यापिपतितशब्दस्याश्रुपदेनसमासोनित्यसापेक्षितत्वात् १० शिष्याणामयुतस्याग्रेनत्वंकोभुंक्तेयः तस्माद्दुर्वाससोहेतोः अरिणारचितंयत्दुरंतंकृच्छं शापलक्षणंतस्मात्सकाशान्नोऽ

अर्जुनउवाच वंचितोहंमहाराजहरिणाबंधुरूपिणा येनमेऽपहृतंतेजोदेवविस्मापनंमहत् ५ यस्यक्षणवियोगेनलोकोह्यप्रियदर्शनः उक्थे
नराहितोह्येषमृतकःप्रोच्यतेयया ६ यत्संश्रयाद्द्रुपदगेहमुपागतानांराज्ञांस्वयंवरमुखेस्मरदुर्मदानाम् तेजोहृतंखलुमयाऽभिहृतश्चमत्स्यः सज्जीकृ
तेनधनुषाऽधिगताचकृष्णा ७ यत्सन्निधावहमुखांडवमग्नयेदामिंद्रंचसामरगणंतरसाविजित्य लब्धासभामयकृताद्भुतशिल्पमायादिग्भ्योहर
न्नृपतयोबलिमध्वरेते ८ यत्तेजसानृपशिरोंऽघ्रिमहन्मखार्थे आर्योऽनुजस्तवगजायुतसत्ववीर्यः तेनाहृताः प्रमथनाथमखायभूपायन्मोचितास्त
दनयन्बलिमध्वरेते ९ पत्न्यास्तवाधिमखक्लृप्तमहाभिषेकश्लाघिष्ठचारुकबरंकितवैःसभायां स्पृष्टंविकीर्यपदयोःपतिताश्रुमुख्यायस्तस्त्रियो
ऽकृतहृतेशविमुक्तकेशाः १० योनोजुगोपवनमेत्यदुरंतकृच्छ्राद्दुर्वाससोऽरिविहितादयुताग्रभुग्यः शाकान्नशिष्टमुपयुज्ययतस्त्रिलोकींतृप्ताम
मंस्तसलिलेविनिमग्नसंघः ११

स्मान्वनेएत्य जुगोप किंकृत्वा शाकमेवान्नंतास्मिन्नेवपात्रेऽवशिष्टमुपयुज्यजग्ध्वा यतउपयोगात्सलिलेविनिमग्नोमुनीनांसंघः
त्रिलोकींतृप्तामममंस्त एवंहिभारतेकथा कदाचिद्दुर्वाससोदुर्योधनेनातिथ्यंकृतम् तेनचपरितुष्टेनवरंवृणीष्वेत्युक्ते दुर्वाससः शापात्पांडवानश्येयुरितिमनसिविधायदुर्योधने
नोक्तम् युधिष्ठिरोऽस्मत्कुलमुख्यः तस्तस्यापिभवतैवमेवशिष्याणुतसाहितेनातिथिनाभावितव्यम् किंतु द्रौपदीयथाकृभानसीदेत्तथा तस्यांभुक्तवत्यांतद्गृहंगंतव्यमितिततश्च
तथैवदुर्वाससिप्राप्तेपरमादरेणयुधिष्ठिरेणमाध्याह्निकंकृत्वाआगम्यतामितिविज्ञापितोमुनिसंघोऽघमर्षणायजलेनिममज्ज तत्रचिंतातुरयाद्रौपद्यास्मृतमात्रःश्रीकृष्णस्तत्क्षण
मेवभक्तवात्सल्यतयाचागतः तयाचावेदितेवृत्तांतेभगवतोक्तम् हेद्रौपदि अहंचबुभुक्षितोऽस्मि प्रथमंमांभोजयेतितयाचातिलज्जयोक्तम् स्वामिन्मद्भोजनपर्यंतमक्षयमप्यन्नं
सूर्यदत्तस्थाल्यांमयान्नसर्वान्संभोज्यभुक्तम् अतोनास्त्यन्नमिति तयाऽप्यतिनिर्बंधेनस्थालीमानाय्यतत्कंठलग्नंकिंचित्शाकान्नंप्राश्योक्तम् अनेनविश्वात्माभगवान्प्रीयताम्
अथभोक्तुंमुनिसंघमाह्वयेति सचतावतातितृप्तोदुर्यापाकभयेनपलायितइति ११ ५ ५ ५ ५ ५ ५

गिरिजासहितोविस्मापितःसन् निजंपाशुपतमस्त्रम् अन्येपिलोकपालानिजान्यस्त्राणि अदुः अन्यदप्याश्चर्यमाह अमुनेति महतइंद्रस्यासनार्द्धम् १२ तत्रैवस्वर्गेक्रीडितः गांडीवंलक्षणंचिन्हंयस्यतत् अरातयोनिवातकवचादैत्याः तेषांवधार्थमाश्रितवंतः येनानुभावितंप्रभावयुक्तंकृतम् हेआजमीढ युधिष्ठिर तेनमुषितः वंचितोऽस्मि कथंभूतेन भूम्नानिजमहिमावस्थानेन १३ यद्बांधवइत्यादिश्लोकत्रयस्यापितेनमुषितोऽहमितितिनिपूर्वेणैवसंबंधः श्रीकृष्णबांधवएवाहंकौरवसैन्याब्धिम् नास्त्यंतोगांभीर्यंणपारंचदेशतोयस्यतम् तत्तीर्णवान् उत्तरगोग्रहे अतार्याणिदुस्तराणिसत्वानितिमिंगिलादीनिभीष्मादिरूपाणियस्मिन् परैर्नीतंगोधनंप्रत्याहृतम् परेषांचशिरोभ्यः सकाशात्तेजस्पदंप्रभावस्यास्पदमुष्णीषरूपं मणिमयंमुकुटरत्नरूपंचबहुधनंतान्मोहनास्त्रेणमोहयित्वाहृतम् यद्बांधवेनमया १४ अदभ्रा अनल्पायेराजन्यवर्याः तेषांरथमंडलैर्मंडितास्ते भीष्मादीनांचमूषुसारथिरूपेणममाग्रेचरःसन् हेविभो तेषांरथयूथपानामायुरादीनियोदृशाहृष्ट्यैवआच्छेत् हृतवान् मनांसिउत्कलत्साहादिशक्तिम् सहोबलम् ओजःशस्त्रादिकौशलम् १५ यस्यदोःषुभुजेषुमांसाप्रणिहितंस्थापितंतेनैववस्तुवादिभिर्निरूपितानिप्रयुक्तान्यस्त्राणिनस्पृशंतिस्म गुरुर्द्रोणःत्रिगर्तःत्रिगर्तदेशाधिपतिःसुशर्माशलःशल्यःसैंधवःसिंधुदेशाधिपतिर्जयद्रथःबाल्हि

यत्तेजसाथभगवान्युधिशूलपाणिर्विस्मापितःसगिरिजोऽस्त्रमदान्निजंमे अन्येपिचाहममुनैवकलेवरेण प्राप्तोमहेंद्रभवनेमहदासनार्धम् १२
तत्रैवमेविहरतोभुजदंडयुग्मंगांडीवलक्षणमरातिवधायदेवाः सेंद्राःश्रितायदनुभावितमाजमीढतेनाहमद्यमुषितःपुरुषेणभूम्ना १३ यद्बांधवःकुरुबलाब्धिमनंतपारमेकोरथेनततरेऽहमतीर्यसत्वम् प्रत्याहृतंबहुधनंचमयापरेषांतेजस्पदंमणिमयंचहृतंशिरोभ्यः १४ योभीष्मकर्णगुरुशल्यचमूष्वदभ्रराजन्यवर्यरथमंडलमंडितासु अग्रेचरोममविभोरथयूथपानामायुर्मनांसिचदृशासहओजआच्छेत् १५ यद्दोःषुमाप्रणिहितंगुरुभीष्मकर्णद्रौणित्रिगर्तशलसैंधवबाल्हिकाद्यैः अस्त्राण्यमोघमहिमानिनिरूपितानिनोपस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि १६
सौत्येवृतःकुमतिनात्मदईश्वरोमेयत्पादपद्ममभवायभजंतिभव्याः मांश्रांतवाहमरयोरथिनोभुविष्ठंनप्राहरन्यदनुभावनिरस्तचित्ताः १७ नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभितानिहेपार्थहेऽर्जुनसखेकुरुनंदनेति संजल्पितानिनरदेवहृदिस्पृशानिस्मर्तुर्लुठंतिहृदयंममसाधवस्य १८ शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैक्याद्वयस्यऋतवानितिविप्रलब्धः सख्युःसखेवपितृवत्तनयस्यसर्वंसेहेमहान्महितयाकुमतेरघंमे १९

कःशंतनोर्भ्राता अमोघोमहिमायेषांतथाभूतान्यपि पाठांतरेऽपिसएवार्थः प्रतीकाराकरणेप्यस्पर्शेदृष्टांतः नृहरिदासंप्रल्हादमिवेति १६ स्वापराधमनुस्मरन्संतप्यमान आह सौत्येसारथ्येकुमतिनामेमयावृतः कुमतित्वमेवाह आत्मदइत्यादिना अभवायमोक्षाय भव्याःश्रेष्ठाः श्रांतावाहाअश्वायस्यतंमां जयद्रथवधेहि जलपानंविनाअश्वाःश्रांताःतदारथादवतीर्यबाणैर्भुवंभित्वाजलंसंपादितम् तदायस्यानुभावेननिरस्तचित्ताअरयोमांनप्रहृतवंतःससौत्येवृतइतिकुमतित्वं १७ हेनरदेवउदारंगंभीरंरुचिरंचयत्स्मितंतेनशोभितानिनर्माणिपरिहासवाक्यानि तथाकार्यप्रस्तावेषुहेपार्थेत्यादीनिमधुराक्षराणिसंजल्पितानिचहृदिस्पृशानिमनोज्ञानिमाधवस्ययान्येतानितानीदानींस्मर्तुर्ममहृदयंलुठंति लोडयंतिक्षोभयंति णिजभावआर्षः १८ विकत्थनंस्वगुणश्लाघनम् शय्यादिष्वैक्यात् अव्यतिरेकाद्धेतोः कदाचिद्व्यभिचारंदृष्ट्वाहेवयस्यऋतवान्सत्ययुक्तस्त्वमितिवक्रोक्त्याविप्रलब्धस्तिरस्कृतोऽपि ऋभुमानितिपाठेऋभवोदेवाःसेवकाःसंतियस्यसः असौमहानपिमयावयस्यइतिमत्वाविप्रलब्धःतिरस्कृतइत्यर्थः ऋतवानितिपाठेवत्वभावआर्षः मे अधमपराधमसहत महितयामहत्वेनएकपदेअतिमहत्वेनेत्यर्थः सख्युरघंसखेव तनयस्याघंपितेव १९ ७ ७ ७

त्वयाशंकितंपराजयंचापिप्राप्तोऽहमित्याह तेनसख्यारहितः अतोहृदयेन अस्मद्हृदयेनवाशून्यः अंगहेराजन् उरुक्रमस्यपरिग्रहं षोडशसहस्रस्त्रीलक्षणं असद्भिर्नीचैः अबला योषेव २० श्रीकृष्णवियोगएवात्रहेतुर्नान्यइत्याह तदिति यतः येभ्यः ईशेनरिक्तं शून्यमसत्कार्याक्षमं सन्मंत्रविधानेरपिभस्मनिहुतमिव अतिप्रीतादपिकुहकान्मायाविनः सकाशाद्राद्धं लब्धंयथाअसत् सम्यक्कर्षणादिनाप्यूषरभूमौउप्तंबीजमिव २१ सुहृत्सुरेत्वयापृष्टानांनःसुहृदांमध्येचत्वारः पंचवावशेषिताः तत्रहेतुः विप्रशापेत्यादि वारुणीं मन्नमयीं अजानतामिवान्योन्यमेरकामुष्टिभिर्निघ्नतां २२ २३ अवशेषिताइत्यनेनोक्तंहेतुकर्तारमाहत्रिभिः प्रायेणेति भावयंतिपालयंति २४ जलौकसांमत्स्यादीनांमध्येम हांतः स्थूलाः अणीयसः सूक्ष्मान् यथाभक्षयंति २५ एवंबलिष्ठैर्महद्भिः पांडवैर्दुर्योधनजरासंधादीन्निहत्ययदून्यदुभिरन्योन्यंनिहत्य भगवान्भुवोभारभूतान्संहृतवान् २६ अ तःपरंवक्तुंनशक्नोमीति सूचयन्नाह देशकालोचितार्थयुक्तानि मनःपीडोपशमकराणिचगोविंदस्यवचनानिस्मरतोमेममचित्तंहरंति आकर्षंति २७ एवमिति सूतोक्तिः अतिदृढेन

सोऽहंनृपेंद्ररहितःपुरुषोत्तमेनसख्याप्रियेणसुहृदाहृदयेनशून्यः अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमंगरक्षन्गोपैरसद्भिरबलेवविनिर्जितोऽस्मि २० तद्वै धनुस्तइषवःसरथोहयास्तेसोऽहंरथीनृपतयोयतआनमंति सर्वंक्षणेननदभूदसदीशरिक्तंभस्मन्हुतंकुहकराद्धमिवोप्तमूष्याम् २१ राजंस्त्व याऽभिपृष्टानांसुहृदांनःसुहृत्पुरे विप्रशापविमूढानांनिघ्नतांमुष्टिभिर्मिथः २२ वारुणींमदिरांपीत्वामदोन्मथितचेतसाम् अजानतामिवान्यो न्यंचतुःपंचावशेषिताः २३ प्रायेणैतद्भगवतईश्वरस्यविचेष्टितम् मिथोनिघ्नंतिभूतानिभावयंतिचयन्मिथः २४ जलौकसांजलेयद्वन्महांतो ऽदंत्यणीयसः दुर्बलान्बलिनोराजन्महांतोबलिनोमिथः २५ एवंबलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान्विभुः यदून्यदुभिरन्योन्यंभूभारान्संजहारह २६ देशकालार्थयुक्तानिहृत्तापोपशमानिच हरंतिस्मरतश्चित्तंगोविंदाभिहितानिमे २७ एवंचिंतयतोजिष्णोःकृष्णपादसरोरुहम् सौहार्देनाति गाढेनशांतासीद्विमलामतिः २८ वासुदेवांघ्र्यनुध्यानपरिबृंहितरंहसा भक्त्यानिर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुनः २९ गीतंभगवताज्ञानंयत्तत् संग्राममूर्द्धनि कालकर्मतमोरुद्धंपुनरध्यगमत्प्रभुः ३० विशोकोब्रह्मसंपत्त्यासंछिन्नद्वैतसंशयः लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिंगत्वादसंभवः ३१ निशम्यभगवन्मार्गंसंस्थांयदुकुलस्यच स्वःपथायमतिंचक्रेनिभृतात्मायुधिष्ठिरः ३२

स्नेहेनाचिंतयतोमतिः शांताविशोका विमलाविरक्ताचासीत् २८ मतिवैमल्यफलमाह वासुदेवांघ्र्यनुध्यानेनपरिबृंहितंरंहोवेगोयस्याः तयानिर्मथिताउन्मूलिताअशेषाः कषायाः कामादयोयस्याः साधिषणाबुद्धिर्यस्यसः ज्ञानंपु नरध्यगमदित्युत्तरेणान्वयः २९ कालेनकर्मभिः तमसाभोगाभिनिवेशेनचरुद्धमावृतंसत् ३० ज्ञानफलमाह विशोकइति एतदेवशोकहेत्वभावेनोपपादयति शोक स्यहिहेतुर्द्वैतभ्रमः तस्यदेहः तस्यलिंगम् तस्यगुणाः तेषामविद्या तत्रब्रह्मसंपत्त्याब्रह्माहमितिज्ञानेनलीनाप्रकृतिरविद्यायस्मिन् तन्नैर्गुण्यंभवति ननुसुषुप्तिप्रल ययोरिवाविद्याशेषम् तस्मान्नैर्गुण्याद्गुणकार्यलिंगनाशः अलिंगत्वाच्च असंभवः सम्यग्भोगायभवतिपुनःपुनरितिसंभवः स्थूलदेहः तद्रहितः ततश्चतत्परिच्छेदाभा वात्संछिन्नोद्वैतलक्षणःसंशयोभ्रमोयस्यसविशोकःजातइति ३१ भगवतोमार्गमालक्ष्य यदुकुलस्यसंस्थांनाशंश्रुत्वा नारदोक्तंचानुस्मृत्य स्वःपथायस्वर्गमार्गाय नि भृतात्मानिश्चलचित्तः ३२ श्रीगोपीजनवल्लभायगोवर्धनश्रीकृष्णायनमः ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

तांदुर्विज्ञेयां वक्ष्यतिदिद् सौदामन्यायथा काशेयंत्याहित्वाऽभ्रमंडलं गतिर्नलक्ष्यतेमर्त्यैस्तथा कृष्णस्यदैवतैरिति संसृतेरुपरराम जीवन्मुक्तोबभूव देहं जहाविति वा ३३ तदेवमु-
क्त्वापियादवेभ्यो भगवतोवैलक्षण्यमबुध्वातत्साम्यंवदतोमंदमतीन्प्रति वैलक्षण्यंस्पष्टयति द्वाभ्याम् ययायादवरूपयातन्वा भुवोभारंकंटकेनकंटकमिवाहरत् यादवतनुं मृषा
तनुर्भ्येतिद्वयमपीश्वरस्यसंहार्यत्वेनसममेव ३४ श्रीकृष्णमूर्तेर्विशेषमाह यथेति तान्यपियथाधत्तेजहातिच तदाह यथानटोनिजरूपेणास्थितोरूपांतराणिधत्तेः तथैवेत्तेच न
चानदपिकलेवरंजहौ अंतरधादित्यर्थः ३५ युधिष्ठिरस्यस्वर्गारोहप्रसंगायकलिप्रवेशमाह यदेति स्वतन्वाजहौ स्वतनोरेववैकुंठरोहात् श्रवणार्हासती कथायस्य तदायदहस्त-
स्मिन्नेव अहरितिलुप्तसप्तम्यंतंपदम् अप्रतिबुद्धचेतसामिति विवेकिनांतुनप्रभुरित्युक्तम् अन्ववर्ततेति पूर्वमेवांशेन प्रविष्टस्यतेन रूपेणानुवृत्तिरुक्ता ३६ बुधोयुधिष्ठिरः
तस्याकलेः परिसर्पणंप्रसरणंविलोक्य कथंभूतं लोभायधर्मचक्रंयस्मिन् जिह्मंकौटिल्यं पर्यधात् तदुचितंपरिधानमकरोत् ३७ आत्मनः स्वस्यगुणैःकृतसममनिसदृशम्

पृथाप्यनुश्रुत्यधनंजयोदितंनाशंयदूनांभगवद्गतिंचताम् एकांतभक्त्याभगवत्यधोक्षजेनिवेशितात्मोपरराम संसृतेः ३३ ययाऽहरद्भुवोभारंतां
तनुंविजहावजः कंटकंकंटकेनेवद्वयंचापीशितुःसमम् ३४ यथामत्स्यादिरूपाणि धत्तेजह्याद्यथानटः भूभारःक्षपितोयेनजहौतच्चकलेवरं ३५
यदामुकुंदोभगवानिमांमहींजहौस्वतन्वाश्रवणीयसत्कथः तदाहरेवाप्रतिबुद्धचेतसामधर्महेतुःकलिरन्ववर्तत ३६ युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणंबुधः
पुरेचराष्ट्रेचगृहेतदात्मनि विभाव्यलोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रंगमनायपर्यधात् ३७ स्वराट्पौत्रंविनयिनमात्मनःकृतसमंगुणैः तोयनी
व्याःपतिंभूमेरभ्यषिंचद्गजाह्वये ३८ मथुरायांतथावज्रंशूरसेनपतिंततः प्राजापत्यांनिरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ३९ विसृज्यतत्रतत्सर्वंदुकू-
लवलयादिकम् निर्ममोनिरहंकारःसंछिन्नाशेषबंधनः ४० वाचंजुहावमनसितत्प्राणइतरेचतम् मृत्यावपानंसोत्सर्गंतंपंचत्वेह्यजोहवीत् ४१
त्रित्वेहुत्वाथपंचत्वंतच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ४२ चीरवासानिराहारोबद्धवाङ्मुक्तमूर्द्धजः दर्शयन्नात्म-
नोरूपंजडोन्मत्तपिशाचवत् ४३ अनवेक्षमाणोनिरगादशृण्वन्बाधिरोयथा उदीचींप्रविवेशाशांगतपूर्वांमहात्मभिः हृदिब्रह्मपरंध्यायन्नाव
र्तेतयतोगतः ४४ सर्वेतमनुनिर्जग्मुर्भ्रातरःकृतनिश्चयाः कलिनाऽधर्ममित्रेणदृष्ट्वास्पृष्टाःप्रजाभुवि ४५

तोयंसर्वतः स्थितंसमुद्रोदकमेवनीवीपरि
धानविशेषोयस्याः तस्याभूमेःपतित्वेनाभिषिक्तवान् ३८ वज्रमनिरुद्धस्यपुत्रं निरूप्यकृत्वेत्यर्थः अपिबत् आत्मन्यारोपयामास ईश्वरःसमर्थः ३९ संछिन्नान्यशेषाणि
बंधनानि उपाधयोयेन ४० तदेवदर्शयतिद्वाभ्याम् वाचमित्युपलक्षणम् सर्वेंद्रियाणिमनसिप्रविलापितवानित्यर्थः तच्चमनःप्राणे प्राणाधीनवृत्तित्वात् तंचप्राण-
मितरे अपानेतेनाकर्षणात् अपानव्यापारउत्सर्गः तत्सहितमपानंमृत्यौतदधिष्ठातृदेवतायां अनेनैववागादिष्वपितत्तत्कर्मसाहित्यंज्ञेयम् तंमृत्युंपंचत्वेपंचभूतानामै-
क्ये देहे देहस्यैषमृत्युर्नात्मनइतिभावितवानित्यर्थः अजोहवीदितियङ्लुगंताल्लुङिरूपम् ४१ त्रित्वेगुणत्रये तच्चत्रित्वमेकत्वेअविद्यायाम् सर्वंसर्वारोपहेतुमविद्यामात्मनि
जीवे अजोहवीदितिवक्तव्ये अजुहवीदित्यार्षम् एवंशोधितमात्मानंब्रह्मणि अव्ययेकूटस्थे नतस्यान्यत्रलयइत्यर्थः ४२ तदेवमात्मप्रतिपत्तिमुक्त्वाबाह्यस्थितिमाह चीरवासाइति
द्वाभ्यां बद्धवाक्मौनी ४३ अनवेक्षमाणःअनुजादिप्रतीक्षामकुर्वन् आशांदिशम् गतपूर्वांपूर्वंप्रविष्टाम् यतःयांदिशम् ४४ अधर्मोमित्रंयस्यतेन ४५

साधुकृताः सर्वे अर्थाधर्मादयो यैः अतएव वैकुंठस्य चरणांबुजमेव आत्यंतिकं शरणं ज्ञात्वा ४६ तदिति ४७ कथंभूते पदे विधूतकल्मषाणामास्थानं निवासस्थानं यत्तस्मिन्विरजेना
मनं वगनिं प्रापुः ननु षोडशकलेन लिंगेन गतेर्वा विशेषणम् विरजेनात्म नैवावस्थानरूपा गतिम् ते विधूतकल्मषाः प्रापुरिति ४८ तीर्थान्यटन् प्रभासे श्रीकृष्णावेशेन कृष्णे चि
त्तमावेश्य देहं परित्यज्य तच्चित्तएवसन् तदानींनेतुमागतैः पितृभिः सह स्वक्षयं स्वाधिकारस्थानं ययौ ४९ आत्मानं प्रति अनपेक्षतां तदा ज्ञात्वा तमाप ५० इति एवंयत्संप्रया
णम् अलमतिशयेन स्वस्त्ययनं मंगलास्पदम् अलंपवित्रं च ५१ इति प्रथमस्कंधे टीकायां पंचदशोऽध्यायः १५ ततश्च षोडशे भूमिधर्मयोः कलिरिवन्नयोः संवादे वर्ण्य
ते भूपा सिःपालकस्य परिक्षितः १ द्विजवर्याणां शिक्षया सूतां जन्मनि अभिजातकोविदाः जातकर्मविदः हे विप्र महतां गुणा यस्मिन्सः १ जनमेजयादीनित्यक्षराधिक्यं छांदसम् हे
तौ शतृप्रत्ययः सुतानुत्पादयितुमिरावतीमुपयेमे इति वाक्ययोजना २ आजहार कृतवानित्यर्थः शारद्वतं कृपम् यत्र येषु अश्वमेधेषु ३ निजग्राह निगृहीतवान् कलिमेव निर्दि

तेसाधुकृतसर्वार्था ज्ञात्वात्यंतिकमात्मनः मनसा धारयामासुर्वैकुंठचरणांबुजम् ४६ तद्ध्यानोद्रिक्तया भक्त्या विशुद्धधिषणाः परे तस्मिन्नारा
यणपदे एकांतमतयो गतिम् ४७ अवापुर्दुरवापां ते असद्भिर्विषयात्मभिः विधूतकल्मषास्थानं विरजेनात्मनैव हि ४८ विदुरोपि परित्यज्य प्रभा
से देहमात्मवान् कृष्णावेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ ४९ द्रौपदी च तदाज्ञाय पतीनामनपेक्षिताम् वासुदेवे भगवति ह्येकांतमतिराप तं ५०
यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां पांडोः सुतानामिति संप्रयाणम् शृणोत्यलं स्वस्त्ययनं पवित्रं लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति सिद्धिम् ५१ इति श्रीमद्भा
गवते महापुराणे पांडवस्वर्गारोहणं नाम पंचदशोऽध्यायः १५ सूत उवाच ततः परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षया महीं महाभागवतः शशास ह यथा
हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिशन्विप्र महद्गुणस्तथा १ स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीम् जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् २
आजहाराश्वमेधांस्त्रीन्गंगायां भूरिदक्षिणान् शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षिगोचराः ३ निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित् नृपलिंगध
रं शूद्रं घ्नंतं गोमिथुनं पदा ४ शौनक उवाच कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः नृदेवचिह्नधृक्शूद्रः कोसौ गां यः पदाहनत् ५
तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयम् अथवास्य पदांभोजमकरंदलिहां सताम् किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः ६ क्षुद्रायुषां नृणामंग
मर्त्यानामृतमिच्छताम् इहोपहूतो भगवान्मृत्युः शामित्रकर्मणि ७ न कश्चिन्म्रियते तावद्यावदास्त इहांतकः एतदर्थं हि भगवानाहूतः परम
र्षिभिः अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः ८ मंदस्य मंदप्रज्ञस्य वयो मंदायुषश्च वै निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः ९

शाति नृपेति ४ कस्य हेतोरिति अयमर्थः कलिं कस्माद्धेतोः केवलं
निजग्राह न तु हतवान् यतोऽसौ शूद्रः कः अतिकुत्सितः यो गां पदाहनत् अहन्निति ५ अस्य विष्णोः पदांभोजयोर्यो मकरंदः तं लिहंति आस्वादयंति ये तेषां सतां महतां वाक्
याश्रयमिति समासान्नि कृष्णस्यानुषंगः तर्हि कथ्यतां नो चेत्किमन्यैरसद्भिरालापैः यतस्तैः आयुषो व्यर्थक्षयः ६ अस्माकमयं सत्रप्रयत्नोपि हरिकथामृतपानार्थ एवेत्याह सार्धेन क्षु
द्रमल्पमायुर्येषां अतो मर्त्यानां मरणधर्मवतां तथापि ऋतं सत्यं मोक्षमिच्छतां यो मृत्युः स इह सत्रे शमितुरिदं शामित्रं कर्म पशुहिंसनं तदर्थमुपहूतः ७ ततः किमत आह न कश्चिदिति ततो
पि किमत आह अहो नृलोके हरिलीलामृतं वचः पीयेत सेव्यतां तदर्थं हरिलीलैवामृतं यस्मिन् तत् ८ तदभावे वृथैव जीवनमित्याह मंदस्य अलसस्य नक्तं रात्रौ यद्वयः आयुः तन्निद्रया ह्रि
यते दिवा अह्नि च यद्वयः तद्व्यर्थकर्मभिरपह्रियते ९

तत्रतावत्कलिनिग्रहप्रसंगमाह यदानिजचक्रवर्तितेस्वसेनयापालितेदेशे कलिंप्रविष्टंशुश्राव तदातामनतिप्रियांवार्तांकिंचित्प्रियांच युद्धकौतुकसंपत्तेः तांनिशम्य ततः शरास-
नं दुष्टनिग्रहार्थमाददे संयुगेशौंडिः युद्धेप्रगल्भः पाठांतरेयुद्धेशौरितुल्यः १० ततश्चदिग्विजयायनिर्गतः ११ भद्राश्वादीनि पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतः समुद्रलग्नानिवर्षाणि
मेरोः सर्वतः इलावृतम् ततउत्तरतोरम्यकंहिरण्मयंचदक्षिणतोहरिवर्षंकिंपुरुषंच तानिविजित्य १२ प्रगीयमानंयशः यशआदीनिशृण्वन्तेभ्योददावितितृतीयेनान्वयः
१३ १४ १५ किंच स्निग्धेषु पांडवेषुविष्णोर्यानि सारथ्यादीनि कर्माणितानिशृण्वन् तथाविष्णोः जगत्कर्तृकंप्रणातिंच शृण्वन् नृपतिः परीक्षित् विष्णोश्चरणारविंदे भक्तिंकरोति-
स्म पारषदमिति रेफषकारयोर्विश्लेषश्छांदसः तत्रपार्षदं सभापतित्वं सेवनंचित्तानुवृत्तिः वीरासनंरात्रौखड्गहस्तस्यातिष्ठतोजागरणं १६ वृत्तिमनुवर्तमानस्यसतः नाति
दूरे शीघ्रमेव १७ धर्मोवृषरूपः विच्छायांहतप्रभाम् गांगोरूपांपृथ्वीम् विवत्सांनष्टापत्याम् १८ तेआत्मनोदेहस्ययद्यपिव्याधिरामयोनलक्ष्यते तथापि अंतर्मध्ये आधिः पीडा-

सूतउवाच यदापरीक्षित्कुरुजांगलेवसन्कलिंप्रविष्टंनिजचक्रवर्तिते निशम्यवार्तामनतिप्रियांततः शरासनंसंयुगशौंडिराददे १० स्वलंकृ-
तश्यामतुरगयोजितरथंमृगेंद्रध्वजमाश्रितः पुरात् वृतोरथाश्वद्विपपत्तियुक्तयास्वसेनयादिग्विजयायनिर्गतः ११ भद्राश्वंकेतुमालंचभारतं
चोत्तरान्कुरून् किंपुरुषादीनिवर्षाणिविजित्यजगृहेबलिम् १२ तत्रतत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषांमहात्मनाम् प्रगीयमानंचयशः कृष्णमाहात्म्यसू-
चकम् १३ आत्मानंचपरित्रातमश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेजसः स्नेहंचवृष्णिपार्थानांतेषांभक्तिंचकेशवे १४ तेभ्यः परमसंतुष्टः प्रीत्युज्जृंभितलोचनः म-
हाधनानिवासांसिददौहारान्महामनाः १५ सारथ्यपारषदसेवनसख्यदौत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्रणामान् स्निग्धेषुपांडुषुजगत्प्रणतिंचविष्णो
र्भक्तिंकरोतिनृपतिश्चरणारविंदे १६ तस्यैवंवर्तमानस्यपूर्वेषांवृत्तिमन्वहम् नातिदूरेकिलाश्चर्यंयदासीत्तन्निबोधमे १७ धर्मः पदैकेनचरन्विच्छाया
मुपलभ्यगाम् पृच्छतिस्माश्रुवदनांविवत्सामिवमातरम् १८ कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्तेविच्छायासिम्लायतेषन्मुखेन आलक्षयेभवतीमंतराधिंदूरे
बंधुंशोचसिकंचनांब १९ पादैर्न्यूनंशोचसिमैकपादमात्मानंवावृषलैर्भोक्ष्यमाणम् अथोसुरादीन्हृतयज्ञभागान्प्रजाउतस्विन्मघवत्यवर्षति २०
अरक्ष्यमाणाःस्त्रियउर्विबालान्शोचस्यथोपुरुषादैरिवार्त्तान् वाचंदेवींब्रह्मकुलेकुकर्मण्यब्रह्मण्येराजकुलेकुलाग्र्यान् २१ किंक्षत्रबंधून्कलिनो
पसृष्टान्राष्ट्राणिवातैरवरोपितानि इतस्ततोवाऽशनपानवासःस्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकम् २२ यद्वांऽबतेभूरिभरावतारकृतावतारस्यहरेर्धरि
त्रि अंतर्हितस्यस्मरतीविसृष्टाकर्माणिनिर्वाणविलंबितानि २३

यस्यास्त्वांत्वामालक्षये केन यतोविच्छायासि अतईषत्म्लायता वैवर्ण्यंभजता मुखेनालिंगेन तत्रका
रणानिकल्पयन् पृच्छति दूरेबंधुमित्यादिपंचभिः दूरेस्थितंबंधुं १९ त्रिभिःपादैर्न्यूनमतएवैकपादम् मामांमल्लक्षणंजनमित्यर्थः वृषलैः इतऊर्ध्वंभोक्ष्यमाणं पुंस्त्वमात्मपदविशेषणत्वात्
हृतायज्ञभागायेषांतान् यज्ञाद्यकरणात् २० हेउर्विपृथ्वि भर्तृभिररक्ष्यमाणाःस्त्रियः पितृभिररक्ष्यमाणान्बालान् भक्ततैरेवपुरुषादैर्निर्दयैरिव आर्त्तानुक्लिष्टान् वाचंदेवींसरस्वतींकुक
र्माणिदुराचारेस्थितां कुलाग्र्यान्ब्राह्मणोत्तमान्सेवकान् २१ उपसृष्टान्व्याप्तान् अवरोपितानिउद्वासितानि व्यवायोमैथुनं इतस्ततः निषेधानादरेणसर्वतोऽशनादिषून्मुखं प्रवर्तमानंजीव
लोकंवा २२ हेअंबमातः हेधरित्रि तेतवयोभूरिभारः तस्यावतारणार्थंकृतावतारस्यकर्माणिस्मरंती तेनविसृष्टासतीशोचसि निर्वाणंविलंबितमाश्रितंयेषुतानि पाठांतरेनिर्वाणविडंबितं
उपहसितंयैः मोक्षादप्यधिकसुखानीत्यर्थः २३

हे अंब तेसौभाग्यं कालेनवाहृतम् २४ भवान्जानात्येव तथापिवक्ष्यामीत्याह येनहेतुभूतेनत्वं चतुर्भिः पादैर्वर्तसे यत्रचसत्यादयोमहागुणानक्षीयंते तेनश्रीनिवासेनरहितंलोकं शोचामीतिषड्भिरन्वयः २५ सत्यंयथार्थभाषणं शौचंशुद्धत्वं दयापरदुःखासहनं क्षांतिः क्रोधप्राप्तौचित्तसंयमनम् त्यागः अर्थिषुमुक्तहस्तता संतोषः अलंबुद्धिः आर्जवमवक्रता शमोमनसोनैश्चल्यम् दमोबाह्येंद्रियनैश्चल्यम् तपः स्वधर्मः साम्यमरिमित्राद्यभावः तितिक्षापरापराधसहनं उपरतिर्लाभप्राप्तावौदासीन्यम् श्रुतंशास्त्रविचारः २६ ज्ञानमात्मविषयम् विरक्तिर्वैतृष्ण्यम् ऐश्वर्यंनियंतृत्वं शौर्यंसंग्रामोत्साहः तेजः प्रभावः बलंदक्षत्वं स्मृतिः कर्तव्यार्थानुसंधानम् स्वातंत्र्यमपराधीनता कौशलंक्रियानिपुणता कांतिः सौंदर्यम् धैर्यमव्याकुलता मार्दवंचित्ताकाठिण्यम् २७ प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः प्रश्रयोविनयः शीलंसुस्वभावः सहओजोबलानि मनसः ज्ञानेंद्रियाणांकर्मेंद्रियाणांचपाटवानि भगः भोगास्पदत्वम् गांभीर्यमक्षोभ्यम् स्थैर्यमचंचलता आस्तिक्यंश्रद्धा कीर्तिर्यशः मानः पूज्यत्वम् अनहंकृतिः गर्वाभावः २८ एते एकोनचत्वारिंशत् अन्येचब्रह्मण्यत्वशरण्यत्वादयो-महांतोगुणायस्मिन्नित्याः सहजाः नवियंति नक्षियंतेस्म २९ तेनगुणपात्रेणगुणालयेनपाप्मनापापहेतुना ३० ३१ तस्यविरहोदुःसहइत्याहचतुर्भिः ब्रह्मादयोयस्याः श्रियः अपां-

इदंममाचक्ष्वतवाधिमूलंवसुंधरेयेनविकर्शितासि कालेनवातेबलिनांबलीयसासुरार्चितंकिंहृतमंबसौभगम् २४ धरण्युवाच भवान्हिवेदतत्सर्वं यन्मांधर्मानुपृच्छसि चतुर्भिर्वर्तसेयेनपादैर्लोकसुखावहैः २५ सत्यंशौचंदयाक्षांतिस्त्यागःसंतोषआर्जवम् शमोदमस्तपःसाम्यं तितिक्षोपरतिःश्रुतम् २६ ज्ञानंविरक्तिरैश्वर्यंशौर्यंतेजोबलंस्मृतिः स्वातंत्र्यंकौशलंकांतिर्धैर्यंमार्दवमेवच २७ प्रागल्भ्यंप्रश्रयःशीलंसहओजोबलं भगः गांभीर्यंस्थैर्यमास्तिक्यंकीर्तिर्मानोऽनहंकृतिः २८ एतेचान्येचभगवन्नित्यायत्रमहागुणाः प्रार्थ्यामहत्त्वमिच्छद्भिर्नवियंतिस्मकर्हिचित् २९ तेनाहंगुणपात्रेणश्रीनिवासेनसांप्रतम् शोचामिरहितंलोकंपाप्मनाकलिनेक्षितम् ३० आत्मानंचानुशोचामिभवंतंचामरोत्तमम् देवान्पितॄनृषीन्साधून्सर्वान्वर्णांस्तथाश्रमान् ३१ ब्रह्मादयोबहुतिथंयदपांगमोक्षकामास्तपःसमचरन्भगवत्प्रपन्नाः साश्रीःस्ववासमरविंदवनंविहाययत्पादसौभगमलंभजतेनुरक्ता ३२ तस्याहमब्जकुलिशांकुशकेतुकेतैःश्रीमत्पदैर्भगवतःसमलंकृतांगी त्रीनत्यरोचउपलभ्यततोविभूतिंलोकान्समांव्यसृजदुत्स्मयतींतदंते ३३ योवैममातिभरमासुरवंशराज्ञामक्षौहिणीशतमपानुददात्मतंत्रः त्वांदुःस्थमूनपदमात्मनिपौरुषेणसंपादयन्यदुषुरम्यमबिभ्रदंगम् ३४ कावासहेतविरहंपुरुषोत्तमस्यप्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः स्थैर्यंसमानमहरन्मधुमानिनीनांरोमोत्सवोममयदंघ्रिविटंकितायाः ३५

गमोक्षः स्वस्मिन् दृष्टिपातः तत्कामाः संतः बहुतिथंबहुकालंतपः समचरन् सम्यक्चरंतिस्म भगवद्भिरुक्तैर्मैः प्रपन्ना आश्रिता अपि साश्रीः यस्यपादलावण्यमलमनुरक्तासती सेवते ३२ तस्यभगवतः श्रीमद्भिः पदैः केतुर्ध्वजः अब्जादयः केताश्चिह्नानि येषांतैः यदा अब्जादीनामाश्रयैः सम्यगलंकृतमंगंयस्याः साहम् ततोभगवतोविभूतिंसंपदमुपलभ्य प्राप्य त्रीन्लोकान् अतिक्रम्य अरोचेशोभितवत्यस्मि पश्चात्तस्याविभूतेरंतेनाशकाले प्राप्तेसति उत्स्मयतींगर्वंकुर्वाणांमांसव्यसृजत्त्यक्तवान् ३३ किंच यो वै असुरवंशीयेषांनृपाणामक्षौहिणीशतरूपंममातिभरंभारमपनीतवान् त्वांच ऊनपदत्वाद्दुःस्थंसंतंपौरुषेणपुरुषकारेण आत्मनिस्वस्मिन्संपूर्णपदंसुस्थंसंपादयन् लक्षणहेत्वोः क्रियायाइति हेतौशतृप्रत्ययः संपादयितुमित्यर्थः अबिभ्रत्धृतवानित्यर्थः ३४ तस्यविरहंकावासहेत प्रेमावलोकश्चरुचिरस्मितंचवल्गुजल्पश्चतैः मधुमानिनीनांसत्यभामादीनां समानंगर्वसहितंस्थैर्यंस्वस्थत्वंयः अहरत् यस्यांघ्रिणारजस्सुस्थितेनविटंकितायाः अलंकृतायाः सस्यादिमिषेणरोमोत्सवोभवति ३५

कथयतोः सतोः प्राचीं पूर्ववाहिनीं कुरुक्षेत्रे ३६ इति प्रथमस्कंधे टीकायां षोडशोऽध्यायः १६ ततः सप्तदशे राज्ञा कलेर्निग्रह उच्यते तस्यैवं वीर्यभाजोपि वैराग्यं वक्तुम- द्भुतम् १ हन्यमानं ताड्यमानं १ मृणालं पद्मकंदः तद्वत्तु धवलम् भयान्मेहंतं मूत्रयंतं इवेत्यनेन पादावशेषो धर्मो भयान्मूत्रयन्निव प्रतिक्षणं क्षीयमाणांशः तस्याप्यनिर्वा- हात्कंपमान इवेति दर्शितम् २ धर्मदुघां हविर्दोग्ध्रीम् क्षामां कृशाम् यवसं तृणम् अत्र सस्यादिप्रसवक्षयादिव त्सेव यज्ञाद्यभावात् कृशा अत एव यज्ञभागमिच्छंती पृथ्वीति सूचितम् ३ कार्तस्वरं सुवर्णं तत्कृतः परिच्छदः परिकरो यस्य स्वर्णनिबद्धमित्यर्थः सज्जीकृतकार्मुकः ४ हंसि घातयसि राजाहमिति चेत्तत्राह नट इव वेषमात्रेण नरदेवोसि क- र्मणा तु अद्विजः शूद्रः ५ अशोच्यान्निरपराधान् रहसि यस्त्वं प्रहरन् प्रहरसि स शोच्यः सापराधोऽसि अतो वधमर्हसि ६ वृषं प्रत्याह त्वं वाकः स्वयमेव संभावयति किंकश्चिद्देवो- वृषरूपेणास्मान् परिखेदयन् वर्तसे ७ दोर्दंडैः परिरंभिते विधिवत्कृतरक्षिते तेऽमुत्र अश्रूणि विना अन्येषामश्रूणि नानुपतंतीति खेदहेतुत्वं दर्शितम् ८ एवमुक्ते पुनरपि शोचंतं

तयोरेवं कथयतोः पृथिवी धर्मयोस्तदा परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राप्तः प्राचीं सरस्वतीम् ३६ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे पृथ्वीधर्मसंवा- दो नाम षोडशोऽध्यायः १६ सूत उवाच तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाथवत् दंडहस्तं च वृषलं ददृशे नृपलांछनम् १ वृषं मृणालध- वलं मेहंतमिव बिभ्यतम् वेपमानं पदैकेन सीदंतं शूद्रताडितं २ गां च धर्मदुघां दीनां भृशं शूद्रपदाहताम् विवत्सां साश्रुवदनां क्षामां यवसमिच्छती- म् ३ पप्रच्छ रथमारूढः कार्तस्वरपरिच्छदम् मेघगंभीरया वाचा समारोपितकार्मुकः ४ कस्त्वं मच्छरणे लोके बलाद्धंस्यबलान्बली नरदेवोसि वेषेण नटवत्कर्मणाऽद्विजः ५ कस्त्वं कृष्णे गते दूरं सह गांडीवधन्वना शोच्योऽस्यशोच्यान् रहसि प्रहरन्वधमर्हसि ६ त्वं वा मृणालधवलः पादैर्न्यूनः पदा चरन् वृषरूपेण किं कश्चिद्देवो नः परिखेदयन् ७ न जातु कौरवेंद्राणां दोर्दंडपरिरंभिते भूतलेऽनुपतंत्यस्मिन्विना ते प्राणिनां शुचः ८ मा सौरभेया- नुशुचो व्येतु ते वृषलाद्भयम् मा रोदीरंब भद्रं ते खलानां मयि शास्तरि ९ यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वास्त्रस्यंते साध्व्यसाधुभिः तस्य मत्तस्य नश्यंति कीर्तिरा- युर्भगो गतिः १० एष राज्ञां परो धर्मो ह्यार्तानामार्तिनिग्रहः अत एनं वधिष्यामि भूतद्रुहमसत्तमम् ११ कोऽवृश्चत्तव पादांस्त्रीन् सौरभेय चतुष्पद मा भूवंस्त्वादृशा राष्ट्रे राज्ञां कृष्णानुवर्तिनाम् १२ आख्याहि वृष भद्रं वः साधूनामकृतागसाम् आत्मवैरूप्यकर्तारं पार्थानां कीर्तिदूषणम् १३ जनेऽनागस्य- घं युंजन्सर्वतोऽस्य च मद्भयम् १३ अनागःस्विह भूतेषु य आगस्कृन्निरंकुशः आहर्तास्मि भुजं साक्षादमर्त्यस्यापि सांगदम् १४ राज्ञो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्थानुपालनम् शासतोऽन्यान्यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह १५

प्रत्याह भोः करभेः पुत्र मा शुचः शोकं मा कुरु व्येतु अपयातु गां प्रत्याह अंब मातः शास्त- रि मयि जीवति सति ते भद्रमेव अतो मा रोदीः ९ मद्धितार्थमेवैनं हनिष्यामि न तवोपकारायेत्याह यस्येति द्वाभ्यां हे साध्वि सर्वाः याः काश्चिदपीत्यर्थः असाधुभिः त्रस्यंते पीड्यंत इ- त्यर्थः भगो भाग्यं गतिः परलोकः १० ११ पुनरपि शोचंतं वृषं प्रत्याह कः अवृश्चत् चिच्छेद त्वादृशाः त्वद्विधाः दुःखिताः १२ वो भद्रमस्तु आत्मनस्तव पादच्छेदेन वैरूप्यं कृतवंतम् कीर्तिं दूषयतीति तथा तमाख्याहि ननु तदाख्याने कृते कथं भद्रं स्यादित्यत आह यस्मादनागसि जने यः अघं दुःखं युंजन् कुर्वन् भवति अस्य एवंभूतस्य मत्तः सकाशात् सर्वत्रापि भयं भवति ततः साधूनां भद्रं भवेदेवेति १३ एतस्य दंडे अहमसमर्थ इति माशंकीरित्याह अनागःस्विति आगस्कृत् अपराधकर्ता तस्यामर्त्यस्य देवस्यापि भुजमाहर्तास्मि आहरिष्यामि सांगदमित्यनेन मूलत उत्पाट्याहरिष्यामीति दर्शितं १४ नन्वेकस्य निग्रहेणान्यस्यानुग्रहे तव किं प्रयोजनं तत्राह राज्ञो हीति अन्यान् अधर्मिष्ठान् शासतः दंडयतः १५ ७

आर्तानामभयंयस्मात्तद्वचोवायुष्माकंयुक्तमुचितमेव १६ वयंतुयतःपुरुषात्प्राणिनांक्लेशहेतवोभवेयुःतंपुरुषंनविजानीमः यतःवादिनांवाक्यभेदैर्विमोहिताः १७ वाक्यभे
दानेवाह विकल्पभेदंवसंतेआच्छादयंतियेयोगिनः तेआत्मानमेवात्मनःप्रभुंसुखदुःखप्रदमाहुः तदुक्तं आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनइति यद्वा विकल्पैःकुतर्कैःप्राह्
ताःनास्तिकाः एवंहितेवदंति नतावद्देवतादीनांप्रभुत्वं कर्माधीनत्वात् नचकर्मणःस्वाधीनत्वात् अतःस्वयमेवप्रभुर्नचान्यःकश्चिदिति अन्येदैवज्ञाः दैवंग्रहादिरूपांदेवताम् परे
तुमीमांसकाः कर्म अपरेलोकायतिकाःस्वभावम् १८ केषापिसंस्येरेषुमध्येकेषपीति दुर्लभत्वंदर्शितम् निश्चयइतिसिद्धांतत्वम् अप्रतर्क्यात् मनोगोचरादनिर्देश्यात् वच
नागोचरात्परमेश्वरात्सर्वंभवतीतिविमृशाविचार्य स्वबुध्या १९ विखेदःगतमोहः पर्यचष्टत प्रत्यभाषत ज्ञातवानितिवा २० अनिर्धारितमिवब्रुवन् घातकंजानन्नपिनसू
चयेदित्येवंरूपंधर्मंब्रवीषि अतोधर्मोसि सूचनेकोदोषइत्यतआह यदिति स्थानंनरकादि २१ यद्वा अज्ञानादप्यकथनंभवतीत्याह अथवेति देवस्यमायायागतिर्वध्यघातक-

धर्मउवाच एतद्वःपांडवेयानांयुक्तमार्ताभयंवचः येषांगुणगणैःकृष्णोदौत्यादौभगवान्कृतः १६ नवयंक्लेशबीजानियतःस्युःपुरुषर्षभ पुरु
षंतंविजानीमोवाक्यभेदविमोहिताः १७ केचिद्विकल्पवसनाआहुरात्मानमात्मनः दैवमन्येपरेकर्मस्वभावमपरेप्रभुम् १८ अप्रतर्क्यादनिर्देश्या
दितिकेष्वपिनिश्चयः अत्रानुरूपंराजर्षेविमृशस्वमनीषया १९ एवंधर्मेप्रवदतिससम्राड्द्विजसत्तम समाहितेनमनसाविखेदःपर्यचष्टत २०
धर्मंब्रवीषिधर्मज्ञधर्मोसिवृषरूपधृक् यदधर्मकृतःस्थानंसूचकस्यापितद्भवेत् २१ अथवादेवमायायानूनंगतिरगोचरा चेतसोवचसश्चापिभू
तानामितिनिश्चयः २२ तपःशौचंदयासत्यमितिपादाःप्रकीर्तिताः अधर्मांशैस्त्रयोभग्नाःस्मयसंगमदैस्तव २३ इदानींधर्मपादस्तेसत्यंनिर्वर्तये
द्यतः तंजिघृक्षत्यधर्मोयमनृतेनैधितःकलिः २४ इयंचभूर्भगवतान्यासितोरुभरासती श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैःसर्वतःकृतकौतुका २५ शोचत्य
श्रुकलासाध्वीदुर्भगेवोज्झिताधुना अब्रह्मण्यानृपव्याजाःशूद्राभोक्ष्यंतिमामिति २६ इतिधर्मंमहींचैवसांत्वयित्वामहारथः निशातमाददेखड्गं
कलयेधर्महेतवे २७ तंजिघांसुमभिप्रेत्यविहायनृपलांछनम् तत्पादमूलंशिरसासमगाद्भयविह्वलः २८ पतितंपादयोर्वीरःकृपयादीनवत्स
लः शरण्योनावधीच्छ्लोक्यआहचेदंहसन्निव २९ राजोवाच नतेगुडाकेशयशोधराणांबद्धांजलेर्वैभयमस्तिकिंचित् नवर्तितव्यंभवता
कथंचनक्षेत्रेमदीयेत्वमधर्मबंधुः ३०

लक्षणाद्वानिश्चितानांचेतसोवचसश्चागोचरासा ज्ञेयानभवतीतिनिश्चयः २२ धर्मोसावितिज्ञात्वातस्यपादानुवादेनव्यवस्थामाह तप
इतिद्वाभ्यां अधर्मपादैस्तवत्रयःपादास्त्रिभिरंशैर्भग्नाःस्मयोविस्मयः २३ इदानींकलौहेधर्म तेपादःचतुर्थोंशः तत्रापिसत्यमेवास्ति यतःसत्यात्भवाना त्मानंनिर्वर्तयेत् कथंचिद्धारये
त् यद्वा पुरुषस्त्वांसाधयेत् तमपिपादमनृतेनसंवर्धितःकलिरूपायमधर्मोग्रहीतुमिच्छति तत्रेयंस्थितिः कृतयुगेप्रथमंसंपूर्णश्चतुष्पाद्धर्मः त्रेतायांचतुर्थमपिपादानांमध्येस्मयेनतपः
संगेनशौचं मदेनदया अनृतेनसत्यमिति एवंचतुर्थांशोहीयते द्वापरेधर्मे कलौचतुर्थांशोवशिष्यते सोपिअंतेनंक्ष्यतीति २४ न्यासितःअन्योन्यद्वारेणावतारितःऊरुर्भरोभारोयस्याःकृ
तकौतुकंमंगलंयस्याःसा २५ अश्रूणिकलयतिमुंचतीत्यश्रुकला तेनत्यक्तासतीशूद्रामोक्ष्यंतिमामितिशोचति २६ निशातंनिशितं अधर्मस्यहेतुर्यःकलिस्तंहंतुमित्यर्थः २७ अभिप्रेत्यज्ञा
त्वा २८ शरण्यःआश्रयार्हः श्लोक्यःसत्कीर्त्यर्हः २९ गुडाकेशोऽर्जुनः तस्ययशोधरायेवयंतेषां तान्प्रतिबद्धांजलिर्येननतस्यते किंतु कथंचनकेनाप्यंशेननवर्तितव्यं यस्मात्त्वमधर्मस्यबंधुः ३०

नदेवाह राजदेहेषुवर्त्तमानं त्वामनुसर्वतः प्रवृत्तः अनार्यंदौर्जन्यं अंहः स्वधर्मत्यागः ज्येष्ठा अलक्ष्मीः मायाकपटं ३१ नतस्माद्वर्तितव्ये वर्तितुमर्हेब्रह्मावर्तेदेशे यज्ञस्यवितानंविस्ता-
रः तत्रविज्ञाः निपुणाः ३२ इज्यायागस्तद्रूपामूर्तिर्यस्यशंक्षेमं कामांश्च नान्विंद्रादयोदेवाइज्यंतेनतुहरिस्तत्राह एषः स्थावरादीनामात्मेति तथापिजीववन्नपरिच्छिन्नइत्याह
अंतर्बहिरिति यथावायुः प्राणरूपेणांतस्थोऽपिवहिरप्यस्ति तद्वत्सर्वांतर्यामीश्वरोपीति ३३ उद्यतासिमुद्यतखड्गं दंडपाणियमम् उद्यत मुद्यतम् ३४ अत्रनवस्तव्यमितियात
वाज्ञा तथायत्रक्वापिवत्स्यामि किंतु तत्रतत्रापि आत्तः गृहीतः इषुः शरासनंचयेनतंत्वामेवलक्षये ३५ तत्तस्मान्नियतो निश्चलोवत्स्यामि ३६ पानंमद्यादेः सूनाः प्राणिवधाः
द्यूते अनृतम् पानेमदः पूर्वंमदादयानाशकत्वेनोक्तः अत्रतुगर्वद्वारातपोनाशकत्वेन स्त्रीषुसंगः हिंसायांक्रौर्यंदयानाशकमितिज्ञेयम् यद्यपिसर्वसर्वत्रसंभवति तथापिप्राधा-
न्येनानृतादीनां द्यूतादिषुयथासंख्यंज्ञेयम् प्रदशस्कंधेतुसत्यंदयातपोदानमितिपादाविभोर्नृपइत्यत्रदानशब्देनशौचमेवोक्तं मनः शुद्धिरूपत्वाद्भूताभयदानस्य त्रेतायांधर्म-

त्वांवर्तमानं नरदेवदेहेष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः लोभोऽनृतं चौर्यमनार्यमंहोज्येष्ठाचमायाकलहश्चदंभः ३१ नवर्तितव्यंतदधर्मबंधो धर्मेणस-
त्येनचवर्तितव्ये ब्रह्मावर्तेयत्रयजंतियज्ञैर्यज्ञेश्वरंयज्ञवितानविज्ञाः ३२ यस्मिन्हरिर्भगवानिज्यमानइज्यात्मूर्तिर्यजतांशंतनोति कामानमोघा
न्स्थिरजंगमानामंतर्बहिर्वायुरिवैषआत्मा ३३ सूतउवाच परीक्षितैवमादिष्टः सकलिर्जातवेपथुः तमुद्यतासिमाहेदंदंडपाणिमिवो
द्यतम् ३४ यत्रक्वचनवत्स्यामिसार्वभौमतवाज्ञया लक्षयेतत्रतत्रापित्वामात्तेषुशरासनम् ३५ तन्मेधर्मभृतांश्रेष्ठस्थानंनिर्देष्टुमर्हसि यत्रैवनि
यतोवत्स्ये आतिष्ठंस्तेऽनुशासनम् ३६ सूतउवाच अभ्यर्थितस्तदातस्मै स्थानानिकलयेददौ द्यूतंपानंस्त्रियः सूनायत्राधर्मश्चतुर्विधः ३७
पुनश्चयाचमानाय जातरूपमदात्प्रभुः ततोऽनृतंमदंकामंरजोवैरंचपंचमम् ३८ अमूनिपंचस्थानानिह्यधर्मप्रभवः कलिः औत्तरेयेणदत्तानिन्यव
सत्तन्निदेशकृत् ३९ अथैतानिनसेवेतबुभूषुः पुरुषः क्वचित् विशेषतोधर्मशीलोराजालोकपतिर्गुरुः ४० वृषस्यनष्टांस्त्रीन्पादांस्तपः शौचंदया-
मिति प्रतिसंदधआश्वास्यमहींचसमवर्धयत् ४१ सएषएतर्ह्यध्यास्तेआसनंपार्थिवोचितम् पितामहेनोपन्यस्तंराज्ञारण्यंविविक्षता ४२ आ
स्तेधुनासराजर्षिः कौरवेंद्रश्रियोल्लसन् गजाह्वयेमहाभागश्चक्रवर्तीबृहच्छ्रवाः ४३ इत्थंभूतानुभावोयमभिमन्युसुतोनृपः यस्यपालयतः क्षो
णींयूयंसत्रायदीक्षिताः ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेकलिनिग्रहोनामसप्तदशोऽध्यायः १७

पादानांतुर्यांशोहीयतेशनैः अध-
र्मपादैरनृतहिंसाऽसंतोषविग्रहैरित्यत्रच असंतोषशब्देनतस्यहेतुर्गर्वोलक्ष्यते विग्रहशब्देनचतद्धेतुः स्त्रीसंगइत्यविरोधः ३७ चतुर्विधस्याप्येकत्रैवावस्थानंदेहीतिपुनर्याच
मानायजातरूपंसुवर्णंदत्तवान् ततः सुवर्णदानात् अनृतंमदं काममितिस्त्रीषुसंगम् रजइतिरजोमूलांहिंसाम् एतानिचत्वारिपंचमंवैरंचादादिति ३८ औत्तरेयेणपरिक्षिता
अमूनिअमूषुस्थानेषुन्यवसदित्यर्थः ३९ अथइतिहेतोः बुभूषुः उद्भवितुमिच्छुः स्त्रीसुवर्णयोरसेवनंनामतयोरनासक्तिः ४० एवंकलिंनिगृह्यवृषस्यपादान्प्रतिसंदधे तपआ
दीनिप्रवर्तितवानित्यर्थः ४१ सुष्मंदीयसत्रप्रवृत्तिरापितत्प्रभावादेवेत्याह त्रिभिः एतर्हिइदानींयुधिष्ठिरेणारण्यंप्रवेष्टुमिच्छताउपन्यस्तंसमर्पितमासनमध्यास्ते ४२ अधुनासांप्रत
मास्ते पालयतइतिवर्तमानसामीप्येवर्तमानवन्निर्देशः स्मेत्यध्याहारोवा ४३ सत्रायसत्रंकर्तुंदीक्षिताः दीक्षांकृतवंतः ४४ इतिप्रथमेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः १७ ७२

राजस्त्वष्टादशेतस्य ब्रह्मशापोनिरूप्यते सचानुग्रहएवास्य जातोवैराग्यमावहन् १ परिक्षितोनिर्याणमत्याश्चर्यंवक्तुंतत्संभावनाय जन्माश्चर्यमनुस्मारयति योवाइति विप्लुष्टोनि
दग्धःसन् १ ब्रह्मकोपादुत्थितात्तक्षकाद्यः प्राणविप्लवः प्राणनाशः तस्माद्यदुरुभयंतस्मान्नसंमुमोह तत्रहेतुः यस्माद्भगवत्येवार्पिताशयइति २ किंतु उत्सृज्येति वैयासकेःशुकस्य
शिष्यःसन् विज्ञाता अजितस्यहरेः संस्थितिस्तत्त्वंयेनसः ३ नचैतच्चित्रमित्याह उत्तमश्लोकस्यैववार्तायेषु अतएवनित्यंतत्कथारूपममृतंजुषतांसंभ्रमोनस्यात् ४ तस्मिन्रा
ज्ञिकृतरांतन्नचित्रमित्याशयेनाह तावदिति अभिमन्योःपुत्रः एकराट्चक्रवर्ती ईशःपतिःयावत् ५ ननुतदाकलेरप्रवेशएवास्तुप्रविष्टोपिनप्राभवदिति कुतस्तत्राह यस्मिन्न
हनियर्हि यस्मिन्नेवक्षणे गांपृथ्वीं अनुवृत्तः प्रविष्टःअधर्मस्यप्रभवोयस्मिन् ६ नन्वधर्महेतुं कलिंसर्वथाकिंनहतवांस्तत्राह नानुद्वेष्टीति सारंगोभ्रमरइवसारग्राही सारमा
ह यद्यस्मिन्कुशलानिपुण्यानि आशुसंकल्पमात्रेणफलंति इतराणिपापानि आशुनसिध्यंति यतस्तानिकृतान्येवसिध्यंति नतुसंकल्पितमात्राणिइति ७ ननुदोषाधिक्याद्द्वेष
एवयुक्तःन धीरेषुतस्याकिंचित्करत्वादित्याह किंत्विति किंतुतेनभवेत् बालेषुअधीरेषु अप्रमत्तःअवहितःसन् योवृकइववर्तते ८ पारिक्षितमाख्यानम् अपृच्छतएवंतोयू

सूतउवाच — योवैद्रौण्यस्त्रविप्लुष्टोनमातुरुदरेमृतः अनुग्रहाद्भगवतःकृष्णस्याद्भुतकर्मणः १ ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तुतक्षकात्प्राणविप्लवात्
नसंमुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः २ उत्सृज्यसर्वतःसंगंविज्ञाताजितसंस्थितिः वैयासकेर्जहौशिष्योगंगायांस्वकलेवरम् ३ नोत्तमश्लोक-
वार्तानांजुषतांतत्कथामृतम् स्यात्संभ्रमोंऽतकालेपिस्मरतांतत्पदांबुजम् ४ तावत्कलिर्नप्रभवेत्प्रविष्टोपीहसर्वतः यावदीशोमहानुर्व्यामाभिम-
न्यवएकराट् ५ यस्मिन्नहनियर्ह्येवभगवानुत्ससर्जगाम् तदैवेहानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवःकलिः ६ नानुद्वेष्टिकलिंसम्राट्सारंगइवसारभुक् कु
शलान्याशुसिध्यंतिनेतराणिकृतानियत् ७ किंनुबालेषुशूरेणकलिनाधीरभीरुणा अप्रमत्तःप्रमत्तेषुयोवृकोनृषुवर्तते ८ उपवर्णितमेत
द्वःपुण्यंपारिक्षितंमया वासुदेवकथोपेतमाख्यानंयदपृच्छत ९ यायाःकथाभगवतःकथनीयोरुकर्मणः गुणकर्माश्रयाःपुंभिःसंसेव्यास्ताबुभू-
षुभिः १० ऋषयऊचुः सूतजीवसमाःसौम्यशाश्वतीर्विशदंयशः यस्त्वंशंससिकृष्णस्यमर्त्यानाममृतंहिनः ११ कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासेधूम-
धूम्रात्मनांभवान् आपाययतिगोविंदपादपद्मासवंमधु १२ तुलयामलवेनापिनस्वर्गंनापुनर्भवम् भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः १३ को
नामतृप्येद्रसवित्कथायांमहत्तमैकांतपरायणस्य नांतंगुणानामगुणस्यजग्मुर्योगेश्वरायेभवपाद्ममुख्याः १४

यं ९ किंबहुनानरैरेतावदेवकर्तव्यमितिसर्वशा-
स्त्रार्थसारंकथयति यायाइति कथनीयान्युरूणिकर्माणियस्यतस्यगुणकर्मविषयाःबुभूषुभिःसद्भावमिच्छद्भिः १० पुनर्विस्तरेणकथनार्थंसूतोक्तिंतत्संगंचाभिनंदंति सूतेतित्रिभिः शाश्व
तीःसमाः अनंतान्वत्सरान्जीव अत्यंतसंयोगेद्वितीया विशुद्धंयशःकीर्तयसि तच्चास्माकंमर्त्यानाममृतंमरणनिवर्तकं ११ किंच अस्मिन्कर्मणिसत्त्रे अनाश्वासे अविश्वसनीये वैगुण्यबाहु
ल्येनफलनिश्चयाभावात् धूमेनधूम्रःविवर्णआत्मा शरीरंयेषांतानस्मान् कर्मणिषष्ठी आसवंमकरंदं मधुमधुरं १२ भगवत्संगिनोविष्णुभक्ताः तेषांसंगस्ययोलवःअत्यल्पकःकालःतेनापिस्वर्गंनतुलयाम समंनपश्याम नचापवर्गं संभावनायांलोट् मर्त्यानांतुच्छाआशिषोराज्याद्यानतुलयामेतिकिमुवक्तव्यम् १३ एवंसत्संगमभिनंद्यश्रवणोत्कंठ्यमाविष्कुर्वंति कोनामे
ति रसविद्रसज्ञः महत्तमानामेकांतेनपरमयनमाश्रयोयः तस्यकथायां अगुणस्य प्राकृतगुणरहितस्य कल्याणगुणानामंतंयेयोगेश्वरास्तेऽपिनजग्मुः एतावंतइतिनपरिगणयांचक्रुः भवः
शिवःपाद्मोब्रह्माचमुख्योयेषांते १४

नोऽस्माकंमध्ये भगवान्प्रधानं सेव्योयस्य सभवान् नः सुश्रूषतां हरेश्चरितंविस्तारयतु १५ तच्च शुकपरिक्षित्संवादेनकथयेत्याहुः सवाइतिद्वाभ्यां वैयासकिनाशब्दितेनकथितेनयेनज्ञानेन ज्ञानसाधनेन अपवर्गइत्याख्यायस्यतत् खगेंद्रध्वजस्य हरेः पादमूलंभेजे १६ तत् असंवृतार्थंयथातथा आख्याहि तदेवनिर्दिशति परिक्षितेकथितंपारिक्षितंआख्यानंश्रीभागवतंपुराणं परंपुण्यंसत्वशोधकं अत्यद्भुतेयोगेनिष्ठायस्य अनंतस्याचरितैरुपपन्नंयुक्तम् अतएवभागवतानामभिरामंप्रियम् एतैर्विशेषणैः कर्मज्ञानभक्तियोगप्रकाशकत्वंदर्शितम् १७ श्रीभागवतव्याख्याने लब्धप्रसंगंमहतामादरपात्रमात्मानंश्लाघतेद्वाभ्याम् अहोइत्याश्चर्येयद्वाइतिहर्षे वयमितिबहुवचनंश्लाघायां प्रतिलोमजा अपिअद्यजन्मभृतः सफलजन्मानः आस्म जाताः वृद्धानामनुवृत्त्या आदरेण ज्ञानवृद्धः शुकः तस्यसेवयेतिवा यतोदुष्कुलत्वेतन्निमित्तमाधिंच मनःपीडांमहत्तमानामभिधानयोगः लौकिकोपिसंभाषणलक्षणःसंबंधः विधुनोति अपनयति १८ कुतःपुनः किंपुनर्वक्तव्यंतस्या नंतस्यनामगृणतः पुंसोमहत्तमानामभिधानयोगोदौष्कुल्यंविधु-

तन्नोभवान्वै भगवत्प्रधानोमहत्तमैकांतपरायणस्य हरेरुदाराचरितंविशुद्धं सुश्रूषतांनोवितनोतुविद्वन् १५ सवैमहाभागवतःपरीक्षिद्येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ज्ञानेनवैयासकिशब्दितेनभेजेखगेंद्रध्वजपादमूलम् १६ तन्नःपरंपुण्यमसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् आख्याह्यनंताचरितोपपन्नंपारिक्षितंभागवताभिरामम् १७ सूतउवाच अहोवयंजन्मभृतोऽद्यहास्म वृद्धानुवृत्त्यापिविलोमजाताः दौष्कुल्यमाधिंविधुनोतिशीघ्रंमहत्तमानामभिधानयोगः १८ कुतःपुनर्गृणतोनामतस्यमहत्तमैकांतपरायणस्य योऽनंतशक्तिर्भगवाननंतोमहद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः १९ एतावतालंननुसूचितेनगुणैरसाम्यानतिशायनस्य हित्वेतरान्प्रार्थयतोविभूतिर्यस्यांघ्रिरेणुंजुषतेऽनभीप्सोः २० अथापियत्पादनखावसृष्टंजगद्विरिंचोपहृतार्हणांभः सेशंपुनात्यन्यतमोमुकुंदात्कोनामलोकेभगवत्पदार्थः २१ यत्रानुरक्ताःसहसैवधीराव्यपोह्यदेहादिषुसंगमूढम् व्रजंतितत्पारमहंस्यमंत्यंयस्मिन्नहिंसोपशमःस्वधर्मः २२ अहंहिपृष्टोऽर्यमणोभवद्भिराचक्षआत्मावगमोऽत्रयावान् नभःपतंत्यात्मसमंपतत्त्रिणस्तथासमंविष्णुगतिंविपश्चितः २३ एकदाधनुरुद्यम्यविचरन्मृगयांवने मृगाननुगतःश्रांतःक्षुधितस्तृषितोभृशम् २४

नोतीति यद्वा नामगृणतः पुनर्दौष्कुल्यमिति यद्वा गृणतःपुंसः तस्यनामदौष्कुल्यंविधुनोतीति किंवक्तव्यमिति कैमुत्यन्यायमेवाह अनंताःशक्तयोयस्य स्वतोऽप्यनंतः किंच महांतःगुणायस्य समहद्गुणः तस्यभावः तस्मात् यंगुणतोऽप्यनंतमाहुः १९ एतत्प्रपंचयतित्रिभिः एतावतेति तस्ययदसाम्यमनतिशायनंच गुणैस्तत्साम्यंतदाधिक्यंचान्यस्यनास्तीत्यस्यार्थस्यज्ञानेएतावतासूचितेन अलंपर्याप्तम् कस्तद्विस्तरतोवक्तुंशक्नोति तदेवाह इतरान्ब्रह्मादीन्प्रार्थयमानान् हित्वाविभूतिर्लक्ष्मीः अनभीप्सोऽपियस्यांघ्रिरेणुंसेवतइति २० अथेत्यर्थांतरे यस्यपादनखावसृष्टंनिःसृतमपिविरंच्येनोपहृतंसमर्पितमर्हणांभः अर्घोदकमीशसहितंजगत्पुनाति विरंच्योपहृतंसेशमितिचनयोरप्युपासकत्वसुक्तम् तस्मान्मुकुंदव्यतिरिक्तःकोनामभगवत्पदस्यार्थः सर्वेश्वरइत्यर्थः २१ धीराःसंतःऊढंधृतम् अंत्यंपरमकाष्ठापन्नंतदाह यस्मिन्नहिंसाउपशमश्चस्वाभाविकोधर्मः २२ एवंस्वभाग्यमभिनंद्यपारिक्षितोपाख्यानंवक्तुमाह अहंहीति अर्यमणःहेसूर्याः त्रयीमूर्तयः अत्रयावानात्मावगमः ममज्ञानं तावदाचक्षेप्रवक्ष्यामि तथाहि यथापक्षिणोनभः आत्मसमं स्वशक्त्यनुरूपमेवोत्पतंति नकृत्स्नम् तथाविपश्चितोपिविष्णोर्गतिंलीलां समंस्वमत्यनुरूपमेववदंतीत्यर्थः २३ २४ ७

अन्वक्षाणः अपश्यन् तं प्रसिद्धमाश्रमम् तस्मिंश्च मुनिं शमीकं २५ प्रतिरुद्धाः प्रत्याहृता इंद्रियादयो येन तम् अतएवोपरतं स्थानत्रयात् जाग्रदादिलक्षणात् परं तुरीयं पदं प्राप्तं
अतएव ब्रह्मभूतत्वादविक्रियम् २६ विप्रकीर्णाभिर्जटाभिराच्छन्नम् रुरुर्मृगविशेषः तस्य चर्मणा चाच्छन्नम् विशेषेण शुष्यत्तालुर्यस्य सः तथाभूतं स मुनिमुदकमयाचत
२७ न लब्धं तृणं तृणासनं भूमिरुपवेशस्थानं च येन सः नसंप्राप्तः अर्घः सूनृतं प्रियवचनं च येन सः २८ मत्सरः तदुत्कर्षासहनम् २९ गतासुं मृतं धनुष्कोट्या चापाग्रेण ३०
सर्पनिधाने राज्ञोऽभिप्रायमाह एषः किं प्रत्याहृतसर्वेंद्रियः सन् मीलितेक्षणः स्थितः यद्वा क्षत्रबंधुभिरागतैर्वा किं नु स्यादित्यवज्ञया मृषा समाधिः सन्निति जिज्ञासयेत्यर्थः
३१ तस्य पुत्रः शृंगीनामा अघं दुःखं तत्र अर्भक मध्ये ३२ पालानां राज्ञाम् पविंपुष्टानां अधर्ममेव निर्दिशति स्वामिनि दासानां यदयं पापाचरणम् बलिभुजां का-
कानामिव शुनामिव चेति ३३ दासत्वं दर्शयति ब्राह्मणैरिति सभांडं भांड एवास्थितम् ३४ तत्तदनंतरम् अहं शास्मि दंडयामि ३५ इति वयस्यानुक्त्वा रोषेण ताम्रे अक्षि

जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमम् ददर्श मुनिमासीनं शांतं मीलितलोचनम् २५ प्रतिरुद्धेंद्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतम् स्थानत्रयात्परं प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियम् २६ विप्रकीर्णजटाच्छन्नं रौरवेणाजिनेन च विशुष्यत्तालुरुदकं तथाभूतमयाचत २७ अलब्धतृणभूम्यादिरसंप्राप्तार्घसूनृतः अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमानश्चुकोप ह २८ अभूतपूर्वः सहसा क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः ब्राह्मणं प्रत्यभूद्ब्रह्मन्मत्सरो मन्युरेव च २९ स तु ब्रह्मऋषेरंसे गतासुमुरगं रुषा विनिर्गच्छन्धनुष्कोट्या निधाय पुरमागमत् ३० एष किं निभृताशेषकरणो मीलितेक्षणः मृषासमाधिराहोस्वित्किं नु स्यात्क्षत्रबंधुभिः ३१ तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी विहरन्बालकोऽर्भकैः राज्ञाघं प्रापितं तातं श्रुत्वा तत्रेदमब्रवीत् ३२ अहो अधर्मः पालानां पीव्नां बलिभुजामिव स्वामिन्यघं यद्दासानां द्वारपानां शुनामिव ३३ ब्राह्मणैः क्षत्रबंधुर्हि द्वारपालो निरूपितः स कथं तद्गृहे द्वास्थः सभांडं भोक्तुमर्हति ३४ कृष्णे गते भगवति शास्तर्युत्पथगामिनाम् तद्भिन्नसेतूनद्याहं शास्मि पश्यत मे बलम् ३५ इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानृषिबालकः कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह ३६ इति लंघितमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि दंक्ष्यति स्म कुलांगारं चोदितो मे ततद्रुहम् ३७ ततोऽभ्येत्याश्रमं बालो गले सर्पकलेवरम् पितरं वीक्ष्य दुःखार्तो मुक्तकंठो रुरोद ह ३८ स वा आंगिरसो ब्रह्मन् श्रुत्वा सुतविलापनम् उन्मील्य शनकैर्नेत्रे दृष्ट्वा स्वांसे मृतोरगम् ३९ विसृज्य पुत्रं पप्रच्छ वत्स कस्माद्धि रोदिषि केन वा ते प्रतिकृतमित्युक्तः स न्यवेदयत् ४० निशम्य शप्तमतदर्हं नरेंद्रं स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनंदत् अहो बतांहो महदद्य ते कृतं स्वल्पीयसि द्रोह उरुर्दमो धृतः ४१ न वै नृभिर्नरदेवं पराख्यं संमातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे यत्तेजसा दुर्विषहेण गुप्ता विंदंति भद्राण्यकुतोभयाः प्रजाः ४२ अलक्ष्यमाणे नरदेवनाम्नि रथांगपाणावयमंग लोकः तदा हि चौरप्रचुरो विनंक्ष्यत्यरक्ष्यमाणोऽविवरूथवत्क्षणात् ४३

णीयस्य सः कौशिकीनदीनस्याः अपः संधिरार्षः वाग्वज्रं शापम् ३६ इति एवं सर्पनिक्षेपेण दंक्ष्यति भक्षयिष्यति पाठांतरे भस्मीकरि-
ष्यति स्मेति पादपूरणे कुलस्यांगारतुल्यं मे मया ततेति ह्रस्वमार्षम् ३७ गले सर्पकलेवरं यस्येत्यलुक्समासः मुक्तकंठः उच्चैरित्यर्थः ३८ ३९ तं सर्पं विसृज्य केनापकारः कृतः ४०
अनाभिनंदनवाक्यमहो इत्यादि बत कष्टम् ते त्वया महत्पापं कृतं द्रोहे अपराधे दमो दंडः ४१ परः विष्णुरित्याख्या ख्यातिर्यस्य तं नरदेवं नृभिः संमातुं सममद्रष्टुम् ४२ अलक्ष्यमा-
णे अदृश्यमाने अविवरूथवत् मेषसंघवत् ४३

नष्टोनाथोयस्यलोकस्यतस्यवसोर्वसुनोधनस्यविलुंपकाद्पहर्तुश्चौरादेर्हेतोर्यत्पापंभविष्यति तदस्मान्निमित्तत्वादस्मानुपेष्यति अनन्वयंसंबंधशून्यमेव तदेवपापंदर्शय-
ति परस्परमिति शपंतिपरुषंवदंति पश्वादीन्घ्नंजते अपहरंति पुरुदस्यवः चोरबहुलाः ४४ आर्यधर्मः सदाचारः शुनांकपीनामिववार्थकामयोरेवाभिनिवेशितचित्तानाम्
४५ एवंराजमात्रस्यशापानर्हत्वमुक्त्वाप्रकृतेविशेषमाह धर्मपालइतिसार्द्धेन हयमेधयाट् अश्वमेधयाजी नन्वेवंभूतश्चेत्तत्कुतोऽपकृतवांस्तत्राह क्षुत्तृडिति स्वागतप्रश्ना-
द्यभावेनावज्ञातः मत्कृतशापंकथमर्हतीत्यर्थः ४६ अस्यमहापापस्यान्यत्प्रायश्चित्तमदृष्ट्वापापमावेदयन्भगवंतंप्रार्थयते अपापेष्विति ४७ राजानेत्वतिशापंदद्यात्तर्हि
निष्कृतिर्भवेदपितत्तुनसंभवति तस्यमहाभागवतत्वादित्याह तिरस्कृताः निंदिताः विप्रलब्धाः वंचिताः क्षिप्ताः अवज्ञाताः हताः ताडिताः अस्यतिरस्कारादिकर्तुः नतत्प्रती-
कारंकुर्वंति तद्भक्ताः विष्णुभक्ताः प्रभवः समर्था अपि ४८ विप्रकृतः अपकृतः अघमपराधं ४९ सुकृतंचेतदित्याह प्रायशइति द्वंद्वेषुसुखदुःखादिषुअगुणाश्रयः सुखदुः

तद्घ्नः पापमुपैत्यनन्वयंयन्नष्टनाथस्यवसोर्विलुंपकात् परस्परंघ्नंतिशपंतिवृंजतेपशून्स्त्रियोर्थान्पुरुदस्यवोजनाः ४४ तदार्यधर्मःप्रविली
यतेनृणांवर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ततोऽर्थकामाभिनिवेशितात्मनांशुनांकपीनामिववर्णसंकरः ४५ धर्मपालोनरपतिःसतुसम्राड्बृह-
च्छ्रवाः साक्षान्महाभागवतोराजर्षिर्हयमेधयाट् ४६ क्षुत्तृट्श्रमयुतोदीनोनैवास्मच्छापमर्हति ४६ अपापेषुस्वभृत्येषुबालेनापक्वबुद्धि-
ना पापंकृतंतद्भगवान्सर्वात्माक्षंतुमर्हति ४७ तिरस्कृताविप्रलब्धाःशप्ताःक्षिप्ताहतापिवा नास्यतत्प्रतिकुर्वंतितद्भक्ताःप्रभवोऽपिहि ४८
इतिपुत्रकृताघेनसोऽनुतप्तोमहामुनिः स्वयंविप्रकृतोराज्ञानैवाघंतदचिंतयत् ४९ प्रायशःसाधवोलोकेपरैर्द्वंद्वेषुयोजिताः नव्यथंतिनहृष्यंति
यतआत्माऽगुणाश्रयः ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविप्रशापोपलंभनंनामाष्टादशोऽध्यायः १८ सूतउवाच महीपतिस्त्वथतत्कर्मगर्ह्यंविचिंतयन्नात्मकृतंसुदुर्मनाः अहोमयानीचमनार्यवत्कृतंनिरागसिब्रह्मणिगूढतेजसि १ ध्रुवंततोमेकृतदेवहेलनाद्दुरत्ययंव्यसनंनातिदीर्घात् तदस्तुकामंत्वघनिष्कृतायमेयथानकुर्यांपुनरेवमद्धा २ अद्यैवराज्यंबलमृद्धकोशंप्रकोपितब्रह्मकुलानलोमे
दहत्वभद्रस्यपुनर्नमेभूत्पापीयसीधीर्द्विजदेवगोभ्यः ३ सचिंतयन्नित्थमथाशृणोद्यथामुनेःसुतोक्तोनिर्ऋतिस्तक्षकाख्यः ससाधुमेनेन
चिरेणतक्षकानलंप्रसक्तस्यविरक्तिकारणम् ४
खवाद्याश्रयोनभवति ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेश्रीधरस्वामिविरचितायांप्रथमस्कं-
धेटीकायामष्टादशोऽध्यायः १८ प्रायोपविष्टेगंगायांराज्ञियोऽभिजनावृते शुकस्यागमनंतत्रप्रोक्तमेकोनविंशके १ स्वकृतंतत्कर्मसुनिस्कंधेसर्पप्रक्षेपणम्
गर्ह्यंनिंद्यंचिंतयन्सुदुर्मनाजातः चिंतामेवाहसार्धाभ्याम् अहोइति नीचंपापम् अमीवमितिपाठेसएवार्थः ब्रह्मणिब्राह्मणेगूढंगुप्तंतेजोयस्यतस्मिन् १ कृतंयद्दे-
वहेलनमीश्वरावज्ञापापमित्यर्थः तस्मान्मेव्यसनंभविष्यति तत्तुनातिदीर्घात्कालात् अचिरादेवास्तु तत्रापिअद्धासाक्षात् नपुत्रादिद्वारेणेतिप्रार्थनाकाममसंको-
चतः एवंप्रार्थनायाः प्रयोजनम् अघस्यनिष्कृतायप्रायश्चित्ताय यथापुनरेवंनकुर्यामितिच २ एवंसाक्षात्स्वस्यैवव्यसनंसंप्रार्थ्य तत्प्रागेवकिंचित्प्रार्थयते अद्यैव
मेराज्यादिदहतु प्रकोपितंब्रह्मकुलमेवानलः पुनर्द्विजान्पीडयितुंधीर्मामाभून्नभवेदित्यर्थः ३ इत्थंचिंतयन्सराजामुनेःसुतेनोक्तःसप्तमेऽहनिनिर्ऋतिर्मृत्युर्य-
या भविष्यतितथाऽशृणोत् शमीकप्रेषितशिष्याच्छ्रुत्वाच सतक्षकस्याविषाग्निंसाधुमेने यतोविषयेषुप्रसक्तस्यविरक्तिकारणम् ४ ५ ५

अथोनंतरस्तु मौलोकोपुरस्ताद्राज्यमध्यएवहेयतयाविचारितोविहाय श्रीकृष्णांघ्रिसेवामेवाधिमन्यमानःसर्वपुरुषार्थाधिकांजानन् प्रायमनशनंतस्मिन्नित्यर्थः तत्संकल्पेनोपाविशदि
तियावत् यद्वाप्रायं प्रकृष्टमयनंशरणंयथाभवतितथा ५ अमर्त्यनद्यामिति विशेषणस्यफलमाह यांगंगालसंतीश्रीर्यस्यास्तुलस्याः तयाविमिश्रायेकृष्णांघ्रिरेणवः तैरभ्यधिकंस
र्वोत्कृष्टंयदंबुतस्यनेत्रीतिद्वाहिनी उभयत्रअंतर्बहिश्च सेशान् लोकपालैःसहितान् लोकान् पुनाति मरिष्यमाणः आसन्नमरणः मरणस्यानियतकालत्वात्सर्वोपितथा अतस्तांको
नसेवेत ६ इतिएवंविष्णुपद्यांगंगायांप्रायोपवेशंप्रतिव्यवच्छिद्य निश्चित्य पांडवेयइतितत्कुलोचितत्वंदर्शयति नास्त्यन्यस्मिन्भावोयस्यसः कुतःमुनिव्रतःउपशांतः तत्कुतःमुक्तः
समस्तसंगोयेनसः ७ तत्रतदातद्दर्शनार्थंमुनयउपागताः ननुतीर्थस्नानार्थं कृतार्थत्वात् ननुतादृशानामपितीर्थयात्रादृश्यतेतत्राह प्रायेणेति तीर्थयात्राव्याजैः ८ ९ १० अरु
णादयः कांडर्षित्वविशेषेणपृथकुनिर्दिष्टाः नानायान्यार्षेयाणिऋषीणांगोत्राणितेषुप्रवरान्श्रेष्ठान् शिरसाभुवंस्पृष्ट्वाववंदे ११ विज्ञापनार्थंपुनः कृतप्रणामः विविक्तंशुद्धं

अथोविहायेममुंचलोकंविमर्शितोहेयतयापुरस्तात् कृष्णांघ्रिसेवामधिमन्यमानउपाविशत्प्रायममर्त्यनद्याम् ५ यावैलसच्छ्रीतुलसीविमि
श्रकृष्णांघ्रिरेण्वभ्यधिकांबुनेत्री पुनातिलोकानुभयत्रसेशान्कस्तांनसेवेतमरिष्यमाणः ६ इतिव्यवच्छिद्यसपांडवेयःप्रायोपवेशंप्रतिविष्णुप
द्याम् दध्यौमुकुंदांघ्रिमनन्यभावोमुनिव्रतोमुक्तसमस्तसंगः ७ तत्रोपजग्मुर्भुवनंपुनानामहानुभावामुनयःसशिष्याः प्रायेणतीर्थाभिगमापदेशैः
स्वयंहितीर्थानिपुनंतिसंतः ८ अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनःशरद्वानरिष्टनेमिर्भृगुरंगिराश्च पराशरोगाधिसुतोऽथरामउतथ्यइंद्रप्रमदेध्मवाहौ ९ मे
धातिथिर्देवलआर्ष्टिषेणोभारद्वाजोगौतमःपिप्पलादः मैत्रेयऔर्वःकवषःकुंभयोनिर्द्वैपायनोभगवान्नारदश्च १० अन्येचदेवर्षिब्रह्मर्षिवर्या
राजर्षिवर्याअरुणादयश्च नानार्षेयप्रवरान्समेतानभ्यर्च्यराजाशिरसाववंदे ११ सुखोपविष्टेष्वथतेषुभूयः कृतप्रणामःस्वचिकीर्षितंयत् वि
ज्ञापयामासविविक्तचेताउपस्थितोग्रेभिगृहीतपाणिः १२ राजोवाच अहोवयंधन्यतमानृपाणांमहत्तमानुग्रहणीयशीलाः राज्ञांकु
लंब्राह्मणपादशौचाद्दूराद्विसृष्टंबतगर्ह्यकर्म १३ तस्यैवमेघस्यपरावरेशोव्यासक्तचित्तस्यगृहेष्वभीक्ष्णम् निर्वेदमूलोद्विजशापरूपोयत्रप्रस
क्तोभयमाशुधत्ते १४ तंमोपयातंप्रतियंतुविप्रागंगाचदेवीधृतचित्तमीशे द्विजोपसृष्टःकुहकस्तक्षकोवादशत्वलंगायतविष्णुगाथाः १५

चेतोयस्य अभिगृहीतौसंयोजितौपाणीयेनसः स्वचिकीर्षितंप्रायोपवेशनादियुक्तमयुक्तंवेतिविज्ञापयामास १२ अनुमोदनेनानुग्रहमालक्ष्यात्मानंश्लाघते अहोइति
नृपाणांमध्येमहत्तमैरनुग्रहणीयंशीलंवृत्तंयेषांते एतच्चराज्ञामतिदुर्लभमित्याह ब्राह्मणानांपादशौचात्पादक्षालनोदकात् दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादांभांसिसमुत्सृजेद्दि
तिस्मृतेः दूरेहितैस्ताद्विसृज्यते ततोपिदूरादेवविसृष्टंक्षिप्तंम् तत्रापिस्यात्तुमयोग्यमित्यर्थः गर्ह्यंकर्मयस्येत्यात्मानमुद्दिश्योक्तम् १३ आस्तांतावदनुग्रहः ब्रह्मशापोपिभ
गवत्प्रसादादेवजातइत्याह तस्यगर्ह्यकर्मणएव अतः अघस्यपापात्मनोगृहेष्वासक्तचित्तस्यमेमप्रसये परावराणामीशएवद्विजशापतयाबभूव यत्रयस्मिन्शापेसति गृहे
षुप्रसक्तोऽभयंधत्तेनिर्विण्णोभवति यतोनिर्वेदमूलः निर्वेदोवैराग्यं मूलंप्राप्तिकारणंयस्मिन् स्वस्यवैराग्यप्राप्यत्वात्तस्यचभयमूलत्वात्तदर्थीद्विजशापंकारितवानित्यर्थः १४
तान्प्रार्थयतेतमिति द्वाभ्यां तंमामुपयातंशरणागतंप्रतियंतुजानंतु देवीदेवतारूपागंगाचप्रत्येतु वाशब्दःप्रतिक्रियाऽनादरे गाथाःकथाः १५ ५ ५

सआश्रयोयेषांतेषुप्रकर्षः संगोभूयात् तस्यांतस्यांसृष्टौजन्मानि १६ अध्यवसायोनिश्चयः प्राचीनानिप्रागग्राणिकूलानियेषांतेषुप्रागग्रेषुकुशेषु आस्तेस्म स्वसुतेजनमे-
जयेन्यस्तोभारोराज्यंयेनसः १७ मुदाव्याकिरन् देवसंघैर्वादितानेदुः १८ प्रजानुग्रहेशीलं स्वभावःसारोबलंचयेषाम् उत्तमश्लोकगुणैरभिरूपंसुंदरमिव १९ भवत्सुपांडवे-
ष्वेषुयेजह्रुरितियुधिष्ठिरादाभिप्रायेण २० परस्परंसंमंत्रयंते सर्वइति परंश्रेष्ठलोकं तत्रहेतुः विरजस्कंनिर्मायं विशोकंचयास्यतीतिकुतस्तत्राह अयमिति २१ आश्रुत्यआक-
र्ण्य समपक्षपातशून्यं मधुच्युत् अमृतस्रावि गुरुगांभीरार्थं अव्यलीकंसत्यं २२ त्रयाणांलोकानांपृष्ठेउपरिसत्यलोकेवेदाययामूर्तिधराभवंति तत्तुल्याः ज्ञानातिशयमुक्त्वा कृपा-
लुतामाह नेहेति भवतांप्रयोजनं परानुग्रहंविनानास्ति तर्हिसएवार्थःस्यात् न आत्मशीलं स्वस्वभावं २३ एतस्यंप्रष्टव्यं विश्रम्भ्याविश्रम्भं कृत्वा एवंकर्तव्यस्य मायइति कृत्यता
तस्मिन्विषयेसर्वात्मनासर्वावस्थासुयत्कृत्यं विशेषतश्चम्रियमाणैः तच्चशुद्धंपापसंपर्करहितं आमृशत विचारयत अभियुक्ताः एकमतयः २४ तत्रतेषुयागयोगतपोदा-

पुनश्चभूयाद्भगवत्यनंतेरतिःप्रसंगश्चतदाश्रयेषु महत्सुयांयामुपयामिसृष्टिंमैत्र्यस्तुसर्वत्रनमोद्विजेभ्यः १६ इतिस्मराजाध्यवसाययुक्तःप्रा-
चीनमूलेषुकुशेषुधीरः उदङ्मुखोदक्षिणकूलआस्तेसमुद्रपत्न्याःस्वसुतन्यस्तभारः १७ एवंचतस्मिन्नरदेवदेवेप्रायोपविष्टेदिविदेवसंघाः प्रश-
स्यभूमौव्यकिरन्प्रसूनैर्मुदामुहुर्दुंदुभयश्चनेदुः १८ महर्षयोवैसमुपागतायेप्रशस्यसाध्वित्यनुमोदमानाः ऊचुःप्रजानुग्रहशीलसारायदुत्तमश्लो-
कगुणाभिरूपम् १९ नवाइदंराजर्षिवर्यचित्रंभवत्सुकृष्णंसमनुव्रतेषु येऽध्यासनंराजकिरीटजुष्टंसद्योजहुर्भगवत्पार्श्वकामाः २० सर्वेवयंताव-
दिहास्महेऽथकलेवरंयावदसौविहाय लोकंपरंविरजस्कंविशोकंयास्यत्ययंभागवतप्रधानः २१ आश्रुत्यतदृषिगणवचःपरीक्षित्समंमधुच्युद्गुरु-
चाव्यलीकम् आभाषतैनानभिनंद्ययुक्तान्शुश्रूषमाणश्चरितानिविष्णोः २२ समागताःसर्वतएवसर्वेवेदायथामूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे नेहाथवामुत्र-
चकश्चनार्थऋतेपरानुग्रहमात्मशीलम् २३ ततश्चवःपृच्छ्यमिमंविपृच्छेविश्रभ्यविप्राइतिकृत्यतायाम् सर्वात्मनाम्रियमाणैश्चकृत्यंशुद्धंचत-
त्रामृशताभियुक्ताः २४ तत्राभवद्भगवान्व्यासपुत्रोयदृच्छयागामटमानोऽनपेक्षः अलक्ष्यलिंगोनिजलाभतुष्टोवृतश्चबालैरवधूतवेषः २५
तंद्व्यष्टवर्षंसुकुमारपादकरोरुबाह्वंसकपोलगात्रम् चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णसुभ्र्वाननंकंबुसुजातकंठम् २६ निगूढजत्रुंपृथुतुंगवक्षस-
मावर्तनाभिंवलिवल्गूदरंच दिगंबरंवक्त्रविकीर्णकेशंप्रलंबबाहुंस्वमरोत्तमाभम् २७

नादिभिर्विवदमानेषुसत्सुयदृच्छयागांपर्यटन्व्यासपुत्रः तत्र अभवत्प्राप्तः नलक्ष्यमाश्रमादिलिंगंयस्य अवधूतः अवज्ञाय जनैस्त्यक्तोयः तस्येववेषोयस्यसः
२५ तमित्यादीनांप्रत्युत्थिताइतितृतीयश्लोकेनान्वयः द्विगुणान्यष्टौवर्षाणियस्य सुकुमारौपादौकरौ ऊरूबाहू अंसौकपोलौगात्रंचयस्य चारुणी आयतेअ-
क्षिणीयस्मिन् उन्नतानासायस्मिन् लंबत्वादिवैषम्यंविनातुल्यौकर्णौयस्मिन् शोभनेचभ्रुवौयस्मिन् एवंभूतमाननंयस्य कंबुवद्रेखात्रयांकितः सुष्ठुजातः
कंठोयस्य २६ कंठस्याधोभागयोः स्थितेअस्थिनीजत्रुणी मांसेननिगूढेजत्रुणीयस्य पृथुविस्तीर्णंतुंगमुन्नतंचवक्षोयस्य आवर्तवन्नाभिर्यस्य वलिभिस्त्रिर्य-
कुनिम्नरेखाभिर्वल्गुरम्यमुदरंयस्य दिशएवअंबरंयस्य वक्त्रेविकीर्णाः केशायस्य प्रलंबौबाहूयस्य स्वमरेषुश्रेष्ठदेवेषुउत्तमोहरिः तद्वदाभायस्यतम् २७ ७

सदा अपीच्यमत्यंतमं यद्वयो यौवनं तेन या अंगलक्ष्मीर्देहकांतिस्तया रुचिरस्मितेन च गूढवर्चसमपि प्रत्युत्थिताः तं दृष्ट्वा प्रत्युद्गमं कृतवंत इत्यर्थः २८ शिरसैव सपर्या
माजहार आत्मनिवेदनं कृतवान् तेन सहागताः स्त्र्यपत्यादयो निवृत्ताः स चोपविवेश संधिरार्षः २९ स भगवान्ब्रह्मर्ष्यादिसंघैः संवृतः सन् अलंव्यरोचत ग्रहाः शुक्रा
दयः ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि अन्यास्ताराः ३० नकुंठा सर्वार्थेषु मेधा यस्य तं प्रणम्य तत्प्रश्नार्थं पुनर्नत्वा ३१ सूनृतां गिरमाह अहो इति पंचभिः सतां सेव्या जाताः यत्तः
अतिथिरूपेण हेतुना तीर्थकाः योग्याः कृताः ३२ ३३ विष्णोः सान्निध्याद्दूरादयइव ३४ पांडुसुतानां प्रियः अतस्तेषां पैतृष्वस्रेयाणां प्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्य मे आत्तं स्वीकृतं
बांधवं बंधुकृत्यं येन सः ३५ अन्यथा श्रीकृष्णप्रसादं विना अव्यक्ता गतिर्यस्य म्रियमाणानां नितरां कथं स्यात् वनयिता याचयिता वनयितृतमो वनीयान् तस्य अत्युदार

श्यामं सदाऽपीच्यवयोऽङ्गलक्ष्म्या स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरस्मितेन प्रत्युत्थितास्ते मुनयः स्वासनेभ्यस्तल्लक्षणज्ञा अपि गूढवर्चसम् २८ स विष्णु
रातोऽतिथय आगताय तस्मै सपर्यां शिरसाजहार ततो निवृत्ता ह्यबुधाः स्त्रियोऽर्भका महासने सोपाविवेश पूजितः २९ स संवृतस्तत्र महान्महीय-
सां ब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसंघैः व्यरोचतालं भगवान्यथेंदुर्ग्रहर्क्षतारानिकरैः परीतः ३० प्रशांतमासीनमकुंठमेधसं मुनिं नृपो भागवतोऽभ्युपे
त्य प्रणम्य मूर्ध्नाऽवहितः कृतांजलिर्नत्वा गिरा सूनृतयान्वपृच्छत् ३१ अहो अद्य वयं ब्रह्मन् सत्सेव्याः क्षत्रबंधवः कृपयाऽतिथिरूपेण भव
द्भिस्तीर्थकाः कृताः ३२ येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शुध्यंति वै गृहाः किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ३३ सान्निध्यात्ते महायोगिन्पातका
नि महांत्यपि सद्यो नश्यंति वै पुंसां विष्णोरिव सुरेतराः ३४ अपि मे भगवान्प्रीतः कृष्णः पांडुसुतप्रियः पैतृष्वसेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तबांधवः
३५ अन्यथा तेऽव्यक्तगतेर्दर्शनं नः कथं नृणाम् नितरां म्रियमाणानां संसिद्धस्य वनीयसः ३६ अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुम् पुरु
षस्येह यत्कार्यं म्रियमाणस्य सर्वथा ३७ यच्छ्रोतव्यमथो जाप्यं यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो स्मर्तव्यं भजनीयं वा ब्रूहि यद्वा विपर्ययम् ३८ नूनं भगवतो ब्र
ह्मन् गृहेषु गृहमेधिनाम् न लक्ष्यते ह्यवस्थानमपि गोदोहनं क्वचित् ३९ सूत उवाच एवमाभाषितः पृष्टः स राज्ञा श्लक्ष्णया गिरा
प्रत्यभाषत धर्मज्ञो भगवान्बादरायणिः ४० इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशसाहस्र्यां पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कंधे शुकागम
नं नामैकोनविंशोऽध्यायः १९ श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभं भवतु

तया याचेथा इति प्रवर्तकस्येत्यर्थः ३६ सम्यक् संसिद्धिर्यस्मात्तं कार्यं कर्तुं योग्यं कर्तव्यं तु आवश्यकमिति भेदः अत एव सर्वथा म्रियमाणस्य पुरुषस्य यस्मिन् कृते-
संसिद्धिर्मोक्षलक्षणा सिद्धिर्भवति त्वां योगिनां गुरुं पृच्छामि ३७ यच्छ्रोतव्यं यज्जाप्यं यत्कर्तव्यं यत्स्मर्तव्यं यदाराध्यं तद्ब्रूहि विपर्ययमश्रोतव्यादि ३८ तव दर्शनस्य पुन
र्दुर्लभत्वादिदानीमेव कथनीयमित्याशयेनाह नूनमिति गोदोहनमात्रकालमपि ३९ एवमहो इत्यादिकया श्लक्ष्णया मधुरया गिरा आभाषितः अभिमुखीकृतः पृष्टश्च
४० आर्यधर्मजमाहर्तारमिव नो कृत्वा परीक्षितं नृपं ब्रह्मास्त्रादभिरक्षितं कलिजयख्यातिं च कृत्वा भुवि अंते यः शुकरूपतः स्वपरमज्ञानोपदेशेन तं शापादावदमुं नमा
मि परमानंदाकृतिं माधवम् १ इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां प्रथमस्कंधटीकायां एकोनविंशोऽध्यायः १९ श्रीकृष्णार्पणम॰

इतिश्रीमद्भागवतेप्रथमस्कंधःसमाप्तः

अथ श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कंधप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः द्वितीयेतु दशाध्यायैः श्रीभागवतमादितः उद्देशलक्षणोक्तिभ्यां संक्षेपेणोपवर्ण्यते १ तत्रतुप्रथमेऽध्यायेकीर्तनश्रवणादिभिः स्थविशेषेभगवद्रू पेमनसोधारणोच्यते २ यन्नामकीर्तनंदानतपोयोगादिसत्फलम् तंनित्यंपरमानंदंहरिंनरनमःस्मर ३ अथाद्वितीयस्कंधव्याख्या उक्तः पूर्वमुपोद्घातः सप्रसंगः शुका गमः राज्ञापृष्टंनृणांकृत्यमथाहशुकसन्मुनिः ४ राज्ञःप्रश्नमभिनंदति वरीयानिति तेत्वयापुंसांश्रोतव्यादिषुमध्येयः परःश्रेष्ठःगोचरः प्रश्नः कृतएषःवरीयान् यतोलोक- हितमेतत् मोक्षहेतुत्वात् आत्मविदांमुक्तानांचसंमतोयतः १ तत्रतावत्स्वाभाविकाक्रियमाणमनर्थेहेतुत्वंवदन्ब्रूहियद्यावेपर्ययमित्यस्योत्तरमाह श्रोतव्यादीनीतित्रि- भिः गृहेषुसक्तानामतएवगृहमेधिनांतद्व्रतपंचसूनापराणाम् मेधेतिहिंसार्थः २ तेश्चवद्यैवायुर्व्ययोभवतीत्याह नक्तंरात्रौयद्वयःआयुः तन्निद्रयाव्यवायेनरत्यावाह्रि यते दिवाअह्नियद्वयः तत् अर्थेहया अर्थार्थमुद्यमेन सिद्धेर्थेकुटुंबपोषणेनवा चकारावनुक्तसमुच्चयार्थौ ३ ननुनश्वरकुटुंबाद्यर्थंकथमायुर्व्ययंकुर्यात्तत्राह देहादिषु आत्मनःसैन्येषुपरिकरेषु असत्सुमिथ्याभूतेष्वपि प्रमत्तःप्रसक्तः तेषांपित्रादिदृष्टांतेननाशंपश्यन्नपिनानुसंधत्ते ४ एवंविपर्ययप्रश्नोत्तरमुक्त्वा श्रोतव्यादिप्रश्नस्यो

नमोभगवतेवासुदेवाय श्रीशुकउवाच वरीयानेषतेप्रश्नः कृतोलोकहितंनृप आत्मवित्संमतःपुंसांश्रोतव्यादिषुयःपरः १ श्रो तव्यादीनिराजेंद्रनृणांसंतिसहस्रशः अपश्यतामात्मतत्त्वंगृहेषुगृहमेधिनाम् २ निद्रयाह्रियतेनक्तंव्यवायेनचवावयः दिवाचार्थेहयाराजन् कुटुंबभरणेनवा ३ देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि तेषांप्रमत्तोनिधनंपश्यन्नपिनपश्यति ४ तस्माद्भारतसर्वात्माभगवान्हरिरीश्व रः श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्मर्तव्यश्चेच्छताभयम् ५ एतावान्सांख्ययोगाभ्यांस्वधर्मपरिनिष्ठया जन्मलाभःपरःपुंसामंतेनारायणस्मृतिः ६ प्रायेण मुनयोराजन्निवृत्ताविधिषेधतः नैर्गुण्यस्थारमंतेस्मगुणानुकथनेहरेः ७ इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् अधीतवान्द्वापरादौपितुर्द्वै पायनादहम् ८ परिनिष्ठितोपिनैर्गुण्येउत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेताराजर्षेआख्यानंयदधीतवान् ९ तदहंतेऽभिधास्यामिमहापौरुषिकोभ वान् यस्यश्रद्दधतामाशुस्यान्मुकुंदेमतिःसती १० एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् योगिनांनृपनिर्णीतंहरेर्नामानुकीर्तनम् ११

त्तरमाह तस्मादिति हेभारतभरतवंश्य सर्वात्मेतिप्रेष्ठत्वमाह भगवानितिसौंदर्यम् ईश्वरइत्यावश्यकत्वम् हरिरितिबंधहारित्वम् अभयंमोक्षमिच्छता ५ अतःपर मन्यच्छ्रेयोनास्तीत्याह एतावानेवजन्मनोलाभःफलम् तमाह नारायणस्मृतिरिति सांख्यादिभिः साध्यइतितेषांस्वातंत्र्येणलाभत्वंवारयति सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोष्टांगः अंतेतुस्मृतिःपरोलाभः नतन्महिमावक्तुंशक्यइत्यर्थः ६ तत्रसदाचारंप्रमाणयति प्रायेणेति विधिनिषेधतः विधिनिषेधाभ्याम् निवृत्ताः नैर्गुण्येब्रह्मणि स्थिताअपिस्मप्रसिद्धम् ७ किमिदमपूर्वंकथयसिसत्यमत्सपूर्वमेवेदमित्याह इदंभगवत्प्रोक्तम् तन्नामेकंप्रधानंपुराणम् ब्रह्मसंमितंसर्ववेदतुल्यम् यद्वा ब्रह्म- सम्यक्मितंयेन कुतस्त्वयाप्राप्तमतआह अधीतवानिति सिद्धस्यतवकुतोऽध्ययने प्रवृत्तिस्तत्राह परिनिष्ठितोपीति गृहीतचेताआकृष्टचित्तः ९ महापुरुषोविष्णुः तदीयः यस्ययस्मिन्श्रद्धांकुर्वताम् सती अहैतुकी १० साधकानांसिद्धानांचनातःपरमन्यच्छ्रेयोऽस्तीत्याह एतदिति इच्छतांकामिनां तत्तत्फलसाधनमेतदेव निर्विद्यमा नानांमुमुक्षूणांमोक्षसाधनमेतदेव योगिनांज्ञानिनांफलंचैतदेवनिर्णीतम् नात्रप्रमाणंप्रवक्तव्यमित्यर्थः ११ ५ ५ ७ ५

अल्पमेवायुरवशिष्टं किमहं साधयेयमिति मा शुचइत्याह किमिति त्रिभिः परोक्षैरलक्षितैर्हायनैर्वर्षैः विदितं वृथायात्तीतिज्ञातम् यतो येन ज्ञातेन घटेत यत्नं कुर्यात् १२ खट्वांगो हि देवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयत् ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्तोऽतएवोक्तं प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतामिति ततो देवैरुक्तं तत्तु मुहूर्तमात्रमस्तीति ततोऽतिशीघ्रं विमानेन भुवमागत्य हरिं शरणं गतइति यत इयं स्वर्गभूमी रजोधिका कर्मभूमिः पृथ्वी १३ तवतु एतर्ह्यपि इदानीमपि तावदिति तावता कालेन सांपरायिकं पारलौकिकं साधनं संपादय १४ तत्र वैराग्यं तावदाह अंतकालइति गतसाध्वसः मृत्युभयशून्यः असंगो नाम अनासक्तिः तेन शस्त्रेण पाशस्पृहां सक्तेच्छाम् तं देहमनु ये पुत्रकलत्रादयः तेष्वपि स्पृहां छिंद्यात् १५ किंच गृहात्प्रव्रजितः निर्गतः गृहे स्थितस्य पुनरत्यासक्तिसंभवात् तत्राष्टांगयोगमाह धीरइति ब्रह्मचर्यादियमोपलक्षणम् पुण्यतीर्थेति स्नानादिनियमोपलक्षणम् आसनमाह शुचाविति विविक्ते एकांते विधिवत् कुशाजिनचैलैः क्रमेण निर्मिते १६ जपगर्भं प्राणायामं वक्तुं जप्यमाह त्रिवृदिति ब्रह्माक्षरं त्रिवृत् त्रिभिरकारादिभिर्वर्तितं ग्रथितं ब्रह्माक्षरं

किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हायनैरिह वरं मुहूर्तं विदितं घटेत श्रेयसे यतः १२ खट्वांगो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् १३ तवाप्येतर्हि कौरव्य सप्ताहं जीवितावधिः उपकल्पय तत्सर्वं तावद्यत्सांपरायिकम् १४ अंतकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः छिंद्यादसंगशस्त्रेण स्पृहां देहे ऽनु ये च तम् १५ गृहात्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत्कल्पितासने १६ अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं परम् मनो यच्छेज्जितश्वासो ब्रह्मबीजमविस्मरन् १७ नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिसारथिः मनः कर्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धारयेद्धिया १८ तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा मनो निर्विषयं युक्त्वा ततः किंचन न स्मरेत् पदं तत्परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति १९ रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं विमूढं मन आत्मनः यच्छेद्धारणया धीरो हंति या तत्कृतं मलं २० यस्यां संधार्यमाणायां योगिनो भक्तिलक्षणः आशु संपद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षितः २१ राजोवाच यथा संधार्यते ब्रह्मन् धारणा यत्र संमता यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मनोमलम् २२ श्रीशुकउवाच जितासनो जितश्वासो जितसंगो जितेंद्रियः स्थूले भगवतो रूपे मनः संधारयेद्धिया २३ विशेषस्तस्य देहोऽयं स्थविष्ठश्च स्थवीयसाम् यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं भव्यं भवच्च सत् २४

प्रणवम् मनसाऽभ्यसेत् आवर्तयेत् मनसा इंद्रियप्रत्याहारं वक्तुं प्राणायामेन मनोनियमनमाह मनो यच्छेत् वशीकुर्यात् ब्रह्मबीजं प्रणवमविस्मरन्नेव जितश्वासः सन् १७ प्रत्याहारमाह नियच्छेत् निगृह्णीयात् अक्षान् इंद्रियाणि निश्चयात्मिका बुद्धिः सारथिर्यस्य सः धारणामाह मनइति पुनश्च कर्मभिः तद्वासनाभिराक्षिप्तमाकृष्टं शुभार्थे भगवद्रूपे १८ ध्यानमाह तत्रेति एकमेकं पादाद्यवयवम् अव्युच्छिन्नेन समग्ररूपादवियुक्तेन आश्रयविशेषेण सामान्यतश्चित्तस्थिरीकरणं धारणा अवयवविभावनया तद्दार्ढ्यं ध्यानमिति भेदः समाधिमाह निर्विषयं मनो युक्त्वा समाधाय स्थिरीभूते मनसि स्फुरत्परमानंदमात्राकारं कृत्वेत्यर्थः प्रसीदति उपशाम्यति १९ गुणवशात्पुनरपि क्षोभे सति धारणामेव स्थिरीकुर्यादित्याह रजसाऽऽक्षिप्तम् तमसा विमूढम् स्वयं निरुध्यात् तत्कृतं रजस्तमोभ्यां कृतम् २० यतः यस्यां क्रियमाणायां भद्रं सुखात्मकमाश्रयं विषयं पश्यतः तत्रैव प्रीतिर्भवति २१ यथा यत्र यादृशी चेति कर्तव्यता विषयतत्तद्विशेषा ण्यं प्रश्नाः २२ यथेत्यस्योत्तरं जितासनइति विषयमाह स्थूलइति सार्द्धेन २३ विशेषो विराड्देहः अतिस्थूलानामपि स्थूलतरः सत् कार्यमात्रम् २४ ७ ७

अस्य चोपलक्षणत्वेन विषयत्वं वस्तुतस्तु विराड्जीवनियंता भगवानेव विषय इत्याह आंडकोशांतर्वर्तिनि कटाहएव पृथिव्यावरणम् ततआपस्तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहत्तत्वा नीति सप्त २५ विराड्देहतज्जीवतदंतर्यामिणामभेदमारोप्योपासनं कर्तव्यमित्याशयेनाह पातालं पादमूलम् पादस्याधोभागं पातालादीनां तदवयवताविधीयते पातालादीनि अतलांतानि अधस्तनादारभ्य ससप्तभूविवराणि पठंति गृणंतीत्यादि प्रमाणप्रदर्शनम् पार्ष्णिप्रपदे पादस्य पश्चात्पुरोभागौ २६ ऊरुद्वयस्याधोभागे वितलसुतले भागे अनलमिति ज्ञेयम् नाभिरेवसरः २७ ज्योतिरनीकंज्योतिषांसमूहंस्वर्गं महर्लोकं ग्रीवेति गृणंति तपोलोकं रराटीं ललाटं सत्यं सत्यलोकम् २८ उस्रादेवाः तेजोमयशरीरत्वात् तेबाहवइत्याहुः दिशः अस्मदादिश्रोत्राधिष्ठात्र्योदेवताः कर्णौश्रोत्रस्याधिष्ठानम् शब्दस्तु श्रोत्रविषयः सनस्यश्रोत्रेंद्रियम् एवंनासिकादिष्वपि नासत्यदस्रौ आश्विनौनासे नासापुटे इद्धो दीप्तः २९ द्यौरंतरिक्षं अक्षिणी नेत्रगोलके चक्षुः इंद्रियम् पतंगः सूर्यः अहनिरात्र्यहनी परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम् तालु अधिष्ठानम् जिह्वा इंद्रियम् ३० छंदांसि वेदाः शिरो

आंडकोशेशरीरेऽस्मिन्सप्तावरणसंयुते वैराजः पुरुषो योऽसौ भगवान्धारणाश्रयः २५ पातालमेतस्य हि पादमूलं पठंति पार्ष्णिप्रपदे रसातलम् महातलं विश्वसृजोऽथ गुल्फौ तलातलं वै पुरुषस्य जंघे २६ द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्तेरूरुद्वयं वितलं चातलं च महीतलं तज्जघनं महीपते नभस्तलं नाभिसरो गृणंति २७ उरःस्थलं ज्योतिरनीकमस्य ग्रीवा महर्वदनं वै जनोऽस्य तपो रराटीं विदुरादिपुंसः सत्यं तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः २८ इंद्रादयो बाहव आहुरुस्राः कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः नासत्यदस्रौ परमस्य नासे घ्राणोऽस्य गंधो मुखमग्निरिद्धः २९ द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत्पतंगः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च तद्भ्रूविजृंभः परमेष्ठिधिष्ण्यमापोऽस्य तालू रसएव जिह्वा ३० छंदांस्यनंतस्य शिरो गृणंति दंष्ट्रा यमः स्नेहकला द्विजानि हासो जनोन्मादकरी च माया दुरंतसर्गो यदपांगमोक्षः ३१ व्रीडोत्तरोष्ठोऽधरएव लोभो धर्मः स्तनोऽधर्मपथोऽस्य पृष्ठः कस्तस्य मेढ्रं वृषणौ च मित्रौ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसंघाः ३२ नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहाणि महीरुहा विश्वतनोर्नृपेंद्र अनंतवीर्यः श्वसितं मातरिश्वा गतिर्वयः कर्म गुणप्रवाहः ३३ ईशस्य केशान्विदुरंबुवाहान्वासस्तु संध्यां कुरुवर्य भूम्नः अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च सचंद्रमाः सर्वविकारकोशः ३४ विज्ञानशक्तिं महिमामनंति सर्वात्मनोंऽतःकरणं गिरित्रं अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजा नखानि सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे ३५ वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रं मनुर्मनीषा मनुजो निवासः गंधर्वविद्याधरचारणाप्सरः स्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्यः ३६

ब्रह्मरंध्रम् स्नेहकलाः पुत्रादिस्नेहलेशाः द्विजानि दंताः पंढत्वं मार्ष दुरंतः अपारः सर्गइतियत् सतस्य कटाक्षः ३१ अधर्ममार्गोऽस्य पृष्ठभागः कः प्रजापतिः मित्रौ मित्रावरुणौ ३२ अनंतवीर्यं यस्य सः वयः कालस्य गमनम् गुणप्रवाहः प्राणिनां संसारः कर्म तस्य क्रीडा ३३ भूम्नः विभोः अव्यक्तं प्रधानम् सप्रसिद्धः चंद्रमाः तदीयं मनः सर्वेषां विकाराणां कोशइवाश्रयभूतम् ३४ विज्ञानशक्तिं चित्तम् महिमं महत्तत्त्वम् अंतःकरणमहंकारम् गिरित्रं श्रीरुद्रम् गर्दभाद्वडवायां उत्पन्ना अश्वतरी ३५ वयांसि पक्षिणः तस्य व्याकरणम् नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुत्युक्तं शिल्पनैपुण्यम् यथाहुः येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः मयूराश्चित्रिता येन सते वृत्तिं विधास्यतीति मनुः स्वायंभुवः मनीषा बुद्धिः मनुजः पुरुषः निवासः आश्रयः पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मेति श्रुतेः गंधर्वादीनां द्वंद्वैक्यम् गंधर्वादयः स्वरस्मृतीः षड्जादिस्वरस्मृतयइत्यर्थः असुरानीकं वीर्यं यस्य सः स्मृतिरसुरानीकवर्यइति पाठे गंधर्वादयः स्वरः असुरसमूहश्रेष्ठः प्रह्लादः स्मृतिस्तस्येति ३६

ब्रह्माविप्रस्तस्याननंमुखम् क्षत्रंक्षत्रियोभुजोयस्य विट्वैश्यः ऊरूयस्य अंघ्रिश्रितः कृष्णवर्णः शूद्रोयस्य नानाभिधानामानियेषांतेचते अभीज्यादेवास्तेषांगणोर्वसुरुद्रादि भिरुपपन्नोयुक्तः द्रव्यात्मकोहविःसाध्यः वितानयोगः यज्ञप्रयोगः तस्यकर्मकार्यं आवश्यकोऽभिप्रेतइत्यर्थः ३७ इयानेतावान्सन्निवेशः अवयवसंस्थानम् अस्मिन्स्वबु द्ध्यामनःसंधार्यते केर्मुमुक्षुभिः यतोव्यतिरिक्तंकिंचिन्नास्तितस्मिन् ३८ तदेवंचित्तस्थैर्यार्थंविराड्देहजीवेश्वरायाभेदेनोपासनमुक्तम् तत्रतुदेहजीवावीश्वरेप्रविलाप्यस एवध्येयइतिनिर्धारयति सइति सर्वेषांधीवृत्तिभिरनुभूतंसर्वंयेनस एकएवसर्वांतर आत्मातमेवसत्यंभजेत अन्यत्रोपलक्षणेनसज्जेत यतआसंगात् आत्मनःपातःसंसारो भवति एकस्यनत्वादिंद्रियैः सर्वानुभूतौदृष्टांतः स्वप्नजनानामीक्षितायथेति स्वप्नेहिकदाचिद्दृहन् देहान्प्रकल्प्य जीवस्तत्तदिंद्रियैःसर्वंपश्यतितद्वत् ईश्वरस्यतुविद्याशक्तिवान्न बंधः ३९ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ द्वितीयेतुततःस्थूलधारणातोजितंमनः सर्वसाक्षिणिसर्वेशेविष्णौधार्यमितीर्यते १ दृश्यालंबनरूपैवमुक्तावै राजधारणा इहोच्यतेतुतत्साध्यासर्वांतर्यामिधारणा २ तत्रतावत्पूर्वोक्तधारणायाअवांतरफलमाह एवंयाधारणातयातुष्टाद्धरेः पुराप्रलयसमयेननष्टांसृष्टिस्मृतिंप्रत्यवरु- ध्यलब्ध्वा अप्ययात्मागिदंविश्वंयथासीत्तथाससर्ज व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्यस्यसः अतएवामोघादृष्टिर्यस्येति अतस्तयाधारणयाविश्वसृष्टिसामर्थ्यंभवति १ उपासनाफलाद

ब्रह्माननंक्षत्रभुजोमहात्माविडूरुरंघ्रिश्रितकृष्णवर्णः नानाभिधाभीज्यगणोपपन्नोद्रव्यात्मकःकर्मवितानयोगः ३७ इयानसावीश्वरविग्रहस्ययः सन्निवेशःकथितोमयाते संधार्यतेऽस्मिन्वपुषिस्थविष्ठेमनःस्वबुद्ध्यानयतोऽस्तिकिंचित् ३८ ससर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आत्मायथास्वप्नजनेक्षितैकः तंस त्यमानंदनिधिंभजेतनान्यत्रसज्जेद्यतआत्मपातः ३९ इतिश्रीभागवतेद्वि० महापुरुषसंस्थानुवर्णनेप्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुकउवाच एवंपुराधारणयात्मयोनिर्नष्टांस्मृतिंप्रत्यवरुध्यतुष्टात् तथाससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाऽप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः १ शाब्दस्यहिब्रह्मणएषपंथायन्ना मभिर्ध्यायतिधीरपार्थैः परिभ्रमंस्तत्रनविंदतेऽर्थान्मायामयेवासनयाशयानः २ अतःकविर्नामसुयावदर्थः स्यादप्रमत्तोव्यवसायबुद्धिः सिद्धेऽन्य- थाऽर्थेनयतेततत्रपरिश्रमंतत्रसमीक्षमाणः ३ सत्यांक्षितौकिंकशिपोःप्रयासैर्बाहौस्वसिद्धेह्युपबर्हणैःकिम् सत्यंजलौकिंपुरुधान्नपात्र्यादिग्वल्क लादौसतिकिंदुकूलैः ४ चीराणिकिंपथिनसंतिदिशंतिभिक्षांनैवांघ्रिपाःपरभृतःसरितोऽप्यशुष्यन् रुद्धागुहाःकिमजितोऽवतिनोपसन्नान्कस्मा द्भजंतिकवयोधनदुर्मदांधान् ५ विरक्तस्यसुद्धात्मधारणायामधिकारः अतोवैराग्यार्थंसर्वंकर्मफलंनिंदति शाब्दंशब्दमयंब्रह्मवेदः तस्यएषपंथाः कर्मफलबो धप्रकारः कोऽसौ अर्थशून्यैरेवस्वर्गादिनामभिः साधकस्यधीर्ध्यायतितत्तदिच्छांकरोतिइतियत् अपार्थत्वमेवाह तत्रमायामयेपथिसुखमितिवासनयाशयानः स्वप्नान्पश्य- न्निवपरिभ्रमन् अर्थान्नविंदति तत्तल्लोकंप्राप्तोऽपिनिरवद्यंसुखंनलभतइत्यर्थः २ तर्हिसर्वथाकर्मफलत्यागेसद्यएवदेहपातःस्यादित्याशंक्याह अतःकविर्नामसुनाममात्रेषु भोग्येषुयावताऽर्थेन अर्थोदेहनिर्वाहोयस्यसतथाभूतःस्यात् अप्रमत्तःतावन्मात्रेप्यनासक्तः व्यवसायबुद्धिर्नेदंसुखमितितिनिश्चयवान् तदापितत्रतस्मिन्नर्थेअन्यथैवसिद्धेसतितत्रय- त्नेपरिश्रमंपश्यन्नयतेत ३ अन्यथासिद्धिमाह द्वाभ्यां सत्यामिति कशिपोःशय्यायाः स्वतःसिद्धेबाहौसतिउपबर्हणैःउच्छीर्षकैः पुरुधाबहुप्रकारयान्नपात्र्याभोजनपात्रेण ४ ननुदि क्सद्भावेनाममग्नत्वमेव वल्कलमप्यंतोयंवासस्यानंतुयाञ्चाप्रयत्नंविनाकथंप्राप्येततत्राह चीराणिवस्त्रखंडानि परान्बिभ्रतिपुष्णंतिफलादिभिर्ये गुहाःगिरिदर्यः ननुकदाचि देवामलाभेकिंकार्यंतत्राह अजितोहरिःउपसन्नान् शरणागतान्किंनावति नरक्षति किंशब्दस्यपूर्वत्रापिसंबंधः धनेनयोदुर्मदस्तेनांधान् नष्टविवेकान् ५ ५ ५

तदा तेन किं कर्तव्यं हरिः किं सेव्य इत्याह एवं विरक्तः सन् तं भजेत भजनीयत्वे हेतवः स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः यतः आत्मा अत एव प्रियः प्रियस्य च सेवा सुखरूपैव अर्थः सत्यः नत्वनात्म वन्मिथ्या भगवान् भजनीयगुणश्च अनंतश्चानित्यः यएवंभूतः तं भजेन्नियतार्थः निश्चितस्वरूपः तदनुभवानंदेन निर्वृतः सन्निति स्वतः सुखत्वात्मत्वं दर्शितं किंच यत्र यस्मिन् भजने सति संसारहेतोरविद्याया उपरमो नाशो भवति ६ एतदेवान्यचिंतानिंदया द्रढयति कइति तां तथाभूतां परस्य हरेरनुचिंतां धारणामनादृत्य पशून्कर्मजडान्विना यथा पशुरेवं स देवानामिति श्रुतेः असतीं विषयचिंतां को नाम कुर्यात् तथा चिंतयन् वैतरण्यां पतितं तत्र च स्वकर्मजान् आध्यात्मिकादिक्लेशान् सेवमानं जनं पश्यन् वैतरणी यमस्य द्वारस्था नदी तत्तुल्यत्वात्संसृतिर्वैतरणी ७ तामेव धारणां सविशेषणामाह केचिदिति षड्भिः स्वदेहस्यांतर्मध्ये यत् हृत् हृदयं तत्र योवकाशस्तस्मिन्वसंतं प्रादेशस्तर्जन्यंगुष्ठयोर्विस्तारः सएव मात्रा प्रमाणं यस्येति हृदयपरिमाणतयोपचर्यते कंजं पद्मं रथांगं चक्रम् ८ नालिनं पद्मं तद्वत्प्रसन्ने आयते दीर्घे ईक्षणे यस्य कदंबकुसुमस्य किंजल्काः केसराः तद्वत्पिशंगे पीते वाससी यस्य लसंति महारत्नानि येषु तानि सुवर्णमयान्यंगदानि यस्य स्फुरंति च तानि महारत्नानि च तन्मयानि किरीटकुंडलानि यस्य ९ उन्निद्रं विकसितं यत् हृत्पंकजं तस्य कर्णिकैव आलयः

एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध आत्मा प्रियोर्थो भगवाननंतः तं निर्वृतो नियतार्थो भजेत संसारहेतूपरमश्च यत्र ६ कस्तां त्वनादृत्य परानुचिंतामृते पशूनसतीं नाम कुर्यात् पश्यन् जनं पतितं वैतरण्यां स्वकर्मजान्परितापान् जुषाणम् ७ केचित्स्वदेहांतर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसंतम् चतुर्भुजं कंजरथांगशंखगदाधरं धारणया स्मरंति ८ प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं कदंबकिंजल्कपिशंगवाससम् लसन्महारत्नहिरण्मयांगदं स्फुरन्महारत्नकिरीटकुंडलम् ९ उन्निद्रहृत्पंकजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभरत्नकंधरमम्लानलक्ष्म्या वनमालयाचितम् १० विभूषितं मेखलयांगुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकंकणादिभिः स्निग्धामलाकुंचितनीलकुंतलैर्विरोचमानाननहासपेशलम् ११ अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभंगसंसूचितभूर्यनुग्रहम् ईक्षेत चिंतामयमेनमीश्वरं यावन्मनो धारण यावतिष्ठते १२ एकैकशोंगानि धियानुभावयेत्पादादि यावद्धसितं गदाभृतः जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत्परं परं शुध्यति धीर्यथा यथा १३ यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत १४ स्थिरं सुखं चासनमाश्रितो यतिर्यदा जिहासुरिममंग लोकम् काले च देशे च मनो न सज्जयेत्प्राणान्नियच्छेन्मनसा जितासुः १५

स्थानं तस्मिन् योगेश्वरैरास्थापितो पादपल्लवो यस्य श्रीरेव लक्ष्म चिन्हं तद्युक्तं पामादिविहितो मत्वर्थीयो नप्रत्ययः कौस्तुभरत्नं कंधरायां यस्य अम्लाना लक्ष्मीः शोभा यस्याः तया वनमालया आचितं व्याप्तं १० स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुंतलैर्विरोचमाने आनने यो हासः तेन पेशलं सुंदरम् ११ अदीनमुदारं यल्लीलाहसितं तेन यदीक्षणं तस्मिन् उल्लसंतो ये भ्रूभंगाः भ्रूविक्षेपास्तैः संसूचितो भूरिरनुग्रहो येन चिंतामयं चिंतया आविर्भवंतं १२ अस्यैव ध्यानमाह एकैकश इति अनुभावयेत् ध्यायेत् यद्यज्जितमयत्नतः स्फुरितं पादगुल्फादिस्थानमवयवस्तत्तदपोह्य त्यक्त्वा परं परं जंघाजान्वादि धारयेत् ध्यायेत् शुध्यति तस्मिन्निश्चला भवति १३ पूर्वोक्तवैराज धारणाया एतद्धारणांगत्वमाह यावदिति परे ब्रह्मादयोऽवरे यस्मात् कुतः विश्वेश्वरे द्रष्टरि न तु दृश्ये चैतन्यघनत्वात् भक्तियोगः प्रेमलक्षणः क्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानानंतरम् अनेन कर्मापि भक्तियोगपर्यंतमेवेत्युक्तम् प्रयतः नियमतत्परः १४ एवं तावद्वासन्नमृत्योः पुंसः कृत्यमुक्तं इदानीं तस्यैवं स्वयं देहं त्यक्तुमिच्छतः कृत्यमाह स्थिरमिति सार्द्धैश्चतुर्भिः अंग हे राजन् एवंभूतो यतिर्यदा इमं लोकं देहं जिहासुः हातुमिच्छति तदा देशे पुण्यक्षेत्रे काले च उत्तरायणादौ मनो न सज्जयेत् संगं न प्रापयेत् न देशकालौ योगिनः सिद्धिहेतू किंतु योग एव इति दृढनिश्चयो भूत्वा स्थिरं सुखकरं चासनमास्थितः प्राणं नियच्छेदित्यर्थः १५

ननुगृहीतविषयंमनः बुद्ध्यानिश्चयरूपयानियम्यतन्मात्रंकृत्वाएतांबुद्धिंक्षेत्रज्ञेबुद्ध्यादिद्रष्टरिनिनयेत् प्रविलापयेत् तंचक्षेत्रज्ञमात्मनिशुद्धे तंचशुद्धमात्मानमात्मन्येवाह
मित्यात्मनिशुद्धे ब्रह्मणि अवरुध्य एकीकृत्य लब्धोपशांतिः प्राप्तनिर्वृतिःसन्कृत्यादिरमेत् ततःपरंप्राप्याभावात् १६ तदेवाह नयत्रेति यत्रात्मस्वरूपे कालोनप्रभुः किम-
पिकर्तुंनसमर्थः अतएवदेवाःनप्रभवंतीत्याह अनिमिषांदेवानांपरः प्रभुः कालोपियत्रनप्रभुः तत्रकुतोनुदेवाः प्रभवेयुः देवानियम्यानांतुजगतांप्राणिनांकावार्तेत्याह जगता-
मिति कुतोनुप्रभवंतीत्यपेक्षायांनिरुपाधित्वादित्याह नयत्रेति यद्वा जगत्कारणान्यपिनयस्यस्रष्टादोप्रभवंतीत्याह नयत्रेतिविकारोऽहंकारः १७ निरुपाधित्वंकुतइत्यत-
आह परमिति यद्यस्मात् अतत् आत्मव्यतिरिक्तंनेति नेतीत्येवमुत्स्रष्टुमिच्छवोदौरात्म्यंदेहाद्यात्मत्वंविसृज्य अर्हस्यपूज्यस्यश्रीविष्णोःपदम् पदेपदेक्षणेक्षणेहृदाउपगु
ह्यआश्लिष्य नान्यस्मिन्सौहृदंयेषांतथाभूताःसंतःतद्वैष्णवंपदमतएवपरम् सर्वतःश्रेष्ठमामनंतीत्यन्वयः १८ तस्मादित्थंब्रह्मत्वेनव्यवस्थितोमुनिरुपरमेत् तुशब्देनय-
दिप्रयास्यन्नितिवक्ष्यमाणात्सकामाद्विशेषउक्तः तमाह विज्ञायतेऽनेनेतिविज्ञानंशास्त्रं तेनजाताइदृक्ज्ञानंतस्यवीर्यंबलं तेनसुरंधिताःविहिंसिताःआशयाविषयवासनायस्य

मनःस्वबुद्ध्यामलयानियम्यक्षेत्रज्ञएतांनिनयेत्तमात्मनि आत्मानमात्मन्यवरुध्यधीरोलब्धोपशांतिर्विरमेतकृत्यात् १६ नयत्रकालोनिमि
षांपरःप्रभुःकुतोनुदेवाजगतांयईशिरे नयत्रसत्वंनरजस्तमश्चनवैविकारोनमहान्प्रधानम् १७ परंपदंवैष्णवमामनंतितद्यन्नेतिनेतीत्यतदुत्सि
सृक्षवः विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाहृदोपगुह्यार्हपदंपदेपदे १८ इत्थंमुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितोविज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयः स्वपार्ष्णिनापी
ड्यगुदंततोनिलंस्थानेषुषट्सून्नमयेज्जितक्लमः १९ नाभ्यांस्थितंहृद्यधिरोप्यतस्मादुदानगत्योरसितंनयेन्मुनिः ततोनुसंधायधियामनस्वीस्वता
लुमूलंशनकैर्नयेत २० तस्माद्भ्रुवोरंतरमुन्नयेतनिरुद्धसप्तायतनोऽनपेक्षः स्थित्वामुहूर्तार्धमकुंठदृष्टिर्निर्भिद्यमूर्धन्विसृजेत्परंगतः २१ यदि
प्रयास्यन्नृपपारमेष्ठ्यंवैहायसानामुतयद्विहारम् अष्टाधिपत्यंगुणसन्निवायेसहैवगच्छेन्मनसेंद्रियैश्च २२ योगेश्वराणांगतिमाहुरंतर्बहि-
स्त्रिलोक्याःपवनांतरात्मनाम् नकर्मभिस्तांगतिमाप्नुवंतिविद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् २३

स्यसः इदानींतस्यदेहत्यागप्रकारमाह स्वपार्ष्णिनापादमू
लेनगुदंमूलाधारमापीड्यनिरुध्य अनिलंप्राणमुन्नमयेत् ऊर्ध्वंनयेत् जितःक्लमोयेन षट्सुस्थानेषुनाभ्यादिषु १९ नाभ्यांमणिपूरकेस्थितंहृदि अनाहतचक्रेअधिरो
प्य उरसिकंठदधोदेशेस्थितेविशुद्धिचक्रे मनस्वीजितचित्तःस्वतालुमूलं तस्यैवचक्रस्याग्रदेशम् ततोबहुधागमनसंभवाच्छनकैरित्युक्तं २० तस्माद्भ्रुवोरंतरमाज्ञाचक्रं
निरुद्धानिश्रोत्रेनेत्रेनासिकेमुखंचेत्येवंसप्तायतनानिप्राणमार्गायेनसः अनपेक्षश्चेत्परंब्रह्मगतःसन् मूर्धन् मूर्धनिब्रह्मरंध्रेनिर्भिद्य देहमिंद्रियाणिचविसृजेत् २१ सद्योमु-
क्तिमुक्ता क्रम मुक्तिप्रकारमाह यदीतिदशभिः यदिपारमेष्ठ्यंपदंप्रयास्यन्भवति वैहायसानांखेचराणांसिद्धानां यद्विहारंक्रीडास्थानं कीदृशम् अष्टाधि
पत्यानि अणिमाद्यैश्वर्याणियस्मिन् तद्विप्रयास्यन् गुणसन्निवाये गुणसमुदायरूपेब्रह्मांडे सर्वत्रेत्यर्थः तर्हिदेहत्यागावसरेमनश्चेंद्रियाणिचनत्यजेत् किंतुतैः
सहैवतत्तल्लोकभोगार्थंगच्छेत् २२ यतःकर्मगतिवच्चयोगगतिःपरिच्छिन्नेत्याह योगेश्वराणांत्रिलोक्याअंतर्बहिश्च महर्लोकादिषुब्रह्मांडाद्बहिश्चगतिमाहुः अत्रहेतुः
पवनस्यांतःआत्मालिंगशरीरंयेषामिति विद्याउपासना तपोभगवद्धर्मः योगोष्टांगः समाधिर्ज्ञानंतान्येभजंतितेषांयागतिस्ताम् २३

तामाह वैश्वानरमित्यष्टभिः विहायसा आकाशेन तत्रब्रह्मलोकपथेनगतःसन् प्रथमंवैश्वानरमग्न्यभिमानिनींदेवतांयाति केनोपायेन सुषुम्णयानाड्या सा चदेहाद्बहिरपि विततास्तीत्याह शोचिषाज्योतिर्मय्या विधूतः त्यक्तः कल्कोमलोयेनसः क्वाप्यसज्जमानइत्यर्थः उदस्तादुपरिष्टाद्वर्तमानम् हरेःसंबंधितारारूपंनारायणाधिष्ठितमित्यर्थः शैशुमारंचक्रम् पंचमस्कंधेवक्ष्यमाणंशिशुमाराश्रयंज्योतिश्चक्रम् चक्रस्थानि आदित्यादि ध्रुवांतानि पदानिप्रयातीत्यर्थः २४ तद्विष्णोः चक्रम् विश्वस्यनाभिंसूर्याद्याश्रयभूतम् आविष्टलिंगत्वान्नाभिशब्दस्यनपुंसकत्वम् अतिवर्त्य अतिक्रम्य परतःस्वर्गिणांगत्यभावादेकएवनिर्मलेनालिंगशरीरेणब्रह्मविदांस्थानमच्येनमस्कृतंमहर्लोकमुपैति यद्यस्मिन्विबुधाः महाकल्पायुषोभृग्वादयः २५ अथो अनंतरं कल्पांतेसविश्वंत्रैलोक्यमतिशयेनदह्यमानंनिरीक्ष्य तत्राप्यूष्मप्राप्तः यत्द्विपरार्द्धस्थायितत्पारमेष्ठ्यंपदंप्रति निर्यातिसिद्धेश्वरैर्जुष्टानिधिष्ण्यानिविमानानियस्मिन्तत् उडुनिश्चेष्ठ्यंसूचितम् २६ तदेवाहनयत्रेति आर्तिर्दुःखं उद्वेगोभयं किंतु चित्ततोहेतोः यद्दुःखमदःकृतेतदेकंविना तत्कुतोभवति अनिदंविदामिदंभगवतोध्यानमजानतां प्राणिनांदुरंतदुःखायःप्रभवोजन्मतस्यान्वनुदर्शनात् तेषांकृपयायद्वा चित्ततोऽदोमनःपीडेतियत् तद्विनाकुतश्चिदपियत्रशोकादयोनसंतीतितत्रब्रह्मलोकंगतानांत्रिविधागतिः येपुण्योत्कर्षेणगताः तेकल्पांतरेपुण्यतारतम्येनाधिकारिकाभवंति येतुहिरण्यगर्भाद्युपासनाबलेनगताः तेब्रह्मणासहमुच्यंते ये

वैश्वानरंयातिविहायसागतःसुषुम्णयाब्रह्मपथेनशोचिषा विधूतकल्कोथहरेरुदस्तात्प्रयातिचक्रंनृपशैशुमारम् २४ तद्विश्वनाभिंत्वतिवर्त्यविष्णोरणीयसाविरजेनात्मनैकः नमस्कृतंब्रह्मविदामुपैतिकल्पायुषोयद्विबुधारमंते २५ अथोअनंतस्यमुखानलेन दंदह्यमानंसनिरीक्ष्यविश्वम् निर्यातिसिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यंयद्द्वैपरार्ध्यंतदुपारमेष्ठ्यम् २६ नयत्रशोकोनजरा नमृत्युर्नार्तिर्नचोद्वेगऋतेकुतश्चित यच्चित्ततोदःकृपयाऽनिदंविदांदुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनात् २७ ततोविशेषंप्रतिपद्यनिर्भयस्तेनात्मनापोऽनलमूर्तिरत्वरन् ज्योतिर्मयोवायुमुपेत्यकालेवाय्वात्मनाखंबृहदात्मलिंगम् २८ घ्राणेनगंधंरसनेनवैरसंरूपंतुदृष्ट्याश्वसनंत्वचैव श्रोत्रेणचोपेत्यनभोगुणत्वंप्राणेनचाकूतिमुपैति योगी २९

तुभगवदुपासकाः तेस्वेच्छयाब्रह्मांडंभित्वावैष्णवंपदमारुहंति २७ तत्रप्रस्तुतस्यभगवद्भक्तस्य ब्रह्मांडभेदनप्रकारमाह ततइत्यादिना तत्रेयंप्रक्रिया ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतेःकेनचिदंशेनमहत्तत्वंभवति तस्यांशेनाहंकारः तस्यांशेनशब्दतन्मात्रद्वारानभः तस्यांशेनस्पर्शतन्मात्रद्वारावायुः तस्यांशेन रूपतन्मात्रद्वारातेजः तस्यांशेनरसतन्मात्रद्वारा आपः तदंशेनगंधतन्मात्रद्वारापृथ्वी तैश्चमिलितैश्चतुर्दशभुवनात्मकंविराट्शरीरं तस्यचपंचाशत्कोटियोजनविशालस्यपृथिव्यंडकटाहविशेषशब्दवाच्या कोटियोजनविशालंप्रथमावरणम् पंचाशत्कोटियोजनविशालमित्येके ततश्चाबादीनांयेपरिणताअंशाः तान्येवोत्तरोत्तरदशगुणान्यावरणानि अष्टमंतुप्रकृत्यावरणंव्यापकमेव तदेवंस्थितेपृथिव्याद्यावरणभेदप्रकारःकथ्यते ततोविशेषंप्रतिपद्यलिंगदेहेनपृथिव्यात्मतांप्राप्येत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् निर्भयः कथंयास्यामीतिशंकाशून्यः तेनात्मनापृथिवीरूपेणतन्निरंतरा अपःप्रतिपद्य अत्वरन् त्वरामकुर्वन् तत्तदात्मत्वेनक्लेददाहादिशंकाभावाद्यथेष्टंभोगान्भुंजानइत्यर्थः एवंज्योतिर्मयःसन् कालेभोगावसानेबृहदात्मनोलिंगंपरमात्ममूर्तित्वेनोपासनेप्रवृत्तम् यद्वा षेदशब्दात्मनातस्यप्रमापकमिति २८ इंद्रियार्थानांभूतसूक्ष्माणामतिक्रममाह घ्राणेनाधिष्ठितेनगंधमुपेत्य श्वसनंस्पर्शं नभोगुणत्वंशब्दात्मतां प्राणेनतत्तत्कर्मेंद्रियेण आकूतिंतत्तत्क्रियाम् २९ श्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५

तदेवंस्थूलसूक्ष्मभूतानिक्रममुक्त्वा तदावरणभूताहंकाराख्यामहदादिप्राप्तिमाह सयोगीविकार्यंसंसाद्यविज्ञानतत्त्वंयाति विविधंकार्यमस्यास्तीतिविकार्योऽहंकारः सत्रिविधः तामसोराजसः
सात्विकइति तत्रतामसाज्जडानिभूतसूक्ष्माणिजायंते राजसाद्बहिर्मुखानिदशेंद्रियाणि सात्विकान्मनइंद्रियदेवताश्च तेषांलयश्चतत्तदहंकारे तत्रभूतसूक्ष्माणामिंद्रियाणांचसन्नि
कर्षंलयस्थानं तामसंराजसंचमनोमयंदेवमयंचसात्विकंप्राप्यगत्वा एवंगमनेनतेनाहंकारेण सहविज्ञानतत्त्वंमहत्तत्त्वंयाति ततःगुणानांसन्निरोधोलयोयस्मिन् तत्प्रधानंयाति
३० तेनात्मनाप्रधानरूपेणानंदमयःसन् उपाधीनामवसानेशांतमविकृतमानंदपरमात्मानमुपैति नविषज्जतेनावर्ततइत्यर्थः ३१ सृतीमार्गौ प्रकारावित्यर्थः हेनृप अनपेक्षोनिर्भि
द्यमूर्धन्यविसृजेत् परंगतइतियासद्योमुक्तिःसैकासृतिः यदिप्रयास्यन्नित्यादिनाक्रममुक्तिश्चद्वितीयासृतिः एतेसृतीवेदेनगीतेउक्ते नतुस्वोत्प्रेक्षिते तत्रयदासर्वेप्रमुच्यंतेकामा
येऽस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतेइतिसद्योमुक्तिः तेऽर्चिरभिसंभवंतीत्यादिनाक्रममुक्तिश्चवेदेनोक्ता यद्वा नकर्मभिस्तांगतिमाप्नुवंतीतिदक्षिणमार्गस्यापि
सूचितत्वादेतेसृतीइतिद्विवचनम् त्वयाभिपृष्टे यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नेनार्थान्मुक्तिविषयेहि अपिसृतीपृष्टेब्रूहि यद्वा विपर्ययमितिदक्षिणमार्गोऽप्यर्थात्पृष्टः एवंत्वयाचयेपृष्टे-
एतेसृतीइत्यन्वयः ३२ संतिसंसरतःपुंसोबहवोमोक्षमार्गास्तपोयोगादयःसमीचीनस्त्वयमेवेत्याह नहीति यतोनुष्ठिताद्भक्तियोगोभवेत् अतोन्यःशिवःसुखरूपोनिर्विघ्नः

सभूतसूक्ष्मेंद्रियसन्निकर्षंमनोमयंदेवमयंविकार्यम् संसाद्यगत्यासहतेनयातिविज्ञानतत्त्वंगुणसन्निरोधम् ३० तेनात्मनात्मानमुपैतिशां
तमानंदमानंदमयोऽवसाने एतांगतिंभागवतींगतोयःसवैपुनर्नेहविषज्जतेऽङ्ग ३१ एतेसृतीतेनृपवेदगीतेत्वयाभिपृष्टेहसनातनेच यवैपुरा
ब्रह्मणआहतुष्टआराधितोभगवान्वासुदेवः ३२ नह्यतोऽन्यःशिवःपंथाविशतःसंसृताविह वासुदेवेभगवतिभक्तियोगोयतोभवेत् ३३ भगवान्
ब्रह्मकार्त्स्न्येनत्रिरन्वीक्ष्यमनीषया तदध्यवस्यत्कूटस्थोरतिरात्मन्यतोभवेत् ३४ भगवान्सर्वभूतेषुलक्षितःस्वात्मनाहरिः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा
लक्षणैरनुमापकैः ३५ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्हरिःसर्वत्रसर्वदा श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्मर्तव्योभगवान्नृणाम् ३६ पिबंतियेभगवतआत्मनःसतां
कथामृतंश्रवणपुटेषुसंभृतम् पुनंतितेविषयविदूषिताशयंव्रजंतितच्चरणसरोरुहांतिकम् ३७ इ० भा० द्वि० पुरुषसंस्थावर्णनंनामद्वितीयोऽध्या
यः २ श्रीशुकउवाच एवमेतन्निगदितंपृष्टवान्यद्भवान्मम नृणांयन्म्रियमाणानांमनुष्येषुमनीषिणाम् १

श्चनास्त्येव ३३ कुतएतदतआह भग-
वान्ब्रह्मा कूटस्थःनिर्विकारःएकाग्रचित्तःसन्नित्यर्थः त्रिस्त्रीन्वारान् कार्त्स्न्येन साकल्येनब्रह्मवेदमन्वीक्ष्यविचार्य यतआत्मनिहरौरतिर्भवेत् तदेवमनीषया अध्यवस्यत् निश्चि
तवान् ३४ नन्वनुभूतेऽर्थेरतिर्भवति अननुभूतेतुभगवतिकथंरतिःस्यात्तत्राह भगवान्लक्षितःदृष्टः कथम् स्वात्मनाक्षेत्रज्ञांतर्यामितयाकैर्दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिः तदेवद्वेधादर्शयति दृश्या
नांजडानांदर्शनंस्वप्रकाशंद्रष्टारंविनानघटतइत्यनुपपत्तिमुखेन लक्षणैःस्वप्रकाशांतर्यामिलक्षणैः तथाबुद्ध्यादीनिकर्तृप्रयोज्यानि करणत्वात् वास्यादिवत् इतिव्याप्तिमुखेनानुमा
पकैःस्वतंत्रश्चकर्तेत्येवमीश्वरसिद्धिः ३५ यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नोत्तरमुपसंहरति तस्मादिति ३६ श्रवणादिफलमभिनयेनाह पिबंतीति सतामात्मनः आत्मत्वेनप्रकाशमानस्यक
थैवामृतं विषयैर्विदूषितंमलिनीकृतमाशयंपुनंतिशोधयंति तस्यचरणपद्मांतिकंश्रीविष्णुपदंव्रजंति ३७ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ तृतीयेविष्णुभक्तेरुक्त
वैशिष्ट्यंश्रृण्वतोमुनेः भक्त्युद्रेकेणतत्कर्मश्रवणादरईर्यते १ इदानीमन्यदेवताभजनस्यापिपुत्रादिभजनवदेवतुच्छफलत्वेनहेयत्वंवक्तुंपूर्वोक्तमनुवदति एवमिति ममेतिमां कदाचि
दैवयोगेनमनुष्यत्वंप्राप्तेषुजीवेषुयेमनीषिणस्तेषांतत्रापियेम्रियमाणास्तेषांविशेषतएवमेतद्धरिकथाश्रवणादिकंनिगदितंविहितमित्यर्थः १ ७ ७ ७

ब्रह्मणस्पतिम् वेदस्पतिं ब्रह्माणं इंद्रियपाटवकामस्त्विंद्रम् प्रजाकामः प्रजापतीन् दक्षादीन् २ मायां दुर्गां विभावसुमग्निं वसुकामः धनार्थी वीर्यप्रभावस्तत्कामो वीर्यवान् सन् रुद्रान् यजेत ३ अन्नाद्यं भोज्यं भक्ष्यं च अदितेः सुतान् द्वादशादित्यान् विशां देशस्थप्रजानां स्वाधीनतामिच्छन् साध्यान् यजेत् ४ इलां पृथ्वीम् प्रतिष्ठां स्थानादप्रच्युतिम् रोदसी द्यावाभूमी ५ अप्सरा स्त्रीसो उर्वशी च नाम् ६ यज्ञ यज्ञोपाधिविष्णु कोशो वसुसंचयः वसुकाम इत्यत्र धनमात्रमिति भेदः दांपत्यमन्योन्यप्रीतिस्तदेवार्थो यस्य सः ७ धर्मार्थः धर्मकामः उत्तमश्लोकोपाधिविष्णुम् तंतुं तन्वन् संतानवृद्धिमन्विच्छन् रक्षा बाधानिवृत्तिः तत्कामः पुण्यजनान् यक्षान् ओजो बलं तत्कामो मरुद्गणान् देवान् ८ राज्यं राजत्वं तत्कामो मनून् देवान् मन्वंतरपालान् राज्ञः कर्म राज्यम् तत्कामो विश्वान्देवान् इति विशेषः अभिचरन् शत्रुमरणमिच्छन् निर्ऋतिं राक्षसम् कामकामः भोगेच्छुः अकामः वैराग्यकामः पुरुषं परं प्रकृतिव्यतिरेकोपाधिमीश्वरम् ९ अकामः एकांतभक्तः उक्तानुक्तसर्वकामो वा पुरुषं पूर्णं निरुपाधिम् १० पूर्वोक्तनानादेवतायजनस्यापि संयोगपृ-

ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम् इंद्रमिंद्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन् २ देवीं मायां तु श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुम् वसुकामो वसून् रुद्रान् वीर्यकामोऽथ वीर्यवान् ३ अन्नाद्यकामस्त्वदितिं स्वर्गकामोऽदितेः सुतान् विश्वान्देवान् राज्यकामः साध्यान् संसाधको विशाम् ४ आयुःकामोऽश्विनौ देवौ पुष्टिकाम इलां यजेत् प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ५ रूपाभिकामो गंधर्वान् स्त्रीकामोऽप्सर उर्वशीम् आधिपत्यकामः सर्वेषां यजेत परमेष्ठिनम् ६ यज्ञं यजेद्यशस्कामः कोशकामः प्रचेतसम् विद्याकामस्तु गिरिशं दांपत्यार्थ उमां सतीम् ७ धर्मार्थ उत्तमश्लोकं तंतुं तन्वन् पितॄन् यजेत् रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो मरुद्गणान् ८ राज्यकामो मनून्देवान्निर्ऋतिं त्वभिचरन्यजेत् कामकामो यजेत्सोमम् अकामः पुरुषं परम् ९ अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् १० एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसंगतः ११ ज्ञानं यदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसाद उत यत्र गुणेष्वसंगः कैवल्यसंमतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् १२ शौनक उवाच इत्यभिव्याहृतं राजा निशम्य भरतर्षभः किमन्यत्पृष्टवान्भूयो वैयासकिमृषिं कविम् १३ एतच्छुश्रूषतां विद्वन् सूत नोऽर्हसि भाषितुम् कथा हरिकथोदर्काः सतां स्युः सदसि ध्रुवम् १४ स वै भागवतो राजा पांडवेयो महारथः बालक्रीडनकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां य आददे १५ वैयासकिश्च भगवान्वासुदेवपरायणः उरुगायगुणोदाराः सतां स्युर्हि समागमे १६

यत्केन भक्तियोगफलत्वमाह एतावानिति इंद्रादीनपि यजताम् इह तत्तद्यजनेन भागवतानां संगतो भगवत्यचलो भावो भक्तिर्भवतीति यत् एतावानेव निःश्रेयसस्य परमपुरुषार्थस्योदयो लाभः अन्यत्तु सर्वं तुच्छमित्यर्थः ११ भागवतसंगत इत्यनेन सूचितां हरिकथारतिं स्तौति ज्ञानमिति यत्यासु कथासु ज्ञानं भवति कीदृशम् आसर्वतः प्रतिनिवृत्तमुपरतं गुणोर्मीणां रागादीनां चक्रं समूहो यस्मात्तत् उत अनंतरं तद्धेतुरात्मप्रसादश्च यत्र यासु मनः प्रसादहेतुर्गुणेषु विषयेषु असंगो वैराग्यं च उभयत्रेति पाठे इहामुत्र च गुणेष्वसंगः कैवल्यमित्येव संमतः पंथा यो भक्तियोगः निर्वृतः श्रवणसुखेन अन्यत्रानिर्वृत इति वा तासु हरिकथासु को रतिं न कुर्यात् १२ अभिव्याहृतमुक्तम् ऋषिं परब्रह्मदर्शिनम् कविं शब्दब्रह्मनिष्णातम् १३ श्रवणेच्छायां हेतुः हरिकथा एव उदर्कः उत्तरफलं यासु ताः कथाः सतां भागवतानां सदसि सभायां स्युः १४ एतत्प्रपंचयति स वा इति द्वाभ्याम् कृष्णपूजादिरूपां क्रीडां यः स्वीकृतवान् १५ उरुगायस्य गुणैरुदाराः महत्यः कथाः स्युः १६ श्रीगोपीजनवल्लभाय श्रीकृष्णाय नमः ५ ५ ५ ५

किंच सूर्यैवक्षीयमाणमायुर्हरिकथया सफलं कुर्वित्याशयेनाहत्रिभिः आयुरिति असौ सूर्यः उद्यन् उद्गच्छन् अस्तमदर्शनं च यन् गच्छन् यन् येन क्षणो नीतः तस्य आयुः ऋतेवर्जयित्वा इत्थंवहरति १७ ननु जीवनमेव तेषामायुषः फलमास्तितत्राह तरवइति ननु तेषां श्वासो नास्तितर्हि भस्त्राः चर्मकोशाः ननु तासामाहारादिकं नास्तितत्राह नखादंतिनाश्नंति न मेहंति रेतः सेकं मैथुनं न कुर्वंतिकिम् उत अपि नराकारं पशुं मत्वाह अपरेइति १८ तदेवाह श्वादिभिः संस्तुतः सदृशो निरूपितः यस्यकर्णपथं कदाचिदपिनागतः सः अवज्ञास्पदत्वात् श्वाभिः कश्मलविषयासक्तत्वात् विड्वराहैर्ग्रामसूकरैः कंटकवदुःखदविषयासक्तत्वात् उष्ट्रैः भारवाहित्वात् खरैरस्तुत्यइत्यर्थः १९ तस्यांगानिचनिष्फलानीत्याह बिले इतिपंचभिः बतेतिखेदे नशृण्वतः अशृण्वतोनरस्ययेकर्णपुटे तेबिले श्वभ्ररंध्रे नचेदुपगायतितस्याजिह्वा असतीदुष्टा दर्दुरीभेकस्तदीयाजिह्वेव २० पट्टवस्त्रोष्णीषेणकिरीटेनचजुष्टमपिशिरोयदिननमेत् तर्हिकेवलंभारएव शवोमृतकस्तत्करतुल्योलसतीकांचनकंकणेययोस्तौ अथयर्थेवाशब्दः २१ येनयनेविष्णोर्मूर्तिर्ननिरीक्षितेते बर्हायितेमयू

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ तस्यर्ते यत्क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तया १७ तरवः किं न जीवंति भस्त्राः किं न श्वसंत्युत न खादंति न मेहंति किं ग्रामपशवोऽपरे १८ श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः १९ बिले बतोरुक्रमविक्रमान्ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य जिह्वासती दार्दुरिकेव सूत न चोपगायत्युरुगायगाथाः २० भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगं न नमेन्मुकुंदं शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्कांचनकंकणौ वा २१ बर्हायिते ते नयने नराणां लिंगानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ २२ जीवंछवो भागवतांघ्रिरेणुं न जातु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु न वेद गंधम् २३ तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः २४ अथाभिधेह्यंग मनोनुकूलं प्रभाषसे भागवतप्रधानः यदाह वैयासकिरात्मविद्याविशारदो नृपतिं साधु पृष्टः २५ इतिश्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३ सूत उवाच वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः उपधार्य मतिं कृष्णे औत्तरेयः सतीं व्यधात् १ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु राज्ये चाविकले नित्यं विरूढां ममतां जहौ २ पप्रच्छ चेममेवार्थं यन्मां पृच्छथ सत्तमाः कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्दधानो महामनाः ३ संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म त्रैवर्गिकं च यत् वासुदेवे भगवति आत्मभावं दृढं गतः ४

रपिच्छनेत्रतुल्ये द्रुमवज्जन्मभजत इतितथावृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः २२ नाभिलभेत अभितो न स्पृशेत् न धारयेत् श्रीविष्णुपद्याः श्रीविष्णुपदलग्नायाः न वेदेति अवघ्रायनाभिनंदेदित्यर्थः २३ अश्मवत्सारो बलं काठिन्यं यस्य विक्रियालक्षणमाह अथेति गात्ररुहेषु रोमसु हर्षः उद्गमः २४ यस्मादभक्तस्य सर्वमेतद्व्यर्थम् मनसोऽनुकूलं प्रियं ब्रूषे अथ अतः साधु पृष्टः सन् वैयासकिर्नृपतिं प्रतियदाह तदभिधेहीति २५ इति द्वितीयस्कंधे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ३ तुर्ये परिक्षिता पृष्टं सृष्ट्यादि हरिचेष्टितम् शुकेन ब्रह्मतत्पुत्रसंवादेनोपवर्ण्यते १ राज्ञः प्रश्नं कथयितुं तस्य प्राक्तनीं स्थितिमाह चतुर्भिः वैयासकेः शुकस्य इति एवंभूतम् आत्मनस्तत्त्वस्य निश्चयो यस्मात् तद्वचः उपधार्य आकलय्य सतीं कृष्ण एव सेव्यो नान्य इत्येवंभूताम् १ आत्मा देहः पशवो गजादयः २ इममेवार्थं हरिलीलालक्षणम् ३ संस्थां मृत्युम् त्रैवर्गिकं धर्मार्थकामप्रधानं संन्यस्य त्यक्त्वा आत्मभावं परप्रेम्णा भगवदात्मत्वं गतः प्राप्तः सन् प्रपच्छ ४

मह्यंममतमो॰ज्ञानंविशीर्यते नश्यति तवकथयतः सतः अतः समीचीनम् ५ पुनश्चवेदितुमिच्छामि इदंदुर्विभाव्यमवितर्क्यंविश्वंयथासृजति ६ गोपायति पालयति सं यच्छते संहरते पुरुशक्तिः बहुशक्तिमान्क्रीडन्यथाकरोति आत्मानंब्रह्मादिरूपिणंक्रीडयान्विकरोतिविविधंकरोति ७ ८ एकःपुरुषरूपेणयुगपत् जन्मभिः ब्रह्माद्यवतारैःक्रम शोवायथाप्रकृतेर्गुणान्गृह्णाति ९ विचिकित्सितंसंदिग्धं शाब्देब्रह्मणिविचारेणानिष्णातः परस्मिन्ननुभवेन १० उपामंत्रितः प्रार्थितः प्रचक्रमे देवतागुरुनमस्कारादिरूप सुपक्रमं कृतवानित्यर्थः ११ तदेवाह त्रयोदशभिः परस्मैसर्वोत्तमाय तत्रहेतुः भूयसे अपरिमितमाहिम्ने तद्दर्शयति सतः प्रपंचस्यउद्भवादिषुनिमित्तभूतयालीलयागृहीतं ब्रह्मादिरूपेणरजआदिशक्तित्रितयंयेनतस्मै अंतर्भवाय अंतर्यामिणे अतएवसर्वांतरत्वादनुपलक्ष्यंवर्त्मयस्य १२ विचित्रफलदातृत्वमनुस्मरन् प्रणमति भूयःपुनश्चनमः सतांधर्मवर्तिनांवृजिनच्छिदेदुःखहंत्रे असतामधर्मशीलानामसंभवाय अनुद्भवहेतवे अखिलसत्वमूर्तयेतत्तद्देवतादिरूपेणतत्तत्फलदायेत्यर्थः समग्रसत्वमूर्तयइतिवा पुन

राजोवाच समीचीनंवचोब्रह्मन्सर्वज्ञस्यतवानघ तमोविशीर्यतेमह्यंहरेःकथयतःकथाम् ५ भूयएवविवित्सामिभगवानात्ममायया यथे दंसृजतेविश्वंदुर्विभाव्यमधीश्वरैः ६ यथागोपायतिविश्वंयथासंयच्छतेपुनः यांयांशक्तिमुपाश्रित्यपुरुशक्तिःपरःपुमान आत्मानंक्रीडयन्क्रीडं करोतिविकरोतिच ७ नूनंभगवतोब्रह्मन्हरेरद्भुतकर्मणः दुर्विभाव्यमिवाभातिकविभिश्चापिचेष्टितम् ८ यथागुणांस्तुप्रकृतेर्युगपत्क्रमशोपिवा बिभर्तिभूरिशस्त्वेकःकुर्वन्कर्माणिजन्मभिः ९ विचिकित्सितमेतन्मेब्रवीतुभगवान्यथा शाब्देब्रह्मणिनिष्णातःपरस्मिंश्चभवान्खलु १० सूतउ वाच इत्युपामंत्रितोराज्ञागुणानुकथनेहरेः हृषीकेशमनुस्मृत्यप्रतिवक्तुंप्रचक्रमे ११ श्रीशुकउवाच नमःपरस्मैपुरुषायभूयसेसदुद्भव स्थाननिरोधलीलया गृहीतशक्तित्रितयायदेहिनामंतर्भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने १२ भूयोनमःसद्वृजिनच्छिदेसतामसंभवायाखिलसत्वमूर्तये पुं सांपुनःपारमहंस्यआश्रमेव्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे १३ नमोनमस्तेऽस्त्वृषभायसात्वतांविदूरकाष्ठायमुहुःकुयोगिनाम् निरस्तसाम्यातिश येनराधसास्वधामनिब्रह्मणिरंस्यतेनमः १४ यत्कीर्तनंयत्स्मरणंयदीक्षणंयद्वंदनंयच्छ्रवणंयदर्हणम् लोकस्यसद्योविधुनोतिकल्मषंतस्मैसुभद्रश्र वसेनमोनमः १५ विचक्षणायच्चरणोपसादनात्संगंव्युदस्योभयतोंतरात्मनः विंदंतिहिब्रह्मगतिंगतक्लमास्तस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १६ तपस्विनोदानपरायशस्विनोमनस्विनोमंत्रविदःसुमंगलाः क्षेमंनविंदंतिविनायदर्पणंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १७

रपिपूर्वोक्तोभयवैलक्षण्यमाह पारमहंस्येप्रत्यक्निष्ठारूपे आश्रमेव्यवस्थितानांपुंसामनुमृग्यमतन्निरसनेनपुनः पुनर्मृग्यंयदात्मतत्त्वंतस्यदाशुषेदात्रे १३ सात्वतांभ क्तानामृषभायपालकाय कुयोगिनांभक्तिहीनानांविदूराकाष्ठादिगपियस्य दुर्ज्ञेयायेत्यर्थः तदेवंवैषम्यप्रतीतावपिनिर्दोषत्वायाचिंत्यमैश्वर्यमाह निरस्तंसाम्यमतिशयश्चयस्य यदपेक्षया अन्यस्यसाम्यमतिशयश्चनास्ति तेनराधसाऐश्वर्येणस्वधामनिस्वस्वरूपे ब्रह्मणिरममाणाय १४ सर्वसाधनेभ्योभक्तेःश्रैष्ठ्यमनुस्मरन् प्रणमति यत्कीर्तनमितिद्वा भ्याम् अर्हणंपूजनम् सुभद्रंमंगलंश्रवोयशोयस्यतस्मै १५ विचक्षणाःविवेकिनः यस्यचरणयोरुपसादनात् उपसत्तेर्भजनात् अंतरात्मनोमनसः उभयत्रइहचपर त्रच संगंव्युदस्यनिरस्य गतक्लमाःप्रयासरहिताः १६ भक्तिशून्यानांसर्वसाधनवैफल्यंदर्शयन्नमति तपस्विनइति मनस्विनोयोगिनः सुमंगलाःसदाचाराः यस्मिन्नर्पणंवि ना सुभद्रश्रवसइत्यस्यावृत्तिर्यशःश्रवणादेः प्राधान्यज्ञापनाय १७ श्रीगोपीजनवल्लभायश्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५

भक्तेः परमशुद्धिहेतुत्वं दर्शयन्नाह किरातादय इति ये पापजातयः अन्ये च ये कर्मतः पापरूपास्ते यदुपाश्रयाः भागवताः तदाश्रयाः संतः शुध्यंति असंभावनाशंकां परिहरति प्रभविष्णवे प्रभवन
शीलायेति १८ सर्वोपास्यत्वमनुस्मरन्प्रार्थयते सएष इति आत्मवतां धीराणामात्मा आत्मत्वेनोपास्य इत्यर्थः त्रयीमयत्वादिविशेषणैस्तत्तन्मार्गेणोपास्यत्वं विवक्षितं गतव्यलीकैर्निष्क-
पटैर्भक्तैर्वितर्क्यमत्याश्चर्येण वीक्षणीयं लिंगं मूर्तिर्यस्य सः प्रसीदतु १९ सर्वपालकत्वमनुस्मरन्नाह श्रिय इति गतिश्च सर्वापत्सुरक्षकः २० ज्ञानप्रदत्वमनुस्मरन्नाह यदंघ्रीति द्वा
भ्याम् यस्यांघ्रेरनुध्यानमेव समाधिस्तेन धौतया शोधितया यथारुचं रुच्यनुसारेण सगुणनिर्गुणादिभेदैः यद्वा रुक्प्रतिभा यथामतीत्यर्थः २१ किंच पुरा कल्पादौ अजस्य हृदि सतीं
सृष्टिविषयां स्मृतिं वितन्वता येन प्रचोदिता सती सरस्वती तस्य मुखतः किल प्रादुर्भूता स्वानि लक्षणानि शिक्षाकल्पादीनि यस्याः सा ऋषीणां ज्ञानप्रदानामृषभः श्रेष्ठः २२ इदानीं स्ववाचं श्रो
तृजनान्ह्लादिनीं शृंगारकरुणादिशोभां प्रार्थयते भूतैरिति समे वचांसि अलंकृषीष्ट अलंकरोतु अन्यस्य वचसामन्येनालंकारासंभवमाशंक्य तस्यांतर्यामितामाविष्करोति यो महद्भिर्भूतै
रिमाः पुरः शरीराणि सृष्ट्वा अमूषु पूर्षु अंतर्यामितया शेते वसति अत्र पुरुषसमाख्यां प्रमाणयति यद्यस्मात्पुरुष इति अतएव यः एकादशेंद्रियपंचभूतरूपान् षोडशगुणान्कलाः भुंक्ते प्र-

किरातहूणांध्रपुलिंदपुल्कसा आभीरकंकायवनाः खसादयः येऽन्ये च पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुध्यंति तस्मै प्रभविष्णवे नमः १८ सएष आत्मात्मवता-
मधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितर्क्यलिंगो भगवान्प्रसीदताम् १९ श्रियःपतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्धियांपतिर्लो
कपतिर्धरापतिः पतिर्गतिश्चांधकवृष्णिसात्वतां प्रसीदतां मे भगवान्सतांपतिः २० यदंघ्र्यनुध्यानसमाधिधौतया धियानुपश्यंति हि तत्त्वमात्मनः वदं
ति चैतत्कवयो यथारुचं स मे मुकुंदो भगवान्प्रसीदतां २१ प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलास्यतः
स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदतां २२ भूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो विभुर्निर्माय शेते यदमूषु पूरुषः भुंक्ते गुणान्षोडश षोडशात्मकः सोऽलंकृषीष्ट भगवान्वचां
सि मे २३ नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखांबुरुहासवम् २४ एतदेवात्मभू राजन्नारदाय विपृच्छते वेदगर्भोऽभ्यधा
त्साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः २५ इतिश्रीभागवते द्वि० चतुर्थोऽध्यायः ४ नारद उवाच देवदेव नमस्तेऽस्तु भूतभावन पूर्वज तद्विजानी
हि यज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् १ यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो यत्संस्थं यत्परं यच्च तत्तत्त्वं वद तत्त्वतः २ सर्वं ह्येतद्भवान्वेद भूतभव्यभ-
वत्प्रभुः करामलकवद्विश्वं विज्ञानावसितं तव ३

काशयति पालयतीति वा तदा त्वात्मनेपदमार्षम् अत्र हेतुः यतः षोडशानामात्मा चेतयिता स्वार्थेकः नत्वन्नजीव
त्वमुच्यते प्रार्थनाविरोधात् २३ श्रीव्यासं नमस्करोति नम इति सौम्याः भक्ताः यस्य मुखांबुरुहे आसवं मकरंदरूपम् २४ इदानीं प्रश्नोत्तरतया ब्रह्मनारदसंवादं प्रस्तौति एतदि
ति उत्पत्तिसमय एव वेदा गर्भे यस्य साक्षाद्धरिर्यदाह २५ इतिद्वितीयस्कंधे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमे नारदेनाथ पृष्टः सृष्ट्यादि वर्ण्यते हरेर्लीलां विराट्
सृष्टिं कालकर्मादिशक्तिभिः १ नारदाय विपृच्छते वेदगर्भोऽभ्यधादित्युक्तं तत्र नारदप्रश्नमाह देवदेवेति हे भूतभावन अतएव सर्वेषां पूर्वज अनादे ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं तत्सा
धनं यत्तद्विजानीहि विशेषेण ज्ञापयेत्यर्थः कथंभूतम् आत्मतत्त्वं नितरां दृश्यते येन तत् १ उपलक्षणभूतं विश्वमेवात्मज्ञानसाधनमतस्तद्विशेषं पृच्छति यद्रूपं येन रूप्यते प्रका
श्यते यदधिष्ठानं यदाश्रयम् यतः येन सृष्टम् यत्संस्थं यस्मिन् लीयते यत्परं यदधीनम् यच्चेति यदात्मकम् स्वतः सत्कारणतो वेत्यर्थः तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं तत्त्वतो वद २ न जानामी
ति न वक्तव्यमित्याह सर्वमिति भूतं जातम् भव्यं जनिष्यमाणम् भवज्जायमानम् तेषां प्रभुः यतः अतो विशिष्टेन ज्ञानेनावसितं निश्चितम् ३

आत्मानमिदम् आदौ तावत्त्वामेव कथयेत्याह यतो विज्ञान स्पकस्तव विज्ञानद इत्यर्थः यदाधारः कस्तवाश्रयः यत्परः यदधीनः यदात्मकः यत्स्वरूपः ममतु त्वमेव स्वतंत्रः परमेश्वर इति बुद्धिः तदतपश्चरणेन तु परशंकया पृच्छामीत्याह सार्द्धैश्चतुर्भिः एकः असहायः ४ आत्मनि भावयसे पालयासि स्वयमेव पराभवमप्राप्नुवन् अक्लमः श्रमरहितः यथोर्णनाभिरात्मन एव शक्तिमवष्टभ्य सृजति न हि तत् ५ तस्मादहं तु अस्मिन्विश्वास्मिन् परमुत्तमम् अपरमधमम् समं मध्यमं च तत्रापि नाम मनुष्यादिरूपम् द्विपदत्वादि गुणः शुक्लत्वादि तैर्भाव्यं सामध्यम् तत्रापि सदसत् स्थूलं सूक्ष्मं च किंचिदप्यन्यतो न वेद किंतु त्वत्त एव सर्वं भवतीति मन्ये ६ स तथाविधोऽपि भवान् तपोऽचरदिति यत् तेन नोऽस्मान् खेदयसे मोहयसि यतः पराशंकामीश्वरांतराशंकां प्रयच्छसि ७ यथैवाहं त्वयाऽनुशासितः शिक्षितः सन् बुध्येबुध्येयं तथा विजानीहि विशेषेण ज्ञापय ८ प्रश्नमभिनंदति वत्सहेत्युत्र तवेदं विचिकित्सितं संदेहः तत्पूर्वकः प्रश्नोऽयं सम्यगित्यर्थः यतः कारुणिकस्य तवायं प्रश्नः अत्र हेतुः यत् यतः परधर्मे भगवद्वीर्यप्रकाशने प्रवर्तितोऽस्मि अतस्त्वं जिज्ञासुरपि मायि कृपामेव कृतवानित्यर्थः ९ ननु त्वमेव भगवानित्युक्तं मया एकः सृजसि भूतानीत्यादिना सत्यम् यथा मामीश्वरत्वेन प्रभाषसे तदपि तव भाषणं नात्यंतमनृतम् यतः कारणात् एतावत्प्रभावस्य भावः एतावत्त्वं मे अस्ति किंतु मत्तः परमीश्वरमविज्ञाय ब्रूषे अतः मादृश्यात्त्वेयं भ्रांतिः न तु बुद्धिपूर्वमनृतमित्यर्थः यत ईश्वरात् मम एतावत्त्वं तमविज्ञायेतीति वाऽन्वयः १० तर्हि कोऽसावीश्व

यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मकः एकः सृजसि भूतानि भूतैरेवात्ममायया ४ आत्मन्भावयसे तानि न पराभावयन्स्वयम् आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरिवाक्लमः ५ नाहं वेद परं ह्यस्मिन्नापरं न समं विभो नामरूपगुणैर्भाव्यं सदसत्किंचिदन्यतः ६ स भवानचरद्घोरं यत्तपः सुसमाहितः तेन खेदयसे नस्त्वं पराशंकां प्रयच्छसि ७ एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञ सकलेश्वर विजानीहि यथैवेदमहं बुध्येऽनुशासितः ८ ब्रह्मोवाच सम्यक्कारुणिकस्येदं वत्स ते विचिकित्सितम् यदहं चोदितः सौम्य भगवद्वीर्यदर्शने ९ नानृतं तव तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि भो अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे १० येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् यथार्कोऽग्निर्यथा सोमो यथर्क्षग्रहतारकाः ११ तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि यन्मायया दुर्जयया मां ब्रुवंति जगद्गुरुम् १२ विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया विमोहिता विकत्थंते ममाहमिति दुर्धियः १३ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः १४ नारायणपरा वेदा देवा नारायणांगजाः नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः १५

रइत्यपेक्षायां भक्त्या नमस्कुर्वन्नेव तं कथयति त्रिभिः येन स्वप्रकाशेन रोचितं प्रकाशितमेव प्रकाशयामि सृष्ट्याभिव्यक्तं करोमि यथाऽर्कादयश्चैतन्यप्रकाश्यमेव प्रकाशयंति यथा च श्रुतिः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति ११ तस्मै नमो धीमहि यस्य मायया विमोहिताः संतो युष्मदादयो मां जगद्गुरुं जगत्कारणं वदंति तस्मै १२ यन्माययेति मायासंबंधोक्तेस्तस्याः दुर्जयत्वोक्तेश्च तस्यापि किमस्ति संसारः नैवेत्याह मत्कपटमसौ जानातीति यस्य दृष्टिपथे स्थातुं विलज्जमानयैव तस्मिन्स्वकार्यमकुर्वत्या अमुया मायया विमोहिता अस्मदादयो दुर्धियः अविद्यावृतज्ञाना एव केवलं विकत्थंते श्लाघंते अनेन यद्रूपमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति १३ तदेवं स्वस्मादन्यं परमेश्वरं निरूप्येदानीं यदधिष्ठानमित्यादि नव प्रश्नानां स एवाधिष्ठानादिकं सर्वमित्युत्तरं वक्तुं तद्व्यतिरेकेणान्यस्यासत्त्वमाह द्रव्यमिति द्रव्यं महाभूतानि उपादानरूपाणि कर्म जन्मनिमित्तं कालस्तत्क्षोभकः स्वभावस्तत्परिणामहेतुः जीवो भोक्ता वासुदेवात्परोऽन्योऽर्थो नास्ति कारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य १४ तत्प्रपंचयति द्वाभ्याम् नारायणः परः कारणं येषां ते अनेनैव शास्त्रयोनित्वप्रतिपादनेनेश्वरे प्रमाणं सर्वज्ञत्वादिकं चोक्तं देवाश्च तदंगाज्जाताः अतो न तद्व्यतिरिक्ताः लोकाः स्वर्गादयस्तदानंदांशाः मखास्तत्साधनभूताः १५

योगः प्राणायामादिः तपस्तत्साध्यं चित्तैकाग्र्यम् ज्ञानं तत्साध्यम् गतिस्तत्फलम् अनेनैव सर्वं तदधीनमित्युक्तम् १६ तर्हि त्वं किं करोषीत्यपेक्षायामाह तस्येति सृज्यमपि तेन सृष्टोऽहं
सृजामि ईक्षया कटाक्षेण तत्र हेतवः द्रष्टुरित्यादयः १७ ननु कुतोऽयं जीवेश्वरविभागः यतस्त्वं प्रेर्यः स च प्रेरकः स्यादित्यपेक्षायां जीवेश्वरविभागहेतुमाह त्रिभिः सत्त्वमिति निर्गुणस्या
पीश्वरस्यैते त्रयो गुणाः बध्नंतीत्युत्तरेणान्वयः कथंभूताः तेनैव स्वातंत्र्येण स्थित्याद्यर्थं मायया गृहीताः १८ वस्तुतः सर्वदा मुक्तमपि मायिनं मायाविषयं पुरुषं जीवं बध्नंति क्व कार्यम
धिभूतं कारणमध्यात्मं कर्ताधिदैवतं तेषां भावस्तत्त्वं तस्मिन् द्रव्यं महाभूतानि ज्ञानशब्देन देवताः क्रिया इंद्रियाणि तदाश्रयाः तेषां कारणभूताः तत्तदभिमानेन बध्नंति १९ अतः
स एष वश्यमायः एभिर्गुणैः लिंगैः जीवानामावरकैरुपाधिभिः सुष्ठु अलक्षिता गतिस्तत्त्वं यस्य सः स्वैर्भक्तैरेव लक्षिता गतिस्तत्त्वं यस्येति वा २० तस्य सृष्टिप्रकारमाह कालमिति क
र्म जीवादृष्टम् विबुभूषुः विविधं भवितुमिच्छन् २१ गुणानां व्यतिकरः क्षोभः साम्यत्यागः परिणामो रूपांतरापत्तिः पुरुषः ईश्वरस्तेनाधिष्ठितत्वं त्रयाणां विशेषणम् महतः महत्तत्त्व
स्य २२ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणात् विक्रियमाणात् तस्य च क्रियाज्ञानशक्तित्वात्त्रिगुणत्वेऽपि रजःसत्त्वाभ्यामुपबृंहितत्वम् अहंकारस्य त्वावरकत्वात्तमःप्रधानत्वम् अतएवाहंकारकार्ये

नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः १६ तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्ष
यैवाभिचोदितः १७ सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभोः १८ कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ब
ध्नंति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः १९ स एष भगवाँल्लिंगैस्त्रिभिरेभिरधोक्षजः स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन् सर्वेषां मम चेश्वरः २० कालं कर्म स्वभावं च माये
शो मायया स्वया आत्मन्यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे २१ कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् २२ म
हतस्तु विकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात् तमःप्रधानस्त्वभवद्द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः २३ सोऽहंकार इति प्रोक्तो विकुर्वन्समभूत्त्रिधा वैकारिकस्तैजसश्च ता
मसश्चेति यद्भिदा द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो २४ तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिंगं यद्द्रष्टृदृश्ययोः २५
नभसोऽथ विकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोऽनिलः परान्वयाच्छब्दवांश्च प्राण ओजः सहो बलम् २६ वायोरपि विकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः उदपद्यत तेजो वै रूपवत्स्प
र्शशब्दवत् २७ तेजसस्तु विकुर्वाणादासीदंभो रसात्मकम् रूपवत्स्पर्शवच्चांभो घोषवच्च परान्वयात् २८ विशेषस्तु विकुर्वाणादंभसो गंधवानभूत् परान्वयाद्र
सस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः २९

षु तामससमाकाशादिकं बहुराजसं सात्त्विकं चाल्पम् एवं तदुपाधिकेषु जीवेष्वपि तथैव तामसाधिक्यम् २३ स च विकुर्वन् रूपांतरं गच्छन् त्रै
विध्यमेवाह वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसः यद्भिदा यस्य भेदः द्रव्यशक्तिरित्यादीनि प्रातिलोम्येन त्रयाणां लक्षणानि द्रव्यं महाभूताख्यं शक्तिर्यस्य क्रियास्विंद्रियेषु शक्तिर्यस्य
ज्ञानेषु देवेषु शक्तिर्यस्य हे प्रभो वोढुं शक्त २४ भूतादेरिति तामसस्य विशेषणम् ननु तामसात्प्रथमं शब्दो भवतीति प्रसिद्धम् सत्यम् स तु तस्य नभसो मात्रा सूक्ष्मं रूपम् गुणश्च असा
धारणः व्यावर्तको धर्मः शब्दद्वारा नभ उत्पद्यत इत्यर्थः एवमेव स्पर्शादिष्वपि द्रष्टव्यम् शब्दस्य लक्षणं लिंगमिति कुड्याद्यंतरितेन केनचिदुच्चैर्गजो गज इत्युक्ते योगजद्रष्टा यश्च तेन दृ
श्यो गजः तयोर्लिंगं बोधकं लिंगविशेषणत्वात् यच्छब्दस्य षंढत्वम् २५ परस्य नभसः कारणत्वेनान्वयाच्छब्दवांश्च वायुः तस्यैव लक्षणं प्राणो देहधारणम् ओजः सहो बलानि
इंद्रियमनःशरीराणां पाटवानि तेषां हेतुरित्यर्थः २६ स्वतो रूपवत्तेजः वायुनभसोः कारणभूतयोरन्वयात्स्पर्शशब्दवच्च एवमंभसः पृथिव्याश्च परान्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यम्
२७ घोषः शब्दः २८ विशेषः पृथ्वी पृथिव्याश्च परान्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यम् २९

श्रीगोपीजनवल्लभाय श्रीकृष्णाय नमः

मनःशब्देनैवतदधिष्ठाताचंद्रोऽपिद्रष्टव्यः अन्येचदशदेवावैकारिकाः सात्विकाहंकारकार्याः तानाह दिशश्चवातश्च अर्कश्च प्रचेताश्च अश्विनौच एतेपंचश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः वह्निश्चइंद्रश्चउपेंद्रश्चमित्रश्चकश्चप्रजापतिः एतेपंचवाक्पाणिपादपायूपस्थानामधिष्ठातारः ३० यतोज्ञानशक्तिः बुद्धिः क्रियाशक्तिः प्राणश्च तैजसाहंकारकार्यौ अतोज्ञानक्रियाविशेषरूपाणींद्रियाण्यपितैजसादभवन्नित्यर्थः तान्याह श्रोत्रमितिदोःपाणिः मेंढ्रमुपस्थः क्रमस्त्वत्रनाविवक्षितः ३१ एवंकारणसृष्टिमुक्त्वाकार्यसृष्टिमाह यदाएतेऽसंगताः अमीलिताआसन् अतएवयदा आयतनस्यशरीरस्यनिर्माणेनशेकुः ३२ तदासदसत्त्वंप्रधानगुणभावमुपादायस्वीकृत्य उभयंसमष्टिव्यष्ट्यात्मकंशरीरम् ३३ कालकर्मस्वभावानधिष्ठायास्थितः जीवयतीतिजीवः परमात्मा अजीवमचेतनम् अजीवयत् चेतयतिस्म ३४ निर्भिद्यपृथक्कृत्यस्थितइत्यर्थः ३५ तदवयवैर्लोकरचनामाह यस्येति कटिरिति ऊरुमूलयोः पश्चाद्भागः जघनंपुरोभागः अधःसप्तलोकान् अतलादीन् ऊर्ध्वंभूरादीन्सप्त ३६ वर्णानांततउत्पत्तिंदर्शयति पुरुषस्येति ब्रह्मब्राह्मणोमुखमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तम् बाहवइतिक्षत्रंक्षत्रियः ३७ इदानीमुपासनार्थंलोककल्पनाभेदान् दर्शयन्सप्तलोकपक्षमाहद्वाभ्याम् भूर्लोकःपातालमारभ्यपद्भ्यांकटिपर्यंता

वैकारिकान्मनोजज्ञेदेवावैकारिकादश दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नींद्रोपेंद्रमित्रकाः ३० तैजसात्तुविकुर्वाणादिंद्रियाणिदशाभवन् ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिर्बुद्धिःप्राणस्तुतैजसौ श्रोत्रंत्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपायवः ३१ यदैतेसंगताभावाभूतेंद्रियमनोगुणाः यदायतननिर्माणेनशेकुर्ब्रह्मवित्तम ३२ तदासंहत्यचान्योन्यंभगवच्छक्तिचोदिताः सदसत्त्वमुपादायचोभयंससृजुर्ह्यदः ३३ वर्षपूगसहस्रांतेतदंडमुदकेशयम् कालकर्मस्वभावस्थोजीवोजीवमजीवयत् ३४ सएवपुरुषस्तस्मादंडंनिर्भिद्यनिर्गतः सहस्रोर्वंघ्रिबाह्वक्षःसहस्राननशीर्षवान् ३५ यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयंतिमनीषिणः कट्यादिभिरधःसप्तसप्तोर्ध्वंजघनादिभिः ३६ पुरुषस्यमुखंब्रह्मक्षत्रमेतस्यबाहवः ऊर्वोर्वैश्योभगवतःपद्भ्यांशूद्रोऽभ्यजायत ३७ भूर्लोकःकल्पितःपद्भ्यांभुवर्लोकोऽस्यनाभितः हृदास्वर्लोकउरसामहर्लोकोमहात्मनः ३८ ग्रीवायांजनलोकश्चतपोलोकस्तनद्वयात् मूर्द्धभिःसत्यलोकस्तुब्रह्मलोकःसनातनः ३९ तत्कट्यांचातलंकॢप्तमूरुभ्यांवितलंविभोः जानुभ्यांसुतलंशुद्धंजंघाभ्यांतुतलातलम् ४० महातलंतुगुल्फाभ्यांप्रपदाभ्यांरसातलम् पातालंपादतलतइतिलोकमयःपुमान् ४१ भूर्लोकःकल्पितःपद्भ्यांभुवर्लोकोस्यनाभितः स्वर्लोकःकल्पितोमूर्ध्नाइतिवालोककल्पना ४२ इतिश्रीभा॰द्वि॰पंचमोऽध्यायः ५ ब्रह्मोवाच वाचांवह्नेर्मुखंक्षेत्रंछंदसांसप्तधातवः हव्यकव्यामृतान्नानांजिह्वासर्वरसस्यच १ सर्वासूनांचवायोश्चतन्नासेपरमायने आश्विनोरोषधीनांचघ्राणोमोदप्रमोदयोः २

भ्याम् ३८ स्तनद्वयादितिउपासनार्थत्वादूर्ध्वाधोभाववैपरीत्यंनदोषः यद्वास्तनतुशब्दंकुर्वद्यदोषद्वयंतस्मादित्यर्थः ब्रह्मलोकोवैकुंठस्थः सनातनोनित्यः नतुसृज्यप्रपंचांतर्वर्तीत्यर्थः ३९ इदानींचतुर्दशलोकपक्षंदर्शयति तत्रजघनादिभिर्भूरादयः पूर्वोक्ताएवसप्त कट्यादिभिरधःसप्तलोकानाह तत्कट्यामितिद्वाभ्यां शुद्धंहरिभक्तनिवासित्वात् ४० ४१ त्रिलोकपक्षमाह भूर्लोकःपातालादिसहितः ४२ इ॰भा॰द्वि॰ पंचमोऽध्यायः ५ षष्ठेविराड्विभूतिश्चप्रोक्ताध्यात्मादिभेदतः हरीकृतंचपूर्वोक्तंसर्वंपुरुषसूक्ततः १ इदानींवैराजस्यविभूतिःसप्रपंचमनुवर्ण्यते वाचामस्मदादिवागिंद्रियाणांतदधिष्ठातुर्वह्नेश्चतस्यमुखंक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् छंदसांगायत्र्यादीनांसप्तानांतस्यसप्तधातवः त्वगादयः क्षेत्रं हव्यंदेवानामन्नंकव्यंपितॄणां अमृतंतदुभयशेषोमनुष्याणां तेषामन्नानांसर्वरसस्यमधुरादेःषड्विधस्यचकारादस्मदादिरसनेंद्रियस्य तदधिष्ठातुर्वरुणस्यचैतस्यजिह्वा क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानं एवंसर्वत्रानुक्तमुन्नेयं १ सर्वासूनामस्मदादिप्राणानांतस्यनासेनासारंध्रेपरमायनेउत्तमक्षेत्रे मोदप्रमोदयोश्चसामान्यविशेषगंधयोर्घ्राणः घ्राणेंद्रियंपरमायनं २

रूपाणां तेजसां रूपप्रकाशानां च चक्षुरिंद्रियम् अक्षिणी नेत्रगोलके सर्वत्र षष्ठ्यंतानां प्रथमांतं क्षेत्रं द्रष्टव्यम् कर्णौ श्रोत्राधिष्ठाने श्रोत्रमिंद्रियम् तस्य गात्रं शरीरं वस्तूनां ये सारांशास्तेषां
भाजनं स्थानं ३ अस्य त्वक् स्पर्शस्य वायोश्चेत्यर्थः सर्वस्य मेधस्य यज्ञस्य उद्भिज्जजातीनां सर्ववृक्षाणां यैर्वृक्षैर्यज्ञः सम्यक् साधितः तेषामेव वा ४ केशा मेघानां क्षेत्रं पूर्वं तथोक्तेः
श्मश्रूणि विद्युताम् पादकरनखानि शिलालोहानामिति सादृश्याद्द्रष्टव्यम् क्षेमकर्मणां पालनकर्तॄणाम् ५ विक्रमः पादन्यासो भूरादिलोकानामास्पदमाश्रयः भूरादिशब्दानामव्ययत्वात्
षष्ठ्यलुक् क्षेमो लब्धरक्षणम् शरणं भयाद्रक्षणम् सर्वेषां कामानां वरस्य वरणस्यापि हरेरंघ्रिरास्पदम् ६ वीर्यस्य शुक्रस्याधिष्ठानम् उपस्थस्त्विंद्रियम् प्रजात्यानंदः संतानार्थः
संभोगस्तेन या निर्वृतिस्तापहानिस्तस्याः ७ परिमोक्षस्य मलत्यागस्य पायुरिंद्रियम् गुदः स्थानम् निर्ऋतेरलक्ष्म्याः ८ तमसोऽज्ञानस्य पश्चिमः पृष्ठभागः गोत्राणां गिरीणामस्थि
संघातः ९ अव्यक्तं प्रधानं रसः अन्नादिसारः सिंधवः समुद्रास्तेषां निधनस्य लयस्य उदरं पदं स्थानं विदितं ज्ञानिभिः मनसः अस्मदादिलिंगशरीरस्य १० तच्च त्वं च कुमाराणां सनकादी
नां भवस्य श्रीरुद्रस्य आत्मा चित्तं परमायनं ११ एवं तावत्परमेश्वराज्जातं विश्वं ततो न भिन्नं यथा कुंडलं स्वर्णान्न पृथक् स तु सर्वनियंता सर्वप्रकाशको नित्यमुक्त इत्यर्थादुक्तम् एतदे

रूपाणां तेजसां चक्षुर्दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी कर्णौ दिशां च तीर्थानां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः तद्गात्रं वस्तुसाराणां सौभगस्य च भाजनम् ३ त्वगस्य स्पर्शवा
योश्च सर्वमेधस्य चैव हि रोमाण्युद्भिज्जजातीनां यैर्वा यज्ञस्तु संभृतः ४ केशश्मश्रुनखान्यस्य शिलालोहाभ्रविद्युताम् बाहवो लोकपालानां प्रायशः
क्षेमकर्मणाम् ५ विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरण आस्पदम् ६ अपां वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः पुंसः
शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानंदनिर्वृतेः ७ पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद हिंसाया निर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतः ८ पराभूतेरधर्मस्य त-
मसश्चापि पश्चिमः नाड्यो नदनदीनां तु गोत्राणामस्थिसंहतिः ९ अव्यक्तरससिंधूनां भूतानां निधनस्य च उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदं १०
धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमाराणां भवस्य च विज्ञानस्य च सत्वस्य परस्यात्मा परायणम् ११ अहं भवान्भवश्चैव त इमे मुनयोऽग्रजाः सुरासुरनरा नागाः
खगा मृगसरीसृपाः १२ गंधर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणोरगाः पशवः पितरः सिद्धा विद्याध्राश्चारणा द्रुमाः १३ अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौक
सः ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडितः स्तनयित्नवः १४ सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् तेनेदमावृतं विश्वं वितस्तिमधितिष्ठति १५ स्वधिष्ण्यं प्रतपन्प्रा-
णो बहिश्च प्रतपत्यसौ एवं विराजं प्रतपंस्तपत्यंतर्बहिः पुमान् सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् १६ व पुरुषसूक्तार्थकथनेन द्रढयति तत्र सहस्रशीर्षेत्यर्थश्चास्य ब्रा

ह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादेश्च ऋक्त्रयस्यार्थः पूर्वाध्याय एव दर्शितः पुरुष एवेदं सर्वमित्यस्यार्थं दर्शयति अहं भवानिति सार्द्धैस्त्रिभिः ते अग्रजा इमे सनकादयः मरीच्यादयश्च १२ १३ जलं च स्थलं च नभश्चौ
कांसि येषां ते नभौकस इति संधिरार्षः १४ सर्वं पुरुष एव न ततः पृथगित्यर्थः प्रपंचेन तस्यापरिच्छेदं वक्तुं सभूमिमित्यस्यार्थमाह तेन पुरुषेण विश्वमिति भूमिपदस्यार्थः वितस्ति
मिति दशांगुलपदस्य अधीत्यातिशब्दस्य स च वितस्तिमाधिक्यं व्याप्यातिष्ठतीति आधिक्यमात्रं विवक्षितम् न परिमाणं अनुपयोगादपरिच्छिन्नत्वाच्च १५ एतत्सदृष्टांतमाह
असौ प्राणः आदित्यः असौ वा आदित्यः प्राण इति श्रुतेः स्वधिष्ण्यं मंडलं प्रकाशयन्यथा बहिश्च प्रकाशयति एवं विराड्देहं प्रकाशयन्ब्रह्मांडमंतर्बहिश्च प्रकाशयति नित्यमुक्तत्वं
दर्शयितुममृतत्वस्येत्यस्यार्थमाह स इति अभयस्येति मंत्रगतामृतपदव्याख्या अन्नेनेति पदं विभक्तिव्यत्ययेन व्याचष्टे मर्त्यं मरणधर्मकमन्नं कर्मफलं यस्मादत्यगात् अतिक्रां
तवान् अतो न केवलं सर्वात्मकः किंतु अमृतत्वस्य निजानंदस्यापीश्वर इत्यर्थः १६ श्रीकृष्णाय नमः ५ ५ ५ ५ ५

प्रपंचात्मकस्य कुतो नित्यमुक्तत्वमित्याशंक्य तत्परिहाराय एतावानस्येत्यस्यार्थमाह महिमेति प्रपंचात्मकस्याप्यमृतेशत्वमित्येष महिमादुरत्ययः अपारः प्रपंचानभिभूतत्वादिति भाः मंत्रेणाच एतावानस्य महिमा विभूतिः स तु ज्यायान् महत्तर इति वदतायमेवार्थ उक्तः तदेवमीश्वरो नित्यमुक्त इत्युक्तं तदाश्रितानां भूतानां बंधमोक्षौ व्यवस्थयेति दर्शयन् पादोऽस्य विश्वा भूतानीत्यस्यार्थमाह पादेष्विति निष्ठंत्यत्रेति निस्थितयो भूरादिलोकाः तेषादाइव पादाः अंशा यस्य सा स्थितिपात् तस्य पादेष्वंशभूतेषु लोकेषु सर्वान् जीवान् विदुः मंत्रे तु पादोऽस्य विश्वा भूतानीति सामानाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविवक्षया पाद इत्येकवचनं च सामान्याभिप्रायेणेति व्याख्यातं भवति १७ भूतेषु फलवैचित्र्यं दर्शयन् त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यस्यार्थमाह अस्येश्वरस्य संबंधि त्रिपादमृतं नित्यसुखं दिवि ऊर्ध्वलोकेषु न त्रिलोक्यामित्यर्थः तदेव त्रिपाच्छब्दोक्तं त्रैविध्यं दर्शयन्नाह त्रयाणां लोकानां मूर्धा महर्लोकः तस्य मूर्ध्नस्तदुपरितनलोकास्तेषु यथाक्रमममृतादिकमधायि निहितम् तत्र त्रिलोक्यां नश्वरमेव सुखम् महर्लोकस्य क्रममुक्तिस्थानत्वेपि कल्पांते तत्रत्यानां स्थानत्यागान्नाविनाशिसुखम् जनलोके त्वमृतमविनाशिसुखम् यावज्जीवं स्वस्थानापरित्यागात् किंतु महर्लोकवासिनां कल्पांते त्रिलोकदाहोष्मपीडितानां तदागमनादक्षेमदर्शनमस्ति तपोलोके तस्याभावात्क्षेममेव वक्ष्यति हि त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या संकर्षणाग्निना यांत्यूष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वादयोऽर्दिता इति सत्यलोके त्वभयं मोक्षः तत्प्राप्त्यासत्तेः एतदेव वैचित्र्यमधिकारिभेदेनोपपाद

महिमैष ततो ब्रह्मन् पुरुषस्य दुरत्ययः पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः १७ अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नोऽधायि मूर्धसु पादास्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः अंतस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधोऽबृहद्व्रतः १८ सृती विचक्रमे विष्वङ् साशनानशने उभे यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तूभयाश्रयः १९ यस्मादंडं विराड् जज्ञे भूतेंद्रियगुणात्मकः तद्द्रव्यमत्यगाद्विश्वं गोभिः सूर्य इवातपन् २० यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मनः नाविदं यज्ञसंभारान् पुरुषावयवादृते २१ तेषु यज्ञस्य पशवः सवनस्पतयः कुशाः इदं च देवयजनं कालश्चोरुगुणान्वितः २२ वस्तून्योषधयः स्नेहा रसलोहमृदो जलम् ऋचो यजूंषि सामानि चातुर्होत्रं च सत्तम २३ नामधेयानि मंत्राश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च देवतानुक्रमः कल्पः संकल्पस्तंत्रमेव च २४

यत्त्रिपादूर्ध्व इत्यस्यार्थमाह न प्रजायंते पुत्रादिरूपेण त्यप्रजाः नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतयस्तेषामाश्रमास्त्रिलोक्याः बहिरासन् गृहमेधस्त्वंतः यस्माद्बृहद्व्रतः ब्रह्मचर्यव्रतेन रहितः १८ अयं चाधिकारभेद एकस्यैवावस्थाभेदेन न त्वत्यंतभिन्नविषय इति दर्शयंस्ततो विष्वङित्यस्यार्थमाह विविधं सुष्ठु अंचतीति विष्वङ् पुरुषः क्षेत्रज्ञः सृती मार्गौ दक्षिणोत्तरौ विचक्रमे चलति स्म कथंभूते सृती साशनानशने भोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूते अत्र हेतुत्वेन पुनर्विशेषणं यद्यतः अविद्या कर्मरूपा एका विद्या च तत्साधनोपासनारूपान्या १९ तदेवं विराडंतर्वर्तिनां फलवैचित्र्यमुक्त्वा तत्कारणेश्वरस्य तद्विलक्षण्यं दर्शयितुं तस्माद्विराळजायतेत्यस्यार्थमाह यस्मादंडं जज्ञे तत्र च भूतेंद्रियगुणात्मको विराट् च जज्ञे स ईश्वरः तद्विश्वं विराड्देहं द्रव्यमंडं च अतिक्रांतवान् सूर्य इवेति पूर्वोक्त एव दृष्टांतः २० नन्वेवं पुरुष एव चेत्सर्वं तर्हि यज्ञस्य तत्साधनानां चापृथक्भावात् यज्ञैः पुरुषाराधनं न सिध्येदित्याशंक्य तत्परिहाराय यत्पुरुषेण हविषेत्यादिमंत्रार्थं संगृह्य दर्शयति यदेत्यादिना अस्येति विराडंतर्यामिणः तस्यैव प्रकृतत्वात् नाभ्यो भवं नाभ्यं तस्मात् यज्ञसंभारान् साधनानि नापश्यं २१ तदा तेषु संभारेषु साध्येषु सत्सु पुरुषावयवैरेते संभाराः संभृता इति चतुर्थेनान्वयः वनस्पतयो यूपाः देवयजनं यज्ञभूमिः इदं चेति वचनाद्यज्ञार्हे स्थाने उपविष्टः कथयतीति गम्यते बहुगुणान्वितो वसंतादिकालः २२ वस्तूनि पात्रादीनि ओषधयो व्रीह्यादयः स्नेहा घृतादयः रसा मधुरादयः सुवर्णादीनि लोहानि मृदश्च चातुर्होत्रं होत्रादिकं कर्म २३ नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि ऋगादीनामुक्तत्वान्मंत्रा इति स्वाहाकारादयः देवतानामनुक्रम उद्देशः कल्पो बोधायनादिकर्मपद्धतिग्रंथः अनेनाहं यक्ष्य इति संकल्पः तंत्रमनुष्ठानप्रकारः २४ ६ ६ ६ ६

गतयोविष्णुक्रमाद्याः मनयोदेवताध्यानानि कृतस्यभगवतिसमर्पणम् २५ संभृताःसंपादिताःसंभारायेनसोऽहंतेनैव यज्ञेनैव अनेनयज्ञेनयज्ञमयजंतेतिमंत्रार्थःसूचितः २६ तेनदेवा-अयजंतेत्यस्यार्थंसप्रपंचंदर्शयाति ततइतिद्वाभ्याम् व्यक्तमिंद्रादिरूपेण अव्यक्तंस्वतःअनेनपुरुषंजातमग्रतइत्यस्यार्थोदर्शितः २७ कालेस्वस्वावसरे २८ यदधिष्ठानमित्येत-त्प्रश्नोत्तरार्थमुपसंहरति नारायणइति आहितमधिष्ठितम् भगवत्त्वेहेतुः यःस्वतोगुणःसर्गादौगृहीतामायया उरवोगुणाःयेनतस्मिन् २९ यत्परस्त्वमित्येतत्प्रश्नोत्तरंयदुक्तंसएष भगवान्सर्वेषांममचेश्वरइतितदुपसंहरति सृजामीति पालनंतुस्वयमेवकरोतीत्याह विश्वमिति पुरुषरूपेणाविष्णुरूपेण त्रिशक्तिर्मायातांधरतीतितथासः ३० यच्चेदंविश्वंय-दात्मकंश्चत्वमित्येवमादिसर्वप्रश्नानांसामान्योत्तरंयदुक्तंवासुदेवात्परोब्रह्मन्नचान्योर्थोऽस्तितत्त्वतइति पुरुषएवेदंसर्वमितिश्रुत्याचयद्दृढीकृतंतदुपसंहरति इतीति कार्यकार-णात्मकंभाव्यंसज्यंभगवतःसकाशादन्यत्पृथक्नभवतीत्यभिहितम् ३१ यदुक्तंएतावत्त्वयतोहिमेतमविज्ञायमामीश्वरंप्रब्रवीर्षीति तदुपपाद्योपसंहरति नभारतीति यत्सुयस्मा-च्चेमया औत्कंठ्यंभक्त्युद्रेकःतद्युक्तेनहृदाहरिर्धृतःध्यातःअंगहेनारद अतःमेवाङ्मनइंद्रियाणांवृत्तयःसत्यार्थाः नतुमत्प्रभावेनेत्यर्थः ३२ अत्रस्वानुभवमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमा

गतयोमतयश्चैवप्रायश्चित्तसमर्पणम् पुरुषावयवैरेतेसंभाराःसंभृतामया २५ इतिसंभृतसंभारःपुरुषावयवैरहम् तमेवपुरुषंयज्ञंतेनैवायजमीश्वरम् २६ ततस्तेभ्रातरइमेप्रजानांपतयोनव अयजन्व्यक्तमव्यक्तंपुरुषंसुसमाहिताः २७ ततश्चमनवःकालेईजिरेऋषयोऽपरे पितरोविबुधादैत्यामनुष्याःक्रतुभिर्विभुम् २८ नारायणेभगवतितदिदंविश्वमाहितम् गृहीतमायोरुगुणःसर्गादावगुणःस्वतः २९ सृजामितन्नियुक्तोऽहंहरोहरतितद्वशः विश्वंपुरुषरूपेणपरिपातित्रिशक्तिधृक् ३० इतितेऽभिहितंतातयथेदमनुपृच्छसि नान्यद्भगवतःकिंचिद्भाव्यंसदसदात्मकम् ३१ नभारतीमेंगमृषोपलक्ष्यतेनवैक्वचिन्मेमनसोमृषागतिः नमेहृषीकाणिपतंत्यसत्पथेयन्मेहृदौत्कंठ्यवताधृतोहरिः ३२ सोऽहंसमाम्नायमयस्तपोमयःप्रजापतीनामभिवंदितःपतिः आस्थाययोगंनिपुणंसमाहितस्तंनाध्यगच्छंयतआत्मसंभवः ३३ नतोऽस्म्यहंतच्चरणंसमीयुषांभवच्छिदंस्वस्त्ययनंसुमंगलम् योह्यात्ममायाविभवंस्मपर्यगाद्यथानभःस्वांतमथापरेकुतः ३४ नाहंनयूयंयदृतांगतिंविदुर्नवामदेवःकिमुतापरेसुराः तन्मायया मोहितबुद्धयस्त्विदंविनिर्मितंचात्मसमंविचक्ष्महे ३५ यस्यावतारकर्माणिगायंतिह्यस्मदादयः नयंविदंतितत्त्वेनतस्मैभगवतेनमः ३६

णयतिद्वाभ्याम् सोऽहंसमाम्नायादिभिःसर्वोत्कृष्टोपियोगमाश्रित्यापियतआत्मनोममसंभवोजन्मतमेवनज्ञातवान् कुतोऽन्यस्यवार्ता एतच्चतृतीयस्कंधेपद्मोद्भवेवक्ष्यते ३३ तदासमीयुषांशरणागतानांसंसारनिवर्तकम् मंगलावहंसुसेव्यंचतस्यचरणंनतोस्मि ततोचिंत्यमाहिमत्वेनज्ञातवानस्मीतिकैमुत्यन्यायेनाह योहीति स्वमायया विस्तारंयत्स्वय-मपिपर्यगात् परिशब्दोनिषेधे एतावानितिनज्ञातवानित्यर्थः अपरेकुतोजानीयुः तस्यचरणंनतोस्मीतिपूर्वेणसंबंधः ननुसर्वज्ञःकथंनजानाति अंताभावादितिदृष्टांतेनाह यथाखस्यांतंनभोनाप्नोतितद्वत् नहिखपुष्पादर्शनंसार्वज्ञंविहंतीतिभावः तथाचवक्ष्यति द्युपतयएवतेनययुरंतमनंततयात्वमपियदंतरांडनिचयानन्नुसावरणाइत्यादिश्रुति-श्च यो अस्याध्यक्षःपरमेव्योमन्सोअंगवेदयदिवानवेदेति ३४ एतत्प्रपंचयति नाहमितिद्वाभ्यां वामदेवोरुद्रःयस्यऋतांगतिंपरमार्थस्वरूपं किंतु इदंप्रपंचरूपंतस्यमायया विनिर्मि-तंविचक्ष्महे विद्मः तदप्यात्मसमंस्वज्ञानानुरूपमेवनतुयथावत्स्नम् मोहितबुद्धयइत्ययंतदज्ञानेप्रपंचज्ञानेचहेतुः ३५ ननुसर्वेपितंवर्णयंतोदृश्यंतेतत्राह यस्येति ३६

अवतारकर्माणिसंक्षेपतोदर्शयति सएषआद्योभगवान्यः पुरुषावतारः सन् सृष्ट्यादिकरोति आत्मात्मन्यात्मनात्मानमिति कर्ताअधिकरणं साधनंकर्मच स्वयमेवेत्यर्थः पुरुषावतारः स्र
ष्ट्यादीनिचकर्माणीतिसंक्षेपोक्तिः ३७ नयंविंदंतितत्त्वेनेत्युक्तं किंतत्तत्त्वमित्यपेक्षायामाह ज्ञानंकेवलंसत्यंतत्त्वं घटाद्याकारवृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थविशेषणानि विशुद्धंविषयाकारशून्य
म् यतः प्रत्यक्सर्वांतरम् अतएवसम्यक्संदेहादिरहितं अवस्थितंस्थिरम् यतोनिर्गुणं गुणकार्यैर्हिगुणव्यतिकराच्चंचलंभवति यद्यपिवृत्तिज्ञानमपिस्वरूपज्ञानमेवतेनचांचल्यादिदोष
युक्तंतथाप्यंतःकरणवृत्तिदोषैस्तथातथाभवतीतिव्यवच्छिद्यते एभिरेवविशेषणैः सत्यत्वमपिसमर्थितम् किंच यद्विकारवत्तदसत्यंदृष्टम् नचास्यजन्मादयः षड्विकाराःसंतीत्याह अनाद्यंतं
जन्मनाशरहितं अतएवजन्मानंतरास्तित्वलक्षणोपिविकारोनास्ति वृद्धिविपरिणामापक्षयाश्चनसंति यतः पूर्णं सर्वत्रहेतुः नित्यमद्वयंनित्यंसर्वदाद्वैतमतीतिसमयेपिपरमार्थतोऽद्वयमि
ति ३८ अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति हेऋषेनारद प्रशांतात्मेंद्रियाशयाः प्रसन्नदेहेंद्रियमनसोयदाभवंति तदाविदंति अन्यदातदज्ञानेकारणमाह यदातदेवप्रकाशमानमेव असतांतर्कैःवि
प्लुतंस्यात्तदातिरोधीयतेति ३९ अवतारान्विस्तरेणाह आद्यइत्यादियावदध्यायसमाप्ति परस्यभूम्नः पुरुषः प्रकृतिप्रवर्तकः यस्यसहस्रशीर्षेत्युक्तोलीलाविग्रहः सआद्योवतारः वक्ष्यति
हि भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैः पुरंविराजंविरचय्यतस्मिन् स्वांशेनविष्टः पुरुषाभिधानमवापनारायणआदिदेवः यथोक्तं विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यान्यथोविदुः प्रथमंमहतःस्र

सएषआद्यः पुरुषः कल्पेकल्पेसृजत्यजः आत्मात्मन्यात्मनात्मानंसंयच्छतिचपातिच ३७ विशुद्धंकेवलंज्ञानंप्रत्यक्सम्यगवस्थितम् सत्यंपूर्णमनाद्यंतं
निर्गुणंनित्यमद्वयम् ३८ ऋषेविदंतिमुनयः प्रशांतात्मेंद्रियाशयाः यदातदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेतविप्लुतम् ३९ आद्योवतारः पुरुषः परस्यकालः स्वभावः स
दसन्मनश्च द्रव्यंविकारोगुणइंद्रियाणिविराट्स्वराट्स्थास्नुचरिष्णुभूम्नः ४० अहंभवोयज्ञइमेप्रजेशादक्षादयोयेभवदादयश्च स्वर्लोकपालाःखगलोकपा
लानृलोकपालास्तललोकपालाः ४१ गंधर्वविद्याधरचारणेशायेयक्षरक्षोरगनागनाथाः येवाऋषीणामृषभाः पितॄणांदैत्येंद्रसिद्धेश्वरदानवेंद्राः अन्ये
चयेप्रेतपिशाचभूतकूष्मांडयादोमृगपक्ष्यधीशाः ४२ यत्किंचलोकेभगवन्महस्वदोजःसहस्वद्बलवत्क्षमावत् श्रीह्रीविभूत्यात्मवदद्भुतार्णंतत्त्वंपरंरूपवदस्व
रूपम् ४३ प्राधान्यतोयानृषआमनंतिलीलावतारान्पुरुषस्यभूम्नः आपीयतांकर्णकषायशोषाननुक्रमिष्येतइमान्सुपेशान् ४४ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ इहद्वितीयंखंडसंस्थितम् तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतइति यद्यपिसर्वेषामविशेषेणावतारत्वमुच्यते तथापिका
लश्चस्वभावश्चसदसदितिकार्यकारणात्मिकाप्रकृतिश्च एताःशक्तयः मनआदीनिकार्याणि ब्रह्मादयोगुणावताराः दक्षादयोविभूतयइतिविवेक्तव्यम् मनःमहत्तत्त्वं द्रव्यंमहाभूता
नि क्रमोत्रनविवक्षितः विकारोअहंकारः गुणःसत्वादिः विराट्समष्टिशरीरम् स्वराट्वैराजः स्थास्नुस्थावरम् चरिष्णुजंगमंचव्यष्टिशरीरम् ४० अहंब्रह्मा भवोरुद्रः यज्ञोविष्णुःद
क्षादयोयइमेप्रजेशाः तललोकपालाः पातालाधिपतयः ४१ गंधर्वादीनामीशाः यक्षादीनांनाथाः रक्षोरगेतिसंधिरार्षः ऋषीणांपितॄणांचश्रेष्ठाः प्रेतादीनामधीशाः ४२ किंबहुनायत्
किंचिद्भगवदादितत्सर्वंपरमेवतत्त्वमित्यन्वयः भगवत् ऐश्वर्ययुक्तम् महस्वत्तेजोयुक्तं ओजःसहसी इंद्रियमनःशक्ती तद्युक्तम् बलंदाक्ष्यम् श्रीःशोभा ह्रीरकर्मजुगुप्सा विभूतिःसं
पत्तिः आत्माबुद्धिः तद्युक्तम् अर्णोवर्णः अद्भुतार्णमाश्चर्यवर्णमित्यर्थः रूपमेवस्वरूपम् स्वरूपवत् अस्वरूपंचयत् तत्सर्वंपरंतत्त्वं तद्विभूतिरित्यर्थः ४३ शुद्धसत्वावतारान्क्रमेणाह
प्राधान्यतइति असत्कथाश्रवणैर्यैःकर्णयोः कषायाःमलाः तान्शोषयंतीतितथातान् सुपेशान् सुंदरान्सकारलोपश्चार्षः हेऋषेतेतुभ्यमनुक्रमिष्ये तदनुक्रमेणामृतंत्वयापीय-
तामित्यर्थः यद्वा पीयतामितिशत्रंतम् आपिबतांकर्णकषायशोषानित्यर्थः ४४ इतिद्वितीयस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६

सप्तमेभगवल्लीलावताराब्रह्मणोदिताः नारदायतुतत्कर्मप्रयोजनगुणैःसह १ यत्रयदाक्षितितलोद्धरणार्थंवाराहींतनुंबिभ्रत्सन्नुद्यतोऽनंतः तदातंस्कप्रसिद्धंहिरण्याक्षंदंष्ट्रयाददार १
यज्ञावतारमाह रुचेःप्रजापतेःसकाशात्तद्भार्यायाः आकूतेःसूनुःस्कतःस्कयज्ञोनामजातःसचस्वभार्यायांदक्षिणायांसुयमान्देवान्-अजनयत् सएवइंद्रःसन्यदा आर्तिमहरत् तदा
पूर्वंस्कयज्ञइत्युक्तोपि अनुपश्चात् मनुनामातामहेनहरिरित्युक्तः अनेनदेवोत्पादनं लोकत्रयार्तिहरणंचतस्यकर्मदर्शितं एवंसर्वत्रावतारस्तत्कर्मचज्ञेयम् २ कपिलावतारमा
ह कर्दमस्यप्रजापतेर्गृहेचतद्भार्यायांदेवहूत्यांजज्ञेनवभिःस्त्रीभिर्भगिनीभिःसह सचस्वमात्रे आत्मगतिंब्रह्मविद्यामुक्तवान् ययात्मगत्यासाआत्मनःशमलंमलिनीकरणंगुणसं
गरूपंपंकमस्मिन्नेवजन्मनिविधूयकपिलस्यगतिंमुक्तिंप्रासवती ३ दत्तात्रेयावतारमाह मयाहमेवतुभ्यंदत्तइतियद्यतआह ततःसनाम्नादत्तोजातःस्वभक्तेभ्योयोगैश्वर्यदानंतच्चरितं
तद्दर्शयति यस्यपादपंकजयोःपरागः तेनपवित्रादेहायेषांतेउभयीमैहिकीमामुष्मिकींच भुक्तिमुक्तिरूपांवा ४ कुमारावतारमाह मेमयाआदौयस्तपस्तप्तंतस्मात्स्वतपसःमत्तपसो
हेतोःसहरिःचतुःसनोभूत् सनत्कुमारःसनकःसनंदनःसनातनइतिचत्वारःसनशब्दानाम्नियस्यसः कथंभूतात्स्वतपसःसनातनात् अखंडितात् यद्वास्वतपसःसनात् दानात् स-

ब्रह्मोवाच यत्रोद्यतःक्षितितलोद्धरणायबिभ्रत्क्रौडींतनुंसकलयज्ञमयीमनंतः अंतर्महार्णवउपागतमादिदैत्यंतंदंष्ट्रयाद्रिमिववज्रधरोद-
दार १ जातोरुचेरजनयत्सुयमान्सुयज्ञआकूतिसूनुरमरानथदक्षिणायाम् लोकत्रयस्यमहतीमहरद्यदार्तिंस्वायंभुवेनमनुनाहरिरित्यनूक्तः २
जज्ञेचकर्दमगृहेद्विजदेवहूत्यांस्त्रीभिःसमंनवभिरात्मगतिंस्वमात्रे ऊचेययात्मशमलंगुणसंगपंकमस्मिन्विधूयकपिलस्यगतिंप्रपेदे ३ अत्रेरपत्यम
भिकांक्षतआहतुष्टोदत्तोमयाहमितियद्भगवान्सदत्तः यत्पादपंकजपरागपवित्रदेहायोगर्धिमापुरुभयींयदुहैहयाद्याः ४ तप्तंतपोविविधलोकसिसृ-
क्षयामेआदौसनात्स्वतपसःसचतुःसनोऽभूत् प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वंसम्यग्जगादमुनयोयदचक्षतात्मन् ५ धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमू
र्त्यांनारायणोनरइतिस्वतपःप्रभावः दृष्ट्वात्मनोभगवतोनियमावलोपंदेव्यस्त्वनंगपृतनाघटितुंनशेकुः ६ कामंदहंतिकृतिनोननुरोषदृष्ट्यारोषंदहंत
मुततेनदहंत्यसह्यम् सोऽयंयदंतरमलंनिविशन्बिभेतिकामःकथंनुपुनरस्यमनःश्रयेत ७ विद्धःसपत्न्युदितपत्रिभिरंतिराज्ञोबालोऽपिसन्नुपगतस्त
पसेवनानि तस्माअदाद्ध्रुवगतिंगृणतेप्रसन्नोदिव्याःस्तुवंतिमुनयोयदुपर्यधस्तात् ८

समर्पणादित्यर्थः षणुदाने सचपूर्वकल्पस्यसंप्लवेप्रलयेविनष्टमुच्छिन्नसंप्रदाय-
मात्मतत्त्वम् इहअस्मिन्कल्पेसम्यक्जगाद उक्तवान् सम्यक्त्वंदर्शयति यद्गदितमात्रमेवमुनयः आत्मन् आत्मनिमनसि अचक्षत साक्षादपश्यन् ५ नरनारायणावतारमाह धर्मस्यपत्न्यां
दक्षदुहितरिमूर्तिसंज्ञायां नारायणोनरइतिमूर्तिद्वयेनजातः कथंभूतः स्वः असाधारणःतपःप्रभावोयस्य तदेवाह अनंगस्यपृतनादेव्योऽप्सरसः भगवतःसकाशात् आत्मनःस्वप्रतिरूपाः
उर्वश्याद्याःस्त्रीर्दृष्ट्वा तस्यनियमाव्लोपंव्रतभंगंघटितुंसाधयितुंनशेकुः यद्वा आत्मनःस्वस्ययोनियमःतपोनाशनरूपःतस्यावलोपंतत्रदृष्ट्वा भगवतस्तंघटयितुंनशेकुरिति एतच्चा-
ख्यानमेकादशेभाविष्यति ६ यत्रकामविजयीक्रोधोऽपिबिभेति तत्रकामोनभवतीतिकिंवक्तव्यमित्याह काममिति कृतिनःश्रीरुद्रप्रमुखाःरोषयुक्त्यादृष्ट्या कामंदहंतिरोषंत्वात्मानंदहंतम
पितेनदहंति क्रोधेनाभिभूयंतइत्यर्थः नुअहोसोऽयंरोषोयदंतरंयन्मध्यंप्रविशन्नलंबिभेति यस्यांतःमनःकथंभूतं अमलंनिर्मलंप्रविशन्बिभेति ७ चरित्रेणैवकमप्यवतारंसूचयति मातुःस
पत्न्याःउदितानिउक्तानिवाक्यान्येव पतत्रिणोबाणाःतैर्विद्धोध्रुवःराज्ञउत्तानपदोऽंतिसमीपे तपसेतपस्तप्तुम् ध्रुवगतिंध्रुवपदं यत्रयासुपरिस्थितामधस्तात्स्थिताःदिविभवादिव्याःसप्तर्षयः
स्तुवंति यद्वा उपरिभृग्वादयःअधस्तात्सप्तर्षयइति ८

पृथ्ववतारमाह यद्यदाऋषिभिरर्थितः तदावेनंत्रात्वा अन्वर्थंतत्पुत्रइतिपदंनामलेभे पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तः स्वयमेवस्वयंभुवेतिहिपुत्रपदव्यु
त्पत्तिः कथंभूतंद्विजार्तशापवाक्यमेववज्रं तेनविप्लुष्टंदग्धंपौरुषंभगोमैश्वर्यंचयस्यतं चरित्रांतरमाह येनचजगतिजगदर्थेवसूनि अन्नादिद्रव्याणिदुग्धा ९ ऋषभावतारमाह
असौहरिर्नाभेराग्नीध्रपुत्रात्मरुदेव्याःसूनुरास नाभेर्भार्यायामेरुदेव्याएवमरुदेवीत्यपिसंज्ञा जडवद्योगेननित्यसमाधिनाचर्याम् यदितियाम् तत्रहेतुःसमदृक् तत्रापिहेतुःस्वस्थःस्वस्व
रूपेस्थितः यतः प्रशांतेंद्रियः तत्कुतः यतःपरितोमुक्तसंगः १० हयग्रीवावतारमाह सत्रइति अथोइत्यर्थांतरे सएवसाक्षाद्भगवान् ममब्रह्मणःसत्रेयज्ञेहयशीर्षाआस तपनीयंसुव
र्णंतद्वद्वर्णोयस्य छंदोमयः वेदमयः तादृग्विधेयायेमखाःतन्मयः अमृतमयइतिवापाठः मखैर्यजनीया अखिलादेवतास्तदात्माच अस्यश्वसतः श्वासंमुंचतोनस्तःनासापुटात् उशतीः
उशत्यः कमनीयावेदलक्षणावाचोबभूवुः ११ मत्स्यावतारमाह मत्स्योभाविनावैवस्वतेनमनुनादृष्टः क्षोणीमयःपृथ्वीप्रधानःतदाश्रयइत्यर्थः अतएवानिखिलजीवनिकायाना
माश्रयः मेमुखाद्विस्रंसितान्गलितान् वेदमार्गान् वेदानादाय तत्रयुगांतसलिलेविजहारहहर्षेण १२ कूर्मावतारमाह क्षीरोदधौकच्छपवपुःसन् गोत्रंमंथनार्थंमंदरागिरिंपृष्ठे

यद्देनसुतस्थगातंद्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टपौरुषभगंनिरयेपतंतम् त्रात्वाऽर्थितोजगतिपुत्रपदंचलेभेदुग्धावसूनिवसुधासकलानियेन ९ नाभेरसा
वृषभआससुदेविसूनुर्योवैचचारसमदृग्जडयोगचर्याम् यत्पारमहंस्यमृषयःपदमामनंतिस्वस्थःप्रशांतकरणःपरिमुक्तसंगः १० सत्रेममासभगवा
न्हयशीरषाथोसाक्षात्सयज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः छंदोमयोमखमयोऽखिलदेवतात्मावाचोबभूवुरुशतीःश्वसतोऽस्यनस्तः ११ मत्स्योयुगांतसमयेमनु
नोपलब्धःक्षोणीमयोनिखिलजीवनिकायकेतः विस्रंसितानुरुभयेसलिलेमुखान्मे आदायतत्रविजहारहवेदमार्गान् १२ क्षीरोदधावमरदानवयूथपा
नामुन्मथ्नताममृतलब्धयआदिदेवः पृष्ठेनकच्छपवपुर्विदधारगोत्रंनिद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्तकषाणकंडूः १३ त्रैविष्टपोरुभयहासनृसिंहरूपंकृत्वाभ्र
मद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम् दैत्येंद्रमाशुगदयाभिपतंतमाराद्‌ऊरौनिपात्यविददारनखैःस्फुरंतं १४ अंतःसरस्युरुबलेनपदेगृहीतोग्राहेणयूथपतिरंबु
जहस्तआर्तः आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथतीर्थश्रवःश्रवणमंगलनामधेय १५ श्रुत्वाहरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधःपतगराजभुजाधि
रूढः चक्रेणनक्रवदनंविनिपाट्यतस्माद्धस्तेप्रगृह्यभगवान्कृपयोज्जहार १६ ज्यायान्गुणैरवरजोऽप्यदितेःसुतानांलोकान्विचक्रमइमान्यदथाधियज्ञः
क्ष्मांवामनेनजगृहेत्रिपदच्छलेनयाञ्चामृतेपथिचरन्प्रभुभिर्नचाल्यः १७

नधृतवान् कदाअमृतलब्धयेक्षीराब्धिमुन्मथ्नतांसतां निद्रायाःक्षणः अवसरःउत्सवोवा
यस्यसः निद्रावसरःकुतस्तत्राह अद्रेःपरिवर्तःपरिभ्रमएवकषाणःकषणंघर्षणंसुखप्रदोयस्यां साकंडूर्यस्यसः यद्वा अद्रिपरिवर्तएवकषःकषणंतेन आणिति अपयातीति कषणाकंडूर्य
स्य १३ श्रीनृसिंहावतारमाह त्रैविष्टपादेवाःतेषामुरुभयंहंतीतितथासभगवान् कथंभूतं भ्रमंत्योभ्रुकुट्योदंष्ट्राश्चयस्मिन्तत् करालंवक्त्रंयस्मिन्तत् दैत्येंद्रंस्फुरंतमारात्समीपएव
गदयाउपलक्षितमभिपतंतंनखैर्विददार १४ हरिसंज्ञकावतारमाह अंतरितियुगुलेन गजयूथस्यपतिः तीर्थरूपंश्रवोयशोयस्यसतीर्थश्रवाः हेतीर्थश्रवः श्रवणेनेवमंगलंनामधेयंय
स्यसः १५ तद्वचनंश्रुत्वाशरणार्थिनंतंहस्तेशुंडायांप्रगृह्य किंकृत्वा नक्रस्यग्राहस्यवदनंविनिपाट्यविदार्यतस्मान्नद्वदनात् १६ वामनावतारमाह अदितेःसुतानांद्वादशादित्यानांमे
ध्ये अधियज्ञः यज्ञाधिष्ठाताविष्णुः अवरजः कनीयानपिगुणैर्ज्यायान्ज्येष्ठःगुणानेवाह यद्यतइमान्लोकान्विचक्रमे पादन्यासैःक्रांतवान् अथप्रतिश्रुतानंतरमेव तत्रहेतुःबलेः
क्ष्मांवामनरूपेणजगृहे ननुईश्वरः स्वयंकिमिति तथाचक्रे तत्राह याञ्चांविनाधर्ममार्गेवर्तमानोनचाल्यः ऐश्वर्यान्नभ्रंशनीयइति १७ ५ ५ ५

ननु तर्हि याञ्चयापि चालनमनुचितमेवेत्याशंक्य ततोधिकं स्वसालोक्यादि दास्यामीत्याशयेन हृतवानित्याह नार्थइति यद्विबुधाधिपत्यमिदानीं बलात्प्राप्तमग्रे दीयमानं च अयं बलेः पुरुषा
र्थो न भवति कुतइत्यत आह आ अपइति च्छेदः उरुक्रमस्य पादशौचं चरणक्षालनरूपा अपः आसर्वतो धृतवतः क्वशिखं शिरसायां मूर्ध्नीत्यर्थः किंच सुक्रेण वारितः शप्तोपि अंग हे नारद यः
प्रतिश्रुतं विना अन्यत् न चिकीर्षत् कर्तुं नैच्छत् यश्च तृतीयपादपूरणार्थं हरये आत्मानं देहमपि अभिमेने अंगीकृतवान् एवं सदेहं त्रैलोक्यं श्रद्धया दत्तवतो विबुधाधिपत्यमर्थो न भव-
तीत्यर्थः १८ हंसावतारमाह तुभ्यमिति भृशं विशुद्धेन भावेन अत्यद्भुतया भक्त्या परितुष्टः सन् भक्तियोगं साधु यथा तथा उवाच ज्ञानं चेति ज्ञानसाधनम् किं तत् भागवतं नाम कथंभू
तं तत्त्वमेव सतत्त्वम् आत्मतत्त्वदीपकम् विशुद्धभावेनेति विशेषणस्य फलमाह यदिति १९ तत्तन्मन्वंतरावतारमाह चक्रमिति स्वतेजः निजं प्रभावमेव चक्रं सुदर्शनं बिभर्त्ति च-
क्रवद् प्रतिहतं प्रभावं बिभर्तीत्यर्थः तदेवाह मनुवंशपालकः सन् त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि स्थिते सत्यलोके पि कमनीयां स्वकीर्तिं विस्तारयन् राजसु दंडं विधत्ते २० धन्वंतर्यवतारमा

नार्थो बलेरयमुरुक्रमपादशौचमापः शिखा धृतवतो विबुधाधिपत्यम् यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्यदात्मानमंग शिरसा हरयेभिमेने १८ तुभ्यं
च नारद भृशं भगवान्विवृद्धभावेन साधुपरितुष्ट उवाच योगम् ज्ञानं च भागवतमात्मसतत्त्वदीपं यद्वासुदेवशरणा विदुरंजसैव १९ चक्रं च दिक्ष्वविह
तं दशसु स्वतेजो मन्वंतरेषु मनुवंशधरो बिभर्त्ति दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात्स्वकीर्तिं सत्ये त्रिपृष्ठ उशतीं प्रथयंश्चरित्रैः २० धन्वंतरिश्च भगवान्स्वयमेव
कीर्तिर्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हंति यज्ञे च भागममृतायुरवावरुंध आयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्य लोके २१ क्षत्रं क्षयाय विधिनोपभृतं महात्मा ब्र
ह्मध्रुगुज्झितपथं नरकार्तिलिप्सु उद्धंत्यसाववनिकंटकमुग्रवीर्यस्त्रिःसप्तकृत्व उरुधारपरश्वधेन २२ अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश इक्ष्वा-
कुवंश अवतीर्य गुरोर्निदेशे तिष्ठन्वनं सदयितानुज आविवेश यस्मिन्विरुध्य दशकंधर आर्तिमार्च्छत् २३ यस्मा अदादुदधिरूढभयांगवेपो मार्गं
सपद्यरिपुरं हरवद्दिधक्षोः दूरे सुहृन्मथितरोषसुशोणदृष्ट्या तातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः २४

इह लोके अवतीर्य धन्वंतरिः सन् पुरुरुजां महारोगिणा
म् स्वनाम्नैव रुजः रोगान् हंति स्वयमेव कीर्तिरिति कीर्त्यतिशयोक्तिः अमृतं मरणशून्यमायुर्यस्मात्सः अव अव सुन्नं पूर्वम् दैत्यैः प्रतिबद्धं यज्ञे भागमवरुंधे लभते अवापरुद्धमि
तिपाठेप्ययमेवार्थः आयुर्विषयं वेदं चानुशास्ति प्रवर्तयति २१ परशुरामावतारमाह जगतः क्षयाय विधिना दैवेनोपभृतं संवर्द्धितं मृत्यवे समर्पितमिति वा ब्राह्मणेभ्यो द्रुह्यतीति त
था अतः उज्झितः पंथा वेदमार्गो येन अत एव नरकार्तिं लिप्सतीव एवंभूतमवनेः कंटकतुल्यं क्षत्रं असौ महात्मा हरिः उद्धंति उत्पाटयति दीर्घतीक्ष्णधारेण परशुना २२ रामा
वतारमाह त्रिभिः अस्मदिति अस्माकं ब्रह्मादीनां प्रसादे सुमुखः कलया भरतादिरूपया सह कलामायातस्याः ईशः गुरोर्दशरथस्याज्ञायां तिष्ठन् सीतालक्ष्मणाभ्यां सहितो
वनमाविवेश यस्मिन्नविरोधं कृत्वा रावणो नाशं प्राप्तः २३ यस्मै रामाय उदधिर्मार्गं ददौ सपदि शीघ्रं हरो यथा त्रिपुरं दिधक्षुः तद्वदरिपुरं लंकां दग्धुमिच्छोः षष्ठी चतुर्थ्यर्थे य
द्वा पंचमीयं दिधक्षोः रामात् यद्भयं प्राप्तं तेनांगे कंपो यस्येति कथंभूत उदधिः ऊढं प्राप्तं यद्भयं तेन अंगेषु वेपः कंपो यस्य अत्र हेतुः दूरे वर्तमाना सुहृत् सीता तया निमित्तभूत-
या मथितः क्षुभितो रोषः तेन सुशोणा अत्यरुणा दृष्टिस्तया तातप्यमानं मकराणामुरगाणां नक्राणां च चक्रं यस्मिन् २४ श्रीकृष्णायनमः ७ ७

किंचयुद्धेरावणस्यवक्षस्थलस्पर्शेनरुग्णाभग्नायेमहेंद्रवाहस्यऐरावतस्यदंताः तैर्विडंबिताः स्वधवलिम्नाधवलीकृताः तत्राद्दिक्पतित्वैः प्रकाशिताइत्यर्थः याएवंभूताः ककुभोदिशः ताः जुषतेसेवते पालयतीतितथा तस्यदाराहर्तू रावणस्य अहोमत्समः कोन्योऽस्तीतिमहागर्वेणऊढंप्रासंहासमस्माभिः प्राणैःसहसद्यः शीघ्रंविनेष्यति अपनेष्यति कैः धनुषोविस्फूर्जितैः टंकारघोषैरेव कथंभूतस्य अधिसैन्येस्वपरसैन्यमध्येउच्चरतः उत्कर्षेणविचरतः ककुब्जयरूढहासमितिपाठे दंतैरुज्ज्वलितानांककुभांजयेनयोरूढहासः संजातगर्वः तं अपनेष्यतीत्यर्थः २५ श्रीकृष्णावतारमाह भूमेरितिदशभिः स्मरेतराः असुरांशभूताराजानस्तेषांवरूथैः सैन्यैर्विमर्दितायाः भारेणपीडितायाः कलयारामेणसहजातःसन् कोसौजातः सितकृष्णौकेशौ यस्यभगवतः सएवसाक्षात् सितकृष्णकेशत्वंशोभैवनतुवयःपरिणामकृतं अविकारित्वात् यत्तूक्तंविष्णुपुराणेउज्जहारात्मनः केशौसितकृष्णौमहामुनइतिचमहाभारते सचापिकेशौहरिरुज्जहारेसुक्लमेकमपरंचापिकृष्णं तौचापिकेशावाविशेतांयदूनांकुलेस्त्रियोरोहिणीदेवकीच तयोरेकोबलभद्रोबभूवयोऽसौश्वेतस्तस्यदेवस्यकेशः कृष्णोद्वितीयः केशवः संबभूवकेशोयोऽसौवर्णतः कृष्णउक्तइति तत्तुनकेशमात्रावताराभिप्रायं किंतुभारावतारणरूपंकार्यंकियदेतत् मत्केशावेवैतत्कर्तुंशक्ताविति द्योतनार्थंरामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थंचकेशोद्धरणमितिगम्यते अन्यथातत्रैवपूर्वापरविरोधापत्तेः कृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्येतद्विरोधाच्च कथंभूतः परमेश्वरतयाजनैः अनुपलक्ष्योमार्गोयस्य नहीश्वरत्वेकिंप्रमाणम्

वक्षस्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतैर्विडंबितककुब्जुषऊढहासम् सद्योऽसुभिःसहविनेष्यतिदारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुषउच्चरतोऽधिसैन्ये २५ भूमेः स्मरेतरवरूथविमर्दितायाः क्लेशव्ययायकलयासितकृष्णकेशः जातःकरिष्यतिजनानुपलक्ष्यमार्गः कर्माणिचात्ममहिमोपनिबंधनानि २६ तोकेनजीवहरणंयदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्यचपदाशकटोपवृत्तः यद्रिंखतांऽतरगतेनदिविस्पृशोर्वा उन्मूलनंत्वितरथाऽर्जुनयोर्नभाव्यम् २७ यद्वैव्रजेव्रजपशून्विषतोयपीथान्पालांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्यविलोलजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगंविहरन्ह्रदिन्याम् २८ तत्कर्मदिव्यमिवयन्निशिनिःशयानंदावाग्निनाशुचिवनेपरिदह्यमाने उन्नेष्यतिव्रजमतोऽवसितांतकालंनेत्रेपिधाप्यसबलोऽनधिगम्यवीर्यः २९ गृह्णीतयद्यदुपबंधममुष्यमाताशुल्बंसुतस्यनतुतत्तदमुष्यमाति यज्जृंभतोऽस्यवदनेभुवनानिगोपीसंवीक्ष्यशंकितमनाः प्रतिबोधितासीत् ३० नंदंचमोक्ष्यतिभयाद्वरुणस्यपाशाद्गोपान्बिलेषुपिहितान्मयसूनुनाच अह्न्यापृतंनिशिशयानमतिश्रमेणलोकंविकुंठमुपनेष्यतिगोकुलंस्म ३१ अतिमानुषकर्माण्यथाऽनुपपत्तिरेवेत्याह आत्मनोमहिमाउपनिबध्यते अभिव्यज्यतेयेषुतानि २६ एतदेवप्रपंचयति तोकेनेत्यादिना बालेनपूतनायाजीवहरणंयत् रिंखताजानुभ्यांगच्छता अंतरंगतेनमध्यंप्राप्तेन दिविस्पृशोः अत्युच्चयोः इतरथाअनीश्वरत्वेतन्नभावितव्यम् २७ विषतोयपीथान्विषमयतोयस्यपथिपानंयेषाम् पालान्गोपांश्चकृपादृष्टिरूपामृतवृष्ट्याजीवयिष्यतीतियमुनायांक्रीडन् उरगंकालियमुच्चाटयिष्यति तच्छुद्धयेतस्याह्रदिन्यानिर्विषत्वाय अतिविषवीर्येणविलोलाअतिचंचलाजिह्वायस्य २८ दिव्यमलौकिकमिवेतिलोकोक्तिः उन्नेष्यतिउद्धरिष्यति शुचिर्ग्रीष्मः तत्संबंधिनिवनेशुष्कइत्यर्थः अतोदावाग्निहेतोः अवसितोनिश्चितः अंतकालोयस्यतम् सबलः सरामः अनधिगम्यंदुर्ज्ञेयंवीर्यंयस्य तत्रनिशि निःशयानमितिकालियदमनेरात्र्यांयमुनातीरे नेत्रेपिधाप्यपिहितेकारयित्वेतिमुंजाटव्यामितिज्ञेयम् २९ उपबध्यतेऽनेनेतिउपबंधंतत्साधनम् शुल्बंदाम अमुष्यमातायशोदाऽगृहीत् अमुष्यउदरेनमातिबंधनसंमितंनभवतिनपूर्यतइत्यर्थः गोपीयशोदासंवीक्ष्यहस्तप्रतिबोधितानिजेश्वर्यंज्ञापिताआसीदितियत् तच्चकर्मदिव्यमिवेतिसर्वत्रपूर्वेणैवान्वयः ३० वरुणस्यपाशाद्यद्भयंतस्मान्मोचयिष्यति मयसूनुनाव्योमनाम्नाआपृतंव्यापृतम् निशिशयानमितिचवैकुंठप्राप्तिसाधनानुष्ठानाभावोदर्शितः उपनेष्यतिप्रापयिष्यति गोकुलवासिनंजनम् स्मेत्याश्चर्ये ३१

आत्मगोपत्येयैवरक्षणीयं द्विजोत्तमानांकुलम् यदिहस्फुटं त्वंनगोप्तानरक्षिता तृन्प्रत्ययांतत्वात् नषष्ठीप्रयोगः वृषः श्रेष्ठः हेदेव पंथाः वेदमार्गोनंक्ष्यतिनाशंयास्यति ऋषभस्यश्रेष्ठस्य
हियस्मात्तत् अनर्हणमसूनृतंच अग्रहीष्यत् तदुक्तंगीतासु यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्ततइति २३ नश्यत्वितिचेत्तत्राहुः तद्धिवेदमार्गनाश
नम् इवेतिलोकोक्तिः सत्वनिधित्वाज्जनायक्षेमंशंविधातुमिच्छोः अतएवनिजशक्तिभिः राजादिभिरुत्पादितधर्मप्रतिपक्षस्य अतस्तवब्रह्मकुलेऽवनतिर्युक्तैव ननुमहतोन्येष्ववनति-
स्तेजोहानिकरीतत्राहुः एतावतातु धर्मत्राणप्रयोजनेन अवनतस्यनमनंकृतवतः तव तेजः प्रभावः नक्षतंनक्षीणंयतः सः नमनादिस्तेविनोदः २४ शापाग्रहंपरित्यज्यविज्ञापयंति यंवा
न्यंदंडंविधास्यति भवान्वृत्तिंनु अधिकजीविकांवातत्सर्वमनुमन्यामहे येवयंनिरपराधावेतौकिल्बिषेणशापेनायुंक्ष्महियोजितवंतः २५ मत्कारितत्वाच्छापस्ययुष्माकंनापराधइत्याश्व
सयन्नाह एतौसद्यएवासुरयोनिंप्राप्य भूयोप्यासुमत्समीपमागमिष्यतः संरंभेणक्रोधावेशेनसंभृतःसंवृद्धोयःसमाधिः एकाग्रतातेनानुबद्धोदृढीकृतोयोगोययोः हेविप्राः योवः शापोयुष्म
ज्ञापो

नत्वंद्विजोत्तमकुलंयदिहात्मगोपंगोप्तावृषःस्वर्हणेनससूनृतेन तर्ह्येवनंक्ष्यतिशिवस्तवदेवपंथालोकोग्रहीष्यदृषभस्यहितत्प्रमाणम् २३ तत्तेनभीष्टमि
वसत्वनिधेर्विधित्सोःक्षेमंजनायनिजशक्तिभिरुद्धतारेः नैतावताधिपतेर्बत विश्वभर्तुस्तेजःक्षतंत्ववनतस्यसतोविनोदः २४ यंवानयोर्दममधीशभ-
वान्विधत्तेवृत्तिंनुवानदनुमन्महिनिर्व्यलीकम् अस्मासुवायउचितोध्रियतांसदंडोयेनागसौवयमयुंक्ष्महिकिल्बिषेण २५ श्रीभगवानुवाच एतौ
सुरेतरगतिंप्रतिपद्यसद्यःसंरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ भूयःसकाशमुपयास्यतआशुयोवःशापोमयैवनिमितस्तदवेतविप्राः २६ ब्रह्मोवाच अथते
मुनयोदृष्ट्वानयनानंदभाजनम् वैकुंठंतदधिष्ठानंविकुंठंचस्वयंप्रभम् २७ भगवंतंपरिक्रम्यप्रणिपत्यानुमान्यच प्रतिजग्मुःप्रमुदिताःशंसंतोवैष्णवींश्रियम् २८
भगवाननुगावाहयातंमाभैष्टमस्तुशम् ब्रह्मतेजःसमर्थोपिहंतुंनेच्छेमतंतुमे २९ मयिसंरंभयोगेननिस्तीर्यब्रह्महेलनम् प्रत्येष्यतंनिकाशंमेकालेनाल्पीय-
सापुनः ३० द्वास्थावादिश्यभगवान्विमानश्रेणिभूषणम् सर्वातिशययालक्ष्म्याजुष्टंस्वंधिष्ण्यमाविशत् ३१ तौतुगीर्वाणऋषभौदुस्तराद्धरिलोकतः हत
श्रियौब्रह्मशापादभूतांविगतस्मयौ ३२ तदाविकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः हाहाकारोमहानासीद्विमानाग्र्येषुपुत्रकाः ३३ तावेवह्यधुनाप्राप्तौपार्षदप्रवरौ
हरेः दितेर्जठरनिर्विष्टंकाश्यपंतेजउल्बणम् ३४ तयोरसुरयोरद्यतेजसायमयोर्हिवः आक्षिप्तंतेजएतर्हिभगवांस्तद्विधित्सति ३५

त्कृतः शापस्तादितिसः मयैवनि
मितःनिर्मितः इत्यवैतजानीत २६ नेत्रोत्सवजनकंवैकुंठंहरिंतन्निवासंचवैकुंठलोकं स्वयंप्रकाशंप्रकाशांतरानपेक्षं सत्वपरिणामत्वात् २७ अनुमान्यअनुज्ञाप्य २८ ममैवत्वनुमतंसंमतम्
इदमत्रतत्वम् यद्यपिसनकादीनांक्रोधोनसंभवति नचभगवत्पार्षदयोर्ब्राह्मणप्रातिकूल्यम् नचभगवतः स्वभक्तोपेक्षा नचवैकुंठगतानांपुनर्जन्म तथाऽपिभगवतःसिसृक्षादिवत् कदा
चित्युयुत्सासमजनि तदान्येषामल्पबलत्वात्सपार्षदानांतुल्यबलत्वेऽपिप्रातिपक्ष्यानुपपत्तेरेतावेवब्राह्मणानिकारणेप्रवर्त्यतेषुचक्रोधमुद्दीप्यतच्छापव्याजेनप्रतिपक्षौविधाययुद्धकौतु
कंसंपादनीयमिति भगतेवव्यवसितमतःसर्वसंगच्छते तदिदमुक्तंशापोमयैवनिमितइतिमाभैष्टमिति अस्तुशमिति हंतुंनेच्छेमतंतुमइत्यादिच २९ प्रत्येष्यतंप्रत्येष्यथः निकाशंसमीपं ३०
३१ दुस्तरात्ब्रह्मशापात् हरिलोकतः पततौविनिशेषः हरिलोकतएवहतश्रियावभूतामितिवा विगतस्मयौनष्टगर्वौच ३२ विकुंठस्याधिषणात् स्थानात् पुत्रकाहेदेवाः ३३ काश्यपं
तेजोवीर्यंप्राप्तौसहैवगर्भंप्रविष्टौयमौ ३४ तयोस्तेजसावस्तेजआक्षिप्तंतिरस्कृतं नचात्रप्रतिविधिःशक्यः यतएतर्हिइदानींभगवानेवतदेवंविधातुमिच्छति ३५ ७ ७

किंचयुद्धेरावणस्यवक्षस्थलस्पर्शेनरुग्णाभग्नायेमहेंद्रवाहस्यऐरावतस्यदंताः तैर्विडंबिताःस्वधवलिम्नाधवलीकृताः तत्ताद्दिक्षुपतितैः प्रकाशिताइत्यर्थः याएवंभूताः ककुभोदिशः ताः जुषतेसेवते पालयतीतितथा तस्यदारहर्तूरावणस्य अहोमत्समः कोन्योस्तीतिमहागर्वेणरूढंप्राप्तंहासमस्माभिः प्राणैःसहसद्यः शीघ्रंविनेष्यति अपनेष्यति कैः धनुषाविस्फूर्जितैः टंकारघोषैरेव कथंभूतस्य अधिसैन्येस्वपरसैन्यमध्येउच्चरतः उत्कर्षेणविचरतः ककुब्जयरूढहासमितिपाठे दंतैरुज्ज्वलितानांककुभांजयेनयोरूढहासः संजातगर्वः तं अपनेष्यतीत्यर्थः २५ श्रीकृष्णावतारमाह भूमेरितिदशभिः कूरेतराः असुरांशभूताराजानस्तेषांवरूथैः सैन्यैर्विमर्दितायाः भारेणपीडितायाः कलयारामेणसहजातःसन् कोसौजातः सितकृष्णोकेशौयस्यभगवतःसएवसाक्षात् सितकृष्णकेशत्वंशोभैवनतुवयःपरिणामकृतं अविकारित्वात् यत्तूक्तंविष्णुपुराणेउज्जहारात्मनः केशौसितकृष्णौमहामुनइति यच्चभारते सचापिकेशौहरिरुज्जहर्हैशुक्लमेकमपरंचापिकृष्णं तौचापिकेशावाविशेतांयदूनांकुलेस्त्रियौरोहिणीदेवकींच तयारेकोबलभद्रोबभूवयोऽसौश्वेतस्तस्यदेवस्यकेशः कृष्णोद्वितीयःकेशवःसंबभूवकेशोयोऽसौवर्णतःकृष्णउक्तइति तत्तुनकेशमात्रावताराभिप्रायं किंतुभारावतारणरूपंकार्यंकियदेतत् मत्केशावेवैतत्कर्तुंशक्ताविति द्योतनार्थंरामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थंचकेशोद्धरणमितिगम्यते अन्यथातत्रैवपूर्वापरविरोधापत्तेः कृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्येतद्विरोधाच्च कथंभूतः परमेश्वरतयाजनैः अनुपलक्ष्योमार्गोयस्य तर्हीश्वरत्वेकिंप्रमाणम्

वक्षस्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतैर्विडंबितककुब्जुषऊढहासम् सद्योऽसुभिःसहविनेष्यतिदारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुषउच्चरतोऽधिसैन्ये २५ भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दितायाः क्लेशव्ययायकलयासितकृष्णकेशः जातःकरिष्यतिजनानुपलक्ष्यमार्गः कर्माणिचात्ममहिमोपनिबंधनानि २६ तोकेनजीवहरणंयदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्यचपदाशकटोपवृत्तः यद्रिंगताऽन्तरगतेनदिविस्पृशोर्वा उन्मूलनंत्वितरथाऽर्जुनयोर्नभाव्यम् २७ यद्वैव्रजेव्रजपशून्विषतोयपीतान्पालांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्यविलोलजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगंविहरन्ह्रदिन्याम् २८ तत्कर्मदिव्यमिवयन्निशिनिःशयानंदावाग्निनाशुचिवनेपरिदह्यमाने उन्नेष्यतिव्रजमतोऽवसितांतकालंनेत्रेपिधाप्यसबलोऽनधिगम्यवीर्यः २९ गृह्णीतयद्यदुपबंधममुष्यमाताशुल्बंसुतस्यनतुतत्तदमुष्यमाति यज्जृंभतोऽस्यवदनेभुवनानिगोपीसंवीक्ष्यशंकितमनाः प्रतिबोधितासीत् ३० नंदंचमोक्ष्यतिभयाद्वरुणस्यपाशाद्गोपान्बिलेषुपिहितान्मयसूनुनाच अह्न्यापृतंनिशिशयानमतिश्रमेणलोकंविकुंठमुपनेष्यतिगोकुलंस्म ३१

अतिमानुषकर्मान्यथाऽनुपपत्तिरेवेत्याह आत्मनोमहिमाउपनिबध्यते अभिव्यज्यतेयेषुतानि २६ एतदेवप्रपंचयति तोकेनेत्यादिना बालेनपूतनायाजीवहरणंयत् रिंगताजानुभ्यांगच्छता अंतरंगतेनमध्यंप्राप्तेन दिविस्पृशोः अत्युच्चयोः इतरथाअनीश्वरत्वेतन्नभावितव्यम् २७ विषतोयपीतान्विषमयतोयस्यपीथंपानंयेषाम् पालान्गोपांश्चवृष्टिपादृष्टिसुधावृष्ट्याजीवयिष्यतीतियमुनायांक्रीडन् उरगंकालियमुच्चाटयिष्यति तच्छुद्धयेतस्यान्ह्रादिन्यानिर्विषत्वाय अतिविषवीर्येणविलोलाअतिचंचलाजिह्वायस्य २८ दिव्यमलौकिकमिवेतिलोकोक्तिः उन्नेष्यतिउद्धरिष्यति सुचिर्ग्रीष्मःतत्संबंधिनिवनेशुष्कइत्यर्थः अतोदावाग्निर्हेतोः अवसितोनिश्चितः अंतकालोयस्यतम् सबलःसरामः अनधिगम्यंदुर्ज्ञेयंवीर्यंयस्य तत्रनिशि निःशयानमितिकालियदमनेरात्र्यांयमुनातीरे नेत्रेपिधाप्यपिहितेकारयित्वेतिमुंजाटव्यामितिज्ञेयम् २९ उपबध्यतेऽनेनेतिउपबंधंतत्साधनम् शुल्बंदाम अमुष्यमातायशोदाऽग्रहीत् अमुष्यउदरेनमातिबंधनसंमितंनभवतिनपूर्यतइत्यर्थः गोपीयशोदासंवीक्ष्यवृष्ट्वाप्रतिबोधितानिजैश्वर्यंज्ञापिता आसीदितियत् तच्चकर्मदिव्यमिवेतिसर्वत्रपूर्वेणैवान्वयः ३० वरुणस्यपाशाद्यद्भयंतस्मान्मोचयिष्यति मयसूनुनाव्योमनाम्नाआपृतंव्यापृतम् निशिशयानमितिचवैकुंठप्राप्तिसाधनानुष्ठानाभावोदर्शितः उपनेष्यतिप्रापयिष्यति गोकुलवासिनंजनम् स्मेत्याश्चर्ये ३१

नित्यं ब्रह्मरूपेण प्रकाशनेन तच्चित्रम् इदानींतु परमं मंगलविशुद्धसत्वश्रीमूर्त्या प्रत्यक्षोऽसि अहो भाग्यमस्माकमित्याहुः हे अनंत यस्त्वं हृद्गतोऽपि दुरात्मनामंतर्हितो न स्फुरसि स नोऽस्मा-
कमंतर्हितो न भवसि नयनमूलं लब्धेव राद्धः प्राप्तोऽसि अंतर्धानाभावे हेतुः भगवतः सकाशादुद्भवो यस्य तेनास्मत्पित्रा यर्हि यदैव अनुवर्णितरहाः उपदिष्टरहस्यः तदैव नः कर्ममार्गेण गुहां बु-
द्धिं गतः प्राप्तोऽसीति ४६ ननु पुत्रोपदिष्टं भवतामन्यादृशमदृश्यमात्मतत्त्वमहं त्वन्य एवास्मि दृश्यत्वात् नैवमस्मत्प्रत्यभिज्ञया भेदनिरासादित्याहुः तमिति हे भगवन् आत्मतत्त्वमेव परं
तत्त्वविदामविद्मः प्रत्यभिजानीमः ननु निरुपाधेरात्मतत्त्वस्य कथमीदृशमैश्वर्यं स्यात् अत आहुः सत्वेन विशुद्धसत्वमूर्त्या एषां भक्तानां सम्यक् प्रतिक्षणं संप्रतिरतिः प्रीतिः तां रचयंतं आत्मतत्त्वमेवाहुः
तेऽनुतापः कृपा तेन विदितैर्ज्ञातैः दृढैर्भक्तियोगैः श्रवणादिभिर्मुनयो हृदि यद्विदुः कीदृशाः उद्ग्रंथयो निरहंमानाः अत एव विगतरागाः ४७ स्वयमपि भक्तिं प्रार्थयितुं भक्तानां सुखातिशयमा-
हुः आत्यंतिकं मोक्षाख्यमपि तव प्रसादं ते न गणयंति नाद्रियंते किंतु किमुत अन्यत् इंद्रादिपदं ते भ्रुव उन्नयैरुज्जृंभितैः अर्पितं निहितं भयं यस्मिंस्तत् ते के अंग हे भगवन् ये भवतः कथायाः
रसज्ञाः कथंभूतस्य रमणीयत्वेन पावनत्वेन च कीर्तन्यं कीर्तनार्हं तीर्थं च यशो यस्य ४८ इदानीं स्वीयापराधं द्योतयंतो भक्तिं प्रार्थयंते कामामिति हे भगवन् इतः पूर्वमस्माकं वृजिनेन नाभव-

कुमारा ऊचुः । योंऽतर्हितो हृदि गतोऽपि दुरात्मनां त्वं सोऽद्यैव नो नयनमूलमनंत राद्धः । यर्ह्येव कर्णविवरेण गुहां गतो नः पित्रानुवर्णितरहा भवदुद्भवेन ४६
तं त्वां विदाम भगवन्परमात्मतत्त्वं सत्वेन संप्रति रतिं रचयंतमेषां । यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रंथयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ४७ नात्यंतिकं विगणयं-
त्यपि ते प्रसादं किं त्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते । येऽङ्ग त्वदंघ्रिशरणा भवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ४८ कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्ता-
च्चेतोऽलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत । वाचश्च नस्तुलसिवद्यदि तेऽङ्घ्रिशोभाः पूर्येत ते गुणगणैर्यदि कर्णरंध्रः ४९ प्रादुश्चकर्थ यदिदं पुरुहूत रूपं तेनेश निर्वृतिमवापुरलं
दृशो नः । तस्मा इदं भगवते नम इद्विधेम योऽनात्मनां दुरुदयो भगवान्प्रतीतः ५० इति श्रीभाग० तृतीयस्कंधे पंचदशोऽध्यायः १५ ब्रह्मोवाच इति तद्गृण-
तां तेषां मुनीनां योगधर्मिणां । प्रतिनंद्य जगादेदं विकुंठनिलयो विभुः १ श्रीभगवानुवाच । एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च । कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्र-
तामतिक्रमम् २ यस्त्वेतयोर्धृतो दंडो भवद्भिर्मामनुव्रतैः । स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो देवहेलनात् ३ तद्वः प्रसादयाम्यद्य ब्रह्म दैवं परं हि मे । तद्धीत्यात्मकृतं मं-
न्ये यत्स्वपुंभिरसत्कृताः ४ यन्नामानि च गृह्णाति लोको भृत्ये कृतागसि । सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिं हंति त्वचमिवामयः ५

त इदानीं सर्वाण्यपि जातानि यतस्त्वद्दृक्कोश-
भो अतस्तैः स्ववृजिनैः निरयेषु कामं नोऽस्माकं भवो जन्मस्तात् नु वितर्के यदि तु नश्चेतस्ते पदयो रमेत अलिर्यथा कंटकैराविध्यमानोऽपि पुष्पेषु रमते तद्वदंघ्रिध्यानाविगणय्य यदि रमेत अंघ्रि-
भ्यां शोभा यासां यथा च तुलसी गुणनिरपेक्ष्येण त्वदंघ्रिसंबंधेनैव शोभते तथा यदि नो वाचः शोभेरन् यदि च ते गुणैः आपूर्येत कर्णरंध्रः इत्यल्पस्य पूरणमेव याचकरीत्या प्रार्थयंते अयं तु गूढोऽभिप्रा-
यः कर्णरंध्रस्याकाशत्वात् गुणगणानां चापूर्णत्वात् न कदाचित्पूरणमतो नित्यमेव श्रवणं फलिष्यतीति ४९ अद्य वयं कृतार्थाः स्मेत्याहुः हे पुरुहूत विपुलकीर्ते यदिदं प्रादुश्चकर्थ प्रकटितवान-
सि दृशो नेत्राणि अनात्मनामजितेंद्रियाणां दुरुदयः अप्रकटोऽपि इत्थं त्वं यः प्रतीतोऽसि तस्मै तुभ्यमिदं नमो विधेम ५० इति तृतीयस्कंधे टीकायां पंचदशोऽध्यायः १५ हरिणा सांत्विते
विप्रैरस्तुतैः स्वैः षोडशे तयोः क्रूरभावेऽपि कृतोऽनुग्रह ईर्यते १ इति गृणतां तेषां तद्वाक्यं प्रतिनंद्य इदं जगाद एतावित्येकादशभिः १ यद्यस्मात् मां कदर्थीकृत्य तुच्छीकृत्य बह्व यथा भवति तथा अ-
तिक्रमं कृतवंतौ २ तस्मात्स एव दंडोऽंगीकृतः ३ हि यस्मात् ब्रह्म ब्राह्मणा एव मे परमं दैवतं तत्तस्मादद्य वः प्रसादयामि तव कोऽपराध इति चेत्तत्राह तद्धीति मदीयैः पुंभिरसत्कृताः ति-
रस्कृता इति यत् तदात्मकृतमेव मन्ये ४ किंच ममैवैताभ्यामनिष्टं कृतमित्याह यस्य स्वामिनो नामानि तस्य कीर्तिम् आमयोऽत्र श्वेतकुष्ठम् ५

यस्यमे अमृतरूपे अमलेयशसि श्रवणेनावगाहः प्रवेशः श्वपचमभिव्याप्य जगत्सद्यस्तत्क्षणमेवपुनाति सोहंविकुंठः भवद्भ्यो हेतुभूतेभ्यः उपलब्धाप्राप्ता शोभनातीर्थभूताकीर्तिर्येनसः सः
बाहुस्थानीयं लोकेश्वरमपिहन्यां कोऽन्यस्यकथेत्यर्थः स्वगुणानुवर्णनंतुब्राह्मणोत्कर्षार्थमेव ६ चरणपद्मयोःस्थितः पवित्रोरेणुर्यस्य अतएवक्षतोनिरस्त आखिलस्यलोकस्यमलोयेन यद्वा
चरणपद्मालग्नः पवित्रोरेणुर्यस्मिन्निति क्षतोऽखिलोमलोयस्येतिचविग्रहः प्रतिलब्धंप्राप्तंशीलंयेन येषांसेवयाएतेगुणाममअतएवश्रीर्मानविजहाति प्रेक्षालवार्थमवलोकनलेशार्थमितरे
ब्रह्मादयः तेषांवः प्रतिकूलहानिंछिंद्यामितिपूर्वेणैवसंबंधः ७ किंचब्राह्मणोममेवश्रेष्ठंमुखमतोयुष्मदवज्ञया मन्मुखतिरस्कार एवकृतइत्याह नाहमिति वितानेयज्ञेयजमानस्यहविश्चरु
पुरोडाशादिहुतमुगग्निस्तेनमुखेनअदन् अश्नन्नपि तथानाद्मिनाश्नामि यद्यथाश्च्योततासरताघृतेन प्लुतंविलोडितंपायसादिप्रतिग्रासंरसास्वादपूर्वकंचरतोभुंजानस्यज्ञानिनोब्राह्मण
स्यमुखतोऽश्नामि मयिसमर्पितैःकर्मफलैःतुष्टस्यनिष्कामस्येत्यर्थः ८ किंचयेषाममलमंघ्रिरजः अहंकिरीटेविभर्मि तान्विप्रानपकुर्वतोऽपिकोऽन्योनविषहेत कथंभूतोऽहम् अखंडानव
च्छिन्नाविकुंठाअप्रतिहताचयोगमायाविलासभूताविभूतिर्यस्यसः तथा यस्यममार्हणांभः पादोदकंचंद्रललामेनेश्वरेणसहितान् लोकान्सद्यःपुनाति एवंपरमेश्वरःपरमपावनोऽपिस

यस्यामृतामलयशःश्रवणावगाहःसद्यःपुनातिजगदाश्वपचाद्विकुंठः सोऽहंभवद्भ्यउपलब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिंद्यांस्वबाहुमपिवःप्रतिकूलवृत्तिम् ६ यत्से
वयाचरणपद्मपवित्ररेणुंसद्यःक्षताखिलमलंप्रतिलब्धशीलम् नश्रीर्विरक्तमपिमांविजहातियस्याःप्रेक्षालवार्थइतरेनियमान्वहंति ७ नाहंतथाद्मि
यजमानहविर्विताने श्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन यद्ब्राह्मणस्यमुखतश्चरतोऽनुघासंतुष्टस्यमय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ८ येषांबिभर्म्यहमखंडविकुं
ठयोगमायाविभूतिरमलांघ्रिरजःकिरीटैः विप्रांस्तुकोनविषहेतयदर्हणांभःसद्यःपुनातिसहचंद्रललामलोकान् ९ येमेतनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीयाभूता
न्यलब्धशरणानिचभेदबुद्ध्या द्रक्ष्यंत्यघक्षतदृशोह्यहिमन्यवस्तान्गृध्रारुषाममकुषंत्यधिदंडनेतुः १० येब्राह्मणान्मयिधियाक्षिपतोऽर्चयंतस्तुष्यद्धृदः
स्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः वाण्यानुरागकलयात्मजवद्गृणंतःसंबोधयंत्यहमिवाहमुपाहृतस्तैः ११ तन्मेस्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौयुष्मद्व्यतिक्रमगतिं
प्रतिपद्यसद्यः भूयोममांतिकमितांतदनुग्रहोमेयत्कल्पतामचिरतोभृतयोर्विवासः १२ ब्रह्मोवाच अथतस्योशतींदेवीमृषिकुल्यां
सरस्वतीम् नास्वाद्यमन्युदष्टानांतेषामात्माऽप्यतृप्यत १३ न्नहंबिभर्मीति ९ किंचमेतनूः आधिष्ठानानि कास्ताःद्विजवरान्दुहतीर्दोग्ध्रीः गाइत्यर्थः दुहितृरि-
निपाठेऽपिगाएवविष्णुरूपात्सूर्यात् उत्पन्नत्वात् सूर्यसुताश्चगावइतिवचनात् अलब्धशरणानिरक्षकहीनानि भेदबुद्ध्यामदधिष्ठानंनभवंतीतिपृथक्दृष्ट्यायेद्रक्ष्यंति अघेनक्षतानष्टा
दृष्टिर्येषांतान् मदीयोधिकृतोदंडनेतायोयमः तस्यगृध्राकारायेदूताः अहिवत्मन्युर्येषांक्रोधेनकुषंतिचंचुभिश्छिंदंति १० एवंभूतास्तुमांवशीकुर्वंतीत्याह येक्षिपतः परुषंभाषमाणा-
नपिब्राह्मणान् संबोधयंति मयियाधीस्तयावासुदेवदृष्ट्या अर्चयंतःसंतः तुष्यद्धृदःप्रीयमाणाचित्ताः स्मितमेवसुधातयाउक्षितंपद्मतुल्यंवक्त्रंयेषामनुरागकलयाप्रेमशोभयावाचागृ
णंतःस्तुवंतः यथाकुपितमात्मजंस्निग्धःपितासत्पुत्रोवापितरं अहमिवमयैवयुष्मान्वातैरहमुपाहृतोवशीकृतः ११ ततस्मान्मेऽवसायमभिप्रायमलक्षमाणौ अजानंतौयुष्मदपराधोचि
तांगतिंसद्यःप्राप्यमत्समीपं इतांप्राप्तवतां नदितिसः मेअनुग्रहः तमेवाह यत् भृतयोर्विवासअचिरतः शीघ्रंकल्पतांसंपद्यतांसमाप्यतामिति १२ उशतींकमनीयांप्रियांदेवींद्योतमाना
मृषिकुल्याम् ऋषयोमंत्रास्तद्रूपांतत्प्रवाहरूपाम् ऋषिकुलयोग्यामितिवा सरस्वतींवाचं आस्वाद्यतन्माधुर्यमनुभूय सर्पप्रायेणमन्युनादष्टानामपिक्रोधविषव्याप्तानांहिमनो
रसानुभवाभावात् प्रियभाषणमपिनसहते तेषांतुआत्मामनः नातृप्यत् अलमितिनामन्यत १३ ५ ५ ५ ५ ५

सतीं श्रेष्ठां व्यादाय प्रसार्य कर्णं दत्त्वेत्यर्थः लघ्वीं मिताक्षरां गुर्वीमर्थैर्गह्वरां दुष्प्रवेशाम् अगाधामभिप्रायतः गंभीरामर्थतः विगाह्य विचार्यापि किमस्मानभिनंदति निंदति वा अस्मत्कृतं दंडं वा सं
कोचयतीति न विदुः १४ ततश्चाभिनंदतीति ज्ञात्वा ते प्रहृष्टाः संतः प्रोचुः क्षपितात्मत्रासाः आधिक्षिप्ता इत्यर्थ सांगोपांगाभिनंदनतः ततस्वधकमात् शेषं रोमाञ्चिताङ्गाः रोमकूपा अत्र कपियेषां सहजरोमराजिरोमाञ्चितत्वं ततः प्रहृष्टाः प्रोचुः क्षपितसर्वाभिमानमलिनतोष कश्चिद् अपिरावृष्टिताः पारमेष्ठ्यस्य प
रमैश्वर्यस्य महोदयः परमोत्कर्षो येन तं तम् अधिराजत्वमाविष्कृत्य राजशिक्षार्थं ब्राह्मणाननुमानयतीति ज्ञात्वेत्यर्थः १५ अध्यक्षः सर्वेश्वरः सन् तद्द्वीत्यात्मकृतं मन्य इति उक्त्या मया पराधः
कृत इति तथा तदनुग्रहो मे इत्यादि वचनेन मम अनुग्रहश्चेति यत्प्रभाषसे तेन यच्चिकीर्षितं तन्न विद्मः १६ किलेति लोकशिक्षार्थं सूचितं परमार्थमाहुः विप्राणामिति देवदेवानां देवपूज्याना
मपि भगवान् त्वमात्मा च दैवतं च १७ लोकशिक्षार्थतामेव प्रपंचयन्तः त्वत्त इत्यष्टभिः धर्मस्त्वत्त एव भवति रक्ष्यते च त्वदवतारैः परमः फलरूपः अत एव गुह्यः गोप्यः न च स्वर्गादि फलवद्विकारी किंतु-
निर्विकारो मतः अत एवंभूतस्य तवेदं लोकशिक्षामात्रमिति भावः १८ विपरीतं चेदमित्याहुः तरंतीति यस्यानुग्रहादेव निवृत्ताः विरक्ताः योगिनश्च संतो मृत्युं तरंति स भवान् परैरनुगृह्यते इति किं
स्वित् न किंचिदित्यर्थः १९ यच्चोक्तं यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलमित्यादि तदत्यंतमसंभावितमित्याहुर्द्वाभ्यां यं वै विभूतिर्लक्ष्मीः अनुवेलमवसरेऽ
प्यागतैः सेवने धृतः पादरेणुर्यस्याः धन्यैः सुकृतिभिरर्पितमंघ्रौ यत्तुलस्या नवं दाम माला तद्धाम स्थानं यस्य तस्य मधुव्रतपतेः भ्रमरमुख्यस्य लोकं स्थानं अभिकामयमानेव २० विविक्त

सतीं व्यादाय शृण्वंतो लघ्वीं गुर्वर्थगह्वराम् विगाह्यागाधगंभीरां न विदुस्तच्चिकीर्षितम् १४ ते योगमायया रब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् प्रोचुः प्रांजलयो विप्राः
प्रहृष्टाः क्षपितत्वचः १५ ऋषय ऊचुः न वयं भगवन् विद्मस्तव देव चिकीर्षितम् कृतो मेऽनुग्रहश्चेति यदध्यक्षः प्रभाषसे १६ ब्रह्मण्यस्य परं दैवं ब्राह्म
णाः किल ते प्रभो विप्राणां देवदेवानां भगवानात्मदैवतम् १७ त्वत्तः सनातनो धर्मो रक्ष्यते तनुभिस्तव धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकल्पो भवान्मतः १८ तरंति ह्यंज-
सा मृत्युं निवृत्ता यदनुग्रहात् योगिनः स भवान् किंस्विदनुगृह्येत यत्परैः १९ यं वै विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः धन्यार्पितांघ्रि
तुलसीनवदामधाम्नो लोकं मधुव्रतपतेरिव कामयाना २० यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत् परमभागवतप्रसंगः स त्वं द्विजानुपथपुण्यरजः पुनी
तः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वम् २१ धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुग त्रिभिः स्वैः पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् नूनं भृतं तदभिघाति रजस्तमश्च सत्त्वेन नो
वरदया तनुवा निरस्य २२ चरितैर्विशुद्धैः परिचरणैः अनुवर्तमानां सेवमानामपि यो नात्याद्रियत् नातिवादृतवान् स एवंभूतस्त्वं अयं भावः इत्थं नामातिलंपटतया लक्ष्मीस्त्वां सेवते
कथं एवं हि सा मेने अयं हि सारग्राही मधुव्रतः चंचलश्च सचाधिगता या तुलस्यां सपरिवारो निश्चलः सन् रमते अतोऽखिलावण्यमत्यधिकं स्यात् ततोऽहं वक्षसि स्थिताऽपि योगिजनादि
बहुसेवकसंघर्षमंगीकृत्यापि तुलस्या सहसा पत्न्येनापि चरणौ सेविष्यामीति तदेवमत्यौत्सुक्येनानुवर्तमानामपि तां त्वं नातीवाद्रियसे यतः परमभागवतेष्वेव प्रकृष्टसंगवान् स एव परमसौ
भाग्यनिधिस्त्वं अतो ब्राह्मणप्रसादात् मां श्रीर्न विजहातीति अलभ्यलाभत्वेन निर्देशो न समंजस इति किंच त्वत एव त्वं भगभाजनः भजनीयानां गुणानामाश्रयः परमपुरुषश्च तं त्वां द्विज
नामनुपथं पथि पथि लग्नं यत्पुण्यं रजः तथा श्रीवत्सलक्ष्म च किं पुनीतः पवित्रीकुरुतः किं किमर्थं च ते उभे अगाः प्राप्तः भूषणत्वेन स्वीकृतवानसि अतो यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुमित्यादि
वचनं श्लोकसंग्रहमात्रमित्यर्थः २१ धर्ममूर्तेश्च तवेदमुचितमेवेत्याहुः धर्मस्येति त्रिभिः त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भवतीति त्रियुगः यद्वा त्रीणि युगुलानि त्रियुगाः षड्गुणाः भगवच्छब्दवाच्याः संत्य
स्येति त्रियुगः हे त्रियुग धर्मरूपस्य तव त्रिभिः पद्भिः स्वैरसाधारणैः तपः शौच दयाभिः सत्यस्य धर्मविप्लवेऽपि कलावनुवर्तमानत्वात् त्रिभिरित्युक्तम् भृतं पालितं किं कृत्वा नोऽस्माकं वरदया सत्त्वेन
तनुवा तन्वा सत्त्वमूर्त्या तदभिघाति तेषां पादानामभिघातकं रजश्च तमश्च निरस्य निराकृत्य द्विजानां देवतानां च प्रयोजनाय नूनं भृतं यद्वा हि लोपे रूपं निरस्येति अस्माकं तान्निवर्तयेत्यर्थः २२

आत्मगोपं त्वयैव रक्षणीयं द्विजोत्तमानां कुलम् यदि ह स्फुटं त्वं न गोप्ता न रक्षिता तृन्प्रत्ययांतत्वात् न षष्ठीप्रयोगः वृषः श्रेष्ठः हे देव पंथाः वेदमार्गो नंक्ष्यति नाशं यास्यति ऋषभस्य श्रेष्ठस्य हि यस्मात्तव अनर्हणमसून्नृतं च अग्रहीष्यत् तदुक्तं गीतासु यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तत इति २३ नश्यत्विति चेत्तत्राहुः तद्वेदमार्गनाशनम् इवेति लोकोक्तिः सत्त्वनिधित्वाज्जनाय क्षेमं शं विधातुमिच्छोः अत एव निजशक्तिभिः राजादिभिरुत्पादितधर्मप्रतिपक्षस्य अतस्तव ब्रह्मकुलेऽवनतिर्युक्तैव ननु महतोऽन्येष्ववनतिस्तेजोहानिकरी तत्राहुः एतावता तु धर्मत्राणप्रयोजनेन अवनतस्य नमनं कृतवतः तव तेजः प्रभावः न क्षतं न क्षीणं यतः सः नमनादिस्ते विनोदः २४ शापाग्रहं परित्यज्य विज्ञापयंति यं वा त्वं दंडं विधास्यति भवान् दास्यति तु अधिकजीविकां वा तत्सर्वमनुमन्यामहे येवयं निरपराधावेतौ किल्बिषेण शापेनायुष्मद्ध्यो जितवंतः २५ मत्कारितत्वाच्छापस्य युष्माकं नापराध इत्याश्वासयन्नाह एतौ स द्य एव आसुरयोनिं प्राप्य भूयो ष्याशु मत्समीपमागमिष्यतः संरंभेण क्रोधावेशेन संभृतः संवृद्धो यः समाधिः एकाग्रता तेनानुबद्धो दृढीकृतो योगो ययोः हे विप्राः यो वः शापो युष्माभिर्दत्तः

नत्वं हि जोत्तमकुलं यदि हात्मगोपं गोप्ता वृषः स्वर्हणेन स सूनृतेन तर्ह्येव नंक्ष्यति शिवस्तव देव पंथा लोकोऽग्रहीष्यदृषभस्य हि तत्प्रमाणम् २३ तत्तेनभीष्टमिव सत्त्वनिधेर्विधित्सोः क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धृतारेः नैतावता अधिपतेर्बत विश्वभर्तुस्तेजः क्षतं त्ववनतस्य स ते विनोदः २४ यं वानयोर्दममधीश भवान्विधत्ते वृत्तिं नु वा तदनुमन्महि निर्व्यलीकम् अस्मासु वा य उचितो ध्रियतां स दंडो येनागसौ वयमयुंक्ष्महि किल्बिषेण २५ श्रीभगवानुवाच एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः संरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो वः शापो मयैव निमितस्तदवेत विप्राः २६ ब्रह्मोवाच अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानंदभाजनम् वैकुंठं तदधिष्ठानं विकुंठं च स्वयंप्रभम् २७ भगवंतं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसंतो वैष्णवीं श्रियम् २८ भगवाननुगावाह यातं मा भैष्टमस्तु शम् ब्रह्मतेजः समर्थोऽपि हंतुं नेच्छे मतं तु मे २९ मयि संरंभयोगेन निस्तीर्य ब्रह्महेलनम् प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीयसा पुनः ३० द्वास्थावादिश्य भगवान्विमानश्रेणिभूषणम् सर्वातिशयया लक्ष्म्या जुष्टं स्वं धिष्ण्यमाविशत् ३१ तौ तु गीर्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकतः हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयौ ३२ तदा विकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रकाः ३३ तावेव ह्यधुना प्राप्तौ पार्षदप्रवरौ हरेः दितेर्जठरनिर्विष्टं काश्यपं तेज उल्बणम् ३४ तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि वः आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधित्सति ३५

स्तुतः शापस्तादितिसः मयैव निमितः निर्मितः इत्यवैत जानीत २६ नेत्रोत्सवजनकं विकुंठं हरिं तन्निवासं चवैकुंठलोकं स्वयंप्रकाशं प्रकाशांतरानपेक्षं सत्त्वपरिणामत्वात् २७ अनुमान्य अनुज्ञाप्य २८ ममैव तु मतं संमतम् इदमत्र तत्त्वम् यद्यपि सनकादीनां क्रोधो न संभवति न च भगवत्पार्षदयोर्ब्राह्मणप्रातिकूल्यम् न च भगवतः स्वभक्तोपेक्षा न च वैकुंठगतानां पुनर्जन्म तथापि भगवतः सिसृक्षादिवत् कदाचित् युयुत्सा समजनि तदान्येषामल्पबलत्वात्स्वपार्षदानां तुल्यबलत्वेऽपि प्रातिपक्ष्यानुपपत्तेरेतावेव ब्राह्मणानिवारणेन प्रवर्त्य तेषु च क्रोधमुद्दीप्य तच्छापव्याजेन प्रतिपक्षौ विधाय युद्धकौतुकं संपादनीयमिति भगवतैव व्यवसितमतः सर्वं संगच्छते तदिदमुक्तं शापो मयैव निमित इति मा भैष्टमिति अस्तु शमिति हंतुं नेच्छे मतं तु म इत्यादि च २९ प्रत्येष्यतं प्रत्येष्यथः निकाशं समीपं ३० ३१ दुस्तरात् ब्रह्मशापात् हरिलोकतः पतंतौ विनिशेषः हरिलोकत एव हतश्रियावभूतामिति वा विगतस्मयौ नष्टगर्वौ च ३२ विकुंठस्य धिषणात् स्थानात् पुत्रका हे देवाः ३३ काश्यपं तेजो वीर्यं प्राप्तौ स हैव गर्भे प्रविष्टौ यमौ ३४ तयोस्तेजसा वस्तेज आक्षिप्तं निरस्कृतं न चात्र प्रतिविधिः शक्यः यत एतर्हि इदानीं भगवानेव तद्देवं विधातुमिच्छति ३५ ७ ७

तथाऽपिकोऽप्युपायोविचार्यतामितिचेत्तत्राह विश्वस्येति त्रयाणांगुणानामीशःसएवसलोकर्षकालेनः क्षेमंविधास्यति विमृशेनविमर्शनेन ३६ इतितृतीयस्कंधेटीकायांषोडशोऽध्यायः
१६ ततःसप्तदशेजन्मतयोर्लोकभयंकरम् हिरण्याक्षप्रभावश्चवर्ण्यतेदिग्जयेद्भुतः १ क्षेमंविधास्यतीतिब्रह्मवचनानंतरंशंकयात्यक्ताः १ भर्तुरादेशात् लोकान्सपालांस्त्रीन्चंडि
मुहुराक्रंदयिष्यतइतिवाक्यात् स्वापत्याभ्यांपरिशंकिनीदेवोपद्रवशंकमाना २ तत्रतदानिपेतुः उद्बभूवुःउरुभयंआसमंताद्धर्हंतीति ३ अचलैःसहिताभुवःप्रदेशाःकेतवश्चउदयंचक्रु
रितिशेषः ४ फुत्कारानिति तीव्रवायुशब्दानुकरणं नगपतीन्महावृक्षान् वात्याएव अनीकंयस्य रजएवध्वजोयस्य ५ उच्चैर्हसंत्यइवतडितोयेषुतेषामंबुदानांघटयासमूहेननष्टोभागणः
सूर्यादिप्रभासमूहोयस्मिन् पदंस्थानंनव्याहश्यतेस्मईषदपिनादृश्यत ६ वार्धिःसमुद्रः विमनाइवउद्गताऊर्मयोयस्मात् क्षभिताउदरस्थामकरादयोयस्मिन् उदपानैर्वापीकूपादिभिःस

विश्वस्ययःस्थितिलयोद्भवहेतुराद्योयोगेश्वरैरपिदुरत्ययोगमायः क्षेमंविधास्यतिसनोभगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयविमृशेनकियानिहार्थः ३६ इ
तिश्रीभागवतमहापुराणेतृतीयस्कंधेषोडशोऽध्यायः १६ मैत्रेयउवाच निशम्यात्मभुवागीतंकारणंशंकयोज्झिताः ततःसर्वेन्यवर्ततंतत्रिदि-
वायदिवौकसः १ दितिस्तुभर्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी पूर्णेवर्षशतेसाध्वीपुत्रौप्रसूसुवेयमौ २ उत्पाताबहवस्तत्रनिपेतुर्जायमानयोः दिविभु
व्यंतरिक्षेचलोकस्योरुभयावहाः ३ सहाचलाभुवश्चेलुर्दिशःसर्वाःप्रजज्वलुः सोल्काश्चाशनयःपेतुःकेतवश्चार्तिहेतवः ४ ववौवायुःसुदुःस्पर्शःफूत्करा-
नीरयन्मुहुः उन्मूलयन्नगपतीन्वात्यानीकोरजोध्वजः ५ उद्धसत्तडिदंभोदघटयानष्टभागणे व्योम्निप्रविष्टतमसानस्मव्यादृश्यतेपदम् ६ चुक्रोशवि
मनावार्धिरुदूर्मिःक्षुभितोदरः सोदपानाश्चसरितश्चुक्षुभुःशुष्कपंकजाः ७ मुहुःपरिधयोऽभूवन्सराह्वोःशशिसूर्ययोः निर्घातारथनिर्ह्रादाविवरे
भ्यःप्रजज्ञिरे ८ अंतर्ग्रामेषुमुखतोवमंत्योवह्निमुल्बणम् सृगालोलूकटंकारैःप्रणेदुरशिवाशिवाः ९ संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्यशिरोधराम् व्यमुंचन्विवि
धावाचोग्रामसिंहास्ततस्ततः १० खराश्चकर्कशैःक्षत्तःखुरैर्घ्नंतोधरातलम् खार्काररभसामत्ताःपर्यधावन्वरूथशः ११ रुदंतोरासभत्रस्तानीडादुदप
तन्खगाः घोषेऽरण्येचपशवःशकृन्मूत्रमकुर्वत १२ गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाःपूयवर्षिणः व्यरुदन्देवलिंगानिद्रुमाःपेतुर्विनानिलम् १३ ग्रहान्
पुण्यतमानन्येभगणांश्चापिदीपिताः अतिचेरुर्वक्रगत्यायुयुधुश्चपरस्परम् १४ दृष्ट्वान्यांश्चमहोत्पातानतत्तत्त्वविदःप्रजाः ब्रह्मपुत्रानृतेभीतामेनि
रेविश्वसंप्लवम् १५ तावादिदैत्यौसहसाव्यज्यमानात्मपौरुषौ ववृधातेऽश्मसारेणकायेनाद्रिपतीइव १५ दिविस्पृशौहेमकिरीटकोटिभिर्निरुद्ध
काष्ठौस्फुरदंगदाभुजौ गांकंपयंतौचरणैःपदेपदेकट्यासुकांच्याऽर्कमतीत्यतस्थतुः १७

हिताः शुष्काणिपंकजानियासु ७ परिधयः परिवेषाः सराह्वोः राहुग्र
स्तयोः निर्घाताः निरभ्रगर्जितानिरथनिर्ह्रादतुल्याः ध्वनयः विवरेभ्यः गिरिगुहाभ्यः ८ सृगालानामुलूकानांचटंकारैर्ध्वनिभिःसह ९ ग्रामसिंहाः श्वानः १० कर्कशैस्तीक्ष्णैर्हे
क्षत्तः खार्कारोगर्दभजातिशब्दस्तस्मिन् रभसःसंभ्रमोयेषां वरूथशः संघशः ११ रासभशब्दत्रस्ताःसर्वतः क्रोशंतः १२ गावोऽत्रसन् त्रस्ताः असृग्दोहाश्चबभूवुः देवलिंगा-
निव्यरुदन् प्रतिमानामश्रुस्रावआसीदित्यर्थः १३ पुण्यतमान्गुरुबुधादीन् भगणान्बहूनिनक्षत्राणिच अन्येक्रूरग्रहामंगलादयः अतिचेरुः अतिक्रम्यजग्मुः वक्रगत्याप्र
त्यावृत्त्यायुयुधुश्च १४ ब्रह्मपुत्रानृतेविनातेषांस्वशापादिज्ञानात् १५ व्यज्यमानमात्मपौरुषंपूर्वसिद्धंस्वपौरुषंययोः १६ निरुद्धाव्याप्ताः काष्ठादिशोयाभ्याम् स्फुरंत्य
गदानियेषुतेभुजाययोः अंगदेनिटाबंतत्वमार्षं शोभनाकांचीयस्यांतयाकट्या १७ ५ ५ ५ ५ ५ ५

यमयोर्मध्ये यः स्वदेहात्प्रथममजायत तं यथा हिरण्यकशिपुं विदुः सा दितिः प्रथमं यमसूत तं हिरण्याक्षं यथा विदुः तथा नाम कृतवानित्यर्थः अयं भावः यदा हि गर्भाधानसमये योनिपुष्पं विशद्वीर्यं द्विधा विभक्तं मादिपश्चाद्भावेन प्रविशति तदा यमौ भवतः तयोश्च पितृतः प्रवेशक्रमविपर्ययेण मातृतः प्रवेशक्रमविपर्ययेण मातृतः प्रसूतिः यदा विशद्द्विधाभूतं बीजं पुष्पं परिक्षरतु द्वौ तदा भवतां गर्भौ सूतिर्वेशाविपर्ययादिति पिंडसिद्धिस्मरणात् अतः स्वदेहात्पूर्वं यो जातस्तस्य हिरण्यकशिपुरिति दितिः प्रथमं यमसूत तस्य हिरण्याक्ष इति नाम कृतवानिति १८ दोर्भ्यां मुद्धतः ब्रह्मवरेणाकुतोमृत्युः १९ रणं युद्धं २० दुःसहो जवो वेगो यस्य रणंतौ कांचनमयौ नूपुरौ यस्य अंसे न्यस्ता महती गदा येन २१ मनसा शौर्येण वीर्येण बलेन वरेण च उत्सिक्तं गर्वितं अस्पृश्यं निरंकुशं निलिल्यिरे लीना बभूवुः २२ स्वेन महसा तेजसा तिरोहितान् सद्दश्वाऽऽगत्य क्षीबान्मत्तानपश्यन्सन् क्लीबानिति पाठे पौरुषहीनान् २३ २४ सन्ना-

प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीद्यः प्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा यं तं हिरण्याक्षमसूत साग्रतः १८ चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्रह्मवरेण च वशे सपालाँल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः १९ हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रियः प्रीतिकृदन्वहम् गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्मृगयन्रणम् २० तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्कांचननूपुरम् वैजयंत्या स्रजा जुष्टमंसन्यस्तमहागदम् २१ मनोवीर्यवरोत्सिक्तमसृण्यमकुतोभयम् भीता निलिल्यिरे देवास्तार्क्ष्यत्रस्ता इवाहयः २२ स वै तिरोहितान्दृष्ट्वा महसा स्वेन दैत्यराट् सेंद्रान्देवगणान्क्षीबानपश्यन्व्यनदद्भृशम् २३ ततो निवृत्तः क्रीडिष्यन्गंभीरं भीमनिःस्वनम् विजगाहे महासत्त्वो वार्धिं मत्त इव द्विपः २४ तस्मिन्प्रविष्टे वरुणस्य सैनिका यादोगणाः सन्नधियः ससाध्वसाः अहन्यमाना अपि तस्य वर्चसा प्रधर्षिता दूरतरं प्रदुद्रुवुः २५ स वर्षपूगानुदधौ महाबलश्चरन्महोर्मीञ्श्वसनेरितान्मुहुः मौर्व्याऽभिजघ्ने गदया विभावरीमासेदिवांस्तात पुरीं प्रचेतसः २६ तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकं यादोगणानामृषभं प्रचेतसम् स्मयन्प्रलब्धुं प्रणिपत्य नीचवज्जगाद मे देह्यधिराज संयुगम् २७ त्वं लोकपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवा वीर्यापहो दुर्मदवीरमानिनाम् विजित्य लोकेऽखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेन पुराऽयजत्प्रभो २८ स एवमुत्सिक्तमदेन विद्विषा दृढं प्रलब्धो भगवानपां पतिः रोषं समुत्थं शमयन्स्वया धिया व्यवोचदंगोपशमं गता वयम् २९ पश्यामि नान्यं पुरुषात्पुरातनाद्यः संयुगे त्वां रणमार्गकोविदम् आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहि तं मनस्विनो यं गृणते भवादृशाः ३० तं वीरमारादभिपद्य विस्मयः शयिष्यसे वीरशये श्वभिर्वृतः यस्त्वद्विधानामसतां प्रशांतये रूपाणि धत्ते सदनुग्रहेच्छया ३१ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे हिरण्याक्षदिग्विजये सप्तदशोऽध्यायः १७ मैत्रेय उवाच तदेवमाकर्ण्य जलेशभाषितं महामनास्तद्विगणय्य दुर्मदः हरेर्विदित्वा गतिमंग नारदाद्रसातलं निर्विविशे त्वरान्वितः १

अवसन्ना धीर्येषां वर्चसा तेजसा प्रधर्षिता अभिभूताः संतः २५ महोर्मीन् अभिजघ्ने मौर्व्यां मारयतीति मौर्वं कार्ष्ण्यायसं तन्मय्या यद्वा मूर्वा नाम तृणविशेषः तन्मयरज्ज्वा दृढनिबद्धयेत्यर्थः विभावरीसंज्ञाम् आसेदिवान्प्राप्तः २६ असुराणां लोकः पातालं तत्पालकं प्रलब्धुमुपहसितुं प्रणिपत्य २७ यद्यस्माद्राजसूयेन भवानयजत् २८ उपशमं युद्धादिकौतुकादुपरमम् २९ युद्धमार्गनिपुणं त्वां यः तोषयिष्यति तमिह गच्छ गृणते स्तुवंति ३० आरात् शीघ्रं विस्मयः नष्टगर्वः वीरशये रणांगणे रूपाणि वराहाद्यवतारान् ३१ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधटीकायां सप्तदशोऽध्यायः १७ अष्टादशो हिरण्याक्षधरोद्धर्तृवराहयोः निर्विशेषं महायुद्धं देवक्षोभि निरूप्यते १ प्रतियोद्धारं श्रुत्वा महामनाः शयिष्यसे इति यदुक्तं तत् विगणय्य अगणयित्वा यतो दुर्मदः १ श्रीगोपीजनवल्लभाय श्रीकृष्णाय नमः १ ५ ५ ५ ५

अभितोजयतीत्यभिजित् तंश्रीहरिंप्रकर्षेणोर्ध्वंनीयमानाऽवनिर्येन अग्रदंष्ट्रयादंष्ट्राग्रेणस्वरुचःहिरण्याक्षतेजांसि अरुणाश्रियायुक्तंयत् तेनअक्ष्णानेत्रेणमुष्णंतंतिरस्कुर्वंतं अहोचित्रंवन
गोचरोमृगः वारिचरोवराहः २ एहि आगच्छरसौकसांपातालवासिनांनोऽस्माकंसमर्पिता अन्यथापातालावतरणमस्थानघटनइतिभावः हिरण्याक्षेणाधिक्षेपार्थंप्रयुक्ताऽपिसारतीवस्तु
तोभगवंतंस्तौति तथाहिवनगोचरःजलेशयानःश्रीनारायणःसएवयोगिभिर्मृग्यतेदुष्टान्वाहंतुंमृगयतइतिमृगः अज्ञनास्तिज्ञोयस्मात्सर्वज्ञेत्यर्थः सुराधमायस्मात् हेसुरोत्तममम
क्षमाणस्यापिसतः मामनादृत्यापित्वमनयासहवर्तमानो नःअस्मदीयंस्वस्तिसमस्तमंगलराज्यंयास्यसिप्राप्स्यसिनात्रसंदेहः तथाऽप्यस्मत्कृपयाविमुंचेत्यर्थः आसादितालीलयास्वी
कृतासूकराकृतिर्येन ३ अभवायनाशाय भृतःपुष्टः वस्तुतस्तुमोक्षायभृतोधृतःआश्रितइत्यर्थः योभवान्परोक्षेण चौर्येणजयतीतितथा वस्तुतस्तुदूरतएवास्थित्वाजयतीति संस्थाप्य
हत्वावस्तुतस्तुयोगमायारूपमचिंत्यंबलंयस्यअल्पंपौरुषंयस्मात् तंत्वांसम्यक्स्थापयित्वाभक्त्याहृदादौस्थिरीकृत्येत्यर्थः हेमूढप्र मूढान्प्रति आप्याययतीतितथा प्रापूर्त्ताविति धातुः
सुहृदांभुनः संसारदुःखानि मृजेनाशयामि यतस्त्वंसमर्तुर्बोधवानपिमोचयसीतिभावः ४ अस्मद्भुजच्युतयाऽपिगदया अशीर्णेशीर्षंयस्यतथाभूतेत्वयिसुस्वस्थितेसतियेतुभ्य
मधुनाबलिंहरंतिनवीनाभक्ताःयेचपूर्वेभक्ताऋषयोदेवाश्चतेसर्वेस्वयमेवउद्यमंविनैव अमूलानभविष्यंति किंतुदृढमूलाश्चभविष्यंतीत्यर्थः ५ सहरिः अरेर्दुरुक्तान्येवतोमराःश

ददर्शतत्राभिजितंधराधरंप्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया मुष्णंतमक्ष्णास्वरुचोऽरुणश्रियाजहासचाहोवनगोचरोमृगः २ आह्वैनमेह्यज्ञमहींविमुंच
नोरसौकसांविश्वसृजेयमर्पिता नस्वस्तियास्यस्यनयाममेक्षतःसुराधमासादितसूकराकृते ३ त्वंनःसपत्नैरभवायकिंभृतोयोमाययाहंत्यसुरान्प
रोक्षजित् त्वांयोगमायाबलमल्पपौरुषंसंस्थाप्यमूढप्रमृजेसुहृच्छुचः ४ त्वयिसंस्थितेगदयाशीर्णशीर्षण्यस्मद्भुजच्युतयायेचतुभ्यम् बलिंहरं
त्यृषयोयेचदेवाःस्वयंसर्वेनभविष्यंत्यमूलाः ५ सतुद्यमानोऽरिदुरुक्ततोमरैर्दंष्ट्राग्रगांगामुपलक्ष्यभीताम् तोदंमृषन्निरगादंबुमध्याद्ग्राहाहतःस
करेणुर्यथेभः ६ तंनिःसरंतंसलिलादनुद्रुतोहिरण्यकेशोद्विरदंयथाझषः करालदंष्ट्रोऽशनिनिःस्वनोऽब्रवीद्गतह्रियांकिंत्वसतांविगर्हितम् ७ सगा
मुदस्तात्सलिलस्यगोचरेविन्यस्यतस्यामदधात्स्वसत्त्वम् अभिष्टुतोविश्वसृजाप्रसूनैरापूर्यमाणोविबुधैःपश्यतोऽरेः ८ परानुषक्तंतपनीयोपकल्पंम
हागदंकांचनचित्रदंशम् मर्माण्यभीक्ष्णंप्रतुदंतंदुरुक्तैःप्रचंडमन्युःप्रहसंस्तंबभाषे ९

स्त्वविशेषाः तैस्तुद्यमानोव्यथ्यमानः दंष्ट्राऽग्रगतांपृथ्वींभीतामालक्ष्य
तोदंदुरुक्तव्यथांमृषन् सहमानएवानिर्गतः करेणुर्हस्तिनी वस्तुतस्तुअरिदुरुक्ततः अमरैर्निमित्तभूतैः तुद्यमानः यथाश्रुतार्थग्राहिणांब्रह्मादीनांव्यथांदृष्ट्वा अनुकंपयापीड्यमा
नइत्यर्थः तोदंमृषन्इत्यस्याप्ययमेवार्थः ६ सलिलान्निर्गच्छंतमनुगतःसन् हिरण्यवत्कपिशाःकेशाःयस्यदैत्यस्य झषोमकरः करालादंष्ट्रायस्य अशनिवन्निस्वनोयस्य निर्ल
ज्जानामसतांकिंविगर्हितमस्तिनिंदाभयाभावात् पलायनंनायुक्तमित्यर्थः वस्तुतस्तुगतह्रियः प्राप्तह्रियोनसंतोयेभ्यः तेषांकृपालूनांकिंविगर्हितम् नकिंचित् अतःकृपालुत्वाद्दृ
ष्टाश्रितभूरक्षणार्थंकिंचित्पलायनमपिननिंदितमित्यर्थः यद्वा लोकोपकारायभुवमुद्धरतोऽनुद्रवणमनुचितंमन्वानोदैत्यआत्मानमेवाधिक्षिपति गताह्रियांस्वार्थैकपराणामसताम
स्माकंकिंविगर्हितगणनास्ति अपितुनास्त्येव धिगस्मानित्यब्रवीदित्यर्थः ७ सभगवान्विश्वसृजाभिष्टुतोविबुधैश्चप्रसूनैरापूर्यमाणः पाठांतरेविश्वसृजांप्रसूनैर्विबुधैरभिष्टुतइति
सलिलस्योदस्तात् उपरिव्यवहारगोचरेदेशे गांविन्यस्यस्वसत्त्वमाधारशक्तिंनिहितवान् अरेस्तस्यपश्यतएव ८ पराकृष्टपृष्ठतोऽनुषक्तंलग्नं तपनीयोपकल्पंसुवर्णाभरणं कांचनमयंचि
त्रंदंशःकवचंयस्यतंदैत्यं प्रचंडमन्युस्तं अधिक्षेपादिकंचानुकरणमात्रं दैत्यस्यवाक्यभीतानांदेवानांभयनिवृत्तये वस्तुतस्तेनतथाऽनुक्तत्वेनकोपादिहेत्वाभावात् ९ ६७

ग्रामसिंहान् शुनः प्रतिमुक्तस्य बद्धस्य विकत्थनं श्लाघाम् १० न्यासहराः निक्षेपहराः द्राविताः पलायनं कारिताः अथापि असमर्था अपि तिष्ठामः तर्हि किं यतः स्थेयं स्थातव्यमेवास्माभिः तर्हि किमि
त्याह क्व यामः गंतव्यदेशाभावात् ११ पद्रथानां पदातीनां ये यूथपास्तेषामधिपः मुख्य इत्यर्थः अस्वस्तये पराभवार्थम् आशु घटस्व यतस्व अनूहो निर्वितर्कः यो नातिपिपर्ति न पूरयति पा
लयति वा असावसभ्यः सभायामनर्हः १२ सोऽधिक्षिप्तः सत्यं वयमिति श्लोकेन रुषा प्रलब्धः उपहसितश्च एते वयमिति द्वाभ्याम् क्रीडां कार्यमाणोऽहिराट् महासर्प इव १३ मन्युना प्रच-
लितानि क्षुभितानींद्रियाणि यस्य १४ अंतकं मृत्युं १५ १६ सौम्य विदुर तां गदाम् प्राप्तामेवाहनत् १७ हर्यक्षो हिरण्याक्षः १८ स्पृधोः स्पर्धमानयोः तिग्माभ्यां गदाभ्यामाहतान्यंगानि
ययोः क्षतादास्रवतीति क्षतास्रवं रुधिरम् तस्य घ्राणमवघ्राणं तेन विवृद्धो मन्युर्ययोः विचित्रान् मार्गान् गदायुद्धभ्रमणभेदान् इलागोः तस्यां निमित्तभूतायां शुष्मिणोर्मत्तयोर्वृषभ-
योः प्रसक्तेऽपि इला पृथ्वी तदर्थं वृषभो हि खलु बहूनि दिनानि संग्रथितोत्तुंगशृंगसंघर्षविदीर्णगलद्रुधिरौ परस्परोपमर्दव्यग्रोग्रसंरंभोच्चमत्कारितगजयूथपौ युध्यमानाविति श्रुत इति प्र

श्रीभगवानुवाच सत्यं वयं भो वनगोचरा मृगा युष्मद्विधान्मृगये ग्रामसिंहान् । न मृत्युपाशैः प्रतिमुक्तस्य वीरा विकत्थनं तव गृह्णंत्यभद्र १० एते वयं
न्यासहरा रसौकसां गतह्रियो गदया द्राविता स्ते । तिष्ठामहेऽथापि कथंचिदाजौ स्थेयं क्व यामो बलिनोत्पाद्य वैरम् ११ त्वं पद्रथानां किल यूथपाधिपो घटस्व
नोऽस्वस्तय आश्वनूहः । संस्थाप्य चास्मान्प्रमृजाश्रु स्वकानां यः स्वां प्रतिज्ञां नातिपिपर्त्यसभ्यः १२ मैत्रेय उवाच सोऽधिक्षिप्तो भगवता प्रलब्धश्च रुषा-
भृशम् । आजहारोल्बणं क्रोधं क्रीड्यमानोऽहिराडिव १३ सृजन्नमर्षितः श्वासान्मन्युप्रचलितेंद्रियः । आसाद्य तरसा दैत्यो गदयाभ्यहनद्धरिम् १४ भ
गवांस्तु गदावेगं विसृष्टं रिपुणोरसि । अवंचयत्तिरश्चीनो योगारूढ इवांतकम् १५ पुनर्गदां स्वामादाय भ्रामयंतमभीक्ष्णशः । अभ्यधावद्धरिः क्रुद्धः संरंभाद्दष्टद
च्छदम् १६ ततश्च गदयाऽरातिं दक्षिणस्यां भ्रुवि प्रभुः । आजघ्ने स तु तां सौम्य गदया कोविदोऽहनत् १७ एवं गदाभ्यां गुर्वीभ्यां हर्यक्षो हरिरेव च । जिगीषया सुसं
रब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः १८ तयोः स्पृधोस्तिग्मगदाहतांगयोः क्षतास्रवघ्राणविवृद्धमन्व्योः । विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगीषया व्यभादिलायामिव शुष्मिणो
र्मृधः १९ दैत्यस्य यज्ञावयवस्य मायया गृहीतवाराहतनोर्महात्मनः । कौरव्य मह्यां द्विषतोर्विमर्दनं दिदृक्षुरागादृषिभिर्वृतः स्वराट् २० आसन्नशौंडीरमपेत
साध्वसं कृतप्रतीकारमहार्यविक्रमम् । विलक्ष्य दैत्यं भगवान्सहस्रणीर्जगाद नारायणमादिसूकरम् २१ ब्रह्मोवाच एष ते देव देवानामंघ्रिमूल
मुपेयुषाम् । विप्राणां सौरभेयीणां भूतानामप्यनागसाम् २२ आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोऽसुरः । अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कंटकः २३ मैनं माया
विनं दृप्तं निरंकुशमसत्तमम् । आक्रीड बालवद्देव यथाशीविषमुत्थितम् २४ न यावदेष वर्द्धेत स्वां वेलां प्राप्य दारुणः । स्वां देव मायामास्थाय तावज्ज-
घ्यघमच्युत २५

सिद्धम् १९ यज्ञ एवावयवा यस्य तस्य च महीनिमित्तं द्विषतोः एवंविधं विमर्दनं युद्धं दिदृक्षुः स्वराड् ब्रह्मा तत्रागात् २० आगत्य च नारायणमाह किं
कृत्वा दैत्यं विलक्ष्य कथंभूतं आसन्नं प्राप्तं शौंडीरं शौर्यमदो वा येन अपेतं साध्वसं यस्मात् कृतः प्रतिकारो येन अहार्यः अप्रतिकार्यो विक्रमो यस्य सहस्रणीः सहस्राणामृषिस
हस्राणां नेता २१ हे देव तेऽंघ्रिमूलं प्राप्तानां देवादीनामेषोऽसुरः २२ आगस्कृत् वृथैवापराधारोपकः तत्परिहाराय प्रवृत्तो भयकृत् भीतिं ज्ञात्वा दुष्कृत् अर्थप्राणादिहर्ता अस्म
त्तो राद्धो लब्धो वरो येन अन्वेषन् प्रतिरथमवलोकयन् अप्रतिरथः प्रतिपक्षशून्यः २३ यद्यस्मात् एवंभूतोऽयं तस्मादेनं माक्रीड माक्रीडय हे देव यथा उत्थितं क्षुभितम् आशी-
विषं सर्पं बालः पुच्छाकर्षणादिना क्रीडयति तद्वत् २४ स्वां मासुरीम् हे देव स्वां मायां अघं पापरूपम् २५ छ छ छ छ छ

वेलामेवाह एषेतिलोकानांछंबट्करीविनाशकरी छंबडित्यव्ययंविनाशेवर्तते २६ अभिजित्मध्यान्हः सएवमौहूर्तिकोयोगः सन्मुहूर्तः शुभदः कालः अगात्गतप्रायः अतोयावन्मुहूर्तशेषो
ऽस्तितावदेवक्रदुस्तरमेनंनिःस्तरजहि २७ त्वांमृत्युंत्वयैवशापानुग्रहकाले विहितंनिर्मितं आसादितः प्राप्तः शर्मणिसुखे आधेहिस्थापय २८ इतित्तृतीयेटीकायामष्टादशोऽध्यायः
२८ ऊनविंशेविरिंच्यादिप्रार्थितेनमहामृधे वराहेणाहिरण्याक्षवधः श्लाघ्योऽनुवर्ण्यते १ निर्व्यलीकंचतदमृतंच पाठांतरेनिष्कपटाभिप्रायंचतत् ऋतंच कालात्मनोऽपिममसुहूर्त
बलमुपदिशतीति प्रहस्य अपांगालोकनेनस्वीकृतवान् १ मुखतः अभिमुखे हनोकपोलस्याधोभागे अक्षजः ब्रह्मणोघ्राणेंद्रियादाविर्भूतः २ सास्वगदयातेनहता ततोविहता विच्युता
सतीविघूर्णिताभूत्वाऽपतत्रेजेच तत्भगवत्करात्पतनं यद्वा तत्पदस्याहत्यारेजइत्यनेनापिसंबंधः तत्दैत्यपौरुषंरेजइति ३ लब्धतीर्थोलब्धावसरः सचनबबाधेनप्राहरत् समानय-
न्नवधूतेतिवाक्यभेदात्सइत्यस्यापौनरुक्त्यम् ४ ५ व्यग्रंससंभ्रमंचक्रंयस्य विषज्जमानंविशेषेणसंगंप्राप्नुवंतंप्रति अतर्हिदांतत्प्रभावमजानतामासमंतादासनुस्म ६ संदेष्टः तमात्त

एषाघोरतमासंध्यालोकछंबट्करीप्रभो उपसर्पतिसर्वात्मन्सुराणांजयमावह २६ अधुनैषोऽभिजिन्नामयोगोमौहूर्तिकोह्यगात् शिवायनस्त्वंसु
हृदामाशुनिस्तरदुस्तरम् २७ दिष्ट्यात्वांविहितंमृत्युमयमासादितःस्वयम् विक्रम्यैनंमृधेहत्वालोकानाधेहिशर्मणि २८ इतिश्रीभाग॰म॰तृ॰हिर
ण्याक्षवधेअष्टादशोऽध्यायः १८ मैत्रेयउवाच अवधार्यविरिंचस्यनिर्व्यलीकामृतंवचः प्रहस्यप्रेमगर्भेणतदपांगेनसोऽग्रहीत् १ ततःसपत्नंमुख
तश्चरंतमकुतोभयम् जघानोत्पत्यगदयाहनावसुरमक्षजः २ सहतातेनगदयाविहताभगवत्करात् विघूर्णितापतद्रेजेतदद्भुतमिवाभवत् ३ सतदालब्ध
तीर्थोऽपिनबबाधेनिरायुधम् मानयन्समृधेधर्मंविष्वक्सेनंप्रकोपयन् ४ गदायामपविद्धायांहाहाकारेविनिर्गते मानयामासतद्धर्मंसुनाभंचास्मरद्विभुः
५ तंव्यग्रचक्रंदितिपुत्राधमेनस्वपार्षदमुख्येनविषज्जमानम् चित्रावाचोऽतद्विदांखेचराणांतत्रास्मासन्स्वस्तितेमुंजहीति ६ सतंनिशाम्यात्तरथांग
मग्रतोव्यवस्थितंपद्मपलाशलोचनम् विलोक्यचामर्षपरिप्लुतेंद्रियोरुषास्वदंतच्छदमादशच्छ्वसन् ७ करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यांसंचक्षाणोदहन्निव अभिप्लु
त्यस्वगदयाहतोसीत्याहनद्धरिम् ८ पदासव्येनतांसाधो भगवान्यज्ञसूकरः लीलयामिषतःशत्रोःप्राहरद्वातरंहसम् ९ आहचायुधमाधत्स्वघटस्वत्वं
जिगीषसि इत्युक्तःसतदाभूयस्ताडयन्व्यनदद्भृशं १० तांसआपततींवीक्ष्यभगवान्समवस्थितः जग्राहलीलयाप्राप्तांगरुत्मानिवपन्नगीम् ११ स्वपौरु
षेप्रतिहतेहतमानोमहासुरः नैच्छद्गदांदीयमानांहरिणाविगतप्रभः १२ जग्राहत्रिशिखंशूलंज्वलज्ज्वलनलोलुपम् यज्ञायधृतरूपायविप्रायाभिचर
न्यथा १३ तदोजसादैत्यमहाभटार्पितंचकासदंतःखउदीर्णदीधिति चक्रेणचिच्छेदनिशातनेमिना हरिर्यथातार्क्ष्यपतत्रमुज्झितम् १४

चक्रंनिशाम्यदृष्ट्वा अग्रतोव्यवस्थितंचविलोक्य अमर्षेणक्रोधेनपरिप्लुतानिक्षोभितानि इंद्रियाणियस्यसः आदशत् दष्टवान् ७ चक्षुर्भ्यांदहन्निवसंचक्षाणः पश्यन्निवेति
वस्तुतः क्रोधाभावमाह हतोऽसिज्ञातोऽसीतिवास्तवोर्थः ८ वातरंहसंवायुवेगाम् ९ घटस्वउद्यमंकुरुयतस्त्वंजेतुमिच्छसि १० ११ हतोमानोगर्वोयस्य १२ ज्वलन्योज्वल
नस्तद्वल्लोलुपंग्रसनव्यग्रम् यज्ञायविष्णुमात्रस्य अकार्यकरत्वेदृष्टांतः विप्रमुद्दिश्याभिचारंकुर्वन्यथा १३ अंतःखे आकाशमध्ये चकासत् प्रकाशमानम् उदीर्णाउत्कटादीधिति-
र्दीप्तिर्यस्य निशातनेमिनानिशितधारेण हरिरिंद्रोयथातार्क्ष्यस्य पतत्रमुज्झितंचिच्छेद देवान्विनिर्जित्यामृतकलशंनयतागरुडेनेंद्रप्रयुक्तवज्रस्यामोघस्यमानंदातुंपिच्छमेक
म् त्यक्तम् तद्यथाइंद्रश्चिच्छेदछिन्नंचतत् यथाखेऽप्रकाशत्तद्वत्प्रकाशमानमित्यभिसंधिः १४ ५ ५ ५ ५ ५

अराः संत्यस्येति अरिचक्रम् तेनबहुधावृक्णोछिन्नेसतिप्रत्येत्य अभिमुखमागत्य हरेरुरः वक्षः प्रहृत्य १५ मनाक् ईषदपिक्ष्माप्यंशे १६ अस्यजगतः उपसंयमं प्रलयं १७ पांसून्कृतंतमश्मप्रेरितवंतः क्षेपणैःयंत्रैः १८ नष्टोभगणोनक्षत्रसमूहोयस्याम् अनेनदैत्यबलातिरेकात् ब्रह्मदत्तमुहूर्तातिक्रमोगम्यते अह्निनक्षत्राणामसंभवात् १९ नानायुधानिमुंचंतीतितथायातुधान्यः प्रत्यदृश्यंत २० हिंस्राः छिंधिभिंधीत्येवंभूताः अ निवेशसा अल्पप्रायावाच उत्सृष्टा इत्यत्रैवंवाक्यसमाप्तिः २१ प्रादुष्कृतानामिति प्रकटिताः मायाः विनाशयत् विनाशनमितिपाठेयथाश्रुतेवषष्ठी त्रीणिसवनानिपादायस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः त्रयोस्यपादाइतिश्रुतेः २२ भर्तुरादेशंत्वत्पुत्रोभगवान्हनिष्यतीत्ये

वृक्णेस्वशूलेबहुधारिणाहरेःप्रत्येत्यविस्तीर्णमुरोविभूतिमत् प्रवृद्धरोषःसकठोरमुष्टिनानदन्प्रहृत्यांतरधीयतासुरः १५ तेनेत्थमाहतःक्षत्तर्भगवानादिसूकरः नाकंपतमनाक् क्वापिस्रजाहतइवद्विपः १६ अथोरुधासृजन्मायांयोगमायेश्वरेहरौ यांविलोक्यप्रजास्त्रस्तामेनिरेस्योपसंयमम् १७ प्रववुर्वायवश्चंडास्तमःपांसवमैरयन् दिग्भ्योनिपेतुर्ग्रावाणःक्षेपणैःप्रहिताइव १८ द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघैःसविद्युत्स्तनयित्नुभिः वर्षद्भिःपूयकेशासृग्विण्मूत्रास्थीनिचासकृत् १९ गिरयःप्रत्यदृश्यंतनानायुधमुचोनघ दिग्वाससोयातुधान्यःशूलिन्योमुक्तमूर्धजाः २० बहुभिर्यक्षरक्षोभिःपत्त्यश्वरथकुंजरैः आततायिभिरुत्सृष्टाहिंस्रावाचोतिवैशसाः २१ प्रादुष्कृतानांमायानामासुरीणांविनाशयत् सुदर्शनास्त्रंभगवान्प्रायुंक्तदयितंत्रिपात् २२ तदादितेःसमभवत्सहसाहृदिवेपथुः स्मरंत्याभर्तुरादेशंस्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे २३ विनष्टासुस्वमायासुभूयश्चाव्रज्यकेशवम् रुषोपगूहमानोमुंददृशेवस्थितंबहिः २४ तंमुष्टिभिर्विनिघ्नंतंवज्रसाररधोक्षजः करेणकर्णमूलेहन्यथात्वाष्ट्रंमरुत्पतिः २५ सआहतोविश्वजितात्ववज्ञयापरिभ्रमद्गात्रउदस्तलोचनः विशीर्णबाह्वंघ्रिशिरोरुहोपतद्यथानगेंद्रोलुलितोनभस्वता २६ क्षितौशयानंतमकुंठवर्चसंकरालदंष्ट्रंपरिदष्टदच्छदम् अजादयोवीक्ष्यशशंसुरागताअहोइमंकोनुलभेतसंस्थितिम् २७ यंयोगिनोयोगसमाधिनारहोध्यायंतिलिंगादसतोमुमुक्षया तस्यैषदैत्यापसदःपदाहतोमुखंप्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्जह २८ एतौतौपार्षदावस्यशापाद्यातावसद्गतिम् पुनःकतिपयैःस्थानंप्रपत्स्येतेहजन्मभिः २९ देवाऊचुः नमोनमस्तेखिलयज्ञतंतवेस्थितौगृहीतामलसत्त्वमूर्तये दिष्ट्याहतोयंजगतामरुंतुदस्त्वत्पादभक्त्यावयमीशनिर्वृताः ३० मैत्रेयउवाच एवंहिरण्याक्षमसह्यविक्रमंससादयित्वाहरिरादिसूकरः जगामलोकंस्वमखंडितोत्सवंसमीडितःपुष्करविष्टरादिभिः ३१ मयायथाऽनूक्तमवादितेहरेःकृतावतारस्यसुमित्रचेष्टितम् यथाहिरण्याक्षउदारविक्रमोमहामृधेक्रीडनवन्निराकृतः ३२ सूतउवाच इतिकौषारवाख्यातामाश्रुत्यभगवत्कथाम् क्षत्तानंदंपरंलेभेमहाभागवतोद्विज ३३ अन्येषांपुण्यश्लोकानामुद्दामयशसांसताम् उपश्रुत्यभवेन्मोदःश्रीवत्सांकस्यकिंपुनः ३४

वंभूतम् २३ उपगूहमानः बाह्वोरंतर्निधाय्यसंघट्टयन् २४ अहन् जघान त्वाष्ट्रंवृत्रंमरुत्पतिरिंद्रः २५ परितोभ्रमत् गात्रंशरीरंयस्य उदस्तेबहिर्निर्गतेलोचनेयस्यविशीर्णाबाह्वादयोयस्य नगेंद्रोमहाद्रुमः लुलितःउन्मूलितः नभस्वतावायुना २६ संस्थितिंमृत्युं २७ असत आरोपितात् लिंगशरीरात् मोक्तुमिच्छयावराहस्यपूर्वपादयोरेवकरत्वात् करेणाहन्निति पदाहतइतिचाविरुद्धं २८ २९ अखिलयज्ञानांततवेविस्ताराय कारणायेतिवा अरुंतुदः मर्मभेत्ता ३० सादयित्वाहत्वेत्यर्थः पुष्करविष्टरादिभिः ब्रह्मादिभिःसंस्तुतः ३१ यथाऽनूक्तंगुरूक्तिमनतिक्रम्यमयाऽवादितवकथितं हेसुमित्रयथायेनप्रकारेण ३२ हेद्विजशौनक ३३ कथामुपश्रुत्य ३४

भक्तिमात्रेणपंशूनामपिसुलभः अन्यथादेवानामपिदुर्लभइतितत्कथाश्रवणेकस्यानंदोनस्यादित्याह यइतिद्वाभ्याम् झषोग्राहः क्रोशंतीनांसतीनामिति कृपालुत्वमुक्तम् संकटादमोच
यत् ३५ ३६ कारणेनपृथिव्युद्धरणादिनासूकररूपस्य ३७ एतद्धरेर्विक्रीडितंशृण्वतामंतेश्रीनारायणोगतिर्भवति महापुण्यंस्वर्गादिप्रदं अलंपवित्रमतिशयेनशोधकंधन्यंधनाव
हम् यशस्यंकीर्तिकरं आयुषश्चाशिषांचपदंस्थानंपरित्राणंवाप्राणानामिंद्रियाणांचपदम् अंगहेविदुर ३८ इतितृतीयेटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशेवराहजन्मा
दिव्यवधानादयादितः सर्गोनुस्मार्यतेवक्तुमन्वयंप्रस्तुतंमनोः १ प्रतिष्ठांस्थानम् अध्यस्यप्राप्य सौतेसूतस्यरोमहर्षणस्यपुत्र अवरमर्वाचीनंजन्मयेषांतेषामीश्वरेलीनानांमार्गायानि
र्गमापकानिद्वाराणिकृतवान् अर्वाचीनान्प्राणिनः केरुपायैः सृष्टवानित्यर्थः १ विदुरमैत्रेयसंवादेनैवैतज्ज्ञास्यतइतितमेवसंवादंप्रष्टुमाह क्षत्तेतिपंचभिः श्रीकृष्णस्याप्तःसुहृत्तेहेतुः यइति
दुर्योधनादिभिरपत्यैः सहितमग्रजंधृतराष्ट्रं अघवान्कृतापराधइतिहेतोः श्रीकृष्णोक्तमंत्रानादरात् यस्तत्याज २ अनवरः अन्यूनः महित्वेमहिम्नि ३ कुशावर्तेगंगाद्वारे ४ यात्किमपि

योगजेंद्रंझषग्रस्तंध्यायंतंचरणांबुजम् क्रोशंतीनांकरेणूनांकृच्छ्रतोमोचयद्द्रुतम् ३५ तंसुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः कृतज्ञःकोनसेवेतदु
राराध्यमसाधुभिः ३६ योवैहिरण्याक्षवधंमहाद्भुतंविक्रीडितंकारणसूकरात्मनः शृणोतिगायत्यनुमोदतेंजसाविमुच्यतेब्रह्मवधादपिद्विजाः ३७
एतन्महापुण्यमलंपवित्रंधन्यंयशस्यंपदमायुराशिषाम् प्राणेंद्रियाणांयुधिशौर्यवर्द्धनंनारायणोंतेगतिरंगशृण्वताम् ३८ इतिश्रीभा॰म॰तृ॰एको
नविंशोऽध्यायः १९ शौनकउवाच महीप्रतिष्ठामध्यस्यसौतेस्वायंभुवोमनुः कान्यन्वतिष्ठद्द्वाराणिमार्गायावरजन्मनाम् १ क्षत्तामहाभागवतः
कृष्णस्यैकांतिकःसुहृत् यस्तत्याजाग्रजंकृष्णेसापत्यमघवानिति २ द्वैपायनादनवरोमहित्वेतस्यदेहजः सर्वात्मनाश्रितःकृष्णंतत्परांश्चाप्यनुव्रतः ३ किम
न्वपृच्छन्मैत्रेयंविरजास्तीर्थसेवया उपगम्यकुशावर्तआसीनंतत्त्ववित्तमम् ४ तयोःसंवदतोःसूतप्रवृत्ताह्यमलाःकथाः आपोगांगाइवाघघ्नीर्हरेःपादांबुजा
श्रयाः ५ तानःकीर्तयभद्रंतेकीर्तन्योदारकर्मणः रसज्ञःकोनुतृप्येतहरिलीलामृतंपिबन् ६ एवमुग्रश्रवाःपृष्टऋषिभिर्नैमिषायनैः भगवत्यर्पिताध्यात्म
स्तानाहश्रूयतामिति ७ सूतउवाच हरेर्धृतक्रोडतनोःस्वमाययानिशम्यगोरुद्धरणंरसातलात् लीलांहिरण्याक्षमवज्ञयाहतंसंजातहर्षोमुनि
माहभारतः ८ विदुरउवाच प्रजापतिपतिःसृष्ट्वाप्रजासर्गेप्रजापतीन् किमारभतमेब्रह्मन्प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ९ येमरीच्यादयोविप्रायस्तुस्वा
यंभुवोमनुः तेवैब्रह्मणआदेशात्कथमेतदभावयन् १० सद्वितीयाःकिमसृजन्स्वतंत्राउतकर्मसु आहोस्वित्संहताःसर्वइदंस्मसमकल्पयन् ११ मैत्रेय
उवाच दैवेनदुर्वितर्क्येणपरेणानिमिषेणच जातक्षोभाद्भगवतोमहानासीद्गुणत्रयात् १२

पृच्छतुकिंतवेतिचेत्तत्राह तयोरिति अघघ्नीः अघघ्न्यः नूनंकथाःप्रवृत्ताः
५ कीर्तन्यानिकीर्तनार्हाणिउदाराणिकर्माणियस्यहरेः ६ एवमितिव्यासवाक्यम् उग्रश्रवाः रोमहर्षणपुत्रः नैमिषमयनमाश्रयोयेषाम् अर्पितमध्यात्मंमनोयेन ७ गोःउद्धरणं
लीलांहिरण्याक्षंचावज्ञयाहतंनिशम्य भारतोविदुरः ८ यस्मात्त्वमव्यक्तमार्गवित् ब्रह्मणोवाविशेषणम् ९ एतत्जगत् अभावयन् उत्पादयामासुः १० सद्वितीयाः सभार्याः स्वतं
त्राभार्यानपेक्षाः कर्मसुप्रजासर्गादिषुसंहताः परस्परापेक्षाः इदंजगत् ११ ब्रह्माकिमारभतेतिप्रश्नस्ययक्षादीन्सृष्टवानित्युत्तरं वक्तुंपूर्वोक्तांसृष्टिमनुस्मारयति दैवेनेतिसप्तभिः मन्वादिप्र
श्नानांतूत्तराध्यायमारभ्योत्तरंभविष्यति दुर्वितर्क्येणदैवेनजीवादृष्टेन परेणप्रकृत्यधिष्ठात्रा महापुरुषेण अनिमिषेणकालेनचहेतुनाभगवतोनिर्विकारात् जातक्षोभंयद्गुणत्रयंप्रधा
नंतस्मात्महानासीत् तदुक्तंतंत्रे विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यान्ययोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितं तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतइति १२

महतोजातोभूतादिरहंकारस्त्रिलिंगस्त्रिगुणः रजःप्रधानादिति स्वतः सत्वप्रधानस्यापिमहतोहंकारोत्पत्तिकाले कार्यानुरूपंरजः प्रधानत्वंभवतीतिभावः पंचशः तन्मात्राणिमहाभूतानि ज्ञानेंद्रियाणिकर्मेंद्रियाणितत्तद्देवताश्चेतिपंचपंचससर्जेत्यर्थः १३ भौतिकंहैममंडमेकैकशः प्रत्येकंस्रष्टुमसमर्थानिसंति संहत्यससृजुः १४ अन्ववात्सीत् अधिष्ठितवान् १५ सहस्रार्कांणामिवोरुर्दीधितिर्यस्यतत् सर्वजीवानिकायानामोकःस्थानंपद्मं स्वराड्ब्रह्मा १६ यःसलिलाशयेगर्भोदकेस्यांतः शेते तेनभगवताऽनुविष्टोऽधिष्ठितःसन् सः स्वराड् स्वयासंस्थया नामरूपादिक्रमेण १७ छायाप्रभाप्रतियोगिनी तयाअबुध्येत्यर्थः यस्त्वबुद्धिकृतःप्रभोरित्युक्तत्वात् महातमइतिमहामोहः स्वरूपनिर्देशमात्रविवक्षयामोहइतिप्रथमाप्रयोगः १८ तदेवंप्रथमोक्तांसाधारणांसृष्टिमनूद्य केनापित् विशेषेणासाधारणांसृष्टिमाह विससर्जेत्यादिनायावत्समाप्ति तद्विसृष्टंकायंरात्रिरूपंततएवजातानियक्षरक्षांसिजगृहुः क्षुत्तृषोःसमुद्भवोयस्यांताम् अत्रचयास्यसातनूरासीत् तापमाहतसातमिस्राऽभवदित्यादिश्रुतिरनुसंधेया १९ उपसृष्टाअभिभूताः जग्धुमत्तुंभक्षयितुम् यतोवयं क्षुत्तृड्भ्यामर्दिताः अतएनंपितेतिकृपयामारक्षतेत्येके अन्येतुजक्षध्वंभक्षयतेति ब्रुवंतः जक्षभक्षहसनयोरितिधातुः २० देवोब्रह्मा संविग्नोभीतःसन् मामांजक्षतमाभक्षयतकिंतुरक्षत अहोहेयक्ष-

रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगोदैवचोदितात् जातःससर्जभूतादिर्वियदादीनिपंचशः १३ तानिचैकैकशःस्रष्टुमसमर्थानिभौतिकम् संहत्यदैवयोगेनहैममंडमवासृजन् १४ सोऽशयिष्टाब्धिसलिलेआंडकोशोनिरात्मकः साग्रंवैवर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः १५ तस्यनाभेरभूत्पद्मंसहस्रार्कोरुदीधिति सर्वजीवनिकायौकोयत्रस्वयमभूत्स्वराट् १६ सोऽनुविष्टोभगवतायःशेतेसलिलाशये लोकसंस्थांयथापूर्वंनिर्ममेसंस्थयास्वया १७ ससर्जच्छाययाविद्यांपंचपर्वाणमग्रतः तामिस्रमंधतामिस्रंतमोमोहोमहातमः १८ विससर्जात्मनःकायंनाभिनंदंस्तमोमयम् जगृहुर्यक्षरक्षांसिरात्रिंक्षुत्तृट्समुद्भवाम् १९ क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्तेतंजग्धुमभिदुद्रुवुः मारक्षतैनंजक्षध्वमित्यूचुःक्षुत्तृडर्दिताः २० देवस्तानाहसंविग्नोमामांजक्षतरक्षत अहोमेयक्षरक्षांसिप्रजायूयंबभूविथ २१ देवताःप्रभयायायादीव्यन्प्रमुखतोऽसृजत् तेअहार्षुर्देवयंतोविसृष्टांतांप्रभामहः २२ देवोदेवान्जघनतःसृजतिस्मातिलोलुपान् तएनंलोलुपतयामैथुनायाभिपेदिरे २३ ततोहसन्सभगवानसुरैर्निरपत्रपैः अन्वीयमानस्तरसाक्रुद्धोभीतःपराऽपतत् २४ सउपव्रज्यवरदंप्रपन्नार्तिहरंहरिम् अनुग्रहायभक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् २५ पाहिमांपरमात्मंस्तेप्रेषणेनासृजंप्रजाः ताइमायभितुंपापाउपाक्रामंतिमांप्रभो २६ त्वमेकःकिललोकानांक्लिष्टानांक्लेशनाशनः त्वमेकःक्लेशदस्तेषामनासन्नपदांतव २७ सोवधार्यास्यकार्पण्यंविविक्ताध्यात्मदर्शनः विमुंचात्मतनुंघोरामित्युक्तोविमुमोचह २८

रक्षांसियूयंमेप्रजाःकृताबभूविथजातास्थ एवमुग्रस्वभावायक्षराक्षसाजाताइत्यर्थः तत्रयेयक्षध्वमित्यूचुस्तेयक्षाः येतुमारक्षतेतितेराक्षसाइतिज्ञेयम् एतच्चतिर्यगादितामससर्गस्याप्युपलक्षणम् २१ प्रभयादीव्यन् द्योतमानाःयायादेवताः द्युतिमत्यःसात्विक्यस्तास्ताःप्रमुखतः प्राधान्येनासृजत् तेदेवाःदेवताइतिस्त्रीलिंगनिर्दिष्टानामप्यर्थमात्रविवक्षयातइतिपुंस्त्वेनप्रतिनिर्देशः एवंयक्षरक्षांसीत्यत्रापिज्ञेयं तेत्रविसृष्टांत्यक्तांप्रभामहः दिवसरूपांसतींदेवयंतःक्रीडयंतः अहार्षुर्जगृहुः २२ अदेवानितिच्छेदः सजघनादसुरानसृजनेतिश्रुतेः अतिलोलुपान् स्त्रीलंपटान् अभिपेदिरेप्राप्ताः २३ परापतत् अपलायत् २४ भक्तेच्छानुरूपमात्मानंदर्शयतीतितथातमुपव्रज्य २५ पाहीतिद्वाभ्यांप्रार्थितवान् यभितुंमैथुनेनधर्षयितुं २६ लोकानांजनानां तवअनासन्नोअनाश्रितोपादोयैस्तेषाम् २७ विविक्तमसंदिग्धमध्यात्मदर्शनंपरचित्तज्ञानंयस्यहरेः घोरांकामकश्मलांस्वतनुंविमुंचेतिउक्तब्रह्मानितिशेषः इत्युक्तःस्वब्रह्मातांतनुंविमुमोच सर्वत्रतनुत्यागोनामतत्तन्मनोभावत्यागोविवक्षितः ग्रहणंचतत्तद्भावापत्तिरितिद्रष्टव्यम् २८

साहोरात्रयोःसंधिरभवदितिश्रुतेः सातेनविसृष्टातनुःसायंतनीसंध्याबभूव साचकामोद्रेकवेलाअसुराश्चराजसत्वात् स्त्रीलंपटाः अतस्तांसंध्यामेवस्त्रियंकल्पयित्वातेसंमोहंप्रापुरि
त्याह तामितिनवभिः नूपुराभ्यांक्वणंतीचरणांभोजेयस्याः मदेनविह्वलेलोचनेयस्याः कांचीकलापेनविलसद्दुकूलंतेनाच्छन्नंरोधःकटितटंयस्याःताम् २९ अन्योन्यमाश्लेषयाउप
मर्दनहेतुनाउत्तुंगौनिरंतरौपयोधरौयस्याः सुद्विजांसुदतींस्निग्धोहासोलीलाऽवलोकनंयस्याः ३० गूहंतींवस्त्रांचलेनाच्छादयंतीं नीलानामलकानांवरूथः समूहोविद्यतेयस्याःहेधर्म-
विदुर तांस्त्रियमुपलभ्यमत्वा ३१ संमूढानांविभावनाक्रममाह अहोइति ३२ अभिसंभाव्यसत्कृत्यविश्रंभात्प्रणयात् कुबुद्धयस्तेपर्यपृच्छुः ३३ कासीतित्रिभिः कासिजात्या-
कस्यवाकन्या हेभामिनिकोपने रूपमेवद्रविणमनर्घ्यवस्तुतदेवपण्यंक्रयाऽर्हम् तेनतदसमर्पणेननोविबाधसे ३४ किंजातिकुलादिप्रश्नेनयावाकाचिद्भव दिष्ट्याइदंतावद्दृष्टंजातंयत्त
वदर्शनम् किंतुकेवलंनोमनःउत्सुनोषिविमथ्नासि ३५ क्षुभिताचित्तानांवाक्यंहेशालिनि श्लाघ्यएकत्रनजयतिनास्थिरीभवति यद्वानैकत्रअनेकगतिविलासेषुजयतिसर्वोत्कर्षे-

नांक्वणच्चरणांभोजांमदविह्वललोचनाम् कांचीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसम् २९ अन्योऽन्याश्लेषयोत्तुंगनिरंतरपयोधराम् सुनासांसुद्वि
जांस्निग्धहासलीलावलोकनाम् ३० गूहंतींव्रीडयात्मानंनीलालकवरूथिनीम् उपलभ्यासुराधर्मसर्वेसंमुमुहुःस्त्रियम् ३१ अहोरूपमहोधैर्यमहो
अस्यानववयः मध्येकामयमानानामकामेवविसर्पति ३२ वितर्कयंतोबहुधातांसंध्यांप्रमदाकृतिम् अभिसंभाव्यविश्रंभात्पर्यपृच्छन्कुमेधसः ३३
कासिकस्यासिरंभोरुकोवार्थस्तेऽत्रभामिनि रूपद्रविणपण्येनदुर्भगान्नोविबाधसे ३४ यावाकाचित्त्वमबलेदिष्ट्यासंदर्शनंतव उत्सुनोषीक्षमाणा
नांकंदुकक्रीडयामनः ३५ नैकत्रतेजयतिशालिनिपादपद्मंघ्नंत्यामुहुःकरतलेनपतत्पतंगम् मध्यंविषीदतिबृहत्स्तनभारभीतंशांतेवदृष्टिरमलासु
शिखासमूहः ३६ इतिसायंतनींसंध्यामसुराःप्रमदायतीम् प्रलोभयंतींजगृहुर्मत्वामूढधियःस्त्रियम् ३७ प्रहस्यभावगंभीरंजिघ्रंत्यात्मानमात्मना का
त्यासस्र्जभगवान्गंधर्वाप्सरसांगणान् ३८ विससर्जतनुंतांवैज्योत्स्नांकांतिमतींप्रियाम् तएवचाददुःप्रीत्याविश्वावसुपुरोगमाः ३९ दृष्ट्वाभूतपिशा
चान्भगवानात्मतंद्रिणा दिग्वाससोमुक्तकेशान्वीक्ष्यचामीलयद्दृशौ ४० जगृहुस्तद्विसृष्टांतांजृंभणाख्यांतनुंप्रभोः निद्रामिंद्रियविक्लेदोययाभूतेषु
दृश्यते येनोच्छिष्टान्धर्षयंतितमुन्मादंप्रचक्षते ४१ ऊर्जस्वंतंमन्यमानआत्मानंभगवानजः साध्यान्गणान्पितृगणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः ४२ त
आत्मसर्गंतत्कायंपितरःप्रतिपेदिरे साध्येभ्यश्चपितृभ्यश्चकवयोयद्वितन्वते ४३ सिद्धान्विद्याधरांश्चैवतिरोधानेनसोऽसृजत् तेभ्योऽददात्तमात्मानमंतर्धा
नाख्यमद्भुतम् ४४

णवर्तते पतत्पतंगमुच्चलंतंकंदुकं बृहतोःस्तनयोर्भाराद्भीतंतवकृशंमध्यंविषीदतिश्राम्यति शांतामंथरेवप्रसरति सुशिखासमूहः शोभनःकेशकलापस्ते पा
तंतरेसुशिखाः शोभनान्केशान् अवकीर्यमाणान्समूहबधानेति अत्रचअस्तंगच्छन्सूर्यएवपतत्पतंगः मेघविच्छेदोमध्यविषादः तारकासूक्ष्मादृष्टिः तमएवकेशाइत्याद्यूह्यम् ३६ प्रम
देवाचरंतींस्त्रियंमत्वाजगृहुः ३७ प्रहस्यात्मनमात्मनाजिघ्रंत्याकांत्यासौंदर्येणप्रहसनमात्मावघ्राणंचसौंदर्यानुभावचातुर्यविकारः ३८ ज्योत्स्नांचंद्रिकारूपांतएवगंधर्वादिगणाःविश्वा
वसुपुरोगमाःमुख्यायेषु ३९ आत्मनस्तंद्रिणाआलस्येनतांश्चमुक्तकेशान्वीक्ष्यनेत्रेनिमीलितवान् ४० इंद्रियाणांविक्लेदःस्रावोययातांनिद्रांप्रचक्षते येनेंद्रियविक्लेदनहेतुनाउच्छिष्टाश्चसंतः
धर्षयंतिभ्रांतान्कुर्वंति तंभूतादिगणमुन्मादंप्रचक्षते तंद्राजृंभिकानिद्रोन्मादहेतुत्वेनभूतादीनांतनूनांचचातुर्विध्यमुक्तं ४१ ऊर्जस्वंतंबलवंतं परोक्षेणअदृश्यरूपेण ४२ आत्मनःसर्गोय-
स्मात् तंयत् येनकायेनसंप्रदानत्वनिमित्तेनकवयःकर्मकोविदाःसाध्येभ्यःपितृभ्यश्च स्वपितृरूपेभ्यः वितन्वते श्राद्धादिनाहव्यंकव्यंचददति ४३ तिरोधानेनदृश्यत्वेसत्यप्यंतर्धानशक्त्या

प्रत्यात्म्येन प्रतिबिंबेन आत्माभासं प्रतिबिंबं आत्मना आत्मनो मनः प्रतिबिंबदर्शिनः कंदरस्य शिरःकंपादिचेष्टा अतएव तत्सृष्टानां मिथः संमानेन नानित्यमिथुनभावः ४५ तत्प्रातिबिंब
रूपं कर्मभिः तत्पराक्रमानुवर्णनैः ४६ भोग आभोगो विस्तारः पादादिप्रसरणं तद्भूता देहेन अनुपचितेन वृद्धिमप्राप्ते तत् भोगक्रोधादियुक्तं ४७ अमुतः अमुष्मात् देहात् ये केशा अहीयंत
प्रच्युताः ते अहयो जाताः प्रसर्पतः पादाद्याकुंचनैः प्रचलतोऽमुष्मात् सर्पाः अतएव अगा न भवंतीति नागाः अतिवेगवंत इत्यर्थः भोगवतो जातत्वात् भोगेन फणेन उरु विस्तीर्णा कंधरा ये
षां सर्वे चैते तत्क्रोधयोगात् क्रूराः तेषामवांतरजातिभेदः सर्पसिद्धांते प्रसिद्धः ४८ यदाऽमन्यमानोऽभूत् तदा मनून् ससर्ज ४९ तेभ्यः स्वीयं पुरुषं पुरुषाकारं पुरं देहमत्यसृजत् ददौ तान्
मनून् ५० ते त्वया कृतम् सुकृतत्वमाहुः यस्मिन् मनुसर्गे क्रिया अग्निहोत्राद्याः अतोऽस्मिन् सर्वे वयं साकं सह अन्नं हविर्भागादि अदाम भक्षयाम हे ब्रह्मन् ५१ कायस्त्वष्टिमुक्त्वा ऋषी-
णां सृष्टिमाह तपसेति विद्या उपासना योगो त्रासनादिः सुसमाधिः वैराग्यैश्वर्यादियुक्तः समाधिः तेन च युक्तः हृषीकेशः स्ववशेंद्रियः सन् ऋषिर्ब्रह्मा ऋषीन् प्रजाः ससर्ज ५२ किंतद्दे

सकिन्नरान् किंपुरुषान् प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः मानयन्नात्मनात्मानमात्माभासं विलोकयन् ४५ ते तु तज्जगृहू रूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना मिथुनीभूय
गायंतस्तमेवोषसि कर्मभिः ४६ देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिंतया सर्गेऽनुपचिते क्रोधादुत्ससर्ज ह तद्वपुः ४७ येऽहीयंतामुतः केशा अहयस्तेऽंग जज
ज्ञिरे सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा नागा भोगोरुकंधराः ४८ स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः तदा मनून्ससर्जांते मनसा लोकभावनान् ४९ तेभ्यः सोऽत्यसृज
त्स्वीयं पुरं पुरुषमात्मवान् तान्दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिम् ५० अहो एतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतम् प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन्साकमन्नमदाम
हे ५१ तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ऋषीनृषिर्हृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः ५२ तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः यत्तत्समाधि
योगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ५३ इति श्रीभा॰ तृ॰ विंशतितमोऽध्यायः २० विदुर उवाच स्वायंभुवस्य च मनोर्वंशः परमसंमतः कथ्यतां भगवन्य
त्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः १ प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य वै यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीम् २ तस्य वै दुहिता ब्रह्मन्देवहूतीति विश्रुता पत्नी-
प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ३ तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ४ रुचिर्यो भगवान्ब्रह्मन्दक्षो वा ब्रह्म
णः सुतः यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीम् ५ मैत्रेय उवाच प्रजाः सृजेति भगवान् कर्दमो ब्रह्मणोदितः सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां स
मा दश ६ ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम् ७ तावत्प्रसन्नो भगवान्पुष्कराक्षः कृते युगे दर्शयामास तं क्षत्तः
शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः ८ स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पलस्रजम् स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जं विरजोंऽबरम् ९ हं यस्यांशमदादित्यत आह यदिति समाधिश्च योगश्च-

ऋद्धिश्चैश्वर्यं तपश्च विद्या च विरक्तिश्च विद्यंते यस्मिन् तत् ५३ इति तृतीये टीकायां विंशोऽध्यायः २० एकविंशे तपोविद्यातोषितेन तु विष्णुना कर्दमस्य मनोः पुत्र्या विवाहघटनोच्य
ते १ एधिरे एधां चक्रिरे १ धर्मं महीं च यथा जुगुपतुः ररक्षतुः तन्मे वदेति तृतीयेनान्वयः २ ३ योगलक्षणैर्यमादिभिर्युक्तायाम् कतिधा वीर्यं ससर्ज कति पुत्रानुत्पादयामासेत्यर्थः ४
मनोः कन्यामाकूतिं च प्रसूतिं च भार्यां लब्ध्वा यथा भूतानि ससर्ज तच्च वदेति चकारस्यार्थः ५ सहस्राणां समा दश दशसहस्राणि संवत्सरानित्यर्थः ६ ततस्तस्मिंस्तपसि क्रिया
योगेन पूजाप्रकारेण संप्रपेदे सिषेवे प्रपन्नेभ्यो भक्तेभ्यो वरदातारं ७ शब्दैकवेद्यं यद्ब्रह्म तन्मयं वपुर्दधत् तं प्रत्यात्मानं दर्शयामास ८ स कर्दमस्तं खेऽवस्थितं दृष्ट्वा मूर्ध्ना क्षि-
तावपतत् गीर्भिश्चाभ्यगृणादिति चतुर्णामन्वयः पद्मोत्पले दिनरात्रिविकासे सितानां पद्मानामुत्पलानां च स्रक् यस्य तम् स्निग्धा नीलाश्च ये अलकास्तेषां व्रातो वक्त्राब्जे यस्य ९

श्वेतोत्पलंक्रीडनंयस्य मनःस्पर्शंमनस्यानंदजनकं स्मितमीक्षणंचयस्यतम् १० वक्षसिश्रीर्यस्य कौस्तुभःकंधरायांयस्य ११ प्रीतिरेवस्वभावः स्वतःसिद्धोधर्मोयस्य तथाविध
आत्मामनोयस्य १२ त्वामतेपरमानंदंधिगन्यवरकामुकम् अथापिरूपणंमामनुगृहाणवरदानतः वर्ततिहर्षे हेईड्य नोऽस्माभिः समग्रसत्वनिधेस्तवदर्शनात् अद्यास्ष्णोःसान्निध्यं
साफल्यंजुष्टंसेवितम् त्वद्दर्शनमेव महाफलमित्युपपादयति यस्यतवदर्शनंसाङ्घ्रिरुत्तरोत्तरमापादितप्रकर्षैर्जन्मभिः रूढोविरूढोयोगोयेषांतेऽपि १३ सकामभक्तान्विगर्हन्ना
ह यर्हीति हेईश येनिरयेऽपिस्युः तेषांकामानांलवायपेतन्मायया नष्टबुद्धयः तएवोपासते त्वंतुतेषांतान्कामानपिराशिंददासि १४ यःसकामान्निंदामि सोऽहमपितादृशएवेत्या
ह तथेति गृहमेधोगृहाश्रमः तत्रधेनुंत्रिवर्गदोग्ध्रींभार्यांपरिवोढुकामः परिणेतुमिच्छन् कामदुघांघ्रिपस्य कल्पद्रुमस्य तवपादमूलमंघ्रिमुपेयिवान् उपगतोऽस्मि ननुकामाद्यर्थम
न्यात्किमप्युपास्यताम् न यतः अशेषस्यपुरुषार्थस्यमूलमेतदेव १५ ननुतर्हिमुक्त्यर्थमेवकिंनभजसि अनधिकारादित्याह हेधिशयस्त्वंप्रजापतिः तस्यतववचसातंत्या अयंकामह
तोलोकः पशुवद्बद्धः हेमुक्तधर्ममूर्ते अहंच किललोकानुगतः अतस्तुभ्यंबलिंवहामि कर्ममयींत्वदाज्ञामनुवर्ते अनिमिषाय कालात्मने तदर्थंभार्यांचेच्छामीतिचकारस्यार्थः नकेवलं

किरीटिनंकुंडलिनंशंखचक्रगदाधरम् श्वेतोत्पलक्रीडनकंमनःस्पर्शस्मितेक्षणम् १० विन्यस्तचरणांभोजमंसदेशेगरुत्मतः दृष्ट्वाखेऽवस्थितंवक्षः
श्रियंकौस्तुभकंधरम् ११ जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्नाक्षितौलब्धमनोरथः गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्माकृतांजलिः १२ ऋषिरुवाच जुष्टंब
ताद्याखिलसत्त्वराशेः सांसिध्यमक्ष्णोस्तवदर्शनान्नः यद्दर्शनंजन्मभिरीड्यसद्भिराशासतेयोगिनोरूढयोगाः १३ येमाययातेहतमेधसस्त्वत्पादारविं
दंभवसिंधुपोतम् उपासतेकामलवायतेषांरासीशिकाम्यान्निरयेऽपियेस्युः १४ तथासचाहंपरिवोढुकामः समानशीलांगृहमेधधेनुम् उपेयिवान्मूल
मशेषमूलंदुराशयःकामदुघांघ्रिपस्य १५ प्रजापतेस्तेवचसाऽधीशतंत्यालोकःकिलायंकामहतोनुबद्धः अहंचलोकानुगतोवहामि बलिंचशुक्लानि
मिषायतुभ्यम् १६ लोकांश्चलोकानुगतान्पशूंश्चहित्वाश्रितास्तेचरणातपत्रम् परस्परंत्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः १७ नतेजरास्र
भ्रमिरायुरेषांत्रयोदशारंत्रिशतंषष्टिपर्व षण्नेम्यनंतच्छदियत्त्रिणाभिकरालस्रोतोजगदाच्छिद्यधावत् १८ एकःस्वयंसन्जगतःसिसृक्षयाद्वितीय
यात्मन्नधियोगमायया सृजस्यदःपासिपुनर्ग्रसिष्यसे यथोर्णनाभिर्भगवान्स्वशक्तिभिः १९ लोकानुगतोवहामिकिंतु ऋणत्रयापाकरणार्थमितिकिलेत्यु

क्तं १६ अनिमिषायेत्यनेनकालात्मकात् त्वत्तोभीतः कर्मकरोमीत्युक्तम् एतत्तुभयंत्वद्भक्तानांनास्तीत्याहद्वाभ्याम् लोकान्कामाभिभूतान्ताननुसृतान् पशूंश्चाविवेकेसत्यपिपुनः
कर्मजडान्मादृशान्हित्वा अनादृत्य येतवचरणरूपमातपत्रंश्रिताः तानेवाह त्वद्गुणानांवादः कथातदेवसीधुःमदिरा संसारविस्मारकत्वात् पीयूषंरुचिकरत्वात् तेननिर्यापिता
विलापितादेहधर्माः क्षुत्पिपासादयोयैः एषामित्युत्तरेणान्वयः १७ तवयत्त्रिणाभिकालचक्रंतत्जगदाच्छिद्य आक्षिप्यधावदपिएषांत्वद्भक्तानामायुराच्छिद्यधावन्नभवतिकथंभू
तम् अजरं ब्रह्मतस्मिन् अक्षरूपेभ्रमिर्भ्रमणं भ्रमदिति वक्तव्ये अतिभ्रमणशीलत्वात् उपचारेणभ्रमिरित्यभेदनिर्देशः अधिकमासेनसह त्रयोदशमासाआरायस्य त्रिशतं
षष्टिश्चाहोरात्राः पर्वाणियस्य शतशब्देविभक्तेरलुगार्षः षट्ऋतवोनेमयोयस्य अनंताः क्षणलवादयः छदाः पत्राणिपत्राकाराधाराःसंतियस्य त्रीणिचातुर्मास्यानिनाभयः आधार-
भूतानिवलयानियस्य करालस्रोतः तीव्रवेगमेतैर्विशेषणैरेवसंवत्सरात्मकंचक्रमुक्तमितिद्रष्टव्यं १८ ननुनिरुपाधिमुदासीनंमांकिंयाचसे तथापिमायया विश्वस्रष्ट्यादिकर्तृ
त्वात्त्वमेवयाच्य इत्याह स्वयमेकएवसन्नपि आत्मन्यधिकृतयायोगमायया हेतुना यास्वीकृताःशक्तयः सत्वाद्याः ताभिः अदोविश्वं स्वव्यतिरिक्तसाधनानपेक्षत्वेदृष्टांतःयथेति १९

यद्यपि मायिकत्वात् भक्तेभ्यो विषयसुखं दातुं नेच्छसि तथाऽप्यस्मदभिप्रायानुसारेण तत्संपादयेत्याह नैतादिति हे अधीश नोऽस्माकं भजतां भूतसूक्ष्मरूपं पदं शब्दादिविषयसुखं मायया त
नुषे विस्तारयसीति यत् एतत्तव यद्यपीप्सितं न भवति तथाऽप्यस्मदनुग्रहाय अस्तु ऋणत्रयापाकरणानंतरमेवापवर्गाय भवात्वित्यर्थः यर्हि यतः मायया परिच्छिन्न इव लसंत्यातुलस्यायु
क्तस्त्वं विलक्षितोऽसि एवंभूतस्य तव दर्शनं यतो भुक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः २० तं त्वा त्वां भुक्तिमुक्तिप्रदं नमामि मुक्तिदत्वे हेतुः अनुभूत्याज्ञानेन उपरतः क्रियार्थः कर्मफलभोगो यस्मिन् भोगदत्वे
हेतुः स्वमायया आवर्तितं लोकतंत्रं विश्वोपकरणं येन अतः सकामे निष्कामे च नमनीयं पादसरोजयुगं यस्य तम् तत्र अल्पीयसि सकामे पुंसि भजनेवाकामान् वर्षतीति न तथा तम् २१ अमृ
तेन सुखकरेण प्रेमस्मिताभ्यामीक्षणेन अविभ्रमं तीभ्रूर्यस्य २२ चैत्यं हार्दं भावं मे मया समयोजि संघटितं यदर्थमेवाहं समर्चितः तत् २३ मयि संगृभितः संगृहीत एकाग्रीकृत आत्मा चित्तं यै
स्तेषां यन्मदर्हणं त्वादृशेषु अतितरां सर्वथा मृषा निष्फलं न स्यात् २४ विख्यातं मंगलमभ्युदयः सदाचारादिलक्षणं यस्य २५ हे विप्र महिष्या सह २६ २७ यत्र यस्यां भार्यायां समाहितम्

नैतद्बताधीशपदं तवेप्सितं यन्मायया नस्तनुषे भूतसूक्ष्मम् अनुग्रहायास्त्वपि यर्हि मायया लसत्तुलस्या तनुवा विलक्षितः २० तं त्वाऽनुभूत्योपरतक्रिया
र्थं स्वमाययावर्तितलोकतंत्रम् नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादसरोजमल्पीयसि कामवर्षम् २१ ऋषिरुवाच इत्यव्यलीकं प्रणुतोऽब्जनाभस्तमाब
भाषे वचसाऽमृतेन सुपर्णपक्षोपरि रोचमानः प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः २२ श्रीभगवानुवाच विदित्वा तव चैत्यं मे पुरैव समयोजि तत् यदर्थ
मात्मनियमैस्त्वयैवाहं समर्चितः २३ न वै जातु मृषैव स्यात्प्रजाध्यक्ष मदर्हणम् भवद्विधेष्वतितरां मयि संगृभितात्मनाम् २४ प्रजापतिसुतः सम्राड् मनुर्वि
ख्यातमंगलः ब्रह्मावर्तं योऽधिवसन् शास्ति सप्तार्णवां महीम् २५ स चेह विप्र राजर्षिर्महिष्या शतरूपया आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो धर्मकोविदः २६ आत्म
जामसितापांगीं वयः शीलगुणान्विताम् मृगयंतीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो २७ समाहितं ते हृदयं यत्रेमान्परिवत्सरान् सा त्वां ब्रह्मन्नृपवधूः काममा
श्वभजिष्यति २८ या त आत्मभृतं वीर्यं नवधा प्रसविष्यति वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यंत्यंजसात्मनः २९ त्वं च सम्यगनुष्ठाय निदेशं म उशत्तमः मयि तीर्थी
कृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे ३० कृत्वा दयां च जीवेषु दत्त्वा चाभयमात्मवान् मय्यात्मानं सह जगद्द्रक्ष्यस्यात्मनि चापि माम् ३१ सहाहं स्वांशकल
या त्वद्वीर्येण महामुने तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्त्वसंहिताम् ३२ मैत्रेय उवाच एवं तमनुभाष्याथ भगवान्प्रत्यगक्षजः जगाम बिंदुसरसः सर
स्वत्या परिश्रितात् ३३ निरीक्षतस्तस्य ययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः आकर्णयन्पत्ररथेंद्रपक्षैरुच्चारितं स्तोममुदीर्णसाम ३४ अथ संप्र
स्थिते शुक्ले कर्दमो भगवानृषिः आस्ते स्म बिंदुसरसि तं कालं प्रतिपालयन् ३५

अभिसंधानेन आस्थितम् नृपवधूः राजकन्या २८ ते वीर्यं मात्मानि भृतं धृतं या प्रसविष्य
ति सा भजिष्यति वीर्ये वीर्यप्रसूतासु कन्यासु अंजसा आत्मनः पुत्रानाधास्यंति २९ निदेशमाज्ञाम् उशत्तमः शुद्धसत्त्वः तीर्थीपात्रे तेन दानं लक्ष्यते मयि समर्पितसर्वकर्मफल इत्यर्थः
३० गार्हस्थ्येन दयां कृत्वा संन्यासेनाभयं दत्त्वा मयि आत्मानं जगच्च सह एकीभूतं द्रक्ष्यसि ३१ तद्वीर्येण सह देवहूत्याम् वर्तयिष्यतीति शेषः ३२ प्रत्यग्भूतेषु अक्षेषु जायते आविर्भवतीति
प्रत्यगक्षजः सरस्वत्या नद्या परिश्रितात् परिवेष्टितात् ३३ अशेषैस्तपोमंत्रादिसिद्धेश्वरैः अभिष्टुतः सिद्धमार्गः वैकुंठमार्गो यस्य यद्वा अशेषसिद्धेश्वराभिष्टुत श्चासौ सिद्धैर्मृग्यत इ
ति सिद्धमार्गश्च स यथा यो पत्ररथेंद्रो गरुडस्तस्य पक्षैरुदीर्णमभिव्यक्तं साम आकर्णयन् बृहद्रथंतरे पक्षाविति श्रुतेः उच्चारितं स्तोमं च सामाधारभूतानाम् ऋचां समुदायं शृण्वन् स्तोम
आत्मेति श्रुतेः समासपाठे उच्चारितः स्तोमः स्तोत्रियसमुदायो यस्य साम्न इति ३४ तं कालं परश्व इत्युक्तं प्रतीक्षमाणः ३५ ध ध ध ध

शातकौंभाः सौवर्णाः परिकरायस्मिन् तंरथमास्थायदुहितरं चारोप्यवरान्वेषणार्थंपर्यटन् ३६ हेसुधन्वन्नृविदुर यदहः ३७ तत्प्रवेशमात्रेणपरमानंदंप्रापइतिदर्शयितुमाश्रमंवर्णयति यस्मिन्नित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः प्रपन्ने कर्दमे ३८ शिवमारोग्यममृतवत्स्वादुजलंयस्मिन् ३९ कूजंतः पुण्यामृगाः द्विजायेषुतैः पुण्यद्रुमलतानांजालैः समूहैर्युक्तम् ४० घुष्टंनादितम् मत्तभ्रमराणांविभ्रमः विनोदोयस्मिन् मत्ताबर्हिणएवनटास्तेषामाटोपोनृत्यसंभ्रमोयस्मिन् आह्वयंतः मिथोमत्ताः कोकिलायस्मिन् ४१ कदंबादिभिर्वृक्षैरलंकृतम् ४२ कारंडवादिभिः पक्षिभिः वल्गुयथातथाकूजितम् ४३ हरिणादिभिर्वृतम् तत्रक्रोडः सूकरः श्वावित् शल्लकः मर्कोमर्कटः तद्विशेषागोपुच्छाः हरिर्वानरः सिंहोवा नाभिः कस्तूरीमृगः ४४ हुतः हुताशनोग्निर्यस्याग्निहोत्रिणः ४५ उग्रायुक्तयोगोयस्यतेनवपुषाविद्योतमानम् ४६ तस्यभगवतोव्याहृतंभाषणमेव अमृतकला अमृतमयस्यचंद्रस्यकला तन्मयंपीयूषंतस्यश्रवणेनच

मनुःस्यंदनमास्थायशातकौंभपरिच्छदम् आरोप्यस्वांदुहितरंसभार्यःपर्यटन्महीम् ३६ तस्मिन्सुधन्वन्नहनिभगवान्यत्समादिशत् उपायादाश्रमपदंमुनेःशांतव्रतस्यतत् ३७ यस्मिन्भगवतोनेत्रान्न्यपतन्नश्रुबिंदवः कृपयासंपरीतस्यप्रपन्नेऽर्पितयाभृशम् ३८ तद्वैबिंदुसरोनामसरस्वत्यापरिप्लुतम् पुण्यंशिवामृतजलंमहर्षिगणसेवितम् ३९ पुण्यद्रुमलताजालैःकूजत्पुण्यमृगद्विजैः सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यंवनराजिश्रियान्वितम् ४० मत्तद्विजगणैर्घुष्टंमत्तभ्रमरविभ्रमम् मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलम् ४१ कदंबचंपकाशोककरंजबकुलासनैः कुंदमंदारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतम् ४२ कारंडवैःप्लवैर्हंसैःकुररैर्जलकुक्कुटैः सारसैश्चक्रवाकैश्चचकोरैर्वल्गुकूजितम् ४३ तथैवहरिणैःक्रोडैःश्वाविद्गवयकुंजरैः गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम् ४४ प्रविश्यतत्तीर्थवरमादिराजःसहात्मजः ददर्शमुनिमासीनंतस्मिन्हुतहुताशनम् ४५ विद्योतमानंवपुषातपस्युग्रयुजाचिरम् नातिक्षामंभगवतःस्निग्धापांगावलोकनात् ४६ तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेनच प्रांशुंपद्मपलाशाक्षंजटिलंचीरवाससम् उपसंसृत्यमलिनंयथाऽर्हणमसंस्कृतम् ४७ अथोटजमुपायातंनृदेवंप्रणतंपुरः सपर्ययापर्यगृह्णात्प्रतिनंद्यानुरूपया ४८ गृहीतार्हणमासीनंसंयतंप्रीणयन्मुनिः स्मरन्भगवदादेशमित्याहश्लक्ष्णयागिरा ४९ नूनंचंक्रमणंदेवसतांसंरक्षणायते वधायचासतांयस्त्वंहरेःशक्तिर्हिपालिनी ५० योऽर्केंद्वग्नींद्रवायूनांयमधर्मप्रचेतसाम् रूपाणिस्थानआधत्सेतस्मैशुक्लायतेनमः ५१ नयदारथमास्थायजैत्रंमणिगणार्पितम् विस्फूर्जच्चंडकोदंडोरथेनत्रासयन्नघान् ५२ स्वसैन्यचरणक्षुण्णंवेपयन्मंडलंभुवः विकर्षन्बृहतींसेनांपर्यटस्यंशुमानिव ५३ तदैवसेतवःसर्वेवर्णाश्रमनिबंधनाः भगवद्रचिताराजन्भिद्येरन्बतदस्युभिः ५४ अधर्मश्चसमेधेतलोलुपैर्व्यंकुशैर्नृभिः शयानेत्वयिलोकोयंदस्युग्रस्तोविनंक्ष्यति ५५

नातिक्षामंतपसाकृशंसंतमप्यकृशम् प्रांशुमुन्नतम् उपसंसृत्यसमीपंगत्वामलिनंददर्शेतिपूर्वेणान्वयः अर्ह्यते अनेनेति अर्हणम् महारत्नंतत् असंस्कृतमनिर्णिक्तंयथामलिनंदृश्यतेतद्वत् ४७ उटजंपर्णशालांप्राप्तम् पुरःपादसमीपेप्रणतम् आशीर्भिरभिनंद्यसपर्ययापूजयाप्रत्यगृह्णात् सत्कृतवान् ४८ ४९ तेचंक्रमणंपर्यटनंहियस्मात् ५० मनुरूपस्यविष्णुंप्रणमतियइति स्थानेतत्तत्कार्यावसरे शुक्लायविष्णवे ५१ नयदेतिपंचानामयमर्थः यद्यपिधर्मरक्षार्थम् सर्वतः पर्यटतस्तवप्रसंगादत्रागमनंसंभवति तथापिविशेषकार्यंचेदस्तितत्कथ्यतामिति जैत्रंजयप्रदम् मणिगणाअर्पितायस्मिन् तंरथमारुह्यत्वंयदाभुवोमंडलंनपर्यटसितदासेतवोभिद्येरन्नितित्रयाणामन्वयः विस्फूर्जयन्नादंकुर्वत्चंडकोदंडंधनुर्यस्य ५२ स्वसैन्यस्यचरणैः क्षुण्णम् संघट्टितम् ५३ वर्णाश्रमाणांनिबंधनैर्येः बतअहो ५४ निरंकुशैर्नृभिर्निमित्तभूतैः शयानेनिश्चिंते ५५ ५ ५ ५ ५

निर्व्यलीकेनसंहर्षेणप्रतिपद्यामहेस्वीकुर्महे ५६ इतिश्रीभागवतेमहा॰तृतीयस्कंधेटीकायामेकविंशतितमोऽध्यायः २१ द्वाविंशेकर्दमायादाद्यथादिष्टांहिविष्णुना मनु
र्दुहितरंदेवहूतिमित्युपवर्ण्यते १ एवमाविष्कृत अभिष्टुतः अशेषाणांगुणानांकर्मणांचउदयउत्कर्षोयस्यससंम्राड्मनुः सव्रीडइवस्वकीर्तिश्रवणात् प्रत्याख्यानशंकयावातमु-
निमुवाच उपारतंनिवृत्तिनिरतं १ मदीयाकन्यात्वयापरिणेयेतिविज्ञापयिष्यन् युष्मदस्मत्संबंधस्तावदीश्वरेणपूर्वमेवघटितइत्याह ब्रह्मेतिसार्द्धाभ्याम् आत्मनःपरीप्सयापर्याप्तु
मिच्छया छंदोमयस्यात्मनःपर्याप्तिःपालनंवेदप्रवर्तनंतस्येच्छयायुष्मान् ब्राह्मणान् २ तत्त्राणायब्राह्मणपालनाय ब्रह्मब्राह्मणजातिः क्षत्त्रंक्षात्त्रियजातिः ३ एवंसदेवएवरक्ष-
तिस्मकोऽसौयः सदसदात्मकःसर्वात्मकःतथाऽपिअव्ययोनिर्विकारः ४ तंविज्ञापयितुमेवतद्दर्शनादिकमभिनंदतितवेतित्रिभिः ५ ६ अनुग्रहोऽनुशासनादिरूपएव उशतीःउशत्यः

अथापिपृच्छेत्वांवीर यदर्थंत्वमिहागतः तद्वयंनिर्व्यलीकेनप्रतिपद्यामहेहृदा ५६ इतिश्रीभा॰तृतीयस्कंधेएकविंशतितमोऽध्यायः २१ मै
त्रेयउवाच एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयोमुनिम् सव्रीडइवतंसम्राडुपारतमुवाचह १ मनुरुवाच ब्रह्मासृजत्स्वमुखतोयुष्मानात्म
परीप्सया छंदोमयस्तपोविद्यायोगयुक्तानलंपटान् २ तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्रपात् हृदयंतस्यहिब्रह्मक्षत्रमंगंप्रचक्षते ३ अतो
ह्यन्योन्यमात्मानंब्रह्मक्षत्रंचरक्षतः रक्षतिस्माव्ययोदेवःसयःसदसदात्मकः ४ तवसंदर्शनादेवच्छिन्नामेसर्वसंशयाः यस्त्वयंभगवान्प्रीत्याधर्ममा
हरिरक्षिषोः ५ दिष्ट्यामेभगवान्दृष्टोदुर्दर्शोयोऽकृतात्मनाम् दिष्ट्यापादरजःस्पृष्टंशीर्ष्णामेभवतःशिवम् ६ दिष्ट्यात्वयाऽनुशास्तोऽहंकृतश्चानुग्रहो
महान् अपावृतैःकर्णरंध्रैर्जुष्टादिष्ट्योशतीर्गिरः ७ सभवान्दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनोमम श्रोतुमर्हसिदीनस्यश्रावितंकृपयामुने ८ प्रियव्रतोत्तान
पदोःस्वसेयंदुहितामम अन्विच्छतिपतिंयुक्तंवयःशीलगुणादिभिः ९ यदातुभवतःशीलश्रुतरूपवयोगुणान् अशृणोन्नारदादेषात्वय्यासीत्कृतनिश्च
या १० तत्प्रतीच्छद्विजाग्र्येमांश्रद्धयोपहृतांमया सर्वात्मनाऽनुरूपांतेगृहमेधिषुकर्मसु ११ उद्यतस्यहिकामस्यप्रतिवादोनशस्यते अपिनिर्मुक्तसंग
स्यकामरक्तस्यकिंपुनः १२ यउद्यतमनादृत्यकीनाशमभियाचते क्षीयतेतद्यशःस्फीतंमानश्चावज्ञयाहतः १३ अहंत्वाऽशृणवंविद्वन्विवाहार्थंसमु
द्यतम् अतस्त्वमुपकुर्वाणःप्रत्तांप्रतिगृहाणमे १४ ऋषिरुवाच बाढमुद्वोढुकामोहमप्रत्ताचतवात्मजा आवयोरनुरूपोसावाद्योवैवाहिको
विधिः १५ कामःसभूयान्नरदेवतस्याःपुत्र्याःसमाम्नायविधौप्रतीतः कएवतेतनयांनाद्रियेतस्वयैवकांत्याक्षिपतीमिवश्रियम् १६ यांहर्म्यपृष्ठेक्वण
दंघ्रिशोभांविक्रीडतींकंदुकविह्वलाक्षीम् विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमानाद्विलोक्यसंमोहविमूढचेताः १७ तांप्रार्थयंतींललनाललाममसेवितश्रीचर
णैरदृष्टां वत्सांमनोरुच्चपदःस्वसारंकोनानुमन्येतबुधोऽभियाताम् १८

७ विज्ञापयतिसभवानितिसार्धाभिः दुहितुःस्नेहेनपरिक्लिष्टआत्मायस्य श्रावितंविज्ञापनं ८
प्रियव्रतोत्तानपदोःस्वसेति पुत्रिकाकरणशंकानिरस्ता ममसुतेति क्षत्त्रकन्यात्वयोग्येतिदर्शितं ९ १० प्रतीच्छस्वीकुरु ११ उद्यतस्य स्वतःप्राप्तस्य प्रतिवादःप्रत्याख्यानं १२ कीनाशं
कृपणं अवज्ञयापरापमानेन १३ यस्यसावधिब्रह्मचर्यंसउपकुर्वाणः प्रत्तांमयादत्तां १४ अप्रत्ताचेतिमय्येवकृतनिश्चयत्वात् कस्मैचित्प्रतिश्रुताचनभवतीत्यर्थः आद्यःप्रथमः
ततःपूर्वविवाहाभावात् मुख्यइतिवा १५ भूयात् भवेत्प्रतीतः गृभ्णामितेसौभगत्वायहस्तंमयापत्येत्यादिमंत्रेप्रसिद्धः स्वयांगकांत्यैवश्रियंभूषणादिशोभां १६ यांविलोक्यन्यपत
त् संमोहेनविमूढव्याकुलंचेतोयस्य क्वणद्भ्यामंघ्रिभ्यांशोभायस्याः १७ तांललनानांललामंभूषणभूतां असेवितोश्रियश्चरणोयैस्तैरदृष्टांद्रष्टुमप्ययोग्यां उच्चपदःउत्तानपादस्य
अभियातांस्वयंप्राप्ताम् १८

भजिष्येऽस्वीकरिष्ये यावदपत्योत्पत्तिस्तावद्गार्हस्थ्यम् ततः परं संन्यास इति भाषाबंधः समयः तमेवाह यावत् आत्मनो मम च तेजो गर्भो बिभृयात् यद्वा ममात्मनो देहात् च्युतं तेजो वीर्यं बिभृ
यादिति अतः परं पारमहंस्यं ज्ञानं तस्मिन् मुख्यान् शुक्लेन विष्णुना साक्षात् प्रकर्षेणोक्तान् अविहिंस्रान् हिंसारहितान् शमादीन् बहु यथा भवति एवमनुष्ठेयान् मन्ये १९ ननु तव पितुः प्र
जापतेराज्ञा सृष्टावेव न संन्यासे तत्राह यत इति संस्थास्यते च लयं यास्यति वा वेति एवार्थे ऋणत्रयापाकरणानंतरं संन्यास एवमादृशानां भगवतोक्त इत्यर्थः २० हे उग्रधन्वन् लुलुभे-
मुनेर्मुखेन प्रलोभ्यते स्म यद्वा मुखेन प्रलोभितवान् २१ समनुः अनंतरं महिष्याश्च व्यवसितं निश्चयं ज्ञात्वा २२ पारिबर्हान् विवाहकाले प्रदेयान् भूषाः भूषणानि च वासांसि परिच्छ
दान् गृहोपकरणानि च २३ प्रत्तां प्रदत्तां सदृक्षाय सदृशाय गताव्यथा चिंता यस्य औत्कंठ्येनोन्मथितः क्षुभितः आशयो यस्य २४ तस्या विरहं सोढुम् हे अंब हे वत्से इति ब्रुवन् संधिरार्षः
शिखाः केशानासिंचत् २५ २६ ऋषिकुलहितायाः उभयोः स्रोधसोः शोभनतटयोः २७ आभिप्रेत्य ज्ञात्वा ब्रह्मावर्तात् देशात् प्रजाः प्रजापतिं प्रत्युज्जग्मुः २८ कोऽसौ ब्रह्मावर्त इत्यपेक्षायामा

अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे । अतो धर्मान् पारमहंस्यमुख्यान् शुक्लप्रोक्तान् बहु मन्येऽविहिंस्रान् १९ यतोऽभवद्विश्वमिदं विचि
त्रं संस्थास्यते यत्र च वावतिष्ठते । प्रजापतीनां पतिरेष मह्यं परं प्रमाणं भगवाननंतः २० मैत्रेय उवाच स उग्रधन्वन्नियदेवाबभाषे आसीच्च तूष्णीं
मरविंदनाभम् । धियोपगृह्णन् स्मितशोभितेन मुखेन चेतो लुलुभे देवहूत्याः २१ सोऽनुज्ञात्वा व्यवसितं महिष्या दुहितुः स्फुटम् । तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ
तुल्यां प्रहर्षितः २२ शतरूपा महाराज्ञी पारिबर्हान् महाधनान् । दंपत्योः पर्यदात्प्रीत्या भूषावासः परिच्छदान् २३ प्रत्तां दुहितरं सम्राट् सदृक्षाय गतव्यथः । उ
पगुह्य च बाहुभ्यामौत्कंठ्योन्मथिताशयः २४ अशक्नुवंस्तद्विरहं मुंचन् बाष्पकलां मुहुः । आसिंचदंब वत्सेति नेत्रोदैर्दुहितुः शिखाः २५ आमंत्र्य तं मुनिवरम
नुज्ञातः सहानुगः । प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः २६ उभयोर्ऋषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः । ऋषीणामुपशांतानां पश्यन्नाश्रमसंपदः २७ तमा
यांतमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात्प्रजाः पतिम् । गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः २८ बर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसंपत्समन्विता । न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञ-
स्यांगं विधुन्वतः २९ कुशाः काशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्चसः । ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे ३० कुशकाशमयं बर्हिरास्तीर्य भगवान्मनुः ।
अयजद्यज्ञपुरुषं लब्धा स्थानं यतो भुवम् ३१ बर्हिष्मतीं नाम विभुर्यां निर्विश्य समावसत् । तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनम् । सभार्यः सप्र-
जः कामान् बुभुजेऽन्याविरोधतः ३२ संगीयमानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः । प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा शृण्वन् हरेः कथाः ३३ निष्णातं योगमायासु मुनिं
स्वायंभुवं मनुम् । यदा भ्रंशयितुं भोगा न शेकुर्भगवत्परम् ३४

ह यत्र बर्हिष्मती नाम पुरीति साऽपि कुत्र यत्र यज्ञस्य यज्ञवराहस्य रोमाणि न्यपतन्निति यत्रेति सर्वत्र संबध्यते
२९ बर्हिष्मतीनामस्मिन्किं ब्रुवन् प्रसंगाद्देशस्य श्रैष्ठ्यमाह द्वाभ्याम् कुशाः काशाश्चासन् शश्वत् नित्यम् हरितं वर्चो वर्णो येषाम् यज्ञघ्नान् राक्षसादीन् पराभवं नीत्वा यज्ञं वि-
ष्णुम् ३० यज्ञपुरुषं विष्णुम् यत इति यत्रायजत् भुवं स्थानम् लब्धेति तृन्प्रत्ययांतम् लब्धवान् सन्नित्यर्थः यतो लब्धवान् तं यज्ञपुरुषमिति वा स्वर्गादपि भूमिः श्रेष्ठा तत्रापि तत्
स्थानं श्रेष्ठमित्युक्तं भवति ३१ प्रस्तुतमाह यां बर्हिष्मतीं नाम पुरीं समावसत् पूर्वं यस्यामुषितस्तस्यां निर्विश्य भवनं प्रविष्टः सन् भोगान् बुभुज इत्यन्वयः अन्येषां धर्मादीनामवि
रोधेन ३२ प्रत्यूषेषु उषःसु संगीयमाना सत्कीर्तिर्यस्य तथापि स्वयं हरेरेव कथाः शृण्वन् भोगान् बुभुजे ३३ योगमायासु ऐच्छिकभोगरचनासु यद्यतः आभ्रंशयितुं आईष-
दपि भ्रंशयितुमभिभवितुम् ३४ श्रीगोपीजनवल्लभाय श्रीकृष्णाय नमः

अतः यातोयामोयस्यपक्वस्यान्नस्यतद्गतसारंभवति अतोन्यदपिगतसारंयातयाममुच्यते अयातयामाः अगतसाराः आसन् स्वांतरंतदीयंमन्वतरं यापयंतिनयंति येयामाःकालाव-
यवाःकुर्वतःस्ववाक्यैरुपनिबध्नतः ३५ परिभूतंगतित्रयंजाग्रदादिसात्विकादिवायेन ३६ दिव्यास्तंतरिक्षाः मानुषाः शत्रुप्रभ वाः भौतिकाः शीतोष्णादिप्रभवाः वैयासेविदुर ३७ तस्य
ज्ञानातिशयमाह यइति नृणांसाधारणधर्मान् ३८ तस्यमदपत्यंदेवहूतिस्तस्योदयंप्रभावं ३९ इतितृतीयेटीकायांद्वाविंशोऽध्यायः २२ त्रयोविंशेतपोयोगनिर्मितेसर्वसं-
पदि विमानेकामगोचित्रान्तयोरतिरुदीर्यते १ प्रस्थितेगमनेकृतेसति १ २ दंभकपटम् अघम् निषिद्धाचरणम् तेजीयांसम् अतितेजस्विनं ३ देवाद्गरीयसः देवादपिगुरुतरात् दे
वमप्यन्यथाकर्तुंसमर्थादित्यर्थः ४ व्रतचर्ययाकर्शितांतत्रापिभूयसाकालेनातिक्षामामित्यर्थः ५ कृहास्मियःमदर्थेक्षपयितुंनावेक्षितःनगणितः समुचितः श्लाघ्योऽपिमत्सेवासक्त
याउपेक्षितइत्यर्थः ६ तपश्चसमाधिश्चविद्याचउपासनातास्कृचआत्मयोगः चित्तैकाग्र्यंतेनविजिताः प्राप्ताः भगवत्प्रसादाः दिव्याभोगाः तानेवते अवरुद्धान् त्वयाऽपिवशीकृतान् प्रप

अयातयामास्तस्यासन्यामाःस्वांतरयापनाः शृण्वतोध्यायतोविष्णोःकुर्वतोब्रुवतःकथाः ३५ सएवंस्वांतरंनिन्येयुगानामेकसप्ततिम् वासुदेवप्रसंगेनपरिभू
तगतित्रयः ३६ शारीरामानसादिव्यावैयासेयेचमानुषाः भौतिकाश्चकथंक्लेशाबाधंतेहरिसंश्रयम् ३७ यःपृष्टोमुनिभिःप्राह धर्मान्नानाविधान्शुभान्
नृणांवर्णाश्रमाणांचसर्वभूतहितःसदा ३८ एतत्तआदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतम् वर्णितंवर्णनीयस्यतदपत्योदयंशृणु ३९ इतिश्रीभा॰तृ॰द्वाविंशति
तितमोऽध्यायः २२ मैत्रेयउवाच पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिमिंगितकोविदा नित्यंपर्यचरत्प्रीत्याभवानीवभवंप्रभुम् १ विश्रंभेणात्मशौचेनगौ
रवेणदमेनच शुश्रूषयासौहृदेनवाचामधुरयाचभो २ विसृज्यकामंदंभंचद्वेषंलोभमघंमदम् अप्रमत्तोद्यमानित्यंतेजीयांसमतोषयत् ३ सवैदेवर्षिव
र्यस्तांमानवींसमनुव्रताम् देवाद्गरीयसःपत्युराशासानांमहाशिषः ४ कालेनभूयसाक्षामांकर्शितांव्रतचर्यया प्रेमगद्गदयावाचापीडितःकृपयाब्रवीत्
५ तुष्टोहमद्यतवमानविमानदायाःशुश्रूषयापरमयापरयाचभक्त्या योदेहिनामयमतीवसुहृत्स्वदेहोनावेक्षितःसमुचितःक्षपितुंमदर्थे ६ येमेस्वधर्मनि
रतस्यतपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिताभगवत्प्रसादाः तानेवतेमदनुसेवनयाऽवरुद्धान् दृष्टिंप्रपश्यवितराम्यभयानशोकान् ७ अन्येपुनर्भगवतोभ्रुवउ
द्विजृंभविभ्रंशितार्थरचनाःकिमुरुक्रमस्य सिद्धासिभुंक्ष्वविभवान्निजधर्मदोहान्दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः ८ एवंब्रुवाणमबलाऽखिलयोगमा
याविद्याविचक्षणमवेक्ष्यगताधिरासीत् संप्रश्रयप्रणयविह्वलयागिरेषद्व्रीडावलोकविलसद्धसिताननाह ९ देवहूतिरुवाच राद्धंबतद्विजवृषैतदमोघ
योगमायाधिपेत्वयिविभोतदवैमिभर्तः यस्तेभ्यधायिसमयःसकृदंगसंगोभूयाद्गरीयसिगुणःप्रसवःसतीनाम् १०

श्य तेदिव्यांदृष्टिंवितरामि ययादृक्ष्यसि ७ अ
न्येपुनर्भोगाःकिंनकिमपि अतितुच्छाइत्यर्थः तत्रहेतुः भगवतउरुक्रमस्ययाभ्रूस्तस्याउद्विजृंभोवक्रीभावस्तेनाविभ्रंशिताअर्थरचनामनोरथायेषुनिजधर्मेणपातिव्रत्येनदुह्यतइतितथा-
तान्दुरधिगान् दुष्प्रापान्नृपावयमितियाविक्रियास्ततद्भोगविकृतयःताभिः ८ अखिलायोगमायाश्चतत्तदुपासनास्तास्तविचक्षणंनिपुणमेवंब्रुवाणंपतिमवेक्ष्य गताधिःनिश्चिंताजातासं
प्रश्रयोविनयः प्रणयःप्रेम ताभ्यांविह्वलागद्गदातयागिराईषद्व्रीडासहितोयोऽवलोकस्तेन विलसद्धसितमाननंयस्याःसा आह जगाद ९ बतेतिहर्षेद्विजवृषद्विजश्रेष्ठहेभर्तः त्वयिएतत्सर्वं
राद्धंसिद्धमेव तदहमवैमिजानामि किंतुयस्तेत्वयासमयोऽभिहितः सत्वावद्भूयात्सकृदितिगर्भसंभवमात्रपर्यंतइत्यर्थः यस्माद्गरीयसिश्रेष्ठेभर्तरिहेतुभूतेस्त्रीणांप्रसवोगुणःमहा
नलाभः समासपाठेगरीयसिपत्यौसतिसतीनांयतोगुणप्रसवः गुणविस्तारोभवति अतः पुत्रोत्पत्त्यामममगुणविस्तारे जातेपश्चात्तदुक्तंसर्वंभवत्विति भावः १० ॥ ॥

अंगसंगार्थंच प्रथममितिकर्तव्यतां संपादयेत्याह हे ईश तत्र अंगसंगे इति कृत्यं साधनं यथोपदेशं कामशास्त्रानुसारेण उपशिक्ष संजानीहि उपकल्पयेत्यर्थः येन साधनेनाभ्यंगभोजनपा
नादिना अतीव रंतुमिच्छया कर्शितो दीनश्च ममैष आत्मा देहः सिध्येत रतिसमर्थो भवेत् कथंभूतायाः तेत्वयैव कृतः क्षोभितो यो मनोभवस्तेन धर्षितायाः तत् ततोनुरूपं भवनं विचक्ष्व वि
तर्कय विचारयेतियावत् ११ तर्हि तत्क्षणमेव आविरचीकरत् आविर्भावयांबभूव १२ तदेव विशिनष्टि सर्वकामदुघमिति नवभिः सर्वैश्वरत्नादिभिः समन्वितम् सर्व र्द्धीनां सर्वसं
पदां य उपचयस्तस्य उदर्कः उत्तरोत्तराभिवृद्धिर्यस्मिन् उपस्कृतं शोभितं १३ उपकरणं परिकरः पट्टिका अल्पविस्तारपट्टवस्त्रविशेषाः पताकाः विस्तृतास्ताभिः १४ विचित्राणि माल्यानि
पुष्पाणि यासां मंजु यथा भवति एवं सिंजंतः षडंघ्रयो यासु ताभिः स्रग्भिः १५ उपर्युपरि विरचितगृहेषु कशिपुभिः शय्याभिः कांतं कमनीयम् पर्यंकादिभिश्च कांतं १६,१७ द्वाःसु द्वारे
षु विद्रुमनिर्मिता देहली उदुंबरस्तया भातं शोभितं वज्ररत्नचितकपाटयुक्तम् इंद्रनीलमयेषु शिखरेषु प्रासादाग्रभागेषु १८ चक्षुष्मंत इव ये पद्मरागास्त्यास्तैः यद्वा चक्षुष्मादिवंकैः पद्म

तत्रेति कृत्यमुपशिक्ष यथोपदेशं येनैष मे कर्शितोऽतिरिरंसयात्मा सिध्येत ते कृतमनोभवधर्षितायाः दीनस्तदीश भवनं सदृशं विचक्ष्व ११ मैत्रेय उ-
वाच प्रियायाः प्रियमन्विच्छन् कर्दमो योगमास्थितः विमानं कामगं क्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरत् १२ सर्वकामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितम् सर्वर्द्ध्यु-
पचयोदर्कं मणिस्तंभैरुपस्कृतम् १३ दिव्योपकरणोपेतं सर्वकालसुखावहम् पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतम् १४ स्रग्भिर्विचित्रमा-
ल्याभिर्मंजुसिंजत्षडंघ्रिभिः दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् १५ उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक् पृथक् क्षिप्तैः कशिपुभिः कांतं पर्यंकव्य-
जनासनैः १६ तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः १७ द्वाःसु विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटवत् शि-
खरेष्विंद्रनीलेषु हेमकुंभैरधिश्रितम् १८ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितैः जुष्टं विचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः १९ हंसपारावतव्रातैस्तत्र
तत्र निकूजितम् कृत्रिमान्मन्यमानैः स्वान् अधिरुह्याधिरुह्य च २० विहारस्थानविश्रामसंवेशप्रांगणाजिरैः यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्म-
नः २१ ईदृग्गृहं तत्पश्यंतीं नातिप्रीतेन चेतसा सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत् कर्दमः स्वयम् २२ निमज्ज्यास्मिन् ह्रदे भीरु विमानमिदमारुह इदं शुक्ल-
कृतं तीर्थमाशिषां यापकं नृणाम् २३ सा तद्भर्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्धजान् २४ अंगं च मलपंकेन सं-
छन्नं शबलस्तनम् आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाशयम् २५ सांतः सरसि वेश्मस्थाः शतानि दश कन्यकाः सर्वाः किशोरवयसो ददर्शोत्पलग-
धयः २६ तां दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्रांजलयः स्त्रियः वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किम् २७ स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीम् दुकू-
लेनिर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानद २८

रागाग्र्यैः विचित्रैर्वैतानैर्वितानसमूहैः १९ कृत्रिमानपि हंसादीन् स्वान् सजातीयान् मन्यमानैस्तत्र तत्राधिरुह्य अधिरुह्य निकूजितं २० वि-
हारस्थानं क्रीडाप्रदेशः विश्रामः शयनगृहं संवेश उपभोगस्थानं प्रांगणं गृहाद्बहिः अजिरं प्राकाराद्बहिः यथोपजोषं यथासुखमात्मनः स्वस्यमायाविनोपि विस्मयजनकमिव २१ नातिप्रीते
न मलिनदेहत्वात् परिचारिकाभावाच्च २२ अस्मिन् ह्रदे बिंदुसरसि आरुह अधिरोह शुक्लेन विष्णुना कृतम् आनंदबिंदुनिपातनेन यापकं प्रापकं २३ समादाय आदृत्य सरजं मलिनं वेणी
भूतान् जटिलान् २४ शबलौ विवर्णौ स्तनौ यस्मिन् तत् सरस्वत्याः शिवानि जलानि आशेरते यस्मिन् शिवा जलाशया जलचरा यस्मिन् इति वा २५ सा तत्र निमग्ना सती विस्मयं ददर्श तमाह-
सांतः सरसीति दशभिः उत्पलगंधयः कमलगंधिन्यः २६ स्त्रियः प्रोचुः तुभ्यं तव कर्मकरीः परिचारिका वयमस्मान् आज्ञापयेति २७ ततश्च स्नानेन स्नानयोग्यतैलादिना २८ ७ ७

प्रार्ध्यानि उत्कृष्टानि वरीयांसि नातिप्रियाणि दीप्तिमंतिच पानं पेयम् अमृतं स्वादु आसवं मादकम् २९ आदर्शे स्वमात्मानं ददर्शेति शेषः आत्मानं विशिनष्टि चतुर्भिः कृतं स्वस्त्ययनं मं
गलं यस्य पुंस्त्वमात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् ३० विरजमित्यस्य प्रपंचः स्नातम् उद्वर्त्य क्षालितम् कृतं शिरःस्नानमभ्यंगो येन भूषितत्वमेवाह निष्कं पदकं ग्रीवायां यस्य ३१ बहूनि
रत्नानि यस्यां तया रुचकेन मंगलद्रव्येण कुंकुमादिना तदुक्तं विश्वप्रकाशे रुचकं मंगलद्रव्ये ग्रीवाभरणदंतयोरिति ३२ सुदतासुभ्रुवाचक्षुषेति च जातावेकवचनानि एतैर्लसत्
शोभमानं मुखं यस्य कथंभूतेन चक्षुषा श्लक्ष्णो मनोहरः स्निग्धोपांगो नेत्रप्रांतो यस्य पद्मकोशेन स्पर्द्धत इति पद्मकोशस्पृत् तेन ३३ दृष्ट्वा च यदा पतिं सस्मार तदा यत्रासौ तत्रैव स्वस्य
मध्यात्तौ ३४ आत्मानं निशाम्य दृष्ट्वा तां च तस्य योगगतिं योगप्रभावं दृष्ट्वा संशयं किमिदमिति विस्मयं. ३५ मत्स्नुनिर्विवाहात्प्राक् यदात्मनो रूपं तद्वत्पुनर्बिभ्रतीम् संवीतो प्रावृतो रुचिरो

भूषणानि प्रार्ध्यानि वरीयांसि द्युमंतिच अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवम् २९ अथादर्शे स्वमात्मानं स्रग्विणं विरजांबरम् विरजं कृतस्वस्त्ययनं
कन्याभिर्बहुमानितम् ३० स्नातं कृतशिरस्नानं सर्वाभरणभूषितम् निष्कग्रीवं वलयिनं कूजत्कांचननूपुरम् ३१ श्रोण्योरध्यस्तया कांच्या कांचन्या बहु-
रत्नया हारेण च महार्हेण रुचकेन च भूषितम् ३२ सुदता सुभ्रुवा श्लक्ष्ण स्निग्धापांगेन चक्षुषा पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखम् ३३ यदा स
स्मार ऋषभमृषीणां दयितं पतिम् तत्र चास्ते सह स्त्रीभिर्यत्रास्ते स प्रजापतिः ३४ भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृतं तदा निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्य-
पद्यत ३५ स तां कृतमलस्नानां विभ्राजंतीमपूर्ववत् आत्मनो बिभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीम् ३६ विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससम् जात
भावो विमानं तदारोहयदमित्रहन् ३७ तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रियया ऽनुरक्तो विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने बभ्राज उत्कचकुमुद्गणवानपीच्यस्ता
राभिरावृत इवोडुपतिर्नभस्थः ३८ तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रोणीष्वनंगसखमारुतसौभगासु सिद्धैर्नुतो द्युधुनिपातशिवस्वनासु रेमे चिरं धन
दवल्ललनावरूथी ३९ वैश्रंभके सुरसने नंदने पुष्पभद्रके मानसे चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः ४० भ्राजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा वैमा
निकानत्यशेत चरँल्लोकान्यथानिलः ४१ किं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्दामचेतसाम् यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणो व्यसनात्ययः ४२ प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै
यावान्स्वसंस्थया बह्वाश्चर्यं महायोगी स्वाश्रमाय न्यवर्तत ४३ विभज्य नवधात्मानं मानवीं सुरतोत्सुकाम् रामां निरमयन्रेमे वर्षपूगान्मुहूर्तवत् .
४४ तस्मिन्विमान उत्कृष्टां शय्यां रतिकरीं श्रिता न चाबुध्यत तं कालं पत्यापीच्येन संगता ४५ एवं योगानुभावेन दंपत्यो रममाणयोः शतं व्यतीयुः
शरदः कामलालसयोर्मनाक् ४६

स्तनौ यस्याः पाठांतरे तु रूपविशेषणम् ३६ शोभने वाससी यस्याः जातो भावः प्रेम यस्य हे अमित्रहन् जितकाम ३७ तस्मिन्विमाने मुनि
र्बभ्राजे न लुप्तो महिमा स्वातंत्र्यं यस्य उपचीर्णं भूषितं वपुर्यस्य विकसितकुमुद्गणवान् अपीच्योऽतिसुंदरः पूर्णचंद्रवत् मुनिर्नभ इव विमानं तारा इव ताः स्त्रियः कुमुदानि वतासां नेत्रा-
णीति ज्ञेयम् ३८ तेन विमानेन अष्टलोकपालानां विहारो यस्मिन् कुलाचलेंद्रो मेरुः तस्य द्रोणीषु दरीषु अनंगस्य सखा यो मारुतः शीतः सुगंधः मंदश्चाऽनिलः तेन सौभगं सौभाग्यं सौंदर्यं
यासु सिद्धैर्नुतः स्तुतः सन् द्युधुनिर्गंगा तस्याः पातेन शिवः स्वनो यासु तासु रेमे ललनावरूथी स्त्रीरत्नसमूहवान् ३९ वैश्रंभकादिषु देवोद्यानेषु मानसे च सरसि रतः प्रीतः सन् ४०
अत्यशेत अतिक्रम्यास्थितः ४१ उद्दामचेतसां धीराणां व्यसनं संसारस्तस्यात्ययो यस्मात् ४२ प्रेक्षयित्वा दर्शयित्वा गोलं मंडलं स्वसंस्थया द्वीपवर्षादिरचनया यावान् तावंतं ब
ह्वाश्चर्याणि यस्मिन् तम् ४३ विभज्य नवधा नवप्रभेदेनात्मानं कृत्वा ४४ ४५ शरदः संवत्सराः मनागीषदिव व्यतीयुः ४६ ५ ५ ५ ५

आत्मनास्वदेहार्धरूपेण अतिप्रीत्याभावयन् तथासतिसदपत्यंभवेदितिनोधानवथासर्वसंकल्पाविदिति तस्याः वव्हपत्यसंकल्पंजानन्नित्यर्थः विभुस्तयावर्तुंसमर्थश्च आत्मविदि
त्तिच तस्यामनासक्तत्वात् स्त्रियोजाताइतिभावः पुमान्पुंसोऽधिकेशुक्रेस्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियाइतिस्मृतेः ४७ अतः अनंतरमेव सद्यः एकस्मिन्नेवाहनि चारूणिसर्वाण्यंगानियासाम् ४८ प्रव्राजिष्यंतं आलक्ष्यवितर्क्य स्मयमानाबहिः अंतस्तुविक्लवेनव्याकुलेन विदूयतासंतप्यमानेनहृदा उवाचेत्युत्तरेणान्वयः ४९ नखाएवमणयः तैःश्रीःशोभायस्यतेनप-
दा भुवंलिखंतीतिदुरंतचिंतालक्षणम् ५० उपोवाह संपादितवान् अभयमितिभाविनोदैन्यात्संसाराच्चयद्भयंतन्निवर्तयेत्यर्थः ५१ तत्रदैन्यंनिवेदयति तुभ्यंतवदुहितृभिः स्वयमे
वात्मनः समायोग्याःपतयोविमृग्याइतिदैन्यंप्राप्तम् संसारभयसुरहीकृत्याहकश्चिदिति विशोकायज्ञानोपदेशायस्त्रीभिर्ऋणानपाकरणात् कंचित्कालंत्वदवस्थानेनब्रह्मवित्पुत्रः
कश्चित्किंस्यादित्यर्थः ५२ विषयान्भुंक्ष्वकिंब्रह्मविद्ययेतिचेत्तत्राह एतावता अलंपूर्यतां परित्यक्तः परआत्मायथातस्याममम ५३ स्वकृतमनुशोचंत्याह इंद्रियार्थेष्वितिचतुर्भिः मे

तस्यामाधत्तरेतस्तांभावयन्नात्मनात्मवित् नोधाविधायरूपंस्वंसर्वसंकल्पाविद्विभुः ४७ अतःसासुषुवेसद्योदेवहूतिःस्त्रियःप्रजाः सर्वास्ताश्चारुसर्वांग्यो
लोहितोत्पलगंधयः पतिंसाप्रव्रजिष्यंतंतदालक्ष्योशतीसती स्मयमानाविक्लवेनहृदयेनविदूयता ४९लिखंत्यधोमुखीभूमिंपदानखमणिश्रिया उवा
चललितांवाचंनिरुध्याश्रुकलांशनैः ५० सर्वंतद्भगवान्मह्यमुपोवाहप्रतिश्रुतम् अथापिमेप्रपन्नाया अभयंदातुमर्हसि ५१ ब्रह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यंवि
मृग्याःपतयःसमाः कश्चित्स्यान्मेविशोकायत्वयिप्रव्राजितेवनम् ५२ एतावतालंकालेनव्यतिक्रांतंमेप्रभो इंद्रियार्थप्रसंगेनपरित्यक्तपरात्मनः ५३ इं
द्रियार्थेषुसज्जंत्याप्रसंगस्त्वयिमेकृतः अजानंत्यापरंभावंतथाप्यस्त्वभयायमे ५४ संगोयःसंसृतेर्हेतुरसत्सुविहितोधिया सएवसाधुषुकृतोनिःसं
गत्वायकल्पते ५५ नेहयत्कर्मधर्मायनविरागायकल्पते नतीर्थपदसेवायैजीवन्नपिमृतोहिसः ५६ साहंभगवतोनूनंवंचितामाययादृढम् यत्त्वांविमु
क्तिदंप्राप्यनमुमुक्षेयबंधनात् ५७ इतिश्रीभा॰म॰तृ॰ कापिलेयोपाख्यानेत्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३ मैत्रेयउवाच निर्वेदवादिनी
मेवंमनोर्दुहितरंमुनिः दयालुःशालिनीमाहशुक्लाभिव्याहृतंस्मरन् १ ऋषिरुवाच माखिदोराजपुत्रीत्थमात्मानंप्रत्यनिंदिते भगवांस्तेक्षरोगर्भं
मदूरात्संप्रपत्स्यते २ धृतव्रतासिभद्रंतेदमेननियमेनच तपोद्रविणदानैश्चश्रद्धयाचेश्वरंभज ३ सत्वयाराधितःशुक्लोवितन्वन्मामकंयशः छेत्ताते
हृदयग्रंथिमौदर्योब्रह्मभावनः ४ मैत्रेयउवाच देवहूत्यपिसंदेशंगौरवेणप्रजापतेः सम्यक्श्रद्धायपुरुषंकूटस्थमभजद्गुरुम् ५ तस्यांबहुति
थेकालेभगवान्मधुसूदनः कार्दमंवीर्यमापन्नोजज्ञेऽग्निरिवदारुणि ६ मयापरंभावंतत्त्वंब्रह्मविदिति ५४ प्रसंगः कथमभयायास्तुतत्राह संगइति आधिया
अज्ञानेन ५५ स्वभावतः प्रवृत्तंयस्यकर्मधर्मार्थंनकल्पतेधर्मोपिसुखंनभवेत् तत्रापिनिष्कामधर्मद्वाराविरागायनकल्पते तद्द्वाराचतीर्थपदस्यहरेःसेवाऽर्थंनपर्यवस्येदित्य-
र्थः ५६ नमुमुक्षेयमोक्तुमिच्छांनकृतवत्यस्मि ५७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांत्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३ चतुर्विंशेततोजन्मकपिलस्याहतनु
पितुः प्रव्रज्यातमनुज्ञाप्यऋणत्रयविमोक्षतः १ शालिनींश्लाघ्याम् शुक्लेनाभिव्याहृतं सहाहंवांशकलयेत्यादि १ इत्थंमाखिदःखेदंमाकार्षीः आत्मानंप्रति अहंभाग्यहीने
ति अदूरात्शीघ्रं २ दमेनइंद्रियसंयमेन नियमेनस्वधर्मेणतपांसिद्रविणनादानिचतैः ३ हृदयग्रंथिंचिज्जडात्मकं अहंकारलक्षणंबंधछेत्ताछेत्स्यति औदर्यःपुत्रःसन्
ब्रह्मभावयति उपदिशतीतितथा ४ श्रद्धायविश्वस्य ५ बहुतिथेबहुतरेकालेतिक्रांते कार्दमंकर्दमसंबंधि ६ ५ ५ ५ ५ ५

घनाघनास्तत्वैकंपदवर्षंतोमेघाः गायंतिस्मनृत्यंतिस्म ७ अपवार्जितामुक्ताः ८ परिश्रितंवेष्टितम् ९ आगत्यकिंकृतवान् तदाह भगवंतमितिद्वाभ्याम् तत्वानांसंख्यानंयस्मिन् न स्यसांख्यस्यविज्ञप्त्यैविशेषेणज्ञापनायभगवंतंजातंविद्वान् अजोब्रह्मास्वराट्स्वतःसिद्धज्ञानः १० तस्यचिकीर्षितंसभाजयन् पूजयन् प्रहृष्यमाणैरक्षभिरिंद्रियैरुपलक्षितः कर्दमंचेदमभ्यधादितिद्वयोरन्वयः चकाराद्देवहूतिंच ११ तत्रत्वयेतिपंचभिः कर्दमंप्रत्याह अपचितिः पूजाकृता यद्यस्मात् निष्कपटंसम्यग्गृहीतवान् १२ अनुमन्येतेति यत् एतावत्येव १३ अनेकधाप्रभावैः वंशैर्बृंहयिष्यंतिवर्द्धयिष्यंति १४ ऋषिमुख्येभ्योमरीच्यादिभ्यः १५ पुत्रस्तुसाक्षादीश्वर इत्याह वेदाहमिति शेवधिंनिधिम् सर्वाभीष्टदम् १६ देवहूतिंप्रत्याह त्रिभिः ज्ञानंशास्त्रीयम् विज्ञानमपरोक्षंच तेएवयोगउपायस्तेनकर्मणाजटाः मूलानिवासनाउद्धरन् उत्पाटयिष्यन् पद्ममुद्रायुक्तंपदांबुजंयस्य १७ हेमा

अवादयंस्तदाव्योम्निवादित्राणिघनाघनाः गायंतितंस्मगंधर्वानृत्यंत्यप्सरसोमुदा ७ पेतुःसुमनसोदिव्याःखेचरैरपवार्जिताः प्रसेदुश्चदिशःसर्वाअंभांसिचमनांसिच ८ तत्कर्दमाश्रमपदंसरस्वत्यापरिश्रितम् स्वयंभूःसाकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ९ भगवंतंपरंब्रह्मसत्वेनांशेनशत्रुहन् तत्वसंख्यानविज्ञप्त्यैजातंविद्वानजःस्वराट् १० सभाजयन्विशुद्धेनचेतसातच्चिकीर्षितम् प्रहृष्यमाणैरसुभिःकर्दमंचेदमभ्यधात् ११ ब्रह्मोवाच त्वयामेपचितिस्तातकल्पितानिर्व्यलीकतः यन्मेसंजगृहेवाक्यंभवान्मानदमानयन् १२ एतावत्येवशुश्रूषाकार्यापितरिपुत्रकैः बाढमित्यनुमन्येत गौरवेणगुरोर्वचः १३ इमादुहितरःसभ्यतववत्ससुमध्यमाः सर्गमेतंप्रभावैःस्वैर्बृंहयिष्यंत्यनेकधा १४ अतस्त्वमृषिमुख्येभ्योयथाशीलंयथारुचि आत्मजाःपरिदेह्यद्यविस्तृणीहियशोभुवि १५ वेदाहमाद्यंपुरुषमवतीर्णंस्वमायया भूतानांशेवधिंदेहंबिभ्राणंकपिलंमुने १६ ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरन्जटाः हिरण्यकेशःपद्माक्षःपद्ममुद्रापदांबुजः १७ एषमानवितेगर्भंप्रविष्टःकैटभार्दनः अविद्यासंशयग्रंथिंछित्वागांविचरिष्यति १८ अयंसिद्धगणाधीशःसांख्याचार्यैःसुसंमतः लोकेकपिलइत्याख्यांगंतातेकीर्तिवर्द्धनः १९ मैत्रेयउवाच तावाश्वास्यजगत्स्रष्टाकुमारैःसहनारदः हंसोहंसेनयानेनत्रिधामपरमंययौ २० गतेशतधृतौक्षत्तःकर्दमस्तेनचोदितः यथोदितंस्वदुहितॄःप्रादाद्विश्वसृजांततः २१ मरीचयेकलांप्रादादनसूयामथात्रये श्रद्धामंगिरसेयच्छत्पुलस्त्यायहविर्भुवम् २२ पुलहायगतिंयुक्तांक्रतवेचक्रियांसतीम् ख्यातिंचभृगवेयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुंधतीम् २३ अथर्वणेऽददाच्छांतिंययायज्ञोवितन्यते विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत् २४ ततस्तऋषयःक्षत्तःकृतदारानिमंत्र्यतम् प्रातिष्ठन्नंदिमापन्नाःस्वंस्वमाश्रममंडलम् २५ सचावतीर्णंत्रियुगमाज्ञायविबुधर्षभम् विविक्तउपसंगम्यप्रणम्यसमभाषत २६ अहोपापच्यमानानांनिरयेस्वैरमंगलैः कालेनभूयसानूनंप्रसीदंतीहदेवताः २७ बहुजन्मविपक्वेनसम्यग्योगसमाधिना द्रष्टुंयतंतेयतयःशून्यागारेषुयत्पदम् २८

नवि अविद्यास्वरूपाज्ञानंसंशयाः मिथ्याज्ञानानि तन्मयंतद्रूपंहृदयग्रंथिम् १८ सुसंमतःसुपूजितःसन् गंताप्राप्स्यति १९ कुमारैःसहेतिशेषः सहनारदः नारदसहितश्चमरीच्यादीन् विवाहार्थमवस्थाप्य नैष्ठिकैस्तैःपंचभिःसहितः हंसोब्रह्माययौ त्रिधामतृतीयंधामस्वर्गःतस्यपरांकाष्ठांसत्यलोकं २० शतधृतौब्रह्माणि २१ २२ युक्तांयोग्यां अयच्छत् अदात् २३ वितन्यतेसमृद्धःक्रियते शांत्यधिष्ठात्रींदेवतामित्यर्थः समलालयत् संतोषितवान् २४ निमंत्र्यपृष्ट्वानंदिंहर्षंप्राप्ताःसंतः २५ सचमुनिःत्रियुगंविष्णुं विविक्तेरहसि २६ पापच्यमानानांभृशंदह्यमानानां निरयेसंसारेस्वीयैरमंगलैः २७ कुतःसर्वादेवताःप्रसन्नाइतिज्ञातम् अलभ्यलाभादित्याहद्वाभ्यां बहुषुजन्मसुविपक्वेनसुसिद्धेन सम्यक्योगोभक्तियोगस्तस्मिन्समाधिरैकाग्र्यंतेनशून्यागारेषुविविक्तस्थानेषुयस्यतवपदम् २८

हेलनमवज्ञां लाघवंनगणय्य अगणयित्वाउचितमेवतवैतादित्याह यस्त्वंस्वानांभक्तानांपक्षंपुष्णासीतितथासः २९ एतत्प्रपंचयतिद्वाभ्याम् स्वयमेवावतीर्णोऽसिस्ववाक्यंतवपु
त्रोभविष्यामीतियत् तत्सत्यंकर्तुंज्ञानंज्ञानसाधनंसांख्यंचचिकीर्षुःसन् ३० यानितवालौकिकानिचतुर्भुजादिरूपाणितान्येवतेऽभिरूपाणियोग्यानियानिचस्वजनानांरोचंतेमनु
ष्यसरूपाणितान्यपितेरोचंतइत्यर्थः अरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य ३१ अभिवादार्हंपादपीठंयस्य ऐश्वर्यादिभिःपूर्तंपूर्णम् ३२ ऐश्वर्यादिकंविवृण्वन्नाह परंपरमेश्वरं तत्रहे
तुः स्वच्छंदाःस्वाधीनाः शक्तयोयस्य ताएवाह प्रधानंप्रकृतिरूपंपुरुषंतदधिष्ठातारंमहांतंमहत्तत्त्वरूपंकालंतेषांक्षोभकं त्रिवृतम् अहंकाररूपंलोकात्मकंतत्पालात्मकंचतदेवंमा
ययाप्रधानादिरूपतामुक्त्वाचिच्छक्त्यानिष्प्रपंचतामाह आत्मानुभूत्याचिच्छक्त्या अनुगतःस्वस्मिन्लीनःप्रपंचोयस्यतं कविंसर्वज्ञम् प्रधानाद्याविर्भावलयसाक्षिणमित्यर्थः
३३ संन्यासानुज्ञांप्रार्थयते आस्माभिपृच्छेयात्किंचिदभिपृच्छामीत्यर्थः त्वयापुत्ररूपेणावतीर्णानिनिवृत्तानिऋणानिदेवादिरूपाणियस्यसः आप्तकामश्चाहंपरिव्रजतांसंन्यासि

सएवभगवानघहेलनंनगणयन्नः गृहेषुजातोग्राम्याणांयःस्वानांपक्षपोषणः २९ स्वीयंवाक्यमृतंकर्तुमवतीर्णोसिमेगृहे चिकीर्षुर्भगवान्ज्ञानं
भक्तानांमानवर्द्धनः ३० तान्येवतेऽभिरूपाणिरूपाणिभगवंस्तव यानियानिचरोचंतेस्वजनानामरूपिणः ३१ त्वांसूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाऽद्धासदाऽ
भिवादार्हणपादपीठम् ऐश्वर्यवैराग्ययशोवबोधवीर्यश्रियापूर्तमहंप्रपद्ये ३२ परंप्रधानंपुरुषंमहांतंकालंकविंत्रिवृतंलोकपालम् आत्मानुभूत्याऽ
नुगतप्रपंचंस्वच्छंदशक्तिंकपिलंप्रपद्ये ३३ आस्माभिपृच्छेऽद्यपतिंप्रजानांत्वयावतीर्णर्णउताप्तकामः परिव्रजत्पदवीमास्थितोऽहंचरिष्येत्वांहृ
दियुंजन्विशोकः ३४ श्रीभगवानुवाच मयाप्रोक्तंहिलोकस्यप्रमाणंसत्यलौकिके अथाजनिमयातुभ्यंयदवोचमृतंमुने ३५ एतन्मेजन्मलो
केस्मिन्मुमुक्षूणांदुराशयात् प्रसंख्यानायतत्त्वानांसंमतायात्मदर्शने ३६ एषआत्मपथोव्यक्तोनष्टःकालेनभूयसा तंप्रवर्तयितुंदेहमिमंविद्धिमया
भृतम् ३७ गच्छकामंमयापृष्टोमयिसंन्यस्तकर्मणा जित्वासुदुर्जयंमृत्युममृतत्वायमांभज ३८ मामात्मानंस्वयंज्योतिःसर्वभूतगुहाशयम् आत्म-
न्येवात्मनावीक्ष्यविशोकोऽभयमृच्छसि ३९ मात्रेआध्यात्मिकींविद्यांशमनींसर्वकर्मणाम् वितरिष्येययाचासौभयंचातितरिष्यति ४० मैत्रेयउवाच
एवंसमुदितस्तेनकपिलेनप्रजापतिः दक्षिणीकृत्यतंप्रीतोवनमेवजगामह ४१ व्रतंसआस्थितोमौनमात्मैकशरणोमुनिः निःसंगोव्यचरत्क्षोणीमनग्नि
रनिकेतनः ४२

नांपदवींमार्गमाश्रितःसन् त्वांयुंजन् स्मरन्नाविचरिष्यामि ३४ अहंतावज्ज्ञानोपदेशायेवत्वद्गृहेऽवतीर्णः अतस्तवगृहेवसतोऽपिमुक्तिःफलमेव यद्यव-
श्यंगंतव्यमेवेत्याग्रहस्तथाऽपिमामेवानुस्मरन्गच्छेत्याशयेनाह मयेतिषड्भिः सत्यलौकिकेवैदिकेलौकिकेचकृत्ये स्वोक्तस्यप्रामाण्यमभिदर्शयति यद्यस्मात् तुभ्यंतवपुत्रोभविष्यामी
त्यवोचं अथअतएवतत्ऋतंयथाभवतितथामयाऽजनिजन्मस्वीकृतं ३५ दुराशयात् लिंगात् मुमुक्षूणांमुनीनामात्मदर्शनेसंमतायतत्त्वानांप्रसंख्यानायविद्धीत्युत्तरस्यानुषंगः ३६
नन्वयमात्मज्ञानमार्गःपूर्वसिद्धएवनेदानीमपूर्ववत्प्रवर्तनीयस्तत्राहएषइति अव्यक्तःसूक्ष्मः ३७ कामंयथेच्छं आपृष्टःअनुज्ञातः यद्वायथात्वंगंतुंमांपृष्टवान्तथाऽव्यवस्थातुंमयापित्वमा
पृष्टइत्यर्थः मयिसंन्यस्तेनसमर्पितेनकर्मणाअविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययाऽमृतमश्नुतइतिश्रुतेः ३८ ततश्चमांपरमंपरमात्मानं आत्मनिस्वस्मिन् आत्मनामनसा अन्वीक्ष्यमाणोऽभयंमोक्षं
प्राप्स्यसि ३९ मात्रेदेवहूत्यै शमनींउन्मूलनीं भयमतिशयेनतरिष्यतिपरमानंदंचप्राप्स्यतीतिचकारार्थः ४० समुदितःसम्यगुक्तःसन्तंप्रदक्षिणीकृत्य ४१ मुनीनांव्रतंमौनम् अहिं-
सालक्षणम् ४२

सदसतःपरंयत्तस्मिन् ब्रह्मणिगुणावभासके निर्गुणे एकभक्त्या अव्यभिचारिण्याभक्त्या अनुभाविते अपरोक्षीकृते ४३ अतोदेहादिष्वहंकारादिरहितः अतएवनिर्द्वंद्वः शीतोष्णाद्यना
कुलः समदृक् भेदाग्राहकः किंतुस्वदृक् स्वमेवपश्यत् प्रत्यक्प्रवणाप्रशांताविक्षेपराहिताधीर्यस्य ४४ तदेवंविधकाल्पितोपाधिनिवृत्तमुक्तापरमेश्वरपदप्राप्तिमाह वासुदेवइतित्रि-
भिः प्रतीच्योजीवस्यात्मनिलब्धः आत्माचित्तंयेन यतोमुक्तंबंधनमज्ञानंयस्य ४५ लब्धात्मतामेवाह आत्मानमिति ४६ तदेवंतेनभागवतीगतिः प्राप्ता पाठांतरेसएवतांगतिंप्रा
सइति ४७ इतितृतीयस्कंधेटीकायांचतुर्विंशोऽध्यायः २४ पंचविंशेजनन्यातुपृष्टोबंधविमोचनम् आदावाहपरंभक्तिलक्षणंकपिलःस्फुटः १ कपिलेनार्पितामातेगु
ह्यभावानियंत्रिता योगमाणिक्यमंजूषास्फुटमुद्घाट्यतेऽधुना २ उक्तानुवादपूर्वकंकापिलंयोगंपृच्छति कपिलइतित्रिभिः तत्त्वानांसंख्यातागणकः सांख्यप्रवर्तकइत्यर्थः अज
एवस्वयंजातः आत्मप्रज्ञप्तये आत्मतत्त्वज्ञापनाय १ पुंसांमध्येवर्ष्मणः वृद्धस्यउत्तमस्येत्यर्थः सर्वयोगिनांमध्येवरिम्णः वरस्यभावोवरिमा भावित्प्रधानोऽयंनिर्देशः वरि

मनोब्रह्मणियुंजानोयत्तत्सदसतःपरम् गुणावभासेविगुणएकभक्त्यानुभाविते ४३ निरहंकृतिर्निर्ममश्चनिर्द्वंद्वःसमदृक्स्वदृक् प्रत्यक्प्रशांतधी
धीः प्रशांतोर्मिरिवोदधिः ४४ वासुदेवेभगवतिसर्वज्ञेप्रत्यगात्मनि परेणभक्तिभावेनलब्धात्मामुक्तबंधनः ४५ आत्मानंसर्वभूतेषुभगवंतमव
स्थितम् अपश्यत्सर्वभूतानिभगवत्यपिचात्मनि ४६ इच्छाद्वेषविहीनेनसर्वत्रसमचेतसा भगवद्भक्तियुक्तेनप्राप्ताभागवतीगतिः ४७ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेचतुर्विंशतितमोऽध्यायः २४ शौनकउवाच कपिलस्तत्त्वसंख्याताभगवानात्ममायया जातः
स्वयमजःसाक्षादात्मप्रज्ञप्तयेनृणाम् १ नह्यस्यवर्ष्मणःपुंसांवरिम्णःसर्वयोगिनाम् विश्रुतौश्रुतदेवस्यभूरितृप्यंतिमेऽसवः २ यद्यद्विधत्तेभगवान्
स्वच्छंदात्मात्ममायया तानिमेश्रद्दधानस्यकीर्तन्यान्यनुकीर्तय ३ सूतउवाच द्वैपायनसखस्त्वेवंमैत्रेयोभगवांस्तथा प्राहेदंविदुरंप्रीतआन्वी
क्षिक्यांप्रचोदितः ४ मैत्रेयउवाच पितरिप्रस्थितेरण्यंमातुःप्रियचिकीर्षया तस्मिन्बिंदुसरेवात्सीद्भगवान्कपिलःकिल ५ तमासीनम
कर्माणंतत्त्वमार्गाग्रदर्शनम् स्वसुतंदेवहूत्याहधातुःसंस्मरतीवचः ६ देवहूतिरुवाच निर्विण्णानितरांभूमन्नसदिंद्रियतर्षणात् येनसं
भाव्यमानेनप्रपन्नांधंतमःप्रभो ७ तस्यत्वंतमसोऽधस्यदुष्पारस्याद्यपारगम् सच्चक्षुर्जन्मनामंतेलब्धंमेत्वदनुग्रहात् ८ यआद्योभगवान्पुंसा
मीश्वरोवैभवान्किल लोकस्यतमसांऽधस्यचक्षुःसूर्यइवोदितः ९ अथमेदेवसंमोहमपाक्रष्टुंत्वमर्हसि योऽवग्रहोऽहंममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्व
या १०

ष्ठस्येत्यर्थः यद्वा वरीयस्त्वादित्यर्थः विश्रुतौकीर्तौ असवइंद्रियाणिभूरि अलंनतृप्यंति श्रुतेनश्रवणेनदीव्यतिद्योततइतितथातस्य यद्वा भूरिबहुशः श्रु
तोदेवोयेनतस्यापिमे असवइतिसंबंधः २ स्वानांछंदेनइच्छया आत्मादेहोयस्यसः यद्यत्कर्मविधत्तेतानिकर्माणिकीर्तनार्हाणिअनुकीर्तय ३ यथात्वंमांप्रचोदयसि एवं
प्रचोदितःसन् तथा तत्प्रश्नानुसारेणआन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायाम् ४ बिंदुसरेइति आर्षः बिंदुसरसि ५ तत्त्वमार्गस्याग्रंपारंदर्शयतीतितथा एषमानवितेगर्भंप्रविष्टः
कैटभार्दनइत्यादिधातुर्वचः संस्मरतीप्राह ६ असतामिंद्रियाणांतर्षणात् विषयाभिलाषात् निर्विण्णाश्रांताऽस्मि येनसंभाव्यमानेनपूर्यमाणेन ७ पारंगमयतीतिपार
गंतमेवंश्रेष्ठंचक्षुर्मयालब्धम् त्वदनुग्रहाज्जन्मनामंतेभाव्येसति ८ तत्प्रपंचयतिसभगवान् भवान्चक्षूरूपउदितः सूर्योयथा ९ अपाक्रष्टुमपनेतुंकोऽसौसंमोहः तमा
ह एतस्मिन्देहादौत्वयैवयोजितोयोहंममेत्यवग्रहः आग्रहः द्वितीयइतिशब्दः तत्कार्यरागादिग्रहणार्थः १० ५ ५ ५ ५

प्रकृतेः पुरुषस्यच जिज्ञासयात्वामहंशरणंगतास्मीतिनमामीत्यन्वयः कुठारं छेत्तारं ११ अपवर्गवर्द्धनंमोक्षेरतिजनकमीषत्स्मितेनशोभितमाननंयस्य १२ आध्यात्मिकआत्म-
निष्ठः यत्रयस्मिन् १३ १४ तत्रसर्वांगनैपुण्यंचित्तसंयमाधीनमितिदर्शयन्नाह चेतइति अस्यात्मनोजीवस्यगुणेषुविषयेषुपुंसिपरमेश्वरे वाशब्दस्तुशब्दार्थे १५ यथात्वचि
त्तसंयमे पुरुषार्थसिद्धिस्तद्दर्शयतित्रिभिः मलैर्वीतंविरहितंयदाशुद्धंमनोभवति मनःशुद्धेर्ज्ञापकमाह अदुःखमिति १६ निरंतरंनिर्भेदम् अणिमानंसूक्ष्ममखंडितमपरि
च्छिन्नम् १७ हतौजसंक्षीणबलाम् १८ मनःशुद्धौच भक्तिरेवांतरंगसाधनमित्याह नेति १९ अस्यसर्वस्यापिसत्संगोमूलमित्याह प्रसंगमिति अपावृतंनिरावरणम् २०
साधूनांलक्षणमाह तितिक्षवइतिचतुर्भिः साधवः शास्त्रानुवर्तिनः साधुस्वशीलंतदेवभूषणंयेषाम् २१ २२ एतानुक्तलक्षणान् तापाआध्यात्मिकादयोनतपंतिनव्यथयंतिकु

तंत्वागतास्मिहंशरणंशरण्यंस्वभृत्यसंसारतरोःकुठारम् जिज्ञासयाहंप्रकृतेःपुरुषस्यनमामिसद्धर्मविदांवरिष्ठम् ११ मैत्रेयउवाच इतिस्व
मातुर्निरवद्यमीप्सितंनिशम्यपुंसामपवर्गवर्धनम् धियाभिनंद्यात्मवतांसतांगतिर्बभाषईषत्स्मितशोभिताननः १२ श्रीभगवानुवाच
योगआध्यात्मिकःपुंसांमतोनिःश्रेयसायमे अत्यंतोपरतिर्यत्रदुःखस्यचसुखस्यच १३ तमिमंतेप्रवक्ष्यामियमवोचंपुरानघे ऋषीणांश्रोतुका
मानांयोगंसर्वांगनैपुणम् १४ चेतःखल्वस्यबंधायमुक्तयेचात्मनोमतम् गुणेषुसक्तंबंधायरतंवापुंसिमुक्तये १५ अहंममाभिमानोत्थैःकामलो
भादिभिर्मलैः वीतंयदामनःशुद्धमदुःखमसुखंसमम् १६ तदापुरुषआत्मानंकेवलंप्रकृतेःपरम् निरंतरंस्वयंज्योतिरणिमानमखंडितम् १७
ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियुक्तेनचात्मना परिपश्यत्युदासीनंप्रकृतिंचहतौजसम् १८ नयुज्यमानयाभक्त्याभगवत्यखिलात्मनि सदृशोस्तिशिवःपं
थायोगिनांब्रह्मसिद्धये १९ प्रसंगमजरंपाशमात्मनःकवयोविदुः सएवसाधुषुकृतोमोक्षद्वारमपावृतम् २० तितिक्षवःकारुणिकाःसुहृदःसर्वदेहि
नाम् अजातशत्रवःशांताःसाधवःसाधुभूषणाः २१ मय्यनन्येनभावेनभक्तिंकुर्वंतियेदृढाम् मत्कृतेत्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबांधवाः २२ मदाश्रयाः
कथामृष्टाःशृण्वंतिकथयंतिच तपंतिविविधास्तापानैतान्मद्गतचेतसः २३ तएतेसाधवःसाध्विसर्वसंगविवर्जिताः संगस्तेष्वथतेप्रार्थ्यःसंगदोषहरा-
हिते २४ सतांप्रसंगान्ममवीर्यसंविदोभवंतिहृत्कर्णरसायनाःकथाः तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनिश्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति २५ भक्त्यापुमा
न्जातविरागऐंद्रियाद्दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिंतया चित्तस्ययत्तोग्रहणेयोगयुक्तोयतिष्यतेऋजुभिर्योगमार्गैः २६ असेवयायंप्रकृतेर्गुणानांज्ञाने
नवैराग्यविजृंभितेन योगेनमय्यर्पितयाचभक्त्यामांप्रत्यगात्मानमिहावरुंधे २७ देवहूतिरुवाच काचित्त्वय्युचिताभक्तिःकीदृशीममगोचरा यया
पदंतेनिर्वाणमंजसाऽन्वश्नवाअहम् २८

तःमद्गतंचेतोयेषांतान् २३ येतापैर्नाभिभूयंतेतेसाधवइत्यर्थः २४ सत्संगस्यभक्त्यंगतामुपपादयति सतामिति वीर्यस्यस
म्यक्वेदनंयासुताःवीर्यसंविदः हृत्कर्णयोरसायनाःसुखदाःतासांजोषणात्सेवनात् अपवर्गोऽविद्यानिवृत्तिर्वर्त्मयस्मिन्तस्मिन्हरौ प्रथमंश्रद्धाततोरतिः ततोभक्तिः अनुक्रमिष्यति
अनुक्रमेणभविष्यतीत्यर्थः २५ ततःकिमतआह भक्त्येति ममरचनायासृष्ट्यादिलीला तस्याअनुचिंतयायाभक्तिस्तयाऐंद्रियात्सुखाज्जातविरागःसन् दृष्टश्रुतात् ऐहिकामुष्मि
कात् ततोयत्तउद्युक्तःसन् चित्तस्यग्रहणेयतिष्यतेयतिष्यति ऋजुभिः भक्तिप्रधानत्वादनायासैः २६ तदेवंप्रकृतेर्गुणानामसेवयाज्ञानादिभिश्च अयंजीवइहैवदेहेमामेवावरुंधेप्रा
प्नोति २७ काचिदिति काचिदित्यर्थः उचितायोग्या तत्रापिममस्त्रियाःकीदृशीगोचरायोग्या निर्वाणंमोक्षात्मकंतवपदंस्वरूपम् अन्वश्नवे अनंतरमेवसर्वात्मनाप्राप्स्यामि अंजसाभ्वि
तिपाठे अहंत्विति संबंधः २८

भगवद्बाणो यो भगवंतं लक्षीकरोतीत्यर्थः यतः यस्मात् योगात् २९ विजानीहि विशेषेण ज्ञापय सुखमनायासेन ३० इत्थं मातुरर्थं प्रयोजनं विदित्वा जातस्नेहत्वे हेतुः यत्र यस्यां तन्वा देहेनाविर्भूतः तत्त्वान्याम्नायंते अनुक्रम्यंते यस्मिन् किं तत् यत्सांख्यं प्रवदंति तत्प्रोवाच भक्तिवितानं च योगं च ३१ कीदृशी त्वय्युचिता भक्तिरिति पृष्टामुत्तमां भक्तिं लक्षयति गुणाः विषयाः लिंग्यंते ज्ञायंते यैस्तेषां देवानां द्योतनात्मकानामिंद्रियाणां तदधिष्ठातॄणां वा सत्त्वे सत्त्वमूर्तौ हरावेव या वृत्तिः सा भक्तिः सिद्धेर्मुक्तेरपि गरीयसी त्युत्तरेणान्वयः कथंभूता अनिमित्ता निष्कामा स्वाभाविकी अयत्नसिद्धा तेषामेवंविधवृत्तौ हेतुमाह गुरोरुच्चारणमनु श्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः तद्विहितमानुश्रविकं तदेव कर्म येषामत एव एकमेकरूपमविक्षिप्तं मनो यस्य पुंसः शुद्धसत्त्वस्येत्यर्थः ३२ भक्तिश्च प्रासंगिकी भवत्येवेत्याह या भक्तिः कोशं लिंगशरीरं जरयति क्षपयति स्वप्रयत्नं विनैव सिद्धो दृष्टांतः निगीर्णं भुक्तमन्नमनलो जाठरो यथा जरयतीति ३३ भक्तेर्गरिष्ठत्वमेवोपपादयति नैकात्मतामिति पंचभिः एकात्मतां सायुज्यमोक्षं मदर्थमीहा क्रिया येषां प्रसज्य आसक्तिं कृत्वा पौरुषाणि वीर्याणि ३४ प्रसन्नानि वक्त्राणि अरुणानि लोचनानि च येषु तैर्मद्रूपैः साकं सह हानित्यं परमेश्वरानुभवसुखं भक्तावधिकमिति भावः ३५ आत्मानंदसुखवश्यंभावीत्याह तैरिति दर्शनीया मनोहरा अव-

यो योगो भगवद्बाणो निर्वाणात्मंस्त्वयोदितः कीदृशः कति चांगानि यतस्तत्त्वावबोधनम् २९ तदेतन्मे विजानीहि यथाऽहं मंदधीर्हरे सुखं बुद्ध्येय दुर्बोधं योषा भवदनुग्रहात् ३० मैत्रेय उवाच विदित्वाऽर्थं कपिलो मातुरित्थं जातस्नेहो यत्र तन्वाऽभिजातः तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदंति सांख्यं प्रोवाच वै भक्तिवितानयोगम् ३१ श्रीभगवानुवाच देवानां गुणलिंगानामानुश्रविककर्मणाम् सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ३२ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ३३ नैकात्मतां मे स्पृहयंति केचिन्मत्पादसेवाऽभिरता मदीहाः येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयंते मम पौरुषाणि ३४ पश्यंति ते मे रुचिराण्यंब संतः प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदंति ३५ तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुंक्ते ३६ अथो विभूतिं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तम् श्रियं भागवतीं वाऽस्पृहयंति भद्रां परस्य मे तेऽश्नुवते तु लोके ३७ न कर्हिचिन्मत्पराः शांतरूपे नंक्ष्यंति नो मेऽनिमिषो लेढि हेतिः येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ३८ इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनम् आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ३९ विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखम् भजंत्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ४०

यवा मुखनेत्रादयो येषु तैः हृतः आत्मा चित्तं येषां हृता आकृष्टाः प्राणाश्चेंद्रियाणि येषां तान् भजतः अनिच्छतः इच्छाहीनानपि अण्वीं गतिं मुक्तिं प्रयुंक्ते प्रापयति कैः साधनैः हृतात्मनः उदारैर्विलासादिभिः तत्र विलासो लीला वामं मनोहरं सूक्तं मधुरभाषणं ३६ विभूत्यादिकं च तत्राधिकमित्याह अथो अविद्यानिवृत्त्यनंतरां विभूतिं सत्यलोकाधिगतां भोगसंपत्तिं अणिमाद्यष्टांगमैश्वर्यं अनुप्रवृत्तं भक्तिमनु स्वत एव प्राप्तमपि भागवतीं च श्रियं वैकुंठस्थां संपत्तिं अस्पृहयंति ते यद्यपि न स्पृहयंतीत्यर्थः तथाऽपि तु लोके वैकुंठे अश्नुवते प्राप्नुवंत्येव ३७ नन्वेवं तर्हि लोकत्वाविशेषात् स्वर्गादिवद्भोक्तृभोग्यानां कदाचिद्विनाशः स्यात्तत्राह हे शांतरूपे यद्वा शांतं शुद्धसत्त्वं तद्रूपे वैकुंठे मत्पराः कदाचिदपि न नंक्ष्यंति भोग्यहीना न भवंति अनिमिषो मे हेतिः मदीयं कालचक्रं च नो लेढि तान्न ग्रसति तत्र हेतुर्येषामिति सुत इव स्नेहविषयः सखेव विश्वासास्पदं गुरुरिवोपदेष्टा सुहृद्वद्धितकारी इष्टं दैवमिव पूज्यः एवं सर्वभावेन मां ये भजंति तान्मदीयं कालचक्रं न ग्रसतीत्यर्थः ३८ एवंभूतानां तु मुक्तिमेकांतभक्तेभ्यो ददामीत्याह इममिति द्वाभ्यां उभयायिनं लोकद्वयगामिनं आत्मानं सोपाधिकमात्मानमनु ये पुत्रकलत्रादयः ये च पश्वादयः रायः धनानि ३९ अन्यांश्च परिग्रहान् मृत्योः संसारात् अतिपारये अतितारयामि ४०

अभक्तानांतु कथंचिदपिनमोक्षइत्याह नेतिमद्भगवतोन्यत्रभगवतोमत्तोविना सर्वभूतानामात्मनोभगवदादिविशेषणत्रयेणसामर्थ्यंनिरपेक्षत्वंहितकारित्वंचोक्तम् ४१ ऐश्वर्यंसु
ष्यतिमद्भयादितिश्रुतिश्च भीषास्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धावतिपंचमइति ४२ मद्भजनादेवमोक्षइत्यत्रसदाचारंप्रमाणयति ज्ञानेति ४३ उप
संहरति एतावानिति मय्यर्पितंसत्मनःस्थिरंभवतीति यत् एतावानेव ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांपंचविंशतितमोऽध्यायः २५ ष
ड्विंशेपुंप्रकृत्योस्तुविवेकायोपवर्ण्यते सांख्येनसर्वभावानांजन्मलक्षणभेदतः १ धात्रापुत्रायपत्न्योक्तंक्षेत्रेमित्राकृतेनयत् मात्रेसांख्यंतदध्यात्मंप्राधान्येनाहतत्त्ववित् २ न
त्वाम्नायंयत्प्रवदंतिसांख्यमित्यत्रसांख्यंभक्तिर्योगश्चेतित्रयमुपक्षिप्तं तत्रभक्तिमुक्त्वाइदानींसांख्यमाह अथेति १ ननु मुक्तिरात्मज्ञानादेवनतुतत्त्वलक्षणज्ञानात् तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेतीतिश्रुतेरतआह ज्ञानमिति आत्मदर्शनरूपंज्ञानम् अतएवहृदयग्रंथिभेदनम् अहंकारनिवर्तकम् निःश्रेयसप्रयोजनाय यदाहुः तत्तेवर्णयामि त
त्त्वलक्षणादेवाविविक्तात्मज्ञानंभवतीतिभावः २ तत्रपुरुषंलक्षयति अनादिरिति आत्मैवपुरुषः कोऽसावात्माप्रत्यक्प्रतिलोमंधामस्फूर्तिर्यस्य क्षणिकपक्षंव्यावर्तयति

नान्यत्रमद्भगवतःप्रधानपुरुषेश्वरात् आत्मनःसर्वभूतानांभयंतीव्रंनिवर्तते ४१ मद्भयाद्वातिवातोऽयंसूर्यस्तपतिमद्भयात् वर्षतींद्रोदह
त्यग्निर्मृत्युश्चरतिमद्भयात् ४२ ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः क्षेमायपादमूलंमेप्रविशंत्यकुतोभयम् ४३ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसा-
निःश्रेयसोदयः तीव्रेणभक्तियोगेनमनोमय्यर्पितंस्थिरम् ४४ इतिश्रीभा०म०तृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेपंचविंशतितमोऽध्यायः २५
श्रीभगवानुवाच अथतेसंप्रवक्ष्यामितत्त्वानांलक्षणंपृथक् यद्विदित्वाविमुच्येतपुरुषःप्राकृतैर्गुणैः १ ज्ञानंनिःश्रेयसार्थायपुरुषस्यात्मदर्श
नम् यदाहुर्वर्णयेतत्तेहृदयग्रंथिभेदनम् २ अनादिरात्मापुरुषोनिर्गुणःप्रकृतेःपरः प्रत्यग्धामास्वयंज्योतिर्विश्वंयेनसमन्वितम् ३ सएषप्रकृतिंसू
क्ष्मांदैवींगुणमयींविभुः यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यतलीलया ४ गुणैर्विचित्राःसृजतींसरूपाःप्रकृतिंप्रजाः विलोक्यमुमुहेसद्यःसइहज्ञानगूहया
५ एवंपराभिध्यानेनकर्तृत्वंप्रकृतेःपुमान् कर्मसुक्रियमाणेषुगुणैरात्मनिमन्यते ६ तदस्यसंसृतिर्बंधःपारतंत्र्यंचतत्कृतम् भवत्यकर्तुरीशस्य
साक्षिणोनिर्वृतात्मनः ७

अनादिरिति संसारित्वपक्षंव्यावर्तयति प्रकृतेःपरःअन्यःअसंगः ज्ञानादिगुणत्वंवारयति निर्गुणः मीमांसकाद्यभिमतज्ञानविषयत्वंवा
रयतिस्वयंज्योतिः अनेनैवप्रभाकराभिमतंज्ञानाधारत्वेनस्फुरणमपिनिरस्तं स्वयंज्योतिष्ट्वेहेतुः विश्वंयेनसमन्वितं प्रकाशतइतिशेषः एतैरेवहेतुभिःपुरुषस्यप्रकृतेःपरत्वम
पिसिद्धम् ३ अत्रावरणविक्षेपशक्तिभेदेनप्रकृतिर्द्विविधा तत्रावरणशक्त्यासैवजीवोपाधिरविद्या विक्षेपशक्त्यासैवमायापारमेश्वरी पुरुषश्चजीवेश्वररूपेणद्विविधः तत्रयः
प्रकृत्याविवेकेनसंसरतिसजीवः यस्तुप्रकृतिंवशीकृत्यविश्वसृष्ट्यादिकरोतिसपरमेश्वरः तत्रप्रकृत्यविवेकेनजीवस्यसंसारप्रकारमाह सएषइतिपंचभिः सूक्ष्मामव्यक्तांदैवींदेवस्य
विष्णोःशक्तिं लीलयाउपगतांयदृच्छयेवाभ्यपद्यतेत्यन्वयः ४ तस्यालीलामाह गुणैरिति ज्ञानंगूहयतिआवृणोतीतिज्ञानगूहातया तथाचश्रुतिः अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीः
प्रजांजनयंतींसरूपां अजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्यःइति मुमुहेआत्मानंविस्मृतवान् ५ पराभिध्यानंप्रकृत्यध्यासःतेनप्रकृतेर्गुणैः कर्मसुक्रियमाणेषु कर्तृ
त्वमात्मनिमन्यते ६ तदितिकर्तृत्वमननमेव अस्यपुरुषस्यसाक्षिमात्रत्वात् अकर्तुरेवसतःकर्मभिर्बंधः ईशस्यापरतंत्रस्यैवकर्मबंधकृतंभोगेपारतंत्र्यं निर्वृतात्मनःसुखात्मकस्यैव
संसृतिर्जन्ममृत्युप्रवाहः प्रकृत्याविवेककृतमेतत्सर्वंभवतीत्यर्थः ७

३८

ननुचैतन्यसामानाधिकरण्येनैवकर्तृत्वादिप्रतीतेः स्वस्यैवतदंगीक्रियतांनेत्याह कार्यंशरीरं कारणमिंद्रियं कर्ता देवतावर्गः तद्भावापत्तौपुरुषस्यप्रकृतिंकारणंविदुः कूटस्थस्यस्वतोविकाराभावात् प्रकृतिपरिणामभूतदेहाद्यहंकारकृतमेवकर्तृत्वादिकमित्यर्थः भोक्तृत्वेतुपुरुषंकारणंविदुरित्यस्यायंभावः यद्यप्यहंकारगतमेवकर्तृत्वादिकंभोक्तृत्वंचतथाऽपिविकारस्यजडावसानत्वादुपाधिप्राधान्यं भोगस्यचिदवसानत्वात् उपहितप्राधान्यमिति ८ तदेवंसंसारिणंपुरुषंतद्धेतुंप्रकृतिंच ज्ञात्वेदानींजगत्कारणमीश्वरंतत्प्रकृतिंचपृच्छति प्रकृतेरितिअस्यविश्वस्यसदसच्चस्थूलंसूक्ष्मंचकार्यंयदात्मकं तयोःप्रकृतिपुरुषयोः ९ तत्रप्रकृतिंलक्षयति यत्प्रधानंतदेवप्रकृतिंप्राहुः किंतत्प्रधानंसत्तोऽविशेषंविशेषवत् विशेषाणामाश्रयः तर्हिकिंब्रह्मनात्रिगुणं किमहत्तत्वादिनअव्यक्तमकार्यं किंकालादिनसदसदात्मकंकार्यकारणरूपंकिंजीवः प्रकृतिः ननित्यं १० अन्येषांतत्त्वानांलक्षणंवक्तुंतानिगणयति पंचभिरित्यादिसंख्याभेदेन एतच्चतुर्विंशतिकम् एतानिचतुर्विंशतिर्यस्मिन्गणेतंगणंप्राधानिकंप्रधानकार्यात्मकंब्रह्मविदुः ११ एताद्विवृणोतिमहाभूतानीतित्रिभिः तावंतिपंचैव १२ १३ अंतरात्मकमंतःकरणम् लक्षणरूपयाव्यवच्छेदिकया १४ यावन्मयाप्रोक्तः एतावानेवसंख्यातः तत्त्वज्ञैः कालेतुमतद्वयमाह यःकालःसपंचविंशकः अल्पार्थकप्रत्ययःप्रकृतेरेवांवः

कार्यकारणकर्तृत्वेकारणंप्रकृतिंविदुः भोक्तृत्वेसुखदुःखानांपुरुषंप्रकृतेःपरम् ८ देवहूतिरुवाच प्रकृतेःपुरुषस्यापिलक्षणंपुरुषोत्तम ब्रूहिकारणयोरस्यसदसच्चयदात्मकम् ९ श्रीभगवानुवाच यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तंनित्यंसदसदात्मकम् प्रधानंप्रकृतिंप्राहुरविशेषंविशेषवत् १० पंचभिःपंचभिर्ब्रह्मचतुर्भिर्दशभिस्तथा एतच्चतुर्विंशतिकंगणंप्राधानिकंविदुः ११ महाभूतानिपंचैवभूरापोग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणिचतावंतिगंधादीनिमतानिमे १२ इंद्रियाणिदशश्रोत्रंत्वग्दृग्रसननासिकाः वाक्करौचरणौमेढ्रंपायुर्दशमउच्यते १३ मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंतरात्मकम् चतुर्धालक्ष्यतेभेदोवृत्त्यालक्षणरूपया १४ एतावानेवसंख्यातोब्रह्मणःसगुणस्यह सन्निवेशोमयाप्रोक्तोयःकालःपंचविंशकः १५ प्रभावंपौरुषंप्राहुःकालमेकेयतोभयम् अहंकारविमूढस्यकर्तुःप्रकृतिमीयुषः १६ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्यनिर्विशेषस्यमानवि चेष्टायतःसभगवान्कालइत्युपलक्षितः १७ अंतःपुरुषरूपेणकालरूपेणयोबहिः समन्वेत्येषसत्त्वानांभगवानात्ममायया १८ दैवात्क्षुभितधर्मिण्यांस्वस्यांयोनौपरःपुमान् आधत्तवीर्यंसासूतमहत्तत्त्वंहिरण्मयम् १९ विश्वमात्मगतंव्यंजन्कूटस्थोजगदंकुरः स्वतेजसापिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनंतमः २०

स्याविशेषइत्यर्थः १५ एकेतुपौरुषंपुरुषस्येश्वरस्यप्रभावम् विक्रमंकालमाहुः तमेवकालंद्वेधालक्षयति यतोभयंभवति कस्यप्रकृतिमीयुषःप्राप्तस्य अतएवदेहेअहंकारेणविमूढस्यकर्तुर्जीवस्य अनेनसंहारकत्वेनलक्षितः १६ सृष्टिहेतुत्वेनलक्षयति प्रकृतेरिति १७ कोऽसौभगवान्तमाह अंतरिति अंतःसर्वप्राणिनांयःपुरुषरूपेणनियंतृत्वेनसमन्वेति सम्यक्कर्तृत्वादिकारराहित्येनानुस्यूतोवर्तते बहिश्चकालरूपेण एषभगवान् यद्वायःपुरुषइतिप्रसिद्धःकालःसपंचविंशः एकेतुपुरुषस्यप्रभावंकालमाहुः प्रभावस्यैवलक्षणंयतइति पुरुषस्यैवकालत्वेहेतुःप्रकृतेरिति उभयथाविवक्षायांहेतुः अंतरिति शेषंसमानं तदेवंप्रकृतेश्चतुर्विंशतिभेदाः जीवेश्वरयोरैक्यविवक्षया अतःपंचविंशतितत्त्वानिभवंति तयोर्भेदविवक्षयाचषड्विंशतिर्भवंति १८ इदानींतत्त्वानामुत्पत्तिपूर्वकंलक्षणान्याह दैवादित्यादिना एतान्यसंहत्येत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन तत्राचित्तस्योत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह चतुर्भिः दैवात् जीवादृष्टात् क्षुभिताधर्मागुणायस्याः योनौअभिव्यक्तिस्थानेप्रकृतौवीर्यंचिच्छक्तिं साप्रकृतिर्महत्तत्त्वमसूत महतःस्वरूपमाह हिरण्मयंप्रकाशबहुलं १९ विश्वमहंकारादिप्रपंचम् आत्मगतंस्वस्मिन्सूक्ष्मरूपेणस्थितंव्यंजन्प्रकटयन्महान् तीव्रंप्रलयकालीनंतमोऽपिबत् कूटस्थःलयविक्षेपशून्यः आत्मानंप्रस्वापयतीतितथा यत्पूर्वंप्रलयसमयेमहांतंप्रकृतौविलापयामासेत्यर्थः २०

५

३९

प्रसंगाच्चतुर्व्यूहोपासनामाह यत्तदिति सर्वागमप्रसिद्धत्वमाह स्वच्छं विशदं शांतं रागादिरहितम् भगवतः पदमुपलब्धिस्थानम् अतएव वासुदेवाख्यं यदाहुः अयमर्थः अधिभूतरू
पेणास्यैव महानिति संज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तमिति उपास्यरूपेण वासुदेव इति अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञ एवमहंकारे संकर्षण उपास्यः रुद्रोऽधिष्ठाता मनस्यनिरुद्ध उपास्यः चंद्रोऽ
धिष्ठाता बुद्धौ प्रद्युम्न उपास्यः ब्रह्माधिष्ठातेति ज्ञातव्यम् २१ स्वच्छत्वं भगवत्प्रतिबिंबग्राहित्वं अविकारित्वं लयविक्षेपराहित्यम् अपां प्रकृतिः फेनतरंगादिरहिताऽवस्था पराभूतसंसर्गा
त्प्राक्तनी या यथा मधुरास्वच्छा शांता च तद्वदित्यर्थः २२ अहंकारस्योत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह महत्तत्त्वादिति चतुर्भिः क्रियारूपा शक्तिर्यस्य सः क्रियाशक्तिः २३ त्रैविध्यमाह वैकारिक इ
ति तस्य कार्यमाह यतः यस्मात् मन आदीनां भव उत्पत्तिः २४ तस्मिन्नुपास्यव्यूहमाह सहस्रशिरसमिति २५ लक्षणमाह कर्तृत्वमिति कर्तृत्वं देवतादिरूपेण करणत्वमिंद्रियरूपेण
कार्यत्वं भूतरूपेण शांतत्वादिकं तु तत्कारणगुणत्रयरूपेण २६ मनस उत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह वैकारिकादिति द्वाभ्यां संकल्पश्चिंतनं विकल्पो विशेषचिंतनं यस्य मनसः संकल्पवि
कल्पाभ्यां कामसंभवो वर्तत इति कामरूपा वृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्ता न तु प्रद्युम्नव्यूहोत्पत्तिः तस्य संकल्पादिकार्यत्वाभावात् उपास्यव्यूहस्य चानिरुद्ध इत्युक्तेः २७ शारदं शरत्कालीनमिंदी

यन्महत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शांतं भगवतः पदम् यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् २१ स्वच्छत्वमविकारित्वं शांतत्वमिति चेतसः वृत्तिभिर्लक्षणं प्रो
क्तं यथाऽपां प्रकृतिः परा २२ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात् क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्यत २३ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भ
वः मनसश्चेंद्रियाणां च भूतानां महतामपि २४ सहस्रशिरसं साक्षाद्यमनंतं प्रचक्षते संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेंद्रियमनोमयम् २५ कर्तृत्वं करण
त्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् शांतघोरविमूढत्वमिति वास्यादहंकृतेः २६ वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते काम
संभवः २७ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् शारदेंदीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः २८ तैजसात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति द्रव्य
स्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनुग्रहः २९ संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ३० तैजसानींद्रियाण्येव
क्रियाज्ञानविभागशः प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१ तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रो
त्रं तु शब्दगम् ३२ अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिंगत्वमेव च तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ३३

वरं नीलोत्पलं तद्वदिवश्यामं यत्शनैः संराध्यं वशीकर्तुं
योग्यं दुर्ग्रहत्वात् २८ बुद्धेरुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह तैजसादिति द्वाभ्याम् हे सति द्रव्यस्फुरणरूपं विज्ञानमिति चित्तव्यावृत्त्यर्थमुक्तं इंद्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पज्ञाने हृषीकाणा
मधीश्वरमिति यदुक्तं तत्तु निर्विकल्पकज्ञाने २९ द्रव्यस्फुरणस्यैव प्रपंचः संशयादिः विपर्यासो मिथ्याज्ञानम् निश्चयः प्रमाणज्ञानं स्वापो निद्रा प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय
इति पातंजलोक्तेः ३० इंद्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसानि तैजसाहंकारज्जातानि ज्ञानेंद्रियाणां वैकारिकत्वशंकानिवृत्त्यर्थमेवकारः द्विविधान्यपींद्रियाणि तैजसान्येवेत्यन्वयः तत्र
हेतुः प्राणस्येति हि यस्मात्प्राणस्य क्रियाशक्तिर्बुद्धेश्च विज्ञानशक्तिता अतः प्राणस्य तैजसत्वात्तत्क्रियाशक्तिमतामिंद्रियाणां तैजसत्वं तथा बुद्धेस्तैजसत्वात्तदीयज्ञानशक्तिमतामि
पींद्रियाणां तैजसत्वमित्यर्थः ३१ तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिं तल्लक्षणं चाह तामसादिति पंचदशभिः श्रोत्रं तु शब्दगमित्यादिभिर्विषयोत्पत्त्यनंतरं तत्संबंधमा
त्रं कथ्यते न तूत्पत्तिः प्रागेवोत्पन्नत्वात् शब्दं गच्छति प्राप्नोतीति शब्दगम् ३२ शब्दस्य लक्षणमाह अर्थाश्रयत्वमर्थवाचकत्वम् द्रष्टुर्लिंगत्वं कुड्यांतरितस्य वक्तुर्ज्ञापकत्वम् तदु
क्तम् लिंगं यद्द्रष्टृदृश्ययोरिति नभसस्तन्मात्रत्वं सूक्ष्मत्वं शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३३ श्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५

नभसोलक्षणमाह भूतानामिति छिद्रदातृत्वमवकाशदातृत्वंबहिरंतर्व्यवहारास्पदत्वम् आत्मामनः प्राणादीनांधिष्ण्यत्वमाश्रयत्वम् नाड्यादिच्छिद्ररूपेणवृत्तिः कार्यमेवल-
क्षणंवृत्तिलक्षणम् एवमुत्तरत्राप्येकेनश्लोकेनतन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेनतन्मात्रलक्षणम् तृतीयेनमहाभूतलक्षणमित्यनुसंधेयम् ३४ कालात्कु स्पर्शस्यसंग्र
हः सम्यग्ग्रहणंयया पुंस्त्वनियतलिंगत्वात् यद्वा स्पर्शस्यसंग्रहस्ततोभवतीतिशेषः शब्दतन्मात्रादित्यादितन्मात्राणामुत्तरतउत्तरान्वयार्थमुक्तम् ३५ स्पर्शलक्षणमाह
मृदुत्वमिति स्पर्शत्वंस्वरूपलक्षणमित्यर्थः नभस्वतोवायोस्तन्मात्रत्वंच ३६ चालनंवृक्षशाखादेः व्यूहनंमेलनंतृणादेः प्राप्तिःसंयोगः द्रव्यस्यगंधवतोघ्राणंप्रतितथाशैत्या
दिमतः स्पर्शनंप्रति शब्दस्यश्रोत्रंप्रतिनेतृत्वं सर्वेंद्रियाणामात्मत्वमुपोद्बलकत्वम् कर्मणाकार्येणाभिलक्षणम् भावेल्युट् कर्मैवाभिलक्षणमितिविग्रहेतुकरणे ३७ ३८ द्रव्याकृ
तित्वंद्रव्यस्याकारसमर्पकत्वं गुणताद्रव्योपसर्जनप्रतीतिःशब्दस्यतुस्वातंत्र्येणैवप्रतीतिःअप्रत्यक्षद्रव्यत्वस्यस्पर्शादेरपिस्वातंत्र्येणैवप्रतीतिः रूपस्यतुनैवमितितस्यायंविशेषउक्तः व्यक्तिसंस्था-
त्वं द्रव्यस्ययासंस्थासंनिवेशः सैवसंस्थायस्य तत्परिणामतयाप्रतीतिरित्यर्थः तेजसस्तेजस्त्वमसाधारणत्वम् ३९ द्योतनंप्रकाशनं पचनंतंडुलादेः क्षुत्तृट् अशनापिपासाचत

भूतानांछिद्रदातृत्वंबहिरंतरमेवच प्राणेंद्रियात्मधिष्ण्यत्वंनभसोवृत्तिलक्षणम् ३४ नभसःशब्दतन्मात्रात्कालगत्याविकुर्वतः स्पर्शोऽभवत्ततोवा
युस्त्वक्स्पर्शस्यचसंग्रहः ३५ मृदुत्वंकठिनत्वंचशैत्यमुष्णत्वमेवच एतत्स्पर्शस्यस्पर्शत्वंतन्मात्रत्वंनभस्वतः ३६ चालनंव्यूहनंप्राप्तिर्नेतृत्वंद्रव्यश
ब्दयोः सर्वेंद्रियाणामात्मत्वंवायोःकर्माभिलक्षणम् ३७ वायोश्चस्पर्शतन्मात्रात्रूपंदैवेरितादभूत् समुत्थितंततस्तेजश्चक्षूरूपोपलंभनम् ३८
द्रव्याकृतित्वंगुणताव्यक्तिसंस्थात्वमेवच तेजस्त्वंतेजसःसाध्विरूपमात्रस्यवृत्तयः ३९ द्योतनंपचनंपानमदनंहिममर्दनम् तेजसोवृत्तयस्त्वेताःशो
षणंक्षुत्तृडेवच ४० रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसोदैवचोदितात् रसमात्रमभूत्तस्मादंभोजिह्वारसग्रहः ४१ कषायोमधुरस्तिक्तःकट्वम्लइतिनैकधाभौ
तिकानांविकारेणरसएकोविभिद्यते ४२ क्लेदनंपिंडनंतृप्तिःप्राणनाप्यायनोदनम् तापापनोदोभूयस्त्वमंभसोवृत्तयस्त्विमाः ४३ रसमात्राद्विकुर्वाणादंभ-
सोदैवचोदितात् गंधमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वीघ्राणस्तुगंधगः ४४ करंभपूतिसौरभ्यशांतोग्राद्यादिभिःपृथक् द्रव्यावयववैषम्याद्गंधएकोविभिद्यते
४५ भावनंब्रह्मणःस्थानंधारणंसद्विशेषणम् सर्वसत्त्वगुणोद्भेदःपृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४६ नभोगुणविशेषोर्थोयस्यतच्छ्रोत्रमुच्यते वायोर्गुणवि
शेषोऽर्थोयस्यतत्स्पर्शनंविदुः ४७ तेजोगुणविशेषोर्थोयस्यतच्चक्षुरुच्यते अंभोगुणविशेषोऽर्थोयस्यतद्रसनंविदुः भूमेर्गुणविशेषोऽर्थोयस्यसघ्राणउच्य
ते ४८

दूरेणपानमदनं ४० जिह्वारसनेंद्रियम् रसोगृह्यतेऽनयेतिरसग्रहः यद्वा रसग्रहस्ततोभवतीतिशेषः ४१ कषायादिषुलवणोऽपिद्रष्टव्यः भौतिकानांसंसर्गिद्रव्याणांयएकोमधुरएवसन्नेवमनेकधाभिद्यतेसरसइत्यर्थः ४२ क्लेदनमार्द्रीकरणं पिंडनंमृदादेःपिंडीकरणं तृप्तिः तृप्तिदातृत्वम् प्राणनंजीवनं आपोमयःप्राणइतिश्रुतेः आप्यायनंतुंडेकृत्यनि
वर्तनम् उदनंमृदूकरणम् ओदनमितिपाठेऽपिसएवार्थः भूयस्त्वंकूपादावुद्धृतस्यापिपुनःपुनरुद्भवः ४३ गंधगः गंधंप्राप्नोति ४४ करंभोमिश्रगंधः यथाव्यंजनादीनांहिंग्वादिसं
स्कारेण पूतिर्दुर्गंधः सौरभ्यः कर्पूरादेः शांतः शतपत्रादेः उग्रोलशुनादेः संसर्गिणांद्रव्यावयवानांवैषम्यात् यएवंविभिद्यतेसगंधइत्यर्थः ४५ ब्रह्मणोभावनंप्रतिमादिरूपेणसाका
रतापादनम् स्थानंजलादिविलक्षणतयातन्नैरपेक्ष्येणस्थितिः धारणंजलाद्याधारत्वम् सतामाकाशादीनांविशेषणमवच्छेदकत्वं सर्वेषांसत्त्वानांप्राणिनांतद्गुणानांचपुंस्त्वादीनामु
द्भेदःपरिणामविशेषैः प्रकटीकरणं ४६ श्रोत्रादीनांशब्दादिग्राहकत्वमुक्तं तेषांचलक्षणंतदेवेत्याह पंचभिःश्लोकार्द्धैः नभसोगुणविशेषः शब्दोयस्यार्थोविषयः ४७ ४८ ५

गुणविशेषशब्दव्यावर्त्यं दर्शयति परस्येति परस्य कारणस्य धर्मः शब्दादिः अपरस्मिन्कार्ये वाय्वादौ कारणान्वयाद्दृश्यते अतो भावानामाकाशादीनां विशेषो गुणः सर्वोऽपि शब्दादिर्भूमावेवो
पलक्ष्यते चतुर्णां तत्रान्वयात् जलादिषु यथाऽन्वयमेव न सर्वः आकाशे तत्वान्वयाभावादेक एवेति ४९ एवं कारणोत्पत्तिमुक्त्वा कार्योत्पत्तिमाह सार्द्धैस्त्रिभिः एतान्यसंहत्य अमिलित्वा
यदा स्थितानि तदा जगदादिरीश्वरः प्राविशत् सप्तेति त्वप्राधान्याभिप्रायेणोक्तं प्रवेशस्तु सर्वेष्वपि विवक्षित एव ५० अनुविद्धेभ्यः क्षोभितेभ्यः यस्मादंडादसौ विराट्पुरुष उदतिष्ठत् ५१
भगवतो रूपमिति पुरुषाभेदाभिप्रायेण ५२ तस्मिन्नध्यात्मादि विभागमाह हिरण्मयादिति नवभिः उत्थाय औदासीन्यं विहाय तमाविश्य अधिष्ठाय महान्श्वासो देवश्च खं छिद्रम् ५३

परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन्समन्वयात् अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ४९ एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै कालकर्मगुणोपेतो जग
दादिरुपाविशत् ५० ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् ५१ एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः तो
यादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ५२ हिरण्मयादण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात् तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बि
भेद खम् ५३ निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः ५४ घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः त
स्मात्सूर्यो न्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ५५ निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः तत ओषधयश्चासन्शिश्नं निर्बिभिदे ततः ५६ रेतस्तस्मादाप
आसन्निरभिद्यत वै गुदं गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयंकरः ५७ हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो ह
रिः ५८ नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभृतं नद्यस्ततः समभवन्नुदरं निरभिद्यत क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् ५९ अथास्य हृदयं
भिन्नं हृदयान्मन उत्थितं मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः अहंकारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् ६० एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽश
कन् पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६१ घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् अक्षिणी चक्षु
षादित्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६२ श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्तदा विराट् त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६३ रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्त
दा विराट् गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६४ हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्तदा विराट् विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६५ नाडीर्नद्यो लो
हितेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिंधुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६६ हृदयं मनसा चन्द्रो नोदतिष्ठत्तदा विराट् बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्तदा वि
राट् रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६७ चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ६८ यथा प्रसुप्तं पुरु
षं प्राणेन्द्रियमनोधियः प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ६९

वाण्या सह वह्निरभवत् प्राविशत् नासे निरभिद्येतां प्राणोतः प्राणेन ऊतः स्यूतः सन् घ्राणः एतयो
र्नासिकयोरभवदित्यनुषंगः ५४ घ्राणादनंतरं वायुश्च प्राणोत इति विशेषणं सर्वेंद्रियेष्वपि द्रष्टव्यम् न्यभिद्येतामन्वभिद्येतामिति पाठद्वयेऽप्येक एवार्थः ततो दिशः प्राविशन् ५५
आदिशब्देन केशाः ५६ ५७ स्वराडिंद्रः हरिर्विष्णुः ५८ आभृतं जातं ५९ बुद्ध्यादिषु हृदयमेवाधिष्ठानं गिरां पतिर्ब्रह्मा चैत्यः क्षेत्रज्ञः ६० अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्षेत्रज्ञं विवेक्तुं सर्वे
षां पुनः प्रवेशमाह एत इति नवभिः ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ विराड्देहस्य व्यष्टिदेहं दृष्टांतत्वेन दर्शयन् सांख्यानुकथनस्य प्रयोजनमाह यथेति द्वाभ्याम् प्रथमं परमेश्व
रे भक्तिस्ततोऽन्यत्र विरक्तिः ततो योगप्र नाधीः एकाग्रं चित्तं ततो यत् ज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं क्षेत्रज्ञमस्मिन् आत्मनि कार्यकारणसंघाते विविच्य चिंतयेत् ६९

७० इतितृतीयस्कंधेटीकायांषड्विंशतितमोऽध्यायः २६ सप्तविंशेततः सम्यक्बहुसाधनयोगतः पुंप्रकृत्योर्विवेकेनमोक्षरीतिर्निरूप्यते १ विवेकज्ञानेनमोक्षमुपपादयितुं
शुद्धस्येवपुरुषस्य पूर्वोक्तंप्रकृत्याविवेकतः पूर्वोक्तंसंसारमनुस्मारयति प्रकृतिस्थोपीतित्रिभिः देहस्थोपिनाज्यतेनलिप्यतेगुणैस्तत्कृतैः सुखदुःखादिभिः निर्गुणत्वादकर्तृत्वंततोवि
कारित्वंतस्मात् १ २ आनिर्वृतः सन् प्रकृतिसंगकृतैः सदसन्मिश्रयोनिषुदेवतिर्यङ्नरादिषुसंसारपदवींप्राप्नोति ३ ननुतर्ह्यवास्तवत्वात्संसृतेः किंतन्निवृत्तिप्रयासेनतत्राह
अर्थेहीति ४ यतोविषयध्यानमनर्थहेतुः अतोमनोनियंतव्यमित्याह अतएवेति असतामिंद्रियाणांपार्थिविषयमार्गेतीव्रेणदृढेनविरक्त्याचतीव्रया ५ भक्तिविरक्त्योस्तत्त्व
त्वेकारणानिवर्णयन् ज्ञानेनमोक्षप्रकारमाह षड्भिः यमादिभिर्योगमार्गैः चित्तमभ्यसन् पुनः पुनरेकाग्रीकुर्वन् आत्मानमुपलभ्यसर्वानुस्यूतमद्वयंपरमात्मानंप्रतिपद्यतइति
पष्ठेनान्वयः सत्येननिष्कपटेन भावेनप्रेम्णा ६ अप्रसंगतः संगत्यागेन बलीयसाईश्वरेऽर्पितेन ७ विविक्तशरणएकांतवासी ८ असदाग्रहमहंममताम् प्रकृतेःपुरुषस्यच
दृष्टंतत्त्वंयेन तेनज्ञानेन ९ निवृत्तानिबुद्ध्यवस्थानानिजाग्रदादीनियस्यसः अतएवदूरीभूतमन्यदर्शनंयस्यभात्मनाअहंकारावच्छिन्नेन आत्मानंशुद्धमुपलभ्यएकस्यैवावच्छेदानव

तमास्मिन्प्रत्यगात्मानंधियायोगप्रवृत्तया भक्त्याविरक्त्याज्ञानेनविविच्यात्मनिचिंतयेत् ७० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापि
लेयेतत्त्वसमाम्नायेषड्विंशतितमोऽध्यायः २६ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिस्थोपिपुरुषोनाज्यतेप्राकृतैर्गुणैः अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुण
त्वाज्जलार्कवत् १ सएषयर्हिप्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते अहंक्रियाविमूढात्माकर्तास्मीत्यभिमन्यते २ तेनसंसारपदवीमवशोऽभ्येत्यनिर्वृतः प्रासं
गिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ३ अर्थेह्यविद्यमानेऽपिसंसृतिर्ननिवर्तते ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ४ अतएवशनैश्चित्तंप्रसक्तम
सतापथि भक्तियोगेनतीव्रेणविरक्त्याचनयेद्वशम् ५ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसंश्श्रद्धयान्वितः मयिभावेनसत्येनमत्कथाश्रवणेनच ६ सर्वभूतस
मत्वेनानिर्वैरेणाप्रसंगतः ब्रह्मचर्येणमौनेनस्वधर्मेणबलीयसा ७ यदृच्छयोपलब्धेनसंतुष्टोमितभुङ्मुनिः विविक्तशरणः शांतोमैत्रः करुणआत्म
वान् ८ सानुबंधेचदेहेस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ज्ञानेनदृष्टतत्त्वेनप्रकृतेःपुरुषस्यच ९ निवृत्तबुद्ध्यवस्थानोदूरीभूतान्यदर्शनः उपलभ्यात्मनात्मा
नंचक्षुषेवार्कमात्मदृक् मुक्तलिंगंसदाभासमसतिप्रतिपद्यते सतोबंधुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम् ११ यथाजलस्थआभासः स्थलस्थेनावदृश्य
ते स्वाभासेनतथासूर्योजलस्थेनदिविस्थितः १२ एवंत्रिवृदहंकारोभूतेंद्रियमनोमयैः स्वाभासैर्लक्षितोऽनेनसदाभासेनसत्यदृक् १३ छेदाभ्यांकरणकर्म

त्वेदृष्टांतमाह चक्षुषाचक्षुरवच्छिन्नेनार्केणगगनस्थमर्कमिव एवमात्मदृक्शुद्धमात्मानंपश्यन् १० मुक्तलिंगंनिरुपाधिकमसतिमिथ्याभूतेऽहंकारेसदाभासंसद्रूपे
णाभासमानंब्रह्मप्राप्नोति शुद्धजीवस्वरूपाद्विशेषमाह सतःकारणस्यप्रधानस्य बंधुमधिष्ठानम् असतः कार्यस्यचक्षुरिवप्रकाशकम् सर्वेषुकार्यकारणेषु अनुस्यूतम्
अद्वयंपरिपूर्णम् ११ अहंकारोपहितेनशुद्धब्रह्मप्रतिपत्तिंसदृष्टांतमाहयथेति जलेस्थितआभासः सूर्यप्रतिबिंबोयदागृहांतर्वर्तिभित्तौस्फुरति तदागृहकोणस्थितैः पुरु
षैर्भित्यादौस्थलेस्थितेन स्वाभासेनसूर्यप्रतिबिंबेनयथाप्रथमंजलस्थआभासोऽवदृश्यतेलक्ष्यते गगनस्थस्यगृहमध्येप्रतिबिंबायोगात् चार्थेतथाशब्दः यथाचेत्यर्थः य
थाचजलस्थेनादिविस्थितः सूर्यः लक्ष्यते १२ एवंभूतेंद्रियमनोमयैः देहेंद्रियमनोभिरवच्छिन्नैः स्वाभासैरात्मप्रतिबिंबैस्त्रिगुणोऽहंकारः सतोब्रह्मण आभासोयस्मिन् तेन
रूपेणलक्षितः अहंकारस्याभासंविनाविषयाभासानुत्पत्तेः अनेनचाहंकारेणसदाभासवतासत्यदृक्परमार्थज्ञप्तिरूप आत्मालक्षितइत्यर्थः १३ ५ ५

इदानींसुषुप्तिसाक्षित्वेनशुद्धात्मप्रतिपत्तिमनुभवतोदर्शयतित्रिभिः भूतादिषुअसति असत्तुल्येअव्याकृते निद्रयालीनेषुसत्सुयस्तत्रसदाविनिद्रोनिरहंक्रियस्तमात्मानंप्रतिपद्यत
इतितृतीयेनान्वयः १४ ननुयदितदाविनिद्रोऽसावस्तितर्हिजाग्रत्स्वप्नयोरिवस्फुटःकिंनावभासते तत्राह पूर्वंसद्द्रष्टाऽतोद्रष्टृत्वेनसविकल्पतयास्फुटंप्रतीतिः सुषुप्तेतुभूतादेरहंका
रविषयस्यलीनत्वात् तद्विषयेऽहंकारेनष्टेसतिस्वयमनष्टोऽपिमृषैवात्मानंनष्टवन्मन्यमानोयः अन्यस्यनाशेऽन्यस्यनष्टतुल्यत्वेदृष्टांतः नष्टवित्तोयथाआतुरोविवशः नष्टवद्भवतीत्य-
र्थः १५ ननुसुषुप्तौनांकिंचिदनुभूयतेमैवं सुखमहमस्वाप्संनाकिंचिदवेदिषमितिविशेषज्ञानंविनाकेवलस्यात्मनःप्रतिसंधानादित्याह एवमिति ननुप्रतिसंधानेसाहंकारस्य-
प्रतीतेः कथंनिरहंक्रियत्वंतत्राह साहंकारस्यद्रव्यस्यकार्यकारणसंघातस्य अनुग्रहःप्रकाशकःअवस्थानंचद्रव्यविशेषणतयाऽहंकारस्यापिदृश्यत्त्वाच्चतद्द्रष्टात्मातद्व्यतिरिक्तः त
मात्मानमित्यन्वयः १६ भक्तिविरक्तिभ्यांसत्यापिविवेकेप्रकृतिपुरुषयोः परस्परत्यागाभावात्कथंमुक्तिरितिपृच्छति पुरुषमितिचतुर्भिः १७ व्यतिरेकाभावमात्रेदृष्टांतः यथाव्य
तिरेकतोभावःसत्तानास्तिगंधस्य कदाचिदपक्षयदर्शनाद्दृष्टांतांतरम् अपामिति बुद्धेःप्रकृतेः परस्यचपुरुषस्य १८ ततःकिमतआह अकर्तुरिति येगुणाआश्रयोयस्यसः तेषु-

भूतसूक्ष्मेंद्रियमनोबुद्ध्यादिष्विहनिद्रया लीनेष्वसतियस्तत्रविनिद्रोनिरहंक्रियः १४ मन्यमानस्तदात्मानमनष्टोनष्टवन्मृषा नष्टेहंकरणेद्रष्टा
नष्टवित्तइवातुरः १५ एवंप्रत्यवमृश्यासावात्मानंप्रतिपद्यते साहंकारस्यद्रव्यस्ययोवस्थानमनुग्रहः १६ देवहूतिरुवाच पुरुषंप्रकृतिर्ब्र
ह्मन्नविमुंचतिकर्हिचित् अन्योऽन्यापाश्रयत्वाच्चनित्यत्वादनयोःप्रभो १७ यथागंधस्यभूमेश्चनभावोव्यतिरेकतः अपांरसस्यचयथातथाबु
द्धेःपरस्यच १८ अकर्तुःकर्मबंधोयंपुरुषस्ययदाश्रयः गुणेषुसत्सुप्रकृतेःकैवल्यंतेष्वतःकथम् १९ क्वचित्तत्त्वावमर्शेननिवृत्तंभयमुल्बणम्
अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनःप्रत्यवतिष्ठते २० श्रीभगवानुवाच अनिमित्तनिमित्तेनस्वधर्मेणामलात्मना तीव्रयामयिभक्त्याचश्रु
तसंभृतयाचिरम् २१ ज्ञानेनदृष्टतत्त्वेनवैराग्येणबलीयसा तपोयुक्तेनयोगेनतीव्रेणात्मसमाधिना २२ प्रकृतिःपुरुषस्येहदह्यमानात्वहर्नि
शम् तिरोभवित्रीशनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः २३ भुक्तभोगापरित्यक्तादृष्टदोषाचनित्यशः नेश्वरस्याशुभंधत्तेस्वेमहिम्निस्थितस्यच २४ यथा
ह्यप्रतिबुद्धस्यप्रस्वापोबह्वनर्थभृत् सएवप्रतिबुद्धस्यनवैमोहायकल्पते २५ एवंविदिततत्त्वस्यप्रकृतिर्मयिमानसम् युंजतोनापकुरुतआ
त्मारामस्यकर्हिचित् २६ यदैवमध्यात्मरतःकालेनबहुजन्मना सर्वत्रजातवैराग्यआब्रह्मभवनान्मुनिः २७ मद्भक्तःप्रतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेनभू
यसा निःश्रेयसंस्वसंस्थानंकैवल्याख्यंमदाश्रयम् २८

प्रकृतेर्गुणेषुसत्सुपुरुषस्यकैवल्यंकथम् १९ अतएवक्वाचित् निवृत्तप्रायस्यापिसंसारभयस्य पुनरु
द्भवोदृश्यतइत्याह क्वचिदिति २० नहिप्रकृतिसंबंधमात्रंबंधहेतुः किंतुगुणबुद्ध्यातदासक्तिः तन्निवृत्तौसत्यांमोक्षोघटते क्वचिदुद्भवस्तुसाधनवैकल्यात् इत्यभिप्रेत्य-
साधनातिशयंकथयन्परिहरतित्रिभिः निमित्तंफलम् तन्नानिमित्तंप्रवर्तकंयस्मिन् निष्कामेणधर्मेणअमलात्मनानिर्मलेनमनसा श्रुतेनकथाश्रवणेनसंभृतयापुष्ट
या २१ २२ दह्यमानाअभिभूयमानातिरोहिताभवति २३ एवंचसतिपुनरुद्भवोनास्तीत्याह भुक्तोभोगोयस्याःनित्यशः सदादृष्टोदोषोयस्याः अतएवपरित्यक्तासतीश्वरस्यापर
तंत्रस्यस्वेमहिम्निस्थितस्यस्वानंदप्राप्तस्य २४ अविवेकावस्थायामनर्थहेतुरपिविवेकानंतरंनभवतीति सदृष्टांतमाह यथेतिद्वाभ्यां प्रस्वापःस्वप्नः बह्वनर्थान् बिभर्तिपुष्णा
ति प्रतिबुद्धस्यसंस्कारवशेनस्फुरन्नपि २५ २६ उपसंहरतियदेवमितित्रिभिः बहूनिजन्मानियस्मिन्काले २७ प्रतिबुद्धार्थःविदितात्मतत्त्वः कैवल्याख्यंस्वसंस्थानंदेहादिव्यति
रिक्तस्वरूपंमदाश्रयंनिःश्रेयसंनिरतिशयानंदं २८

स्वदृशा आत्मज्ञानेनाछिन्नाः संशयाः मिथ्याज्ञानानियस्य लिंगाद्विनिर्गमोलिंगशरीर नाशेसतीत्यर्थः तदातुअणिमादि सिद्धयोऽतरायरूपाभवंति तास्वयोगेनोपचितास्वसमृ-
द्धास्व नयेगादन्योहेतुर्यासांतास्वयदासिद्धस्यचेतोनाविषज्जते अंगहेमातः अथतदाअंतमतिक्रांतोऽस्यंतोयोऽहंतत्संबंधिनीयत्रयस्यांगतोमृत्योर्हासोनभवति विषक्तोतुसिद्धाविम-
पावशक्तिनइतिमृत्योर्हासोगर्वोभवतीत्यर्थः ३० इतितृतीयेटीकायांसप्तविंशतितमोऽध्यायः २७ अष्टाविंशेततोऽष्टांगयोगेन ध्यानशोभिना सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्वरूप
ज्ञानमीर्यते १ प्राक्संक्षेपतः प्रोक्तसांख्यमाख्यायविस्तृतम् अथाहवैष्णवंयोगमष्टांगंकपिलोहरिः २ सबीजस्यसालंबनस्यप्रसन्नंसत् १ तत्रयमनियमानाह त्रिभिरक्षर
द्वयाधिकैः शक्त्यास्वधर्माचरणम् २ ग्राम्यस्त्रैवर्गिकोधर्मः तस्मान्निवृत्तिः मितंचतन्मेध्यंशुद्धंचतस्यादनं तत्रमितंनाम द्वौभागौपूरयेदन्नैस्तोयेनैकंप्रपूरयेत् मारुतस्यप्रचा
रार्थंचतुर्थमवशेषयेदितिस्मृतिप्रसिद्धम् विविक्तःविजनंक्षेमंनिर्बाधंतस्यस्थानस्यसेवनम् ३ यावतार्थः प्रयोजनंतावन्मात्रस्यपरिग्रहः ४ आसनादीन्यंगान्याह त्रिभिःसत

प्राप्नोतीद्धांजसाधीरःस्वदृशाच्छिन्नसंशयः यद्गत्वाननिवर्तेतयोगीलिंगाद्विनिर्गमे २९ यदानयोगोपचितासुचेतोमायासुसिद्धस्यविषज्जतेंऽग अ
नन्यहेतुष्वथमेगतिःस्यादात्यंतिकीयत्रनमृत्युहासः ३० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेसप्तविंशतितमोऽध्यायः २७ श्रीभगवानु-
वाच योगस्यलक्षणंवक्ष्येसबीजस्यनृपात्मजे मनोयेनैवविधिनाप्रसन्नंयातिसत्पथम् १ स्वधर्माचरणंशक्त्याविधर्माच्चनिवर्तनम् दैवाल्ल
ब्धेनसंतोषआत्मविच्चरणार्चनम् २ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्चमोक्षधर्मरतिस्तथा मितमेध्यादनंशश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम् ३ अहिंसासत्यमस्तेयं
यावदर्थपरिग्रहः ब्रह्मचर्यंतपःशौचंस्वाध्यायःपुरुषार्चनम् ४ मौनंसदासनजयःस्थैर्यंप्राणजयःशनैः प्रत्याहारश्चेंद्रियाणांविषयान्मनसाहृदि ५
स्वधिष्ण्यानामेकदेशेमनसाप्राणधारणम् वैकुंठलीलाभिध्यानंसमाधानंतथात्मनः ६ एतैरन्यैश्चपथिभिर्मनोदुष्टमसत्पथम् बुद्ध्यायुंजीतशन
कैर्जितप्राणोह्यतंद्रितः ७ शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यविजितासनआसनम् तस्मिन्स्वस्तिसमासीनऋजुकायःसमभ्यसेत् ८ प्राणस्यशोधयेन्मार्गंपूर
कुंभकरेचकैः प्रतिकूलेनवाचित्तंयथास्थिरमचंचलम् ९ मनोचिरात्स्याद्विरजंजितश्वासस्ययोगिनः वाय्वग्निभ्यांयथालोहंध्मातंत्य
जतिवैमलम् १० प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्चकिल्बिषान् प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ११ यदामनःस्वंविरजंयोगेनसुसमा
हितम् काष्ठांभगवतोध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः १२

आसनस्यजयेनस्थैर्यम् ५ स्वधिष्ण्यानांप्राणस्थानानांमूलाधारादीनांमध्यएकस्मिन्देशेमनसासहप्राण
स्यधारणम् आत्मनोमनसः समाधानमात्माकारता ६ अन्यैश्चव्रतदानादिभिः पथिभिरुपायैः ७ आसनादीनिप्रपंचयति शुचावितियावत्समाप्ति आसनंकुशाजिनचैलोत्तरं
प्रतिष्ठाप्य स्वस्तिकासनेनयथासुखमितिवासमभ्यसेत्प्राणमितिशेषः ऊरूजंघयोरंतराधायपादाग्रेजानुमध्यगेयोगिनोयदवस्थानंस्वस्तिकंतद्विदुर्बुधाः ८ बाह्यवायोरंतः प्र
वेशनंपूरकः प्रवेशितस्यधारणंकुंभकः धृतस्यबहिर्निःसारणंरेचकः प्रतिकूलेनरेचककुंभकपूरकैः यद्वा ईड्यापूर्यपिंगलयारेचनं पिंगलयापूर्यईड्यारेचनमिति एवंप्रतिकूले-
न वाशब्दश्चार्थे स्थिरंसत्पुनरपिचंचलंयथानभवति तथाशोधयेत् ९ ध्मातंसंतप्तमित्यर्थः लोहंसुवर्णंयथामलंत्यजतितथामनोविरजंस्यात् ततश्चचलंनस्यादितिभावः १०
प्राणायामादीनांसमाध्यंतानांकार्याण्याह प्राणायामैरिति दोषान्वातश्लेष्मादीन् संसर्गान्विषयसंसर्गान् अनीश्वरान् रागादीन् वायुनासहमनसःस्थिरीकरणंधारणा स्थिरस्यवृ
त्तिसंततिर्ध्यानम् वृत्तिनिरोधःसमाधिरितिभेदः ११ सुसमाहितंस्थिरंजातं काष्ठांकलांमूर्तिमित्यर्थः स्वनासाग्रेवलोकनंयस्यएतच्चलयविक्षेपयोः परिहाराय १२

ध्येयंहरिमाह सप्तभिः प्रसन्नंवदनांभोजंयस्यतं ध्यायेदितिषष्ठेनान्वयः पद्मगर्भवदरुणेईक्षणेनेत्रेयस्यनीलोत्पलदलवत् श्यामं १३ लसत्पंकजस्यकिंजल्कवत् पीतेकौशेयवास
सीयस्य श्रीवत्सोलांछनंवक्षसियस्यभ्राजत्कौस्तुभेनामुक्तासंश्लिष्टाकंधरायस्य १४ मत्तद्विरेफाणांकलोमधुरोध्वनिर्यस्यांतयापरीतंव्याप्तंपरार्ध्यानि अमूल्यानिहारादीनियस्य
१५ कांचीगुणेनोल्लसंतीश्रोणीयस्य भक्तानांहृदयांभोजमेवविष्टरमासनंयस्य भक्तानांमनोनयनानिवर्द्धयतिहर्षयतीतितथा १६ अपच्यिमतिसुंदरं भक्तविषयंदर्शनंयस्य कै
शोरेतारुण्येवयसिसंतंस्थितम् भृत्यानामनुग्रहेकातरं व्यग्रम् १७ कीर्तन्यंकीर्तनार्हंतीर्थंयशोयस्य पुण्यश्लोकाबलिप्रमुखाः तेषांयशस्करम् समग्राण्यंगानियस्मिन् नच्यवतेना-
पयातिनपर्यैति १८ प्रेक्षणीयमीहितंलीलायस्य १९ तदेवंसमग्रध्यानमुक्त्वाएकैकावयवध्यानमाह तस्मिन्लब्धंपदंस्थितिर्येनततश्चित्तंविशेषेणलक्ष्यीकृत्यएकत्रएकस्मि
न्नंगइत्यर्थः २० तदेव पादादिक्रमेणाह त्रयोदशभिः सम्यक्चिंतयेत् पादतलेरेखात्मकानिवज्रादीनिलांछनानितैराढ्यंयुक्तम् उत्तुंगाश्चरक्ताश्चविलसंतोनखास्तेषांचक्र-
वालंमंडलंतस्यज्योत्स्नाभिराहतोमहतांध्यातॄणांहृदयांधकारोयेन एतत्सर्वमुपादेयविशेषणंध्येयत्वेनैवोच्यते २१ किंचयस्यशौचेनक्षालनेन निःसृतायाः सरित्प्रवरायाः

प्रसन्नवदनांभोजं पद्मगर्भारुणेक्षणम् नीलोत्पलदलश्यामंशंखचक्रगदाधरम् १३ लसत्पंकजकिंजल्कपीतकौशेयवाससम् श्रीवत्सवक्षसंभ्रा
जत्कौस्तुभामुक्तकंधरम् १४ मत्तद्विरेफकलयापरीतंवनमालया परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदनूपुरम् १५ कांचीगुणोल्लसच्छ्रोणिंहृदयांभोजविष्टरं
दर्शनीयतमंशांतंमनोनयनवर्धनम् १६ अपीच्यदर्शनंशश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् संतंवयसिकैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम् १७ कीर्तन्यतीर्थयशसंपुण्य-
श्लोकयशस्करम् ध्यायेद्देवंसमग्रांगंयावन्नच्यवतेमनः १८ स्थितंव्रजंतमासीनंशयानंवागुहाशयम् प्रेक्षणीयेहितंध्यायेच्छुद्धभावेनचेतसा १९ त-
स्मिन्लब्धपदंचित्तंसर्वावयवसंस्थितम् विलक्ष्यैकत्रसंयुज्यादंगेभगवतोमुनिः २० संचिंतयेद्भगवतश्चरणारविंदंवज्रांकुशध्वजसरोरुहलांछना
ढ्यम् उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयांधकारम् २१ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्न्यधिकृतेनशिवःशिवोऽभू
त् ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रंध्यायेच्चिरंभगवतश्चरणारविंदम् २२ जानुद्वयंजलजलोचनयाजनन्यालक्ष्म्याऽखिलस्यसुरवंदितयावि-
धातुः ऊर्वोर्निधायकरपल्लवरोचिषायत्संलालितंहृदिविभोरभवस्यकुर्यात् २३ ऊरूसुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधी अतसिकाकुसुमाव
भासौ व्यालंबिपीतवरवाससिवर्तमानकांचीकलापपरिरंभिनितंबबिंबम् २४ नाभिह्रदंभुवनकोशगुहोदरस्थंयत्रात्मयोनिधिषणाखिललोक
पद्मम् व्यूढंहरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्यध्यायेद्द्वयंविशदहारमयूखगौरम् २५ गंगायाः उदकेनतीर्थेनसंसारतारकेणमूर्ध्नि अधिकृतेनधृतेन शिवोऽपिशिवोऽभूत्

अत्याधिकंसुखंप्रापेत्यर्थः ध्यातुर्मनसियः शमलशैलः पापपर्वतः तस्मिन्निसृष्टंक्षिप्तंवज्रमिवयत् यद्वा शमलशैलेनिसृष्टंस्वलांछनरूपंवज्रंयेनतत् २२ विभोजानुद्वयंतत्पर्यंतंजंघा-
द्वयम् अखिलस्याविधातुर्ब्रह्मणः जनन्यालक्ष्म्यासंलालितम् स्पर्शचातुर्येणसंसेवितम् संसारित्वमिवप्रतीतंवारयति अभवस्येति हृदिकुर्यात् ध्यायेत् २३ सुपर्णस्य भुजयोः
स्कंधयोः अधिउपरि ओजसोबलस्यनिधी आधारौ अतसिकायाः कुसुमवत्कांत्यावभासमानौव्यालंबिआगुल्फंलंबमानंयत्पीतांबरंवासस्तस्मिन्वर्तमानोयः कांचीकलापस्तेनपरिरं
भः संश्लेषोविद्यतेयस्यतद्विभोर्नितंबबिंबंहृदिकुर्यादितिपूर्वेणैवान्वयः २४ अमुष्यहरेर्नाभिह्रदंध्यायेत् कथंभूतं भुवनानांकोशस्यसमूहस्यगुहाअधिष्ठानंयदुदरंतत्रस्थितम् यत्र
नाभिह्रदे आत्मयोनेर्ब्रह्मणोधिषणांधिष्ण्यमाखिललोकात्मकंपद्मंव्यूढमुत्थितम् तथाहरिन्मणिवृषौमरकतमणिश्रेष्ठाविवयोस्तनौतयोर्द्वयंध्यायेत् विशदहाराणांमयूखैर्गौरंश्वे
तम् २५

ऋषभस्यश्रेष्ठस्यमहाविभूतेर्महालक्ष्म्या अधिवासंस्थानंवक्षः कंठंचमनसिकुर्यात् कथंभूतंकंठंकौस्तुभमणिर्योभूषणार्थंधृतः तस्य अधिकंभूषणमर्थः प्रयोजनंयस्य कौस्तुभमणिमेव
स्वयमलंकुर्वंतमित्यर्थः पुंसांस्मर्तॄणांचमनोनयनानांनिर्वृतिमादधानमित्युभयोर्विशेषणम् २६ निर्णिक्तानिउज्ज्वलीकृतानिबाहुवलयान्यंगदानियेषु अधिश्रितालोकपालायेषु
दशशतारंचक्रंनसंसह्यंतेजोयस्यकरसरोरुहेराजहंसमिव २७ अरातयोयेभटायोद्धारस्तेषांशोणितमेवकर्दमस्तेनादिग्धांलिप्तां अस्यकंठेमालांमणिंचस्मरेत् मधुव्रतानांवरूथस्य-
गिराउपघुष्टांनादिताम् चैत्यस्यजीवस्यतत्त्वम् तदुक्तंवैष्णवे आत्मानमस्यजगतोनिर्लेपमगुणामलम् बिभर्तिकौस्तुभमणिस्वरूपंभगवान् हरिरिति २८ भृत्येष्वनुकंपिताकृ
तानुकंपायाधीस्तयागृहीतामूर्तिर्येन तस्यविस्फुरंतौयौमकरकुंडलेतयोर्वल्गितेनप्रचलनेनविद्योतितौअमलौकपोलौयस्मिन्तत् उदाराउन्नतानासायस्मिन्तत् २९ यच्चस्वयाभू
त्याशोभया आलिभिः परिसेव्यमानंमीनद्वयाश्रयंचश्रीनिकेतनंपद्ममधिक्षिपद्धतंतत्ध्यायेत् तत्रकुंतलैरलीनामधिक्षेपः नेत्रद्वयेनमीनद्वयस्येतिद्रष्टव्यम् अब्जेइवनेत्रेयस्मि-
न्नित्युपमानांतरमुल्लसंत्यौभ्रुवौयस्मिन्मनोमयंमनस्याविर्भवत् ३० कृपया अधिकमित्यर्थः अक्षिभ्यांनिसृष्टंप्रयुक्तं स्निग्धस्मितेनानुगुणितंसंयुक्तं विपुलःप्रसादोयस्मिन् गुहायां
हृदि ३१ अवनतायेऽखिललोकास्तेषांतीव्रशोकेनयान्यश्रूणितेषांसागरंविशोषयतीतितथातं हरेर्हासमस्य अत्युदारंभ्रूमंडलंचध्यायेत् कथंभूतंनिजमाययामकरध्वजस्य

वक्षोऽधिवासमृषभस्यमहाविभूतेःपुंसांमनोनयननिर्वृतिमादधानं कंठंचकौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं कुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य २६ बाहूंश्चमंदर
गिरेःपरिवर्तनेननिर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजः शंखंचतत्करसरोरुहराजहंसम् २७ कौमोदकींभगवतोदयितांस्मरेतादि
ग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन मालांमधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टांचैत्यस्यतत्त्वममलंमणिमस्यकंठे २८ भृत्यानुकंपितधियेहगृहीतमूर्तेःसंचिंतयेद्भगवतोवदनार-
विंदं यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गितेनविद्योतितामलकपोलमुदारनासम् २९ यच्छ्रीनिकेतमलिभिःपरिसेव्यमानं भूत्यास्वयाकुटिलकुंतलवृंदजुष्टम् मीनद्वया
श्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रंध्यायेन्मनोमयमतंद्रितउल्लसद्भ्रु ३० तस्यावलोकमधिकंकृपयातिघोरतापत्रयोपशमनायनिसृष्टमक्ष्णोः स्निग्धस्मितानुगुणितंविपुलप्रसा
दंध्यायेच्चिरंविपुलभावनयागुहायां ३१ हासंहरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारं संमोहनायरचितंनिजमाययास्यभ्रूमंडलंमुनिकृतेम
करध्वजस्य ३२ ध्यानायनंप्रहसितंबहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुंदपंक्ति ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्यविष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमनानपृथग्दिदृक्षेत् ३३
एवंहरौभगवतिप्रतिलब्धभावोभक्त्याद्रवद्धृदयउत्पुलकःप्रमोदात् औत्कंठ्यबाष्पकलयामुहुरर्द्यमानस्तच्चापिचित्तबडिशंशनकैर्वियुंक्ते ३४

पिसंमोहनायरचितं मुनि
कृतेमुनीनामुपकारायमुनीनांसंमोहनेप्रवृत्तंकाममेवमोहयितुमित्यर्थः ३२ मंदहासध्यानमुक्त्वास्फुटहासध्यानमाह विष्णोःप्रहसितमुच्चैर्हसितंध्यायेत् कीदृशंध्यानायनं अतिसुंदरतयाप्रपलं-
बिनेवध्यानस्यविषयभूतं सौंदर्यमेवाह बहुलया अधिकया अधरोष्ठस्यभासाकांत्या अरुणीभूतास्तनवःसूक्ष्माद्विजाएवकुंदमुकुलानितेषांपंक्तिःस्फुरतियस्मिंस्तत् देहकुहरेहृदयाकाशेअवसि
तस्यज्ञातस्यप्रेमरसेनार्द्रयाभक्त्यातस्मिन्नेवार्पितमनाःसन् पृथक्तद्व्यतिरिक्तंद्रष्टुंनेच्छेत् नचित्तंविचालयेदित्यर्थः ३३ समाधिमाह एवमितिद्वाभ्यां निर्बीजःसबीजश्चेतिद्विविधोयोगः तत्रनिर्बी
जयोगो यतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरं ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेत् इतिगीताद्युक्तमार्गेणक्रियमाणोऽपिदुष्करःसमाधिःसबीजेतुसुकरः तत्राहिपरमानंदमूर्तौहरौध्यायमानेऽयत्नत
एवचित्तोपरमोभवतितदुक्तं हृतात्मनोहृतप्राणांश्चभक्तिरनिच्छतोगतिमण्वींप्रयुंक्तइति अतःसएवोपक्षिप्तः योगस्यलक्षणंवक्ष्येसबीजस्येतितदेवायत्नसिद्धत्वंदर्शयति एवंध्यानमार्गेणहरौप्र
तिलब्धोभावःप्रेमयेन तयाभक्त्याद्रवत्हृदयंयस्यप्रमोदादुद्भूतानिपुलकानियस्यऔत्कंठ्यप्रवृत्ताश्रुकलयाचमुहुरर्द्यमानःआनंदसंप्लवेनिमज्जमानःदुर्ग्रहस्यभगवतोग्रहणेबडिशंमत्स्यवेधनमिवो
पायभूतंचित्तमपिध्येयाद्वियुंक्ते तद्धारणेशिथिलप्रयत्नोभवतीत्यर्थः ३४

यर्हियदाएवंनिर्विषयंभवति अतएवमुक्ताश्रयंचध्येयसंबंधंविनाधातृव्यवस्थानासंभवात् नचपूर्ववत् शब्दादिर्विषयःस्यात् यतस्तत्रविरक्तंपरमानंदानुभवेन अतोनिर्वाणंलयमृच्छति वृत्ति
रूपतांपरित्यज्यब्रह्माकारेणपरिणमतइत्यर्थः यथाऽर्चिर्ज्वाला आश्रयविषयापगमेमहाभूतज्योतीरूपेणपरिणमते अत्र अस्यांदशायामव्यवधानंध्यातृध्येयविभागशून्यमेकमखंडम् आ
त्मानमनुगतमीक्षते अत्रहेतुः प्रतिनिवृत्तोपगतोगुणप्रवाहोदेहाद्युपाधिर्यस्य ३५ नचसकृत्सोत्थितइवपुनःसंसरतीत्याह सोऽपिसएवपुरुषः तस्मिन्महिम्निब्रह्मरूपेअवसितःअवसानं
निष्ठांप्राप्तः कयामनसोनिवृत्त्या चरमयाऽविद्यारहितयेति सुषुप्ताद्विशेषः तत्रह्यविद्याऽस्तिनास्तिदानीम् अत्रहेतुःएतयायोगाभ्यासकृतयेत्यर्थः नन्वेवमपिसुखदुःखयोरात्मधर्मत्वेकुतो
ब्रह्मैक्यं तत्राह दुःखयोः सुखदुःखयोर्हेतुत्वंभोक्तृत्वंयत्पूर्वमासीत् तदपिअसतिअविद्याकृतेकर्तरि अहंकारेविधत्ते तन्निष्ठमेवपश्यतीत्यर्थः यतः उपलब्धपरात्मकाष्ठः अपरोक्षीकृ
तात्मतत्त्वः ३६ तस्यजीवन्मुक्तिमाह देहंचेतिद्वाभ्याम् चरमउक्तलक्षणःसिद्धोदेहमपिनविपश्यति कुतःसुखदुःखे आसनादुत्थितमुपायतत्रैवास्थितं तत्स्थानादपेतंततोदैववशा-
त् पुनरपिउपेतंवा नविपश्यति यतःस्वरूपंप्राप्तः यतोदेहात्स्वरूपमध्यगमत् तंदेहमितिवा मत्तोप्यननुसंधानेदृष्टांतः वासःपरिकृतंकटितटेपरिवेष्टितम् स्थितंगतंवामदिरामदे-

मुक्ताश्रयंयर्हिनिर्विषयंविरक्तंनिर्वाणमृच्छतिमनःसहसायथार्चिः आत्मानमत्रपुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षतेप्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ३५ सोऽप्ये
तयाचरमयामनसोनिवृत्त्यातस्मिन्महिम्न्यवसितःसुखदुःखबाह्ये हेतुत्वमप्यसतिकर्तरिदुःखयोर्यत्स्वात्मन्विधत्तउपलब्धपरात्मकाष्ठः ३६ देहंचतं
नचरमःस्थितमुत्थितंवासिद्धोविपश्यतियतोऽध्यगमत्स्वरूपम् दैवादुपेतमथदैववशादपेतंवासोयथापरिकृतंमदिरामदांधः ३७ देहोपिदैववशगःखलु
कर्मयावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतएवसासुः तंसप्रपंचमधिरूढसमाधियोगःस्वाप्नंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तुः ३८ यथापुत्राच्चवित्ताच्चपृथङ्मर्त्यःप्रती
यते अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेःपुरुषस्तथा ३९ यथोल्मुकाद्विस्फुलिंगाद्धूमाद्वापिस्वसंभवात् अप्यात्मत्वेनाभिमतात्तथाग्निःपृथगुल्मुकात् ४० भू
तेंद्रियांतःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् आत्मातथापृथग्द्रष्टाभगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ४१ सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ईक्षेतानन्यभावेन
भूतेष्विवतदात्मताम् ४२ स्वयोनिषुयथाज्योतिरेकंनानाप्रतीयते योनीनांगुणवैषम्यात्तथात्माप्रकृतौस्थितः ४३ तस्मादिमांस्वांप्रकृतिंदैवींसदसदा
त्मिकाम् दुर्विभाव्यांपराभाव्यस्वरूपेणावतिष्ठते ४४

नांधोयथानपश्यतीति ३७ ननुतर्हिदेहस्यकथंप्रवृत्तिनिवृत्तीजीवनंच तत्राह देहोऽपीति दैवंपूर्वसंस्कार
स्तद्वशेनगच्छन् यावत्स्वारंभकंकर्मास्ति तावत्प्रतिसमीक्षतेजीवत्येव सासुःसेंद्रियः ननुतर्हितस्मिन्पुनःसंगःस्यात्तत्राह तंदेहंस्वाप्नदेहादितुल्यं सप्रपंचंपुत्रादिसहितंपुनर्नभ
जते अहंममेतिनाभिमन्यते आरूढःप्राप्तः समाधिपर्यंतोयोगोयेन अतएवप्रतिबुद्धंवस्तु आत्मतत्त्वम् येनसः ३८ प्रतिबोधप्रकारमाहषड्भिः यथेति अतिस्नेहवशादात्मत्वेना-
भिमतादपिपुत्रादेःमर्त्यःपित्रादिःपुरुषोदेहादेर्द्रष्टा ३९ पृथगवस्थानाभावेऽपिभेदंसदृष्टांतमाह यथोल्मुकादिदानींज्वलतःकाष्ठात् स्वसंभवात् अग्नेःसंभूतात् आत्मत्वेनअग्नेः
स्वरूपत्वेनाभिमतादपि अत्यंताविवेकिनोहिधूमेऽप्यग्न्यभिमानोऽस्ति उल्मुकात्पूर्वसिद्धादपितद्दाहकःप्रकाशकस्त्वाग्निःपृथगेव ४० भूतादेर्दृष्टांतेभ्यः पृथक्तस्मादपिजीवसंज्ञिता
द्ब्रह्मसंज्ञितःपृथक् तथाप्रधानादपितत्प्रवर्तकोभगवान्पृथगित्यर्थः ४१ उपाधितोविवेकमुक्त्वातस्यैक्यमाह सर्वभूतेष्विति भूतेषुचतुर्विधेषुतदात्मतांमहाभूतात्मतां ४२ धर्मभेदस्या-
प्यौपाधिकतांसदृष्टांतामाह स्वयोनिषुज्योतिरग्निःगुणवैषम्यात्दीर्घह्रस्वादिभेदात्प्रकृतौदेहे ४३ स्वांशस्यजीवस्यबंधहेतुं दैवींदेवस्यविष्णोःशक्तिं पराभाव्यतत्प्रसादेनैवजित्वास्वरू
पेणब्रह्मत्वेनावतिष्ठते ४४

इतितृतीयस्कंधेटीकायामष्टाविंशातितमोऽध्यायः २८ एकोनत्रिंशकेभक्तियोगस्तु बहुधोच्यते कालस्यचबलंघोरासंसृतिश्चविरक्तये १ उक्तानुवादपूर्वकंभक्तिमार्गभेदान्पृच्छ
तिद्वाभ्याम् लक्षणंमहदादीनांयथासांख्येषु तथाकथितंयेनलक्षणेनतत्पारमार्थिकंपरस्परविभक्तमित्यर्थः १ योभक्तियोगोमूलंप्रयोजनंयस्यतद्यन्मूलंतत्कथितं तस्यभक्तियोगस्यमा
र्गंप्रकारांविस्तरतोमेब्रूहि २ येनसंसृतीनामाख्यानेनविगतरागोभवेत् ३ ईश्वररूपस्यमहाप्रभावस्यतेत्वदात्मकस्ययद्धेतोर्यद्भयात् कुशलंपुण्यंकुर्वंति ४ अचक्षुः अज्ञस्य अतो
मिथ्याभूतदेहादावभिमानिरहंकारोयस्य अतःकर्मस्वनुविद्धया आसक्तयाधियाश्रांतस्य अतएवअनाश्रयेअपारेतमसिसंसारेचिरंप्रसुप्तस्यलोकस्यप्रबोधायत्वंयोगप्रकाशकोभा-
स्करः किलाविर्भूतोसि ५ श्लक्ष्णंसुंदरं ६ मार्गैः प्रकारविशेषैः तानेवाह स्वभावभूतायेगुणास्तेषांमार्गेणावृत्तिभेदेनभावः अभिप्रायः फलसंकल्पभेदात् भक्तिभेदइत्यर्थः ७
अभिसंधायसंकल्प्यसंरंभीक्रोधीभिन्नदृक्भेददर्शीयोभावंभक्तिंकुर्यात् सत्रिविधोपितामसः ८ पृथक्भावः भेददर्शी ९ कर्मनिर्हारंपापक्षयम् परस्मिन्परमेश्वरेतदर्पणंक

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेसाधनानुष्ठानंनामाष्टाविंशातितमोऽध्यायः २८ देवहूतिरुवाच लक्षणंमहदादीनांप्रकृतेः
पुरुषस्यच स्वरूपंलक्ष्यतेऽमीषांयेनतत्पारमार्थिकम् १ यथासांख्येषुकथितंयन्मूलंतत्प्रचक्षते भक्तियोगस्यमेमार्गंब्रूहिविस्तरशःप्रभो २ विरा
गायेनपुरुषोभगवन्सर्वतोभवेत् आचक्ष्वजीवलोकस्यविविधाममसंसृतीः ३ कालस्येश्वररूपस्यपरेषांचपरस्यते स्वरूपंबतकुर्वंतियद्धेतोःकुशलं
जनाः ४ लोकस्यमिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरंप्रसुप्तस्यतमस्यनाश्रये श्रांतस्यकर्मस्वनुविद्धयाधियात्वमाविरासीःकिलयोगभास्करः ५ मैत्रेय
उवाच इतिमातुर्वचःश्लक्ष्णंप्रतिनंद्यमहामुनिः आबभाषेकुरुश्रेष्ठप्रीतस्तांकरुणार्दितः ६ श्रीभगवानुवाच भक्तियोगोबहुविधोमा
र्गैर्भामिनिभाव्यते स्वभावगुणमार्गेणपुंसांभावोविभिद्यते ७ अभिसंधाययोहिंसांदंभंमात्सर्यमेववा संरंभीभिन्नदृग्भावंमयिकुर्यात्सतामसः ८
विषयानभिसंधाययशऐश्वर्यमेववा अर्चादावर्चयेद्योमांपृथग्भावःसराजसः ९ कर्मनिर्हारमुद्दिश्यपरस्मिन्वातदर्पणम् यजेद्यष्टव्यमितिवा-
पृथग्भावःससात्विकः १० मद्गुणश्रुतिमात्रेणमयिसर्वगुहाशये मनोगतिरविच्छिन्नायथागंगांभसोंबुधौ ११ लक्षणंभक्तियोगस्यनिर्गुणस्य
ह्युदाहृतम् अहैतुक्यव्यवहितायाभक्तिःपुरुषोत्तमे १२ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानंनगृण्हंतिविनामत्सेवनंज-
नाः १३ सएवभक्तियोगाख्यआत्यंतिकउदाहृतः येनातिव्रज्यत्रिगुणंमद्भावायोपपद्यते १४

र्मार्पणंभगवत्प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः यष्टव्यमितिविधिसिद्धमुद्दि
श्येत्यर्थः भेददर्शित्वमर्चादावर्चनंचत्रिष्वपिसमानं तदेवंतामसादिभक्तिषुत्रयस्त्रयोभेदाः तासुयथोत्तरंश्रेष्ठम् एवंचश्रवणकीर्तनादयोनवापिप्रत्येकंनवनव
भेदाः तदेवंसगुणाभक्तिरेकाशीतिभेदाभवति १० निर्गुणातुभक्तिरेकविधैवतामाह मद्गुणश्रुतिमात्रेणेतिद्वाभ्याम् अविच्छिन्नासंतता ११ अहैतुकीफलानुसंधानशून्या अव्य
वहिताभेददर्शनरहिताच मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयिपुरुषोत्तमेमनोगतिरितियाभक्तिः सानिर्गुणस्यभक्तियोगस्यलक्षणमित्यन्वयः लक्षणंस्वरूपं १२ भक्तानांनिष्कामतांकैमुत्य-
न्यायेनाह सालोक्यंमयासहैकस्मिन्लोकेवासम् सार्ष्टिंसमानैश्वर्यं सामीप्यंनिकटवर्तित्वं सारूप्यंसमानरूपतामेकत्वंसायुज्यमुतअपिदीयमानमपिनगृण्हंतिकुतस्तत्कामने
त्यर्थः १३ किमितितर्हिभजंते भक्तेरेवपरमफलत्वादित्याह सएवेति ननुत्रैगुण्यंहित्वाब्रह्मप्राप्तिःपरमफलंप्रसिद्धं सत्यं तत्तुभक्तावानुषंगिकमित्याह येनभक्तियोगेनमद्भावायब्रह्मत्वा
य १४

एवंभूतायाभक्तेः साधनान्याह पंचभिः निषेवितेन सम्यगनुष्ठितेन अनिमित्तेन स्वधर्मेण नित्यनैमित्तिकेन महीयसा श्रद्धादियुक्तेन क्रियायोगेन पंचरात्राद्युक्तपूजाप्रकारेण शस्तेन निष्कामेण १५ मद्धिष्ण्यं मत्प्रतिमादि तस्य दर्शनादिभिः सत्त्वेन धैर्येण असंगमेन वैराग्येण १६ १७ १८ मद्धर्मणः भगवद्धर्मानुष्ठातुः पुरुषस्याशयश्चित्तम् १९ प्रयत्नं विनैव प्राप्नो दृष्टांतः वातोरथः प्रापको यस्य गंधस्य आशयात् स्थानात् आर्द्रं त्वक् आत्मसात्करोति अविकारि समं यच्चेतः २० चित्तशुद्धिश्च सर्वभूतात्मदृष्ट्यैव भवतीति वक्तुं केवलप्रतिमादिनिष्ठां निंदन्नाह अहमिति सप्तभिः अर्चैव विडंबनमनुकरणं अर्चायां पूजा विडंबनमिति वा अवज्ञोपेक्षाद्वेषनिंदाः क्रमेण चतुर्भिर्निषिध्यंते २१ हित्वा उपेक्ष्य २२ २३ द्रव्यैरुत्पन्नया क्रियया भूतग्रामावमानिनः तन्निंदकस्य २४ तर्हि किमर्चादावर्चनमनर्थकमेवनेत्याह अर्चादाविति सर्वभूतेष्ववस्थितं मां स्वहृदि यावन्न वेद स्वकर्मकृत् कर्माविरोधेन यावकाशं अनेन कर्मनिष्ठाया अपि स एवावधिरित्युक्तं भवति २५ अंतरा अंतरं भेदम् उत् अपि अरमल्पं अल्पमपि भेदं यः पश्यतीत्यर्थः यद्वा अंतरा मध्ये उदरं शरीरं मृत्स्करहंतस्य

निषेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः १५ मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवंदनैः भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासंगमेन च १६ महतां बहुमानेन दीनानामनुकंपया मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च १७ आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तनाच्च मे आर्जवेनार्यसंगेन निरहंक्रियया तथा १८ मद्धर्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः पुरुषस्यांजसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम् १९ यथा वातरथो घ्राणमावृंक्ते गंध आशयात् एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् २० अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेर्चाविडंबनम् २१ यो मां सर्वेषु भूतेषु संतमात्मानमीश्वरम् हित्वार्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः २२ द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शांतिमृच्छति २३ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयानघे नैव तुष्येऽर्चितोर्चायां भूतग्रामावमानिनः २४ अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् २५ आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यंतरोदरम् तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम् २६ अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा २७ जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ततः सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेंद्रियवृत्तयः २८ तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः तेभ्यो गंधविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः २९ रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् ३० ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ३१ अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान्स्वकर्मकृत् मुक्तसंगस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ३२

भयं विदधे करोमि २६ अथ अतः सर्वभूतेषु कृतालयं कृतावासं तद्धेतुः भूतानामात्मानं अंतर्यामिणं अभिन्नेन चक्षुषा समदर्शनेन २७ तत्रापि यथोत्तरं मानाद्यतिशयः कर्तव्य इति वक्तुं तारतम्यमाह जीवा इति सार्द्धैः षड्भिः अजीवानां अचेतनेभ्यः ततस्तेष्वपि प्राणभृतः प्राणवृत्तिमंतः सचित्ताः ज्ञानवंतः इंद्रियाणां वृत्तयो येषु इंद्रियवृत्तयो वृक्षाणामपि सूक्ष्माः संत्येव तथा हि महाभारते मोक्षधर्मेषु स्मर्यते तस्मात्पश्यंति पादपाः तस्माज्जिघ्रंति पादपा इत्यादि प्रसिद्धा तरुषु प्रभूतानुस्पर्शनेंद्रियवृत्तिरेव २८ अतस्तेभ्यः स्पर्शवेदिभ्यो रसवेदिनो मत्स्यादयः श्रेष्ठाः गंधविदो भ्रमरादयः शब्दविदः सर्पादयः २९ रूपभेदविदः काकादयः उभयतो दंता येषाम् अपादेभ्यस्तेभ्यो बहुपादाः तेभ्यश्चतुष्पादा इत्यर्थः द्विपान्मनुष्यः ३० ततस्तेषु वर्णाः ३१ संशयच्छेत्ता मीमांसकः ततोपि केवलात् स्वधर्मकृतस्मुक्तसंगस्य लक्षणम् आत्मनो धर्ममदोग्धा निष्काम इत्यर्थः ३२ ५ ५ ५ ५ ५

र्पिता अशेषाः क्रिया अर्थास्तत्फलानि आत्मादेहश्चयेन अतएवानिरंतरः अव्यवहितः ३३ अकर्तुः कर्तृत्वाभिमानशून्यात् जीवानांकलयापरिकलनेन अंतर्यामितयाप्रविष्टइतिदृष्टेस-
र्थः ३४ उक्तंभक्तियोगंपूर्वोक्तेनाष्टांगयोगेनसहोपसंहरति भक्तियोगश्चेतिद्वेमानवि पुरुषंपरमेश्वरम् ३५ यदन्यत्पृष्टंजीवस्यसंसृतीःकालस्यस्वरूपंचाचक्ष्वेति तदाह एतदितिसा
र्द्धेन एतत्सर्वंनियंतृ यद्भगवतोरूपं कीदृशंप्रधानपुरुषात्मकंपरंतद्यातिरिक्तंच एतदेवदैवमित्यभिधीयते कीदृशंकर्मणोविचेष्टितम् नानासंसृतिलक्षणंयस्मात्तत् दैवप्रेरितकर्म-
कृताः संसृतयोविचित्राइत्यर्थः ३६ एतदेवभगवतोरूपंकालइतिचाभिधीयते कीदृशंरूपभेदस्यवस्तूनामन्यथात्वस्य आस्पदमाश्रयःकारणम् उक्तंहि कालाद्गुणव्यतिकरइति वक्ष्य
ते च गुणव्यतिकरःकालइति दिव्यमद्भुतप्रभावम् तदेवाह भूतानामितियावत्समाप्ति महदादीनांतत्तदभिमानिनांजीवानां ३७ भयहेतुत्वमाह यइति भूतैरेवभूतान्यत्तिसंहरति
अधियज्ञः यज्ञफलदाता कलयतावशीकुर्वता ३८ ३९ ४० यद्यस्माद्भीताः ४१ यतोभीताः सरितः स्रवंति इंधेदीप्यते सहगिरिभिर्भूः ४२ अदः नभः यन्नियमात् यस्याज्ञयामहान्म

तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मानिरंतरः मय्यर्पितात्मनःपुंसोमयिसंन्यस्तकर्मणः ३३ नपश्यामिपरंभूतमकर्तुःसमदर्शनात् मनसैतानिभूतानि
प्रणमेद्बहुमानयन् ईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टोभगवानिति ३४ भक्तियोगश्चयोगश्चमयामानव्युदीरितः ययोरेकतरेणैवपुरुषःपुरुषंव्रजेत् ३५
एतद्भगवतोरूपंब्रह्मणःपरमात्मनः परंप्रधानंपुरुषंदैवंकर्मविचेष्टितम् ३६ रूपभेदास्पदंदिव्यंकालइत्यभिधीयते भूतानांमहदादीनांयतोभि
न्नदृशांभयम् ३७ योऽन्तःप्रविश्यभूतानिभूतैरत्त्यखिलाश्रयः सविष्ण्वाख्योऽधियज्ञोऽसौकालःकलयतांप्रभुः ३८ नचास्यकश्चिद्दयितोनद्वेष्यो
नचबांधवः आविशत्यप्रमत्तोसौप्रमत्तंजनमंतकृत् ३९ यद्भयाद्वातिवातोयंसूर्यस्तपतियद्भयात् यद्भयाद्वर्षतेदेवोभगणोभातियद्भयात् ४०
यद्वनस्पतयोभीतालताश्चौषधिभिःसह स्वेस्वेकालेऽभिगृह्णंतिपुष्पाणिचफलानिच ४१ स्रवंतिसरितोभीतानोत्सर्पत्युदधिर्यतः अग्निरिंधे
सगिरिभिर्भूर्नमज्जतियद्भयात् ४२ नभोददातिश्वसतांपदंयन्नियमाददः लोकंस्वदेहंतनुतेमहान्सप्तभिरावृतम् ४३ गुणाभिमानिनोदेवाःस
र्गादिष्वस्ययद्भयात् वर्ततेऽनुयुगंयेषांवशएतच्चराचरम् ४४ सोनंतोऽन्तकरःकालोनादिरादिकृदव्ययः जनंजनेनजनयन्मारयन्मृत्युनांतकम्
४५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः २९ कपिलउवाच तस्यैतस्यजनोनूनंनायंवेदोरुविक्रमम् का
ल्यमानोऽपिबलिनोवायोरिवघनावलिः १ यंयमर्थमुपादत्तेदुःखेनसुखहेतवे तंतंधुनोतिभगवान्पुमान्शोचतियत्कृते २ यदध्रुवस्यदेहस्यसानु
बंधस्यदुर्मतिः ध्रुवाणिमन्यतेमोहाद्गृहक्षेत्रवसूनिच ३

हत्तत्त्वमंकुरात्मकंस्वदेहंलोकत्वेनतनुतेविस्तारयाति ४३ गुणाभिमानिनोगुणनियंतारोदेवाब्रह्मादयः
अस्यविश्वस्यसर्गादिषुप्रवर्तंते अनुयुगंवारंवारमित्यर्थः ४४ जनेनपित्रादिनाजनंपुत्रादिंजनयन्नादिकृत् मृत्युना अंतकमपिमारयन्नंतकरः स्वयंत्वनादिरनंतोऽव्ययश्च ४५ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायामेकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः २९ त्रिंशेतुकायकांतादिलालनाकुलचेतसाम् कामिनांतामसीपापादधोगतिरुदीर्यते १ काल
प्रभाववर्णनपूर्वकंवैराग्यायविचित्रकर्मकृतांसंसृतिमध्यायत्रयेणप्रपंचयति तस्यैतस्यबलिनःकालस्यबलिनेनिवापाठः काल्यमानःविचाल्यमानोऽपिवायोर्विक्रमंयथामेघ
पंक्तिर्नवेद १ विक्रममेवाह यंयमर्थंदुःखेनप्रयासेनोपादत्ते आपादयाति तंतंभगवान्कालोधुनोतिविनाशयति यत्कृतेयन्निमित्तं २ शोकेहेतुः यद्यस्मात्सानुबंधस्य
कलत्रादिसहितस्यदेहस्यसंबंधीनिगृहादीनि वसूद्रव्यम् अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ३ श्रीकृष्णायनमः ५ ५ ५ ५

दुर्मतित्वंदर्शयन् दुःखंप्रपंचयति जंतुरितिचतुर्दशभिः ४ नारक्यांनरकाहारादिभिर्जातायां ५ निगूढंमूलंप्रसृतमनोरथंहृदयंयस्य बहुमन्यते कृतार्थोऽहमितिश्लाघते ६ उद्वहं
नाधिनापोषणाचिंतया ७ दुराशयत्वमाह आक्षिप्तआत्माइंद्रियाणिचयस्य कयाअसतीनांपुंश्चलीनामपिरहसिरचितयासंभोगादिरूपयामधुरभाषिणांशिशूनामालापैश्चसु
खवन्मन्यतइत्यन्तरेणान्वयः ८ कूटाः वित्तशाठ्यादिबहुलाधर्मायेषु दुःखप्रधानेषु ९ येषांपोषणेनाधोयाति तान्पुष्णाति शेषभुगितिभोगोऽपितस्यदुर्लभइत्यर्थः १० वार्तायांजी
विकायां निःसत्वः अशक्तः परार्थेपरस्वे ११ अकल्पः असमर्थः १२ पूर्वंयथा आद्रियंतेतथा आदरंनकुर्वंति कीनाशाः कृपणाः कृषीवलागोजरंवृद्धंबलीवर्दम् १३ भ्रियमाणःपु
ष्यमाणः १४ अवमत्यावज्ञयाउप न्यस्तंसमीपेप्रक्षिप्तंदत्तम् गृहपालः श्वाआहरन्भुंजानः आमयावीरोगी १५ उत्तारोबाह्निर्गतनेत्रः कफेनसंरुद्धानाड्योमार्गभूतायस्यका

जंतुर्वैभवएतस्मिन्यांयांयोनिमनुव्रजेत् तस्यांतस्यांसलभतेनिर्वृतिंनविरज्यते ४ नरकस्थोऽपिदेहंवैनपुमांस्त्यक्तुमिच्छति नारक्यांनिर्वृतौ
सत्यांदेवमायाविमोहितः ५ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु निगूढमूलहृदयआत्मानंबहुमन्यते ६ संदह्यमानसर्वांगएषामुद्वहनाधि
ना करोत्यविरतंमूढोदुरितानिदुराशयः ७ आक्षिप्तात्मेंद्रियःस्त्रीणामसतीनांचमायया रहोरचितयालापैःशिशूनांकलभाषिणाम् ८
गृहेषुकूटधर्मेषुदुःखतंत्रेष्वतंद्रितः कुर्वन्दुःखप्रतीकारंसुखवन्मन्यतेगृही ९ अर्थैरापादितैर्गुर्व्याहिंसयेतस्ततश्चतान् पुष्णातियेषांपोषेणशे
षभुग्यात्यधःस्वयम् १० वार्तायांलुप्यमानायामारब्धायांपुनःपुनः लोभाभिभूतोनिःसत्त्वःपरार्थेकुरुतेस्पृहाम् ११ कुटुंबभरणाकल्पोमंदभाग्यो
वृथोद्यमः श्रियाविहीनःकृपणोध्यायञ्छ्वसितिमूढधीः १२ एवंस्वभरणाकल्पंतत्कलत्रादयस्तदा नाद्रियंतेयथापूर्वंकीनाशाइवगोजरम् १३ त-
त्राप्यजातनिर्वेदोभ्रियमाणःस्वयंभृतैः जरयोपात्तवैरूप्योमरणाभिमुखोगृहे १४ आस्तेऽवमत्योपन्यस्तंगृहपालइवाहरन् आमयाव्यप्रदीप्ता-
ग्निरल्पाहारोल्पचेष्टितः १५ वायुनोत्क्रमतोत्तारः कफसंरुद्धनाडिकः कासश्वासकृतायासः कंठेघुरघुरायते १६ शयानः परिशोचद्भिःपरिवीतः
स्वबंधुभिः वाच्यमानोऽपिनब्रूतेकालपाशवशंगतः १७ एवंकुटुंबभरणेव्यापृतात्माजितेंद्रियः म्रियतेरुदतांस्वानामुरुवेदनयाऽस्तधीः १८ यमदू
तौतदाप्राप्तौभीमौसरभसेक्षणौ सदृष्ट्वात्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रंविमुंचति १९ यातनादेहआवृत्यपाशैर्बध्वागलेबलात् नयतोदीर्घमध्वानंदंड्यंराज
भटायथा २० तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः पथिश्वभिर्भक्ष्यमाणआर्तोऽघंस्वमनुस्मरन् २१ क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवानलानिलैःसंतप्यमानः
पथितप्तवालुके कृच्छ्रेणपृष्ठेकशयाचताडितश्चलत्यशक्तोऽपिनिराश्रमोदके २२ तत्रतत्रपतञ्छ्रांतोमूर्च्छितः पुनरुत्थितः यथापापीयसानीत
स्तमसायमसादनम् २३ योजनानांसहस्राणिनवतिंनवचाध्वनः त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यांवानीतःप्राप्नोतियातनाः २४

सश्वासाभ्यांकृतआयासोयस्य घुरघुरइतिशब्दंकरोति १६ परिवीतः परिवेष्टितः वाच्यमानः बंधोतातेत्याहूयमानः १७ अस्तधीर्नष्टमतिः १८ मृतस्यपुण्यपापा
भ्याम् द्वेगतीतत्रपापगतिमाह यमदूतावित्यादियावत्समाप्ति सरभसंसक्रोधमीक्षणंययोस्तौदृष्ट्वा १९ आवृत्यनिरुध्य २० तयोस्तर्जनैर्निर्भिन्नंहृदयंयस्य आर्तःस-
न्चलतीतिद्वितीयेनान्वयः २१ क्षुत्तृड्भ्यांपरीतोव्याप्तः तप्ताःवालुकाःयस्मिन्निर्गतआश्रमोविश्रामस्थानमुदकंचयस्मिन् २२ यमसादनंनीतोभवति २३ तत्रैवविशे
षमाह अध्वनःसंबंधिनांयोजनानां नवतिंनवचसहस्राणिपापाधिक्येनद्वाभ्यांनीतःसन् २४ श्रीकृष्णायनमः ७ ७ ७

यातनाः संक्षेपतो दर्शयति चतुर्भिः आदीपनं प्रज्वलनं प्राप्नोति स्वेन कृत्तं छिन्नं यत्स्वस्य मांसं तस्य भक्षणमित्यर्थः २५ आत्मनो वैशसं पीडां २६ भिदापनं भेदप्रापणं २७।२८ नचैतदसंभावि
तम् अत्रापि दृश्यमानत्वादित्याह अत्रैवेति २९ उभयं कुटुंबं स्वदेहं च ३० पापार्जितं धनं भुंजते बहवः कर्तैव नरकं यातीत्याह एकइति भूतद्रोहेण यद्भृतं तत् स्थूलं कलेवरं वाइहैव हित्वा
कुशलादितरत् पापं तदेव पाथेयं भोग्यं यस्य ३१ ननु पापमपि विहाय गच्छतु तत्राह दैवेनेति तस्य कुटुंबपोषणस्य शमलं पापं दैवेन ईश्वरेण प्रापितं भुंक्ते ३२ ननु कुटुंबपोषणं विहि
तमेव तत्राह केवलेति तमसो नरकस्य च परमं पदं स्थानं ३३ पुनर्मनुष्यशरीरप्राप्तिप्रकारमाह नरलोकस्य मनुष्यदेहस्य प्राप्तेरधस्तात् अर्वाक् यावत्यो यातनाः आदिशब्देन श्व-
सूकरादियोनयश्च याः ताः सर्वाः क्रमेण संप्राप्य भोगेन क्षीणपापः शुचिः सन् अत्र पुनः नरत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ३४ इति तृतीयस्कंधे टीकायां त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३० एकत्रिं
शे विमिश्रैस्तु पुण्यपापैरिहांतरा मनुष्ययोनिसंप्राप्तिर्वर्ण्यते राजसी गतिः १ पुनरत्राव्रजेदित्युक्तं तदेव विशेषतो दर्शयति कर्मणा पूर्वकृतेन दैवं ईश्वरः तदेव नेत्रं नेतृ प्रवर्तकं यस्य

आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मुकादिभिः आत्ममांसादनं क्वापि स्वकृत्तं परतोऽपि वा २५ जीवतश्चांत्राभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसादने सर्पवृश्चिकदंशा
द्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसम् २६ कृंतनं चावयवशो गजादिभ्यो भिदापनम् पातनं गिरिशृंगेभ्यो रोधनं चांबुगर्तयोः २७ यास्तामिस्रांधतामिस्रा रौरवाद्या-
श्च यातनाः भुंक्ते नरो वा नारी वा मिथः संगेन निर्मिताः २८ अत्रैव नरकः स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते या यातना वै नारक्यस्ता इहाप्युपलक्षिताः २९ एवं कुटुंबं बि
भ्राण उदरंभर एव वा विसृज्येहोभयं प्रेत्य भुंक्ते तत्फलमीदृशम् ३० एकः प्रपद्यते ध्वांतं हित्वेदं स्वकलेवरम् कुशलेतर पाथेयो भूतद्रोहेण यद्भृतम् ३१
दैवेनासादितं तस्य शमलं निरये पुमान् भुंक्ते कुटुंबपोषस्य हृतवित्त इवातुरः ३२ केवलेन ह्यधर्मेण कुटुंबभरणोत्सुकः याति जीवोऽंधतामिस्रं चरमं त-
मसः पदम् ३३ अधस्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातनादयः क्रमशः समनुक्रम्य पुनरत्राव्रजेच्छुचिः ३४ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कापिले
योपाख्याने कर्मविपाको नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३० श्रीभगवानुवाच कर्मणा दैवनेत्रेण जंतुर्देहोपपत्तये स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणा
श्रयः कललं त्वेकरात्रेण पंचरात्रेण बुद्बुदम् दशाहेन तु कर्कंधूः पेश्यंडं वा ततः परम् २ मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वंघ्र्याद्यंगविग्रहः नखलोमास्थिचर्मा-
णि लिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवः सप्त पंचभिः क्षुत्तृडुद्भवः षड्भिर्जरायुणा वीतः कुक्षौ भ्राम्यति दक्षिणे ४ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुर
संमते शेते विण्मूत्रयोर्गर्ते स जंतुर्जंतुसंभवे ५ कृमिभिः क्षतसर्वांगः सौकुमार्यात्प्रतिक्षणम् मूर्च्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः ६ कटुतीक्ष्
णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वांगोत्थितवेदनः ७ उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नंत्रैश्च बहिरावृतः आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ
भुग्नपृष्ठशिरोधरः ८

प्रविशेद्भवति १ कललं शुक्रशोणितमिश्रितं भवति बुद्बुदं वर्तुलाकारम् कर्कंधूः बदरीफलं तदाकारं कठिनं पेशि मांसपिंडाकारम् अंडं
वा योन्यंतरे २ बाह्वंघ्र्यादीनामंगानां विग्रहो विभागः लिंगं चाक्षिद्राणि च तेषामुद्भवः ३ जरायुणा गर्भवेष्टनेन वीतः प्रावृतः ४ मातुर्जग्धेन भक्षितेनान्नेन पानाद्यैश्च एध-
मानाधातवो यस्य जंतूनां संभवो यस्मिन् तस्मिन् असंमते गर्ते शेते तथा च मार्कंडेयपुराणे नाडी चाप्यायनी नाम नाभ्यां तस्य निबध्यते स्त्रीणां तथांऽत्रसुषिरे सा निबद्धोपजा
यते क्रमंते भुक्तपीतानि स्त्रीणां गर्भोदरे तथा तैराप्यायितदेहोऽसौ जंतुर्वृद्धिमुपैति वा इति ५ तत्रत्यैः कृमिभिः खादद्भिः सौकुमार्यात् कोमलत्वेन क्षतानि सर्वांगानि यस्य ६
उल्बणैः दुःसहैः सर्वेष्वंगेषु उत्थिता वेदना यस्य आस्त इत्युत्तरेणान्वयः ७ उल्बेन जरायुणा भुग्नं कुटिलीभूतं पृष्ठं शिरोधरा ग्रीवा च यस्य ८ छ छ छ

देवात् पूर्वकर्मवशात् लब्धास्मृतिर्येनसः दीर्घंदुरंतमनुच्छ्वासंयथाभवतितथातत्रस्थितःसन् ९ सूतिहेतुभिर्वातैर्वेपितः सोदरः समानोदरजन्मा विष्ठाभूः कृमिरिवेति १० नाथमानो याचमानः उपतप्यमानइतिवा ऋषिर्देहात्मदर्शी भीतः पुनर्गर्भवासात् सप्तवध्रयोबंधनभूताः धातवोयस्यसः विक्लवयाव्याकुलया ११ उपसन्नंजगद्रक्षितुंस्वेच्छयागृहीतनानामूर्तेः भगवतश्चरणारविंदमकुतोभयंसोऽहंशरणंव्रजामि भुविचलदितिश्रीकृष्णावताराभिप्रायेण असतोमे अनुरूपायोग्या येनेदृशीगर्भवासलक्षणागतिर्दर्शितातस्य १२ ननुकोऽसौयंशरणंव्रजसिकोवानवतस्यचविशेषः येनसेव्यसेवकत्वमित्यपेक्षायामाह अत्रमातुर्देहे भूतेंद्रियाशयमयींदेहाकारपरिणतांमायामवलंब्य आश्रित्य कर्मभिरावृतस्वरूप इवबद्धइवचयःआस्तेसोऽहं यश्च अत्रैवास्तेतंनमामि कथंभूतमित्यपेक्षायांतुशब्दोक्तंविशेषंदर्शयति आतप्यमाने हृदयेऽवसितंप्रतीतमेवमप्यविकारं कुतःविशुद्धंनिरुपाधिं तत्कुतः अखंडावबोधोयस्यतम् १३ ननुत्वमपिवस्तुतःशुद्धएव असंगोह्ययंपुरुषइत्यादिश्रुतेः तत्कथंयुवयोरयंविशेषः तत्राह यःपंचभिर्भूतैः रचितेशरीरे अयथामिथ्यैवच्छन्नः नवस्तुतः यतस्तेनशरीरेणरहितः असंगः अतोयथैवइंद्रियगुणार्थचिदात्मकः इंद्रियाणिचगुणाश्च अर्थाश्चचिदाभासश्चतदात्मकः सोऽहंतंवंदे कथंभूतं तेन शरीरेण अविकुंठोमहिमायस्यतं

अकल्पस्वांगचेष्टायांशकुंतइवपंजरे तत्रलब्धस्मृतिर्दैवात्कर्मजन्मशतोद्भवम् स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासंशर्मकिंनामविंदते ९ आरभ्यसप्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽपिवेपितः नैकत्रास्तेसूतिवातैर्विष्ठाभूरिवसोदरः १० नाथमानऋषिर्भीतःसप्तवध्रिःकृतांजलिः स्तुवीत तंविक्लवयावाचायेनोदरेऽर्पितः ११ जंतुरुवाच तस्योपसन्नमवितुंजगदिच्छयात्तनानातनोर्भुविचलच्चरणारविंदम् सोऽहंव्रजामिशरणंह्यकुतोभयंमेयेनेदृशीगतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा १२ यस्त्वत्रबद्धइवकर्मभिरावृतात्माभूतेंद्रियाशयमयीमवलंब्यमायाम् आस्तेविशुद्धमविकारमखंडबोधमातप्यमानहृदयेऽवसितंनमामि १३ यःपंचभूतरचितेरहितःशरीरेच्छन्नोऽयथेंद्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहम् तेनाविकुंठमहिमानमृषिंतमेनंवंदेपरंप्रकृतिपूरुषयोःपुमांसम् १४ यन्माययोरुगुणकर्मनिबंधनेऽस्मिन्सांसारिकेपथिचरंस्तदभिश्रमेण नष्टस्मृतिःपुनरयंप्रवृणीतलोकंयुक्त्याकयामहदनुग्रहमंतरेण १५ ज्ञानंयदेतददधात्कतमःसदेवस्त्रैकालिकंस्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः तंजीवकर्मपदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमनायवयंभजेम १६ देह्यन्यदेहविवरेजठराग्निनाऽसृग्विण्मूत्रकूपपतितोभृशतप्तदेहः इच्छन्नितोविवसितुंगणयन्स्वमासान्निर्वास्यतेकृपणधीर्भगवन्कदानु १७

अखंडेतिपाठे अवसन्नंकुंठणमावरणंयस्यसमहिमायस्येत्यर्थः तत्रहेतुः प्रकृतिपुरुषयोः परंनियंतारं कुतः ऋषिंसर्वज्ञंविद्याशक्तिमित्यर्थः विद्याऽविद्याकृतोविशेषइतिभावः १४ ननुज्ञानेनायंयोनिवर्तिष्यतेकिंपरमेश्वरवंदनेनतत्राह यस्यमाययानष्टस्मृतिःसंसारसंबंधिनिपथितदभिश्रमेणतत्कृतेनक्लेशेनचरन्नयंजीवः महतस्तस्यैवेश्वरस्यानुग्रहंविनापुनःकयायुक्त्यालोकंनिजस्वरूपंप्रवृणीतसंभजेत अभिश्रमहेतुत्वेनपंथानंविशिनष्टि ऊरूणिगुणनिमित्तानिकर्माणिनितरांबंधनानियस्मिन् ईश्वरस्यप्रसादंविनाज्ञानाभावात्सएवसेव्यइत्यर्थः १५ ईश्वरएवज्ञानदइत्युपपादयन्नाह यदेतत्त्रिकालविषयंज्ञानंतत्तंविनाकतमोमम्यदधात्नकोऽपि किंतुसदेव ईश्वरएव ननुअन्यःप्रकृष्टोजीवःदधातुनेत्याह जीवरूपांकर्मपदवीमनुवर्तमानावयमितितद्व्यतिरेकेणनकोऽपिसमर्थइत्यर्थः अन्यस्यात्रासंभवमुक्त्वातस्यसंभवमाह स्थिरेषुचरेषुच अंतर्यामिरूपोऽनुवर्तितोंऽशोयेनतंभजेम १६ स्वदुःखंविज्ञापयन्नाह देहीति अन्यदेहविवरेमातुरुदरकुहरेयोऽसृग्विण्मूत्रकूपः तस्मिन्पतितः तत्रजठराग्निनाभृशंतप्तोदेहोयस्य अतएवकृपणधीः इतोविवरात् विवसितुंनिर्गंतुमिच्छन्स्वमासान्गणयन् असौकदानुअहोबाहिर्निर्वास्यते १७

तत्कृतमुपकारं स्मरन्नाह येनेदृशीं गतिं ज्ञानं भवादृशेनोतिनिरुपमेनेत्यर्थः स्वकृतेनैव स्वयं तुष्यतु अंजलिमात्रं विना तत्कृतोपकारे प्रत्युपकारं कः कुर्यादित्यर्थः १८ ईदृशीं गतिमित्य-
नेनज्ञात्यंतरविलक्षणज्ञानं प्रापितवानित्युक्तम् तदेव वैलक्षण्यमाह पश्यतीति अयमपरः पश्वादिः सप्तवधिर्जीवः स्वदेहे शारीरके शरीरभवे सुखे दुःखे केवलं तन्नु पश्यति अहंपुन
र्यत्सृष्टयाधिषणया यद्दत्तेन विवेकज्ञानेन दमशरीरीदम इत्युपलक्षणं शमदमादियुक्तशरीरवान् आसमभवंतमेव च पुराणमनादिं पुरुषं पूर्णं बहिश्च हृदि च पश्ये पश्यामीत्यन्वयः
कथमपरोक्षतया प्रतीतं चैत्यमिव अहंकारास्पदं भोक्तारमिवेत्यर्थः १९ विवेकज्ञानकृतं संसारोद्वेगमनुवदन् मोक्षमार्गमेवाध्यवस्यति सोहमिति द्वाभ्याम् हे विभो बहुदुःखवासं य
थाभवति तथा गर्भे वसन्नपि सोहं गर्भाद्बहिः न निर्गंतुमिच्छामि तत्र हेतुः अंधकूपप्राये यत्र बहिरुपयातं गतं प्राणिनं देवस्य तव माया उपसर्पति व्याप्नोति यदनु यां मायामनु मिथ्या
मतिर्देहेऽहंबुद्धिः संसृतिचक्रं च कलत्रपुत्रादिसंबंधानुपसर्पति २० तस्मादत्रैवस्थितोऽपि विगतविक्लवः अव्याकुलः सन् सुहृदा आत्मना सारथिरूपया बुद्ध्यैव आत्मानं तमसः
संसारादुद्धरिष्यामि अनेकरंध्रं नानागर्भवासरूपमेतत् व्यसनं दुःखं यथा मे मा भविष्यत् न भविष्यति तथा कात्र तव साधनसामग्रीत्यत्राह उपसादितेति हृदयं प्रापितो विष्णोः पा॰

येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश संग्राहितः पुरुदयेन भवादृशेन स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथः को नाम तत्प्रति विनांऽजलिमस्य कुर्यात् १८ पश्य
त्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे यत्सृष्टयाऽसं तमहं पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतम् १९ सोऽहं वसन्नपि वि
भो बहुदुःखवासं गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरंधकूपे यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया मिथ्या मतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् २० तस्मादहं विगतविक्लव उ-
द्धरिष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनैव भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरंध्रं मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः २१ कपिल उवाच एवं कृतमति
र्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्नृषिः सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै सूतिमारुतः २२ तेनावसृष्टः सहसा कृत्वावाक् शिर आतुरः विनिष्क्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो
हतस्मृतिः २३ पतितो भुव्यसृङ्मूत्रे विष्ठाभूरिव चेष्टते रोरूयति गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः २४ परच्छंदं न विदुषा पुष्यमाणो जनेन सः अनभिप्रेतमा
पन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः २५ शायितोऽशुचिपर्यंके जंतुस्वेदजदूषिते नेशः कंडूयनेंऽगानामासनोत्थानचेष्टने २६ तुदंत्यामत्वचं दंशा मशका मत्कु
णादयः रुदंतं विगतज्ञानं कृमयः कृमिकं यथा इत्येवं शैशवं भुक्त्वा दुःखं पौगंडमेव च २७ अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युः शुचार्पितः सह देहेन मा
नेन वर्धमानेन मन्युना करोति विग्रहं कामी कामिष्वंताय चात्मनः २८ भूतैः पंचभिरारब्धे देहे देह्यबुधोऽसकृत् अहंममेत्यसद्ग्राहः करोति कुमतिर्मतिम्
२९ तदर्थं कुरुते कर्म यद्बद्धो याति संसृतिम् योऽनुयाति ददत्क्लेशमविद्याकर्मबंधनः ३०

दोयेन मयासः २१ दशमासाः परिच्छेदका यस्येति प्रसूतिपूर्वक्षणोपलक्षणम्
ऋषिर्जीवः सद्यः तत्क्षणमेव अवाचीनमधोमुखं प्रसूतिहेतुर्मारुतः क्षिपति नुदति २२ अवसृष्टः अधःक्षिप्तः सन् २३ रोरूयति रोरूयते २४ परस्य छंदमभिप्रायमविदुषा अनभिप्रे
तं स्तन्यार्थं रोदने उदरव्यथां प्रकल्प्य निंबरसपानं उदरव्यथया रोदने स्तनपानमित्यादि २५ आसनोत्थानचेष्टने चानीशः सन् रोरूयति इत्यनुषंगः २६ आमा कोमला त्वक् यस्य तं विग
तं गर्भे जातं ज्ञानं यस्य शैशवं पंचवर्षाणि ततः पौगंडं यौवनादर्वाक् तत्र चाध्ययनादिदुःखम् २७ यौवनदुःखमाह सार्धैस्त्रिभिः अलब्धाभीप्सितत्वेन शुचार्पितः व्याप्तः अज्ञानादिद्धो
दीप्तो मन्युर्यस्य सः देहेन सहैव वर्द्धमानेनाभिमानेन मन्युना च विग्रहं विरोधं करोति आत्मनोंऽतायनाशाय २८ अज्ञानं प्रपंचयति भूतैरारब्धे देहे असति देहादावाग्रहो यस्य असदाग्रहो-
हं ममेति मतिं करोति २९ तदर्थं देहार्थं यत् येन कर्मणा बद्धः यो देहः अनुयाति पुनः पुनरायाति अनुवर्त्तति इति वा कुतः अविद्याकर्मभ्यां बध्यत इति तथा ३० ५ ५

यद्यसाद्भिरास्थितः अधिष्ठितःसन् तेषांपथिरमते पथिसन्मार्गे आस्थितोऽपियद्यसद्भिःसहरमतइतिवा तर्हियातनादेह आवृत्त्येत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेणनरकंप्रविशति ३१ असत्सं
गानिंदातिसत्यमितित्रिभिः ३२ खंडितात्मसु देहात्मबुद्धिषुयोषितांक्रीडामृगवदधीनेषु ३३ यथाचयोषित्संगिनांसंगतोबंधः तथान्यप्रसंगतोनभवेत् ३४ योषित्संगस्यानर्थहेतु
तांप्रपंचयतिप्रजापतिरितिसप्तभिः रोहिद्भूतांमृगीरूपांसतीमृक्षरूपीमृगाकारःसन् हतत्रपोनिर्लज्जः ३५ तेनब्रह्मणासृष्टामरीच्यादयः तैःसृष्टाःकश्यपादयः तैरपिदेवमनुष्याद
यः तेषुकोनुपुमानखंडितधीः अनाकृष्टमनाः ३६ दिशांजयिनः शूरानपि ३७ प्रतिलब्धः आत्मरूपलाभोयेन अस्यमुमुक्षोर्याः प्रमदाःनिरयद्वारंवदंतियोगिनः ३८ शनैःशुश्रू
षादिमिषेणोपयातियायोषिद्रूपामाया तांमृत्युंप्रतिकूलामीक्षेत ३९ मुमुक्षोःस्त्रियंप्रत्येतदेवाह यामन्यतइतिद्वाभ्याम् ऋषभायतींपुरुषवदाचरंतींयांममममायां वित्तादिप्रदंमन्य
ते तदातांपुरुषरूपांमायांमृत्युंविद्यादित्युत्तरेणान्वयः यतः पूर्वजन्मनिस्वयंपुमान्स्त्रीसंगतः अंतकालेस्त्रीध्यानेनस्त्रीत्वंप्राप्तोजीवः ४० तांपत्यादिरूपंमृत्युंविजानीयात् मृ
गयोर्लुब्धकस्यगायनमनुकूलत्वेनप्रतीयमानमपियथामृगस्यमृत्युः ४१ तदेवंजीवस्यसंसृतिःप्रपंचितातत्रचतस्यकर्मवशेनलोकाल्लोकांतरगमनंजन्ममरणंचोक्तम् तत्रैवंशं

पद्य साद्भिःपथिपुनःशिश्नोदरकृतोद्यमैः आस्थितोरमतेजंतुस्तमोविशतिपूर्ववत् ३१ सत्यंशौचंदयामौनंबुद्धिःश्रीर्ह्रीर्यशःक्षमा शमोदमोभग
श्चेतियत्संगाद्यातिसंक्षयम् ३२ तेष्वशांतेषुमूढेषुखंडितात्मस्वसाधुषु संगंनकुर्याच्छोच्येषुयोषित्क्रीडामृगेषुच ३३ नतथास्यभवेन्मोहोबंधश्चा
न्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगिसंगतः ३४ प्रजापतिःस्वांदुहितरंदृष्ट्वातद्रूपधर्षितः रोहिद्भूतांसोन्वधावदृक्षरूपीहतत्रपः ३५ तत्सृ
ष्टसृष्टसृष्टेषुकोन्वखंडितधीःपुमान् ऋषिंनारायणमृतेयोषिन्मय्येहमायया ३६ बलंमेपश्यमायायाःस्त्रीमय्याजयिनोदिशाम् याकरोतिपदाक्रां
तान्भ्रूविजृंभणकेवलम् ३७ संगंनकुर्यात्प्रमदासुजातुयोगस्यपारंपरमारुरुक्षुः मत्सेवयाप्रतिलब्धात्मलाभोवदंतियानिरयद्वारमस्य ३८ योप
यातिशनैर्मायायोषिद्देवविनिर्मिता तामीक्षेतात्मनोमृत्युंतृणैःकूपमिवावृतम् ३९ यामन्यतेपतिंमोहान्मन्मायामृषभायतीम् स्त्रीत्वंस्त्रीसंगतःप्रा
प्तोवित्तापत्यगृहप्रदम् ४० आत्मात्मनोविजानीयात्पत्यपत्यगृहात्मकम् दैवोपसादितंमृत्युंमृगयोर्गायनंयथा ४१ देहेनजीवभूतेनलोकाल्लोकमनु
व्रजन् भुंजानएवकर्माणिकरोत्यविरतंपुमान् ४२ जीवोस्यानुगतोदेहोभूतेंद्रियमनोमयः तन्निरोधोस्यमरणमाविर्भावस्तुसंभवः ४३ द्रव्योपलब्धि
स्थानस्यद्रव्येक्षाऽयोग्यतायदा तत्पंचत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ४४

स्यते ननुव्यापकस्यकथंलोकाल्लोकांतरगमनं नित्यस्यचकथंजन्ममरणे भोगेनकर्मक्षयेच
सतिजन्ममरणंचेष्यते तत्कुतः पुनरपितस्यकर्मसंभवइति तत्रलोकांतरगमनंकर्मचसंभवतीत्याह देहेनेति जीवस्योपाधितयाभूतेनजातेनजीवेनलिंगदेहेनलोकांतरमनुव्रजन् अ
विरतंकर्माणिकरोतीतिकर्मणामसमाप्तिरुक्ता ४२ जन्ममरणसंभवमाह जीवोपाधिर्लिंगदेहः अस्यात्मनः अनुगतः अनुवर्तीभूतेंद्रियमनोमयः स्थूलभूतादिविकारोदेहः भोगायत-
नं तयोर्निरोधः कार्यायोग्यता तदस्यजीवस्यमरणमुच्यते आविर्भावस्तुसंभवोजन्मोच्यते ४३ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति द्रव्योपलब्धिस्थानस्यनेत्रगोलकादेर्द्रव्येक्षायांरूपादिदर्श
नेकाचकामलादिदोषेणयदाऽयोग्यताभवति तदेवचक्षुरिंद्रियस्याप्ययोग्यता अनयोःस्थानचक्षुषोर्यदाऽयोग्यता तदेवद्रष्टुर्जीवस्यद्रष्टृत्वायोग्यता एवंस्थूलदेहवैकल्येलिंगस्य
वैकल्यंतदेवजीवस्यमरणंनस्वतइत्यर्थः ४४ ७

क्वचिदेकः श्लोकः पठ्यते तत्रायमर्थः द्रव्योपलब्धिस्थानस्यस्थूलशरीरस्य द्रव्येक्षायांयदायोग्यतातत्त्वंचत्वंमरणम् अहंमानात् इदमेवाहमित्यभिमानेन द्रव्यस्यस्थूलशरीरस्यदर्शनमु-त्पत्तिः अक्ष्णोर्गोलकयोः द्रव्यावयवस्यरूपादेर्दर्शनेयोग्यता शेषंसमानम् ४५ यस्मान्नवस्तुतोजीवस्यजन्ममरणादि तस्मान्मरणात्संत्रासोनकार्यः जीवनेनचकार्पण्यंदैन्यंकार्यं संभ्रमश्चजीवनप्रयत्ने ४६ ननुसर्वथामुक्तसंगत्वेकथंजीवितमतआह सम्यक्पश्यतिविचारयतीतिसम्यक् दर्शनातयाबुद्ध्या मायाविरचितेलोकेकलेवरंन्यस्यनिक्षिप्य तस्मि न्नासक्तिंत्यक्त्वा विचरेदित्यर्थः ४७ इतितृतीयस्कंधेटीकायामेकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३१ द्वात्रिंशेसात्विकेधर्मैरूर्ध्वंगतिरुदीर्यते तत्त्वज्ञानविहीनस्यततश्चपुनरागतिः १ तदेवंपापकर्मणोगतिरुक्ताइदानींकाम्यकर्मणोगतिमाह अथेतिचतुर्भिः योगृहएवावसन् स्वान्धर्मान्दोग्धिदोह्यमाह काममर्थंच तान्दुग्धान्धर्मान्भूयः पिपर्ति पूरय-ति अनुतिष्ठति १ सोऽपिभगवदाराधनरूपाद्धर्मात् पराङ्मुखःसन् प्राकृतानपिदेवान्पितॄंश्चयजते २ ततःकिंतत्राह तेषांश्रद्धयाआक्रांताव्याप्तामतिर्यस्य पित्र्यर्थंदेवार्थंचव्रतं

यथाऽक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यतायदा तदैवचक्षुषांद्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यताऽनयोः ४५ तस्मान्नकार्यःसंत्रासोनकार्पण्यंनसंभ्रमः बुद्ध्वाजीवगतिं-धीरोमुक्तसंगश्चरेदिह ४६ सम्यग्दर्शनयाबुद्ध्यायोगवैराग्ययुक्तया मायाविरचितेलोकेचरेन्न्यस्यकलेवरम् ४७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे तृतीयस्कंधेकापिलेयापाख्यानेजीवगतिरेकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३१ कपिलउवाच अथयोगृहमेधीयान्धर्मानेवावसन्गृहे काममर्थंचधर्मा-श्चदोग्धिभूयःपिपर्तितान् १ सचापिभगवद्धर्मात्काममूढःपराङ्मुखः यजतेक्रतुभिर्देवान्पितॄंश्चश्रद्धयान्वितः २ तच्छ्रद्धयाक्रांतमतिःपितृदेव-व्रतःपुमान् गत्वाचांद्रमसंलोकंसोमपाःपुनरेष्यति ३ यदाचाहींद्रशय्यायांशेतेनंतासनोहरिः तदालोकालयंयांतितएतेगृहमेधिनाम् ४ येस्वधर्मा-न्नदुह्यंतिधीराःकामार्थहेतवे निःसंगान्यस्तकर्माणःप्रशांताःशुद्धचेतसः ५ निवृत्तिधर्मनिरतानिर्ममानिरहंकृताः स्वधर्माख्येनसत्वेनपरिशुद्धेनचेत-सा ६ सूर्यद्वारेणतेयांतिपुरुषंविश्वतोमुखम् परावरेशंप्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतभावनम् ७ द्विपरार्द्धावसानेयःप्रलयोब्रह्मणस्तुते तावदध्यासतेलोकं परस्यपरचिंतकाः ८ क्ष्मांभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिःपरिवृतंप्रतिसंजिहीर्षुः अव्याकृतंविशतियर्हिगुणत्रयात्माकालंपराख्यमनुभूय परःस्वयंभूः ९ एवंपरेत्यभगवंतमनुप्रविष्टायेयोगिनोजितमरुन्मनसोविरागाः तेनैवसाकममृतंपुरुषंपुराणंब्रह्मप्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः १० अथतंसर्वभूतानांहृत्पद्मेषुकृतालयम् श्रुतानुभावंशरणंव्रजभावेनभामिनि ११

नियमोयस्य सोमपाःतत्रसोमंपीत्वेत्यर्थः ३ लोकेतिष्ठत्यपिपुण्यक्षयात्पातमुक्त्वा लोकानामपिलयमाह यदाचाहरहःप्रलये ४ भगवद्धर्मनिष्ठानांतत्प्राप्तिमेवगतिमाह त्रिभिः येतुकामार्थप्रयोजनाय स्वधर्मान्नदुह्यंतिनदुहंति निःसंगाअनासक्ताः न्यस्तानिईश्वरे स-मर्पितानिकर्माणियैः ५ ६ विश्वतोमुखंपरिपूर्णंपुरुषंयांति तथाचश्रुतिः सूर्यद्वारेणतेविरजाःप्रयांति यत्रामृतःपुरुषोह्यव्ययात्मेति प्रकृतिमुपादानकारणं उत्पत्त्यंतभावनंनिमित्त-कारणं ७ परमेश्वरदृष्ट्याहिरण्यगर्भोपासकानामपिक्रमेणतत्प्राप्तिमाह द्विपरार्द्धावसान इतित्रिभिः परस्यहिरण्यगर्भस्यपरचिंतकाः परमेश्वरदृष्ट्याहिरण्यगर्भोपासकाः ८ क्ष्मादीनिपंचमहाभूतानि मनश्चेंद्रियाणिच अर्थाश्चशब्दादयः भूतादिश्चाहंकारः एवमादिभिः परिवृतंयुक्तं ब्रह्मांडंप्रतिसंहर्तुमिच्छुःसन् अव्याकृतमीश्वरंपराख्यंद्विपरार्द्धल-क्षणंकालम् ९ परेत्यदूरंगत्वाभगवंतंहिरण्यगर्भमनुप्रविष्टायेयोगिनः अमृतंपरमानंदरूपंप्रधानमुत्कृष्टंब्रह्मतेनैवसहोपयांति नतुपूर्वंयतस्तदा अगताभिमानाःतथाचस्मृतिः ब्रह्मणा सहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमिति १० भगवदुपासकास्तुसाक्षादेवतंप्राप्नुवंति नतुक्रमेण अतस्त्वंसाक्षात्तमेवभजेत्याह अथतस्माद्भावेनप्रेम्णा ११

एवंतावद्भगवद्भक्तानांनिरंतरमेवतत्प्राप्तिः भगवदभेदेनहिरण्यगर्भोपासकानांतुक्रमेणेत्युक्तम् भेदेनोपासनेतुब्रह्मादयोप्यावर्तंते किमुतान्यइत्याह आद्यइतिचतुर्भिः योवेदगर्भःसो
ऽपिगुणव्यतिकरेजातेपूर्वंयथाब्रह्मपदाधिष्ठितःसन् प्रजायते नकेवलंसएवैकः किंतुऋषिभिर्मरीच्यादिभिः योगेश्वरादिभिश्चसह १२ जन्मनिहेतुद्वयंभेददृष्ट्याभिमानेन कर्तृत्वादि-
नयथापूर्वत्वेहेतुःनिःसंगेननिष्कामेणकर्मणेति १३ किंकृत्वाऽयंप्रजायते प्रथमंपारमेष्ठ्यमैश्वर्यंनिषेव्यपश्चात्प्रलयेसगुणंगुणाधिष्ठातारंप्रथमावताररूपंपुरुषंसंसृत्यप्राप्य १४ तेपि
ऋषिप्रमुखाःस्वकर्मनिर्मितमैश्वर्यंनिषेव्यपुरुषंचसंसृत्ययथापूर्वंस्वस्वाधिकारेणपुनरायांतीत्यन्वयः १५ यदाब्रह्मोपासकानामपिभेददर्शनाभिमानाभ्यामेवमावृत्तिस्तदाकाम्य
कर्मिणांकिंवक्तव्यमितितान्निंदन्नाहषड्भिः येत्विहकर्मस्वासक्तमनसःसंतः अप्रतिषिद्धानिकाम्यानिनित्यानिचकर्माणिकृत्स्नानिकुर्वंति तेऽर्यम्णोदक्षिणेनपथाधूममार्गेणपितृलो
कंव्रजंतीतिपंचमेनान्वयः मध्येतन्निंदा १६ १७ हरतिसंसारंमेधायस्यकथनीयाउरवोविक्रमायस्यतस्यमधुद्विषःकथायांविमुखाःसंतोयेत्रैवर्गिकाः १८ येचाच्युतस्यकथासुधांहि

आद्यःस्थिरचराणांयोवेदगर्भःसहर्षिभिः योगेश्वरैःकुमाराद्यैःसिद्धैर्योगप्रवर्तकैः १२ भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणा कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्म
पुरुषंपुरुषर्षभः १३ ससंसृत्यपुनःकालेकालेनेश्वरमूर्तिना जातेगुणव्यतिकरेयथापूर्वंप्रजायते १४ ऐश्वर्यंपारमेष्ठ्यंचतेऽपिधर्मविनिर्मितम्
निषेव्यपुनरायांतिगुणव्यतिकरेसति १५ येत्विहासक्तमनसःकर्मसुश्रद्धयान्विताः कुर्वंत्यप्रतिषिद्धानिनित्यान्यपिचकृत्स्नशः १६ रजसाकुंठमन-
सःकामात्मानोजितेंद्रियाः पितॄन्यजंत्यनुदिनंगृहेष्वभिरताशयाः १७ त्रैवर्गिकास्तेपुरुषाविमुखाहरिमेधसः कथायांकथनीयोरुविक्रमस्यमधुद्वि-
षः १८ नूनंदैवेनविहतायेचाच्युतकथासुधाम् हित्वाशृण्वंत्यसद्गाथाःपुरीषमिवविड्भुजः १९ दक्षिणेनपथार्यम्णःपितृलोकंव्रजंतिते प्रजामनु
प्रजायंतेश्मशानांतक्रियाकृतः २० ततस्तेक्षीणसुकृताःपुनर्लोकमिमंसति पतंतिविवशादेवैःसद्योविभ्रंशितोदयाः २१ तस्मात्त्वंसर्वभावेनभज
स्वपरमेष्ठिनम् तद्गुणाश्रयायाभक्त्याभजनीयपदांबुजम् २२ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्रयोजितः जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंयद्ब्रह्मदर्शनम् २३
यदास्यचित्तमर्थेषुसमेष्विंद्रियवृत्तिभिः नविगृह्णातिवैषम्यंप्रियमप्रियमित्युत २४ सतदैवात्मनात्मानंनिःसंगंसमदर्शनम् हेयोपादेयरहितमा
रूढंपदमीक्षते २५ ज्ञानमात्रंपरंब्रह्मपरमात्मेश्वरःपुमान् दृश्यादिभिःपृथग्भावैर्भगवानेकईयते २६

त्वा असतांगाथाःशृण्वंति तेनूनंदैवेनविहता
इत्यन्वयः१९ पितृलोकात्पुनः प्रजा मनुपुत्रादिषुप्रजायंते गर्भाधानादारभ्यश्मशानांताः क्रियाःकृतवंतः यथोक्तकारिणइत्यर्थः २० कथंप्रजायंते तदाह ततस्तेपुनरिमंलो
कंप्रतिपतंति विध्वंशितउदयोभोगसाधनंयेषाम् २१ परमेष्ठिनंपरमेश्वरंप्रीत्या तस्यगुणानाश्रयतेयाभक्तिस्तया २२ भजतश्चज्ञानवैराग्येस्वतएवभवतइत्याह वासुदेवइति
२३ तदेवोपपादयति यदाऽस्यभक्तस्यचित्तंभगवद्गुणानुरागेणतस्मिन्नेवनिश्चलंसदिंद्रियवृत्तिभिर्वैषम्यमर्थेषुनगृण्हाति २४ तदेवात्मनात्मानंस्वप्रकाशमीक्षते कथंभूतंस-
मंचतद्दर्शनंच तत्कुतःनिःसंगं संगाद्धिवैषम्यंभवति निःसंगत्वेहेतुः हेयोपादेयरहितं तत्कुतः पदंव्यवसितमारूढंपरमानंदोहमितिनिश्चयंप्राप्तमित्यर्थः २५ समेष्वर्थेष्वित्युक्तं
तदेवसाम्यंदर्शयति ज्ञानमात्रमेवपरब्रह्मादिशब्दैःप्रसिद्धं दृश्यादिभिः दृश्यद्रष्टृकरणरूपेणपृथक्प्रतीयते ज्ञानमात्रत्वेनसमेष्वित्यर्थः २६ ७ ७

ननुज्ञानमात्रमात्मनः स्वरूपत्वान्नित्यप्राप्तमेवेति किमनेकसाधनसाध्येनयोगेनप्राप्यते तदाह एतावानिति युज्यते प्राप्यते प्रपंचसंगव्युदासएव योगफलमित्यर्थः २७ ननुकथं प्रत्यक्षादिप्रतीतः प्रपंचोव्युदसितुंशक्यते प्रतीतेर्भ्रांतित्वादित्याह ज्ञानमिति पराचीनैः पराङ्मुखैः शब्दादिधर्मोयस्यतेनार्थरूपेणज्ञानरूपंनिर्गुणंब्रह्मैवावभाति नत्वर्थः पृथगस्तीत्यर्थः २८ अर्थरूपत्वमेवोदाहृत्यदर्शयति यथेति अहंरूपः अहंकारः सचात्रिवृत् त्रिगुणात्मकः पुनश्चभूतरूपेणपंचविधः इंद्रियरूपेणैकादशविधश्च स्वराड्जीवरूपः तस्यजीवस्यवपुरंडंजगच्चयतोयेभ्योमहदादिभ्यः तथाऽवभाति २९ ननुतर्हिजनः किमित्येवंनप्रत्येति तत्राह एतद्ब्रह्म ३० उक्तमेवार्थंस्फुटवप्रतिपत्त्यर्थंसंक्षेपेणानुवदति इतीति हेगुर्विपूज्ये ३१ अनेनचज्ञानयोगेन भगवानेवप्राप्यो यथाभक्तियोगेनेत्याह नैर्गुण्योज्ञानयोगश्चमान्निष्ठोभक्तिलक्षणश्चयोयोगस्तयोर्द्वयोरप्येकएवार्थः प्रयोजनं कोसौभगवच्छब्दोलक्षणंज्ञापकोयस्य तदुक्तंगीतासु तेप्राप्नुवंतिमामेवसर्वभूतहितेरताइति ३२ ननुज्ञानयोगस्य आत्मलाभः फलंशास्त्रेणावगम्यते भक्तियोगस्यतु भजनीयेश्वरप्राप्तिः कुतस्तयोरेकार्थत्वमित्या

एतावानेवयोगेनसमग्रेणेहयोगिनः युज्यतेऽभिमतोह्यर्थोयदसंगस्तुकृत्स्नशः २७ ज्ञानमेकंपराचीनैरिंद्रियैर्ब्रह्मनिर्गुणम् अवभात्यर्थरूपेणभ्रांत्याशब्दादिधर्मिणा २८ यथामहानहंरूपस्त्रिवृत्पंचविधःस्वराट् एकादशविधस्तस्यवपुरंडंजगद्यतः २९ एतद्वैश्रद्धयाभक्त्यायोगाभ्यासेननित्यशः समाहितात्मानिःसंगोविरक्त्यापरिपश्यति ३० इत्येतत्कथितंगुर्विज्ञानंतद्ब्रह्मदर्शनम् येनानुबुध्यतेतत्त्वंप्रकृतेःपुरुषस्यच ३१ ज्ञानयोगश्चमन्निष्ठोनैर्गुण्योभक्तिलक्षणः द्वयोरप्येकएवार्थोभगवच्छब्दलक्षणः ३२ यथेंद्रियैःपृथग्द्वारैरर्थोबहुगुणाश्रयः एकोनानेयतेतद्वद्भगवाञ्छास्त्रवर्त्मभिः ३३ क्रिययाक्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः आत्मेंद्रियजयेनापिसंन्यासेनचकर्मणाम् ३४ योगेनविविधांगेनभक्तियोगेनचैवहि धर्मेणोभयचिह्नेनयःप्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ३५ आत्मतत्त्वावबोधेनवैराग्येणदृढेनच ईयतेभगवानेभिःसगुणोनिर्गुणःस्वदृक् ३६ प्रावोचंभक्तियोगस्यस्वरूपंतेचतुर्विधम् कालस्यचाव्यक्तगतेर्योंतर्धावतिजंतुषु ३७ जीवस्यसंसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः यास्वंगप्रविशन्नात्मानवेदगतिमात्मनः ३८ नैतत्खलायोपदिशेन्नाविनीतायकर्हिचित् नस्तब्धायनभिन्नायनैवधर्मध्वजायच ३९ नलोलुपायोपदिशेन्नगृहारूढचेतसे नाभक्तायचमेजातुनमद्भक्तद्विषामपि ४० श्रद्दधानायभक्तायविनीतायानसूयवे भूतेषुकृतमैत्रायशुश्रूषाऽभिरतायच ४१ बहिर्जातविरागायशांतचित्तायदीयताम् निर्मत्सरायशुचयेयस्याहंप्रेयसांप्रियः ४२

शंक्यदृष्टांतेनोपपादयति यथाबहूनांरूपरसादीनांगुणानामाश्रयोगुडक्षीरादिः एकएवार्थोमार्गभेदप्रवृत्तैरिंद्रियैर्नानाप्रतीयते चक्षुषाशुक्लइतिरसनेन मधुरइतिस्पर्शनेनशीतइत्यादि तथाभगवानेवतत्तद्रूपेणावगम्यते ३३ शास्त्रमार्गानेवप्रपंचयति क्रिययेतित्रिभिः क्रिययापूर्तरूपया क्रतुभिर्यागैः मर्शनैर्मीमांसा आत्मेंद्रियजयोनिषिद्धवर्जनम् ३४ उभयचिह्नेनसकामनिष्कामलक्षणेन तमेवाह यइति सकामधर्मप्राप्यंस्वर्गाद्यपि भगवतएवसगुणंस्वरूपमितिभावः ३५ एभिर्वर्त्मभिः स्वदृक्स्वप्रकाशः ३६ तदेवंज्ञानयोगमुपसंहृत्यतस्यचभक्तियोगेनसमानार्थत्वमुक्त्वा भक्तियोगाद्युपसंहरति प्रावोचमितिद्वाभ्यांचतुर्विधं त्रिगुणनिर्गुणभेदेन अंतर्धावतिउत्पत्तिनिधनादिकरोति ३७ अंगहेमातः ३८ उपदेशेऽनधिकारिणोदर्शयति नैतदितिद्वाभ्याम् खलायपरोद्वेजकाय भिन्नायदुराचाराय धर्मध्वजायदांभिकाय ३९ ४० अधिकारिणआह श्रद्दधानायेतिद्वाभ्यां ४१ ४२

एतच्छ्रवणकीर्तनपरस्यापिमत्पदप्राप्तिरेवफलमित्याह यइति अप्यर्थेचकारः सोऽपिमत्पदवीमेतिहिनिश्चितम् ४३ इतिश्रीभागवतेमहा॰पोत्ततीयस्कंधेटीकायांद्वात्रिंशति
तमोऽध्यायः ३२ त्रयस्त्रिंशेतुतस्यैवकपिलस्योपदेशतः ज्ञानभावेनतन्मातुर्जीवन्मुक्तिरुदीर्यते १ विस्रस्तमोहरूपंपटलमावरणंयस्याःसा तत्त्वान्येवविषयस्तेनांकितासिद्धिः
सारव्यंज्ञानंतस्यभूमिंक्षेत्रंप्रवर्तकम् १ अथेतिवाक्यांतरे अजोपितववपुःकेवलंदध्यौनतुदृष्टवान् सचस्वयंसाक्षाद्यस्यतवजठराज्जातः सभवानेवविश्वस्य सर्गादिविधत्ते ननु
नवसर्गादिकर्ताकश्चिदस्तिएवंभूतस्त्वंमेमयाकथंजठरेणधृतइतित्रयाणामन्वयः कथंभूतंवपुः सन्व्यक्तम् तत्रहेतुः अंतःसलिलेशयानं कीदृशम् भूतानींद्रियाणिच अर्थाश्चशब्दा
दयः आत्माचमन एतन्मयमेतैर्व्याप्तमित्यर्थः कुतःगुणानांप्रवाहोयस्मिन् तत्कुतः अशेषस्यकार्यकारणस्यबीजंकारणं २ कथंभूतोभवान्सर्गादिविधत्तेगुणप्रवाहरूपेण विभक्तंवी
र्यं शक्तिर्येनसः शक्तिद्वारेणविधत्ते नसाक्षादित्यर्थः यतः अनीहोनिष्क्रियः तर्हिकथंशक्तिद्वारेणापिसर्गादिविधत्ते अवितथाभिसंधिः सत्यसंकल्पः किमर्थंविधत्ते आत्मनांजीवानामी
श्वरः जीवानांभोगार्थमित्यर्थः ननुकथंविचित्रान्भोगान्एकएवविदध्यात् तत्राह अतर्क्याःसहस्रमपरिमिताःशक्तयोयस्य ३ किंचप्रलयेयस्योदरेएतत्विश्वमासीत् सत्वंमयाजठ

यदिदंशृणुयाद्वाश्रद्धयापुरुषःसकृत् योवाभिधत्तेमच्चित्तःसह्येतिपदवींचमे ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वात्रिंशोऽध्या-
यः ३२ मैत्रेयउवाच एवंनिशम्यकपिलस्यवचोजनित्रीसाकर्दमस्यदयिताकिलदेवहूतिः विस्रस्तमोहपटलातमभिप्रणम्यतुष्टावतत्त्ववि
षयांकितसिद्धिभूमिम् १ देवहूतिरुवाच अथाप्यजोऽन्तःसलिलेशयानंभूतेंद्रियार्थात्ममयंवपुस्ते गुणप्रवाहंसदशेषबीजंदध्यौस्वयंय
ज्जठराब्जजातः २ सएवविश्वस्यभवान्विधत्तेगुणप्रवाहेणविभक्तवीर्यः सर्गाद्यनीहोवितथाभिसंधिरात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः ३ सत्वंभृतोमे
जठरेणनाथकथंनुयस्योदरएतदासीत् विश्वंयुगांतेवटपत्रएकःशेतेस्ममायाशिशुरंघ्रिपानः ४ त्वंदेहतंत्रःप्रशमायपाप्मनांनिदेशभाजांचविभो
विभूतये यथावतारास्तवसूकरादयस्तथायमप्यात्मपथोपलब्धये ५ यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनात्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपिक्वचित् श्वादोपिसद्यः
सवनायकल्पतेकुतःपुनस्तेभगवन्नुदर्शनात् ६ अहोबतश्वपचोऽतोगरीयान्यज्जिह्वाग्रेवर्ततेनामतुभ्यम् तेपुस्तपस्तेजुहुवुःसस्नुरार्याब्रह्मानूचुर्ना
मगृणंतियेते ७

रेणकथंधृतः ननुशिशोर्मायिकिमेतदुच्यते तत्राह वटपत्रइति अंघ्रिंपादांगुष्ठंपिबतीत्यंघ्रिपानः इदमपिशिशुत्वंतवदेवमायाइतिभावः ४ अथवान
त्वंमयाअपत्यांतरमिवजठरेभृतः किंतुवाराहाद्यवतारवदिच्छयैवाविर्भूतोसीत्याह त्वंदेहतंत्रोदेहपरिकरः स्वीकृतमूर्तिरसिपाप्मनांदुष्टानांनिदेशभाजामाज्ञाऽनुवर्तिनांवि
भूतयेसमृद्धये आत्मपथोपलब्धये ज्ञानमार्गप्रदर्शनाय ५ अतस्त्वद्दर्शनादहंकृतार्थाऽस्मीतिकैमुत्यन्यायेनाह यन्नामधेयस्यश्रवणमनुकीर्तनंचतस्मात् क्वाचित्कदाचिद
पिश्वानमत्तीतिश्वादः श्वपचः सोऽपिसवनायसोमयागायकल्पते योग्योभवति अनेनपूज्यत्वंलक्ष्यते ६ तदुपपादयति अहोबतेत्याश्चर्येयस्यजिह्वाग्रेतवनामवर्तते सश्व
पचोऽपि अतःअस्मादेवहेतोर्गरीयान् यद्यस्माद्वर्तते अतइतिचाकुतइत्यतआह तएवतपस्तेपुःकृतवंतःजुहुवुर्होमंकृतवंतःसस्नुस्तीर्थेषुस्नाताःआर्याःतएवसदाचाराःब्रह्मवेदमनूचुःअधीतवं
तः त्वन्नामकीर्तनेतपआद्यंतर्भूतमतस्तेपुण्यतमाइत्यर्थः यद्वा जन्मांतरेतैस्तपोहोमादिसर्वंकृतमितित्वन्नामकीर्तनेनमहाभाग्योदयादवगम्यतइत्यर्थः ७ छ छ

प्रत्यक्स्रोतसि प्रत्याहृते आत्मनि मनसि संविभाव्यं संचिंत्यम् वेदा गर्भे यस्य सः ८ अविक्लवया गंभीरया वाचा ९ नेतवसकृत्सेव्येन स्वसेव्येन मे मया उदितेन आस्थितेनानुष्ठि
तेन परां काष्ठां जीवन्मुक्तिमवरोत्स्यसि प्राप्स्यसि १० यायाः यास्यसि अत्तार्द्दिदः मन्मतमविद्वांसः ११ अनुमतः अनुज्ञातः १२ सरस्वत्या आपीडे पुष्पमुकुटतुल्ये सरस्वत्येतिपाठे मुकु
टेनेव सर्वेष्टिते बिंदुसरसि समाहिता बभूव १३ कथंभूता सती समाहिता तदाह अभीक्ष्णं त्रिषवणमवगाहः स्नानं तेन कपिशान् पिशंगान् स्वत एव कुटिलान् अलकान् केशान्
तथा आत्मानं देहं चीरधारिणं कृशं चाविभ्रती सती १४ प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयोगाभ्यां विजृंभितमतिशयितं स्वगार्हस्थ्यं हित्वा पुत्रभूते भगवद्विरहातुरा सती वदनं किंचिदनिर्वाच्यं
शोकव्याकुलं चकारेति षष्ठेनान्वयः १५ यत्र गार्हस्थ्ये क्षीरफेननिभाः मृदुशुभ्राः शय्याः आस्तरणानि दंतघटिता मंचकाश्च स्वर्णमयाः परिकराः आसनानि पीठादीनि सुखस्पर्शान्यास्तर

तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं प्रत्यक्स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यम् स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं वंदे विष्णुं कपिलं वेदगर्भम् ८ मैत्रेय उवाच ईडि
तो भगवानेवं कपिलाख्यः परः पुमान् वाचाविक्लवयेत्याह मातरं मातृवत्सलः ९ कपिल उवाच मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्येनोदितेन मे आ
स्थितेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि १० श्रद्धत्स्वैतन्मतं मह्यं जुष्टं यद्ब्रह्मवादिभिः येन मामभयं यायामृत्युमृच्छंत्यतद्विदः ११ मैत्रेय उवाच
इति प्रदर्श्य भगवान् सतीं तामात्मनो गतिम् स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोऽनुमतो ययौ १२ सा चापि तनयोक्तेन योगादेशेन योगयुक् तस्मिन्नाश्रम
आपीडे सरस्वत्याः समाहिता १३ अभीक्ष्णावगाहकपिशान् जटिलान् कुटिलालकान् आत्मानं चोग्रतपसा बिभ्रती चीरिणं कृशम् १४ प्रजापतेः क
र्दमस्य तपोयोगविजृंभितम् स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यं प्रार्थ्यं वैमानिकैरपि १५ पयःफेननिभाः शय्या दांता रुक्मपरिच्छदाः आसनानि च हैमानि सुस्प
र्शास्तरणानि च १६ स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च रत्नप्रदीपा आभांति ललनारत्नसंयुताः १७ गृहोद्यानं कुसुमितै रम्यं बह्वमरद्रुमैः
कूजद्विहंगमिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतम् १८ यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः वाप्यामुत्पलगंधिन्यां कर्दमेनोपलालितम् १९ हित्वा तदीप्सि
ततममप्याखंडलयोषिताम् किंचिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषणातुरा २० वनं प्रव्राजिते पत्यावपत्यविरहातुरा ज्ञाततत्त्वाप्यभून्नष्टे वत्से गौरिव व
त्सला २१ तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिम् बभूवाचिरतो वत्स निस्पृहा तादृशे गृहे २२ ध्यायती भगवद्रूपं यदाह ध्यानगोचरम् सुतः प्र
सन्नवदनं समस्तव्यस्तचिंतया २३ भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण बलीयसा युक्तानुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना २४

णानि येषु १६ १७ बहुभिरम
रद्रुमैः रम्यम् १८ यत्रोद्याने प्रविष्टमात्मानं देवहूतिमिति १९ आखंडल इंद्रस्तस्य योषितस्तासामपि ईप्सिततमं प्राप्तुमिष्टतमम् तदपि हित्वा तत्राभिमानं त्यक्त्वा २० सुहृद्वियो
गस्य दुःसहतामाह वनमिति नष्टे वत्से वत्सला गौरिवाभूत् २१ विरहकृतध्यानफलमाह निस्पृहा निर्वासना वत्स विदुर २२ ततः स्वसुतः कपिलो यदाह तद्भगवतो रूपं ध्यायती
तदा आत्मानं चाविभ्रती सुखं सर्वगतं ध्यायती ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्बभूवेति पूर्वस्यैवानुषंगः केन ध्यायती विशुद्धेनात्मना मनसा २३ विशुद्धौ कारणान्याह भक्तिप्रवाहरूपेण
योगेन वैराग्येण च युक्तानुष्ठानेन जातं यज्ज्ञानं तेन च युक्तानुष्ठानं च गीतासूक्तं युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहेति ब्रह्महेतुना ब्रह्म
त्वापादकेन २४

विश्वतोमुखत्वेहेतुः स्वानुभूत्यास्वरूपप्रकाशेनतिरोभूतं मायागुणैर्विशेषणंपरिच्छेदोयस्य २५ कथंभूतेब्रह्मणि आत्मनांजीवानांसंश्रयेभगवति तस्याजीवन्मुक्तिमाहसार्द्धैस्त्रिभिः त
दानींनिवृत्तानीचापत्तिर्जीवभावोयस्यास्तस्याः भावस्तत्त्वंतस्मात् विगतक्लेशाप्राप्तानिर्वृतिश्चसती आत्मानंदेहंनसस्मारेत्युत्तरेणान्वयः २६ ननुतथापिगुणानांविद्यमानत्वात्क
थमस्मरणं तत्राह नित्यारूढोलब्धप्रतिष्ठःसमाधिर्यस्यास्तस्याभावस्तत्त्वंतस्मात् परावृत्तः शांतोगुणनिमित्तोभ्रमोयस्याःसा २७ परतः पराभिरेवकर्दमसृष्टविद्याधरीभिः पोषः
पोषणंयस्य आधिर्मनोग्लानिस्तदसंभवाद् कृशः मलैरवच्छन्नोबभौ २८ देवगुप्तमारब्धकर्मयापालितं २९ निर्वाणंनित्यमुक्तम् ३० हेवीरविदुर उपेयुषीप्राप्ता ३१ हेसौम्यतस्यास्त

विशुद्धेनतदात्मानमात्मनाविश्वतोमुखम् स्वानुभूत्यातिरोभूतमायागुणविशेषणम् २५ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये निवृत्तजी
वापत्तित्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः २६ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा नसस्मारतदात्मानंस्वप्नेदृष्टमिवोत्थितः २७ तद्देहःपरतःपो
षोऽप्यकृशश्चाध्यसंभवात् बभौमलैरवच्छन्नःसधूमइवपावकः २८ स्वांगंतपोयोगमयंमुक्तकेशंगतांबरम् दैवगुप्तंनबुबुधेवासुदेवप्रवि
ष्टधीः २९ एवंसाकपिलोक्तेनमार्गेणाचिरतःपरम् आत्मानंब्रह्मनिर्वाणंभगवंतमवाप ह ३० तद्वीरासीत्पुण्यतमंक्षेत्रंत्रैलोक्यविश्रुतम्
नाम्नासिद्धपदंयत्रसासंसिद्धिमुपेयुषी ३१ तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यंमर्त्यमभूत्सरित् स्रोतसांप्रवरासौम्यसिद्धिदासिद्धसेविता ३२ कपि
लोऽपिमहायोगीभगवान्पितुराश्रमात् मातरंसमनुज्ञाप्यप्रागुदीचींदिशंययौ ३३ सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः स्तूयमानः
समुद्रेणदत्तार्हणनिकेतनः ३४ आस्तेयोगंसमास्थायसांख्याचार्यैरभिष्टुतः त्रयाणामपिलोकानामुपशांत्यैसमाहितः ३५ एतन्निग
दितंतातयत्पृष्टोऽहंतवानघ कपिलस्यचसंवादोदेवहूत्याश्चपावनः ३६ यइदमनुशृणोतियोऽभिधत्तेकपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम्
भगवतिकृतधीःसुपर्णकेतावुपलभतेभगवत्पदारविंदम् ३७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेत्रय
स्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३३ श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभंभवतु

मर्त्यंशरीरंसरिदभूत् कथंभूतंयोगेनविधूताविलीनामार्त्यादोहिकाधातुमलायस्य ३२ कपिलोऽपियथावित्युक्तम् तदेवप्रपंचयति कपिलोपीतित्रिभिः समनुज्ञाप्य
अनुज्ञांसंप्रार्थ्य ३३ दत्तमर्हणमर्घ्यंनिकेतनंचयस्मै ३४ उपशांत्यर्थंसमाहितआस्ते ३५ प्रकरणार्थमुपसंहरति एतदितितवत्वया ३६ एतच्छ्रवणकीर्तनफलमाह
यइति सुपर्णकेतौगरुडध्वजेउपलभतेप्राप्नोति ३७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३

इतिश्रीमद्भागवततृतीयस्कंधःसमाप्तः

अथश्रीमद्भागवतेचतुर्थस्कंधःप्रारभ्यते॥श्रीराम॥

श्रीगणेशायनमः नमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचंद्राय अथैकत्रिंशताऽध्यायैर्विसर्गस्तुर्यईर्यते विसर्गस्त्वीश्वराधीनैर्ब्रम्हमन्वादिभिः कृतः १ तत्रतुप्रथमेऽध्यायेमनुकन्याऽन्वयाः पृथक् वर्ण्यतेयत्रयज्ञादिमूर्तिभिः प्रभवोहरेः २ मनुकन्याऽन्वयंविस्तरेणवक्तुमाह मनोस्त्विति चकारात्द्वौपुत्रौच १ तुशब्दादन्यतोऽपिपुत्रलाभः सूचितस्तद्दर्शयितुमाह पुत्रिकाधर्ममाश्रित्येति अभ्रातृकांप्रदास्यामितुभ्यंकन्यामलंकृताम् अस्यांयोजायतेपुत्रः समेपुत्रोभवेदितिभाषाबंधेनकन्यादानंपुत्रिकाधर्मः सचाभ्रातृकायांकन्यायांपुत्रार्थिनएवप्रसिद्धस्तथापिपुत्रबाहुल्यकामस्तयाकृतवानित्याह भ्रातृमतीमपीति २ मिथुनंपुरुषंस्त्रियंच समाधिना- ईश्वरध्यानेन ३ भूतेर्लक्ष्म्या अंशभूता अतस्तयोर्विवाहोनविरुद्धइतिभावः ४ ॥ ५ यजुषांयज्ञानांमंत्राणांवापतिर्विष्णुः ६ द्विषट् द्वादश ७ प्रसंगात्स्वायंभुवमन्वंतरगतंषट्कमाह तुषिताइतिद्वाभ्याम् मन्वंतरंमनुर्देवामनुपुत्राः सुरेश्वरः ऋषयोंऽशावतारश्चहरेः षड्विधमुच्यतइतिवक्ष्यति तत्रस्वायंभुवोमनुः तुषितादेवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः यज्ञोहरेरवतारः सएवसुरगणेश्वरइंद्रः ८ प्रियव्रतोत्तानपादौमनुपुत्रौ पृथ्वीपालकौ तदेवंयज्ञस्यद्वैरूप्येणषड्विधत्वं तयोः पुत्रपौत्रनप्तृणांवंशैरनुवृत्तंव्याप्तंपालितंतत्मन्वंतरम् ९ श्रुतप्रायं बाहुल्येनश्रुतम् तत्कन्यावंशानामश्रुतत्वात्तायग्रहणम् १० ११ प्रसूतिप्रसवं पुत्रपौत्रादिभिर्विस्तारम् १२ ययोर्वंशेनापूरितम् १३ कश्यपस्यवंशंषष्ठेवक्ष्यति द्वितीयस्यवंशमाह पूर्णिमेति देवकुल्यांनामकन्यांच हरेःपादक्षालनाज्जन्मांतरे यादिवःसरिद्गंगाऽभूत् १४ आत्मेशाब्रम्हसंभवान् विष्णुरुद्रब्रम्हणामंशैः संभवान् १५ किंचिकिंस्वित् किंकर्तुमिच्छवइतिवा १६ ऋक्षंनामकुलाद्रिं तपसिस्थितःसन् १७ तस्मिन्कुलाद्रौ प्रसूनानांस्तवकायेषुपलाशाशोकेषुतेषांकानने निर्विंध्यानामनदी तस्याःस्रवद्भिर्वार्भिरुद्घुष्टेनादिते १८

श्रीगणेशायनमः मैत्रेयउवाच मनोस्तुशतरूपायांतिस्रःकन्याश्चजज्ञिरे आकूतिर्देवहूतिश्चप्रसूतिरितिविश्रुताः १ आकूतिंरुचयेप्रादादपिभ्रातृमतींनृपः पुत्रिकाधर्ममाश्रित्यशतरूपानुमोदितः २ प्रजापतिःसभगवान्रुचिस्तस्यामजीजनत् मिथुनंब्रह्मवर्चस्वीपरमेणसमाधिना ३ यस्तयोःपुरुषःसाक्षाद्विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् यास्त्रीसादक्षिणाभूतेरंशभूताऽनपायिनी ४ आनिन्येस्वगृहंपुत्र्याःपुत्रंविततरोचिषम् स्वायंभुवोमुदायुक्तोरुचिर्जग्राहदक्षिणाम् ५ तांकामयानांभगवानुवाहयजुषांपतिः तुष्टायांतोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान् ६ तोषःप्रतोषःसंतोषोभद्रःशांतिरिडस्पतिः इध्मःकविर्विभुःस्वह्नःसुदेवोरोचनोद्विषट् ७ तुषितानामतेदेवाआसन्स्वायंभुवांतरे मरीचिमिश्राऋषयोयज्ञःसुरगणेश्वरः ८ प्रियव्रतोत्तानपादौमनुपुत्रौमहौजसौ तत्पुत्रपौत्रनप्तृणामनुवृत्तंतदंतरम् ९ देवहूतिमदात्तातकर्दमायात्मजांमनुः तत्संबंधिश्रुतप्रायंभवतागदतोमम १० दक्षायब्रम्हपुत्रायप्रसूतिंभगवान्मनुः प्रायच्छत्यत्कृतःसर्गस्त्रिलोक्यांविततोमहान् ११ याःकर्दमसुताःप्रोक्तानवब्रम्हर्षिपत्नयः तासांप्रसूतिप्रसवंप्रोच्यमानंनिबोधमे १२ पत्नीमरीचेस्तुकलासुषुवेकर्दमात्मजा कश्यपंपूर्णिमानंचययोरापूरितंजगत् १३ पूर्णिमासूतविरजंविश्वगंचपरंतप देवकुल्यांहरेःपादशौचाद्याऽभूत्सरिद्दिवः १४ अत्रेःपत्न्यनुसूयात्रीन्जज्ञेसुयशसःसुतान् दत्तंदुर्वाससंसोममात्मेशब्रम्हसंभवान् १५ विदुरउवाच अत्रेर्गृहेसुरश्रेष्ठाःस्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः किंचिच्चिकीर्षवोजाताएतदाख्याहिमेगुरो १६ मैत्रेयउवाच ब्रम्हणानोदितःसृष्टावत्रिर्ब्रम्हविदांवरः सहपत्न्याययावृक्षंकुलाद्रिंतपसिस्थितः १७ तस्मिन्प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने वार्भिःस्रवद्भिरुद्घुष्टेनिर्विंध्यायाःसमंततः १८ ॥ ॥

१९ २० प्राणायाम एव एधः संदीपको यस्य तेन मुनेर्मूर्ध्नो निर्गतेनाग्निना तप्यमानं समीक्ष्य तदाश्रमपदं ययुरिति उत्तरेणान्वयः २१ अप्सरःप्रमुखैर्वर्ण्यमानं विस्तार्यमाणं यशो येषां ते २२ तेषां प्रादुर्भावः प्राकट्यं तस्य संयोगः सन्निधिः तेन विद्योतितं मनो यस्य उत्तिष्ठन् उत्कर्षेण तिष्ठन् २३ अर्हणं पुष्पादिकं अंजलौ यस्य उपतस्थे पूजयामास दृषाद्या रूढान् स्वैः स्वैश्चिन्हैः त्रिशूलकमंडलुचक्रादिभिः २४ कृपया ऽवलोको यस्मिन् हसच्च तद्वदनं च तेन उपलंभितान् प्रसन्नत्वेन ज्ञापितान् तेषां रोचिषा दीप्त्या २५ श्लक्ष्णया मधुरया सूक्तया गंभीरार्थया २६ अनुयुगं कल्पे कल्पे विभज्य गृहीतो देहो येस्ते प्रसिद्धब्रह्मविष्णुगिरीशा यूयं वः युष्मान्प्रणतो ऽस्मि तेभ्यः सकाशादेक एव मे मया उपहूतः शरणं तं प्रपद्ये इत्येकस्यैव निर्दिष्टत्वात् सच युष्मासु क इति युष्माभिरेव कथ्यतामित्यर्थः २७ अस्य प्रपंचः एक इति विविधैः प्रधानैरुपचारैः विबुधप्रधान इति वा पाठः प्रजननाय पुत्रोत्पत्त्यै चित्ती-

प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वंद्वो ऽनिलभोजनः १९ शरणं तं प्रपद्ये ऽहं य एव जगदीश्वरः प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छ त्विति चिंतयन् २० तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधसाग्निना निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः २१ अप्सरोमुनिगंधर्वसिद्धविद्याधरोरगैः ॥ वितायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः २२ तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः उत्तिष्ठन्नेकपादेन ददर्श विबुधर्षभान् २३ प्रणम्य दंडवद्भूमावुपतस्थे ऽर्हणांजलिः वृषहंससुपर्णस्थान् स्वैः स्वैश्चिन्हैश्च चिन्हितान् २४ कृपा ऽवलोकेन हसद्वदनेनोपलंभितान् तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य पुनरक्षिणी २५ चेतस्तत्प्रवणं युंजन्नस्तावीत्संहतांजलिः श्लक्ष्णया सूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयसः २६ अत्रिरुवाच विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैरनुयुगं विगृहीतदेहाः ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतो ऽस्म्यहं वस्तेभ्यः क एव भवतां म इहोपहूतः २७ एको मये ह भगवान्विविधप्रधानैश्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयम् अत्रागतास्तनुभृतां मनसो ऽपि दूराद्ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे २८॥ ॥ मैत्रेय उवाच इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः प्रत्याहुः श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य तमृषिं प्रभो २९ देवा ऊचुः यथा कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा सत्संकल्पस्य ते ब्रह्मन् यद्वै ध्यायति ते वयम् ३० अथास्मदंशभूतास्ते आत्मजा लोकविश्रुताः भवितारो ऽग भद्रं ते विस्रप्स्यंति च ते यशः ३१ एवं कामवरं दत्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः सभाजितास्तयोः सम्यग्दंपत्योर्मिषतोस्ततः ३२ सोमो ऽभूद्ब्रह्मणो ऽंशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित् दुर्वासाः शंकरस्यांशो निबोधांगिरसः प्रजाः ३३ श्रद्धा त्वंगिरसः पत्नी चतस्रो ऽसूत कन्यकाः सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ३४ तत्पुत्रावपरावास्तां ख्यातौ स्वारोचिषे ऽन्तरे उतथ्यो भगवान् साक्षाद्ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः ३५ पुलस्त्यो ऽजनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि सो ऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ३६

कृतः चित्तैनैक्यं नीतः मनसो ऽपि दूरात् अगोचराः संतः कथं नु त्रयो ऽप्यत्रागताः २८ २९ ते त्वया यथा कृतः संकल्पस्तेन तथैव भाव्यं नान्यथा यतः सत्संकल्पस्य ते संकल्पः न हि कथमेकस्मिन् ध्यायमाने त्रयः प्रतीतास्तत्राहुः यदेकं जगदीश्वराख्यं तत्त्वं भवान् ध्यायति त एते वयं त्रयो ऽपि तदेवैकं तत्त्वं नास्माकं भेदोस्तीत्यर्थः ३० विस्रप्स्यंति विस्तारयिष्यंति अंतर्भूतणिजर्थस्य सृप्लृ गतावित्यस्य रूपम् ३१ ताभ्यां सम्यक् सभाजिताः पूजिताः संतः ततः स्थानात् प्रतिजग्मुः ३२ अंगिरसः ब्रह्मणस्तृतीयपुत्रस्य निबोध बुध्यस्व ३३ ताः कन्या निर्दिशति सिनीवालीति शशिनि दृष्टे सिनीवाली स्यात् नष्टे कुहूरमावास्या अनुमतिस्तु ने राका संपूर्णे पूर्णमासी च ३४ ३५ पुलस्त्यः हविर्भुवि पत्न्यामित्यन्वयः सो ऽगस्त्यः दह्राग्निर्जाठराग्निः विश्रवाश्च पुलस्त्यस्य सुत इति शेषः ३६॥

तस्यविश्रवसः इडविडायांजातः कुबेरः अन्यस्यांभार्यायांकेशिन्यांरावणादयस्त्रयः स्रुताः ३७॥ ३८ ज्वलतः प्रकाशमानान् ३९ चित्रकेतुप्रमुखाः जज्ञिरे तेचसप्तर्षयोजाताः ४० तानेवाह चित्रकेतुरिति वसुभृद्यानोनामैकः शत्यादयोऽपरेऽन्यस्याःपुत्राः ४१॥४२ ख्यात्यां पत्न्यां पुत्रान् पुत्रौपुत्रींच तानेवाह धातारमिति ४३ तयोर्धातृविधात्रोः ४४ कविश्चभार्गवः भृगोःपुत्रःतस्यकवेःसुतः उशना: ४५॥४६ अजात्मजः ब्रह्मपुत्रः नतुप्राचेतसः ४७ युक्तेभ्यः संयतेभ्यः मिलितेभ्योवा ४८॥४९॥५०॥ ५१ सर्वेषांगुणानामुत्पत्तिर्यस्यांसा ५२॥ ५३॥ उपतस्थुः भेजुः ५४ निजयामायययास्मिन्नात्मनिखेगगनेरूपभेदंगंधर्वनगरमिवेदंविश्वंविरचितम् तस्यात्मनःप्रतिचक्षणायप्र

तस्ययक्षपतिर्देवःकुबेरस्त्विडविडास्रुतः रावणःकुंभकर्णश्चतथाऽन्यस्यांविभीषणः ३७ पुलहस्यगतिर्भार्यात्रीनसूतसतीस्रुतान् कर्मश्रेष्ठं वरीयांसंसहिष्णुंचमहामते ३८ क्रतोरपिक्रियाभार्यावालखिल्यानसूयत ऋषीन्षष्टिसहस्राणिज्वलतोब्रह्मतेजसा ३९ ऊर्जायांजज्ञिरेपुत्रा वसिष्ठस्यपरंतप चित्रकेतुप्रधानास्तेसप्तब्रह्मर्षयोऽमलाः ४० चित्रकेतुःस्रुरोचिश्चविरजामित्रएवच उल्बणोवसुभृद्यानोद्युमान्शक्त्यादयोऽपरे ४१ चित्तिस्त्वथर्वणःपत्नीलेभेपुत्रंधृतव्रतम् दध्यंचमश्वशिरसंभृगोर्वंशंनिबोधमे ४२ भृगुःख्यात्यांमहाभागःपत्न्यांपुत्रानजीजनत् धातारं चविधातारंश्रियंचभगवत्पराम् ४३ आयतिंनियतिंचैवस्रुतेमेरुस्तयोरदात् ताभ्यांतयोरभवतांमृकंडःप्राणएवच ४४ मार्कंडेयोमृकंडस्यप्राणाद्वेद शिरामुनिः कविश्चभार्गवोयस्यभगवानुशनास्रुतः ४५ तएतेमुनयःक्षत्तर्लोकान्सर्गैरभावयन् एषकर्दमदौहित्रसंतानःकथितस्तव शृण्वतःश्र द्दधानस्यसद्यःपापहरःपरः ४६ प्रसूतिंमानवींदक्षउपयेमेह्यजात्मजः तस्यांससर्जदुहितॄःषोडशामललोचनाः ४७ त्रयोदशादाद्धर्मायतथैकामग्न येविभुः पितृभ्यएकांयुक्तेभ्योभवायैकांभवच्छिदे ४८ श्रद्धामैत्रीदयाशांतिस्तुष्टिःपुष्टिःक्रियोन्नतिः बुद्धिर्मेधातितिक्षाह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्यपत्नयः ४९ श्रद्धाऽसूतशुभंमैत्रीप्रसादमभयंदया शांतिःस्रुखंमुदंतुष्टिःस्मयंपुष्टिरसूयत ५० योगंक्रियोन्नतिर्दर्पमर्थंबुद्धिरसूयत मेधास्मृतिंतितिक्षातुक्षेमंह्रीःप्रश्रयंस्रुतम् ५१ मूर्तिःसर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी ययोर्जन्मन्यदोविश्वमभ्यनंदत्स्रुनिर्वृतम् ५२ मनांसिककुभो वाताःप्रसेदुःसरितोऽद्रयः दिव्यवाद्यंततूर्याणिपेतुःकुसुमवृष्टयः ५३ मुनयस्तुष्टुवुस्तुष्टाजगुर्गंधर्वकिन्नराः नृत्यंतिस्मस्त्रियोदे- व्यआसीत्परममंगलम् देवाब्रह्मादयःसर्वेउपतस्थुरभिष्टवैः ५४ देवाऊचुः योमाययाविरचितंनिजयात्मनीदंखेरूप- भेदमिवतत्प्रतिचक्षणाय एतेनधर्मसदनेऋषिमूर्तिनाऽद्यप्रादुश्चकारपुरुषायनमःपरस्मै ५५ सोऽयंस्थितिव्यतिकरोपशमायसृष्टा न्सत्त्वेननःस्रुरगणाननुमेयतत्त्वः दृश्याददभ्रकरुणेनविलोकनेनयच्छ्रीनिकेतममलंक्षिपतारविंदम् ५६ एवंस्रुरगणैस्तातभ गवंतावभिष्टुतौ लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौगंधमादनम् ५७

काशनाय आत्मानंयोऽद्यप्रादुश्चकारप्रकटितवान् तस्मैपुरुषायनमः केनरूपेणप्रादुश्चकार ऋषेर्मूर्तिराकारोयस्मिन् तेनरूपेण ५५ सोऽयंनोऽस्मान् स्रुरगणान् अनल्पकरुणायुक्तेनविलोकनेन विशिष्टनेत्रेणाद्दृश्यात् पश्यतु कथंभूते न यच्छ्रीनिकेतममलमरविंदंतत्क्षिपतातिरस्कुर्वता कथंभूतः अनुमेयं शास्त्रतोविचार्यंन त्वस्माकमपरोक्षंतत्त्वंयस्य कथंभूतानस्मान् स्थितेर्जगन्मर्यादाया व्यति करोऽन्यथात्वं तस्योपशमायसत्त्वेनगुणेनसृष्टान् ५६ लब्धोऽवलोकोयैःस्रुरगणैस्तैरभिष्टुतौ अर्चितौसंतोययतुः ५७॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

भुवोभारस्यव्ययापनोदाय चकार एकवाक्यत्वार्थः तौचसांप्रतमिहागतावित्यर्थः तदुक्तंतंत्रे अर्जुनेतुनरावेशःकृष्णोनारायणःस्वयमिति यदूद्वहः श्रीकृष्णः कुरूद्वहोऽर्जुनः उभावपिकृष्णौनामानौ ५८ अग्न्याभिमानिनोदेवान् स्वाहानामतस्यभार्या हुतभोजनमितित्रयाणांविशेषणम् ५९ पितरस्त्रयः पितामहएकः तैः साकंसह ६० वैतानिकेवैदिकेकर्मणियज्ञेयेषांनामभिरग्निदेवताकाइष्टयोनिरूप्यंतेक्रियंतेतएतेऽग्नयोनलौकिकाः अतोबहूनांनवैयर्थ्यमितिभावः ६१ सौम्याः सोमपाः येषामग्नौकरणमस्ति तेसाग्नयः तद्रहितास्त्वनग्नयः ६२ तयोरुक्तसंततिर्नाभवत् जीवन्मुक्तत्वादित्याह उभेतइति ६३ गुणशीलतः आत्मनः सदृशं देवमनुव्रताऽपिसतीपुत्रंनलेभे ६४ तत्रहेतुः स्वेपितर्यसदृशे अप्रतिरूपे असदृशे प्रतिकूलेसतीत्यर्थः आत्मना स्वयमेवात्मानंदेहमजहात्त्यक्तवती योगसंयुतायोगमाश्रितेति ६५ इतिचतुर्थेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ ॥

ताविमौवैभगवतोहरेरंशाविहागतौ भारव्ययायचभुवः कृष्णौयदुकुरूद्वहौ ५८ स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजीजनत् पावकंपवमानंच शुचिंचहुतभोजनम् ५९ तेभ्योऽग्नयः समभवंश्चत्वारिंशच्चपंचच तएवैकोनपंचाशत्साकंपितृपितामहैः ६० वैतानिकेकर्मणियन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः आग्नेय्यइष्टयोयज्ञेनिरूप्यंतेऽग्नयस्तुते ६१ अग्निष्वात्ताबर्हिषदः सौम्याः पितरआज्यपाः साग्नयोऽनग्नयस्तेषांपत्नीदाक्षायणीस्वधा ६२ तेभ्योदधारकन्येद्वेवयुनांधारिणींस्वधा उभेतेब्रह्मवादिन्यौज्ञानविज्ञानपारगे ६३ भवस्यपत्नीतुसतीभवंदेवमनुव्रता आत्मनः सदृशंपुत्रंनलेभेगुणशीलतः ६४ पितर्यप्रतिरूपेस्वेभवायानागसेरुषा अप्रौढैवात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ६५ इतिश्री० चतुर्थस्कंधेविदुरमैत्रेयसंवादेप्रथमोऽध्यायः १ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ विदुरउवाच भवेशीलवतांश्रेष्ठेदक्षोदुहितृवत्सलः विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजांसतीम् १ कस्तंचराचरगुरुंनिर्वैरंशांतविग्रहम् आत्मारामंकथंद्वेष्टिजगतोदैवतंमहत् २ एतदाख्याहिमेब्रह्मन्जामातुः श्वशुरस्यच विद्वेषस्तुयतः प्राणांस्तत्यजेदुस्त्यजान्सती ३ मैत्रेयउवाच पुराविश्वसृजांसत्रेसमेताः परमर्षयः तथाऽमरगणाः सर्वेसानुगामुनयोऽग्नयः ४ तत्रप्रविष्टमृषयोदृष्ट्वार्कमिवरोचिषा भ्राजमानंवितिमिरंकुर्वंतंतन्महत्सदः ५ उदतिष्ठन्सदस्यास्तेस्वधिष्ण्येभ्यः सहाग्नयः ऋतेविरिंचंशर्वंचतद्भासाक्षिप्तचेतसः ६ सदसस्पतिभिर्दक्षोभगवान्साधुसत्कृतः अजंलोकगुरुंनत्वानिषसादतदाज्ञया ७ प्राङ्निषण्णंमृडंदृष्ट्वानामृष्यत्तदनादृतः उवाचवामंचक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्यदहन्निव ८ श्रूयतांब्रह्मर्षयोमेसहदेवाः सहाग्नयः साधूनांब्रुवतोवृत्तंनाज्ञानान्नचमत्सरात् ९ अयंतुलोकपालानांयशोघ्नोनिरपत्रपः सद्भिराचरितः पंथायेनस्तब्धेनदूषितः १०

द्वितीयेप्रथमाध्यायोपक्षिप्तभवदक्षयोः विद्वेषोवर्ण्यतेहेतुर्विश्वसृग्यज्ञसंभवः १ सतींसतीनाम्नीम् १ नचासौकस्यचिद्द्वेषार्हइत्याह कइति चराचरगुरुं जगतांदैवतंचेतकोद्वेष्टिकथंचनिर्वैरंद्वेष्टिनिर्वैरत्वेहेतुः भावेक्तः शांतेशरीरे विग्रहोयस्यकुतः आत्मन्येवारामोरतिर्यस्यतम् यद्वाकः प्रजापतिर्दक्षः कथंद्वेष्टि एवंभूतेतस्मिन्द्वेषोऽयुक्तोऽशक्यश्चेत्यर्थः २ यतोहेतोर्विद्वेषः यतोविद्वेषात्प्राणांस्तत्याज एतदाख्याहि ३ तदेवाख्यातुमितिहासंप्रस्तौति पुरेति समेताआसन् ४ प्रविष्टंदक्षमितिशेषः महत्सदः महतींसभाम् ५ स्वधिष्ण्येभ्यः स्वीयासनेभ्यः ६ ७ प्राक्स्वोपवेशनात्पूर्वमेवनिषण्णमुपविष्टंमृडंशिवं तदनादृतः तेनाभ्युत्थानादिभिरकृतादरः नामृष्यत् नासहत वामंवक्रंयथाभवतितथाऽभिवीक्ष्य ८ मेवचनंश्रूयतां अज्ञानान्मत्सराच्चनब्रुवतः ९ स्तब्धेनउचितक्रियाशून्येन ध्वस्तेनेतिपाठेभ्रष्टेन १० ॥ ॥

तदेवाह एषइति यद्यस्माद्विप्राग्निसमक्षंसावित्रीतुल्यायामेदुहितुःपाणिमग्रहीत् ११मृगशावस्यहरिणबालस्याक्षिणीवाक्षिणी यस्याःप्रत्युत्थानाभिवादार्हमपिउचितंसन्मानं वाचाऽपिनाकरोत् १२ अनर्हायकन्यादत्तेत्यनुतप्यमानआह लुप्तक्रियायेतिसार्धैश्चतुर्भिः उशतींवेदलक्षणांगिरम् १३ प्रेतावासेषुश्मशानेषु व्युप्ताविकीर्णाःकेशाः यस्य १४ चिताभस्मनाकृतंस्नानंयेन प्रेतानांस्रजोमाल्यानियस्यसप्रेतस्रक् नृणामस्थीनिभूषणानियस्य शिवइत्यपदेशोनाममात्रंयस्यतमोमात्रात्मकःकेवलतमो- रूपआत्मास्वभावोयेषाम् १५ उन्मादाभूतविशेषास्तेषांनाथायदुर्हृदेदुष्टचित्ताय बतेतिखेदे वास्तवस्त्वयमर्थः लुप्ताःक्रियाःयस्मिन् परब्रम्हरूपत्वात् अतएवनास्तिशु चिर्यस्मात् अमानिने अभिन्नसेतवइतिच्छेदः तस्यपरमेश्वरस्यमदीयामानुषीकन्याकथंयोग्यास्यादितिलज्जादिनादातुमनिच्छन्नपितत्संबंधलोभेनदत्तवान् शूद्रा येति अनर्हत्वमात्रेदृष्टांतःनहीनत्वे पूर्वापरस्ववचनविरोधापत्तेःएतदुक्तंभवति यथाकश्चिच्छूद्रायवेदमर्थलोभेनददाति प्रेतावासेष्वित्यादिसर्वंविडंबनमात्रमिति स्वय मेवाह उन्मत्तवदिति अन्यथाउन्मत्तइत्येवावक्ष्यत् अशिवःनास्तिशिवोयस्मात् अमत्तोऽमत्तजनप्रियइतिच्छेदः पतिःप्रमथभूतानामितिभक्तवात्सल्यमाह तामसानपिदोष-

एषमेशिष्यतांप्राप्तोयन्मेदुहितुरग्रहीत् पाणिंविप्राग्निमुखतःसावित्र्याइवसाधुवत् ११ गृहीत्वामृगशावाक्ष्याःपाणिंमर्कटलोचनः प्रत्युत्थाना भिवादार्हेवाचाऽप्यकृतनोचितम् १२ लुप्तक्रियायाशुचयेमानिनेभिन्नसेतवे अनिच्छन्नप्यदांबालांशूद्रायेवोशतींगिरम् १३ प्रेतावासेषुघोरे षुप्रेतैर्भूतगणैर्वृतः अटत्युन्मत्तवन्नग्नोव्युप्तकेशोहसन्रुदन् १४ चिताभस्मकृतस्नानःप्रेतस्रङ्न्रस्थिभूषणः शिवापदेशोह्यशिवोमत्तोम त्तजनप्रियः पतिःप्रथमभूतानांतमोमात्रात्मकात्मनाम् १५ तस्माउन्मादनाथायनष्टशौचायदुर्हृदे दत्ताबतमयासाध्वीचोदितेपरमेष्ठिना १६ मैत्रेयउवाच विनिंद्यैवंसगिरिशमप्रतीपमवस्थितम् दक्षोऽथापउपस्पृश्यक्रुद्धःशप्तुंप्रचक्रमे १७ अयंतुदेवयजनइंद्रोपेंद्रादिभिर्भवः सहभागंनलभतांदेवैर्देवगणाधमः १८ निषिध्यमानःससदस्यमुख्यैर्दक्षोगिरित्राययविसृज्यशापम् तस्माद्विनिष्क्रम्यविवृद्धमन्युर्जगामकौर व्यनिजंनिकेतनम् १९ विज्ञायशापंगिरिशानुगाग्रणीर्नंदीश्वरोरोषकषायदूषितः दक्षायशापंविससर्जदारुणंयेचान्वमोदंस्तदवाच्यतांद्वि जाः २० यएतन्मर्त्यमुद्दिश्यभगवत्यप्रतिद्रुहि द्रुह्यत्यज्ञःपृथग्दृष्टिस्तत्त्वतोविमुखोभवेत् २१ गृहेषुकूटधर्मेषुसक्तोग्राम्यसुखेच्छया कर्म तंत्रंवितनुतेवेदवादविपन्नधीः २२ बुद्ध्यापराभिध्यायिन्याविस्मृतात्मगतिःपशुः स्त्रीकामःसोऽस्त्वतितरांदक्षोबस्तमुखोऽचिरात् २३

मपनीयपातीति नष्टानामपिशौचंशुद्धिर्यस्मात् दुष्टेष्वप्येतेमयाऽनुकंप्याइतिहृन्मनो यस्यसदुर्हृत् तस्मै बतेतिहर्षे ब्रम्हणोवाक्याल्लज्जाभयादिकंपरित्यज्यदत्तेत्यर्थः १६ अप्रतीपमप्रतिकूलंयथाभवतिएवमवस्थितमपिविनिंद्य १७ देवानांयजनसमयेदेवैःसह- भागंनलभतां किंतुतेभ्यःपूर्वमेवलभताम् अग्रभोजित्वात् यद्वा तेषुभुक्तवत्सुलभतांसर्वपोषकत्वात् तत्रहेतुःदेवगणोऽधमोयस्मात्सःदेवगणाधीशइत्यर्थः १८ सदक्ष स्तस्मात्स्थानाद्विनिष्क्रम्यजगामहेकौरव्य १९ गिरिशस्यानुगानामग्रणीर्मुख्यःरोषएवकषायस्तेनदूषितःआरक्तनेत्रइत्यर्थः तस्यगिरिशस्यावाच्यतांवचनानर्हतां निंद्यता- मित्यर्थःतेभ्योऽपिशापंविससर्ज २० दक्षंशपतिसार्धैस्त्रिभिःएतन्मर्त्यंदक्षशरीरमुद्दिश्यश्रेष्ठंमत्वाअप्रतिद्रुहिअनिद्रोहमकुर्वति पृथग्दृष्टिःभेददर्शीतत्त्वतःपरमार्थान् २१ अत्र त्वमेवाह गृहेष्विति कर्मतंत्रंकर्मपरिकरम् वेदेयेवादाअर्थवादाःअक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्यादयस्तैर्विपन्नाविनष्टाधीर्यस्य २२ परोदेहादिःतमेवात्मत्वेनाभि तोध्यातुंशीलंयस्यास्तयाबुद्ध्याविस्मृताआत्मनोगतिस्तत्त्वंयेन अतःपशुतुल्यःअतितरांस्त्रीकामोऽस्त्वितिद्वितीयःशापःबस्तस्यमुखमेवमुखंयस्येतितृतीयःशापः २३

अयंचशापोऽस्यानुरूपएवेत्याह विद्याबुद्धिः इयमेवतत्त्वविद्येतिबुद्धिर्यस्य अतोसौजडएव द्विजान्शपतिसंसरंत्वितिसार्द्धद्वाभ्याम् शार्वभवमन्यंतइतितथा तमसुंदक्षंयेन्च अ
नुवर्ततेतेसंसरंतु जन्ममरणाद्यनुभवंत्वितिएकःशापः २४ श्रुतायावेदरूपायाः पुष्पिण्याः पुष्पाणीवार्थवादाः मनःक्षोभकत्वात् अर्थवाद वहुलायाइत्यर्थः मधुगंधतुल्येनप्र
रोचनेनमग्ना मनःक्षोभकेनोन्मथितआत्मामनोयेषांते संमुह्यंतु कर्मस्वासक्ताभवंत्वितिद्वितीयःशापः २५ सर्वभक्षाः भक्ष्याभक्ष्यविचारशून्याः स्वस्येदेहादिपोषणायधृतानिवि
द्यातपोव्रतानियैः वित्तादिष्वेवारामोरतिर्येषांते याचकाः संतोविचरंत्वितिचशापचतुष्टयम् २६ प्रत्यसृजत् प्रत्यदात् शपरूपंब्रह्मदंडम् २७ सच्छास्त्रस्यपरिपंथिनःप्रतिकू
लाः २८ सुरागौडीपैष्टीमाध्वीच आसवस्तालादिसंभवंमद्यम् इहैक्यात् पंढत्वम् तद्यत्रदैवंपूज्यंदेवतावदादरणीयमितिवा २९ ब्रह्मवेदम् कथंभूतम् सेतुंमर्यादारूपम् तदे
वाह पुंसांवर्णाश्रमाचारवतांविधारणंधारकम् ३० सेतुत्वंप्रपंचयतिद्वाभ्याम् एषःवेदलक्षणएवशिवःपंथाः यंपूर्वेऋषयःअनुसंतस्थुःआश्रितवंतःयद्यस्मिन्जनार्दनःप्रमाणं

विद्याबुद्धिरविद्यायांकर्ममय्यामसौजडः संसरंत्विहयेचामुमनुशार्वावमानिनम् २४ गिरःश्रुतायाःपुष्पिण्यामधुगंधेनभूरिणा मथ्नाचोन्मथितात्मा
नःसंमुह्यंतुहरद्विषः २५ सर्वभक्षाद्विजावृत्त्यैधृतविद्यातपोव्रताः वित्तदेहेंद्रियारामायाचकाविचरंत्विह २६ तस्यैवंवददतःशापंश्रुत्वाद्विजकुलाय
वै भृगुःप्रत्यसृजच्छापंब्रह्मदंडंदुरत्ययम् २७ भवव्रतधरायेचयेचतान्समनुव्रताः पाखंडिनस्तेभवंतुसच्छास्त्रपरिपंथिनः २८ नष्टशौचामूढ
धियोजटाभस्मास्थिधारिणः विशंतुशिवदीक्षायांयत्रदैवंसुरासवम् २९ ब्रह्मचब्राह्मणांश्चैवयद्यूयंपरिनिंदथ सेतुंविधारणंपुंसामतःपाखंडमा
श्रिताः ३० एषएवहिलोकानांशिवःपंथाःसनातनः यंपूर्वेचानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणंजनार्दनः ३१ तद्ब्रह्मपरमंशुद्धंसतांवर्त्मसनातनम् विगर्ह्ययात
पाखंडंदैवंवोयत्रभूतराट् ३२ मैत्रेयउवाच तस्यैवंवददतःशापंभृगोःसभगवान्भवः निश्चक्रामततःकिंचिद्विमनाइवसानुगः ३३ तेपिविश्व
सृजःसत्रंसहस्रपरिवत्सरान् संविधायमहेष्वासयत्रेज्यऋषभोहरिः ३४ आप्लुत्यावभृथंयत्रगंगायमुनयान्विता विरजेनात्मनासर्वेस्वंस्वंधाम
ययुस्ततः ३५ इतिश्रीभा० चतुर्थस्कंधेदक्षशापोनामद्वितीयोऽध्यायः २ ॥२॥ ॥२॥ मैत्रेयउवाच सदाविद्विषतोरेवंकालोवै
ध्रियमाणयोः जामातुःश्वशुरस्यापिसुमहानतिचक्रमे १ यदाभिषिक्तोदक्षस्तुब्रह्मणापरमेष्ठिना प्रजापतीनांसर्वेषामाधिपत्येस्मयोऽभवत्
२ इष्ट्वासवाजपेयेनब्रह्मिष्ठानभिभूयच बृहस्पतिसवंनामसमारेभेक्रतूत्तमम् ३ तस्मिन्ब्रह्मर्षयःसर्वेदेवर्षिपितृदेवताः आसन्कृतस्व
स्त्ययनास्तत्पत्न्यश्चसभर्तृकाः ४

मूलम् ३१ भूतराट् भूतानांतामसानांपतिः ३२ अन्योऽन्यशापेनउभयोर्नाशाद्विमनाइति तथाऽपिभगवद्गुणगृ-
हीतानांनाशोनस्यादितिहेतोर्विमनाइवेतिभावः ३३ ऋषभःसर्वश्रेष्ठःहरिर्यत्रइज्यःपूज्यःतत्सत्रंसम्यग्विधाय हेमहेष्वासविदुर ३४ यत्रप्रयागेऽन्वितातत्रावभृथस्नानं-
कृत्वाततःस्थानात्ययुः ३५ इतिचतुर्थेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ ॥२॥ ॥२॥ तृतीयेतुसतीतातयज्ञोत्सवदिदृक्षया गमिष्यंतीमहेशेनवारितानीतिहेतु-
भिः १ ध्रियमाणयोःअवतिष्ठमानयोःधृङ्अवस्थानइत्यस्मात् १ रुद्रविहीनोयज्ञोनास्त्येव तथाऽपिदक्षस्यरुद्रपरित्यागोद्वेषात्गर्वाच्च तत्रद्वेषेहेतुरुक्तः गर्वेहेतुमाह यदाप्रजु
जापतीनामाधिपत्येऽभिषिक्तः तदातस्यस्मयोगर्वोऽभवत् २ गर्वादेवब्रह्मिष्ठान्सेश्वरानभिभूयतिरस्कृत्य वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेनयजेतेतिश्रुतेः वाजपेयेनेष्ट्वासमा
रेभे ३ कृतस्वस्त्ययनाःकृतमंगलाःसभर्तृकाइति दक्षिणादिभिःप्रथममर्हितानामपिपत्न्यर्हणेपुनरर्हणमुक्तम् ४ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्तदा खेचराणां प्रजल्पतां सतां पितृयज्ञमहोत्सवं श्रुत्वा ५ तत्र व्रजतीः उपदेवानां गंधर्वादीनां वरस्त्रियश्च स्वस्य निलयस्याभ्याशे समीपे दृष्ट्वा औत्सुक्यात् पतिमभ्यभाषतेति त्रयाणामन्वयः कथंभूताः स्त्रियो दृष्ट्वा विमानानि यानानि यासां ताः प्रेष्ठैः सहिताः निष्कानि पदकानि कंठेषु यासां शोभमानानि वासांसि यासाम् ६ लोलानि चंचलान्यक्षीणि यासाम् मृष्टानि उज्ज्वलानि कुंडलानि यासां ताः ७ निर्यापितः प्रवर्तितः हे वाम शिव ते यद्यर्थिता इच्छा तर्हि वयं च तत्राभिसराम गच्छामः न चाद्यापि यागो निवृत्तः यतोऽमी विबुधा व्रजंति ८ औत्सुक्यं प्रकटयंत्याह तस्मिन्निति षड्भिः पितृभ्यामुपनीतं दत्तं परिबर्हमलंकारादि द्रव्यं भवता सह अर्हितुं स्वीकर्तुमभिकामये अर्हितमिति पाठे सत्कृतं परिबर्हमिच्छामीति ९ स्वसॄः भगिनीः भर्तृभिः संमिताः सदृशीः क्लिन्नधियं स्नेहार्द्रचित्ताम् चिरमुत्कंठमुत्सुकं मनो यस्याः साहं द्रक्ष्यामि हे मृड उन्नीयमानं प्रवर्त्यमानम् अध्वरे ध्वजमिव दृश्यं श्रेष्ठमध्वरम् यद्वा उत्क्षिप्यमाणं यज्ञकेतुं यूपं वा १० अहो किं तत्राश्चर्यं येन तवैतदौत्सुक्यमिति चेद्दत आह हे अज एतद्विश्वमाश्चर्यरूपं त्वय्येव त्वन्मायया रचितं विभा-

तदुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्रजल्पताम् सती दाक्षायणी देवी पितुर्यज्ञमहोत्सवम् ५ व्रजतीः सर्वतो दिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः विमानयानाः सप्रेष्ठा निष्ककंठीः सुवाससः ६ दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्याशे लोलाक्षीर्मृष्टकुंडलाः पतिं भूतपतिं देवमौत्सुक्यादभ्यभाषत ७ सत्युवाच प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य साम्प्रतं निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल वयं च तत्राभिसराम वाम ते यद्यर्थिताऽमी विबुधा व्रजंति हि ८ तस्मिन् भगिन्यो मम भर्तृभिः स्वकैर्ध्रुवं गमिष्यंति सुहृद्दिदृक्षवः अहं च तस्मिन् भवताऽभिकामये सहोपनीतं परिबर्हमर्हितुम् ९ तत्र स्वसॄर्मे ननु भर्तृसंमिता मातृष्वसॄः क्लिन्नधियं च मातरम् द्रक्ष्ये चिरोत्कंठमना महर्षिभिरुन्नीयमानं च मृडाध्वरध्वजम् १० त्वय्येतदाश्चर्यमजात्ममायया विनिर्मितं भाति गुणत्रयात्मकम् तथाऽप्यहं योषिदतत्त्वविच्च ते दीना दिदृक्षे भव मे भवक्षितिम् ११ पश्य प्रयांतीरभवान्ययोषितोऽप्यलंकृताः कांतसखा वरूथशः यासां व्रजद्भिः शितिकंठ मंडितं नभो विमानैः कलहंसपांडुभिः १२ कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं निशम्य देहः सुरवर्य नेंगते अनाहुता अप्यभियंति सौहृदं भर्तुर्गुरोर्देहकृतश्च केतनम् १३ तन्मे प्रसीदेदममर्त्य वांछितं कर्तुं भवान् कारुणिको बतार्हति त्वयात्मनोऽर्धेऽहमदभ्रचक्षुषा निरूपिता माऽनुगृहाण याचितः १४ ऋषिरुवाच एवं गिरित्रः प्रिययाऽभिभाषितः प्रत्यभ्यधत्त प्रहसन् सुहृत्प्रियः संस्मारितो मर्मभिदः कुवागिषून् यानाह को विश्वसृजां समक्षतः १५ श्रीभगवानुवाच त्वयोदितं शोभनमेव शोभने अनाहुता अप्यभियंति बंधुषु ते यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो बलीयसाऽनात्म्यमदेन मन्युना १६

ति अतो यद्यपि तव नाश्चर्यबुद्धिस्तथाऽप्यहं योषित् तुच्छकस्वभावा तव तत्त्वं न जानामि अतो दीना कृपणा सती हे भव मे भवक्षितिं जन्मभूमिं दिदृक्षे द्रष्टुमिच्छामि ११ दिदृक्षामेवैकेमुत्यन्यायेन व्यनक्ति पश्येति द्वाभ्याम् हे अभव इति सुहृद्वियोगदुःखं त्वया नास्वादितमिति भावः अन्या योषितः संबंधरहिता अपि प्रयांती प्रयांतीः पश्य कांतसखा भर्तृसहिताः वरूथशः संघशः कथंभूताः यासां विमानैर्नभो मंडितं ताः हे शितिकंठ नीलकंठ इति परानुग्रहाय त्वया विषमपि भक्षितमिति सूचयति १२ तदाह हे सुरश्रेष्ठ पितृगेहोत्सवं निशम्य सुताया देहः कथं नेंगते द्रष्टुं न चलति तथाऽप्यनाहूताः संतः कथं गच्छाम इत्यत्राह सौहृदं केतनं मित्रगृहं तथा भर्त्रादीनां च गृहमनाहूता अप्यभियंति संतः इत्यर्थः १३ हे अमर्त्य तत्तस्मात् प्रसीद इदं मे वांछितं कर्तुं भवानर्हति कारुणिकत्वमेवाह अदभ्रचक्षुषा अनल्पज्ञानेनापि त्वया आत्मनो देहस्यार्धेऽहं निरूपिता धृता यतोऽर्धनारीश्वर इति ख्यातोऽसि अतो मामनुगृहाण याचितः सन् १४ अभिभाषितो याचितः कः दक्षः यानाह मर्मभिदः इषून् कुवागिषून् दुरुक्तिबाणान् संस्मारितः सन् १५ अनाहुता अपीति त्वया यदुदितमुक्तं तच्छोभनमेव किंतु अनात्म्यं देहादावहंकारः तत्कृतेन मदेन मन्युना च ते बंधवो यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो भवंति तर्हि न उत्पादिता आरोपिता दोषदृष्टिर्यैस्ते १६

ननुविद्यादिगुणयुक्तोदक्षस्त्वाद्दशोऽसुमहत्सु कथं दोषदृष्टिर्भवेत् तत्राह विद्यादिभिरेव स्मृतौ हतायां विवेकज्ञानेन नष्टे सति भूयसां महत्तमानां धाम तेजो न पश्यंति हि ननु गुणैः कथं वि-
वेकनाशस्तत्राह सतां गुणैः विवेकहेतुभिरपि असत्तमानामितरैः दोषभूतैः अत एव तैर्भृतः धृतः पुष्टो वा अहं विद्वान् तापस इत्यादिना मानो गर्वस्तेन दुष्टा दृष्टिर्येषां ते १७ स्वज
नव्यपेक्षया बंधुदृष्ट्या गृहान्न प्रतीयात् नावलोकयेत् अनवस्थितचित्तत्वमेवाह ये वक्रधिया कुटिलया बुद्ध्या पश्यंति आरोपिता उत्तंभिता भ्रूर्येषु तान्यारोपितभ्रूणि तैः आरोपिता
भिर्भ्रूभिरिति वा अमर्षणैः सक्रोधैरक्षिभिः १८ ननु स्वजनानां गृहं सुहृद्भिर्गंतव्यं तेषां दुश्चेष्टितं च सोढव्यं न तस्य दुःसहत्वादित्याह तथेति अरिभिः शिलीमुखैर्बाणैरर्दि
तांगः खंडितगात्रोऽपि तथा न व्यथते यतः शेते स्वपिति स्वानां दुरुक्तिभिर्मर्मसु ताडितो यथा दूयता व्यथमानेन हृदा दिवानिशं तप्यति १९ मयि तत्र गतायां नैयं शंकेति चेत्त
त्राह व्यक्तं निश्चितम् उत्कृष्टा गतिः स्थितिर्यस्य तस्यात्मजानां कन्यानां मध्ये त्वं प्रियेति मे संमताऽसि पितुः सकाशान्मानं न लप्स्यसे मदाश्रयात् मत्संबंधात् २० ननु भगव
न्त्वया किमिति दक्षस्तिरस्कृतः यतोऽसौ त्वां द्वेष्टि अत आह पापच्यमानेन अलं दह्यमानेन हृदा मनसा दुःखितेंद्रियः काभिः पुरुषो जीवः तस्य बुद्धिश्चित्तं तत्साक्षिणा-

विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैः सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः स्मृतौ हतायां भृतमानदुर्दृशः स्तब्धा न पश्यंति हि धाम भूयसाम् १७ नैतादृशानां स्व
जनव्यपेक्षया गृहान्प्रतीयादनवस्थितात्मनाम् येऽभ्यागतान्वक्रधियाऽभिचक्षते आरोपितभ्रूभिरमर्षणाक्षिभिः १८ तथाऽरिभिर्न व्यथते
शिलीमुखैः शेतेऽर्दितांगो हृदयेन दूयता स्वानां यथा वक्रधियां दुरुक्तिभिर्दिवानिशं तप्यति मर्मताडितः १९ व्यक्तं त्वमुत्कृष्टगतेः प्रजापतेः प्रिया
त्मजानामसि सुभ्रु संमता अथापि मानं न पितुः प्रपत्स्यसे मदाश्रयात्कः परितप्यते यतः २० पापच्यमानेन हृदातुरेंद्रियः समृद्धिभिः पूरु
षबुद्धिसाक्षिणाम् अकल्प एषामधिरोढुमंजसा पदं परं द्वेष्टि यथाऽसुरा हरिम् २१ प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधु मिथः सुमध्य
मे प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाशयायैव न देहमानिने २२ सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः सत्त्वे च तस्मिन्
भगवान्वासुदेवो ह्यधोक्षजो मे नमसा विधीयते २३ तत्ते निरीक्ष्यो न पिताऽपि देहकृद्दक्षो मम द्विट् तदनुव्रताश्च ये यो विश्वसृग्यज्ञगा
तं वरोरु मामनागसं दुर्वचसाऽकरोत्तिरः २४

निरहंकाराणामित्यर्थः समृद्धिभिः पुण्यकीर्त्यादिभिः एषां पदं स्थानमैश्वर्यं प्राप्नुमकल्पः अशक्तः सन् परं
द्वेष्टि असुरा यथा हरिं केवलं द्विषंति २१ ननु त्वया प्रत्युत्थानविनयाद्यकरणादवज्ञात एवासौ तत्राह हे सुमध्यमे प्रत्युद्गमादिकं मिथो जनैर्यद्विधीयते तत्प्राज्ञैः साधु विधीय
ते साधुत्वमेवाह परस्मै श्रीवासुदेवाय गुहाशयाय अंतर्यामिण एव तच्च चेतसैव परिपूर्णत्वस्मिन् कायिकव्यापारायोगात् अतोंऽतर्यामिदृष्ट्या मनसा सर्वं कृतमिति भावः २२
किंच न केवलमभ्यागतेष्वेव वासुदेवदृष्ट्या नमनं क्रियते किंतु नित्यमेव मनसि वासुदेवश्चिंत्यत इत्याह विशुद्धं सत्त्वमंतःकरणं सत्त्वगुणो वा वसुदेवशब्दितं वसुदेवशब्देनोक्तम् कु
तः यस्मात्तत्र सत्त्वे पुमान्वासुदेव ईयते प्रकाशते अपगतमावृतमावरणं यस्मात्सः अयमर्थः वसुदेवे भवति प्रतीयत इति हि वासुदेवः परमेश्वरः प्रसिद्धः स च विशुद्धसत्त्वे प्रतीयते अतः
प्रत्ययार्थेन प्रसिद्धेन प्रकृत्यर्थो निर्धार्यते ततश्च वासयति देवमिति व्युत्पत्त्या वसत्यस्मिन्निति वासुदेवः दीव्यते द्योतत इति वा वसुभिः पुण्यैर्दीव्यते प्रकाशत इति वा वसुदेवशब्दवाच्यं शु
द्धसत्त्वम् ततः किमत आह सत्त्वे च तस्मिन्मे मया नमसा नमस्कारेणानुविधीयते सेव्यत इत्यर्थः मनसेति पाठे मनसा विशेषेण विधीयते चिंत्यत इत्यर्थः यतः अधोभूतेषु प्रत्याहृतेष्वक्षेषु जा
यते प्रकाशते इंद्रियागोचर इत्यर्थः २३ तत्तस्मात्त्वया न निरीक्ष्यः देहकृदपीति पोषकत्वादिभिरौपचारिकपितृत्वव्यावृत्त्यर्थम् द्विट् शत्रुः न देवाह हे वरोरु यो दक्षः विश्वसृजां यज्ञगतं मां निर
पराधं तिरोऽकरोत् तिरस्कृतवान् २४

विपक्षेदोषमाह यदीति मद्वचोऽनिहाय अतिक्रम्य यतः संभावितस्यसुप्रतिष्ठितस्य यदा पराभवोभवतितदासपराभवः मरणायकल्पते २५ इतिचतुर्थेटीकायांतृती-
योऽध्यायः॥ ३॥ ॥छ॥ ॥छ॥ चतुर्थेतुपतिंहित्वागतापित्राव मानिता रुषानिर्भर्त्स्यतंयज्ञेजहौदेहमितीर्यते १ उभयत्रानुज्ञानेबलान्निवारणेच सुहृद्दिदृक्षु
निष्क्रामतीभवात्परिशंकितापुनर्निर्विशंतीचतदासासतीद्विधा आसबभूव नगतानचस्थिता आंदोलावत्गतिरभवत् १ सुहृदांदिदृक्षायाः प्रतिघातेनदुर्मनाः अश्रूणां
कलाभिः लेशैरतिविह्वला व्याकुला अप्रतिपूरुषंस्वसमानपुरुषांतररहितम् प्रधक्ष्यतीव भस्मीकरिष्यतीव रुषाजातो वेपथुःकंपोयस्याः २ ततस्तंविहायपित्रोर्गृहानगात्
कथंभूतम् यःप्रीत्यातस्यै आत्मनोदेहस्यार्द्धमदात् त्यागेहेतुः स्त्रैणंस्त्रीस्वभावः तेनविमूढाधीर्यस्याः ३ द्रुतविक्रमांशीघ्रंगच्छंतीम् सहपार्षदैः पक्षेवर्तमानाः मणिमान्म
दश्वादियेषांते पुरःपुरतोवृषेंद्रोयेषांते गतव्यथानिर्भयाः रुद्रातिक्रमेणतस्यागमनादागतव्यथाइतिवा ५ तांवृषेंद्रमारोप्यसारिकादिभिः क्रीडोपकरणैः श्वेतातपत्रादिभि

यदिव्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचोभद्रंभवत्यानततोभविष्यति संभावितस्यस्वजनात्पराभवोयदासस द्योमरणायकल्पते २५ इतिश्रीभागव
तेमहापुराणेचतुर्थस्कंधे उमारुद्रसंवादेतृतीयोऽध्यायः ३॥ ॥छ॥ ॥छ॥ मैत्रेयउवाच एतावदुक्त्वाविरराम शंकरः पत्न्य
गनाशंह्युभयत्रचिंतयन् सुहृद्दिदृक्षुः परिशंकिताभवान्निष्क्रामतीनिर्विशतीद्विधाससा १ सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः स्नेहाद्रुदत्यश्रुक
लाऽतिविह्वला भवंभवान्यप्रतिपूरुषंरुषाप्रधक्ष्यतीवैक्षतजातवेपथुः २ ततोविनिश्वस्यसतीविहायतंशोकेनरोषेणचदूयताहृदा पित्रो
रगात्स्त्रैणविमूढधीर्गृहान्प्रेम्णात्मनोयोऽर्द्धमदात्सतांप्रियः ३ तामन्वगच्छन्द्रुतविक्रमांसतीमेकांत्रिनेत्रानुचराः सहस्रशः सपार्षदयक्षा
मणिमन्मदादयः पुरोवृषेंद्रास्तरसागतव्यथाः ४ तांसारिकाकंदुकदर्पणांबुजश्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः गीतायनैर्दुंदुभिशंखवेणुभिर्वृ
षेंद्रमारोप्यविटंकितायपुः ५ आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवैशसंविप्रर्षिजुष्टंविबुधैश्चसर्वशः मृद्दार्वयःकांचनदर्भचर्मभिर्निसृष्टभांडंयजनंस
माविशत् ६ तामागतांतत्रनकश्चनाद्रियद्विमानितांयज्ञकृतोभयाज्जनः ऋतेस्वसॄर्वैजननींचसादराः प्रेमाश्रुकंठ्यः परिषस्वजुर्मुदा ७ सौद
र्यसंप्रश्नसमर्थवार्तयामात्राचमातृष्वसृभिश्चसादरम् दत्तांसपर्यांवरमासनंचसानादत्तपित्राऽप्रतिनंदितासती ८ अरुद्रभागंतमवेक्ष्यचा
ध्वरंपित्राचदेवेकृतहेलनंविभौ अनादृतायज्ञसदस्यधीश्वरीचुकोपलोकानिवधक्ष्यतीरुषा ९ जगर्हसाऽमर्षविपन्नयागिराशिवद्विषंधूमप
थश्रमस्मयम् स्वतेजसाभूतगणान्समुत्थितान्निगृह्यदेवीजगतोऽभिशृण्वतः १० श्चमहाराजविभूतिभिः सहविटंकिताः शोभितायपुः सारिकापठन

निरूपितापक्षिणी गीतायनैर्गीताश्रयैः ५ आसमंताद्योवेदघोषस्तेनोर्जितंशोभमानं यज्ञसंबंधिपशुविशसनंयस्मिन् यद्वा तेनोर्जितमतिशयितं यज्ञवैशसं परस्पर्धायस्मिन्
स्मिन् तद्यजनं यज्ञस्थानं समाविशद्देवी विबुधैश्चजुष्टम् मृदादिभिर्निसृष्टानिनिर्मितानि भांडानिपात्राणियस्मिन् ६ कश्चननाद्रियत् नादृतवान् यज्ञकृतोदक्षात्यद्भयंतस्मात् त
त्रहेतुः तेनविमानिताम् स्वसॄर्जननींचऋतेविना तास्तुसादराः परिषस्वजुः आलिंगितवत्यः प्रेमाश्रुभिर्निरुद्धः कंठोयासाम् ७ अप्रतिनंदिता अनादृतासती नादत्त नगृहीतवती-
कथं सौदर्येणसोदरत्वेन भगिनीनांयःसंप्रश्नः तत्रसमर्थायोग्यायावार्ता तयासहतांच नादत्तनाशृणोदित्यर्थः ८ नविद्यतेरुद्रस्यभागोयस्मिंस्तम् देवेरुद्रेकृतंहेलनमवज्ञां आ
ह्वानाद्यकरणात् ९ जगर्हनिंदितवती अमर्षेणकोपेन विपन्ना अव्यक्तातयाशिवंद्वेष्टिइतिशिवद्विट्तम् धूमपथःकर्ममार्गस्तत्रश्रमोऽभ्यासस्तेनस्मयोगर्वोयस्यदक्षवधायसमुत्थि-
तान् स्वाज्ञयानिगृह्यनिवार्य १०

निंदामेवाह नयस्येतित्रयोदशभिः मुक्तवैरके त्यक्तविरोधेतस्मिन् शिवे भवंतभूतेविनाकतमः प्रतीपयेत् प्रतिकूलमाचरेत् वैराभावेहेतवः यस्यलोके अतिशायनः अतिशयि तोनास्ति तथाप्रियश्चाप्रियश्चनास्ति समासपाठे अतिशयेनप्रियोनास्ति देहभृतांप्रियोऽयमात्मातस्यसमस्तस्यात्मनिकारणभूतेसमस्तरूपइतिवा ११ तस्यचप्रतिकूलकर णंद्विधा महत्तमद्रोहेणसाक्षान्नद्रोहेणच तत्रपुरुषाणांचातुर्विध्यंवदंतीमहत्तमद्रोहमाह दोषानितिद्वाभ्याम् हेद्विजेत्यधिक्षेपः भवादृशाः त्वद्विधाः असूयकाः परेषांगुणेषु दोषानेवगृण्हंति ननुगुणान् केचिन्मध्यस्थागुणेषुदोषान्नगृण्हंति किंतुयथास्थितान् गुणदोषान् विवेकेनगृण्हंति तेतुमहांतउच्यंते साधवस्तुकेवलंगुणानेवगृण्हंतिनदो षान् तेतुमहत्तराउच्यंते महत्तमास्तुदोषान्नगृण्हंत्येव तेचप्रस्तुतफल्गून् तुच्छानपिगुणान् बहुलीकुर्वंतिइतिकरिष्णावोभवंतितेषुभवान् अघमविदत् विदितवान् कसि नवानित्यर्थः तच्चब्रह्मिष्ठानभिभूयकल्पितवानित्यनेनसूचितम् १२ एतच्चदुर्जनेषुयुक्तमेवेत्याह नेति कुणपं जडंशरीरं तदेव आत्मेति वदंति येतेषु ईर्ष्या अक्षांतिः सेर्ष्य प याभवत्येवं महतांविनिंदेतिवत् एतदाश्चर्यंवभवति सेर्ष्यं निरस्तंतेजः प्रभावोयेषामितिवा यद्यपिमहापुरुषाः स्वनिंदांसहंते तथाऽपितत्पादरेणवस्तदसहमानाः तेषांतेजो

श्रीदूर्व्युवाच नयस्यत्लोकेऽस्त्यतिशायनः प्रियस्तथाऽप्रियोदेहभृतांप्रियात्मनः तस्मिन्समस्तात्मनिमुक्तवैरकेऋतेभवंतंकतमः प्रतीपयेत्
११ दोषान्परेषांहिगुणेषुसाधवोगृण्हंतिकेचिन्नभवादृशाद्विज गुणांश्चफल्गून्बहुलीकरिष्णवोमहत्तमास्तेष्वविदद्भवानघम् १२ नाश्चर्य मेतद्यदसत्सुसर्वदामहद्विनिंदाकुणपात्मवादिषु सेर्ष्यंमहापूरुषपादपांसुभिर्निरस्ततेजः सुतदेवशोभनम् १३ यद्‌द्व्यक्षरंनामगिरेरितंनृ- णांसकृत्प्रसंगादघमाशुहंतितत् पवित्रकीर्तिंतमलंघ्यशासनंभवानहोद्वेष्टिशिवंशिवेतरः १४ यत्पादपद्मंमहतांमनोऽलिभिर्नि षेवितंब्रह्मरसासवार्थिभिः लोकस्ययद्वर्षतिचाशिषोऽर्थिनस्तस्मैभवानद्रुह्यतिविश्वबंधवे १५ किंवाशिवाख्यमशिवंनविदुस्त्वदन्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्यजटाः श्मशाने तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचैर्येमूर्द्धभिर्दधतितच्चरणावसृष्टम् १६ कर्णौपिधायनिरयाद्यदकल्प ईशेधर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने छिंद्यात्प्रसह्यरुशतीमसतीमप्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपिततोविसृजेत्सधर्मः १७ अतस्तवोत्पन्नमिदंकलेवरंनधारयिष्येशितिकंठगर्हिणः जग्धस्यमोहाद्धिविशुद्धिमंधसोजुगुप्सितस्योद्धरणंप्रचक्षते १८

निरस्यंति अतोऽशक्तेषुमहन्निंदनमेवोचितमि त्यर्थः १३ तदेवंमहत्तमद्रोहमुक्त्वातस्मिन्नेवकृतंद्रोहमाह यदितिद्वाभ्याम् यद्यस्यद्व्यक्षरमात्रंशिवइति तत्प्रसिद्धंनामनृणांसर्वेषामाशु अघंसर्वंहंति केवलंगिरेरितमु च्चारितंनतुमनःपूर्वकं तत्तुसकृदपिप्रसंगादपितंशिवंद्वेष्टि नलंघ्यंशासनमाज्ञायस्य अहोशिवेतरः अमंगलरूपः १४ पापहरत्वमुक्त्वाभुक्तिमुक्तिप्रदत्वेनशिवंवर्णयति ह यस्यपादपद्मंमनांस्येवालयस्तैः ब्रह्मरसो ब्रह्मानंदसएवासवोमकरंदः तदर्थिभिः यच्चार्थिनः सकामस्यताआशिषोवर्षति १५ यदुक्तंशिवापदेशोह्यशिवइतिपश्चोक्तं मेतावासोक्षित्यादि तदाक्षिपंत्याह किंवेति येऽजदा अवकीर्यश्मशाने अवसन् वसंतिस्म तस्यश्मशानमाल्यानिभस्मानिनृकपालानिचभूषणत्वेनसंतियस्यतं त्वत्तोऽन्येनवि दुःकिंतर्हिविदंत्येवेतिचेत् नतथासतितेषांतद्दास्यानुपपत्तेरित्याह तच्चरणादवसृष्टंगलितंनिर्माल्यंमूर्धभिर्धारयंति १६ इदानींदेहंत्यक्तुकामाधर्मतत्त्वमाह कर्णावाच्छाद्यनिर्ग- च्छेत् यद्यदिसमर्थस्तुमारयितुंवाकल्पोनभवति कदा धर्मावितरि धर्मरक्षके ईशेस्वामिनि असृणिभिर्निरंकुशैर्नृभिरस्यमानेऽधिक्षिप्यमाणेप्रभुःशक्तश्चेत् रुशतीमकल्याणवादिनीं मसह्यबलात् छिंद्यात् ततोऽपिस्वप्राणान्विसृजेदितियत्सधर्मः १७ नवत्तत्तउत्पन्नम् शितिकंठोनीलकंठः तन्निंदकात् प्रमादादापन्नस्यापवित्रस्यत्यागंविना नशुद्धिरितिदृष्टांतेनाह- जग्धस्यभक्षितस्यान्नस्योद्धरणंवमनमेव पुंसःविशुद्धिंप्रचक्षते १८

यदुक्तं तु प्रक्रियायाश्शुचयइतितत्त्राह नेतिवेदवादान् विधिनिषेधरूपान् स्वएवलोकेस्वात्मन्येवरममाणस्यमहतोमुनेःसम्यक्विरक्तस्यमतिर्नानुवर्तते निवृत्ताधिकारत्वा
त् अधिकारभेदेदृष्टांतः यथादेवानांगतिराकाशएवमनुष्याणांपृथिव्यामेव अतःस्वएवधर्मेप्रवृत्तिलक्षणेनिवृत्तिलक्षणेवास्थितःसन् परमन्यधर्मपुरुषं वानक्षिपेत् न
निंदेत् व्यवस्थिताधिकारत्वेनोभयोःसत्यत्वात् नक्षिपेदेवेतिवाऽन्वयः १९ एतदेवोपपादयत्याह प्रवृत्तमग्निहोत्रादिनिवृत्तंशमदमादि कृतंसत्यमेव यतःवेदे आश्रितं
विहितम् तच्चविविच्य व्यवस्ययाश्रितम् नलविशेषेण व्यवस्थामेवाह उभयंरागवैराग्यलक्षणम् लिंगं चिन्हमधिकारिविशेषणंयस्मिन्तत् ननु यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति
शांतो दांतइत्यादिषु नैवंव्यवस्थाप्रतीयतेसत्यम् तयाऽप्युभयोरेकाधिकारविरोधात्तया पर्यवस्यतीत्याह युगपद्भावो यौगपद्यं यौगपद्येनैकस्मिन् कर्तरि तत्कर्मद्वयं विरोधिन
तुल्यार्हं निवृत्तकर्मेशिवेनापि कर्तव्यमेवनेत्याह ब्रह्मणिसदाशिवे किंचिदपि कर्म न ऋच्छति नप्राप्नोति अतोयथाप्रवृत्तनिवृत्तयोःपरस्परधर्माकरणेनदोषः तथेश्वरे एवंदुस्र
यधर्माकरणेऽपीतिभावः २० चिताभस्मकृतस्नानःतथानग्नइत्यादिनायोभोगाद्यभावउक्तस्तत्राह हेपितः अस्माभिरास्थिताःआश्रिताःपदव्यःअणिमादिसमृद्धयःवो यु
ष्माकंमा नसंतीत्यर्थः यतोवःपदव्योयज्ञशालास्वेवभवंति ताश्चतदन्नेन यज्ञगतेनान्नेनतृप्तैः केवलमीडिता धूमवर्त्मभिश्चभुज्यंते या अस्मत्पदव्यस्तास्तु नैवंभूताःकिंतु

नवेदवादाननुवर्ततेमतिःस्वएवलोकेरमतोमहामुनेः यथागतिर्देवमनुष्ययोःपृथक्स्वएवधर्मेनपरंक्षिपेत्स्थितः १९ कर्मप्रवृत्तंचनिवृत्त
मप्यृतंवेदेविविच्योभयलिंगमाश्रितम् विरोधि तद्यौगपदैककर्तरि द्वयंतथा ब्रह्मणिकर्मनर्च्छति २० मावःपदव्यःपितरस्मदास्थितायायज्ञ
शालासुनधूमवर्त्मभिः तदन्नतृप्तैरसुभृद्भिरीडिता अव्यक्तलिंगा अवधूतसेविताः २१ नैतेनदेहेनहरेकृतागसोदेहोद्भवेनालमलंकुज-
न्मना व्रीडाममाभूत्कुजनप्रसंगतस्तज्जन्मधिग्योमहतामवद्यकृत् २२ गोत्रंत्वदीयंभगवान्वृषध्वजोदाक्षायणीत्याहयदासुदुर्मनाः व्यपेत
नर्मस्मितमाशुतर्ह्यहंव्युत्स्रक्ष्यएतत्कुणपंत्वदंगजम् २३ मैत्रेयउवाच इत्यध्वरेदक्षमनूद्यशत्रुहन्क्षितावुदीचीनिषसादशांतवाक्
स्पृष्ट्वाजलंपीतदुकूलसंवृतानिमील्यदृग्योगपथंसमाविशत् २४ कृत्वासमानावनिलौजितासनासोदानमुत्थाप्यचनाभिचक्रतः शनैर्हृदि
स्थाप्यधियोरसिस्थितंकंठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिंदिताऽनयत् २५ एवंस्वदेहंमहतांमहीयसामुहुःसमारोपितमंकमादरात् जिहासतीदक्षरुषाम
नस्विनीदधारगात्रेष्वनिलाग्निधारणाम् २६ व्यक्तलिंगाःनव्यक्तंलिंगंहेतुर्यासाम् इच्छामात्रप्रभवत्वात् अवधूतैःब्रह्मविद्भिःसेविताःअतोहमाढ्योरुद्रो
दरिद्रइतिगर्वमासूयाइतिभावः २१ किंबहुनोक्तेनइदंदेहं त्यक्ष्याम्येवेत्याह द्वाभ्याम् एतेननालंनपूर्यतेकिम् अपितु अलमेव कथंभूतेन कुजन्मना तदेवाह हरेकृतापराधस्य
तवदेहादुद्भूतेन उत्पन्नेन ननुश्लाघ्योऽयंदेहःकथंत्याज्यस्तत्राह कुजनस्यतवप्रसंगःसंबंधात् ममलज्जाऽभूत् अतोयोमहतामप्रियकर्तातस्मात्यज्जन्मतद्धिक्कृत्यलं
बंधादश्लाघ्यमित्यर्थः २२ किंच परिहासादिषु विनोदेनापिदाक्षायणीतिसंबोधयन् त्वदीयंत्वत्संबंधवाचकंगोत्रंनामयदावृषध्वजआह गृण्हातितदाऽहंव्यपेतनर्मस्मि
तंयथाभवत्येवं सुदुर्मना अतिदुःखिनचिन्ताभवामि तस्माद्धिनिश्चितमेतत् कुणपप्रायंव्युत्स्रक्ष्येत्यक्ष्यामि २३ दक्षंप्रत्यनुवादंकृत्वा शत्रुहन् क्रोधादिरिपुघातिन्-
उदीचीमुदीच्यांदिशि पाठांतरेउदङ्मुखीशांतवाक् गृहीतमौनाजलंस्पृष्ट्वा आचम्य दृक्दृशम् २४ योगमार्गमेवाह कृत्वेति अनिलौप्राणापानावूर्ध्वाधोवृत्तिकौनिरोधेन
समानौएकरूपौ नाभिचक्रे कृत्वाततउदानमुत्थाप्यधियासहहृदिस्थापयित्वा कंठमार्गेणभ्रुवोर्मध्यमनयत् २५ महतांपूज्यतमेनश्रीरुद्रेण २६॥ ६ ६

चरणांबुजे आसवं भजनानंदम् भर्तुरपरं नददर्श देहश्चसद्यः प्रज्वलितोऽभूत् समाधिनायोऽग्निस्तेन २७ खे भुविच हाहेत्यादिवादः तमेवाह हंतेति विषादे देवतमस्य पूज्यतमस्य प्रिया केन दक्षेण प्रकोपिता सती २८ महदनात्म्यं दौर्जन्यम् अस्य सर्वत्र स्नेहएवन्याय्य इत्याहुः यस्येति येन विमता अवज्ञाता २९ दुर्मर्षमत्यसहनं हृदयं यस्य लोके जनमध्ये चशब्दान्नरकंच यद्यतः स्वीयामंगजां सुताम् अपराधतः स्वावज्ञया मृतये मरणायोद्यतां ननिवारितवान् पुरुषद्विट् शिवद्वेषी ३० अद्भुतंच दृष्ट्वा ३१ यत् यज्ञघ्नान् हंतीति यज्ञघ्नघ्नं तेनापहतं रक्ष इत्यादिना ३२ अध्वर्युणा भृगुणा येतपसा सोमं प्राप्ताः ऋभवो नामदेवा उत्थिताः ३३ ब्रम्हतेजसा उशद्भिर्दीप्यमानैः ३४ इतिचतुर्थे टीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४॥ ॥छ॥ ॥छ॥ पंचमेतु सतीदेहत्यागमाकर्ण्य शंकरः वीरभद्रं रुषोत्पाद्य तेन दक्षमघातयत् १ प्रजापतेर्हेतोर्निधनम् कुतः

ततः स्वभर्तुश्चरणांबुजासवं जगद्गुरोश्चिंतयतीनचापरम् ददर्श देहोहतकल्मषा सती सद्यः प्रजज्वाल समाधिजाग्निना २७ तत्पश्यतां खे भुवि चाद्भुतं महद्धाहेति वादः सुमहानजायत हंतप्रिया दैवतमस्य देवी जहावसून् केनसती प्रकोपिता २८ अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यत प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः जहावसून् यद्विमतात्मजा सती मनस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हती २९ सोऽयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक्च लोकेऽपकीर्तिं महतीमवाप्स्यति यदंगजां स्वां पुरुषद्विडुद्यतां नप्रत्यषेधन्मृतयेऽपराधतः ३० वदत्स्येवं जने सत्या दृष्ट्वासुत्यागमद्भुतम् दक्षं तत्पार्षदा हंतुमुदतिष्ठन्नुदायुधाः ३१ तेषामापततां वेगं निशम्य भगवान् भृगुः यज्ञघ्नघ्नेन यजुषा दक्षिणाग्नौ जुहाव ह ३२ अध्वर्युणा हूयमाने देवा उत्पेतुरोजसा ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः ३३ तैरलातायुधैः सर्वे प्रमथाः सहगुह्यकाः हन्यमाना दिशो भेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ३४ इतिश्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सतीदेहोत्सर्गो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४॥ ॥छ॥ ॥छ॥ मैत्रेय उवाच भवो भवान्या निधनं प्रजापतेरसत्कृताया अवगम्य नारदात् स्वपार्षदसैन्यं च तदध्वरर्भुभिर्विद्रावितं क्रोधमपारमादधे १ क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः सधूर्जटिर्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम् उत्कृत्य रुद्रः सहसोत्थितो हसन् गंभीरनादो विससर्ज तां भुवि २ ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृशन्दिवं सहस्रबाहुर्घनरुक् त्रिसूर्यदृक् करालदंष्ट्रो ज्वलदग्निमूर्धजः कपालमाली विविधोद्यतायुधः ३ तं किं करोमीति गृणंतमाह बद्धांजलिं भगवान्भूतनाथः दक्षं सयज्ञं जहि मद्भटानां त्वमग्रणी रुद्र भटांशको मे ४ आज्ञप्त एवं कुपितेन मन्युना स देवदेवं परिचक्रमे विभुम् मेने तदात्मानमसंगरंहसा महीयसां तात सहः सहिष्णुम् ५ अन्वीयमानः सह रुद्रपार्षदैर्भृशं नदद्भिर्व्यनदत्सुभैरवम् उद्यम्य शूलं जगदंतकांतकं संप्राद्रवद्घोषणभूषणांघ्रिः ६ तेनासत्कृतायाः तस्याध्वरे ऋभवो देवास्तैः १ सधूर्जटिः रुद्रः घोरः सन् जटां

मुत्कृत्योत्पाट्योत्थितः सन् तां भुवि विससर्ज सुदष्टः ओष्ठपुटो येन तडितांवन्हीनांच सटाज्वालारूपा तद्वदुग्रम् रोचिर्यस्यास्ताम् २ ततोजटायाः सकाशात् अतिकायो वीरभद्रो जातइति शेषः तनुवा तन्वा देहेन दिवं स्पृशन् अत्युच्च इत्यर्थः घनरुक् कृष्णवर्णः त्रयः सूर्याइव दृशो यस्य करालास्तुंगा दंष्ट्रा यस्य ज्वलदग्निरिव मूर्धजा यस्य कपालमालायुक्तः विविधान्युद्यतान्यायुधानि यस्य ३ हे रुद्र हे भट युद्धकुशल मद्भटानां त्वमग्रणीः सन् सयज्ञं दक्षं जहि ब्रह्मतेजो दुर्जयमिति माऽसंस्थाः यतस्त्वं मे अंशकः ४ मन्युना रुद्रेण परिचक्रमे प्रदक्षिणीचकार असंगमप्रतिघातं यत् रंहोवेगः तेन भोतात महीयसां बलीयसामपि सहः सहिष्णुम् बलं सोढुं क्षमं मेने ५ जगदंतको मृत्युः तस्याप्यंतकं शूलम् घोषयंतिशब्दं कुर्वंतीति घोषणानि नूपुरादीनि भूषणानि ययोस्तावंघ्री यस्य सः ६॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

ककुभिदिंदिशितमोनभवतिकिंतु रजइति ज्ञात्वाहुः रजएतत् कुतोऽभूत दध्युः चिंतयामासुः ७ हे त्वंतराऽसंभवेनोत्पातिकं कल्पयंति वाताइति दस्यूनामभावे हेतुः प्राचीन बर्हिस्त
दानीं मनोराजा जीवतीतिनकाप्यंतेनशीघ्रंनीयंते ८ प्रसूतिर्दक्षपत्नी साभिश्चासुख्यायासाम् विपाकः फलम् पश्यंती नामिति तस्याद्दुःखाधिक्येहेतुः अवदध्यौ अवज्ञातवान्
अनागामनागसम् ९ नचेदंकृताऽवज्ञामात्रंकिंतुरुद्रावज्ञानंच अतोनास्य भद्रंभविष्यतीत्याहुः यस्त्विति द्वाभ्याम् व्युप्तोविकीर्णोजटाकलापोयस्य स्वशूलस्य सूच्यामग्रे अ
र्पिताः प्रोताः दिग्गजेंद्रायस्य उदितान्युन्नमितानि अस्त्राणियेस्ते दोर्षा बाहव एवध्वजास्तान्वितत्य हर्षेणनृत्यति उच्चः अट्टहासः कठोरोहासएव स्तनयित्नुर्गर्जितंतेन भिन्नावि-
दीर्णादिशोयेनसः १० अमर्षयित्वा असहनयुक्तंकृत्वामन्युप्लुतं क्रोधव्याप्तम् उदस्तः विक्षिप्तोभागणो नक्षत्रसंघोयेन पुनश्चतं कोपयतोविधातुरपिकिंस्वस्तिस्यान्नस्यादेवका॰

अथर्त्विजोयजमानः सदस्याः ककुभ्युदीच्यांप्रसमीक्ष्यरेणुम् तमः किमेतत्कुतएतद्रजोऽभूदितिद्विजाद्विजपत्न्यश्चदध्युः ७ वातानवांतिन
हिसंतिदस्यवः प्राचीनबर्हिर्जीवतिहोग्रदंडः गावोनकाल्यंतइदंकुतोरजोलोकोऽधुनाकिंप्रलयायकल्पते ८ प्रसूतिमिश्राःस्त्रियउद्विग्नचि
त्ताऊचुर्विपाकोवृजिनस्यैषतस्य यत्पश्यतीनांदुहितॄणांप्रजेशःसुतांसतीमवदध्यावनागाम् ९ यस्त्वंतकालेव्युप्तजटाकलापःस्वशूलसूच्य
र्पितदिग्गजेंद्रः वितत्यनृत्यत्युदितास्त्रदोर्ध्वजानुच्चाट्टहासस्तनयित्नुभिन्नदिक् १० अमर्षयित्वातमसह्यतेजसंमन्युप्लुतंदुर्निरीक्ष्यंभ्रुकुट्या क-
रालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणंस्यात्स्वस्तिकिंकोपयतोविधातुः ११ बह्वेवमुद्विग्नदृशोच्यमानेजनेनदक्षस्यमुखेमहात्मनः उत्पेतुरुत्पाततमाःसह
स्रशोभयावहादिविभूमौचपर्यक् १२ तावत्सरुद्रानुचरैर्मखोमहान्नानायुधैर्वामनकैरुदायुधैः पिंगैःपिशंगैर्मकरोदराननैःपर्याद्रवद्भिर्विदुरान्वरु
ध्यत १३ केचिद्बभंजुःप्राग्वंशंपत्नीशालांतथापरे सदआग्नीध्रशालांचतद्विहारंमहानसम् १४ रुरुजुर्यज्ञपात्राणितथैकेऽग्नीननाशयन् कुंडे-
ष्वमूत्रयन्केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः १५ अबाधंतमुनीनन्यएकेपत्नीरतर्जयन् अपरेजगृहुर्देवान्प्रत्यासन्नान्पलायितान् १६ भृगुंबबंधमणि
मान्वीरभद्रःप्रजापतिम् चंडीशःपूषणंदेवंभगंनंदीश्वरोऽग्रहीत् १७ सर्वएवर्त्विजोदृष्ट्वासदस्याःसदिवौकसः तैरर्द्यमानाःसुभृशंग्राव-
भिर्नैकधाऽद्रवन् १८ जुह्वतःस्रुवहस्तस्यश्मश्रूणिभगवान्भवः भृगोर्लुलुंचेसदसियोऽहसत्श्मश्रुदर्शयन् १९ भगस्यनेत्रेभगवान्
पातितस्यरुषाभुवि उज्जहारसदस्थोऽक्ष्णायःशपंतमसूसुचत् २०

न्यस्यकया ११ उद्विग्नाप्रचलितादृक्यस्य तेनजनेन बहुयथाभवत्येव मुच्यमानेसति उत्पातत
माः महोत्पाताउत्थिताः पर्यक्सर्वतश्च कथंभूताः महात्मनोऽपि दक्षस्यभयावहाः १२ नाना आयुधानियेषाम् वामनकैः ह्रस्वैः उद्यतायुधैः पिंगैः कपिलैः पिशंगैः पीतैः मकरस्येवो
दरमाननंचयेषांतैः परितोधावद्भिः अवरुद्धः १३ यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तंभयोः अर्पितं पूर्वपश्चिमायतंकाष्ठं प्राग्वंशः तम् यज्ञशालायाः पश्चिमतः पत्नीशाला नाम् य
ज्ञशालायाः पुरतः स्थितंसदोमंडपम् सदसः पुरोहविर्धानम् तस्योत्तरत आग्नीध्रशालाम् तद्विहारं यजमानगृहम् महानसं पाकभोजनशालाम् १४ रुरुजुः बभंजुः उत्तरवे-
द्याः मेखलाः सीमासूत्राणि आज्ञागुरूणांह्यविचारणीयाइतिहेतोर्नतेदोषभाजिनइतिभावः १५ प्रत्यासन्नान् पलायितान् समीपस्थान् पलायितानपिजगृहुः १६।१७ ग्रावभिरर्द्यमानाः
नैकधाः अनेकधादुद्रुवुः १८ स्रुवोहस्तेयस्य भवोवीरभद्रः लुलुंचे उत्पाटितवान् १९ उज्जहार उद्धृतवान् सदस्थः सभायांस्थितः सन् शपंतंशिवनिंदांकुर्वंतंदक्षमक्ष्णा अक्षिसंको
चेन असूसुचत् २०

कलिंगदेशराजस्यानिरुद्धो द्याहे बलभद्रो यथा द्यूते दंतान् पातितवान् गरिमणि गुरुतरे रुद्रे निंद्यमाने दतः दंतान् दर्शयन् योजहास पूष्णोरितिपाठे द्विवचनमेवं द्वापौष्णश्च रुर्भवतिइत्यत्रान्यसहितस्यापि पूष्णोदंतपातप्राप्त्यर्थं सूचितवान् तथाहि पूषाप्रपिष्टभागोऽदंतकोहितं देवा अब्रुवन्निति विहितस्य पेषणस्य द्विदेवत्याभावात् तत्रतस्य दंताःसंतीतिवक्तव्यंस्यात् नन्वेतत्संगच्छत इत्याशंक्य तत्रापितस्य दंतपातोऽवस्थाभेदे प्रवृत्तेन द्विवचनेन प्राप्यते अतएव पूष्णोऽनुग्रहं द्वेधावक्ष्यति पूषातु यजमान स्यदद्भिर्जक्षतु पिष्टभुक्इति केवलश्चेत्पिष्टभुक् भविष्यति अन्यसहितश्चेद्यजमानस्यदद्भिर्भक्षयिष्यतीत्यर्थः २१ छिंदन्नपीत्यत्रशिरइत्युपरि व्यक्तीभविष्य ति त्र्यंबकोवीरभद्रः २२ अस्त्रान्वितैर्मंत्रसहितैः ननिर्भिन्नात्वक् यस्य तथाभूतं दृष्ट्वेतिशेषः २३ सपशूनांपतिः मखेसंज्ञपनंयोगं कंठनिष्पीडनादिरूपं मारणो पायदृष्ट्वा तेनोपायेनाहरत् २४ अन्येषांब्राम्हणादीनां तद्विपर्ययः असाधुवादः अभूदितिशेषः २५ गुह्यकालयं कैलासम् २६ इतिचतुर्थटीकायांपंचमोऽध्यायः ५॥ ७

पूष्णश्चापातयद्दंतान् कालिंगस्ययथाबलः शप्यमानेगरिमणियोऽहसद्दर्शयन् दतः २१ आक्रम्योरसिदक्षस्यशितधारेणहेतिना छिंदन्नपि तदुद्धर्तुंनाशक्नोत्त्र्यंबकस्तदा २२ शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेवमनिर्भिन्नत्वचंहरः विस्मयंपरमापन्नोदध्यौपशुपतिश्चिरम् २३ दृष्ट्वासंज्ञपनंयोगंपशू नांसपतिर्मखे यजमानपशोःकस्यकायात्तेनाहरच्छिरः २४ साधुवादस्तदातेषांकर्मतत्तस्यशंसताम् भूतप्रेतपिशाचानामन्येषांतद्विपर्ययः २५ जुहावैतच्छिरस्तस्मिन् दक्षिणाग्नावमर्षितः तद्देवयजनंदग्ध्वाप्रातिष्ठत् गुह्यकालयम् २६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कं धेदक्षयज्ञविध्वंसोनामपंचमोऽध्यायः॥५॥ ॥७॥ ॥७॥ मैत्रेयउवाच अथदेवगणाःसर्वेरुद्रानीकैःपराजिताः शू लपट्टिशनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः १ संछिन्नभिन्नसर्वांगाःसर्त्विक्सभ्याभयाकुलाः स्वयंभुवेनमस्कृत्यकार्त्स्न्येनैतन्न्यवेदयन् २ उप लभ्यपुरैवैतद्भगवानब्जसंभवः नारायणश्चविश्वात्मानकस्याध्वरमीयतुः ३ तदाकर्ण्यविभुःप्राहतेजीयसिकृतागसि क्षेमायतत्र साभूयान्नप्रायेणबुभूषताम् ४ अथापियूयंकृतकिल्बिषाभवंयेबर्हिषोभागभाजंपरादुः प्रसादयध्वंपरिशुद्धचेतसाक्षिप्रप्रसादंप्रगृही तांघ्रिपद्मम् ५ आशासानाजीवितमध्वरस्यलोकःसपालःकुपितेनयस्मिन् तमाशुदेवंप्रिययाविहीनंक्षमापयध्वंहृदिविद्धंदुरुक्तैः ६ नाहंनयज्ञोनचयूयमन्येयेदेहभाजोमुनयश्चतत्त्वम् विदुःप्रमाणंबलवीर्ययोर्वायस्यात्मतंत्रस्यकउपायंविधित्सेत् ७ षष्ठेतुदेवसंघेनसहगत्वाभवंविधिः सांत्वयामासदक्षादिजीवितार्थमादरात् १ अथदेवगणाःस्वयंभुवेन्यवेदयन् इतिद्वितीयेनान्वयः १ शूलादिभिःसंछिन्नानि त्रुटितानि भिन्नानि विदीर्णान्यंगा नियेषाम् सहऋत्विग्भिःसभ्यैश्चवर्तमानाः २ कस्यदक्षस्ययज्ञे ब्रम्हाविष्णुश्चनेयतुः नजग्मतुः अत्ररुद्रकोपज्ञस्तत्र नारायणविरिंच्यावपिनागतौ ३ विभुर्ब्रम्हा तेजीय सि अतितेजस्विनि पुरुषे कृतागसिसत्यपि स्वयंतत्र कृतागसां बुभूषतामपराधंकर्तुमिच्छतां सातथाबुभूषातेषांक्षेमायनभूयात् प्रायेणेतिलोकोक्तिः नभवेदेवेत्य र्थः ४ अथापिप्रसादयध्वं क्षमापयत येभवंतः बर्हिषोयज्ञस्यभागभाजंपरादुः दूरखंडितवंतः प्रगृहीतांघ्रिपद्मं पादौप्रगृह्येत्यर्थः ५ अध्वरस्यजीवितंपुनःसंधा नंप्रार्थयमानाः संतःयस्मिन् कुपितेसति सपालोलोकःनभवेन्नश्येदित्यर्थः ६ वयंतुतत्रगंतुंबिभीमः त्वमेवकिंचिदुपायंविधत्स्वेतिचेदत आह नेति यज्ञस्तदा- नींतनइंद्रः यस्यतत्त्वंबलवीर्ययोःप्रमाणमियत्तांचनविदुः वीर्यपराक्रमः पापमितिपाठेऽपराधम् ७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

८ कैलासंवर्णयति जन्मौषधीत्यादिचतुर्दशभिः नरेतरैर्देवैर्जुष्टम् ९ शृंगैरमणंरतिप्रदमित्युत्तरेणान्वयः कथंभूतैर्नानाधातुभिर्विचित्रितैः नानाद्रुमलतागुल्माश्च येषु १० नानाअमलानिप्रस्रवणानियेषु नानाकंदराःसानवश्चयेषु रमणैःसहक्रीडंतीनाम् ११ मयूराणांकेकाभिःस्वनैर्नादितम् मदांधैरलिभिर्विमूर्छितम् मूर्छनारागगीतिविशेषः तद्यासंस्कृतम् रक्तकंठानांकोकिलानांप्लावितैःप्लुतत्वंनीतैःस्वरैःअन्येषांचपतत्रिणांकूजितैः १२ उद्धस्तैःउन्नतशाखैरिवद्रुमैर्हंसानूपक्षिण आव्हयंतमिव लोकेहिहस्तमुत्क्षिप्योच्चैःस्वरेणाव्हानमर्थिनांकुर्वंति अद्रिश्चोत्क्षिप्तहस्ताकारैर्द्रुमैस्तत्रत्यपक्षिस्वनैश्चतथालक्ष्यतइत्यर्थः व्रजद्भिर्मातंगैर्व्रजंतमिव निर्झरध्वनिभिर्गृणंतंभाषमाणमिव १३।।१४ चूतास्रयोरवांतरजातिभेदः वेणुकीचकयोश्चनीरंध्रसरंध्रत्वेन भेदः १५ वेणुकजातिभिरित्यत्र वेणुकाएला जातिर्मालती १६

सइत्थमादिश्यसुरानजस्तैः समन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः ययौस्वधिष्ण्यान्निलयंपुरद्विषः कैलासमद्रिप्रवरंप्रियंप्रभोः ८ जन्मौषधितपोमंत्रयोगसिद्धैर्नरेतरैः जुष्टंकिन्नरगंधर्वैरप्सरोभिर्वृतंसदा ९ नानामणिमयैःशृंगैर्नानाधातुविचित्रितैः नानाद्रुमलतागुल्मैर्नानामृगगणावृतैः १० नानाऽमलप्रस्रवणैर्नानाकंदरसानुभिः रमणंविहरंतीनांरमणैःसिद्धयोषिताम् ११ मयूरकेकाभिरुतंमदांधालिविमूर्छितम् प्लावितैरक्तकंठानांकूजितैश्चपतत्रिणाम् १२ आव्हयंतमिवोद्धस्तैर्द्विजान्कामदुघैर्द्रुमैः व्रजंतमिवमातंगैर्गृणंतमिवनिर्झरैः १३ मंदारैः पारिजातैश्चसरलैश्चोपशोभितम् तमालैःशालतालैश्चकोविदारासनार्जुनैः १४ चूतैःकदंबैर्नीपैश्चनागपुन्नागचंपकैः पाटलाशोकबकुलैःकुंदैःकुरबकैरपि १५ स्वर्णार्णशतपत्रैश्चवरवेणुकजातिभिः कुब्जकैर्मल्लिकाभिश्चमाधवीभिश्चमंडितम् पनसोदुंबराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिंगुभिः १६ भूर्जैरोषधिभिःपूगैराजपूगैश्चजंबुभिः खर्जूराम्रातकाम्राद्यैःप्रियालमधुकेंगुदैः १७ द्रुमजातिभिरन्यैश्चराजितंवेणुकीचकैः कुमुदोत्पलकल्हारशतपत्रवनर्द्धिभिः १८ नलिनीषुकलंकूजत्खगवृंदोपशोभितम् १९ मृगैःशाखामृगैःक्रोडैर्मृगेंद्रैरृक्षशल्यकैः गवयैःशरभैर्व्याघ्रैर्निर्जुष्टंमहिषादिभिः २० कदलीखंडसंरुद्धनलिनीपुलिनश्रियम् पर्यस्तंनंदयासत्याःस्नानपुण्यतरोदया विलोक्यभूतेशगिरिंविबुधाविस्मयंययुः २१ ददृशुस्तत्रतेरम्यामलकांनामवैपुरीम् वनंसौगंधिकंचापियत्रतन्नामपंकजम् २२ नंदाचालकनंदाचसरितौबाह्यतःपुरः तीर्थपादपदांभोजरजसाऽतीवपावने २३ ययोःसुरस्त्रियःक्षत्तरवरुह्यस्वधिष्ण्यतः क्रीडंतिपुंसः सिंचंत्योविगाह्यरतिकर्शिताः २४ ययोस्तत्स्नानविभ्रष्टनवकुंकुमपिंजरम् वितृषोऽपिपिबंत्यंभःपाययंतोगजागजीः २५

१७ द्रुमजातिभिरित्यत्र जातिरवांतरभेदसामान्यम् १८ कुमुदादिसमृद्धिभिर्नलिनीषुसरःसु कलंमधुरं यथाभवति एवंकूजंति यानिपक्षिवृंदानितैरुपशोभितम् १९ मृगादिभिर्निर्जुष्टंनिषेवितम् नाभिभिः कस्तूरीमृगैः पूर्वंमृगगणाःशृंगविशेषणत्वेनोक्ताः इदानींस्वातंत्र्येणेत्यपौनरुक्त्यम् २० कदलीखंडैःसंरुद्धानि आवृतानिनलिनीनांपुलिनानितैःश्रीःशोभायस्मिन् नंदया गंगयापर्यस्तं परिवेष्टितम् सत्याःभवान्याःस्नानेनपुण्यंपुण्यतरमतिसुगंधमुदकंयस्याम् २१ तत्रगिरौवनंचददृशुः यत्रवने तन्नामसौगंधिकंपंकजंभवति जातावेकवचनम् २२ पुरींवर्णयति नंदाचेतिचतुर्भिःसरितौ पुराद्बाह्यतोभवतः तीर्थपादस्यहरेःपादांभोजरजसा २३ ययोर्विगाह्यप्रविश्यक्रीडंति २४ ययोरंभो विगततृषोःगजाःपिबंति तत्रहेतुःतासांसुरस्त्रीणांस्नानेनभ्रष्टंगलितंयन्नवंकुंकुमंतेनपिंजरंपीतवर्णम् गजीःकरिणीः २५।। ।।६।। ।।६।। ।।६

तारं रूप्यम् ताराद्रिमयविमानानां शतैः संकुलाम् तडिद्भिः स्त्रीणाम् घनैर्विमानानाम् रवेन पुर्याः सादृश्यम् २६ यक्षेश्वरपुरीं हित्वा ऽतिक्रम्य तद्वनं च दृष्ट्वा ते देवाः आरा
त् दूरात् वटं ददृशुरिति चतुर्थेनान्वयः कथंभूतं वनम् चित्राणि माल्यानि फलानि छदाश्च पत्राणि येषु तैर्द्रुमैः हृद्यं सुखकरम् २७ रक्तकंठखगानामनीकस्य स्वरैर्मंडिताः
षट्पदस्वरा यस्मिन् कलहंसानां कुलस्य प्रेष्ठम् खरदंडानि पद्मानि तैर्युक्ता जलाशया यस्मिन् २८ वनकुंजरैः संघृष्टा ये हरिचंदनद्रुमाः तत्संबंधिना वायुना पुण्यजनस्त्री
णां मनः अधि अधिकमुन्मथयन् २९ यत्र चोत्पलमालिन्यो वाप्यस्तत्र किंपुरुषैः प्राप्तं वनं दृष्ट्वा पाठांतरे किंपुरुषैः प्राप्ता वापीश्च च दृष्ट्वा इत्यर्थः ३० योजनशतमुत्सेध उच्छ्रा
यो यस्य पादोनैः सर्वतः पंचसप्ततियोजनप्रमाणैर्विटपैः शाखाभिरायतो विस्तृतः पर्यक् सर्वतः कृता अचला छाया येन निर्गतं नीडं यस्मात् ३१ मुमुक्षूणां शरणमाश्रयम् त्य
क्तामर्षोऽनकस्तत्तुल्यम् ३२ तं विशिनष्टि सनंदनाद्यैरिति पंचभिः सख्या कुबेरेणोपास्यमानम् ३३ विद्या उपासना तपश्चित्तैकाग्र्यं योगः समाधिस्तेषां पंथानं प्रवर्त्तनद्वा

तारहेममहारत्नविमानशतसंकुलाम् जुष्टां पुण्यजनस्त्रीभिर्यथा खं सतडिद्घनम् २६ हित्वा यक्षेश्वरपुरीं वनं सौगंधिकं च तत् द्रुमैः कामदु
घैर्हृद्यं चित्रमाल्यफलच्छदैः २७ रक्तकंठखगानीकस्वरमंडितषट्पदम् कलहंसकुलप्रेष्ठं खरदंडजलाशयम् २८ वनकुंजरसंघृष्टहरिचंद
नवायुना अधि पुण्यजनस्त्रीणां मुहुरुन्मथयन्मनः २९ वैदूर्यकृतसोपाना वाप्य उत्पलमालिनीः प्राप्तं किंपुरुषैर्दृष्ट्वा त आराद्ददृशुर्वटम् ३०
स योजनशतोत्सेधः पादोनविटपायतः पर्यक्कृताचलच्छायो निर्नीडस्तापवर्जितः ३१ तस्मिन्महायोगमये मुमुक्षुशरणे सुराः ददृशुः शिव
मासीनं त्यक्तामर्षमिवांतकम् ३२ सनंदनाद्यैर्महासिद्धैः शांतैः संशांतविग्रहम् उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम् ३३ विद्यात
पोयोगपथमास्थितं तमधीश्वरम् चरंतं विश्वसुहृदं वात्सल्याल्लोकमंगलम् ३४ लिंगं च तापसाभीष्टं भस्मदंडजटाजिनम् अंगेन संध्याऽभ्र
रुचा चंद्रलेखां च बिभ्रतम् ३५ उपविष्टं दर्भमय्यां बृस्यां ब्रम्ह सनातनम् नारदाय प्रवोचंतं पृच्छते शृण्वतां सताम् ३६ कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं
पादपद्मं च जानुनि बाहुं प्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया ३७ तं ब्रम्हनिर्वाणसमाधिमाश्रितं व्युपाश्रितं गिरिशं योगकक्षाम् सलोक
पाला मुनयो मनूनामाद्यं मनुं प्रांजलयः प्रणेमुः ३८ स तूपलभ्यागतमात्मयोनिं सुरासुरेशैरभिवंदितांघ्रिः उत्थाय चक्रे शिरसाभिवंदनमर्ह
त्तमः कस्य यथैव विष्णुः ३९ तथाऽपरे सिद्धगणा महर्षिभिर्ये वै समंतादनु नीललोहितम् नमस्कृतः प्राह शशांकशेखरं कृतप्रणामं प्रहसन्निवात्मभूः ४०

रं लोकस्य मंगलं हितं ततो वात्सल्यात्स्नेहाच्चरंतम् ३४ संध्याऽभ्ररुचा रक्तवर्णेनांगेन भस्मादिलिंगं चंद्रलेखां च बिभ्रतम् ३५ व्रतिनामासनं बृषी तस्याम् ब्रम्ह प्रवोचंत
म् ३६ सव्यं पादपद्मं दक्षिणे ऊरौ कृत्वा विन्यस्य जानुनि च सव्ये बाहुं कृत्वा प्रकोष्ठे मणिबंधस्थाने अक्षमालां च कृत्वा दक्षिणहस्तकृतया तर्कमुद्रया उपलक्षितमासीनमित्य-
र्थः तदुक्तं योगशास्त्रे एकपादमथैकस्मिन्विन्यसेदूरुसंस्थितम् इतरस्मिंस्तथा बाहुं वीरासनमिदं स्मृतम् तर्कमुद्रा चोक्ता तर्जन्यंगुष्ठयोरग्रे मिथः संयोज्य चांगुलीः प्रसार्य
बंधनं प्राहुस्तर्कमुद्रेति मांत्रिका इति ३७ ब्रम्हनिर्वाणं ब्रम्हानंदः तत्र समाधिरैकाग्र्यं तमाश्रितम् योगकक्षां योगपट्टं वामजानुदृढीकरणार्थं विशेषेणोपाश्रितवंतम् मन-
नशीला मुनयस्तेषामाद्यं मुख्यम् ३८ अर्हत्तमो विष्णुर्वामनमूर्तिर्यथा कस्य कश्यपस्य ३९ महर्षिभिः सहिताः ये नीललोहितमनुवर्त्तंते तेऽपि तस्मै वंदनं चक्रुः एवं स
र्वैर्नमस्कृतः प्राह कृतः प्रणामो देवैर्यस्मै तम् ४०॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

यद्यपित्वंनीचवन्मांनमस्करोषि तथाऽपितवैश्वर्यमहंवेद्मीत्याह जानइति विश्वस्येशंजानेतत्रहेतुः जगतोयोनिर्याशक्तिः प्रकृतिर्बीजंच शिवःपुरुषस्तयोः कारणंतयोऽपि निरंतरंनिर्भेदंयद्ब्रह्मनिर्विकारंतदेवत्वामितिजाने ४१ ननुविरुद्धमेतत्तत्राह त्वमेवसरूपयोरविभक्तयोःशिवशक्त्योःक्रीडन्विश्वसृष्ट्यादिकरोषि ऊर्णनाभिरिव स्वरूपयोरितिपाठे स्वांशयोः अतोनविरोधः ४२ धर्ममर्थंच दोग्धिपात्रयी तस्या अभिपत्तयेरक्षणायाध्वरंसृष्टवानसि यद्वा हेधर्मार्थदुघ धर्माद्यभिपत्तये तत्प्राप्तये दक्षेणसूत्रेणनिमित्तेन सेतवोवर्णाश्रमर्यादाश्च अवसिताः निबद्धाः निर्णीताइतिवा श्रद्दधते श्रद्धया अनुतिष्ठंति ४३ सर्वकर्मफलदातापि त्वमेवेत्याह हेमंगल मंगलानांशुभानांकर्मणांकर्तुःस्वःस्वर्गंपरंमोक्षंवा तनुषे अमंगलानामशुभानांकर्मणांकर्तुश्चतमिस्रंनरकंतनुषे तत्रकेनहेतुना तदेवतस्मिन्नेवकस्यचिद्विपर्ययोभवति ४४ त्वत्कोपोऽत्रहेतुरित्यसंभावितमितिकैमुत्यन्यायेनाह नवैसतांसतंःरोषोभिभवेत् नवत्वा द्वितीयार्थेषष्ठ्यौ पशुमज्ञंयथाऽभिभवति तद्वत् ४५ अतःयेपृथग्धियः भेददृशःअतःक,

ब्रह्मोवाच जानेत्वामीशंविश्वस्यजगतोयोनिबीजयोः शक्तेःशिवस्यचपरंयत्तद्ब्रह्मनिरंतरम् ४१ त्वमेवभगवन्नेतच्छिवशक्त्योःस्वरूपयोः विश्वंसृजसिपास्यत्सिक्रीडन्नूर्णपटोयथा ४२ त्वमेवधर्मार्थदुघाभिपत्तयेदक्षेणसूत्रेणससर्जिथाध्वरम् त्वयैवलोकेऽवसिताश्चसेतवोयान्ब्राह्मणाःश्रद्दधतेधृतव्रताः ४३ त्वंकर्मणांमंगलमंगलानांकर्तुःस्मलोकंतनुषेस्वःपरंवा अमंगलानांचतमिस्रमुल्बणंविपर्ययःकेनतदेवकस्यचित् ४४ नवैसतांत्वच्चरणार्पितात्मनांभूतेषुसर्वेष्वभिपश्यतांतव भूतानिचात्मन्यपृथग्दिदृक्षतांप्रायेणरोषोऽभिभवेद्यथापशुम् ४५ पृथग्धियःकर्मदृशोदुराशयाःपरोदयेनार्पितहृद्रुजोऽनिशम् परान्दुरुक्तैर्वितुदंत्यरुंतुदास्तान्माऽवधीद्दैववधान्भवद्विधः ४६ यस्मिन्यदापुष्करनाभमाययादुरंतयास्पृष्टधियःपृथग्दृशः कुर्वंतितत्रह्यनुकंपयाकृपांनसाधवोदैवबलात्कृतेक्रमम् ४७ भवांस्तुपुंसःपरस्यमाययादुरंतयास्पृष्टमतिःसमस्तदृक् तयाहतात्मस्वनुकर्मचेतःस्वनुग्रहंकर्त्तुमिहार्हसिप्रभो ४८ कुर्वध्वरस्योद्धरणंहतस्यभोत्वयाऽसमाप्तस्यमनोप्रजापतेः नयत्रभागंतवभागिनोददुःकुयज्विनोयेनमखोनिनीयते ४९ जीवताद्यजमानोयंप्रपद्येताक्षिणीभगः भृगोःश्मश्रूणिरोहंतुपूष्णोदंताश्चपूर्ववत् ५० देवानांभग्नगात्राणामृत्विजांचायुधाश्मभिः भवताऽनुगृहीतानामाशुमन्योऽस्त्वनातुरम् ५१ एषतेरुद्रभागोऽस्तुयदुच्छिष्टोऽध्वरस्यवै यज्ञस्तेरुद्रभागेनकल्पतामद्ययज्ञहन् ५२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेरुद्रसांत्वनंनामषष्ठोऽध्यायः६॥

र्मण्येवदृष्टिर्येषाम् दुष्टआशयोयेषाम् परेषामुदयेनसंपदाअर्पिताहृदिरुग्येषामरुंतुदामर्मभेत्तारः दैवेनैववधोयेषांतान् भवद्विधःनिरुपमःसाधुःमाऽवधीन्नहन्यात् ४६ प्रत्युतसाधूनांवृत्तमालोच्यानुग्रहमेवकर्त्तुमर्हसीत्याहद्वाभ्याम् यस्मिन्देशेयदाकालेस्पृष्टधियोमोहितचित्ताः पृथग्दृशोभवंति तत्रापराधेसाधवोहि अनुकंपया अनंतरमेवपरदुःखासहिष्णुतयाचित्तप्रकंपेनकृपांकुर्वंति नतुक्रमंपराक्रमं कुतःदैवबलात् कृतेऽर्थेममैवेदंदैवमेवंभूतंकोऽत्रापराधस्तेषामितिमत्वा हननंनकुर्वतइत्यर्थः ४७ भवांस्तुअस्पृष्टमतिः अतःसमस्तदृक् सर्वज्ञः तयामाययाहतआत्मायेषांतेषु अतएवकर्मानुगतचित्तेषु इहअपराधे अनुग्रहंकर्त्तुमर्हसि ४८ एवंसामान्येनोक्त्वाप्रस्तुतमाह कुर्वितित्रिभिः त्वयाहतस्य अतएवासमाप्तस्य प्रजापतेरध्वरस्य हेमनो यत्राध्वरे कुयाज्ञिकाःभागिनोऽपि तवभागंनददुः भागार्हत्वमाह येनत्वयामखोनिनीयते फलंप्राप्यते ४९॥ ५०हेमन्यो अनातुरमारोग्यमस्तु ५१ भागश्चतवास्त्वित्याह एषइति हेरुद्र यावदित्यर्थेयदित्यव्ययम् यज्ञेकृतेयावानुच्छिष्टः अवशिष्टोऽर्थः तावानेषतवभागोऽस्तु हेरुद्र तेनभागेनाद्ययज्ञःकल्पतांसंपद्यताम् ५२॥ इतिचतुर्थेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६॥ ॥५॥ ॥७॥ ५

सम्प्रमेविष्णुरुद्भूतःसतोदक्षभवादिभिः यज्ञंप्रवर्तयामासदक्षेणेतिनिरूप्यते १ अजेनयोनुनीतःप्रार्थितोभवस्तेनाभिहितम् १ अघमपराधम् २ स्वापराधमपहृत्यानु गृण्हाति दग्धशीर्षयस्यप्रजापतेः अजस्यमुखंयस्मिन् तत्तथाभूतंशिरोस्तु बर्हिषःसंबंधिनंभागम् मित्रनाम्नोदेवस्य ३ प्रकर्षेणकृतानिलग्नान्यंगानियेषांते भवंतु उ च्छेषणंयज्ञावशिष्टम् ४ येषांत्वंगानिनष्टानितेतु अश्विनोर्बाहुभ्यांकृतबाहवः पूष्णोहस्ताभ्यांकृतहस्ताश्च भवंतु अध्वर्यवः अन्येचऋत्विजः बस्तस्य श्मश्रूण्येवश्मश्रू णियस्य ५ मीढुष्टमःशिवःतेनोक्तम् परितुष्टैश्चित्तैः ६ मीढ्वांसंशिवम् त्वयागत्यसर्वकार्यमित्यामंत्र्यसंप्रार्थ्यशुनासीरादेवाःसहमीढुषावेधसाचवर्तमानाःसमीढ्वद्वे धसः ७ कार्त्स्न्येनयज्ञहस्तबाह्वादिसाधारण्यंविधाय ८ ॥ ९ पूर्वंवृषध्वजद्वेषेणाकलिलःकलुषीकृत आत्मायस्यसः तदाशरत्कालीनोह्रदइवामलोभवत् १०॥ ११॥ १२

मैत्रेयउवाच इत्यजेनानुनीतेनभवेनपरितुष्यता अभ्यधायिमहाबाहोप्रहस्यश्रूयतामिति १ श्रीमहादेवउवाच नाघंप्रजेशबाला नांवर्णयेनानुचिंतये देवमायाभिभूतानांदंडस्तत्रधृतोमया २ प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णोभवत्वजमुखंशिरः मित्रस्यचक्षुषेक्षेतभागंस्वंबर्हिषोभ गः ३ पूषातुयजमानस्यदद्भिर्जक्षतुपिष्टभुक् देवाःप्रकृतसर्वांगायेमउच्छेषणंददुः ४ बाहुभ्यामश्विनोःपूष्णोहस्ताभ्यांकृतबाहवः भवंत्व ध्वर्यवश्चान्येबस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत् ५ मैत्रेयउवाच तदासर्वाणिभूतानिश्रुत्वामीढुष्टमोदितम् परितुष्टात्मभिस्तातसाधुसाध्वित्यथाब्रुवन् ६ ततोमीढ्वांसमामंत्र्यशुनासीराःसहर्षिभिः भूयस्तद्देवयजनंसमीढ्वद्वेधसाययुः ७ विधायकार्त्स्न्येनचतद्यदाहभगवान्भवः संदधुःकस्य कायेनसवनीयपशोःशिरः ८ संधीयमानेशिरसिदक्षोरुद्राभिवीक्षितः सद्यःसुप्तइवोत्तस्थौददृशेचाग्रतोमृडम् ९ तदावृषध्वजद्वेषक लिलात्माप्रजापतिः शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रदइवामलः १० भवस्तवायकृतधीर्नाशक्नोदनुरागतः औत्कंठ्याद्बाष्पकलयासंपरेतां सुतांस्मरन् ११ कृच्छ्रात्संस्तभ्यचमनःप्रेमविह्वलितःसुधीः शशंसानिर्व्यलीकेनभावेनेशंप्रजापतिः १२ दक्षउवाच भूयाननुग्रहअ होभवताकृतोमेदंडस्त्वयामयिभृतोयदपिप्रलब्धः नब्रह्मबंधुषुचवांभगवन्नवज्ञातुभ्यंहरेश्चकुतएवधृतव्रतेषु १३ विद्यातपोव्रतधरा न्मुखतःस्मविप्रान्ब्रह्मात्मतत्त्वमवितुंप्रथमंत्वमस्राक् तद्ब्राह्मणान्परमसर्वविपत्सुपासिपालःपशूनिवविभोप्रगृहीतदंडः १४ योऽसौ मयाविदिततत्त्वदृशासभायांक्षिप्तोदुरुक्तिविशिखैर्विगणय्यतन्माम् अर्वाक्पतंतमर्हत्तमनिंदयापात्दृष्ट्यार्द्रयासभगवान्स्वकृतेनतु ष्येत् १५ मैत्रेयउवाच क्षमाप्यैवंसमीढ्वांसंब्रह्मणाचानुमंत्रितः कर्मसंतानयामाससोपाध्यायर्त्विगग्निभिः १६ वैष्णवंयज्ञसंतत्यैत्रि कपालंद्विजोत्तमाः पुरोडाशंनिरवपन्वीरसंसर्गशुद्धये १७ यदपियद्यपिप्रलब्धःपराभूतोमयाभवान् तथाऽपित्वयादंडोभृतःशिक्षाकृता नतूपेक्षितोऽस्मि युक्तमेवै तदित्याह ब्रह्मबंधुषुचब्राह्मणाभासेष्वपितुभ्यंतवहरेश्चेतिवांयुवयोरवज्ञाउपेक्षानास्ति १३ तत्रहेतुमाह विद्येति ब्रह्माभूत्वा त्वमस्माकंअस्राक्षीःकिमर्थं आत्मतत्त्वम वितुम् यद्वा ब्रह्मवेदमात्मतत्त्वंच अवितुंसंप्रदायप्रवर्तनेनज्ञापयितुमित्यर्थः तत्तस्मात् हेपरमउत्कृष्ट १४ अत्रचप्रत्युपकारोनास्तीत्याह योऽसाविति अविदितत त्त्वदृशाअप्राप्ततत्त्वज्ञानेन तदगणय्यविस्मृत्य अर्हत्तमनिंदयाअवागधःपततंमामपात् रक्षितवान् स्वकृतेनैवपरानुग्रहेणैवतुष्येत् मयातत्प्रतिकर्तुमशक्यमि त्यर्थः १५ अनुमंत्रितोऽनुज्ञातःउपाध्यायसहितैःऋत्विजादिभिःअनुवर्तयामास १६ वीराणांप्रमथादीनांसंसर्गकृतदोषस्यशुद्धयेनिवृत्त्यर्थम् १७ ॥७॥ ७

उपात्तहविषा अध्वर्युणा सहविशुद्धया बुद्ध्या ध्यातो हे विशांपते विदुर १८ स्वया प्रभया तेषां तेजो मुष्णन् तिरस्कुर्वन् उपानीतः समीपं प्रापितः स्तोत्रे बृहद्रथंतरे वा जौप
सौ न द्वता बृहद्रथंतर पक्षाधिभिः स्तुतः १९ तमेवानुवर्णयति श्यामद्वति द्वाभ्याम् हिरण्यवद्रशना यस्य तेति वस्त्रं लक्ष्यते अर्कतुल्येन किरीटेन जुष्टः नीलालकाः एव भ्रमर
रास्तैर्मंडितं कुंडलयुक्तमास्यं यस्य कंब्वादिभिरायुधैः भृत्यरक्षार्थं व्यग्रैर्हिरण्मयैर्भुजैः पुष्पितः कर्णिकार इव वृक्षविशेषः शोभमानः भुजानां हिरण्मयत्वं केयूरकंक
णमुद्रिकाद्यलंकारैः २० वक्षसि अधिश्रिता वधूर्लक्ष्मीर्यस्य सः उदारो हासो अवलोकश्च तयोः कलया लेशेन पार्श्व उभयतो भ्रमती व्यजनचामरे चामरव्यजने एव रा
जहंसौ यस्मिन्सः रज्यमानः शोभातिशयं नीयमानः २१ ब्रम्हेंद्रव्यक्षनायका मुख्या येषां ते २२ हंतरुचः तिरस्कृतप्रभाः सन्नजिह्वा गद्गदवाचः ससाध्वसाः तन्महि
म्नाक्षुभितचित्ताः उपतस्थुस्तुष्टुवुः २३ यस्य महिमानं प्रति तु अर्वागेव वृत्तिर्येषां ते ऽपि यथामति गृणंति स्म अस्तुवन् कुतः प्रकटीकृतो ऽनुग्रहार्थं विग्रहो येन तम्
यद्वा तेषामर्वाग्वृत्तित्वे हेतुः तेतु यस्य महिमा हिमा विभूतिमात्ररूपा इत्यर्थः २४ तत्र तावत् दक्षस्तुतिप्रकारमाह दक्षइति गृहीतमर्हणसादनोत्तमं येन तमुत्तमेण

अध्वर्युणात्तहविषा यजमानो विशांपते धियाविशुद्धया दध्यौ तथा प्रादुरभूद्धरिः १८ तदा स्वप्रभया तेषां द्योतयंत्या दिशो दश मु
ष्णंस्तेज उपानीतस्तार्क्ष्येण स्तोत्रवाजिना १९ श्यामो हिरण्यरशनो ऽर्ककिरीटजुष्टो नीलालकभ्रमरमंडितकुंडलास्यः कंब्वब्जचक्र
शरचापगदा ऽसिचर्मव्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिव कर्णिकारः २० वक्षस्यधिश्रितवधूर्वनमाल्युदारहासावलोककलया रमयंश्च विश्वं पा
र्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराजहंसः श्वेतातपत्रशशिनोपरि रज्यमानः २१ तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रम्हें
द्रत्र्यक्षनायकाः २२ तत्तेजसा हतरुचः सन्नजिह्वाः ससाध्वसाः मूर्ध्ना धृतांजलिपुटा उपतस्थुरधोक्षजम् २३ अप्यर्वाग्वृत्तयो यस्य
महि त्वात्मभुवादयः यथामति गृणंति स्म कृतानुग्रहविग्रहम् २४ दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तमं यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुम् सुनंदनं
दाद्यनुगैर्वृतं मुदा गृणन्प्रपेदे प्रयतः कृतांजलिः २५ दक्षउवाच शुद्धं स्वधाम्न्युपरताखिलबुद्ध्यवस्थं चिन्मात्रमेकमभयं प्रतिषिध्य मायाम् तिष्ठ
स्तयैव पुरुषत्वमुपेत्य तस्यामास्ते भवानपरिशुद्ध इवात्मतंत्रः २६

त्रे आसाद्य अर्हणेषु समर्पितेषु प्रीत्या सार्हणपात्रं स्वयमेव येन गृहीतमित्यर्थः यद्वा कथं प्रपेदे गृही
तमर्हणसादनोत्तमं यथा भवति तद्गृहीत्वा प्रपेद इत्यर्थः गृहीत्वेति पाठस्तु सुगमः गृणन् स्तुवन् प्रपेदे शरणं जगाम दक्षऋत्विक्सदस्येश भृगु ब्रम्हेंद्र योषितः ऋषयश्च तथा सिद्धाय
जमानो ऽथ लोकपाः योगि ब्रम्हाग्नि देवाश्च स्तुवंति जगदीश्वरम् तथा गंधर्वविद्याध्र ब्राम्हणाश्च पृथग् इमे ते २५ ननु साक्षात्परमेश्वर एव रुद्रः तस्य ब्रम्हपुत्रत्वेन जीवत्वमनुकार
मात्रं हंत किमिति त्वया भेददृष्ट्या ऽसौ अवज्ञात इति मां भगवान् आक्षेप्स्यतीत्याशंक्या प्रच्युतस्वरूपस्य जीवधर्मना ऽयं तवैव संगच्छते नान्यस्येत्याह शुद्धमिति स्वधाम्नि स्व
स्वरूपे तिष्ठन् भगवान् शुद्धचिन्मात्रं चैतन्यघनः शुद्धत्वे हेतुः उपरता निर्विघ्नि वृत्ता अखिला बुद्ध्यवस्था यस्मात् अतः एकं भेदशून्यम् अत एव अभयं द्वितीयाद्धै भयं भवतीति श्रु
तेः जीवस्यापि वस्तुत एवं भूतत्वात्तद्व्यलक्षण्यार्थमुक्तम् मायां प्रतिषिध्य अभिभूय स्वतंत्र एव सन् तया मायया पुरुषत्वं मनुष्यनाट्यमुपेत्य तस्यां मायायां तिष्ठन् अपरिशुद्ध इव रा
गादिमानिवास्ते रामकृष्णाद्यवतारे तथा प्रतीयते भवानित्यर्थः अन्ये त्वविद्योपाधयो मायाऽभिभूताः संसरंति अतस्त्वमेवेश्वरो न रुद्रादय इति भावः अत एवं मां दृष्टिं भगवान् वारयि
ष्यति अहं ब्रम्हा च शर्वश्च जगतः कारणं परमित्यादिना २६

ऋत्विजोपि स्वस्यापराधं परिहरंतः स्तुवंति भो अनंजन उपाधिमलशून्य यद्यपित्वमेव रुद्रादिदेवतारूपः तथाऽपि नंदीश्वरशापात् कर्मण्येव दुराग्रहधियः संतस्त्वत्तत्त्वं नविद्मः किंतु धर्मस्यापूर्वस्योपलक्षणभूतं त्रिवृत् त्रयीप्रतिपाद्यमध्वराख्यं तवरूपमस्माभिर्ज्ञातं कीदृशम् यस्यसिद्धये ऽधिदैवम् देवताऽधिकारेणादोव्यवस्थाः अमूर्व्य वस्थाः अत्रेयमेवदेवतानान्येत्येवं भूतानि यमाइत्यर्थः यद्वाव्यवस्था इत्याख्यानम् अडागमाद्यभाव आर्षः यदर्थमदइदमिंद्राद्यधिदैवंरूपंविशेषेणास्थितवानसीत्यर्थः २७ सदस्यास्तुनिरीश्वरे ऽपिदक्षाध्वरे धनलोभेनस्वप्रवृत्तिमनुचिंत्यानुतप्ताविरक्तिमाशासनाःस्तुवंति हेशरणद आश्रयप्रद उत्पत्त्यध्वनिसंसारमार्गे वर्तमानो अज्ञानांसा र्यः समूहस्तेपादौ कस्त्वत् पादरूपं निवासं कदायास्यति अशरणे विश्रामस्थानशून्ये उरुक्लेशाएवदुर्गमस्थानानि यस्मिन् अंतकएवोग्रोव्यालस्तेनान्विष्टेलक्षीकृते विषयरूपा मृगतृष्णा यस्मिन् आत्माहंकारास्पदं शरीरं ममत्वास्पदं गेहंच सएवउरुर्भारो यस्यसः द्वंद्वानि सुखदुःखादीन्येवश्वभ्राणि गर्तायस्मिन् खलाएव मृगाव्याघ्रादयस्तेभ्योभयं यस्मिन् शोकएवदावाग्निर्यस्मिन् कामेनउपसृष्टः पीडितः २८ श्रीरुद्रस्तुपूर्वममनिंदादुःसहासीत् इदानींतु तानगणयामीत्याह तवेति आशिषाकामेन असक्तैर्निष्कामैः

ऋत्विजऊचुः तत्त्वंननेवयमनंजनरुद्रशापात् कर्मण्यवग्रहधियो भगवन्विदामः धर्मोपलक्षणमिदंत्रिवृदध्वराख्यंज्ञातंयदर्थमधिदैवमदोव्यवस्थाः २७ सदस्याऊचुः उत्पत्त्यध्वन्यशरणउरुक्लेशदुर्गेऽतकोग्रव्यालान्विष्टेविषयमृगतृष्ण्यात्मगेहोरुभारः द्वंद्वश्वभ्रे खलमृगभयेशोकदावेऽज्ञसार्थः पादौकस्तेशरणदकदायातिकामोपसृष्टः २८ रुद्रउवाच तववरदवरांघ्रावाशिषेहाखिलार्थेह्यपिमुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये यदिरचितधियंमाविद्यलोकोपविद्धंजपतिनगणयेतत्त्वत्परानुग्रहेण २९ भृगुरुवाच. यन्मायया गहनयाऽपहृतात्मबोधाब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसिस्वपंतः नात्मन्श्रितंतवविदंत्यधुनाऽपितत्त्वंसोयंप्रसीदतुभवान्प्रणतात्मबंधुः ३० ब्रह्मोवाच नैतत्स्वरूपंभवतोऽसौपदार्थभेदग्रहैःपुरुषोयावदीक्षेत् ज्ञानस्यचार्थस्यगुणस्यचाश्रयोमायामयाद्व्यतिरिक्तोयतस्त्वम् ३१ ॥ इंद्रउवाच इदमप्यच्युतविश्वभावनंवपुरानंदकरंमनोदृशाम् सुरविद्विट्क्षपणैरुदायुधैर्भुजदंडैरुपपन्नमष्टभिः ३२ पत्न्यऊचुः यज्ञोऽयंतवयजनायकेनसृष्टोविध्वस्तः पशुपतिनाद्यदक्षकोपात् तंनस्त्वंशवशयनाभशांतमेधंयज्ञात्मन्नलिनरुचादृशापुनीहि ३३

रचितधियंमा मा निवेशितचित्तम् अविद्यलोकः अविद्यः विद्याहीनोलोकः मामाम् यद्यपिविद्धंजपति आचारभ्रष्टंजपतितज्जल्पनंतवयःपुरोऽनुग्रहस्तेन त्वत्पराणां वायोऽनुग्रहस्तेन २९ भृगुरुक्तस्वभावतस्तत्त्वज्ञानहीनाजीवाः अतोऽज्ञानकृतंममदुश्चेष्टितक्षमस्वेत्याह यन्माययेति आत्मन्यात्मनिश्रितमनुगतं तपतत्त्वं नविदंति प्रणतानामात्माबंधुश्च ३० ब्रह्मादयोनविदंतीति भृगुणोक्तेतदसहमानो ब्रह्मा तत्त्वज्ञानमाविष्कुर्वन्निवाह नैतदिति पदार्थभेदग्राहकैरिंद्रियैर्गुणस्येंद्रियस्य यद्वा ज्ञानार्थयोः कारणस्यसत्वादेः अतएव असतः मायामयात् व्यतिरिक्तोभवान् ३१ इंद्रस्तुइंद्रियविषयः सर्वोऽपिमिथ्येति ब्रह्मणोक्तमसहमानआह इदंतववपुरपिउपपन्नमेव नतुप्रपंचवदनिर्वचनीयतयाऽनुपपन्नम् सुराणांविद्विषः क्षपयंतीतितथातैर्भुजदंडैरुपलक्षितम् ३२ ऋत्विजांपत्न्यः स्तुवंति यज्ञोऽयंतवयजनाय त्वां यष्टुं केनब्रह्मणापूर्वंसृष्टः हेयज्ञात्मन् तंनोयज्ञंनलिनकांत्यादृशानेत्रेणपुनीहि पवित्रंकुरु कथंभूतंयज्ञम् शवाःशेरतेयस्मिन्निति शवशयनं श्मशानं तद्वदाभामतीतिर्यस्यसचासौ शांतमेधश्चोपरतोत्सवः मेधशब्देन पशुहिंसायुतसवोलक्ष्यते शवमुदकं तत्रशेते इतितथापद्मं तन्नाभेतिसंबोधनंवा ३३॥ ॥६५॥ ॥६५॥ ॥६५॥

ऋषयस्तु कर्माण्यनुतिष्ठंतस्तत्पुण्येन तत्फलेन च युज्यंते भगवति तु तदभावमालक्ष्य विस्मिताः स्तुवंति अनन्वितमघटमानं यद्यस्मादात्मना स्वयं कर्माचरसि अनुतिष्ठसि न तज्ज्यसे लिप्यसे यतश्चान्ये विभूतये संपदे ईश्वरीमुपसेदुः लक्ष्मीं भेजुः यद्वा यत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः यामित्यर्थः भवांस्तु स्वयमेवानुवर्तमानां तां न मन्यते नाद्रियते ३४ सिद्धास्तु तत्कथास्तवमभिनंदंतः स्तुवंति अयं नो मनोगजः त्वत्कथैव मृष्टं शुद्धं पीयूषं तन्मयी या नदी तस्यामवगाढः प्रविष्टो दावाग्नितुल्यं संसारतापं न संस्मरति न च ततो निर्गच्छति ब्रम्हसंपन्नवत् ब्रम्हैक्यं प्राप्त इव ३५ यजमानी दक्षपत्नी स्तौति ते स्वागतं मद्गृहागमनं जातम् हे अधीश यथा शिरसा हीनः कबंधमात्रः पुरुषोंगैः करचरणाद्यवयवैः शोभमानैरपि न शोभते तथा त्वां विना केवलं प्रयाजाद्यंगैर्मखो न शोभते अतो नः श्रिया सह त्रायस्वलङ्कृतान्कुर्वित्यर्थः ३६ लोकपालास्त्वीश्वरत्वाभिमानारूढा भगवतस्तत्त्वमपश्यंतः ऊचुः दृष्टः किं न दृष्ट इत्यर्थः कुतः असद्ग्रहैः पुंस्त्वमाविष्टलिंगत्वादसत्प्रकाशरूपाभिः दृग्भिरिंद्रियैः अयं भावः शुद्धचित्तानां त्वं शुद्धसत्वमूर्तिर्भासि अस्माकं तु बहिर्मुखेंद्रियाणां पंचभूतोपलक्षितो जीवविशेष इवावभासि अतस्त्वमस्मादिंद्रियगोचरो न भवसि धिगस्मज्जीवितमिति ३७ योगेश्वरास्तदभेदेन भजतामनुग्रहं भक्तिं मन्यमानाः स्वा-

ऋषय ऊचुः — अनन्वितं ते भगवन्विचेष्टितं यदात्मना चरसि हि कर्म नाज्यसे । विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयमनुवर्ततीं भवान् ३४

सिद्धा ऊचुः — अयं त्वत्कथामृष्टपीयूषनद्यां मनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः । तृषार्तोऽवगाढो न सस्मार दावं न निष्क्रामति ब्रम्हसंपन्नवन्नः ३५

यजमान्युवाच — स्वागतं ते प्रसीदेश तुभ्यं नमः श्रीनिवास श्रिया कांतया त्राहि नः । त्वामृतेऽधीश नांगैर्मखः शोभते शीर्षहीनः कबंधो यथा पूरुषः ३६

लोकपाला ऊचुः — दृष्टः किं नो दृग्भिरसद्ग्रहैस्त्वं प्रत्यग्द्रष्टा दृश्यते येन दृश्यम् । माया ह्येषा भवदीया हि भूमन्यस्त्वं षष्ठः पंचभिर्भासि भूतैः ३७

योगेश्वरा ऊचुः — प्रेयान्न तेऽन्योऽस्त्यमुतस्त्वयि प्रभो विश्वात्मनीक्षेन्न पृथग्य आत्मनः । अथापि भक्त्येशतयोपधावतामनन्यवृत्त्याऽनुगृहाण वत्सल ३८ जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो बहुभिद्यमानगुणयात्ममायया । रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थया विनिवर्तितभ्रमगुणात्मने नमः ३९

ब्रम्होवाच — नमस्ते श्रितसत्वाय धर्मादीनां च सूतये । निर्गुणाय च यत्काष्ठां नाहं वेदापरेऽपि च ४०

अग्निरुवाच — यत्तेजसाऽहं सुसमिद्धतेजा हव्यं वहे स्वध्वर आज्यसिक्तम् । तं यज्ञियं पंचविधं च पंचभिः स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतोऽस्मि यज्ञम् ॥ ४१ ॥

-मिभृत्यभावेन भजता मत्यनुग्रहं प्रार्थयमानाः स्तुवंति द्वाभ्याम् प्रेयानिति विश्वात्मनि परब्रम्हणि त्वयि य आत्मनः पृथक्त्वं नेक्षेत अमुतः अमुष्मादन्यः ते प्रेष्ठो नास्ति आत्मनो जीवान् पृथक् नेक्षेतेति वा हे वत्सल भक्तजनप्रिय अनन्यवृत्त्या अव्यभिचारिण्या भक्त्या भजतोऽनुगृहाणेत्यर्थः ३८ अव्यभिचारिणी भक्तिः कथं स्याद्भजनीयानां बहुत्वादित्याशंक्याहुः जगदुद्भवादिषु निमित्तेषु दैवतो जीवादृष्टाद्बहुधा भिद्यमाना गुणा यस्यास्तया स्वमायया आत्मनि स्वरूपे रचिता ब्रम्हादिभेदमतिर्येन तस्मै स्वसंस्थया केवलस्वरूपावस्थानेन च विनिवर्तितो भ्रमो गुणाश्च तद्बुतव आत्मनि येन तस्मै ३९ शब्दब्रम्ह स्तौति नमस्त इति श्रितं स्वीकृतं सत्वं येन अतः भक्त्यादिफलप्रसवित्रे सत्वगुणत्वं निर्गुणत्वं चैकस्य कथमित्याशंक्याह यस्य काष्ठां तत्त्वं नाहं वेद्मि अपरे ब्रम्हादयश्च न विदुस्तस्मै ४० अग्निस्तु यज्ञमूर्तिं प्रणमति यस्य तेजसा सुष्ठु समिद्धः प्रदीप्तं तेजो यस्य सोऽहं प्रशस्ते अध्वरे हविर्वहामि तं यज्ञियं यज्ञाय हितं पालकम् यज्ञं यज्ञमूर्तिम् पंचविधत्वमैतरेयके उक्तम् स एष यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति पंचभिर्यजुर्भिर्मंत्रैः स्विष्टं सुपूजितम् तथा च श्रुतिः ओ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पंचाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः स्मृतिश्च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदत्विति ४१ ॥ ॥

देवास्तु सत्यं वयमपि देवास्तथाऽपि जगदाद्यंतयोस्त्वमेवनान्यः कश्चिदित्याहुः पुरेति कल्पापाये प्रलयेविकृतं कार्यजातमुदरीकृत्य संहृत्य त्वमेवाद्यः पुमान् उरगेंद्र एवाधि कं शयनं शय्या तस्मिन् शेषेशयनं करोषि सिद्धैर्जनलोकादिवासिभिः विमृशिता विचिंतिता अध्यात्मपदवी ज्ञानमार्गो यस्य स एव त्वं यइदानीमस्मदक्ष्णोः पथिचरसि प्रत्यक्षोऽसि अ वसि रक्षसि ४२ गंधर्वाप्सरसस्तुवयंभियाकेवलं सर्वानपि परमेश्वरत्वेनोपश्लोकयामः त्वमेवतु परमेश्वरः अन्येतु त्वदंशाएवेत्याहुः अंशांशाइति हेभूमन् महत्तमक्रीडाभां डं क्रीडोपकरणं विश्वं ब्रम्हांडं यस्य तस्मै तेन मनं कुर्मः ४३ विद्याधरास्तु केवलं विद्याभिः संपदः प्राप्यंते अहंकारादिव्यामोहनिवृत्तिस्तु त्वत्कथाश्रवणाधिना नास्तीत्याहुः अ र्थपुरुषार्थसाधनकलेवरमभिपद्यप्राप्य त्वन्मायया अस्मिन्ममेत्यहमितिचाभिमानं कृत्वा इममात्ममोहं युष्मत्कथा अमृतनिषेवकउत् उच्चैर्व्युदस्येत्परित्यजेन्नान्यः ननु स्वैः पुत्रादिभिरधिक्षिप्तोदुःखितः सन् परित्यजेदेवनेत्याहुः क्षिप्तोऽपि दुर्मतिः असत्सुविषयेष्वेवलालसातृष्णा यस्य सः ४४ ब्राह्मणाः स्तुवंति त्वमितित्रिभिः सदस्याश्च ऋ

देवाऊचुः पुराकल्पापायेस्वकृतमुदरीकृत्यविकृतं त्वमेवाद्यस्तस्मिन्सलिलउरगेंद्राधिशयने पुमान्शेषेसिद्धैर्हृदिविमृशिताध्यात्मप दवीकः सएवाद्याक्ष्णोर्यः पथिचरसिभृत्यानवसिनः ४२ गंधर्वाऊचुः अंशांशास्तेदेवमरीच्यादयएतेब्रह्मेंद्राद्यादेवगणारुद्रपुरोगाः क्री डाभांडंविश्वमिदंयस्यचभूमन्तस्मैनित्यंनाथनमस्करवाम ४३ विद्याधराऊचुः त्वन्मायया ऽर्थमभिपद्यकलेवरेऽस्मिन्कृत्वाममाह मितिदुर्मतिरुत्पथैःस्वैः क्षिप्तोऽप्यसद्विषयलालसआत्ममोहंयुष्मत्कथामृतनिषेवकउद्व्युदस्येत् ४४ ब्राम्हणाऊचुः त्वंक्रतुस्त्वंहवि स्त्वंहुताशः स्वयंत्वंहिमंत्रः समिद्दर्भपात्राणिच त्वंसदस्यर्त्विजोदंपतीदेवताअग्निहोत्रंस्वधासोमआज्यंपशुः ४५ त्वंपुरागांरसायामहासू करोदंष्ट्रयापद्मिनींवारणेंद्रोयथा स्तूयमानोनदँल्लीलयायोगिभिर्व्युज्जहर्थत्रयीगात्रयज्ञक्रतुः ४६ सप्रसीदत्वमस्माकमाकांक्षतांदर्शनंते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् कीर्त्यमानेनृभिर्नाम्नियज्ञेशतेयज्ञविघ्नाः क्षयंयांतितस्मैनमः ४७ मैत्रेयउवाच इतिदक्षः कविर्यज्ञंभद्ररुद्राभिमर्शितम् कीर्त्यमानेहृषीकेशेसंनिन्येयज्ञभावने ४८ भगवान्स्वेनभागेनसर्वात्मासर्वभागभुक् दक्षंबभाषआभाष्यप्रीयमाणइवानघ ४९ श्रीभगवानुवाच अहंब्रह्माचशर्वश्चजगतःकारणंपरम् आत्मेश्वरउपद्रष्टास्वयंदृगविशेषणः ५० आत्ममायांसमाविश्यसोऽहंगुणम यींद्विज सृजन्रक्षन्हरन्विश्वंदध्रेसंज्ञांक्रियोचिताम् ५१ तस्मिन्ब्रह्मण्यद्वितीयेकेवलेपरमात्मनि ब्रह्मरुद्रौचभूतानिभेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ॥ ५२॥

त्विजश्च ४५ गां पृथ्वीम् रसायाः रसातलात् दंष्ट्रयाव्युज्जहर्थ विशेषेणोद्धृतवानसि योगिभिस्तूयमानः हे त्रयीगात्र वेदमूर्ते यज्ञोयागः सयूपः क्रतुस्तद्विशेषः तद्रूपी यज्ञसंकल्परूपइतिवा यज्ञः क्रतुः कर्मयस्येतिवा ४६ सत्वमस्माकं त्वद्दर्शनमाकांक्षतां प्रसीद अस्मद्यज्ञमभ्युद्धरेत्यर्थः नचाशक्यं तवएतत् यतस्तवनाम्नि कीर्त्यमानएवयज्ञविघ्नाः क्षयंयांति एवंप्रभावोयस्तस्मैनमः ४७ इत्यनेनप्रकारेण सर्वैः कीर्त्यमाने हेभद्र विदुर संनिन्ये प्रवर्तयामास ४८ सर्वात्मतया सर्वभागभो क्ताऽपि भगवान्निजानंदतृप्तोऽपि स्वेनभागेन त्रिकपालपुरोडाशेन प्रीयमाणइव दक्षमाभाष्य संबोध्य वचो बभाषे ४९ योऽहंजगतः कारणं आत्माचेश्वरश्च उपद्रष्टा साक्षी च स्वयंप्रकाशश्च निरुपाधिश्च स एव ब्रह्माशर्वश्चेत्यन्वयः ५० कुत इत्यत आह अहमेवात्ममायामधिष्ठाय जगत्सृष्ट्यादिकुर्वन् सन् सच क्रियोचितां संज्ञां धारया मि ५१ तस्मिन्केवलेऽद्वितीये समानासमानजातीयभेदरहिते ब्रह्मणि मयि ब्रह्मरुद्रौ भूतानि च भेदेनाज्ञः पश्यतीत्यर्थः ५२॥ ॥७॥ ॥७॥

विद्वांस्तद्भेदं नपश्यतीतिसदृष्टांतमाह यथेति ५२ तस्मादेव मैक्यं पश्यन्कृतार्थोभवतीत्याह त्रयाणामेकोभावः स्वरूपंयेषाम् ५४ स्वेनक्रतुनात्रिकपालेष्ट्या उभ
यतः अंगैःप्रधानेनच ५५ स्वेनभागेनयज्ञावशिष्टेन उदवस्यते समाप्यतेऽनेनेत्युदवसानं तेनकर्मणा सोमपानिरता नपिउपाधावदित्यनुषंगः ततश्च उदवस्य क
र्मसमाप्य अवभृथरूपं यथाभवतितथास्नातवान् ५६ स्वेनैवाऽनुभावेनाप्तराधसेप्राप्तसिद्धयेतस्माअपि ५७ ॥ ५८ ॥ आरक्तेभजतेस्म अनन्यभावानामे
कैवगतिःयःतम् प्रलयकाले सुप्तांशक्तिरीश्वरमिव ५९ बृहस्पतेःशिष्यान्मयाश्रुतम् ६० परंपवित्रंय आकर्ण्यतथाऽनुकीर्तयेत्सः आत्मनःपरस्यापिअघंसं
सारव्यसनं सर्वदाधुनोति ६१॥ ॥ इतिचतुर्थेटीकायांसप्तमोध्यायः॥ ७ ॥ ॥ ६॥ ॥ ६ ॥ दक्षकन्यान्वयेप्रासाद्दक्षयज्ञकथोदितामनुपु

यथापुमान्नस्वांगेषुशिरःपाण्यादिषुक्वचित् पारक्यबुद्धिंकुरुते एवंभूतेषुमत्परः ५२ त्रयाणामेकभावानांयोनपश्यतिवैभिदाम् स
र्वभूतात्मनांब्रह्मन्सशांतिमधिगच्छति ५४ मैत्रेयउवाच एवंभगवतादिष्टःप्रजापतिपतिर्हरिम् अर्चित्वाक्रतुनास्वेनदेवानुभ
यतोऽयजत् ५५ रुद्रंचस्वेनभागेनह्युपाधावत्समाहितः कर्मणोदवसानेनसोमपानितरानपि उदवस्यसहर्त्विग्भिःसस्नाववभृथंत
तः ५६ तस्माअप्यनुभावेनस्वेनैवावाप्तराधसे धर्मएवमतिंदत्वात्रिदशास्तेदिवंययुः ५७ एवंदाक्षायणीहित्वासतीपूर्वकलेवरम्
जज्ञेहिमवतःक्षेत्रेमेनायामितिशुश्रुम ५८ तमेवदयितंभूयआवृंक्तेपतिमंबिका अनन्यभावैकगतिंशक्तिःसुप्तेवपूरुषम् ५९ एत
द्भगवतःशंभोःकर्मदक्षाध्वरद्रुहः श्रुतंभागवताच्छिष्याद्उद्धवान्मेबृहस्पतेः ६० इदंपवित्रंपरमीशचेष्टितंयशस्यमायुष्यमघौघमर्षणम्
योनित्यदाकर्ण्यनरोऽनुकीर्तयेद्धुनोत्यघंकौरवभक्तिभावतः ६१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेदक्षयज्ञसंधानोनामसप्त
मोऽध्यायः॥ ७ ॥ ॥ ६॥ ॥ ६॥ मैत्रेयउवाच सनकाद्यानारदश्चऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः नैतेगृहान्ब्रह्मसुता-
ह्यावसन्नूर्ध्वरेतसः १ मृषाधर्मस्यभार्यासीद्दंभंमायांचशत्रुहन् असूतमिथुनंतत्तुनिर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजः २ तयोःसमभवल्लोभोनिकृ
तिश्चमहामते ताभ्यांक्रोधश्चहिंसाचयद्दुरुक्तिःस्वसाकलिः ३ दुरुक्तौकलिराधत्तभयंमृत्युंचसत्तम तयोश्चमिथुनंजज्ञेयातनानिर
यस्तथा ४ संग्रहेणमयाख्यातःप्रतिसर्गस्तवानघ त्रिःश्रुत्वैतत्पुमान्पुण्यंविधुनोत्यात्मनोमलम् ५ अथातःकीर्तयेवंशंपुण्यकीर्तेःकु
रूद्वह स्वायंभुवस्यापिमनोर्हरेरंशांशजन्मनः ६ प्रियव्रतोत्तानपादौशतरूपापतेःसुतौ वासुदेवस्यकलयारक्षायांजगतःस्थितौ ७ जायेउ
त्तानपादस्यसुनीतिःसुरुचिस्तयोः सुरुचिःप्रेयसीपत्युर्नेतरायत्सुतोध्रुवः ८ त्रान्वयेप्रासाद्ध्रुवचर्याऽथपंचभिः १ अष्टमेगुरुदारोक्तिरोषमत्सरतःपुरात् निर्गतेन

ध्रुवेणाहृतपसातोषणंहरेः २ एवंतावन्मनुकन्याऽन्वयोक्तेयेवमरीच्यादीनांब्रह्मपुत्राणांवंशावर्णिताः तत्रावशिष्टंकिंचिदाह सनकाद्याइति नावसन् नाश्रिताःऊर्ध्वरेतसोनैष्ठिकाः
अतस्तेषांवंशोनास्ति १ अधर्मोऽपिब्रम्हपुत्रस्तस्यवंशमाह मृषेतिचतुर्भिः दंभःपरप्रतारणम् मायातद्वचिताचेष्टातयोःसोदरयोरपिदांपत्यमधर्मांशतयाएवमुपर्यपि अप्रजःअ
पुत्रः २ निकृतिःशठतायत् याभ्यांकलिश्चतस्यस्वसादुरुक्तिश्चेत्यर्थः ३ यातनातीव्रवेदना ४ प्रतिसर्गोऽनुसर्गएव यद्वा प्रतिसर्गःप्रलयः अधर्मस्यप्रलयहेतुत्वात्प्रतिस
र्गत्वम् एतत् एतमधर्मवंशं पुण्यमितिवर्जनद्वारापुण्यहेतुत्वात् ५ मनोःपुत्रवंशंहरेरंशोब्रम्हातस्यांशाद्देहार्द्धाज्जन्मयस्य ६ जगतोरक्षायांस्थितौ ७ सुनीतिःसु
रुचिश्चजायेतयोर्मध्ये ८ ॥ ॥

तयोः प्रियाप्रियत्वं प्रपंचयन् ध्रुवचरित्रमाह पंचभिरध्यायैः सुरुचेः पुत्रमुत्तमसंज्ञं लालयन् ९ तया अंकारोहणं चिकीर्षमाणम् १० गर्वोक्तिमेवाह त्रिभिर्नेति नृपतेर्धि
ष्ण्यमासनं नृपात्मजोऽपि भवान्नारोढुमर्हति ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुरुषमीश्वरम् ॥ १३ ॥ मिषंतं पश्यंतम् सन्नवाचं कुंठितवाचम् ॥ १४ ॥ उदूह्य आरोप्य अंतःपुरजनमुखा
त् श्रुत्वा ॥ १५ ॥ शोक एव दावाग्निस्तेन दावाग्निगता लता इव स्थिता सा बाला विलापं चकार ॥ १६ ॥ वृजिनस्य दुःखस्य अमंगलम् पराधं परेषु मा मंस्थाः यद्यतः प
रेभ्यो दुःखं ददाति यः सः स्वदत्तमेव दुःखं भुंक्ते ॥ १७ ॥ दुर्भगया मया उदरे गृहीतः तस्या एव स्तन्येन वृद्धश्च दुर्भगत्वमेवाह यां मामिडस्पतिर्भूपतिर्भार्येति वोढुं व्री

एकदा सुरुचेः पुत्रमंकमारोप्य लालयन् उत्तमं नारुरुक्षंतं ध्रुवं राजाऽभ्यनंदत ॥ ९ ॥ तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम्
सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता ॥ १० ॥ न वत्स नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मजः
११ बालोऽसि बत नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतम् नूनं वेद भवान्यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः १२ तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे
गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम् १३ मैत्रेय उवाच मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः श्वसन् रुषा दंडहतो यथाहिः हि
त्वा मिषंतं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः प्ररुदन् सकाशम् १४ तं निःश्वसंतं स्फुरिताधरोष्ठं सुनीतिरुत्संग उदूह्य बालम् निशम्य त
त्पौरमुखान्नितांतं सा विव्यथे यद्गदितं सपत्न्याः १५ सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोकदावाग्निना दावलतेव बाला वाक्यं सपत्न्याः स्मर
ती सरोजश्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह १६ दीर्घं श्वसंती वृजिनस्य पारमपश्यती बालकमाह बाला मामंगलं तात परेषु मंस्था भुंक्ते
जनो यत्परदुःखदस्तत् १७ सत्यं सुरुच्याऽभिहितं भवान्मे यद्दुर्भगाया उदरे गृहीतः स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां भार्येति वा वोढु
मिडस्पतिर्माम् १८ आतिष्ठ तत्तात विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्राऽपि यदव्यलीकम् आराधयाधोक्षजपादपद्मं यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो
यथा १९ यस्यांघ्रिपद्मं परिचर्य विश्वविभावनायात्तगुणाभिपत्तेः अजोऽध्यतिष्ठत्खलु पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्वसनाभिवंद्यम् २० तथा
मनुर्वो भगवान्पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः इष्ट्वाऽभिपेदे दुरवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यम् २१ तमेव वत्साश्रय भृ
त्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम् अनन्यभावे निजधर्मभाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् २२ नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनात्
दुःखच्छिदं ते मृगयामि कंचन यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतरैरंग विमृग्यमाणया २३ मैत्रेय उवाच एवं संजल्पितं मातुराक
र्ण्यार्थागमं वचः संनियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् २४ नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् स्पृष्ट्वा मूर्धन्यघघ्नेन पाणिना प्रा
ह विस्मितः २५

कर्तुं विलज्जते वाशब्दाद्दासीत्यपि १८ पितृभार्यात्वेन मात्रा सममातुः सपत्नी तयापि यदुक्तं तपसाराध्य पुरुषमित्यादि तदातिष्ठ कुरु अध्यासनं यदीच्छ
सि ॥ १९ ॥ परिचर्य निषेव्य विश्वविभावनाय पालनाय आत्ता स्वीकृता गुणाभिपत्तिः सत्त्वगुणाधिष्ठानं येन तस्य जित आत्मा मनः श्वसनः प्राणश्च यैस्तैरपि वंद्यम् २० एकमत्या स-
र्वतर्याभिदृष्ट्या २१ मृग्या पदाब्जयोः पद्धतिर्मार्गो यस्य तमेवाश्रय शरणं व्रज ततो भजस्व नान्यस्मिन् भावो यस्य तस्मिन् निजधर्मैर्भाविते शोधिते २२ तमेवेत्यनेन सूचितं सर्वोत्त
मत्वं प्रपंचयति नान्यमिति हस्तेन गृहीतं दीपवत्पद्मं यया इतरैर्ब्रह्मादिभिः २३ संजल्पितं विलापं ततः अर्थस्यागमो यस्मात्तथाभूतं वचः आकर्ण्य ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥

विस्मित इत्युक्तम् तदेवाह अहोतेजःप्रभावः॥ २६॥ २७॥ विकल्पेमानापमानविवेकेसत्यपिभिन्नानसंति किंतुमोहकल्पिताएवेत्यर्थः कुतः यत्सुखंदुःखं चात्तभिःस्व कर्मभिरेवभवतियतः॥ २८॥ उपशमोपदेशेननिवर्तयति परितुष्येदिति षड्भिः ईश्वरगतिंवीक्ष्य ईश्वरानुकूल्यंविनानोद्यमाःफलहेतवइतिज्ञात्वा परितुष्येत् संतोष मेवकुर्यात्॥ २९॥ दुष्करश्चतवायमुद्यम इत्याह अयेतिद्वाभ्याम् यस्यप्रसादंभवरोद्धुं प्राप्तुमिच्छसि॥ ३०॥ निःसंगेन तीव्रयोगेनसमाधिनामृगयंतोऽपियस्यपदवींमार्गं नविदुः सदेवोदुराराध्यः॥ ३१॥ श्रेयसांकाले वृद्धत्वे॥ ३२॥ सुखदुःखयोर्मध्येसुखेसति पुण्यंक्षीयतइति दुःखेसतिपापंक्षीयत इत्यात्मानंतोषयन् तमसःपारं मोक्षं प्राप्नोति॥ ३३॥ किंच गुणैरधिकात्पुंसइतिल्यब्लोपेपंचमी तंदृष्ट्वा प्रीतिंकुर्यात् नत्वसूयामित्यर्थः अनुक्रोशंकृपां लिप्सेत् नतुतिरस्कारं समानान्मैत्रींनतुस्पर्धाम्॥ ३४

अहोतेजःक्षत्रियाणांमानभंगममृष्यताम् बालोऽप्ययंहृदाधत्तेयत्समातुरसद्वचः॥ २६॥ नारदउवाच नाधुनाऽप्यवमानंतेसन्मानंवाऽपिपुत्रक लक्षयामःकुमारस्यसक्तस्यक्रीडनादिषु॥ २७॥ विकल्पेविद्यमानेऽपिनह्यसंतोषहेतवः पुंसोमोहमृतेभिन्नायल्लोके निजकर्मभिः॥ २८॥ परितुष्येत्ततस्तात तावन्मात्रेणपूरुषः दैवोपसादितंयावद्वीक्ष्येश्वरगतिंबुधः॥ २९॥ अयमात्रोपदिष्टेनयोगिना वरुरुत्ससि यत्प्रसादंसवैपुंसांदुराराध्योमतोमम॥ ३०॥ मुनयःपदवींयस्यनिःसंगेनोरुजन्मभिः नविदुर्मृगयंतोऽपितीव्रयोगसमाधिना॥ ३१॥ अतोनिवर्ततामेषनिर्बंधस्तवनिष्फलः यतिष्यतिभवान्कालेश्रेयसांसमुपस्थिते॥ ३२॥ यस्ययद्दैवविहितंसतेनसुखदुःखयोः आत्मानंतोषयन्देहीतमसःपारमृच्छति॥ ३३॥ गुणाधिकान्मुदंलिप्सेदनुक्रोशंगुणाधमात् मैत्रींसमानादन्विच्छेन्नतापैरभिभूयते॥ ३४॥ ध्रुवउवाच सोऽयंशमोभगवतासुखदुःखहतात्मनाम् दर्शितःकृपयापुंसांदुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तुयः॥ ३५॥ अथापिमेऽविनीतस्यक्षात्त्रंघोरमुपेयुषः सुरुच्यादुर्वचोबाणैर्नभिन्नेश्रयतेहृदि॥ ३६॥ पदंत्रिभुवनोत्कृष्टंजिगीषोःसाधुवर्त्ममे ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम्॥ ३७॥ नूनंभवान्भगवतोयोऽगजःपरमेष्ठिनः वितुदन्नटतेवीणांहितायजगतोऽर्कवत्॥ ३८॥ मैत्रेयउवाच इत्युदाहृतमाकर्ण्यभगवान्नारदस्तथा प्रीतःप्रत्याहतंबालंसद्वाक्यमनुकंपया॥ ३९॥ नारदउवाच जनन्याभिहितःपंथाःसवैनिःश्रेयसस्यते भगवान्वासुदेवस्तंभजतत्प्रवणात्मना॥ ४०॥ धर्मार्थकाममोक्षाख्यंयइच्छेच्छ्रेयआत्मनः एकमेवहरेस्तत्रकारणंपादसेवनं॥ ४१॥ तत्तातगच्छभद्रंतेयमुनायास्तटंशुचि पुण्यंमधुवनंयत्रसान्निध्यंनित्यदाहरेः॥ ४२॥ स्नात्वाऽनुसवनंतस्मिन्कालिंद्याःसलिलेशिवे कृत्वोचितानिनिवसन्नात्मनःकल्पितासनः॥ ४३॥ प्राणायामेनत्रिवृताप्राणेंद्रियमनोमलम् शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसागुरुणागुरुम्॥ ४४॥

॥ ३५॥ क्षात्त्रंस्वभावंप्राप्तवतः अतएवाविनीतस्य दुर्वाक्यबाणैर्भिन्नेहृदिनश्रयते नतिष्ठति ३६ अन्यैरनधिष्ठितंत्रिभुवनेउत्कृष्टपदंजेतुमिच्छोर्मे साधुवर्त्ममार्गंब्रूहि ३७ अंकजइतिपाठेउत्संगाज्जातोयोनारदःसभवान् वीणांवितुदन्वादयन् हिताय अटति ३८॥ ३९ निःश्रेयसस्य अभिप्रेतार्थस्यपंथाःकोसावित्यत आह भगवान्वासुदेवः अतएवतंभज ४०॥ ४१॥ मधुवनाख्यं यमुनायास्तटं गच्छ यत्रमधुवने ४२ अध्ययनाद्यभावेऽपि आत्मन उचितानि योग्यानि देवतानमस्कारादीनि कृत्वेतियमनियमाउक्ताः आसनकल्पनंचकुशादिभिःस्वस्तिकादिभिश्च ४३ प्राणेंद्रियमनसांमलंचांचल्यंव्युदस्येति प्राणायामप्रत्याहारौ धारणामाह अभिध्यायेदित्यादिषड्भिः गुरुणाधीरेणमनसागुरुंश्रीहरिम् ४५

स्फुरेषुसुंदरम् ४५ रमणीयान्यंगानियस्य ओष्ठश्चर्देक्षणाच इक्षणमरुणे ओष्ठेक्षणेधारयतीतितथातम् अरुणमोष्ठमीक्षणंचधारयतीतिवा नृम्णंसुखकरम्
यद्वा नृम्णंधनंसर्वपुरुषार्थनिधिमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ पुरुषंपुरुषलक्षणयुक्तम् ॥ ४७ ॥ कौस्तुभस्याभरणंग्रीवायांयस्य ॥ ४८ ॥ कांचीकलापेनपर्यस्तं परिवेष्टितम्
मनोनयनयोर्वर्धनं हर्षकरम् ॥ ४९ ॥ हृत्पद्मकर्णिकायां धिष्ण्यं मध्यस्थानं तदाक्रम्य समर्च्यतामात्मनिमनसिस्थितम् ॥ ५० ॥ ध्यानमाह स्मयमानमिति नियते
नप्रागुक्तयाधारणया सुस्थिरेण अतएकभूतेन एकाग्रेण धारणोक्तानिविशेषणानिध्यानेऽपिद्रष्टव्यानि यद्वा यथोक्तमात्रमेव तदुक्तमेकादशस्कंधे नान्यानिचि

प्रसादाभिमुखंशश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम् सुनासंसुभ्रुवंचारुकपोलंसुरसुंदरम् ॥ ४५ ॥ तरुणंरमणीयांगमरुणोष्ठेक्षणाधरम् प्रण
ताश्रयणंनृम्णंशरण्यंकरुणार्णवम् ४६ श्रीवत्सांकंघनश्यामंपुरुषंवनमालिनम् शंखचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ४७ कि
रीटिनंकुंडलिनंकेयूरवनमालिनम् कौस्तुभाभरणग्रीवंपीतकौशेयवाससम् ४८ कांचीकलापपर्यस्तलसत्कांचननूपुरम् दर्शनी
यतमंशांतमनोनयनवर्धनम् ४९ पद्भ्यांनखमणिश्रेण्याविलसद्भ्यांसमर्चताम् हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम् ५०
स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनम् नियतेनैकभूतेनमनसावरदर्षभम् ५१ एवंभगवतोरूपंसुभद्रंध्यायतोमनः निर्वृत्याप
रयातूर्णंसंपन्नंननिवर्तते ५२ जप्यश्चपरमोगुह्यःश्रूयतांमेनृपात्मज यंसप्तरात्रंप्रपठन्पुमान्पश्यतिखेचरान् ५३ ओंनमोभग
वतेवासुदेवाय मंत्रेणानेनदेवस्यकुर्याद्द्रव्यमयींबुधः सपर्यांविविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् ५४ सलिलैःशुचिभिर्माल्यैर्वन्यै
र्मूलफलादिभिः शस्तांकुरांशुकैश्चार्चेत्तुलस्याप्रिययाप्रभुम् ५५ लब्ध्वाद्रव्यमयीमर्चांक्षित्यंब्वादिषुवार्चयेत् आभृतात्मामुनिः
शांतोयतवाङ्मितवन्यभुक् ५६ स्वेच्छावतारचरितैरचिंत्यनिजमायया करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयंगमम् ५७ परिचर्या
भगवतोयावत्यःपूर्वसेविताः तामंत्रहृदयेनैवप्रयुंज्यान्मंत्रमूर्तये ५८ एवंकायेनमनसावचसाचमनोगतम् परिचर्यमाणोभगवा
न्भक्तिमत्परिचर्यया ५९ पुंसाममायिनांसम्यग्भजतांभाववर्धनः श्रेयोदिशत्यभिमतंयद्धर्मादिषुदेहिनाम् ६० विरक्तश्चेंद्रियर
तौभक्तियोगेनभूयसा तंनिरंतरभावेनभजेताद्धाविमुक्तये ६१ इत्युक्तस्तंपरिक्रम्यप्रणम्यचनृपार्भकः ययौमधुवनंपुण्यंहरेश्चरणचर्चि
तम् ६२ तपोवनंगतेतस्मिन्प्रविष्टोंऽतःपुरंमुनिः अर्हितार्हणकोराज्ञासुखासीनउवाचतम् ॥ ६३ ॥ ॥ ॥ ॥

तपेद्रूपःसुस्मितंभावयेन्मुखमिति ॥ ५१ ॥ समाधिमाह एवमिति तूर्णंशीघ्रंसंपन्नंसत् ॥ ५२ ॥ जप्योमंत्रः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ द्रव्याण्येवाह सलिलैरिति शस्तैः दू
र्वांकुरैःवन्यैरेवांशुकैः भूर्जत्वगादिभिः ॥ ५५ ॥ पूजाया अधिष्ठानमाह लब्ध्वासंपाद्यद्रव्यमयींशिलादिनिर्मिताम् पूजासाद्गुण्यहेतूनाह सार्द्धाभ्याम् आभृतात्माधृत
चित्तः मितंवन्यंभुंक्तइतितथा ५६ यत्करिष्यतीतितदानीमवतारप्राचुर्याभावात् ५७ पूर्वसेविताःसेवनंकारिताःकार्यत्वेनविहिताइत्यर्थः मंत्रहृदयेन द्वादशाक्षरेण ॥
५८ ॥ एवमुक्तरीत्यामनोगतंयथाभवतितथा कायादिभिर्भक्तिमत्यापरिचर्ययापरिचर्यमाणोधर्मार्थकामेषु यत् अभिमतंतत् श्रेयोदिशतीतिद्वयोरन्वयः ५९ ॥
६० ॥ विरक्तःसन् भजेत्किमर्थं मुक्तये ॥ ६१ हरेश्चरणाभ्याम् चर्चितंमंडितम् ६२ अर्हितंसत्कृत्यसमर्पितमर्हणमर्घादिकंयस्मै ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥

किंवानरिष्यतेनेननश्यतीतिसवितर्कःप्रश्नः ६४ मात्रासहनिर्वासितइतितस्याअप्यनादृतत्वात् ६५ मास्मादंतिकिंस्विन्नखादंतीत्यर्थः ६६॥ ६७ देवेनश्रीहरिणा गुप्तमात्मसात्कृत्वारक्षितंयस्ययशोजगत्वावृत्तंव्याप्नोति ६८ विपुलयन्विस्तारयन् ६९॥ ७० ध्रुवोमधुवनेकिमकरोत् इत्यपेक्षायामाह तत्रेत्यादिना अभिषिक्तःस्नातःयस्यांप्राप्तःताम् ७१ कपित्थानिबदराणिच अशनंयस्य आत्मवृत्तिःदेहस्थितिः तदनुसारेण ७२॥ ७३ तृतीयंच आनयन् ईषदिवनयन्नुपाधावदित्यन्वयः मनिमाससमाहारसंकोचंतपो ऽतिरेकंचकृतवानित्यर्थः ७४॥ ७५॥ ७६॥ मूलानिशब्दादीनि इंद्रियाणिच आशेरतेयस्मिन् तन्मनआकृष्यब्रह्मध्यायन्

नारदउवाच राजन्किंध्यायसेदीर्घंमुखेनपरिशुष्यता किंवानरिष्यतेकामोधर्मोवाऽर्थेनसंयुतः ६४ राजोवाच सुतोमेबालकोब्रह्मन्स्त्रैणेनाकरुणात्मना निर्वासितःपंचवर्षःसहमात्रामहान्कविः ६५ अप्यनाथंवनेब्रह्मन्मास्मादंत्यर्भकंवृकाः श्रांतंशयानं क्षुधितंपरिम्लानमुखांबुजम् ६६ अहोमेबतदौरात्म्यंस्त्रीजितस्योपधारय योऽकंप्रेम्णारुरुक्षंतंनाभ्यनंदमसत्तमः ६७ नारदउवाच मामाशुचःस्वतनयंदेवगुप्तंविशांपते तत्प्रभावमविज्ञायप्रावृंक्तेयद्यशोजगत् ६८ सुदुष्करंकर्मकृत्वालोकपालैरपिप्रभुः एष्यत्यचिरतोराजन्यशोविपुलयंस्तव ६९ मैत्रेयउवाच इतिदेवर्षिणाप्रोक्तंविश्रुत्यजगतीपतिः राजलक्ष्मीमनादृत्यपुत्रमेवान्वचिंतयत् ७० तत्राभिषिक्तःप्रयतस्तामुपोष्यविभावरीम् समाहितःपर्यचरदृष्यादेशेनपूरुषम् ७१ त्रिरात्रांतेत्रिरात्रांतेकपित्थबदराशनः आत्मवृत्त्यनुसारेणमासंनिन्येऽर्चयन्हरिम् ७२ द्वितीयंचतथामासंषष्ठेषष्ठेऽर्भकोदिने तृणपर्णादिभिःशीर्णैःकृतान्नोऽभ्यर्चयद्विभुम् ७३ तृतीयंचानयन्मासंनवमेनवमेऽहनि अब्भक्षउत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना ७४ चतुर्थमपिवैमासंद्वादशेद्वादशेऽहनि वायुभक्षोजितश्वासोध्यायन्देवमधारयत् ७५ पंचमेमास्यनुप्राप्तेजितश्वासोनृपात्मजः ध्यायन्ब्रह्मपदेकेनतस्थौस्थाणुरिवाचलः ७६ सर्वतोमनआकृष्यहृदिभूतेंद्रियाशयम् ध्यायन्भगवतोरूपंनाद्राक्षीत्किंचनापरम् ७७ आधारंमहदादीनांप्रधानपुरुषेश्वरम् ब्रह्मधारयमाणस्यत्रयोलोकाश्चकंपिरे ७८ यदैकपादेनसपार्थिवार्भकस्तस्थौतदंगुष्ठनिपीडितामही ननामतत्रार्धमिभेंद्रधिष्ठितातरीवसव्येतरतःपदेपदे ७९ तस्मिन्नभिध्यायतिविश्वमात्मनोद्वारंनिरुध्यासुमनन्ययाधिया लोकानिरुच्छ्वासनिपीडिताभृशंसलोकपालाःशरणंययुर्हरिम् ८० देवाऊचुः नैवंविदामोभगवन्प्राणरोधंचराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः विधेहितन्नोवृजिनाद्विमोक्षंप्राप्तावयंत्वां शरणंशरण्यम् ८१

॥७७॥ धारयमाणस्यसतः तस्यतेजः सोढुमशक्नुवंतः ॥७८॥ तस्यांगुष्ठेन निपीडिताआक्रांतासतीमही तत्रतदा अर्धंननामसमेंशके अर्धशब्दस्यनपुंसकत्वादंशांशिनोरभेदाच्चैवं सामानाधिकरण्यम् इभेंद्रेणाधिष्ठितातरीनौर्यथापदेपदेसव्येतरतोदक्षिणतश्चनमतितद्वत् ॥७९॥ अन्यदप्याश्चर्यमाह तस्मिन्ध्रुवे विश्वंविश्वात्मकंविष्णुमात्मनःसकाशादनन्ययाधिया आत्माभेददृष्ट्या अभिध्यायतिसति किंकृत्वा असुंप्राणंतद्द्वारंचनिरुध्य आत्मन्येवैकीकृत्य स्वप्राणनिरोधेकृतेविश्वस्यप्राणनिरोधोजातइतिभावः॥८०॥ एवंप्राणनिरोधंकदाचिदपिनविद्मः अखिलसत्वधाम्नः सर्वप्राणिशरीरस्य तस्माद्वृजिनात् क्लेशात् ॥८१॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

यतोबालात् कोसौबालः कथंचतस्मात्प्राणनिरोधइत्यत आह उत्तानपादस्यपुत्रोमयिविश्वरूपेसंगतात्मा ऐक्यंप्राप्तोवर्त्ततइति ॥ ८२ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
चतुर्थस्कंधेटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ नवमेतुहरिंस्तुत्वालब्ध्वातस्माद्वरान्ध्रुवः प्रत्यागत्याकरोद्राज्यंपित्रादत्तमितीर्यते ॥ १ ॥ एवंभ
गवद्वाक्येन गतभयाः ॥ १ ॥ संवेधेध्रुवः योगविपाकेनदार्ढ्येननिश्चलया गरुडाधिरूढं पुरतः स्थितमपियदाऽन्तर्दृष्टित्वादसौनापश्यत्तदा भगवतैवांतः स्वरूपमाकृष्टमं
तस्तिरोहितमुपलक्ष्य व्युत्थितः सन् तदवस्थं याद्दगंतः स्फुरितस्ताद्दशम् ॥ २ ॥ आगतसाध्वसः जातसंभ्रमः अभिनमय्य आनतंकृत्वासंभ्रममेवाह दृग्भ्यांप्रपिबन्निव
पश्यन्नवंदत आस्येनचुंबन्निवावंदत भुजाभ्यामाश्लिषन्निवावंदतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ विवक्षंतंतद्गुणान्वक्तुमिच्छंतम् अतद्विदंस्तुत्यादिकर्त्तुमजानंतम् अस्यध्रुवस्यसर्व
स्यचहृद्यवस्थितत्वात् ज्ञात्वा ब्रम्हमयेन वेदात्मकेनशंखेन ॥ ४ ॥ भगवताप्रतिपादितांगिरंप्रतिपद्येतिशेषः प्रतिपद्यतामितिपाठेतांवेदात्मिकाम् परिज्ञातः परात्मनो

श्रीभगवानुवाच मामैष्टबालंतपसोदुरत्ययान्निवर्त्तयिष्येप्रतियातस्वधाम यतोहिवःप्राणनिरोधआसीदौत्तानपादिर्मयिसंगतात्मा
॥ ८२ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेध्रुवचरितेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ मैत्रेयउवाच तएवमुच्छिन्न
भयाउरुक्रमकृतावनामाःप्रययुस्त्रिविष्टपम् सहस्रशीर्षाऽपिततोगरुत्मतामधोर्वनंभृत्यदिदृक्षयागतः ॥ १ ॥ संवैधियायोगविपाकतीव्र
याहृत्पद्मकोशेस्फुरितंतडित्प्रभम् तिरोहितंसहसैवोपलक्ष्यबहिःस्थितंतदवस्थंददर्श ॥ २ ॥ तद्दर्शनेनागतसाध्वसःक्षिताववंदतांगंवि
नमय्यदंडवत् दृग्भ्यांप्रपश्यन्प्रपिबन्निवार्भकश्चुंबन्निवास्येनभुजैरिवाश्लिषन् ॥ ३ ॥ सतंविवक्षंतमतद्विदंहरिर्ज्ञात्वाऽस्यसर्वस्यचहृद्यव
स्थितः कृतांजलिंब्रम्हमयेनकंबुनापस्पर्शबालंकृपयाकपोले ॥ ४ ॥ सवैतदैवप्रतिपादितांगिरंदैवींपरिज्ञातपरात्मनिर्णयः तंभक्तिभावोऽ
भ्यगृणादसत्वरंपरिश्रुतोरुश्रवसंध्रुवक्षितिः ॥ ५ ॥ ध्रुवउवाच योऽन्तःप्रविश्यममवाचमिमांप्रसुप्तांसंजीवयत्यखिलशक्तिधरःस्वधाम्ना
अन्यांश्चहस्तचरणश्रवणत्वगादीन्प्राणान्नमोभगवतेपुरुषायतुभ्यम् ॥ ६ ॥ एकस्त्वमेवभगवन्निदमात्मशक्त्यामायाख्ययोरुगुणयामहदा
द्यशेषम् सृष्ट्वाऽनुविश्यपुरुषस्तदसद्गुणेषुनानेवदारुषुविभावसुवद्विभासि ॥ ७ ॥ त्वद्दत्तयावयुनयेदमचष्टविश्वंसुप्तप्रबुद्धइवनाथभ
वत्प्रपन्नः तस्यापवर्ग्यशरणंतवपादमूलंविस्मर्यतेकृतविदाकथमार्तबंधो ॥ ८ ॥

रीश्वरजीवयोर्निर्णयोयेनसः अतएवभक्त्याभावः
प्रेमयस्य असत्वरंस्थैर्येणपरिश्रुतः श्रुतंविख्यातमुरुश्रवः कीर्तिर्यस्यतम् ध्रुवाक्षितिः स्थानंयस्येतिभाविनिर्देशः ॥ ५ ॥ ईशानुग्रहसंप्राप्तवागाद्यद्भुतवृत्तिभिः द्वादशादित्य
संकाशैः श्लोकैरस्तौद्धरिंध्रुवः योममप्रसुप्तांलीनांवाचमन्यांश्चप्राणानिंद्रियाणि स्वधाम्नाचिच्छक्त्यासंजीवयति यतः अखिलाश्चक्रियादिज्ञानक्रियाशक्तीर्धारयतीति
तथापुरुषायांतर्यामिणे ॥ ६ ॥ ननुवागादींद्रियशक्तिधरावन्ह्यादयः प्रसिद्धानाहमित्यत आह एकइति अनुविश्यपुरुषोंतर्यामीत्वमेकएव तस्यामायायाः असत्सुगुणेष्विं
द्रियादिषुस्थितः सन् तत्तद्देवतारूपेणनानेवभासिनतुत्वद्व्यतिरेकेणज्ञानक्रियाशक्तिधरः कश्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अपिच किंवक्तव्यंवन्ह्यादयोज्ञानादिशक्तिधरानभवंती
ति यस्मात्ब्रम्हणोऽपिज्ञानंत्वदधीनमेवेत्याह त्वद्दत्तयावयुनयाज्ञानेनभवंतंशरणंप्रपन्नोब्रम्हाइदंविश्वमचष्ट अपश्यत् कथंसुप्तः पुरुषः प्रबुद्धः सन् यथापश्यति तद्वत्
अतः आपवर्ग्यामुक्तास्तेषामपि शरणंकृतविदासर्वेंद्रियजीवनेन त्वत्कृतमुपकारंजानताकथंविस्मर्यते एवंभूतंत्वामभजंतः कृतघ्नाइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥

येत्वयादृशाः कामाद्यर्थं भजंतिते ऽतिमूढाइत्याह नूनमिति भवाप्ययौ जन्ममरणे तद्विमोक्षे हेतुं त्वामन्यहेतोः कामाद्यर्थं भजंतिते नूनं विमुष्टमतयः वंचितचित्ताः यत स्तेकल्पतरुम् त्वामर्चंति ततः कुणपतुल्येन देहेनोपभोग्यं सुखमिच्छंति नचेच्छायोग्यं तदित्याह यत्स्पर्शजं विषयसंबंधजन्यं सुखं तन्नरकेऽपि भवति ॥ ९ ॥ ननु स्व र्गादिसुखं सकामैः प्राप्यते निष्कामभजनेतन्नस्यादित्यत आह येति स्वमहिमनि निजानंदरूपेऽपि माभूत् न भवत्वित्यर्थः अंतकस्यासिना कालेन लुलितात् खंडि तात् विमानात् पततां सा नास्तीति किमुवक्तव्यम् ॥ १० ॥ अतस्त्वेकथाश्रवणाय सत्संगतिं देहीत्याह भक्तिं त्वयि प्रवहतां सातत्येन कुर्वताम् ननु मोक्षं किं न याचसे अत आह येन महत्संगेन अंजसा अयत्नत एव उल्बणि व्यसनानि यस्मिन् तन्नेष्ये पारं गमिष्यामि भवद्गुणकथैवामृतं तस्य पानेन मत्तः सन् ॥ ११ कथामृतपानस्य माहात्म्य माह ते अतितरां प्रियमपि मर्त्यं देहं न स्मरंति नानुसंदधते ये च सुतादयः अदः मर्त्यमनुसंबद्धास्तानपि के ते न स्मरंति येकृतप्रसंगाः केषु भवदीयपदारविंदसौगंध्ये न लुब्धं

नूनं विमुष्टमतयस्तवमायया ते ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः अर्चंति कल्पकतरुं कुणपोपभोग्यमिच्छंति यत्स्पर्शजं निरयेऽपि नॄणाम् ९ यानिर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् सा ब्रम्हणि स्वमहिमन्यपि नाथ माभूत्किं त्वंतकासिलुलितात्पततां विमा नात् १० भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसंगो भूयादनंत महताममलाशयानाम् येनांजसोल्बणमुरुव्यसनं भवाब्धिं नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानम त्तः ११ ते न स्मरंत्यतितरां प्रियमीश मर्त्यं ये चान्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः ये त्वब्जनाभ भवदीयपदारविंदसौगंध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्रसंगाः १२ तिर्यङ्गगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषम् रूपं स्थविष्ठमज ते महदाद्यनेकं नातः परं परम वेद्मि न यत्र वादः १३ क ल्पांत एतदखिलं जठरेण गृह्णन् शेते पुमान्स्वदृगनंतसखस्तदंके यन्नाभिसिंधुरुहकांचनलोकपद्मगर्भे द्युमान् भगवते प्रणतोस्मि तस्मै १४ त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्ध आत्मा कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः यद्बुद्ध्यवस्थितिमखंडितया स्वदृष्ट्या द्रष्टा स्थितावधिमखो व्य तिरिक्त आस्से १५ यस्मिन्विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतंति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्यात् तद्ब्रम्ह विश्वभवमेकमनंतमाद्यमानंद मात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥ १६ ॥

हृदयं येषां तेषु तुशब्देनान्येषां केवलयोगादिनिष्ठानां देहाद्यभिमानान्निवृत्तिं दर्शयति १२ नन्वेवंवि द्वानपि त्वं किमित्यभिमानं वहस्यत आह तिर्यगिति तिर्यङ्गगादिभिः परिचितं व्याप्तम् सतो ऽसतश्च विशेषा यस्य महदादीन्यनेकानि कारणानि यस्य हे परम अज ते इदं स्थविष्ठं वि राड्रूपं केवलं वेद्मि अतः परमीश्वरस्वरूपं न वेद्मि यत्र वादः शब्दव्यापारो नास्ति तद्ब्रम्हरूपं च न वेद्मि अतो ऽभिमानो न निवर्तत इति भावः १३ तदेव भगवदनुकंपया तद्रूपद्वयं ज्ञात्वे श्वररूपमनुवर्णयन्नमस्करोति कल्पांत एतदिति एतत्त्रैलोक्यं यः पुमान् शेते स्वस्मिन्नेव दृक् न बहिर्यस्य योगनिद्रारूढत्वात् अनंतसखः शेषसहायः तदंके शेषोत्संगे यस्य नाभिरे व सिंधुः समुद्रः तस्मिन् रोहतीति तथा तस्मिन्कांचनलोकपद्मस्य गर्भे कर्णिकायां द्युमान् तेजस्वी ब्रम्हा भवति तं प्रणतोस्मीत्यर्थः १४ ननु ममापि स्वापाद्यवस्थावत्त्वे को जीवाद्विशेष इ त्यत आह त्वं तु व्यतिरिक्तः जीवविलक्षणः आस्से तिष्ठसि वैलक्षण्यमेवाह त्वं तु नित्यमुक्तः जीवस्तु त्वत्प्रसादान्मुच्यते त्वं परिशुद्धः सतु मलिनः त्वं तु विबुद्धः सत्वज्ञः त्वमात्मा सतु जडः त्वं कूटस्थः सतु विकारी त्वमादिपुरुषः सत्वादिमान् त्वं तु भगवान् सतु भगहीनः त्वं त्रयाणां गुणानामधीशः सतु परतंत्रः कुतः एतद्वैलक्षण्यम् यद्यतः बुद्ध्यवस्थितिं बुद्धेस्ता नामवस्थामखंडितया स्वदृष्ट्या चिच्छक्त्या द्रष्टा पश्यति द्रष्टेति तृन्प्रत्ययांतः अतो बुद्ध्यवस्थितिमित्यत्र षष्ठ्यभावः तथाभूत एव त्वं स्थितो पालने अधिमखः यज्ञाधिष्ठाता श्रीविष्णुः १५ तमेव ब्रम्हरूपेण ज्ञात्वा नमस्करोति यस्मिन्निति पतंति अकस्मादुद्भवंति विश्वस्य भवो यस्मात् एकमखंडम् आद्यमनादिम् ॥ १६

सकामभजनादपि मोक्षमाशास्तान आह हे भगवन् पुरुषार्थः परमानंदः स एव मूर्तिर्यस्य तस्य तव पादपद्ममाशिषो राज्यादेः सकाशात् सत्या आशीः परमार्थफलं निश्चितं कस्य तथा तेन प्रकारेण त्वमेव पुरुषार्थ इत्येवं निष्कामतया अन्वनुभजतः यद्यप्येवं तथाऽपि हे आर्य स्वामिन् दीनान् सकामानपि अस्मान् भगवान् परिपाति संसारभयात् रक्षत्येव यतः अनुग्रहे हिताचरणे कातरः परवशः यथा नवप्रसूता वाश्रा धेनुर्वत्सं क्षीरं पाययति वृकादिभ्यो रक्षति तद्वत् ॥१७॥१८॥ व्यवसितं संकल्पितम् १९ तत्प्रयच्छामीत्युक्तं किं तदित्यपेक्षायामाह नान्यैरिति सार्द्धद्वाभ्याम् हे भद्र ध्रुवा क्षितिर्निवासो यस्मिन् आहितमर्पितम् २० धान्याक्रमणाय भ्राम्यमाणानां पशूनां बंधनस्तंभो मेढी तस्यां बलीवर्दसमूहवत् अवांतरकल्पवासिनां परस्तादपि स्थास्नु लोकत्रयनाशेऽप्यनश्वरम् धर्माग्न्यादयो नक्षत्ररूपाः वनौ

सत्याशिषो हि भगवंस्तव पादपद्ममाशीस्तथाऽनुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः अप्येवमार्य भगवान्परिपाति दीनान्वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् १७ मैत्रेय उवाच अथाभिष्टुत एवं वै सत्संकल्पेन धीमता भृत्यानुरक्तो भगवान्प्रतिनंद्येदमब्रवीत् १८ श्रीभगवानुवाच वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक तत्प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि सुव्रत १९ नान्यैरधिष्ठितं भद्र यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम् २० मेढ्यां गोचक्रवत्स्थास्नु परस्तात्कल्पवासिनाम् धर्मोऽग्निः कश्यपः शुक्रो मुनयो ये वनौकसः चरंति दक्षिणीकृत्य भ्रमंतो यत्सतारकाः २१ प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्मसंश्रयः षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षितामंडलं भुवः २२ त्वद्भ्रातर्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः अन्वेषंती वनं माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति २३ इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अंते मां संस्मरिष्यसि २४ ततो गंतासि मत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतम् उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्तते गतः २५ मैत्रेय उवाच इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्मनः पदम् बालस्य पश्यतो धाम स्वमगाद्गरुडध्वजः २६ सोऽपि संकल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितम् प्राप्य संकल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात्पुरम् २७ विदुर उवाच सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरेर्मायाविनस्तच्चरणार्चनार्जितम् लब्ध्वाऽप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् २८ मैत्रेय उवाच मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान्स्मरन् नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान् २९ ध्रुव उवाच समाधिना नैकभवेन यत्पदं विदुः सनंदादय ऊर्ध्वरेतसः मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयोश्छायामुपेत्यापगता पृथङ्मतिः ३० अहो बत ममानात्म्यं मंदभाग्यस्य पश्यत भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचे यदंतवत् ३१ कसः सप्तर्षयः यत्प्रदक्षिणीकृत्य भ्रमंतश्चरंति

२१ एतच्च राज्यानंतरं भविष्यतीत्याह प्रस्थित इति तुभ्यं पृथ्वीं दत्त्वा वनं प्रस्थिते भावेक्तः वनं प्रति दीर्घगमने कृते सति रक्षिता रक्षिष्यसि २२ त्वया असंकल्पितमपि मद्भक्तस्य तव द्रोहादेवं भविष्यतीत्याह तद्भ्रातरीति सा सुरुचिः दावाग्निं प्रवेक्ष्यति २३ किंच इष्ट्वा मां यज्ञो हृदयं प्रिया मूर्तिर्यस्य तम् २४ यतः स्थानात् २५ अतिदिश्य दत्त्वा २६ संकल्पजं मनोरथं पादसेवया प्रापितं संकल्पस्य निर्वाणं समाप्तिर्यस्मात् २७ मायाविनः सकामस्य यत्सुदुर्लभं हरेः पदं तदेकेनैव जन्मना लब्ध्वाऽपि स्वमात्मानं मनः असिद्धार्थमप्राप्तमनोरथमिव कथममन्यत पुरुषार्थविदपि २८॥२९ तापमेवाह समाधिनेति सार्द्धैः षड्भिः नैके अनेके भवा यस्मिन् बहुजन्माभ्यस्तेनेत्यर्थः प्रणामस्तुत्यादिसमये गरुडाधिरूढस्य हरेः पादच्छायायां स्थितमात्मानं स्मरन्नाह छायामुपेत्येति पृथङ्मतिः भेददृष्टिः सन् हा कष्टमिति भावः ३० अनात्म्यमात्मशून्यत्वमज्ञत्वं भवच्छेत्तुः पदं तवत्तद्याचे याचितवानस्मि ३१

अन्यत्वे कारणं संभावयति मतिरिति पतद्भिर्मदपेक्षया अधः प्राप्नुवद्भिः अतएवासहनशीलैः नाधुनाऽप्यवमानं ते इत्यादिसत्यमपि नारदस्य वचो येन गृहीतवा नस्मि तस्य मे मतिर्विदूषिता ३२ किंच देवीमिति प्रसुप्तः स्वप्नानिवपश्यन् द्वितीये असत्यपि भ्रातेव भ्रातृव्यः शत्रुरिति दृष्ट्या हृद्रुजा हृदयशोकेन तप्येतापमनुभ वामि ३३ किंच मया प्रसाद्य यत्प्रार्थितं तद्व्यर्थमित्याह भवच्छिदमिति ३४ एतदेवस दृष्टांतमाह स्वाराज्यं निजानंदं यच्छतः सकाशादभिमानः क्षीणपुण्येन मया भिक्षितः याचितः क्षीणेन पुण्येनेति वा दृष्टांतएव संबंधः यथाऽधनः ईश्वराच्चक्रवर्तिनः फलीकारान् सतुषतंडुलकणान् याचते तद्वत् ३५ एवं निस्पृहत्वं तस्य यु क्तमित्याह तस्य दास्यं विना अन्यमर्थमात्मनो नैव वांछंति यदृच्छयैवलब्धेन मनसः समृद्धिर्येषां ते ३६ प्रस्तुतमाह आकर्ण्येति संपरेत्य मृत्वा आगतमाकर्ण्य यथा-

मतिर्विदूषितादेवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहि षमसत्तमः ३२ दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इवभिन्नदृक् तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा ३३ मयैतत्प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुःप्रसादनम् भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ३४ स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो बत ईश्वरात्क्षीणपुण्येन फलीकारानिवाधनः ३५ मैत्रेय उवाच नवैमुकुंदस्य पदारविंदयो रजोजुषस्तात भवादृशा जनाः वांछंति तद्दास्यमृतेऽर्थमात्मनो यदृच्छया लब्धमनःसमृद्धयः ३६ आकर्ण्या त्मजमायांतं संपरेत्य यथागतम् राजा न श्रद्दधे भद्रमभद्रस्य कुतो मम ३७ श्रद्धाय वाक्यं देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षितः वार्ताहर्तुरतिप्रीतो हारं प्रादान्महाधनम् ३८ सदश्वं रथमारुह्य कार्तस्वरपरिष्कृतम् ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोऽमात्यबंधुभिः ३९ शंखदुंदुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभिः निश्चक्राम पुरात्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुकः ४० सुनीतिः सुरुचिश्चास्य महिष्यौ रुक्मभूषिते आरुह्य शिबि कां सार्द्धमुत्तमेनाभिजग्मतुः ४१ तं दृष्ट्वोपवनाभ्याश आयांतं तरसा रथात् अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः ४२ परिरेभेऽगजं दोर्भ्यां दीर्घोत्कंठमनाः श्वसन् विष्वक्सेनांघ्रिसंस्पर्शहताशेषाघबंधनम् ४३ अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्नयनवारिभिः स्नापयामास तनयं जातोद्दाममनोरथः ४४ अभिवंद्य पितुः पादावाशीर्भिश्चाभिमंत्रितः ननाम मातरौ शीर्ष्णा सत्कृतः सज्जनाग्रणीः ४५॥ सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतमर्भकम् परिष्वज्याह जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा ४६ यस्य प्रसन्नो भगवान् गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः तस्मै नमंति भूतानि निम्नमापइव स्वयम् ४७ उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योऽन्यं प्रेमविह्वलौ अंगसंगादुत्पुलकावस्रौघं मुहुरूहतुः ४८ सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतम् उपगुह्य जहावाधिं तदंगस्पर्शनिर्वृता ४९.

तथा न श्रद्दधे विश्वासं न चकार अभद्रस्य मम भद्रं कुत इति मत्वा ३७ एष्यत्यचिरतः इति देवर्षेर्वाक्यं श्रद्धाय ३८ ब्राह्मणादिभिः पर्यस्तः परिवृतः ३९ ॥ ४० अस्य राज्ञो महिष्यौ मध्ये उत्तमं निधाय एकामेव शिबिकां नरविमानमारुह्य ४१ उपवनस्याभ्याशे समीपे ४२ विष्वक्सेनांघ्रिसंस्पर्शेन हतमशेषमघं बंधनं च यस्य ४३ जातउद्दामो महान्मनोरथो यस्य ४४ अभिमंत्रितः पितुराशीर्भिः सहृतेन कृतसंभाषणः ४५ ॥ ४६ सुरुच्याऽप्रीतिर्नासंभाविता इत्याह यस्येति नमंति अनुसरंति आपो यथा स्वयमेव निम्नं देशमवतरंति ४७ ऊहतुः दधतुः ४८ ॥ ४९ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७

हेवीर वीरसुवोध्रुवमातुः अभिषिच्यमानाभ्यांपयस्तदास्रुस्राव ॥ ५० ॥ चिरंनष्टः दर्शनमप्राप्तः रक्षिितारक्षिष्यति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ एवमिति व्यवहितंपित्रा-
द्युपलालनंपरामृश्यते ॥ ५३ ॥ पुरंवर्णयति तत्रतत्रेतिचतुर्भिः सवृंदैः फलमंजरीयुक्तैः पूगानांपोतैर्बालवृक्षैः तद्विधैः सवृंदैरुपस्कृतंप्रतिद्वारमित्युत्तरेणान्वयः
॥ ५४ ॥ चूतपल्लवाश्च वासांसिचस्रजश्चमुक्तादाम्मानिचतेषांविशिष्टंलंबनमस्तियेषुकुंभेषु ॥ ५५ ॥ गोपुरैरगारैश्चशातकुंभाः परिच्छदाः परिकरायेषु विमानाना
मिवशिखरैर्द्युतिर्येषाम् ॥ ५६ ॥ चत्वरमंगणम् रथ्यामहामार्गः अट्टउच्चस्योपरिनिर्मिताभूमिका मार्गोऽवांतरः मृष्टासंमार्जिताश्चत्वरादयोयस्मिन् ॥ ५७ ॥

पयस्तनाभ्यांसुस्रावनेत्रजैःसलिलैःशिवैः तदाभिषिच्यमानाभ्यांवीरवीरसुवोमुहुः ५० तांशशंसुर्नराराज्ञींदिष्ट्यातेपुत्रआर्तिहा प्र
तिलब्धश्चिरंनष्टोरक्षितामंडलंभुवः ५१ अभ्यर्चितस्त्वयानूनंभगवान्प्रणतार्तिहा यदनुध्यायिनोधीरामृत्युंजिग्युःसुदुर्जयम् ५२
लाल्यमानंजनैरेवंध्रुवंसभ्रातरंनृपः आरोप्यकरिणींहृष्टःस्तूयमानोविशत्पुरम् ५३ तत्रतत्रोपसंकॢप्तैर्लसन्मकरतोरणैः सवृंदैःकद
लीस्तंभैःपूगपोतैश्चतद्विधैः ५४ चूतपल्लववासःस्रङ्मुक्तादामविलंबिभिः उपस्कृतंप्रतिद्वारमपांकुंभैःसदीपकैः ५५ प्राकारैर्गो
पुरागारैःशातकुंभपरिच्छदैः सर्वतोऽलंकृतंश्रीमद्विमानशिखरद्युभिः ५६ मृष्टचत्वररथ्याट्टमार्गंचंदनचर्चितम् लाजाक्षतैःपुष्पफ
लैस्तंडुलैर्बलिभिर्युतम् ५७ ध्रुवायपथिदृष्टायतत्रतत्रपुरस्त्रियः सिद्धार्थाक्षतदध्यंबुदूर्वापुष्पफलानिच ५८ उपजह्रुःप्रयुंजाना
वात्सल्यादाशिषःसतीः शृण्वंस्तद्वल्गुगीतानिप्राविशद्भवनंपितुः ५९ महामणिव्रातमयेसतस्मिन्भवनोत्तमे लालितोनितरांपित्रान्य
वसद्दिविदेववत् ६० पयःफेननिभाःशय्यादांतारुक्मपरिच्छदाः आसनानिमहार्हाणियत्ररौक्माउपस्कराः ६१ यत्रस्फटिककुड्येषुम
हामारकतेषुच मणिप्रदीपाआभांतिललनारत्नसंयुताः ६२ उद्यानानिचरम्याणिविचित्रैरमरद्रुमैः कूजद्विहंगमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्र
तैः ६३ वाप्योवैदूर्यसोपानाःपद्मोत्पलकुमुद्वतीः हंसकारंडवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः ६४ उत्तानपादोराजर्षिःप्रभावंतनयस्यतम्
श्रुत्वादृष्ट्वाद्भुततमंप्रपेदेविस्मयंपरम् ६५ वीक्ष्योढवयसंतंचप्रकृतीनांचसंमतम् अनुरक्तप्रजंराजाध्रुवंचक्रेभुवःपतिम् ६६ आत्मानं
चप्रवयसमाकलय्यविशांपतिः वनंविरक्तःप्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनोगतिम् ६७ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेनवमोऽ
ध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ मैत्रेयउवाच प्रजापतेर्दुहितरंशिशुमारस्यवैध्रुवः उपयेमेभ्रमिंनामतत्सुतौकल्पवत्सरौ १
इलायामपिभार्यायांवायोःपुत्र्यांमहाबलः पुत्रमुत्कलनामानंयोषिद्रत्नमजीजनत् २ उत्तमस्त्वकृतोद्वाहोमृगयायांबलीयसा हतःपुण्य
जननाद्रौतन्माताऽस्यगतिंगता ३

सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः अक्षतायवाः ॥ ५८ ॥ उपजह्रुः व्यकिरन् सतीःसत्यः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ यत्रभव
नोत्तमे ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ कुमुत्कुमुदम् पद्मादिमत्योवाप्यः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ऊढवयसंप्राप्तयौवनम् अनुरक्ताःप्रजायस्मिन् ॥ ६६ ॥ प्रवयसंवृद्धम् ॥ ६७ ॥ इतिच
तुर्थेटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ दशमेभ्रातृहंतॄणांयक्षाणामकरोद्वधम् एकएवालकांगत्वातस्यविक्रमउच्यते ॥ १ ॥ १ ॥
योषितांरत्नमिवातिमनोहरम् कन्यारत्नमितिवा ॥ २ ॥ यक्षेणाद्रौहिमवतिहतः आजावितिपाठेयुद्धे अस्यगतिंगतामृतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

कोपामर्षशुचो द्वंद्वैक्यं तेनार्पितो व्याप्तः जैत्रं जयहेतुम् पुण्यजनालयमलकाम् ॥४॥ रुद्रानुचरा भूतादयः ॥५॥ दध्मौ वादितवान् येन शंखवादनेन हे क्षत्तः उपदेव्यो यक्षस्त्रियः ॥६॥७॥ एकैकं त्रिभिस्त्रिभिरित्येवं सर्वान् त्रयोदशायुतानि यक्षान् युगपदहन् जघान ॥८॥ निरस्तं पराजितम् तस्य ध्रुवस्य तत्कर्म आश्चर्यं सन् तुष्टुवुः ॥९॥ तेऽपि तत्कर्मासहमाना अमुमविध्यन् द्विगुणं यथा भवत्येवं षड्भिः प्रतिकर्तुमिच्छतः ॥१०॥ चित्रवाजैः विचित्रपक्षैः ॥११॥१२॥ धारासंपातेन छन्नो गिरिरिव नैवादृश्यत ॥१३॥ सूर्पतुल्यः ॥१४॥ यातुधानेषु राक्षसेषु जयकाशिषु जितं जितमिति जयप्रकाशकेषु सत्सु ॥१५॥१६॥ व्यधमत् संचूर्णयामास

ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपामर्षशुचार्पितः जैत्रं स्यंदनमास्थाय गतः पुण्यजनालयम् ४ गत्वोदीचीं दिशं राजा रुद्रानुचरसेविताम् ददर्श हिमवद्द्रोण्यां पुरीं गुह्यकसंकुलाम् ५ दध्मौ शंखं बृहद्बाहुः खं दिशश्चानुनादयन् येनोद्विग्नदृशः क्षत्त उपदेव्योऽत्रसन् भृशम् ॥६॥ ततो निष्क्रम्य बलिन उपदेवमहाभटाः असहंतस्तन्निनादमभिपेतुरुदायुधाः ७ स तानापततो वीर उग्रधन्वा महारथः एकैकं युगपत्सर्वानहन् बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः ८ ते वै ललाटलग्नैस्तैरिषुभिः सर्व एव हि मत्वा निरस्तमात्मानमाशासन् कर्म तस्य तत् ९ तेऽपि चामुममृष्यंतः पादस्पर्शमिवोरगाः शरैरविध्यन् युगपद् द्विगुणं प्रचिकीर्षवः १० ततः परिघनिस्त्रिंशैः प्रासशूलपरश्वधैः शक्त्यृष्टिभिर्भुशुंडीभिश्चित्रवाजैः शरैरपि ११ अभ्यवर्षन्प्रकुपिताः सरथं सहसारथिम् इच्छंतस्तत्प्रतीकर्तुमयुतानि त्रयोदश १२ औत्तानपादिः स तदा शस्त्रवर्षेण भूरिणा न उपादृश्यत छन्न आसारेण यथा गिरिः १३ हाहाकारस्तदैवासीत्सिद्धानां दिवि पश्यताम् हतोऽयं मानवः सूर्यो मग्नः पुण्यजनार्णवे १४ नदत्सु यातुधानेषु जयकाशिष्वथो मृधे उदतिष्ठद्रथस्तस्य नीहारादिव भास्करः १५ धनुर्विस्फूर्जयन्दिव्यं द्विषतां खेदमुद्वहन् अस्त्रौघं व्यधमद्बाणैर्घनानीकमिवानिलः १६ तस्य ते चापनिर्मुक्ता भित्त्वा वर्माणि रक्षसाम् कायानाविविशुस्तिग्मा गिरीनशनयो यथा १७ भल्लैः संछिद्यमानानां शिरोभिश्चारुकुंडलैः ऊरुभिर्हेमतालाभैर्दोर्भिर्वलयवल्गुभिः १८ हारकेयूरमुकुटैरुष्णीषैश्च महाधनैः आस्तृतास्ता रणभुवो रेजुर्वीरमनोहराः १९ हतावशिष्टा इतरे रणाजिराद्रक्षोगणाः क्षत्रियवर्यसायकैः प्रायो विवृक्णावयवा विदुद्रुवुर्मृगेंद्रविक्रीडितयूथपा इव २० अपश्यमानः स तदाततायिनं महामृधे कंचन मानवोत्तमः पुरीं दिदृक्षन्नपि नाविशद्द्विषां न मायिनां वेद चिकीर्षितं जनः २१ इति ब्रुवंश्चित्ररथः स्वसारथिं यत्तः परेषां प्रतियोगशंकितः शुश्राव शब्दं जलधेरिवेरितं नभस्वतो दिक्षु रजोऽन्वदृश्यत २२ क्षणेनाच्छादितं व्योम घनानीकेन सर्वतः विस्फुरत्तडिता दिक्षु त्रासयत्स्तनयित्नुना २३ ववृषू रुधिरौघासृक्पूयविण्मूत्रमेदसः निपेतुर्गगनादस्य कबंधान्यग्रतोऽनघ २४ ततः खेऽदृश्यत गिरिर्निपेतुः सर्वतोदिशम् गदापरिघनिस्त्रिंशमुशलाः साश्मवर्षिणः ॥२५॥

सवर्माणि कवचानि १७ शिरःप्रभृतिभिरास्तृताः प्रकीर्णा रेजुरिति द्वयोरन्वयः १८॥१९ प्रायः बाहुल्येन विवृक्णाः संछिन्नाः अवयवा येषाम् २० आततायिनं शस्त्रपाणिम् २१ इति ब्रुवन्नित्यत्रापि न मायिनामित्यादेरनुषंगः चित्ररथो ध्रुवः यत्तः प्रयत्नवान् प्रतियोगः पुनरुद्योगः तस्माच्छंकितः नभस्वतो वायोर्हेतोः २२ विस्फुरंत्यस्तडितो यस्मिन् तेन त्रासयंतः स्तनयित्नवोऽशनयो यस्मिन् २३ ववृषुः निपेतुरित्यर्थः नसृजति शरीरमित्यसृक् गृहः श्लेष्मा तिमेदसः पुंस्त्वमार्षम् मेदांसि अस्याग्रतो निपेतुः २४ साश्मवर्षिणः अश्मसहितं यद्वर्षं तद्वंतः ॥२५॥

अशनिवन्हिश्वासोयेषाम् ॥ २६॥ २७॥ त्रासनानिभयंकराणि तिग्मा क्रूरागतिः प्रवृत्तिर्येषाम् असुरराक्षसादिशब्दैरदूरांतरत्वेनयक्षाएवोच्यंते॥ २८॥ त
स्यशंकल्याणमाशंसन् प्रार्थितवंतः॥ २९॥ तवविपक्षान् शत्रून्नाशयतु अद्धासाक्षात् अंजसासुखेनैवमृत्युंतरति॥ ३०॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेटी
कायांदशमोऽध्यायः॥ १०॥ ॥छ॥ ॥छ॥ एकादशेतुयक्षाणांक्षयंदृष्ट्वामनुःस्वयम् आगत्यवारयामासध्रुवंतत्त्वोपदेशतः॥ १॥ एवंगदतांवचनमु
पदेशमिवनिशम्य उपस्पृश्य आचम्य यन्नारायणनिर्मितंनारायणास्त्रंसंदधे॥ १॥ क्लेशारागादयोयथा॥ २॥ किंच तस्यार्षास्त्रमृषेर्नारायणात् उद्भूतमस्त्रं प्रसुं

अहयोःशनिर्निःश्वासावमंतोऽग्निरुषाक्षिभिः अभिधावन्गजामत्ताःसिंहाव्याघ्राश्चयूथशः २६ समुद्रऊर्मिभिर्भीमःप्लावयन्सर्वतोभु
वम् आससादमहाह्रादःकल्पांतइवभीषणः २७ एवंविधान्यनेकानित्रासनान्यमनस्विनाम् ससृजुस्तिग्मगतयआसुर्यामाययाऽसु
राः २८ ध्रुवेमुक्तामसुरैस्तांमायामतिदुस्तराम् निशम्यतस्यमुनयःशमाशंसन्समागताः २९ मुनयऊचुः औत्तानपादेभगवां
स्तवशार्ङ्गधन्वादेवःक्षिणोत्ववनतार्तिहरोविपक्षान् यन्नामधेयमभिधायनिशम्यचाद्धालोकोऽजसातरतिदुस्तरमंगमृत्युम्॥ ३०॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेदशमोऽध्यायः॥ १०॥ ॥छ॥ ॥छ॥ मैत्रेयउवाच निशम्यगदतामेवमृषीणांध
नुषिध्रुवः संदधेऽस्त्रमुपस्पृश्ययन्नारायणनिर्मितम् १ संधीयमानएतस्मिन्मायागुह्यकनिर्मिताः क्षिप्रंविनेशुर्विदुरक्लेशाज्ञानोदये
यथा २ तस्यार्षास्त्रंधनुषिप्रयुंजतःसुवर्णपुंखाःकलहंसवाससः विनिःसृताआविविशुर्द्विषद्बलंयथावनंभीमरवाःशिखंडिनः ३
तैस्तिग्मधारैःप्रधनेशिलीमुखैरितस्ततःपुण्यजनाउपद्रुताः तमभ्यधावन्कुपिताउदायुधाःसुपर्णमुन्नद्धफणाइवाहयः ४ सतान्
पृषत्कैरभिधावतोमृधेनिकृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान् निनायलोकंपरमर्कमंडलंव्रजंतिनिर्भिद्ययमूर्ध्वरेतसः ५ तान्हन्यमानानभिवी
क्ष्यगुह्यकाननागसश्चित्ररथेनभूरिशः औत्तानपादिंकृपयापितामहोमनुर्जगादोपगतःसहर्षिभिः ६ मनुरुवाच अलंवत्सातिरोष
पातमोद्वारेणपाप्मना येनपुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनागसः ७ नास्मत्कुलोचितंतातकर्मैतत्साधुगर्हितम् वधोयदुपदेवानामारब्धस्तेः
कृतैनसाम् ८ नन्वेकस्यापराधेनप्रसंगाद्बहवोहताः भ्रातुर्वधाभितप्तेनत्वयांगभ्रातृवत्सल ९ नायंमार्गोहिसाधूनांहृषीकेशानुवर्तिनाम्
यदात्मानंपराग्गृह्यपशुवद्भूतवैशसम् १० सर्वभूतात्मभावेनभूतावासंहरिंभवान् आराध्याापदुराराध्यंविष्णोस्तत्परमंपदं ११ सत्वंह
रेरनुध्यातस्तत्पुंसामपिसंमतः कथंत्ववद्यंकृतवाननुशिक्षन्सतांव्रतम् १२ जतःसंदधतःसतःसुवर्णमयाःपुंखाःमूलप्रांतायेषाम् कलहंसानांवासां

सिपक्षायेषाम् शराविनिःसृताइतिद्रष्टव्यं उपरिष्टाच्छिलीमुखग्रहणात् ३ प्रधनेयुद्धे उन्नद्धाःउच्छ्रिताःफणायेषांतेसर्पाः ४ पृषत्कैर्बाणैर्निकृत्ताबाह्वादयोयेषांता
न् परंलोकंनिनाय कथंभूतम् ऊर्ध्वरेतसःसंन्यासिनोऽर्कमंडलंनिर्भिद्ययंव्रजंतितम् ५ तान् अनागसोनिरपराधान् ६ तमसोनरकस्यद्वारेणयेनरोषेण ७॥ ८ ननुम
द्भ्रातृहंतारःकथमकृतैनसोऽत आह नन्विति ९ सत्यप्यपराधेचत्वैतदुचितंनभवतीत्याह नायमिति पराग्गृह्यपराग्भूतंदेहमात्मानंगृहीत्वा पशवोयथादेहाभिमानाद
न्योऽन्यंघ्नंतितथाभूतानांवैशसंहिंसेतियत् १० तंचवाल्येसाधुसन्निदानींकथमन्यथाकृतवानित्याह सर्वभूतात्मभावेनेतिद्वाभ्याम् ११ अनुध्यातःहरेःहृदिस्थितःज्ञातोवा
तत्पुंसांहरिदासानामपिसाधुत्वेनमतः १२

सतांव्रतमेवाह महत्स्वितितिक्षयानीचेषुकरुणयासमेषुमैत्र्या अखिलेषुजंतुषु समत्वेनच॥१३॥ततःकृतार्थोभवतीत्याह संप्रसन्ने गुणैर्विमुक्तोऽतएवतत्-
त्कार्येणजीवेन लिंगशरीरेणनिर्मुक्तःसन् निर्वाणंसुखात्मकंब्रम्हप्राप्नोति॥१४॥भ्रातृहंतृत्वमंगीकृत्योक्तमिदानींतुनात्मनोभ्रातृपुत्रादिसंबंधःनचान्योऽन्यंहंतृ
त्वादिकमपीत्याह भूतैरितिदशभिः भूतैःपंचभिरारब्धैर्देहाद्याकारेणपरिणतैर्योषित्पुरुषश्चेतिप्रसिद्धिः तयोर्व्यवायान्मैथुनात्संभूतिरन्ययोर्योषित्पुरुषयोरिहसं
सारेभवति॥१५॥एवंतावत्सर्गःप्रवर्तते एवंपालकाकारेणपरिणतैर्भूतैरवस्थितिःहंतृदेहाकारपरिणतैःसंयमःसचपरमात्मनोमाययागुणानांव्यतिकरान्नतुस्व
तः॥१६॥ननुजडानांदेहानांगुणानांवाकथंसर्गादिहेतुत्वंतत्राह निमित्तमात्रं पुरुषर्षभईश्वरःयत्रयस्मिन्निमित्तेसतिकार्यकारणात्मकंविश्वंभ्रमतिपरिवर्तते यथाऽय
स्कांतेनिमित्तेसतिलोहंभवर्ततेतद्वत्॥१७॥ननुसचेन्निमित्तंतर्हितस्याविशेषाद्युगपदेवसर्गादित्रयंभवेत् अतआह सखल्विति कालशक्त्याक्रमेणगुणानांप्रवा
हःक्षोभस्तेन विभक्तंसृष्ट्यादिविषयंवीर्यंशक्तिर्यस्य ननुकालोपिगुणान्युगपदेवक्षोभयतुतत्राह चेष्टाकालशक्तिःदुर्विभाव्याअचिंत्या॥१८॥ननुपित्रादिःसृजति पा

तितिक्षयाकरुणयामैत्र्याचाखिलजंतुषु समत्वेनचसर्वात्माभगवान्संप्रसीदति १३ संप्रसन्नेभगवतिपुरुषःप्राकृतैर्गुणैः विमु
क्तोजीवनिर्मुक्तोब्रम्हनिर्वाणमृच्छति १४ भूतैःपंचभिरारब्धैर्योषित्पुरुषएवहि तयोर्व्यवायात्संभूतिर्योषित्पुरुषयोरिह १५ एवंप्रव
र्ततेसर्गःस्थितिःसंयमएवच गुणव्यतिकराद्राजन्मायथापरमात्मनः १६ निमित्तमात्रंतत्रासीन्निर्गुणःपुरुषर्षभः व्यक्ताव्यक्तमिदंविश्वं
यत्रभ्रमतिलोहवत् १७ सखल्विदंभगवान्कालशक्त्यागुणप्रवाहेणविभक्तवीर्यः करोत्यकर्त्तैवनिहंत्यहंताचेष्टाविभूम्नःखलुदुर्विभा
व्या १८ सोऽनंतोऽतकरःकालोऽनादिरादिकृदव्ययः जनंजनेनजनयन्मारयन्मृत्युनांतकम् १९ नवैस्वपक्षोऽस्यविपक्षएववापरस्य
मृत्योर्विशतःसमंप्रजाः तंधावमानमनुधावंत्यनीशायथारजांस्यनिलंभूतसंघाः २० आयुषोऽपचयंजंतोस्तथैवोपचयंविभुः उभाभ्यां
रहितःस्वस्थोदुःस्थस्यविदधात्यसौ २१ केचित्कर्मवदंत्येनंस्वभावमपरेनृप एकेकालंपरेदैवंपुंसःकाममुतापरे २२

लयतिराजादिः निहंतिचचोरादिः नत्वीश्वरस्तत्राह सइति जनेनपित्रादिनाजनंपुत्रादिंजनयन्नादिकृत् अंतकंचोरादिकंतन्मृत्युहेतुनामारयन्नंतकरःस्व
यंतु अनंतोऽनादिश्च अव्ययोऽक्षीणशक्तिश्च अयंभावः पित्रादयोऽन्यतउत्पत्त्यादिमंतोनस्वातंत्र्येणकारणं किंत्वीश्वरएवतन्नियंतासर्वकारणमिति॥
॥ १९ ॥ नन्वेवंकुर्वतोऽपिवैषम्यप्रसक्तिः पक्षपाताभावादित्याशंक्याह द्वाभ्याम् नवाइति मृत्युरूपस्यसमंयथाभवतितथाप्रजाःकर्मभूताविशतःतस्य-
साम्येऽपिभूतेषुफलवैषम्यंतत्कर्मवशादितिसदृष्टांतमाह तंधावंतमनु अनीशाःकर्माधीनाभूतसंघाःधावंति अनिलंधावंतमनुरजांसीव तत्रयथारजसां
तमःप्रकाशजलाग्न्यादिप्रवेशेपिनानिलस्यवैषम्यमेवमीश्वरस्यापीतिभावः॥ २० ॥ अपचयमकालमृत्युम् उपचयंकालमृत्योरपिरक्षाम् यद्वा अपचयंम
शकादेःउपचयंदेवादेःस्वस्थत्वात् उपचयापचयाभ्यांरहितोऽसौविभुःदुःस्थस्यकर्माधीनस्यविदधाति ॥ २१ ॥एवंभूतश्चेश्वरःसर्ववादिसंमतःविवादस्तु
नाममात्रइत्याहकेचिदितिपुंसःकामंवात्स्यायनादयः श्रुतिश्चकामोऽकार्षीत्कामःकरोतिकामःकर्त्ताकामःकारयितेत्यादि॥ २२॥ ॥७॥ ॥७॥

ननुकर्मादीनांजडत्वादिनास्वरूपतोऽपिभिन्नत्वात्कथमैकमत्यंतत्राह अव्यक्तस्यातएवाप्रमेयस्यतथापिसत्वेहेतुः नानाशक्तीनांमहदादीनामुदयोयस्मात् चिकीर्षितमेव
तावत्कोपिनवेद अथस्वस्यसंभवोयस्मात्तमीश्वरंकोवेद नकोऽपि अद्वेतिपाठेसाक्षात् अतस्तत्वज्ञानाभावाद्विरोधांशोविवादइत्यर्थः तथाचश्रुतिः कोअद्धावेदकइहप्र
वोचत्कुतआजाताकुतइयंविसृष्टिः अर्वाग्देवाअस्यविसर्जनेनाथाकोवेदयतआबभूवेत्यादि ॥ २३॥ ईश्वरवादस्यप्रकृतोपयोगमाह नचैतेभ्रातुर्हंतारः उक्तमेवहेतुमनु
वदति विसर्गादानयोर्मृत्युजन्मनोः यद्वा विसर्गः सृष्टिः आदानंसंहारः दैवमीश्वरएवहिकारणम् ॥ २४॥ तथाऽपिनिर्लेपतामाह सएवेति ॥ २५॥ अनहंकारत्वेहे
तुमाह एषइति ॥ २६॥ सत्यमीश्वरएवकर्ता तथाऽप्यहंकारादिमयानत्यक्तुंशक्यमितिचेदत आह तमेवेतिचतुर्भिः मृत्युमभक्तानां भक्तानांत्वमृतम् उपेहिशर
णंगच्छतमेवेत्यवधारणेहेतुः यस्मैनसिनासिकायांदामभिर्बद्धाः गावइवविश्वसृजोऽपिनामभिर्यंत्रिताबद्धाः संतोबलिंहरंति तत्कारितंकर्मकुर्वंतीत्यर्थः ॥ २७

अव्यक्तस्याप्रमेयस्यनानाशक्त्युदयस्यच नवैचिकीर्षितंतात कोवेदाथस्वसंभवम् २३ नचैतेपुत्रकभ्रातुर्हंतारोधनदानुगाः विसर्गा
दानयोस्तातपुंसोदैवंहिकारणम् २४ सएवविश्वंसृजतिसएवावतिहंतिच अथापिह्यनहंकारान्नाज्यतेगुणकर्मभिः २५ एषभूतानि
भूतात्माभूतेशोभूतभावनः स्वशक्त्यामाययायुक्तःसृजत्यत्तिचपातिच २६ तमेवमृत्युममृततातदैवंसर्वात्मनोपेहिजगत्परायणम् य
स्मैबलिंविश्वसृजोहरंतिगावोयथावैनसिदामयंत्रिताः २७ यःपंचवर्षोजननींत्वंविहायमातुःसपत्न्यावचसाभिन्नमर्मा वनंगतस्तपसा
प्रत्यगक्षमाराध्यलेभेमूर्ध्निपदंत्रिलोक्याः २८ तमेनमंगात्मनिमुक्तविग्रहेव्यपाश्रितंनिर्गुणमेकमक्षरम् आत्मानमन्विच्छविमुक्तआ
त्मदृक्यस्मिन्निदंभेदमसत्प्रतीयते २९ त्वंप्रत्यगात्मनितदाभगवत्यनंतआनंदमात्रउपपन्नसमस्तशक्तौ भक्तिंविधायपरमांशनकै
रविद्याग्रंथिंविभेत्स्यसिममाहमितिप्ररूढम् ३० संयच्छरोषंभद्रंतेप्रतीपंश्रेयसांपरम् श्रुतेनभूयसाराजन्नगदेनयथामयम् ३१ येनो
पसृष्टात्पुरुषाल्लोकउद्विजतेभृशम् नबुधस्तद्वशंगच्छेदिच्छन्नभयमात्मनः ३२ हेलनंगिरिशभ्रातुर्धनदस्यत्वयाकृतम् यज्जघ्निवा
न्पुण्यजनान्भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः ३३ तंप्रसादयवत्साशुसन्नत्याप्रश्रयोक्तिभिः नयावन्महतांतेजःकुलंनोऽभिभविष्यति ३४ ॥
एवंस्वायंभुवःपौत्रमनुशास्यमनुर्ध्रुवम् तेनाभिवंदितःसाकमृषिभिःस्वपुरंययौ ३५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेएकाद
शोऽध्यायः ११ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ मैत्रेयउवाच ध्रुवंनिवृत्तंप्रतिबुध्यवैशसादपेतमन्युंभगवान्धनेश्वरः तत्रागतश्चारणयक्षकिन्नरैःसंस्तू
यमानोऽभ्यवदत्कृतांजलिम् १

तदाराधनंचतवसकाशकमेवेत्याह यःपंचवर्षःसत्वंयमाराध्यत्रिलोक्यामूर्ध्निपदंस्थानंलेभेलब्धवानसि इदानींतमेवान्विच्छ अवलोक
येत्युत्तरेणान्वयः प्रत्यंचिअक्षाणियस्मिन् क्रियाविशेषणंवा २८ हरिंध्यायंतंप्रत्याह हेअंगध्रुवमुक्तविग्रहे आत्मनिमनसिव्यपाश्रितमवस्थितमात्मदृक् प्रत्यक्दृष्टिःसन् अयंभे
दोयस्मिन् तदिदंभेदमसदेवविश्वंयस्मिन्प्रतीयते २९ तदन्वेषणफलमाह त्वंतदा अन्वेषणकालएव ३० उपदेशसारमाह संयच्छेति द्वाभ्याम् प्रतीपंप्रतिकूलम् अगदेनौषधेनयथा
रोगंनियच्छति ३१ येनरोषेणोपसृष्टात्व्याप्तात् ३२ अन्यच्चत्वयाकार्यमित्याह हेलनमिति द्वाभ्याम् यद्यतः जघ्निवान् घातितवान् ३३॥ ३४॥ ३५॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थेटीकायामेका
दशोऽध्यायः ॥ ११॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ द्वादशेधनदेनाभिनंदितःपुरमागतः यज्ञैरिष्ट्वाहरेःस्थानमारुरोहेतिकीर्त्यते ॥ १॥ वैशसाद्वधान्निवृत्तंज्ञात्वा ॥ १॥ ॥ ७॥ ॥

हे क्षात्रियदायाद क्षत्रियपुत्र अत्यजः त्यक्तवानसि॥२॥ न च वैरस्य कारणमस्तीत्याह न भवानिति अप्ययप्रभावयोः मृत्युजन्मनोः॥३॥ कर्म तर्हि अहं हंतेत्यादिबुद्धिस्तत्राह अ-
हं त्वमिति आभाति प्रकाशते जायत इत्यर्थः अतत्ख्यानात् देहानुसंधानाद्यया धिया बंधः विपर्ययो दुःखादिः॥४॥ तत्तस्माद्गच्छ गत्वा च भगवंतं भजस्वेत्युत्तरेणान्वयः सर्वभू-
तात्मको विग्रहो यस्य॥५॥ मायया युक्तं विरहितं सगुणनिर्गुणभेदेन॥६॥ कामम् असंकोचेन अविशंकितः निर्भयः अनंतरम् अंतिनिकटम्॥७॥ स वराय चोदित इत्यनुवादरू-
पं पृथक् वाक्यम् अतः स एव इति तच्छब्दस्यापौनरुक्त्यम्॥८॥९॥ द्रव्यक्रियादेवतानां कर्मसाध्यं फलरूपं कर्मफलप्रदं चेत्यर्थः॥१०॥ सर्वस्य आत्मनि असर्वे सर्वोपाधिवि-
वर्जिते॥११॥१२॥ भोगैः ऐश्वर्यादिभिः अभोगैः यज्ञाद्यनुष्ठानैः॥१३॥ बहवः सवा यागाः संवत्सरा वा यस्मिन् तं कालं त्रिवर्गसाधकं नीत्वा अविचलानि संयतानींद्रियाणि य-

धनद उवाच भो भोः क्षत्रियदायाद परितुष्टोऽस्मि तेऽनघ यस्त्वं पितामहादेशाद्वैरं दुस्त्यजमत्यजः २ न भवानवधीद्यक्षान्न यक्षा भ्रातरं तव का-
ल एव हि भूतानां प्रभुरप्ययभावयोः ३ अहं त्वमित्यपार्था धीरज्ञानात्पुरुषस्य हि स्वाप्नावाभात्यतद्ध्यानाद्यया बंधविपर्ययौ ४ तद्गच्छ ध्रुव भद्रं ते
भगवंतमधोक्षजम् सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतात्मविग्रहम् ५ भजस्व भजनीयांघ्रिमभवाय भवच्छिदम् युक्तं विरहितं शक्त्या गुणमय्यात्ममा-
यया ६ वृणीहि कामं नृप यन्मनोगतं मत्तस्त्वमौत्तानपदेऽविशंकितः वरं वरार्होऽम्बुजनाभपादयोरनंतरं त्वां वयमंग शुश्रुम ७ मैत्रेय उवाच
स राजराजेन वराय चोदितो ध्रुवो महाभागवतो महामतिः हरौ स वव्रेऽचलितां स्मृतिं यया तरत्ययत्नेन दुरत्ययं तमः ८ तस्य प्रीतेन मनसा तां दत्त्वैडवि-
डस्ततः पश्यतोऽन्तर्दधे सोऽपि स्वपुरं प्रत्यपद्यत ९ अथायजत यज्ञेशं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः द्रव्यक्रियादेवतानां कर्म कर्मफलप्रदम् १० सर्वात्म-
न्यच्युतेऽसर्वे तीव्रौघां भक्तिमुद्वहन् ददर्शात्मनि भूतेषु तमेवावस्थितं विभुम् ११ तमेवं शीलसंपन्नं ब्रह्मण्यं दीनवत्सलम् गोप्तारं धर्मसेतूनां
मेनिरे पितरं प्रजाः १२ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं शशास क्षितिमंडलम् भोगैः पुण्यक्षयं कुर्वन्नभोगैरशुभक्षयम् १३ एवं बहुसवं कालं महात्माविच-
लेंद्रियः त्रिवर्गौपयिकं नीत्वा पुत्रायादान्नृपासनम् १४ मन्यमान इदं विश्वं मायारचितमात्मनि अविद्यारचितस्वप्नगंधर्वनगरोपमम् १५ आ-
त्मस्त्र्यपत्यसुहृदो बलमृद्धकोशमंतःपुरं परिविहारभुवश्च रम्याः भूमंडलं जलधिमेखलमाकलय्य कालोपसृष्टमिति स प्रययौ विशालाम् १६
तस्यां विशुद्धकरणः शिववार्विगाह्य बध्वासनं जितमरुन्मनसाहृताक्षः स्थूले दधार भगवत्प्रतिरूप एतद्ध्यायंस्तदव्यवहितो व्यसृजत्समाधौ १७
भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्नजस्रमानंदबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानः विक्लिद्यमानहृदयः पुलकाचितांगो नात्मानमस्मरदसाविति मुक्तलिंगः॥ १८॥
स ददर्श विमानाग्र्यं नभसोऽवतरद्ध्रुवः विभ्राजयद्दश दिशो राकापतिमिवोदितम् १९

स्य १४ इदं देहादि भगवन्मायया आत्मनि स्वस्मिन् रचितं मन्यमानः अत्राऽवि-
द्यासृष्टिं दृष्टांतयति अविद्यारचितमिति १५ आत्मा देहः आत्मीयादि मायिकमपि पुनः कालेनोपसृष्टमनित्यमाकलय्य विचिंत्य विशालां बदरिकाश्रमम् १६ तत्र तत्कृतमष्टांगयोग-
माह तस्यामिति शिवं वाः उदकं विगाह्य प्रविश्येति स्नानादिनियमा उक्ताः विशुद्धकरण इति शमादयो यमाः आसनादीनि स्फुटमेवोक्तानि जितो मरुत् प्राणो येन आहृतान्यक्षाणि येन भग-
वतः प्रतिनिधिभूते स्थूले विराड्रूपे तन्मनो दधार ध्यायन् अव्यवहितो ध्यातृध्येयभेदशून्यः सन् समाधौ स्थितः सन् स्थूलं व्यसृजत् १७ एवमजस्रं नित्यं हरौ भक्तिं प्रकर्षेण वहन् असौ ध्रु-
वोऽहं इत्यात्मानं न सस्मार यतो मुक्तलिंगस्त्यक्तशरीराभिमानः तत्र हेतवः आनंदबाष्पकलया बिंदुप्रवाहेणाभिभूयमानः विक्लिद्यमानं द्रवद्धृदयं यस्य पुलकैर्व्याप्तांगः॥१८॥१९॥

अनु अनंतरं देवप्रवरौ ददर्शेत्यनुषंगः गदामवष्टभ्यस्थितौ किरीटादिभिः सहितेचारुणीकुंडलेययोः २० उत्तमगायः पुण्यश्लोकः तस्यकिंकरौतौविज्ञाय मधुद्विषः पार्षदप्रधानाविति हेतोः साध्वसेनसंभ्रमेणविस्मृतपूजाक्रमः केवलंतस्यनामानिगृणन्ननाम २१॥ २२ स्कंधद्गमितिसशरीरस्यैवविष्णुपदारोहाभिप्रायम् अतीतृपत् तर्पितवान् २३ आवांतस्य पार्षदौ २४ स्कदुर्जयत्वेहेतुः सूरयः सप्तर्षयोऽपियदप्राप्यकेवलमधः स्थिताःपश्यंति यच्चंद्रादयः प्रदक्षिणं यथाभवति एवंपरिक्रामंतितदातिष्ठआधितिष्ठ २५॥ २६ आयुष्मन्नित्यपिसशरीरयानाभिप्रायमेव २७ मधुच्यवतेस्रवतीतिमधुच्युत् ताम् पाठांतरेमधुच्युतं यस्यांताममृतस्राविणीमित्यर्थः कृतंनित्यंकर्ममंगलंचालंकरणंयेन अभ्यवादयत् वादयामास २८ तदेवरूपंहिरण्मयंप्रकाशबहुलंबिभ्रत्सन्निषेप ऐच्छत् २९ गृहंविमानम् अयंभावः यदाध्रुवः विमानमारोढुमैच्छत् त

तत्रानुदेवप्रवरौचतुर्भुजौश्यामौकिशोरावरुणांबुजेक्षणौ स्थितावटभ्यगदांसुवाससौकिरीटहारांगदचारुकुंडलौ २० विज्ञायतावुत्तमगायकिंकरावभ्युत्थितःसाध्वसविस्मृतक्रमः ननामनामानिगृणन्मधुद्विषःपार्षत्प्रधानाविति संहृतांजलिः २१ तंकृष्णपादाभिनिविष्टचेतसंबद्धांजलिंप्रश्रयनम्रकंधरम् सुनंदनंदावुपसृत्यसस्मितंप्रत्यूचतुःपुष्करनाभसंमतौ २२ सुनंदनंदावूचतुः भोभोराजन्सुभद्रंतेवाचंनोऽवहितः शृणु यःपंचवर्षस्तपसाभवान्देवमतीतृपत् २३ तस्याखिलजगद्धातुरावांदेवस्यशार्ङ्गिणः पार्षदाविहसंप्राप्तौनेतुंत्वांभगवत्पदम् २४ सुदुर्जयंविष्णुपदंजितंत्वयायत्सूरयोऽप्राप्यविचक्षतेपरम् आतिष्ठतच्चंद्रदिवाकरादयोग्रहर्क्षताराःपरियंतिदक्षिणम् २५ अनास्थितंतेपितृभिरन्यैरप्यंगकर्हिचित् आतिष्ठजगतांवंद्यंतद्विष्णोःपरमंपदम् २६ एतद्विमानप्रवरमुत्तमश्लोकमौलिना उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुंत्वमर्हसि २७ मैत्रेयउवाच निशम्यवैकुंठनियोज्यमुख्ययोर्मधुच्युतांवाचमुरुक्रमप्रियः कृताभिषेकःकृतनित्यमंगलोमुनीन्प्रणम्याशिषमभ्यवादयत् २८ परीत्याभ्यर्च्यधिष्ण्याग्र्यंपार्षदावभिवंद्यच इयेषतदधिष्ठातुंबिभ्रद्रूपंहिरण्मयम् २९ तदोत्तानपदःपुत्रोददर्शांतकमागतम् मृत्योर्मूर्ध्निपदंदत्वाआरुरोहाद्भुतगृहम् ३० तदादुंदुभयोनेदुर्मृदंगपणवादयः गंधर्वमुख्याःप्रजगुःपेतुःकुसुमवृष्टयः ३१ सचस्वर्लोकमारोक्ष्यन्सुनीतिंजननींध्रुवः अन्वस्मरदगंहित्वादीनांयास्येत्रिविष्टपम् ३२ इतिव्यवसितंतस्यव्यवसीयसुरोत्तमौ दर्शयामासतुर्देवींपुरोयानेनगच्छतीम् ३३ तत्रतत्रप्रशंसद्भिःपथिवैमानिकैःसुरैः अवकीर्यमाणोददृशेकुसुमैःक्रमशोग्रहान् ३४ त्रिलोकींदेवयानेनसोऽतिव्रज्यमुनीनपि परस्ताद्यद्ध्रुवगतिर्विष्णोःपदमथाभ्यगात् ३५ यद्भ्राजमानंस्वरुचैववसर्वतोलोकास्त्रयोह्यनुविभ्राजंतएते यन्नाव्रजन्जंतुषुयेऽननुग्रहाव्रजंतिभद्राणिचरंतियेऽनिशम् ३६ शांताःसमदृशःशुद्धाःसर्वभूतानुरंजनाः यांत्यंजसाऽच्युतपदमच्युतप्रियबांधवाः॥ ३७॥ ॥

दामृत्युरागत्य प्रणम्योवाच 'हेमहाराजमामंगीकुरु उवाचध्रुवः स्वागतंते क्षणम् तावदुपविश एवमुक्त्वाध्रुवः विष्णोःस्मरणंकृत्वामृत्योर्मूर्ध्निपदंदत्वाविमानाग्रमारुरोह ॥ ३० ॥ ३१ ॥ दीनांहित्वाअगंदुर्गमंत्रिविष्टपंयास्यामीत्यन्वस्मरत् ॥ ३२॥ व्यवसितमभिप्रायम् व्यवसीयज्ञात्वा ॥ ३३॥ ३४॥ देवयानेनदेवमार्गेणाविमानेनेतिवा मुनीन् सप्तर्षीनपिततःपरस्ताद्विष्णोःपदंतदभ्यगात् ध्रुवागतिर्यस्यसः ॥ ३५॥ यत्भ्राजमानमनुयस्यरुचालोकाविभ्राजंते येअननुग्रहानिष्कृपास्तेयन्नाव्रजन् नगतवंतः॥ ३६॥ अच्युतःप्रियोबांधवोयेषाम् ॥ ३७॥ ॥ ९॥ ॥ ९॥ ॥ ९॥ ॥ ९॥ ॥ ९॥

३८ अनिमिषमनलसं ज्योतिषांचक्रं यस्मिन्नाहितमर्पितं सद्भ्रमति मेढ्यामाहितो गंभीरवेगो गवांगणइव ॥ ३९॥ अतोद्यं वीणां वितुदन् वादयन् प्रचेतसां ब्रह्मस
त्रे भगवन्माहात्म्यप्रसंगेन ध्रुवमहिमप्रतिपादनपरान् त्रीन् श्लोकानगायत् ४० नूनमिति पतिरेवदेवता यस्यास्तस्याः सूनतस्यपः तपःप्रभावः तस्यतां गतिं फलमधि
गंतु वेदवादनशीला ब्रह्मर्षयोऽपिनैवप्रभवंति अभ्युपायान् भगवद्धर्मान् दृष्ट्वाऽपि किंपुनर्नृपाः ४१ तपःप्रभावंगतिंचविशिनष्टि द्वाभ्याम् गुरुदाराः पितृपत्नी सुरु
चिः तस्यावाक्शरैर्भिन्नेन हृदयेन वनंयातःसन् अजितमपिजिगाय वशीकृतवान् ४२ तस्याधिरूढं तेनप्राप्तं पदं योभुविक्षत्रबंधुः क्षत्रियोभवेत्सः तमनुवर्षसमूहैरपि
आरोढुमिच्छेदपि किंतत्संकल्पोऽप्यशक्यः दूरतआरोहणमित्यर्थः कथंभूतंपदम् षड्वापंचवावर्षाणियस्यसः अल्पैरेवाहोभिः वैकुंठंप्रसाद्ययत्तस्यपदमवापततत् ४३

इत्युत्तानपदःपुत्रोध्रुवःकृष्णपरायणः अभूत्त्रयाणांलोकानांचूडामणिरिवामलः ३८ गंभीरवेगोनिमिषंज्योतिषांचक्रमाहितम् यस्मिन्भ्रमतिकौ
रव्यमेढ्यामिवगवांगणः ३९ महिमानंविलोक्यास्यनारदोभगवानृषिः अतोद्यंवितुदन्श्लोकान्सत्रेऽगायत्प्रचेतसाम् ४० नारदउवाच नूनंसु
नीतेःपतिदेवतायास्तपःप्रभावस्यसुतस्यतांगतिम् दृष्ट्वाऽभ्युपायानपिवेदवादिनोनैवाधिगंतुंप्रभवंतिकिंनृपाः ४१ यःपंचवर्षोगुरुदारवाक्शरै
र्भिन्नेनयातोहृदयेनदूयता वनंमदादेशकरोऽजितंप्रभुंजिगायतद्भक्तगुणैःपराजितम् ४२ यःक्षत्रबंधुर्भुवितस्याधिरूढमन्वारुरुक्षेदपिवर्षपूगैः
षट्पंचवर्षोयदहोभिरल्पैःप्रसाद्यवैकुंठमवापतत्पदम् ४३ मैत्रेयउवाच एतत्तेऽभिहितंसर्वंयत्पृष्टोऽहमिहत्वया ध्रुवस्योद्दामयशसश्चरितं
संमतंसताम् ४४ धन्यंयशस्यमायुष्यंपुण्यंस्वस्त्ययनंमहत् स्वर्ग्यंध्रौव्यंसौमनस्यंप्रशस्यमघमर्षणम् ४५ श्रुत्वैतच्छ्रद्धयाऽभीक्ष्णमच्युतप्रियचे
ष्टितम् भवेद्भक्तिर्भगवतिययास्यात्क्लेशसंक्षयः ४६ महत्त्वमिच्छतांतीर्थंश्रोतुःशीलादयोगुणाः यत्रतेजस्तदिच्छूनांमानोयत्रमनस्विनाम् ४७
प्रयतःकीर्तयेत्प्रातःसमवायेद्विजन्मनाम् सायंचपुण्यश्लोकस्यध्रुवस्यचरितंमहत् ४८ पूर्णमास्यांसिनीवाल्यांद्वादश्यांश्रवणेऽथवा दिनक्षयेव्य
तीपातसंक्रमेर्कदिनेऽपिवा ४९ श्रावयेच्छ्रद्दधानानांतीर्थपादपदाश्रयः नेच्छंस्तत्रात्मनात्मानंसंतुष्टइतिसिध्यति ५० ज्ञानमज्ञाततत्त्वाययोद
द्यात्सत्पथेमृतम् कृपालोर्दीननाथस्यदेवास्तस्यानुगृह्णते ५१ इदंमयातेऽभिहितंकुरूद्वहध्रुवस्यविख्यातविशुद्धकर्मणः हित्वाऽर्भकः
क्रीडनकानिमातुर्गृहंचविष्णुंशरणंयोजगाम ५२॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेध्रुवचरितनामद्वादशोऽध्यायः॥१२॥ ॥छ॥
॥सूतउवाच निशम्यकौषारविणोपवर्णितंध्रुवस्यवैकुंठपदाधिरोहणम् प्ररूढभावोभगवत्यधोक्षजेप्रष्टुंपुनस्तंविदुरःप्रचक्रमे ॥१॥ ॥

उद्दामम् उत्कृष्टं यशोयस्य ॥४४॥ धनादेर्निमित्तम् ध्रौव्यं ध्रुवस्थानप्रापकम् प्रशस्यं प्रशंसाऽर्हम् अघमर्षणं पापनाशनम् ॥४५॥ अच्युतप्रियस्य ध्रुवस्य चेष्टितं श्रुत्वायोवर्तते
तस्यभक्तिर्भवेत् ॥४६॥ तीर्थं महत्त्वावाप्तिस्थानम् गुणाः यत्रभवंति ॥४७॥ समवाये सभायाम् ॥४८॥४९॥ नेच्छन् निष्कामस्तत्रश्रवणे आत्मनैवात्मानंप्रति संतुष्टोभवतिइ-
तिहेतोःसिद्धिंप्राप्नोति ॥५०॥ किंचसत्पथे भगवन्मार्गेऽमृतरूपंज्ञानंयोदद्यात् ॥५१॥ ध्रुवस्यचरितंमयातेऽभिहितंमातुर्गृहंचहित्वा ॥५२॥ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेचतुर्थस्कंधेटीकायांद्वादशोऽध्यायः॥१२॥ ॥छ॥ ॥छ॥ एवंपंचभिरध्यायैर्ध्रुवचर्यानुवर्णिता अथैकादशभिश्चित्रंपृथुचारित्रमुच्य
ते॥१॥ तत्रत्रयोदशेवक्तुंपृथोर्जन्मध्रुवान्वये अंगोवेनपितापुत्रकौर्याद्गतइतीर्यते ॥२॥ प्ररूढोभावोभक्तिर्यस्य॥१॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

अन्ववायेवंशे॥२॥नारदेनप्रचेतसांसत्रेवर्णिताःकथाःप्रष्टुंतन्महिमानमाह मन्यइति देवस्यदर्शनंयस्य हरेःपरिचर्याप्रकारःक्रियायोगःपंचरात्रेयेनप्रोक्तः॥३॥स्वधर्मशी
लैःप्रचेतोभिः॥४॥५॥ध्रुवस्यवंशेतेजाताइतिवक्तुंध्रुवस्यवंशमनुक्रामतिध्रुवस्येत्यादिना पितुःसार्वभौमश्रियंनैच्छत् अधिराजासनंच॥६॥अनिच्छायांहेतुमाह स
इतिचतुर्भिः॥७॥आत्मानंस्वरूपभूतंब्रम्हावरुंधानःआप्नुवन् जानन् आत्मनोनान्यंतंदेक्षत स्वयंतुसर्वस्मादन्यःसन् कथंभूतंब्रम्ह निर्वाणंशांतम् अवबोधरसेनैका
त्म्यंयस्य॥८॥कथंभूतः अव्यवच्छिन्नोयोयोगःसएवाग्निस्तेनदग्धःकर्ममलाशयोवासनायस्य॥९॥जडादीनामिवाकृतिर्यस्यतथाभूतोलक्षितःअतन्मतिःनतेषा
मिवमतिर्यस्य सर्वज्ञत्वात् प्रशांतान्यर्चींषिज्वालायस्यानलस्यतद्वत्स्थितः॥१०॥ यवीयांसमुत्कलात्कनिष्ठम्॥११॥ इष्टाप्रियाभार्या॥१२॥१३॥निशीथोमध्यरा-

विदुरउवाच केतेप्रचेतसोनामकस्यापत्यानिसुव्रत कस्यान्ववायेप्रख्याताःकुत्रवासत्रमासते २ मन्येमहाभागवतंनारदंदेवदर्शनम् येनप्रो
क्तःक्रियायोगःपरिचर्याविधिर्हरेः ३ स्वधर्मशीलैःपुरुषोभगवान्यज्ञपूरुषः इज्यमानोभक्तिमतानारदेनेरितःकिल ४ यास्तादेवर्षिणा
तत्रवर्णिताभगवत्कथाः मह्यंशुश्रूषवेब्रह्मन्कार्त्स्न्येनाचष्टुमर्हसि ५ मैत्रेयउवाच ध्रुवस्यचोत्कलःपुत्रःपितरिप्रस्थितेवनम् सार्वभौ
मश्रियंनैच्छदधिराजासनंपितुः ६ सजन्मनोपशांतात्मानिःसंगःसमदर्शनः ददर्शलोकेविततमात्मानंलोकमात्मनि ७ आत्मानंब्रह्मनि
र्वाणंप्रत्यस्तमितविग्रहम् अवबोधरसैकात्म्यमानंदमनुसंततम् ८ अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममलाशयः स्वरूपमवरुंधानोनात्मनो
न्यंतदेक्षत ९ जडांधबधिरोन्मत्तमूकाकृतिरतन्मतिः लक्षितःपथिबालानांप्रशांतार्चिरिवानलः १० मत्वातंजडवन्मत्तंकुलवृद्धाःसमंत्रि
णः वत्सरंभूपतिंचक्रुर्यवीयांसंभ्रमेःसुतम् ११ स्वर्वीथिर्वत्सरस्येष्टाभार्यासूतषडात्मजान् पुष्पार्णंतिग्मकेतुंचइषमूर्जंवसुंजयम् १२ पुष्पा
र्णस्यप्रभाभार्यादोषाचद्वेबभूवतुः प्रातर्मध्यंदिनंसायमितिह्यासन्प्रभासुताः १३ प्रदोषोनिशिथोव्युष्टइतिदोषासुतास्त्रयः व्युष्टःसु
तंपुष्करिण्यांसर्वतेजसमादधे १४ सचक्षुःसुतमाकूत्यांपत्न्यामनुमवाप ह मनोरसूतमहिषीविरजान्नड्वलासुतान् १५ पुरुंकुत्संत्रितंद्यु
म्नंसत्यवंतंधृतंव्रतम् अग्निष्टोममतीरात्रंप्रद्युम्नंशिबिमुल्मुकम् १६ उल्मुकोऽजनयत्पुत्रान्पुष्करिण्यांषडुत्तमान् अंगंसुमनसंख्या
तिंक्रतुमंगिरसंगयम् १७ सुनीथांगस्ययापत्नीसुषुवेवेनमुल्बणम् यद्दौःशील्यात्सराजर्षिर्निर्विण्णोनिरगात्पुरात् १८ यमंगशेपुःकुपि
तावाग्वज्रामुनयःकिल गतासोस्तस्यभूयस्तेममंथुर्दक्षिणंकरम् १९ अराजकेतदालोकेदस्युभिःपीडिताःप्रजाः जातोनारायणांशेन
पृथुराद्यःक्षितीश्वरः २० विदुरउवाच तस्यशीलनिधेःसाधोर्ब्रम्हण्यस्यमहात्मनः राज्ञःकथमभूद्दुष्टाप्रजायद्विमनाययौ २१ किंवांऽहोवे
नमुद्दिश्यब्रम्हदंडमयूयुजन् दंडव्रतधरेराज्ञिमुनयोधर्मकोविदाः २२ नावध्येयःप्रजापालःप्रजाभिरघवानपि यदसौलोकपालानांबिभर्त्योजः
स्वतेजसा २३

त्रिः व्युष्टःप्रातःकालःतदभिमानिन्योदेवताः १४ सर्वतेजाःचक्षुःसंज्ञंमनुंसुतंपुत्रमवाप मनोःमहिषीनड्वलाविरजान् शुद्धान् पुरुप्रमुखान् एकादश
सुतानसूत १५॥१६॥१७॥१८ अंगहेविदुर वागेववज्रंयेषाम् १९ मथनेहेतुः अराजकइति आद्यःपुरग्रामादीनांतेनरचितत्वात् २० यद्यस्याःप्रजायाहेतोर्विमनाःसन् य
यौ २१॥ किंवा अंहः अपराधंवेनमुद्दिश्य आलक्ष्य॥२२॥यतोऽयमधर्मइत्याह नावध्येयःअवज्ञेयोऽपिनभवति॥२३॥

परावरविदां मध्ये अतिश्रेष्ठः ॥ २४ ॥ अभावी पुत्रः काम्यकर्मणा बलाद्दापादितो न सुखाय भवेदिति द्योतयन्नंगस्य पुत्रोत्पत्तिक्रममाह अंग इत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथ नया
मानि अगतवीर्याणि ॥ २७ ॥ २८ ॥ यज्ञे गृहीतमेनो ऽपि वा त्वं व्यसृजत् प्रायुंक्त ॥ २९ ॥ आहुताः आहूताः ग्रहान् सोमपात्राणि इह यज्ञे न गृण्हंति ॥ ३० ॥ इह जन्मनि तावत् मना
क् ईषदपि अघं न स्थितम् कथंचिज्ज्ञातस्याघस्य सद्य एव प्रायश्चित्तैः क्षालनात् किंतु प्राक्तनमेकमघमस्ति यद्यस्मात् ईदृक् गुणाधिको ऽपि त्वं प्रजारहितः ॥ ३१ ॥ अतो यथा
देवा हविर्गृण्हंति तथात्मानं सुप्रजं साधय कथं साधनीयं तदाहुः इष्टइति ॥ ३२ ॥ तथा सति स्वभागान् ग्रहीष्यंति यद्यतो हरिः साक्षाद्वृतः स्यात् अतस्तेन सह सर्वे देवा आगमि

एतदाख्याहि मे ब्रह्मन्सुनीथात्मजचेष्टितम् श्रद्दधानाय भक्ताय त्वं परावरवित्तम ॥ २४ मैत्रेय उवाच अंगो ऽश्वमेधं राजर्षिराजहार महाक्रतुम् नाजग्मुर्देवतास्तस्मिन्नाहूता ब्रह्मवादिभिः २५ तमूचुर्विस्मितास्तत्र यजमानमथर्त्विजः हवींषि हूयमानानि न ते गृण्हंति देवताः २६ राजन्हवींष्यदुष्टानि श्रद्धयासादितानि ते छंदांस्ययातयामानि योजितानि धृतव्रतैः २७ न विदामेह देवानां हेलनं वयमण्वपि यन्न गृण्हंति भागान्स्वान्ये देवाः कर्मसाक्षिणः २८ मैत्रेय उवाच अंगो द्विजवचः श्रुत्वा यजमानः सुदुर्मनाः तत्प्रष्टुं व्यसृजद्वाचं सदस्यांस्तदनुज्ञया २९ नागच्छंत्याहुता देवा न गृण्हंति ग्रहानिह सदसस्पतयो ब्रूत किमवद्यं मया कृतम् ३० सदसस्पतय ऊचुः नरदेवेह भवतो नाघं तावन्मनाक्स्थितम् अस्त्येकं प्राक्तनमघं यदिहेदृक्त्वमप्रजः ३१ तथा साधय भद्रं ते आत्मानं सुप्रजं नृप इष्टस्ते पुत्रकामस्य पुत्रं दास्यति यज्ञभुक् ३२ तथा स्वभागधेयानि ग्रहीष्यंति दिवौकसः यद्यज्ञपुरुषः साक्षादपत्याय हरिर्वृतः ३३ तांस्तान्कामान्हरिर्दद्याद्यान्यान्कामयते जनः आराधितो यथैवैष तथा पुंसां फलोदयः ३४ इति व्यवसिता विप्रास्तस्य राज्ञः प्रजातये पुरोडाशं निरवपन् शिपिविष्टाय विष्णवे ३५ तस्मात्पुरुष उत्तस्थौ हेममाल्यमलांबरः हिरण्मयेन पात्रेण सिद्धमादाय पायसम् ३६ स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वांजलिनौदनम् अवघ्राय मुदा युक्तः प्रादात्पत्न्या उदारधीः ३७ सा तत्पुंसवनं राज्ञी प्राश्य तौ पत्युराद्धे गर्भं काल उपावृत्ते कुमारं सुषुवेऽप्रजा ३८ स बाल एव पुरुषो मातामहमनुव्रतः अधर्मांशोद्भवं मृत्युं तेनाभवदधार्मिकः ३९ स शरासनमुद्यम्य मृगयुर्वनगोचरः हंति साधून्मृगान्दीनान्वेनो ऽसावित्यरौज्जनः ४० आक्रीडे क्रीडतो बालान्वयस्यानतिदारुणः प्रसह्य निरनुक्रोशः पशुमारममारयत् ४१ तं विचक्ष्य खलं पुत्रं शासनैर्विविधैर्नृपः यदा न शासितुं कल्पो भृशमासीत्सुदुर्मनाः ४२ प्रायेणाभ्यर्चितो देवो येऽप्रजा गृहमेधिनः कदपत्यभृतं दुःखं ये न विंदंति दुर्भरम् ४३ यतः पापीयसी कीर्तिरधर्मश्च महान्नृणाम् यतो विरोधः सर्वेषां यत आधिरनंतकः ४४

ष्यंतीत्यर्थः ३३ नन्वतितुच्छान् कामान् हरिः कथं दद्यात्तत्राह तांस्तानिति ३४ प्रजातये पुत्रोत्पत्तये शिपिविष्टाय पशुषु यज्ञरूपेण प्रविष्टाय तथा च श्रुतिः यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठतीति ३५ तस्मादिति यो-
ऽग्नेः ३६ पुंसां संसूतः ऽन्नेनेति तथा तत् प्राश्य पत्युः सकाशात् गर्भमादधे अप्रजा सती ३८ मातामहं मृत्युं मृत्योर्हि पुत्री सुनीथा ३९ मृगयुर्लुब्धकः सन् तं दृष्ट्वा वे
नो ऽसावागच्छतीति जनः सर्वो ऽप्यरौत् अनुक्रोशः ४० आक्रीडे क्रीडास्थाने बालान् पशूनिव अमारयत् ४१ विचक्ष्य दृष्ट्वा ४२ दुर्मनसस्तस्य कुपुत्रनिंदावाक्यान्याह प्रायेणे-
ति त्रिभिः अप्रजा ये तैरभ्यर्चितः तत्र हेतुः कुत्सितैरपत्यैः संभृतं दुर्भरं धारयितुमशक्यं दुःखं ये न विंदंति ४३ सर्वेषां सर्वैः सह आधिर्मानसी व्यथा ॥ ४४ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥

तंप्रजाऽपदेशंपुत्रनाममात्रमपि आत्मनोमोहेनबंधनम् यदर्थाःयन्निमित्ताः क्लेशदागृहाभवंति॥४५॥ इदानींनिर्वेदहेतुत्वेनकुत्सितमेवापत्यमभिनंदति कदपत्यमिति शुचांपदात् शोकानांस्थानात् वरत्वेहेतुःनिर्विद्येतेति ततूकुतःयद्यतःकदपत्यात् गृहाःक्लेशनिवहाभवंति॥४६॥ महतामुदयानांविभूतीनामुदयोयस्मिन् तस्मात् गृहाद्गतःपावनसूतेस्मताम्॥४७॥ प्रजाःपुरोहितादयश्चविचिक्युःअन्वेषितवंतःतंतत्रैववसंतमपिनोपश्यन्निति दृष्टांतेनाह यथेति॥४८॥ साश्रवःरुदंतःभर्तुर्विप्रुवंनाशमदर्शनमित्यर्थः॥४९॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेत्रयोदशोध्यायः॥१३॥ ॥छ॥ ॥छ॥ चतुर्दशेतुदुष्पुत्रभयादंगेगतेद्विजैःअभिषिक्तस्यवेनस्यरोषात्तैर्वधउच्यते॥१॥ क्षेमदर्शिनःक्षेमचिंतकाःपशुसमानरूपतांपश्यंतः॥१॥ अमात्यादीनांप्रकृतीनामसंमतम् पाठांतरेप्रकृत्यास्वभावेनासंमतम्॥२॥-

कस्तंप्रजाऽपदेशंवैमोहबंधनमात्मनः पंडितोबहुमन्येत यदर्थाःक्लेशदागृहाः ४५ कदपत्यंवरंमन्येसदपत्याच्छुचांपदात् निर्विद्येतगृहान्मर्त्योयत्क्लेशनिवहागृहाः ४६ एवंसनिर्विण्णमनानृपोगृहान्निशीथउत्थायमहोदयोदयात् अलब्धनिद्रोऽनुपलक्षितोनृभिर्हित्वागतोवेनसुवंप्रसूताम् ४७ विज्ञायनिर्विद्यगतंपतिंप्रजाःपुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः विचिक्युरुर्व्यामतिशोककातरायथानिगूढंपुरुषंकुयोगिनः ४८ अलक्षयंतःपदवींप्रजापतेर्हतोद्यमाःप्रत्युपसृत्यतेपुरीम् ऋषीन्समेतानभिवंद्यसाश्रवोन्यवेदयन्पौरवभर्तृविप्लवम् ॥४९॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेत्रयोदशोध्यायः॥१३॥ ॥छ॥ मैत्रेयउवाच भृग्वादयस्तेमुनयोलोकानांक्षेमदर्शिनः गोप्तर्यसतिवैनृणांपश्यंतःपशुसाम्यताम् १ वीरमातरमाहूयसुनीथांब्रम्हवादिनः प्रकृत्यसंमतंवेनमभ्यषिंचन्पतिंभुवः २ श्रुत्वानृपासनगतंवेनमत्युग्रशासनम् निलिल्युर्दस्यवःसर्वेसर्पत्रस्ताइवाखवः ३ सआरूढनृपस्थानउन्नद्धोऽष्टविभूतिभिः अवमेनेमहाभागान्स्तब्धःसंभावितःस्वतः ४ एवंमदांधउत्सिक्तोनिरंकुशइवद्विपः पर्यटन्रथमास्थायकंपयन्निवरोदसीम् ५ नयष्टव्यंनदातव्यंनहोतव्यंद्विजाःक्वचित् इतिन्यवारयद्धर्मंभेरीघोषेणसर्वशः ६ वेनस्यावेक्ष्यमुनयोदुर्वृत्तस्यविचेष्टितम् विमृश्यलोकव्यसनंकृपयोचुःस्मसत्रिणः ७ अहोउभयतःप्राप्तंलोकस्यव्यसनंमहत् दारुण्युभयतोदीप्तेइवतस्करपालयोः ८ अराजकभयादेषकृतोराजाऽतदर्हणः ततोऽप्यासीद्भयंत्वद्यकथंस्यात्स्वस्तिदेहिनाम् ९ अहेरिवपयःपोषःपोषकस्याप्यनर्थभृत् वेनःप्रकृत्यैवखलःसुनीथागर्भसंभवः १० निरूपितःप्रजापालःसजिघांसतिवैप्रजाः तथापिसांत्वयेमामुंनास्मांस्तत्पातकंस्पृशेत् ११ तद्विद्वद्भिरसद्वृत्तोवेनोऽस्माभिःकृतोनृपः सांत्वितोयदिनोवाचंनग्रहीष्यत्यधर्मकृत् १२ लोकधिक्कारसंदग्धंदहिष्यामःस्वतेजसा एवमध्यवसायैनंमुनयोगूढमन्यवः उपव्रज्याब्रुवन्वेनंसांत्वयित्वाचसामभिः॥१३॥

चोराःसर्वेलीनाःबभूवुः॥३॥ आरूढंनृपस्थानंराजासनंयेन अष्टविभूतिभिःलोकपालैश्वर्यैः॥४॥५॥६॥ सत्रिणःमिलिताःसंतः७ मूलतश्चाग्रतश्चदीप्तेज्वलितेकाष्ठेतन्मध्यवर्तिनांपिपीलिकादीनांयथोभयतोव्यसनम् एवंतस्करेभ्यःपालकाच्चदुःखंप्राप्तमित्यर्थः॥८ तदेवाहुःअराजकभयादिति अतदर्हणःराज्यानर्हः॥९॥ अस्माकमप्यनिष्टंजातमित्याहुःअहेर्यथापयःपोषःक्षीरेणपोषणंपोषकस्याप्यनर्थंबिभर्तिपुष्णाति तदेवाहुःवेनइति १० निरूपितःनियुक्तोऽस्माभिःसांत्वयेमउपपत्तिभिःप्रार्थयिष्यामःतस्यपातकम्॥११॥ स्वस्यतत्पातकस्पर्शेहेतुःतत्पातकत्वंविद्वद्भिः॥१२॥ गूढोमन्युर्येषां सामभिःप्रियोक्तिभिः॥१३॥ ॥छ॥ ॥छ॥

१४॥ निष्कामानामानंत्यं मोक्षमपि॥१५॥ माविनशेत् माविनश्यतु॥१६॥ असाधवोये अमात्यास्तेभ्यः यथातथाशास्त्रम्॥१७॥१८॥१९॥२०॥ सर्वान्लोकांश्च तत्पालानमरांश्च तत्मापकान्यज्ञांश्च संगृण्हातिनियच्छतीतितथातम् विचित्रैः द्रव्ययज्ञादिभिः भवायसमृद्ध्ये स्वदेशान् तद्वासिनोजनान् अनुरोद्धुमनुवर्तितुम्॥२१॥ युष्माद्विषये त्वद्देशेहरेःकलाःअंशाःसुराःतेषांसुराणांहेलनमवज्ञाम्॥२२॥ बालिशाःअज्ञाःवृत्तिदमन्नादिप्रदंमाहित्वा॥२३॥२४॥ भर्तृस्नेहोविदूरोयेषाम्॥२५॥२६॥ देहेभवंतिनृ

मुनयऊचुः नृपवर्यनिबोधैतद्यत्तेविज्ञापयामभोः आयुःश्रीबलकीर्तीनांतवतातविवर्द्धनम् १४ धर्मआचरितःपुंसांवाङ्मनःकायबुद्धिभिः लोकान्विशोकान्वितरत्यथानंत्यमसंगिनाम् १५ सतेमाविनशेद्वीरप्रजानांक्षेमलक्षणः यस्मिन्विनष्टेनृपतिरैश्वर्यादवरोहति १६ राजन्नसाध्वमात्येभ्यश्चोरादिभ्यःप्रजानृपः रक्षन्यथाबलिंगृण्हन्इहप्रेत्यचमोदते १७ यस्यराष्ट्रेपुरेचैवभगवान्यज्ञपूरुषः इज्यतेस्वेनधर्मेणजनैर्वर्णाश्रमान्वितैः १८ तस्यराज्ञोमहाभागभगवान्भूतभावनः परितुष्यतिविश्वात्मातिष्ठतोनिजशासने १९ तस्मिंस्तुष्टेकिमप्राप्यंजगतामीश्वरेश्वरे लोकाःसपालाह्येतस्मैहरंतिबलिमादृताः २० तंसर्वलोकामरयज्ञसंग्रहंत्रयीमयंद्रव्यमयंतपोमयम् यज्ञैर्विचित्रैर्यजतोभवायतेराजन्स्वदेशाननुरोद्धुमर्हसि २१ यज्ञेनयुष्मद्विषयेद्विजातिभिर्वितायमानेनसुराःकलाहरेः स्विष्टाःसुतुष्टाःप्रदिशंतिवांछितंतद्धेलनंनार्हसिवीरचेष्टितुम् २२ वेनउवाच बालिशाबतयूयंवा अधर्मेधर्ममानिनः येवृत्तिदंपतिंहित्वाजारंपतिमुपासते २३ अवजानंत्यमीमूढानृपरूपिणमीश्वरम् नानुविंदंतितेभद्रमिहलोकंपरत्रच २४ कोयज्ञपुरुषोनामयत्रवोभक्तिरीदृशी भर्तृस्नेहविदूराणांयथाजारेकुयोषिताम् २५ विष्णुर्विरिंचोगिरिशइंद्रोवायुर्यमोरविः पर्जन्योधनदःसोमःक्षितिरग्निरपांपतिः २६ एतेचान्येचविबुधाःप्रभवोवरशापयोः देहेभवंतिनृपतेःसर्वदेवमयोनृपः २७ तस्मान्मांकर्मभिर्विप्रायजध्वंगतमत्सराः बलिंचमह्यंहरतमत्तोऽन्यःकोग्रभुक्पुमान् २८ मैत्रेयउवाच इत्थंविपर्ययमतिःपापीयानुत्पथंगतः अनुनीयमानस्तद्याञ्चांनचक्रेभ्रष्टमंगलः २९ इतितेऽसत्कृतास्तेनद्विजाःपंडितमानिना भग्नायांभव्ययाञ्चायांतस्मैविदुरचुक्रुधुः ३० हन्यतांहन्यतामेषपापःप्रकृतिदारुणः जीवन्जगदसावाशुकुरुतेभस्मसात्ध्रुवम् ३१ नायमर्हत्यसद्वृत्तोनरदेववरासनम् योधियज्ञपतिंविष्णुंविनिंदत्यनपत्रपः ३२ कोवैनंपरिचक्षीतवेनमेकमृतेऽशुभम् प्राप्तईदृशमैश्वर्यंयदनुग्रहभाजनः ३३ इत्थंव्यवसिताहंतुमृषयोरूढमन्यवः निजघ्नुर्हुंकृतैर्वेनंहतमच्युतनिंदया ३४ ऋषिभिःस्वाश्रमपदंगतेपुत्रकलेवरम् सुनीथापालयामासविद्यायोगेनशोचती ३५ एकदामुनयस्तेतुसरस्वत्सलिलाप्लुताः हुत्वाग्नीन्सत्कथाश्चक्रुरुपविष्टाःसरित्तटे ३६ वीक्ष्योत्थितान्महोत्पातानाहुर्लोकभयंकरान् अप्यभद्रमनाथायादस्युभ्योनभवेद्भुवः॥ ३७ एवंमृशंतऋषयोधावतांसर्वतोदिशः पांसुःसमुत्थितोभूरिश्चोराणामभिलुंपताम् ३८

पतेःअतोनृपतिरेवेश्वरः इतरेतदंशाइतिभावः२७ बलिंचक रादिकम् अग्रभुक् आराध्यः२८॥२९ तेनासत्कृताःभग्नायांयाञ्चायांचुक्रुधुः३०॥३१॥ ३२ परिचक्षीतनिंदेत अशुभंवेनंविना कृतघ्नतामाहुः यदनुग्रहविषयःसन्नीदृशमैश्वर्यंयःप्राप्तः३३ पूर्वंगूढमन्यवःइदानींरूढमन्यवःहुंकृतैःहुंकारैः ३४ स्वाश्रमपदंप्रतिऋषिभिर्गतेगमनेकृतेविद्यायोगेन मंत्रसहितया युक्त्या ओषधिबलेनपालयामास ३५ पुंवद्भावआर्षःसरस्वत्याःसलिले आप्लुताइत्यर्थः ३६ तदानूत्पातान्वीक्ष्य भुवःअभद्रंनभवेत्किमित्याहुश्च ३७ एवंमृशंतऋषयःस्थिताःतदाधावतांचोराणांभूरिःपांसुःसमुत्थितः॥ ३८॥

तन्नूनदातेषांलोकस्यधनंलुंपतांजिघांसतांचोपद्रवमाज्ञाय॥३९॥तयाचोरप्रायमराजकंहीनसत्वंचजनपदमाज्ञायशक्ता अप्यवारणेदोषदर्शिनोऽपिलुंपतोलोकान्नाव
रयन्नित्यन्वयः॥४०॥शक्तानांक्षत्रियाणामवारणेदोषइतिकिंवक्तव्यं समदृगपिशांतोऽपिब्राह्मणोऽपियदिदीनानांसमुपेक्षकोभवेत्तर्हितस्यापिब्रह्मतपःस्रवति॥४१॥
४२॥अतउपेक्षादोषपरिहारायनागस्येत्यादिविनिश्चित्यमहीपतेरूरुंतरसाममंथुरित्यन्वयः संस्थातुंनाशंगंतुम् यद्वाऋषयएवलुंपतोलोकान्नावारयन् कथंभूताःहुंका
रेणैववनंनिवारयितुंशक्ता अपितत्किंतस्मिन्निवारणादिदोषदर्शिनः नचोदासन् चोरोपद्रुतेदीनोपेक्षायांतपोहानिप्रसंगात् नचात्यंतन्निवारकराजानमकुर्वन् अंगवं
शोच्छेदस्यानर्हत्वात् अतोवेनस्यैवदेहंममंथुरितियोज्यम् बाहुकोवामनः॥४३॥तमेवाह काकइवकृष्णःमहत्योहनूकपोलप्रांतौयस्यह्रस्वौपादौयस्य॥४४॥४५॥

तदुपद्रवमाज्ञायलोकस्यवसुलुंपताम् भर्तर्युपरतेतस्मिन्नन्योऽन्यंचजिघांसताम् ३९ चोरप्रायंजनपदंहीनसत्त्वमराजकम् लोकान्नावार
यन्शक्ता अपितद्दोषदर्शिनः ५० ब्राह्मणःसमदृक्शांतोदीनानांसमुपेक्षकः स्रवतेब्रह्मतस्यापिभिन्नभांडात्पयोयथा ५१ नागस्यवंशो
राजर्षेरेषसंस्थातुमर्हति अमोघवीर्याहिनृपावंशेऽस्मिन्केशवाश्रयाः ५२ विनिश्चित्यैवमृषयोविपन्नस्यमहीपतेः ममंथुरूरुंतरसातत्रासी
द्बाहुकोनरः ५३ काककृष्णोऽतिह्रस्वांगोह्रस्वबाहुर्महाहनुः ह्रस्वपान्निम्ननासाग्रोरक्ताक्षस्ताम्रमूर्द्धजः ५४ तंतुतेऽवनतंदीनंकिंकरो
मीतिवादिनम् निषीदेत्यब्रुवंस्तातसनिषादस्ततोऽभवत् ५५ तस्यवंश्यास्तुनैषादागिरिकाननगोचराः येनाहरज्जायमानोवेनकल्मषमु
ल्बणम् ५६॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपृथुचरितेनिषादोत्पत्तिर्नामचतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥ ॥छ॥ ॥मैत्रेयउवाच
अथतस्यपुनर्विप्रैरपुत्रस्यमहीपतेः बाहुभ्यांमथ्यमानाभ्यांमिथुनंसमपद्यत १ तद्दृष्ट्वामिथुनंजातमृषयोब्रह्मवादिनः ऊचुःपरमसंतुष्टा
विदित्वाभगवत्कलाम् २ ऋषयऊचुः एषविष्णोर्भगवतःकलाभुवनपालिनी इयंचलक्ष्म्याःसंभूतिःपुरुषस्यानपायिनी ३ अयंतुप्रथमोरा
ज्ञांपुमान्प्रथयितायशः पृथुर्नाममहाराजोभविष्यतिपृथुश्रवाः ४ इयंचसुदतीदेवीगुणभूषणभूषणा अर्चिर्नामवरारोहापृथुमेवावरुंधती
५ एषसाक्षाद्धरेरंशोजातोलोकरिरक्षया इयंचतत्पराहिश्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ६ मैत्रेयउवाच प्रशंसंतिस्मतंविप्रागंधर्वप्रवराजगुः मुमुचुः
सुमनोधाराःसिद्धानृत्यंतिस्वःस्त्रियः ७ शंखतूर्यमृदंगाद्यानेदुर्दुंदुभयोदिवि तत्रसर्वउपाजग्मुर्देवर्षिपितॄणांगणाः ८ ब्रह्माजगद्गुरुर्देवैःस
हासृत्यसुरेश्वरैः वैन्यस्यदक्षिणेहस्तेदृष्ट्वाचिन्हंगदाभृतः ९ पादयोररविंदंचतंवैमेनेहरेःकलाम् यस्याप्रतिहतंचक्रमंशःसपरमेष्ठिना १०
तस्याभिषेकआरब्धोब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः आभिषेचनिकान्यस्मैआजह्रुःसर्वतोजनाः ११ गिरिःकाननंगोचरःआश्रयोनतुपुरादिप्रवेशोयेषांतत्रहेतुःयेन

कारणेनासावहरत् ततस्तस्यवंश्यास्तथाभूताः॥५६॥ इतिचतुर्थेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ततःपंचदशेविप्रैर्मथनाद्वेनबाहुतः जातस्यतुपृथोरू
क्तमभिषेकार्हणादिकम्॥१॥१॥२॥किमित्यूचुरित्यतआहएषइतिचतुर्भिः लक्ष्म्याःसंभूतिःकला॥३ अत्रयःपुमान्सतुमहाराजोभविष्यति॥४॥सुदतीशोभनदंत
वतीगुणानांभूषणानांचभूषणरूपा अवरुंधतीभर्तृत्वेनभजंतीभविष्यति॥५॥अत्रहेतुःएषइतिलोकस्यरिरक्षयारिरक्षिषया॥६॥स्वःस्त्रियःअप्सरसोनृत्यंतिस्म॥७
८ देवैःसहासृत्यआगत्यवैन्यस्यपृथोःचिन्हंरेखात्मकंचक्रम्॥९॥अप्रतिहतंअरेखालेरभिन्नंचक्रम् यस्यचिन्हंसपरमेश्वरस्यांशः॥१०आभिषेचनिकानिअभिषेकसाधनानि॥११

१२॥१३हेवीरवरासनमुत्तमासनं सलिलस्रस्रावोयस्मात्१४ हेवालव्यजने १५ ब्रह्ममयंवर्मकवचम् तत्पत्नीश्रीः श्रियंसंपदं॥१६॥ दशचंद्राकाराणिबिंबानिकोशेयस्यतम् असिं खड्गशतचंद्रंचर्म रूपाश्रयमतिसुंदरम्॥१७॥ अजस्यगोश्चशृंगाभ्यांनिर्मितं चापम् योगमय्योपादस्पर्शमात्रेणाभीष्टदेशप्रापिके॥१८॥ नाट्यादिकौशलं खेचराः आत्म जंस्वप्रभवम्॥१९॥ तंस्तोतुमुपस्थिताः॥२०॥ स्तावकान् स्तोतुमुद्यतान् अभिप्रेत्यज्ञात्वा॥२१॥ लोकेस्पष्टगुणस्यसतोमेस्तुतिःस्यात् अधुनातुकिमाश्रयोमेस्तवोयोज्यताम् अतोवोगिरोऽधुनामयिवितथामाभूवन् यद्वा लोकेअधुनाअस्पष्टगुणस्यमे किमाश्रयःस्तवःस्यात् अतएषःक्रियमाणःस्तवःमेमदन्यस्ययोज्यतां नतुमे वितथाभिमानाय नेरित्यर्थः॥२२॥ तस्मात्परोक्षेकालांतरेस्पष्टेषुगुणेषुसत्सु अस्माकमुपश्रुतानियशांसिप्रति स्तोत्रमलमत्यर्थंकरिष्यथ हेअपीच्यवाचः मधुरगिरः सभ्यैःप्रेरितावयंत्वामेव

सरित्समुद्रागिरयोनगागावःखगामृगाः द्यौःक्षितिःसर्वभूतानिसमाजह्रुरुपायनम् १२ सोभिषिक्तोमहाराजःसुवासाःसाध्वलंकृतः पत्न्याऽर्चिषाऽलंकृतयाविरेजेऽग्निरिवापरः १३ तस्मैजह्रारधनदोहैमंवीरवरासनम् वरुणःसलिलस्रावमातपत्रंशशिप्रभम् १४ वायुश्चवालव्यजने धर्मःकीर्तिमयींस्रजम् इंद्रःकिरीटमुत्कृष्टंदंडसंयमनंयमः १५ ब्रम्हाब्रम्हमयंवर्मभारतीहारमुत्तमम् हरिःसुदर्शनंचक्रंतत्पत्न्यव्याहतांश्रियम् १६ दशचंद्रमसिंरुद्रःशतचंद्रंतथांबिका सोमोऽमृतमयानश्वांस्त्वष्टारूपाश्रयंरथम् १७ अग्निराजगवंचापंसूर्योरश्मिमयानिषून् भूः पादुकेयोगमय्यौद्यौःपुष्पावलिमन्वहम् १८ नाट्यंसुगीतंवादित्रमंतर्धानंचखेचराः ऋषयश्चाशिषःसत्याःसमुद्रःशंखमात्मजम् १९ सिंधवः पर्वतानद्योरथवीथीर्महात्मनः सूतोऽथमागधोबंदीतंस्तोतुमुपतस्थिरे २० स्तावकांस्तानभिप्रेत्यपृथुर्वैन्यःप्रतापवान् मेघनिर्ह्रादयावाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् २१ पृथुरुवाच भोसूतहेमागधसौम्यबंदिंल्लोकेऽधुनास्पष्टगुणस्यमेस्यात् किमाश्रयोमेस्तवएषयोज्यतांमामय्यभून् वितथागिरोवः २२ तस्मात्परोक्षेऽस्मदुपश्रुतान्यलंकरिष्यथस्तोत्रमपीच्यवाचः सत्युत्तमश्लोकगुणानुवादेजुगुप्सितंनस्तवयंतिसभ्याः २३ महद्गुणानात्मनिकर्तुमीशःकःस्तावकैःस्तावयतेऽसतोपि तेऽस्याभविष्यन्निितिविप्रलब्धोजनावहासंकुमतिर्नवेद २४ प्रभवोह्यात्मनःस्तोत्रंजुगुप्संत्यपिविश्रुताः ह्रीमंतःपरमोदाराःपौरुषंवापिगर्हितम् २५ वयंत्वविदितालोकेसूताद्यापिवरीमभिः कर्मभिःकथमात्मानंगापयिष्यामबालवत् २६॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहा॰चतुर्थस्कंधेपृथुचरितेपंचदशोऽध्यायः१५॥ ॥७॥ मैत्रेयउवाच इतिब्रुवाणंनृपतिंगायकामुनिचोदिताः तुष्टुवुस्तुष्टमनसस्तद्वागमृतसेवया १ सुमद्वृत्तिचेत्तत्राह उत्तमश्लोकस्यगुणानुवादेकार्येसतिजुगुप्सितमर्वाचीनंनस्तावयंति २३

ननुसंभावितैरेवगुणैरात्मानंजनस्तावयतीतिचेत्तत्राह महतांगुणानात्मनिसंपादयितुंशक्तोऽपि असतोगुणान् संभावनामात्रेणकःस्तावयेत यद्वा आदावेवसतोऽपिकःस्तावयेत स्वतएवप्रख्यातिसिद्धेः अन्यस्तुमिथ्यागुणस्तुतिश्लाघीमंदइत्याह तइति यद्ययंशास्त्राभ्यासादिकमकरिष्यत्तर्ह्यस्यविद्यादयोगुणाभविष्यन्निितिक्रियानिष्पत्त्याविप्रलब्धोजनानामवहासंनवेद २४ किंचप्रभवोऽपिविश्रुता अपिह्रीमंतोऽपिजुगुप्संति वेनिदृष्टांते यथातिस्तुतोक्रियमाणायांविगर्हितं ब्राम्हणवधादिपौरुषंनिंदंति तथाउचितामपिस्तुतिंनसहंतइत्यर्थः २५ वरीमभिरितिदीर्घत्वमार्षं भवितृप्रधानोयंनिर्देशः वरिष्ठैःकर्मभिरविदितादित्यर्थः॥२६॥ इतिचतुर्थेटीकायांपंचदशोध्यायः१५

षोडशेसर्वलोकेशैःसत्कृतंभार्ययायुतम् मुनिप्रयुक्ताःसूताद्याःस्तुवंतिस्मेतिवर्ण्यते॥१॥१॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

नालंनसमर्थाः योभवान् अवतारेष्वपि अस्याधिक्यमाहुः वेनस्यांगात् जातस्यते पौरुषाणिप्रति अवितर्क्यतयाब्रम्हादीनामपिधियोबभ्रमुः कुतःपुनर्वयंतद्वर्णनेसमर्थाभ
वेम॥ २॥ अथापियथावद्वर्णयितुमशक्ताअपिकथाऽमृतेसादराःमुनिभिरुपदेशंयोगबलेनहृदिप्रकाशनं तदनतिक्रम्य वितन्महि विस्तारयामः॥ ३॥ ४॥ तनौस्वदेहे लो
कपालानांतनूर्मूर्तीः कालेकालेबिभर्ति यथाभागं पालनपोषणानुरंजनादिकार्यानुसारेणयज्ञादिप्रवर्तनेनस्वर्गस्थहितंवृष्ट्यादिनाचभूर्लोकस्यहितंयथाभवतितथा॥ ५॥ सू
र्यादितनुधारणमेवाहाष्टभिःवसुधनंकरादानकालेआदत्ते दुर्भिक्षादिकालेविमुंचतिच अष्टौमासान्सूर्योयथावसुजलमादत्ते वर्षासुविमुंचतितद्वत्॥ ६॥ मस्तकेपादे-
नाक्रमतामप्यार्तानांभूतानामतिक्रमंसहिष्यते क्षितेर्वृत्तिःसर्वसहनंसावृत्तिर्यस्यास्तिसतथा॥ ७॥ देवेऽवर्षति एषकृच्छ्रंगताःप्राणायासांताःप्रजाःस्वयंवृष्टिंकृत्वारक्षिष्य
ति अत्रहेतुःअसौनरदेववपुर्हरिरिति॥ ८॥ वदनमेवामृतमूर्तिश्चंद्रस्तेनसानुरागोऽवलोकोयस्मिन् विशदंस्मितंतेनचारुणा अत्रचक्वचिद्दुर्लभमानसामीप्येवर्तमानवद्दू

नालंवयंतेमहिमानुवर्णने योदेववर्योऽवततारमायया वेनांगजातस्यचपौरुषाणितेवाचस्पतीनामपिबभ्रमुर्धियः २ अथाप्युदारश्रवसःपृथो-
र्हरेःकलावतारस्यकथाऽमृतादृताः यथोपदेशंमुनिभिःप्रचोदिताःश्लाघ्यानिकर्माणिवयंवितन्महि॥ ३॥ एषधर्मभृतांश्रेष्ठोलोकंधर्मेऽनुव
र्तयन् गोप्ताचधर्मसेतूनांशास्तातत्परिपंथिनाम् ४ एषवैलोकपालानांबिभर्त्येकस्तनौतनूः कालेकालेयथाभागंलोकयोरुभयोर्हितम् ५
वसुकालउपादत्तेकालेचायंविमुंचति समःसर्वेषुभूतेषुप्रतपन्सूर्यवद्विभुः ६ तितिक्षत्यक्रमंवैन्यउपर्याक्रमतामपि भूतानांकरुणःशश्व
दार्तानांक्षितिवृत्तिमान् ७ देवेऽवर्षत्यसौदेवोनरदेववपुर्हरिः कृच्छ्रप्राणाःप्रजाह्येषरक्षिष्यत्यंजसेंद्रवत् ८ आप्याययत्यसौलोकंवदनामृ
तमूर्तिना सानुरागावलोकेनविशदस्मितचारुणा ९ अव्यक्तवर्त्मैषनिगूढकार्योगंभीरवेधाउपगुप्तवित्तः अनंतमाहात्म्यगुणैकधामापृथुः
प्रचेताइवसंवृतात्मा १० दुरासदोदुर्विषहआसन्नोऽपिविदूरवत् नैवाभिभवितुंशक्योवेनारण्युत्थितोऽनलः ११ अंतर्बहिश्चभूतानांपश्यन्क
र्माणिचारणैः उदासीनइवाध्यक्षोवायुरात्मेवदेहिनाम् १२ नादंड्यंदंडयत्येषसुतमात्मद्विषामपि दंडयत्यात्मजमपिदंड्यंधर्मपथेस्थि
तः १३ अस्याप्रतिहतंचक्रंपृथोरामानसाचलात् वर्ततेभगवानर्कोयावत्तपतिगोगणैः १४ रंजयिष्यतियल्लोकमयमात्मविचेष्टितैः अ
थामुमाहूराजानंमनोरंजनकैःप्रजाः १५ दृढव्रतःसत्यसंधोब्रम्हण्योवृद्धसेवकः शरण्यःसर्वभूतानांमानदोदीनवत्सलः॥ १६॥

तिभूर्तानिर्देशश्च आशंसायांभूतवच्चेतिद्रष्टव्यं॥ ९॥ नव्यक्तंवर्त्मप्रवेशनिर्गममार्गोयस्य निगूढंनिष्पत्तेःपूर्वमविज्ञातंकार्यंयस्य तच्चकार्यंगंभीरंकिमर्थमेतत् कृतमित्यन्यैरज्ञा
ताभिप्रायंविधत्तइतितथा उपगुप्तंसुरक्षितंवित्तंयस्य अनंतमाहात्म्यश्चासौगुणानामेकंधामविष्णुर्यस्मिन् अनंतमाहात्म्योपेताःगुणाएवएकंधामस्थानंयस्येतिवासंवृता
त्मासंपन्नमूर्तिःसमुद्रश्चरत्वेनवरुणस्याप्येतेगुणाद्रष्टव्याः॥ १०॥ दुरासदःशत्रोर्मनसाऽपिप्राप्तुमशक्यः दुर्विषहःशत्रुभिःसोढुमशक्यःविदूरवत् पौरुषेणाभिभवितु
मशक्यः वेनएवारणिस्तस्मादुत्थितः॥ ११॥ चारणैर्गुप्तभृत्यैःपश्यन्नपिस्वस्तुतिनिंदादावुदासीनइववर्तिष्यते यथादेहिनामध्यक्षोऽविकृतआत्मभूतोवायुःसूत्रात्मातद्व
त्॥ १२॥ आत्मद्विषांसुतमितिसुतग्रहणंस्वात्मजसाम्यार्थं धर्मपथेयमस्यवृत्तेस्थितः॥ १३॥ चक्रमाज्ञासेनावारथस्यवाचक्रम् मानसाचलमभिव्याप्यप्रवर्तते किंपर्यंत
मित्यतआह अर्कोरश्मिगणैर्यावत्तपतितावत्॥ १४॥ यद्यस्माद्रंजयिष्यति अथतस्मान्मनोरंजनैर्हेतुभिरमुंराजानमाहुः मनोरंजनकैरितिचेष्टितविशेषणम्॥ १५॥ १६॥ ॥

मातरीव भक्तिर्भजनं यस्य आत्मनो देहस्यार्द्ध इव पत्न्यां प्रीतिमान् ॥१७॥ नंदिं सुखं वर्द्धयतीति तथा मुक्तसंगेषु प्रकृष्टः संगो यस्य दंडपाणिरिवेत्यपराधानुपेक्षणमुच्यते नं नादंड्यमित्यत्र पक्षपाताभाव उक्तः ॥१८॥ अयंत्विति तु शब्देन निरुपमत्वं दर्शयति को ऽसावात्मा तमाह यस्मिन्प्रतीतमपि नानात्वमर्थशून्यं पश्यंति ॥१९॥ आउदयाद्रेस्त्व त्पर्यंतं गोप्ता गोपायिष्यति तदर्थं पर्यस्यते पर्यटिष्यति प्रदक्षिणीकरिष्यतीत्यर्थः ॥२०॥ तदा प्रदक्षिणां कुर्वते अस्मै मंस्यंते ज्ञास्यंति तस्य यशः उच्चरंत्यः कीर्तयंत्यः ॥२१॥ इं द्र इवाद्रीन्विभिंदन् ॥२२॥ लांगूलमुन्नमय्य यथा मृगेंद्रश्चरति तथा धनुर्विस्फूर्जयन् यदा क्ष्मामचरत् ॥२३॥ प्रादुरभावि प्रादुरभूत् कर्मकर्तरि चिण् तत्राहार्षीत् हरणं-

मातृभक्तिः परस्त्रीषु पत्न्यामर्धइवात्मनः प्रजासु पितृवत्स्निग्धः किंकरो ब्रह्मवादिनाम् १७ देहिनामात्मवत्प्रेष्ठः सुहृदां नंदिवर्द्धनः मुक्त संगप्रसंगो ऽयं दंडपाणिरसाधुषु १८ अयं तु साक्षाद्भगवांस्त्र्यधीशः कूटस्थ आत्मा कलया ऽवतीर्णः यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं पश्यंति नाना त्वमपि प्रतीतम् १९ अयं भुवो मंडलमोदयाद्रेर्गोप्तैकवीरो नरदेवनाथः आस्थाय जैत्रं रथमात्तचापः पर्यस्यते दक्षिणतो यथा ऽर्कः २० अस्मै नृपा लाः किल तत्र तत्र बलिं हरिष्यंति सलोकपालाः मंस्यंत एषां स्त्रिय आदिराजं चक्रायुधं तद्यश उद्धरंत्यः २१ अयं महीं गां दुदुहे ऽधिराजः प्रजाप तिर्वृत्तिकरः प्रजानाम् यो लीलया ऽद्रीन्स्वशरासकोट्या भिंदन्समां गामकरोद्यथेंद्रः २२ विस्फूर्जयन्नाजगवं धनुः स्वयं यदाचरत्क्ष्मामविषह्यमाजौ तदा निलिल्युर्दिशि दिश्यसंतो लांगूलमुद्यम्य यथा मृगेंद्रः २३ एषो ऽश्वमेधान् शतमाजहार सरस्वती प्रादुरभावि यत्र अहारषीद्यस्य हयं पुरंदरः श तक्रतुश्चरमे वर्तमान २४ एष स्वसद्मोपवने समेत्य सनत्कुमारं भगवंतमेकम् आराध्य भक्त्याऽलभतामलं तज्ज्ञानं यतो ब्रह्म परं विदंति २५ तत्र त त्र गिरस्तास्ताइति विश्रुतविक्रमः श्रोष्यत्यात्माश्रिता गाथाः पृथुः पृथुपराक्रमः २६ दिशो विजित्याप्रतिरुद्धचक्रः स्वतेजसोत्पाटितलोकशल्यः ॥ सुरासुरेंद्रैरुपगीयमानमहानुभावो भविता पतिर्भुवः २७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते म० चतुर्थस्कं० षोडशो ऽध्यायः १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ मैत्रेय उवाच एवं स भगवान्वैन्यः ख्यापितो गुणकर्मभिः छंदयामास तान्कामैः प्रतिपूज्याभिनंद्य च १ ब्राम्हणप्रमुखान्वर्णान्भृत्यामात्यपुरोधसः पौरान्जा नपदान्श्रेणीः प्रकृतीः समपूजयत् २ विदुर उवाच कस्माद्दधार गोरूपं धरित्री बहुरूपिणी यां दुदोह पृथुस्तत्र को वत्सो दोहनं च किम् ३ प्र कृत्या विषमा देवी कृता तेन समा कथम् तस्य मेध्यं हयं देवः कस्य हेतोरपाहरत् ४ सनत्कुमाराद्भगवतो ब्रम्हन्ब्रम्हविदुत्तमात् लब्ध्वा ज्ञानं सवि ज्ञानं राजर्षिः कां गतिं गतः ५ यच्चान्यदपि कृष्णस्य भवान्भगवतः प्रभोः श्रवः सुश्रवसः पुण्यं पूर्वदेहकथाश्रयम् ६ भक्ताय मे ऽनुरक्ताय तव चाधोक्षजस्य च वक्तुमर्हसि यो ऽदुह्यद्वैन्यरूपेण गामिमाम् ७ सूत उवाच चोदितो विदुरेणैवं वासुदेवकथां प्रति प्रशस्य तं प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥

करिष्यतीत्यर्थः ॥२४॥ २५॥ विश्रुता विक्रमा यस्य गाथाः प्रबंधान् आत्माश्रिताः विष्ण्वाश्रिताः ॥२६॥ उपगीयमानो महान् अनुभावो य- स्य ॥ २७ ॥ ॥ इति चतुर्थे टीकायां षोडशो ऽध्यायः ॥१६॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ततः सप्तदशे लोकक्षुधाः प्रशमयन्पृथुः ग्रस्तबीजां महीं हंतुं यत्तो भीतां स तां पास्तुतः ॥१॥ छं दयामास तोषितवान् ॥१॥ भृत्यानमात्यान् पुरोधसः पुरोहितांश्च श्रेणीः तैलिकतांबूलिकादीन् पौरविशेषान् प्रकृतीः नियोगिनः ॥२॥ दोहनपात्रम् ॥३॥ मेध्यं यज्ञार्हम् ॥४ सविज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितम् ॥५॥ पूर्वदेहः पृथ्ववतारः तत्कथाश्रयम् सुष्ठु श्रवो यस्य ॥ ६॥ अदुह्यत् दुग्धवान् ॥७॥८॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

जनतायास्त्वंपालइत्यामंत्रितोनियुक्तः तदानिरन्नेक्षितितलेसतिक्षुधाक्षामाः क्षीणादेहायासांताः प्रजाएत्यपतिंपृथुमब्रुवन् ॥ ९ ॥ जाठरेणाग्निना ऽभितप्ताः यः साधितः विप्रै र्मथनेनसंपादितः तंत्वांशरणंयाताः ॥ १० ॥ तत्तस्मान्नो ऽस्माकमन्नंरातवेदातुं ईहतु ईहतांयत्नंकरोतु उज्झितोर्जोस्त्यक्तान्नाःसत्यःवार्तायाः जीविकायाः पतिः ॥ ११ ॥ परिदेवनंविलापम् निमित्तं हेतुमन्वपद्यत ज्ञातवान् ॥ १२ ॥ पृथिव्या ओषधिबीजानिग्रस्तानीति व्यवसितोनिश्चितवान्सन् ॥ १३ ॥ मृगयुनाद्रुता अनुगतामृगीव ॥ १४ ॥ १५

मैत्रेयउवाच यदाभिषिक्तः पृथुरंगविप्रैरामंत्रितोजनतायाश्चपालः प्रजानिरन्नेक्षितिपृष्ठएत्यक्षुत्क्षामदेहाःपतिमभ्यवोचन् ॥ ९ ॥ वयंरा जन्जाठरेणाभितप्तायथाऽग्निनाकोटरस्थेनवृक्षाः त्वामद्ययाताःशरणंशरण्ययःसाधितोवृत्तिकरःपतिर्नः ॥ १० ॥ तन्नोभवानीहतुरातवेन्नंक्षु धार्दितानांनरदेवदेव यावन्ननंक्ष्यामहउज्झितोर्जावार्तापतिस्त्वंकिललोकपालः ११ मैत्रेयउवाच पृथुःप्रजानांकरुणंनिशम्यपरिदेवनम् दीर्घंदध्यौकुरुश्रेष्ठनिमित्तंसोऽन्वपद्यत १२ इतिव्यवसितोबुद्ध्याप्रगृहीतशरासनः संदधेविशिखंभूमेःक्रुद्धस्त्रिपुरहायथा १३ प्रवेपमा नाधरणीनिशाम्योदायुधंचतम् गौःसत्यपाद्रवद्भीतामृगीवमृगयुद्रुता १४ तामन्वधावत्तद्वैन्यःकुपितोऽत्यरुणेक्षणः शरंधनुषिसंधाययत्रय त्रपलायते १५ सादिशोविदिशोदेवीरोदसीचांतरंतयोः धावंतीतत्रतत्रैनंददर्शानूद्यतायुधम् १६ लोकेनाविंदतत्राणंवैन्यान्मृत्योरिवप्रजाः त्र स्तातदानिववृतेहृदयेनविदूयता १७ उवाचचमहाभागधर्मज्ञापन्नवत्सल त्राहिमामपिभूतानांपालनेऽवस्थितोभवान् १८ सत्वंजिघांससेक स्माद्दीनामकृतकिल्बिषाम् अहनिष्यत्कथंयोषांधर्मज्ञइतियोमतः १९ प्रहरंतिनवैस्त्रीषुकृतागःस्वपिजंतवः किमुतत्वद्विधाराजन्करुणा दीनवत्सलाः २० मांविपाट्याजरांनावंयत्रविश्वंप्रतिष्ठितम् आत्मानंचप्रजाश्चेमाःकथमंभसिधास्यसि २१ पृथुरुवाच वसुधेत्वांवधिष्या मिमच्छासनपराङ्मुखीम् भागंबर्हिषियावृंक्तेनतनोषिचनोवसु २२ यवसंजग्ध्यनुदिनंनैवदोग्ध्यौधसंपयः तस्यामेवंहिदुष्टायांदंडोनात्र नशस्यते २३ त्वंखल्वोषधिबीजानिप्राक्सृष्टानिस्वयंभुवा नमुंचस्यात्मरुद्धानिमामवज्ञायमंदधीः २४ अमूषांक्षुत्परीतानामार्तानांपरिदे वितम् शमयिष्यामिमद्बाणैर्भिन्नायास्तवमेदसा २५ पुमान्योषिदुतक्लीबआत्मसंभावनोधमः भूतेषुनिरनुक्रोशोनृपाणांतद्वधोऽवधः २६ त्वांस्तब्धांदुर्मदांनीत्वामायागांतिलशःशरैः आत्मयोगबलेनेमाधारयिष्याम्यहंप्रजाः २७ एवंमन्युमयींमूर्तिंकृतांतमिवबिभ्रतम् प्रग तांप्रांजलिःप्राहमहीसंजातवेपथुः २८ धरोवाच नमःपरस्मैपुरुषायमाययाविन्यस्तनानातनवेगुणात्मने नमःस्वरूपानुभवेननिर्धुतद्रव्यक्रियाकारकवि भ्रमोर्मये २९ रोदसीद्यावापृथिव्यौतयोरंतरमंतरिक्षंच अनुदृष्टवानुद्यतमायुधंयेन १६ ॥ १७ ॥ १८ योधर्मज्ञइतिमतःसभगवान् योषांमांकथमहनिष्यत्नहनिष्यति १९ ॥ २० अजरांदृढांधास्यसिधारयिष्यसि २१ बर्हिषियज्ञेयाभवतीदेवतारूपेणभागंवृंक्ते वसुधान्यादिकम् २२ गोरूपेणतुयवसंतृणंजग्धि अत्तीत्यर्थः पयस्तुनैवदोग्धि दुग्धंनस्रवति अत्रास्मिन्न पराधे २३ आत्मनिदेहेरुद्धानि २४ मद्वधेसर्वथा अन्नंनस्यादितिचेदत आह अमूषांप्रजानां मेदसामांसेन २५ यदुक्तंयोषांकथंहनिष्यतीतितत्राह पुमानिति तस्यवधोऽवधएव २६ यच्चो क्तंकथमंभसिधास्यसीति तत्राह त्वामिति तिलशःतिलप्रमाणानिखंडानिइत्येवंभूतामवस्थांनीत्वा २७ मन्युमयींमूर्तिंबिभ्रतम् कृतांततुल्यत्वमुच्यते नतुकृतांतस्यमन्युमयीमूर्ति रिति २८ शुद्धसत्वतनुंदेवमकस्मादतिदारुणं वीक्षमाणापृथुंपृथ्वीतुष्टावकरुणोक्तिभिःमाययाविन्यस्ताविस्तारिताः नानाघोरादिलनवोयेन गुणात्मनेगुणमयत्वेनप्रतीयमानायच स्वतस्तुनिर्धूतानिरस्ताः द्रव्यक्रियाकारकेषु अधिभूताध्यात्माधिदैवेषु विभ्रमोऽहंकारः तन्निमित्ताऊर्मयोरागद्वेषादयश्चयस्मिन्तस्मै ॥ २९ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ६ ॥

अहोसर्वजीवाश्रयत्वेन सृष्टांमांकथंहंतुंप्रवर्ततइत्याह येनविधात्रा आत्मनांजीवानामायतनमहंनिर्मिता यतः यस्यांमयिगुणसर्गस्य चतुर्विधभूतग्रामस्यसंग्रहः धारणम् स्वराट् स्वतंत्रः॥ ३०॥सृष्टिसंहारकारकोऽहमेवेतिचेत् तयाऽपिप्रजापालनेप्रवृत्तस्यमद्वधोनुचितएवेत्याह यएतदिति आत्माश्रयया जीवविषयिण्या॥ ३१॥अतोदुर्ज्ञेयमीश्वरचेष्टितमित्याह नूनमिति अकृतात्मभिःविक्षिप्तचित्तैः यईश्वरःस्वतंत्रःअकरोत् ब्रम्हाणं परतइति तेनब्रह्मणाचराचरमकारयत् यस्त्वस्वतएकःपरतोमाययाअनेकः॥ ३२॥तस्मादचिंत्यशक्तयेकेवलंनमइत्याह सर्गादिजन्मस्थितिभंगमस्यजगतःअनुरूणाद्धि अनुवर्ततेकरोति द्रव्याणिमहाभूतानिक्रियाइंद्रियाणिकारकादेवाःचेतनाबुद्धिःआत्माऽहंकारःतेःस्वशक्तिरूपैःसमुन्नद्धाःसमुत्कटानिरुद्धाःशक्तयोयस्य॥ ३३॥प्राणिनांधारणार्थमांरसातलादुद्धृत्येदानींप्रजारक्षणेप्रवृत्तस्यमद्वधोनयुक्तइतिसकरुणमाह द्वाभ्याम् हेअज यःसृष्टवान् सएवभवान् स्वनिर्मितंचराचरंजगत् सम्यक्स्थापयितुमादिसूकरःसन् मामभ्युज्जहार॥ ३४॥सएवधराधरोवराहोऽद्यअपामुपस्थेउपरिमयिनावि आधारभूतायामवस्थिताःप्रजारक्षितुमिच्छुःवीरमूर्तिःपृथुरूपःसमभूत् यएवंभूतःसत्वंपयसिनिमित्तेमांजिघांससीतिचित्रमित्यर्थः॥ ३५॥तस्मादो

येनाहमात्मायतनंविनिर्मिताधात्रायतोयंगुणसर्गसंग्रहः सएवमांहंतुमुदायुधःस्वराडुपस्थितोऽन्यंशरणंकमाश्रये ३० यएतदादावसृजच्चराचरंस्वमाययात्माश्रययाऽवितर्क्यया तयैवसोऽयंकिलगोप्तुमुद्यतःकथंनुमांधर्मपरोजिघांसति ३१ नूनंबतेशस्यसमीहितंजनैस्तन्माययादुर्जययाऽकृतात्मभिः नलक्ष्यतेयस्त्वकरोदकारयद्योऽनेकएकःपरतश्चईश्वरः ३२ सर्गादियोऽस्यानुरुणद्धिशक्तिभिर्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः तस्मैसमुन्नद्धनिरुद्धशक्तयेनमःपरस्मैपुरुषायवेधसे ३३ सवैभवानात्मविनिर्मितंजगद्भूतेंद्रियांतःकरणात्मकंविभो संस्थापयिष्यन्नजमांरसातलादभ्युज्जहारांभसआदिसूकरः ३४ अपामुपस्थेमयिनाव्यवस्थिताःप्रजाभवानद्यरिरक्षिषुःकिल सवीरमूर्तिःसमभूद्धराधरोयोमांपयस्युग्रशरोजिघांससि ३५ नूनंजनैरीहितमीश्वराणामस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया नज्ञायतेमोहितचित्तवर्त्मभिस्तेभ्योनमोवीरयशस्करेभ्यः ३६ ॥इतिश्रीभागवतेमहापु॰चतुर्थस्कं॰पृथुविजयेधरित्रीनिग्रहोनामसप्तदशोऽध्यायः॥१७॥ ॥६५॥ ॥ मैत्रेयउवाच

इत्थंपृथुमभिष्टूयरुषाप्रस्फुरिताधरम् पुनराहावनिर्भीतासंस्तभ्यात्मानमात्मना १ सन्नियच्छाभिभोमन्युंनिबोधश्रावितंचमे सर्वतःसारमादत्तेयथामधुकरोबुधः २ अस्मिन्लोकेऽथवाऽमुष्मिन्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः दृष्टायोगाःप्रयुक्ताश्चपुंसांश्रेयःप्रसिद्धये॥ ३॥तानातिष्ठतियःसम्यगुपायान्पूर्वदर्शितान् अवरःश्रद्धयोपेतउपायान्विंदतेऽजसा॥४॥ श्वरचेष्टितंदुर्ज्ञेयंकिमितिकैमुत्यन्यायेनोपसंहरति नूनमिति तस्येश्वरस्यगुणसर्गरूपयामाययामोहितंचित्तमेववर्त्मयेषाम्मोहितानिचित्तवर्त्मानियेषामितिवा तैर्जनैः ईश्वराणांहरिभक्तानामेवतावदीहितं नज्ञायते किंपुनस्तस्यपरमेश्वरस्य अतएवपरमेश्वरवत् तेभ्योऽपिनमएव केवलम् वीराणांजितेंद्रियाणांयशःकुर्वंतियेतेभ्यः यथावीराणांयशोवर्द्धेततथाचेष्टतांनतुयथेष्टमितिभावः ३६॥इ॰च॰सप्तदशोऽध्यायः१७॥ ॥६५॥ अष्टादशेमहीवाक्याद्धत्त्वपात्रादिभेदतः पृथ्व्यादिभिस्तत्तसाद्दुग्धास्वंस्वंदुग्धमितीर्यते १॥१॥ हेअभिभोप्रभो यद्वा भोदेव अभिअभयंयथाभवत्येवंमन्युंसंनियच्छ श्रावितंविज्ञापितम् नमद्वाक्येऽनादरः कर्तव्यइत्याह बुधोहिसर्वतःसारमादत्ते॥ २॥मयिजीर्णाश्चौषधीरुपायेनगृहाणेतिवक्तुमुपायेनसर्वंसिध्यतिनान्यथेत्याह अस्मिन्नितित्रिभिःपुंसांश्रेयसःपुरुषार्थस्यप्रसिद्धयेअस्मिन्लोकेकृष्यादयःअमुष्मिंश्चलोकेग्निहोत्रादयोयोगाउपायादृष्टाःप्रयुक्ताअनुष्ठिताश्च॥ ३॥पूर्वैर्दर्शितान् अवरोऽर्वाचीनः॥४॥ ॥६६॥ ॥६७॥

अविद्वानविद्वानपीतिवा व्यभिचरंतिनासिद्ध्यंति ॥५॥ सहेतुकमुपायमाह पुरेतिषड्भिः भवाङ्गैरितिराजसामान्याभिप्रायेण वेनादिभिरितिवा ॥६॥ अपालिताचोराद्यनि
वारणात् अनादृताच यज्ञादिप्रवर्तनाऽभावात् यज्ञार्थे अग्रसं गिलितवती अन्यथाऽधृतव्रतैर्भुक्ताः नप्रसोष्यंतेततश्चयज्ञादयोनसिद्ध्येरन्निति भावः ॥७॥ क्षीणाः जीर्णाः
॥८॥ वत्संस्वकुलेमुख्यम् दोहनंदोहपात्रं दोग्धारंचोपकल्पय धोक्ष्ये प्रपूरयिष्यामि ॥ ९॥ भूतानामभीप्सितमन्नमूर्जस्वत् बलप्रदम् ॥ १०॥ अपगतेऽपिवर्षर्तौयथामे-
सर्वतावर्तेत ॥ ११॥ १२॥ प्रसंगादर्थांतरमाह तयेति यथापृथुः एवंसर्वत्रवाक्यपरेऽपिसारमाददते प्रकृतमनुवर्तयति ततोन्येचऋष्यादयः पंचदशादुदुहुः पृथुभावितांवशी-
कृताम् ॥१३॥ देवीं पृथ्वीम् वाङ्मनःश्रवणैर्वेदग्रहणादिंद्रियाणांपात्रत्वम् ॥१४॥ सोममममृतं वीर्यंमनःशक्तिम् ओजइंद्रियशक्तिं बलं देहशक्तिं न दवपयः ॥१५॥ सुरामा

तानना दृत्यपोविद्वानर्थानारभतेस्वयम् तस्यव्यभिचरंत्यर्था आरब्धाश्चपुनःपुनः ५ पुरासृष्टाह्योषधयो ब्रह्मणायाविशांपते भुज्यमानामयादृष्टा
भवाङ्गैरधृतव्रतैः ६ अपालिताऽनादृताचभवाङ्गिर्लोकपालकैः चोरीभूतेऽथलोकेऽहं यज्ञार्थेऽग्रसमोषधीः ७ नूनंतावीरुधःक्षीणामयिकालेनभूयसा ॥
तत्रयोगेन दृष्टेन भवानादातुमर्हति ८ वत्संकल्पयमेवीर येनाहंवत्सलातव धोक्ष्येक्षीरमयान्कामाननुरूपंचदोहनम् ९ दोग्धारंचमहाबाहोभूता
नांभूतभावन अन्नमीप्सितमूर्जस्वद्भगवान्वांछतेयदि १० समांचकुरुमांराजन्देववृष्टंयथापयः अपर्तावपिभद्रंतेउपावर्तेतमेविभो ११ इतिप्रि
यंहितंवाक्यंभुव आदाय भूपतिः वत्संकृत्वामनुंपाणावदुहत्सकलौषधीः १२ तथापरेचसर्वत्रसारमाददतेबुधाः ततोऽन्येचयथाकामंदुदुहुःपृथुभावि
ताम् १३ ऋषयोदुदुहुर्देवीमिंद्रियेष्वथसत्तम वत्संबृहस्पतिंकृत्वापयश्छंदोमयंशुचि १४ कृत्वावत्संसुरगणाइंद्रंसोममदूदुहन् हिरण्मयेनपात्रेण
वीर्यमोजोबलंपयः १५ दैतेयादानवावत्संप्रह्लादमसुरर्षभम् विधायादूदुहन्क्षीरमयःपात्रेसुराऽऽसवम् १६ गंधर्वाप्सरसोऽधुक्षन्पात्रेपद्ममयेपयः
वत्संविश्वावसुंकृत्वागांधर्वंमधुसौभगम् १७ वत्सेनपितरोऽर्यम्णा कव्यंक्षीरमधुक्षत आमपात्रेमहाभागाःश्रद्धयाश्राद्धदेवताः १८ प्रकल्प्यवत्सं
कपिलंसिद्धाःसंकल्पनामयीम् सिद्धिंनभसिविद्यांचयेचविद्याधरादयः १९ अन्येचमायिनोमायामंतर्धानाद्भुतात्मनाम् मयंप्रकल्प्यवत्संतेदु
दुहुर्धारणामयीम् २० यक्षरक्षांसिभूतानिपिशाचाःपिशिताशनाः भूतेशवत्सादुदुहुःकपालेक्षतजासवम् २१ तथाऽहयोदंदशूकाःसर्पानागाश्च
तक्षकम् विधायवत्संदुदुहुर्बिलपात्रेविषंपयः २२ पशवोयवसंक्षीरं वत्संकृत्वाचगोवृषम् अरण्यपात्रेचाधुक्षन्मृगेंद्रेणचदंष्ट्रिणः २३ क्रव्या
दाःप्राणिनःक्रव्यंदुदुहुःस्वेकलेवरे सुपर्णवत्साविहगाश्चरंचाऽचरमेवच २४ वटवत्सावनस्पतयःपृथग्रसमयंपयः गिरयोहिमवद्वत्साना
नाधातून्स्वसानुषु २५

सवंचतालादिमद्यम् ॥१६॥ मधुवाङ्माधुर्यंसौभगं सौंदर्यंतत्सहितम् ॥ १७॥ कव्यंपितॄणामन्नम् आमपात्रेऽपक्वे मृन्मये अधुक्षत दुदुहुः ॥
१८॥ संकल्पनामयीमणिमादिसिद्धिं येविद्याधरादयस्तेचतमेववत्सं प्रकल्प्य नभस्येवपात्रेखेचरत्वादिरूपां विद्यांदुदुहुः ॥ १९॥ अन्येच किंपुरुषादय अंतर्धानेना
द्भुतात्मनां संबंधिनीं मायांधारणामयीं संकल्पमात्रप्रभवाम् ॥ २०॥ भूतेशो रुद्रः सएववत्सोयेषाम् क्षतजं रुधिरं तदेवासवम् ॥ २१ ॥ अहयो निष्फणाः दंदशूका
वृश्चिकादयः सर्पाः सफणास्त एव कद्रुसंततिजानागाः बिलपात्रेमुखे ॥ २२॥ यवसंतृणाम् गोवृषं रुद्रवाहंवृषभम् मृगेंद्रेणेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २३॥ क्रव्यंमांसम्
चरं कीटादि अचरं फलादि ॥ २४॥ २५॥

अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह सर्वेस्वजातो योमुख्यस्तेन वत्सेन ॥ २६ ॥ उपसंहरति एवमिति स्वन्नमभीष्टमन्नम् तमेवक्षीरभेदम् दुदुहुः दोहंपात्रम् ॥ २७ ॥ इमांपृथ्वीम् ॥ २८ ॥ धनुषोऽग्रेणगिरिशृंगाणिचूर्णयन् राज्ञांराजा सर्वेषामाजीविकादानात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ग्रामाहट्टादिशून्याः पुरोहट्टादिमत्यस्ताएवमहत्यः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि यथाह- बृहस्पतिः औदकं पार्वतं वार्क्षमैरिणं धान्वनं तथेति घोषान् आभीराणांनिवासान् व्रजान् गवां निवासान् शिबिरं सेनानिवासस्थानम् तत्सहितान् आकारान् स्वर्णादिस्थाना- नि खेटाः कर्षकग्रामाः खर्वटाः पर्वतप्रांतग्रामाश्च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ इतिचतुर्थेटीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ऊनविंशेऽश्वमेधागहयापहरणात्पृथोः इं- द्रहंतुंप्रवृत्तस्यधात्रावारणमुच्यते ॥ १ ॥ हयमेधशतेननिमित्तेन अदीक्षत दीक्षितोऽभूत् शताश्वमेधसंकल्पमकरोदित्यर्थः ब्रह्मावर्ते सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदंतरम् तंदेव

सर्वेस्वमुख्यवत्सेन स्वेस्वेपात्रेपृथक्पयः सर्वकामदुघांपृथ्वींदुदुहुः पृथुभाविताम् २६ एवंपृथ्वादयः पृथ्वीमन्नादाःस्वन्नमात्मनः दोहवत्सादिभे देनक्षीरभेदंकुरूद्वह २७ ततोमहीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघांपृथुः दुहितृत्वेचकारेमांप्रेम्णादुहितृवत्सलः २८ चूर्णयन्स्वधनुःकोट्यागिरिकूटानि राजराट् भूमंडलमिदंवैन्यः प्रायश्चक्रेसमंविभुः २९ अथास्मिन्भगवान्वैन्यः प्रजानांवृत्तिदः पिता निवासान्कल्पयांचक्रेतत्रतत्रयथाऽर्हतः ३० ग्रामान्पुरः पत्तनानिदुर्गाणिविविधानिच घोषान्व्रजान्सशिबिरानाकरान्खेटखर्वटान् ३१ प्राक्पृथोरिहनैवैषापुरग्रामादिकल्पना यथासु- खंवसंतिस्मतत्रतत्राकुतोभयाः ३२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपृथुविजयेऽष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ मैत्रेयउवाच अथादीक्षितराजातुहयमेधशतेनसः ब्रम्हावर्तेमनोःक्षेत्रेयत्रप्राचीसरस्वती १ तदभिप्रेत्यभगवान्कर्मातिशयमात्मनः शतक्रतुर्नममृषेपृथो र्यज्ञमहोत्सवम् २ यत्रयज्ञपतिःसाक्षाद्भगवान्हरिरीश्वरः अन्वभूयतसर्वात्मासर्वलोकगुरुःप्रभुः ३ अन्वितोब्रम्हशर्वाभ्यांलोकपालैःसहानु गैः उपगीयमानोगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ४ सिद्धाविद्याधरादैत्यादानवागुह्यकादयः सुनंदनंदप्रमुखाःपार्षदप्रवराहरेः ५ कपिलोनार- दोदत्तोयोगेशाःसनकादयः तमन्वीयुर्भागवतायेचतत्सेवनोत्सुकाः ६ यत्रधर्मदुघाभूमिःसर्वकामदुघासती दोग्धिस्माभीप्सितानर्थान्यज मानस्यभारत ७ ऊहुःसर्वरसान्नद्यःक्षीरदध्यन्नगोरसान् तरवोभूरिवर्ष्माणःप्रासूयंतमधुच्युतः ८ सिंधवोरत्ननिकरान्गिरयोन्नंचतुर्विधम् उ पायनमुपाजह्रुःसर्वेलोकाःसपालकाः ९ इतिचाधोक्षजेशस्यपृथोस्तुपरमोदयम् असूयन्भगवानिंद्रःप्रतिघातमचीकरत् १० चरमेणा श्वमेधेनयजमानेयजुष्पतिम् वैन्येयज्ञपशुंस्पर्धन्नपोवाहतिरोहितः ११ तमत्रिर्भगवानैक्षत्त्वरमाणंविहायसा आमुक्तमिवपाखंडंयोऽधर्मेधर्मविभ्रमः १२

निर्मितंदेशंब्रम्हावर्तंप्रचक्षते १ आत्मनःस्वस्यकर्मातिशेतइत्यतिशयमभिप्रेत्यज्ञात्वा तदितितं पृथोर्यज्ञमहोत्सवंनममृषेनसेहे २ अतिशयमेव दर्शयतियत्रेतिस इतिभिःसाक्षाद्न्व भूयत प्रत्यक्षेणादृश्यत ३ ॥ ४ ॥ सिद्धादयश्चतंहरिमन्वीयुरित्युत्तरेणान्वयः ५ ॥ ६ धर्मदुघाहविर्दोग्ध्रीधेनुःसती ७ ऊहुःवहंतिस्म सर्वरसान् इक्षुद्राक्षादिरसान् क्षीरंच दधिच अन्नंच पाकादि गोरसोघृतंतक्रंचतांश्च भूरीणिविस्तृतानिवर्ष्माणिशरीराणियेषांतेफलादिप्रासूयंत मधुच्युतःमधुस्राविणःसंतः ८ चतुर्विधंभक्ष्यंभोज्यंचोष्यंलेह्यंच ९ अधोक्षजःई शोनाथोयस्य परमउदयोऽभिवृद्धिर्यस्मिंस्तत्कर्म असूयन् असहमानःप्रतिघातंविघ्नंचकारेत्यर्थः १० यजमानेवैन्ये यजुष्पतिंविष्णुंयजमानेसति स्पर्धमानइंद्रस्तिरोहितःसन्न पहृतवान् ११ त्वरमाणं धावंतम् आमुक्तःप्रतिमुक्तश्चापिनद्धश्चापिनद्धवत्सन्नद्धोवर्मितःसज्ज इत्यमरसिंहः पाखंडवेषंकवचमिवगृहीतवंतमित्यर्थः अधर्मेधर्मविभ्रमःधर्मोयमि तिभ्रांतिकरोयस्तम् ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥

१३ नमुंचतिस्म ॥१४॥ हंतवेहंतुं यज्ञहनं यज्ञंहतवंतम् ॥१५॥ गृध्रराट् जटायुः ॥१६॥ तस्मैमोहित्वा तदर्थमुत्सृज्य ॥१७॥ विचक्ष्य दृष्ट्वा ॥१८॥ तेन छन्नः सन् चषालेयूपाग्रेनिक्षिप्तःक्रा
ष्ठकटकः तद्युक्तात् यूपात् हिरण्यनिर्मितारशनायस्यतम् रशनायाहृढत्वेन छेदाशक्त्यारशनासहितमेवोद्धृत्य यूपाग्रान्नीतवानित्यर्थः विभुः समर्थः ॥१९॥२०॥२१॥ अवद्यंनिं
दितंरूपंमंदप्रज्ञाजगृहुः ॥२२॥ तदेवपाखंडनामनिरुक्त्यादर्शयति यानीति बहुवचनेन चान्यान्यपिगृहीतानीत्युक्तम् ॥२३॥ तत्प्रभृतिपाखंडमार्गाःप्रवृत्ताइत्याह एवमिति ते
नगृहीतेषु पुनर्विसृष्टेषु ॥२४॥ नग्नाजैनाः रक्तपटाबौद्धाः आदिशब्देनकापालिकादयस्तेषुउपधर्मेषु धर्मोपमेषु धर्मएवायमितिमतिःसज्जतइतिद्वयोरन्वयःपेशलेषुआपात

अत्रिणाचोदितोहंतुंपृथुपुत्रोमहारथः अन्वधावतसंक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् १३ तंतादृशाकृतिंवीक्ष्यमेनेधर्मंशरीरिणम् जटिलंभस्मना
च्छन्नंतस्मैबाणंनमुंचति १४ वधान्निवृत्तंतंभूयोहंतवेऽत्रिरचोदयत् जहियज्ञहनंतातमहेंद्रंविबुधाधमम् १५ एवंवैन्यसुतःप्रोक्तस्त्वरमाणं
विहायसा अन्वद्रवदभिक्रुद्धोरावणंगृध्रराडिव १६ सोऽश्वंरूपंचतद्धित्वातस्माअंतर्हितःस्वराट् वीरःस्वपशुमादायपितुर्यज्ञमुपेयिवान्
१७ तत्तस्यचाद्भुतंकर्मविचक्ष्यपरमर्षयः नामधेयंददुस्तस्मैविजिताश्वइतिप्रभो १८ उपसृज्यतमस्तीव्रंजहाराश्वंपुनर्हरिः चषालयूपतश्छ
न्नोहिरण्यरशनंविभुः १९ अत्रिःसंदर्शयामासत्वरमाणंविहायसा कपालखट्वांगधरंवीरोनैनमबाधत २० अत्रिणाचोदितस्तस्मैसंदधेविशिखं
रुषा सोऽश्वंरूपंचतद्धित्वातस्थावंतर्हितःस्वराट् २१ वीरश्चाश्वमुपादायपितृयज्ञमथाव्रजत् तदवद्यंहरेरूपंजगृहुर्ज्ञानदुर्बलाः २२ यानिरूपाणिजगृहे
इंद्रोहयजिहीर्षया तानिपापस्यखंडानिलिंगंखंडमिहोच्यते २३ एवमिंद्रेहरत्यश्वंवैन्ययज्ञजिघांसया तद्गृहीतविसृष्टेषुपाखंडेषुमतिर्नृणाम् २४
धर्मइत्युपधर्मेषुनग्नरक्तपटादिषु प्रायेणसज्जतेभ्रांत्यापेशलेषुचवाग्मिषु २५ तदभिज्ञायभगवान्पृथुःपृथुपराक्रमः इंद्रायकुपितोबाणमादत्तो
द्यतकार्मुकः २६ तमृत्विजःशक्रवधाभिसंधितंविचक्ष्यदुष्प्रेक्ष्यमसह्यरंहसम् निवारयामासुरहोमहामतेनयुज्यतेऽत्रान्यवधःप्रचोदितात् २७ वयं
मरुत्वंतमिहार्थनाशनंह्वयामहेत्वच्छ्रवसाहतत्विषम् अयातयामोपहवैरनंतरंप्रसह्यराजन्जुहवामतेऽहितम् २८ इत्यामंत्र्यक्रतुपतिंविदुरास्यर्त्विजो
रुषा स्रुग्घस्तान्जुह्वतोऽभ्येत्यस्वयंभूःप्रत्यषेधत २९ नवध्योभवतामिंद्रोयद्यज्ञोभगवत्तनुः यंजिघांसथयज्ञेनयस्येष्टास्तनवःसुराः ३० तदिदंपश्य
तमहद्धर्मव्यतिकरंद्विजाः इंद्रेणानुष्ठितंराज्ञःकर्मैतद्विजिघांसता ३१ पृथुकीर्तेःपृथोर्भूयात्तर्ह्येकोनशतक्रतुः अलंतेक्रतुभिःस्विष्टैर्यद्भवान्मोक्षधर्मवित् ३२

तोरम्येषुवाग्मिषुहेतुर्युक्तिचतुरेषु २५॥२६॥ शक्रवधेअभिसंधितंकृताभिप्रायं प्रचोदितात्पशोर्वधादन्यस्यवधस्तावन्नयुज्यते ॥२७॥ तद्वधंतुवयंकरिष्यामइत्याहुःवयमिह यज्ञनाश
कं त्वत्कीर्त्यैवहतप्रभमिंद्रमाह्वयामहे कैः अयातयामैरगतवीर्यैराह्वानमंत्रैः अनंतरंच तेतवाहितंजुहवाम होष्यामः ॥२८॥ अस्यपृथोःस्रुक्हस्तेयेषांतान् ॥२९॥ यमिंद्रंयज्ञे
नजिघांसथ यज्ञेनेष्टाः सर्वेसुराअस्यतनवः सइंद्रोभवतांवधार्होनभवति यद्यस्माद्यज्ञोनामायमिंद्रोभगवतस्तनुःअवतारः ततःसप्तमआकूत्यांरुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत सयामा
द्यैःसुरगणैरपात्स्वायंभुवांतरमित्युक्तत्वात् ॥३०॥ अतोबलीयसाऽनेनसख्यमेवकर्तव्यमन्यथाभूयःपाखंडंस्रक्ष्यतीत्याशयेनाह तदिदमिंद्रेणानुष्ठितंमहदन्याय्यंपश्य
तकिमित्यपेक्षायामाह धर्मस्यव्यतिकरंविपर्ययंपाखंडंपयम् ॥३१॥ तर्हिकिमत्रयुक्तमित्यतआह पृथुकीर्तेरितिएकेनोनंशतंयस्मिन् तादृशःक्रतुःक्रतुप्रयोगःपृथोर्भू-
यात् पृथुरितिपाठे एकोनशतक्रतवोयस्य तादृशोऽपिमहेंद्रात्पृथुकीर्तिर्भूयादित्यर्थः तदेवमृत्विजःप्रत्युक्त्वा पृथुंप्रत्येवाह अलमिति ॥ ३२ ॥ ॥५१॥ ५७

आत्मनैवात्मने महेन्द्राय रोषं कर्तुं नार्हसि तत्र हेतुः उभावपीति ॥ ३३ ॥ तथाऽपि क्रतुसमाप्तिमेव ध्यायन्तं प्रत्याह अस्मिन्यज्ञविघ्ने चिन्तां मास्म कृथाः यद्यस्माद्दैवहतं कार्यं क-
र्तुं ध्यायतो मनो नु निश्चितमतिरुष्टं सदन्धम् तमो मोहं विशति न तु शान्तिं लभते ॥ ३४ ॥ अतएव तव क्रतुर्विरमतु नन्विन्द्रः किं न निवार्यते ऽत आह यतो देवेषु दुराग्रहो भवतीति यत्र
कृतो ॥ ३५ ॥ इन्द्रदुराग्रहकृतमनर्थं पश्यत्याह एभिरिन्द्रेणोपसंसृष्टैरधिष्ठितैर्हारिभिश्चित्ताकर्षकैः यदिन्द्रस्तेऽश्वं मुष्णातीति तया यज्ञाय द्रुह्यतीति तया तेन सृष्टैः ॥ ३६ ॥ ततो म-
मकिमितिचेत्तत्राह भवानिति द्वाभ्याम् सांख्ययोगादिनानासिद्धान्तानुरूपं धर्मं वेनस्यान्यायात् लुप्तं परित्रातुं तद्देहाद्विष्णोः कलैव त्वमवतीर्णोऽसि ॥ ३७ ॥ अस्य विश्वस्योद्भवं वि-
वार्यैरुत्पादितोऽसि तेषां विश्वसृजां संकल्पमपिपीपृहि आर्षः प्रयोगः पूरयेत्यर्थः प्रचंडो यः पाखंडमार्गः सैवैन्द्री माया पापधर्मजननी तां जहि ॥ ३८ ॥ तथा च कृत्वा यज्ञाग्रहं हित्वा वात्स
ल्यं स्नेहं कृत्वा इन्द्रेण सह संधानं च कृतवान् ॥ ३९ ॥ कृतमवभृथसंबंधि स्नानं येन स तस्मै ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तुष्टानां वाक्यं त्वयेति ॥ ४२ ॥ ॥ इति चतुर्थे टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ ॥ ॥

नैवात्मने महेन्द्राय रोषमाहर्तुमर्हसि उभावपि हि भद्रं ते उत्तमश्लोकविग्रहौ ३३ मास्मिन्महाराज कृथाः स्म चिन्तां निशामयास्मद्वच आहतात्मा यद्ध्यायतो
दैवहतं न कर्तुं मनोऽतिरुष्टं विशते तमोऽन्धम् ३४ क्रतुर्विरमतामेष देवेषु दुरवग्रहः धर्मव्यतिकरो यत्र पाखण्डैरिन्द्रनिर्मितैः ३५ एभिरिन्द्रोपसंसृष्टैः पाखण्डै-
र्हारिभिर्जनम् ह्रियमाणं विचक्ष्वैनं यस्ते यज्ञध्रुगश्वमुट् ३६ भवान्परित्रातुमिहावतीर्णो धर्मं जनानां समयानुरूपम् वेनापचारादवलुप्तमद्य तद्देहतो वि
ष्णुकलासि वैन्य ३७ स त्वं विमृश्यास्य भवं प्रजापते संकल्पनं विश्वसृजां पिपीपृहि ऐन्द्रीं च मायामुपधर्ममातरं प्रचंडपाखंडपथं जहि प्रभो ३८ मैत्रेय उवाच
इत्थं स लोकगुरुणा समादिष्टो विशांपतिः तथा च कृत्वा वात्सल्यं मघोनापि च संदधे ३९ कृतावभृथस्नानाय पृथवे भूरिकर्मणे वरान्ददुस्ते वरदा ये तद्बर्हिषि
तर्पिताः ४० विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः आशिषो युयुजुः क्षत्तरादिराजाय सत्कृताः ४१ त्वयाहूता महाबाहो सर्व एव समागताः पूजि
ता दानमानाभ्यां पितृदेवर्षिमानवाः ४२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुविजये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

ऋषिरुवाच भगवानपि वैकुंठः साकं मघवता विभुः यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो यज्ञभुक्तमभाषत १ श्रीभगवानुवाच एष तेऽकार्षीद्भङ्गं हयमेधशतस्य
ह क्षमापयत आत्मानममुष्य क्षन्तुमर्हसि २ सुधियः साधवो लोके नरदेव नरोत्तमाः नाभिद्रुह्यन्ति भूतेभ्यो यर्हि नात्मा कलेवरम् ३ पुरुषा यदि मुह्यन्ति
त्वादृशा देवमायया श्रम एव परं जातो दीर्घया वृद्धसेवया ४ अतः कायमिमं विद्वानविद्याकामकर्मभिः आरब्ध इति नैवास्मिन्प्रतिबुद्धोऽनुषज्जते ५
असंसक्तः शरीरेऽस्मिन्नमुनोत्पादिते गृहे अपत्ये द्रविणे वापि कः कुर्यान्ममतां बुधः ६ एकः शुद्धः स्वयंज्योतिर्निर्गुणोऽसौ गुणाश्रयः सर्वगोऽनावृतः
साक्षी निरात्मात्मात्मनः परः ॥ ७ ॥

विंशे तु विष्णुना साक्षात्पृथोर्यज्ञेऽनुशासनम् वरदानप्रसंगेन प्रीतिश्चान्योन्यमीर्यते १ मघवता साकमिन्द्रेण सह वर्त-
मानः ॥ १ ॥ आत्मानं त्वां क्षमां कारयतोऽमुष्य त्वमपि क्षन्तुमर्हसि ॥ २ ॥ यर्हि यस्मात्कलेवरमात्मा न भवति अतस्तदभिमानेन भूतेभ्यो नाभिद्रुह्यन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥ अविद्यास्वरूपाज्ज्ञानं-
ततः कामस्ततः कर्म तैरारब्ध इति विद्वानत एव प्रतिबुद्ध आत्मज्ञोऽस्मिन्नैवानुषज्जते ॥ ५ ॥ तथाऽपि पुत्रादिममत्वेन भूतद्रोहेण च संगो भवेत्तत्राह असंसक्त इति ॥ ६ ॥ प्रति-
बोधक्रमं विवृण्वन् देहेऽनुषङ्गाभावमाह एक इति द्वाभ्याम् असावात्मा आत्मनो देहात्परो भिन्नस्तत्र नवधा वैलक्षण्येन भेदं साधयति एक इति नवभिः पदैः देहो हि बाल्युवादि
भेदादनेकः मलिनश्च जडश्च सगुणश्च स्वकारणभूतगुणाश्रितश्च परिच्छिन्नश्च गृहादिभिरावृतश्च दृश्यश्च स्वात्मा च आत्मा तु नैवमतो भिन्नः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ

आत्मस्थं स्वस्मिन्स्थितम् प्रकृतिस्थोऽपि देहस्थोऽपि तद्विकारैर्न लिप्यते यतः समयि ब्रह्मणि स्थितः ॥ ८ ॥ इयमवस्था कस्योत्पद्यत इत्यपेक्षायामाह यः स्वधर्मेणेति चतुर्भिः ॥ ॥ ९ ॥ भवतु मनः प्रसन्नं ततः किं तत्राह यर्हि विशदाशयः प्रसन्नमनास्तदा परित्यक्तगुणः सन् सम्यग्दर्शनो भूत्वा शांतिमश्नुते शांतिमेवाह ममसाम्यगौदासीन्येनावस्थानमेव ब्रह्म तदेव कैवल्यमश्नुते ॥ १० ॥ सम्यग्दर्शनमेवाह उदासीनमेवात्मानं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनां देहज्ञानकर्मेंद्रियमनसामध्यक्षमिव स्थितमात्मानं यो वेद ॥ ११ ॥ संसारिणः कथं कू-टस्थत्वमत आह भिन्नस्य लिंगस्य देहस्य गुणप्रवाहः संसारः भिन्नत्वे हेतुः द्रव्याद्यात्मकस्य तत्र चेतनाचिदाभासः अतो दृष्टासु प्राप्तासु हर्षशोकादिभिर्न विक्रियंते ॥ १२ ॥ त्वं च-सूरिः अतः सुखे दुःखे च समः सन् समाना उत्तममध्यमाधमा यस्य जितानींद्रियाण्याशयश्च येन सः त्वमखिललोकरक्षणं विधत्स्व कथमेकेन मया रक्षणं कर्तुं शक्यं तत्राह मयेश्व-रेण उपकॢप्ताः संपादिता येऽखिला लोका अमात्यादयस्तैः संयुतः ॥ १३ ॥ ननु रक्षणं दंडादिसापेक्षमनस्तपोऽन्यद्वा पुण्यं करिष्यामीति चेदत आह श्रेय इति यद्यस्मात्सांपराये परलो

य एवं संतमात्मानमात्मस्थं वेद पूरुषः नाज्यते प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः समयि स्थितः ८ यः स्वधर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धयाऽन्वितः भजते शनकैस्तस्य मनो राजन्प्रसीदति ९ परित्यक्तगुणः सम्यग्दर्शनो विशदाशयः शांतिं मे समवस्थानं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते १० उदासीनमिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनाम् कूटस्थमिममात्मानं यो वेदाप्नोति शोभनम् ११ भिन्नस्य लिंगस्य गुणप्रवाहो द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः दृष्टासु संपत्सु विपत्सु सूरयो न विक्रियंते मयि बद्धसौहृदाः १२ समः समानोत्तममध्यमाधमः सुखे च दुःखे च जितेंद्रियाशयः मयोपकॢप्ताखिललोकसंयुतो विधत्स्व वीराखिललोकरक्षणम् १३ श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञो यत्सांपराये सुकृतात् षष्ठमंशम् हर्ताऽन्यथा हृतपुण्यः प्रजानामरक्षिता करहारोऽघमत्ति १४ एवं द्विजाग्र्यानुमतानुवृत्तधर्मप्रधानोऽन्यतमोऽविताऽस्याः ह्रस्वेन कालेन गृहोपयातान् द्रष्टासि सिद्धाननुरक्तलोकः १५ वरं च मत्कंचन मानवेंद्र वृणीष्व तेऽहं गुणशीलयंत्रितः नाहं मखैर्वै सुलभस्तपोभिर्योगेन वा यत्समचित्तवर्ती १६ मैत्रेय उवाच स इत्थं लोकगुरुणा विष्वक्सेनेन विश्वजित् अनुशासित आदेशं शिरसा जगृहे हरेः १७ स्पृशंतं पादयोः प्रेम्णा व्रीडितं स्वेन कर्मणा शतक्रतुं परिष्वज्य विद्वेषं विससर्ज ह १८ भगवानथ विश्वात्मा पृथुनोपहृतार्हणः समुज्जिहानया भक्त्या गृहीतचरणांबुजः १९ प्रस्थानाभिमुखोऽप्येनमनुग्रहविलंबितः पश्यन्पद्मपलाशाक्षो न प्रतस्थे सुहृत्सताम् २० स आदिराजो रचितांजलिर्हरिं विलोकितुं नाशकदश्रुलोचनः न किंचनोवाच स बाष्पविक्लवो हृदोपगुह्यामुमधादवस्थितः २१

के प्रजाभिः कृतात् सुकृतात् षष्ठमंशं हर्ता हरति अरक्षणे दोषमाह अन्यथा प्रजाभिर्हृतपुण्यं यस्य सः प्रजाना मघमत्ति पापं भुंक्ते अन्यथेत्यस्य विवरणम् करहारः सन्नरक्षिता चेन् ॥ १४ ॥ एवं च मोक्षोऽप्यनायासेन भविष्यतीत्याह द्विजाग्र्याणां मतश्चासावनुवृत्तश्च परंपराप्राप्तो यो धर्मः स एव प्रधानम-र्थकामौ तु प्रासंगिकौ यस्य अन्यतमोऽतिशयेनान्यः धर्मादिष्वनासक्त इत्यर्थः ऐकपद्यपाठे धर्मप्रधानावन्यतमावर्थकामौ यस्येत्यर्थः अस्याः पृथिव्या अविता सन् अल्पेन कालेन गृहागतान्स-नकादीन्द्रक्ष्यसि अनुरक्तो लोको यस्मिन्सः ॥ १५ ॥ मत् मत्तः सकाशात्किंचिद्वरं वृणीष्व गुणाः शमादयः शीलं निर्मत्सरत्वादिस्वभावस्तैरहं यंत्रितो वशीकृतः तद्राहित्ये तु मखादिभिर्नाहं-सुलभः यतः समं चित्तं येषां तेष्ववर्तितुं शीलं यस्य सोहम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ क्षमापयितुं पादयोः स्पृशंतं स्वेन कर्मणाऽश्वापहरणेन व्रीडितम् प्रेम्णा परिष्वज्य ॥ १८ ॥ भगवान्प्रस्थानाभिमुखोऽप्यनुग्रहेण विलंबितः सन् न प्रतस्थे प्रयाणं न कृतवानिति द्वयोरन्वयः कथंभूतः उपहृतमर्पितमर्हणं यस्मै समुज्जिहानया समुद्गच्छंत्या वर्धमानया भक्त्या गृहीते चरणांबुजे यस्य ॥ १९ ॥ पद्मपलाशवदक्षिणी यस्य तथाभूतः सन् एनं पृथुं पश्यन् ॥ २० ॥ भगवतस्तत्कृपाऽतिरेकमुक्त्वा तस्य भक्त्युद्रेकमाह स इति द्वाभ्याम् बाष्पविक्लवत्वेन तूष्णीमवस्थितः सन् अमुं हृदोपगुह्याधात् धृतवान् ॥

अतृप्तयोर्दृशोर्गोचरं विषयभूतं पदाक्षितिंस्पृशंतमिति अयंभावः नखलुदेवाः पदाभुवंस्पृशंति अतः कृपापरवशो नूनंहरिरात्मानंविस्मृतवानिवेति अतएवस्खलनपरिहारायैवगरुडस्यो
न्नतस्कंधेविन्यस्तहस्ताग्रंयेननतम् ॥२२॥ वरंवृणीष्वेतियदुक्तंतदसहमान आह हेविभोवरदानांब्रह्मादीनामीश्वरात् वरप्रदात्त्वत्तः सकाशात्बुधः कथंवरान्वृणीतेति कीदृशान् गुणै
र्विक्रियत इतिगुणविक्रियोऽहंकारः सएवात्मायेषांतेषांब्रह्मादीनांसंबंधिनः देहाभिमानिनांभोग्यानितिवा तथाच हेबुध एवंनभवतीत्यर्थः जुगुप्सितत्वादपीत्याह येइति बुध एवाहम
पिनवृणेइतिसमुच्चयायचकार ॥२३॥ कैवल्यपतइतिसंबोधनात् कैवल्यंवरिष्यतीतिमाशंकीरित्याह नेति महत्तमानामंतर्हृदयान्मुखद्वारेणनिर्गतोभवत्पदांभोजमकरंदोयशः श्रव
णादिसुखंयत्रनास्ति तादृशंवैकैवल्यंतर्हितत् क्वचित्कदाचिदपिनकामये तर्हिकिंकामयसेतदाह यशः श्रवणाय कर्णानामयुतंविधत्स्व ननुकोऽप्येवंनवृतवान् किमन्यच्चिंतयत्याह
ममतुएषएववरः ॥२४॥ ननुतर्हिकैवल्याभावेरागद्वेषाद्याकुलानांभक्तिसुखमपिनस्यादित्याशंक्याह सइति भवत्पदांभोजसुधायाः कणोलेशस्तत्संबंधीयोऽनिलः सएवदूरादपि-
किंचिद्यशः श्रवणमात्रमित्यर्थः विस्मृतंतत्त्ववर्त्मयैः कुयोगिभिस्तेषामपिपुनः स्मृतिमात्मज्ञानंवितरति अतोनखलुभक्तानांरागादिसंभवोऽतोनोऽस्माकंसारग्राहिणांमन्यैर्वरैरलं

अथावमृज्याश्रुकलाविलोकयन्नतृप्तदृग्गोचरमाहपूरुषम् पदास्पृशंतंक्षितिमंसउन्नतेविन्यस्तहस्ताग्रमुरंगविद्विषः २२ पृथुरुवाच वरान्विभोत्व
द्वरदेश्वराद्बुधः कथंवृणीतेगुणविक्रियात्मनाम् येनारकाणामपिसंतिदेहिनांतानीशकैवल्यपतेवृणेनच २३ नकामयेनाथतदप्यहंक्वचिन्नयत्रयुष्मच्च
रणांबुजासवः महत्तमांतर्हृदयान्मुखच्युतोविधत्स्वकर्णायुतमेषमेवरः २४ सउत्तमश्लोकमहन्मुखच्युतोभवत्पदांभोजसुधाकणानिलः स्मृतिंपुनर्विस्मृ
ततत्त्ववर्त्मनांकुयोगिनांनोवितरत्यलंवरैः २५ यशःशिवंसुश्रवआर्यसंगमेयदृच्छयाचोपशृणोतितेसकृत् कथंगुणज्ञोविरमेद्विनापशुंश्रीर्यत्प्रवव्रेगुण
संग्रहेच्छया २६ अथाभजेत्वाऽखिलपूरुषोत्तमंगुणालयंपद्मकरेवलालसः अप्यावयोरेकपतिस्पृधोःकलिर्नस्यात्कृतत्वच्चरणैकतानयोः २७ जगज्जन
न्यांजगदीशवैशसंस्यादेवयत्कर्मणिनःसमीहितम् करोतिफल्ग्वप्युरुदीनवत्सलःस्वएवधिष्ण्येऽभिरतस्यकिंतया २८ भजंत्यथत्वामतएवसाधवोव्यु
दस्तमायागुणविभ्रमोदयम् भवत्पदानुस्मरणादृतेसतांनिमित्तमन्यद्भगवन्नविद्महे २९ मन्येगिरंतेजगतांविमोहिनींवरंवृणीष्वेतिभजंतमात्थयत् ॥
वाचानुतंत्यायदितेजनोऽसितःकथंपुनःकर्मकरोतिमोहितः ३०

भक्तानेवमोक्षादिसर्वसुखवांतर्भावादितिभावः २५ ननुभक्तिर्मुक्तिफलेव अतःफलंविहायसाधने-
भवतः कोऽयमाग्रह इत्याशंक्याह हेसुश्रवः मंगलकीर्तेनेशिवंयशः सतांसंगमेयः सकृदपि यदृच्छयाऽपिउपशृणोतिगुणज्ञश्चेत्सः पशुंविनाऽन्यः कथंविरमेत् गुणातिशयंसूचय
ति श्रीर्यत् यशएवप्रकर्षेणवृतवतीगुणानांसर्वपुरुषार्थानांसंग्रहः स्वस्मिन्समाहारस्तदिच्छया २६ अतोलक्ष्मीरिवान्यवरत्यागेनत्वामेवाहंभजइत्याह अथेति लालसउत्सुकः सन् क
र्मणिक्रियमाणेयथेंद्रेण सहकलिः एवंभक्तावपिकिंलक्ष्म्यासहकलिः स्यादितिवितर्कयति एकस्मिन्पत्यौस्पर्धमानयोरावयोरपिकिंकलिर्नस्यादितिकाचित्तर्कः ननुपर्यायेणसेवा
यांनस्यात् नैवम् कृतस्त्वच्चरणयोरेवैकस्तानोमनोविस्तारोयाभ्यांतयोः २७ भवतुवाकलिस्तथाऽपिभजेयमेवेत्याह जगज्जनन्यांवैशसंविरोधः स्यादेव तत्रहेतुर्यस्याः कर्मणिनः समी
हितमिच्छाभवति तथाऽपिइंद्रविरोधेमत्पक्षपातवदत्रापिनवपक्षपातएवस्यादित्याह फल्ग्वणुतुच्छमपिउरुबहुकरोषि यतोदीनेषुवत्सलः स्वेस्वरूपएवरतस्यतयाकिंप्रयोजनंतांनाद्रिय
सइत्यर्थः २८ यतस्त्वंदीनवत्सलः अतएवसाधवोनिष्कामा अपिज्ञानानंतरमपित्वांभजंति कथंभूतम् मायागुणानांविभ्रमोविलासस्तस्योदयः कार्यंसनिरस्तोयस्मिंस्तं तत्किमर्थंभजं-
तितत्राह भवत्पदानुस्मरणाद्विनाऽन्यत्तेषांनिमित्तंफलंनविद्मः २९ वरैःप्रलोभनंचकृपालोस्तवनानुचितमित्याशयेनाह मन्यइति नु अहोतेवाचातंत्यायदिजनोऽयमसितः अबद्धः स्यात्
तर्हिपुनःपुनःफलैर्मोहितःसन्कथंकर्मकरोति ॥३०॥ ॥

त्वन्मायया खंडितस्य त्वया पुनः खंडनं न कर्तव्यं किंतु हितं चेष्टितव्यमित्याह त्वन्मायया कृतादात्मनस्त्वत्तः खंडितः पृथक्कृतो यद्यतोऽन्यत् पुत्रादिकमाशास्ते अतः स्वयमविज्ञापित एव हितं चेष्टितुमर्हसि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वाग्वित्तांजलिभिर्भक्तितः पूजिताः संतो वैकुंठानुगताः पार्षदाश्च ॥ ३६ ॥ अमुष्य राज्ञो हरन्निवेति लोकोक्तिः वस्तुतस्तस्य मनः सर्वदैव तदधीनम् अथैव स्वधाम राज्ञो हृदयम् ॥ ३७ ॥ अदृष्टाय लोचनपथमतिक्रांताय संदर्शित आत्मा येन तस्मै एवं वस्तुतोऽव्यक्ताय ॥ ३८ ॥ ॥ इति चतुर्थे टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६७ ॥ एकविंशे तु पृथुना प्रजानामनुशासनम् महासत्रे सुरादीनां महासदसि वर्ण्यते ॥ १ ॥ पुरं ययावित्युक्तं तत्पुरमनुवर्णयति मौक्ति

तन्मायया ऽद्धा जन ईश खंडितो यदन्यदाशास्त ऋतात्मनो ऽबुधः यथा चरेद्बालहितं पिता स्वयं तथा त्वमेवार्हसि नः समीहितुम् ३१ मैत्रेय उवाच इत्यादिराजेन नुतः स विश्वदृक्तमाह राजन्मयि भक्तिरस्तु ते दिष्ट्येदृशी धीर्मयि ते कृता यया मायां मदीयां तरति स्म दुस्त्यजाम् ३२ तत्त्वं कुरु मयादिष्टमप्रमत्तः प्रजापते मदादेशकरो लोकः सर्वत्राप्नोति शोभनम् ३३ मैत्रेय उवाच इति वैन्यस्य राजर्षेः प्रतिनंद्यार्थवद्वचः पूजितो ऽनुगृहीत्वैनं गंतुं चक्रे ऽच्युतो मतिम् ३४ देवर्षिपितृगंधर्वसिद्धचारणपन्नगाः किन्नराप्सरसो मर्त्याः खगा भूतान्यनेकशः ३५ यज्ञेश्वरधिया राज्ञा वाग्वित्तांजलिभक्तितः सभाजिता ययुः सर्वे वैकुंठानुगतास्ततः ३६ भगवानपि राजर्षेः सोपाध्यायस्य चाच्युतः हरन्निव मनो ऽमुष्य स्वधाम प्रत्यपद्यत ३७ अदृष्टाय नमस्कृत्य नृपः संदर्शितात्मने अव्यक्ताय च देवानां देवाय स्वपुरं ययौ ३८ ॥ इति श्रीभागवते म० चतुर्थस्कं० विंशोऽध्यायः २० ॥ ॥ ६७ ॥ मैत्रेय उवाच मौक्तिकैः कुसुमस्रग्भिर्दुकूलैः स्वर्णतोरणैः महासुरभिभिर्धूपैर्मंडितं तत्र तत्र वै १ चंदनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् पुष्पाक्षतफलैस्तोक्मैर्लाजैरर्चिभिरर्चितम् २ सवृंदैः कदलीस्तंभैः पूगपोतैः परिष्कृतम् तरुपल्लवमालाभिः सर्वतः समलंकृतम् ३ स्त्रियस्तं दीपबलिभिः संभृताशेषमंगलैः अन्वीयुर्मृष्टकन्याश्च मृष्टकुंडलमंडिताः ४ शंखदुंदुभिघोषेण ब्रह्मघोषेण चर्त्विजाम् विवेश भवनं वीरः स्तूयमानो गतस्मयः ५ पूजितः पूजयामास तत्र तत्र महायशाः पौराञ्जानपदांस्तांस्तान्प्रीतः प्रियवरप्रदः ६ स एवमादीन्यनवद्यचेष्टितः कर्माणि भूयांसि महान्महत्तमः कुर्वन् शशासावनिमंडलं यशः स्फीतं निधायारुरुहे परं पदम् ७ सूत उवाच श्रुत्वादिराजस्य यशो विजृंभितं गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितम् क्षत्ता महाभागवतः सदस्पते कौषारविं प्राह गृणंतमर्चयन् ८ विदुर उवाच सो ऽभिषिक्तः पृथुर्विप्रैर्लब्धाशेषसुरार्हणः बिभ्रत्स वैष्णवं तेजो बाह्वोर्याभ्यां दुदोह गाम् ९ को न्वस्य कीर्तिं न शृणोत्यभिज्ञो यद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः लोकाः सपाला उपजीवंति काममद्यापि तन्मे वद कर्म शुद्धम् १० मैत्रेय उवाच गंगायमुनयोर्नद्योरंतरा क्षेत्रमावसन् आरब्धानेव बुभुजे भोगान् पुण्यजिहासया ॥ ११ ॥

कैरीरितिभिः ॥ १ ॥ चंदनागुरुयुक्तैस्तोयैरार्द्रा रथ्यादयस्तद्युक्तं तोक्मैः हरितयवांकुरैरितिवाऽर्चिभिर्दीपैः ॥ २ ॥ सवृंदैः पुष्पफलयुक्तैः कदलीस्तंभैः पूगैर्वृक्षैस्तत्तयाविधैः सर्वतः समलंकृतं शोभितं ॥ ३ ॥ संभृतान्यशेषाणि मंगलानि दध्यादीनि तैः सहाभिजग्मुः मृष्टा उज्ज्वलाः कन्याश्च ॥ ४ गतस्मयो निरहंकारः ५ प्रियान् वरान् प्रददातीति तथा ६ गुणैर्महान् अत एव महत्तमः ७ गुणैर्विजृंभितमूर्जितं गुणवद्भिः सभाजितं सत्कृतं यशो गृणंतमर्चयन्प्राह सदसस्पते शौनक ८ लब्धान्यशेषसुराणामर्हणानि येन सः किमकरोदिति शेषः ९ श्रवणौत्सुक्यमाविष्कुर्वन्प्रार्थयते को न्विति यस्य विक्रमः पृथ्वीदोहनं तस्योच्छिष्टतुल्यं कामम् तत्तस्य कर्म वद १० प्राचीनकर्मभिः प्रारब्धानेव बुभुजे न तु भोगार्थं तदर्थं कर्माणि करोति तदपि भोगेन पुण्यक्षपणेच्छया न तु स्वार्थं सक्त्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६७ ॥

अस्वलितोऽप्रतिहत आदेश आज्ञायस्यसतसुद्वीपेष्वेकएव दंडंधारयतीतितथा किंसर्वत्रनेत्याह ब्रह्मकुलव्यतिरेकेण अच्युतोगोत्रप्रवर्तकतुल्योयेषांवैष्णवानांतद्व्यतिरेकेणच ॥१२॥ एकदातस्यमहासत्रदीक्षा आसीत्तत्रसत्रेदेवादीनांसमाज आसीदित्यर्थः॥१३॥ तस्मिन्पूज्येषु अर्चितेषुसत्सु सदसोमध्येउत्थितःसन्नुसमंततःसमीक्षतेतिषष्ठेनान्वयः १४ प्रांशुरुन्नतःपीनावायतौभुजौयस्य कंजवदरुणेईक्षणेयस्य शोभनाद्विजाःस्मितंचयस्य॥१५॥ व्यूढंविस्तीर्णवक्षोयस्य वलिभिस्त्रिसृभिर्वल्गुसुंदरं दलवदधोऽग्रमश्वत्थपत्रमिवउपरिविस्तृतमधस्तात्संकुचितसुदरंयस्य आवर्तवन्निम्नानाभिर्यस्य काञ्चनवदुज्ज्वलावूरूयस्य उदग्रावुन्नताग्रौपादौयस्य॥१६॥ सूक्ष्माश्चतेवक्राश्चासिताश्चस्निग्धाश्चमूर्द्धजायस्य कंबुवत्त्रिरेखांऽकिताकंधरायस्य परिधायवसित्वाउपवीयउत्तरीयंकृत्वा॥१७॥ नियमेनिमित्तेन्यस्तानित्यक्तानिभूषणानियेनसः अतएवतेरनादृतत्वाद्व्यंजिता अशेषगात्रेषुश्रीःस्वाभाविकीशोभायेन कृतान्युचितानिकर्माणियेन॥१८॥ शिशिरेसंतापहरेस्निग्धेचतारेययोस्तेऽक्षिणीयस्य इदंवक्ष्यमाणंवाक्यमुक्तवांश्च चारुश्रोत्रप्रियम्

सर्वत्रास्खलितादेशःसप्तद्वीपैकदंडधृक् अन्यत्रब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः १२ एकदासीन्महासत्रदीक्षातत्रदिवौकसाम् समाजोब्रह्मर्षीणांचराजर्षीणांचसत्तम १३ तस्मिन्नर्हत्सुसर्वेषुस्वर्चितेषुयथाऽर्हतः उत्थितःसदसोमध्येताराणामुडुराडिव १४ प्रांशुःपीनायतभुजोगौरःकंजारुणेक्षणः सुनासःसुमुखःसौम्यःपीनांसःसुद्विजस्मितः १५ व्यूढवक्षाबृहच्छ्रोणिर्वलिवल्गुदलोदरः आवर्तनाभिरोजस्वीकांचनोरुरुदग्रपात् १६ सूक्ष्मवक्रासितस्निग्धमूर्धजःकंबुकंधरः महाधनेदुकूलाग्र्येपरिधायोपवीयच १७ व्यंजिताशेषगात्रश्रीर्नियमेन्यस्तभूषणः कृष्णाजिनधरःश्रीमान्कुशपाणिःकृतोचितः १८ शिशिरस्निग्धताराक्षःसमैक्षतसमंततः ऊचिवानिदमुर्वीशःसदःसंहर्षयन्निव चारुचित्रपदंश्लक्ष्णंमृष्टंगूढमविक्लवम् १९ राजोवाच सभ्याःशृणुतभद्रंवःसाधवोयइहागताः सत्सुजिज्ञासुभिर्धर्ममावेद्यंस्वमनीषितम् २० अहंदंडधरोराजाप्रजानामिहयोजितः रक्षिताऽवृत्तिदःस्वेषुसेतुषुस्थापितापृथक् २१ तस्यमेतदनुष्ठानाद्यानाहुर्ब्रह्मवादिनः लोकाःस्युःकामसंदोहायस्यतुष्यतिदिष्टदृक् २२ यउद्धरेत्करंराजाप्रजाधर्मेष्वशिक्षयन् प्रजानांशमलंभुंक्तेभगंचस्वंजहातिसः २३ तत्प्रजाभर्तृपिंडार्थंस्वार्थमेवानसूयवः कुरुताधोक्षजधियस्तर्हिमेऽनुग्रहःकृतः २४ यूयंतदनुमोदध्वंपितृदेवर्षयोमलाः कर्तुःशास्तुरनुज्ञातुस्तुल्यंयत्प्रेत्यतत्फलम् २५ अस्तियज्ञपतिर्नामकेषांचिदर्हसत्तमाः इहामुत्रचलक्ष्यतेज्योत्स्नावत्यःक्वचिद्भुवः २६

चित्राणिपदानियस्मिन् श्लक्ष्णंप्रशस्तं मृष्टंशुद्धम् गूढंगंभीरार्थं अविक्लवमव्याकुलम् १९ भाषणेहेतुःधर्मंजिज्ञासुभिःपुंभिःसत्सुस्वमनीषितमावेद्यंवक्तव्यम् अतःप्रजानुशासनमिषेणजिज्ञासेवक्रियतेनयुष्मान्प्रतिधर्मप्रवचनमितिभावः २० इदानींप्रजाःशिक्षयिष्यन् प्रजाशिक्षणादिकंममावश्यकमित्याह अहमितित्रिभिः पृथक्सेतुषुस्थापिता २१ दिष्टदृक्प्राक्कर्मसाक्षीश्वरोयस्यतुष्यति तस्यवेदवादिनोयान्लोकानाहुःप्रजारक्षणाद्यनुष्ठानात्तेलोकामेस्युः कामानांसम्यक्दोहःप्रपूरणंयेषु २२ अन्यथात्वनिष्टंस्यादित्याह यइतिशमलंपापम् भगमैश्वर्यम् २३ तत्तस्मात्प्रजाःभर्तुर्ममपिंडदानवत् परलोकहितार्थंस्वकार्यमेवकुरुत स्वधर्ममेवानुतिष्ठत अधोक्षजेधीर्येषांतादृशाःसंतःवासुदेवार्पणदृष्ट्यइत्यर्थः अनुग्रहःकृतोभवेदितिशेषः २४ शास्तुःशिक्षयितुरनुज्ञातुरनुमोदितुश्चप्रेत्यपरलोकेयत्फलंतत्तुल्यम् २५ कर्मकर्तव्यमित्यनुमोदामहे नतुवासुदेवेऽर्पणीयमिति वेनादिभिस्तदनंगीकारादित्येवंवादिनःशनैःसंबोधयन्नाह हेअर्हसत्तमाःयज्ञपतिर्नामपरमेश्वरःकेषांचिन्मतेतावदस्ति तथापिविप्रतिपत्तेर्नतत्सिद्धिरित्याशंक्यजगद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्तिंप्रमाणयति इहामुत्रचज्योत्स्नावत्यःकांतिमत्योभुवोभोगभूमयःशरीराणिच॥२६॥ ॥

नन्विदंकर्मवैचित्र्यादेवसेत्स्यति तथापिविद्वदनुभवेनेश्वरसिद्धिरित्याह मनोरितित्रिभिः अस्मत्पितामहस्यांगस्य॥२७॥कृत्यमस्ति अवश्यंकर्मफलदात्राभाव्यमितितेषांमत
मित्यर्थः॥२८॥मृत्योर्दौहित्रादीन्वेनादीन्विना धर्मेविमोहितान् अतःशोच्यान् ननुकर्मैवफलंदास्यतिविध्युद्देशगतावादेवताःकिंपरमेश्वरेणतत्राह वर्गेति वर्गोत्रत्रिवर्गःस्व
र्गोधर्मस्यफलमपवर्गोमोक्षस्तेषामैकात्म्यैनेकरूप्येणसर्वानुगतेनहेतुनातत्रापिप्रायेणहेतुना अयंभावः नतावज्जडस्यकर्मणःफलदातृत्वंघटते नचार्वाग्देवतानांस्वातंत्र्यम्
अंतर्यामिश्रुतेःनचतदाकर्मसाम्येफलतारतम्यंक्वचित्तदसिद्धिश्चसंभवति अतःस्वातंत्र्येणकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थेनपरमेश्वरेणभाव्यमिति॥२९॥किंच जीवानांमोक्ष-
दःपरमेश्वरएव नार्वाग्देवतास्तासामपिजीवत्वाविशेषादित्याशयेनाहत्रिभिःयस्यपादयोःसेवायामभिरुचिस्तपस्विनांसंसारतप्तानामशेषैर्जन्मभिःसमृद्धंधियोमलंसद्यःक्ष
पयति तमेवभजतेति तृतीयेनान्वयः कथंभूता अहन्यहनिवर्द्धमानासतीसात्विकीतत्पादसंबंधस्यैवैषमहिमेति दृष्टांतेनाह यथेति॥३०॥विनिर्धूता अशेषामनोमलाय
स्य असंगोवैराग्यंतेनविज्ञानस्यविशेषःसाक्षात्कारस्तदेववीर्यंयस्य यस्यांघ्रिमूलेकृताश्रयःसन्॥३१॥आत्मवृत्तिभिरध्यापनादिभिर्मनोवचःकायानांगुणैर्ध्यानस्तुतिसपर्या
भिरमायिनोनिष्कपटाःसंतःननुब्रम्हादिभिःसेव्येकिमस्मद्भक्त्याभविष्यतितत्राह यथाधिकारमेवावसितानिश्चितासमाप्तावाऽर्थसिद्धिर्येषाम्॥३२॥स्वकर्मभिर्यागादिभि

मनोरुत्तानपादस्यध्रुवस्यापिमहीपतेः प्रियव्रतस्यराजर्षेरंगस्यास्मत्पितुःपितुः २७ ईदृशानामथान्येषामजस्यचभवस्यच प्रह्लादस्यबलेश्चापिकृत्यम
स्तिगदाभृता २८ दौहित्रादीनृतेमृत्योःशोच्यान्धर्मविमोहितान् वर्गस्वर्गापवर्गाणांप्रायेणैकात्म्यहेतुना २९ यत्पादसेवाऽभिरुचिस्तपस्विनामशेषज-
न्मोपचितंमलंधियः सद्यःक्षिणोत्यन्वहमेधतीसतीयथापदांगुष्ठविनिःसृतासरित् ३० विनिर्धुताशेषमनोमलःपुमानसंगविज्ञानविशेषवीर्यवान् यदं
घ्रिमूलेकृतकेतनःपुनर्नसंसृतिंक्लेशवहांप्रपद्यते ३१ तमेवयूयंभजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैःस्वकर्मभिः अमायिनःकामदुघांघ्रिपंकजंयथाऽ
धिकारावसितार्थसिद्धयः ३२ असाविहानेकगुणोऽगुणोऽध्वरःपृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः संपद्यतेऽर्थाशयलिंगनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनःस्व
रूपतः ३३ प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहेशरीरएषप्रतिपद्यचेतनाम् क्रियाफलत्वेनविभुर्विभाव्यतेयथाऽनलोदारुषुतद्गुणात्मकः ३४ अहोममामी
वितरंत्यनुग्रहंहरिंगुरुंयज्ञभुजामधीश्वरम् स्वधर्मयोगेनयजंतिमामकानिरंतरंक्षोणितलेदृढव्रताः ३५

र्भजतेत्युक्तं तत्रब्रम्हार्पणंब्रम्हहविरितिन्यायेनसर्वेषुयागतदंगतत्फलेषुभगवद्दृष्ट्याकर्मकर्तव्यंनभिन्नदृष्ट्येतिसूक्तुं तेषांभगवद्रूपतामाह द्वाभ्याम् असौ-
भगवानेवस्वरूपतोविशुद्धविज्ञानघनोऽप्यगुणोनिर्विशेषणोऽपिसन्निहकर्ममार्गेऽनेकगुणो नानाविशेषणवान् अध्वरोयज्ञःसंपद्यते यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः
अनेकगुणत्वमेवाह पृथग्विधानियानिद्रव्यादीनितैः तत्रद्रव्याणिव्रीह्यादीनिगुणाःशुक्लादयःक्रियाअवघातादयःउक्तयोमंत्राःअर्थोऽगसाध्यउपकारःआशयः
संकल्पःलिंगंपदार्थानांशक्तिःनामज्योतिष्टोमादितैश्चाध्वरःसंपद्यते॥३३॥यागफलस्यापिभगवद्रूपतामाह प्रधानेति एषविभुः परमानंदोऽपिशरीरेचेतनांविष
याकारांबुद्धिंप्रतिपद्य तदभिव्यंग्यानंदरूपःसन्क्रियाफलत्वेनप्रतीयते एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेःयथाऽनलोदारुषुस्थितस्तद्गु-
णात्मकोदारुधर्मदैर्घ्यवक्रत्वादिमांस्तद्वत् कथंभूतशरीरे प्रधानमव्यक्तंकालःक्षोभकःआशयोवासनाधर्मोऽदृष्टंतैःसंगृह्यतेजन्यतइतितथातस्मिन्॥३४॥
तदेवमप्रवृत्तान्भगवद्भजनेप्रवर्त्यस्वतःप्रवृत्तानांप्रवृत्तिमभिनंदनेनद्रढयति अहोइति वितरंतिकुर्वंति॥३५॥ ॥६७॥ ॥६७॥ ॥६७॥

इदानीं हरिभक्तिदार्ढ्याय ब्राम्हणभक्तिं विधत्ते माजात्वित्यष्टभिः महत्तमस्वतारूढ्यस्वताभिर्यद्राजकुलस्य तेजस्तस्मात्सकाशात् द्विजानां कुले अजितो देवता येषां वैष्णवानां तेषां कुले माजातु प्रभवेत् कदाचिदपि प्रभावं न करोतु कथंभूते समृद्धिभिर्विना ऽपि स्वयमेव तितिक्षादिभिर्देदीप्यमाने ॥ ३६ ॥ ब्राम्हणांस्तु वन्नाह यच्चरणाभिवंदनाद्धरिरलं दर्शी यशश्चावाप ॥ ३७ ॥ यत्सेवयाचेश्वरस्तुष्यति तदेव ब्रम्हकुलं निषेव्यतामिति द्वयोरन्वयः हरेर्लोकसंग्रहरूपो योधर्मस्तत्परैः ॥ ३८ ॥ ननु ब्रम्हकुल एव नित्यं सेव्यमाने सर्वदेवता मुखभूते ऽग्नौ यज्ञाद्यनुष्ठानं न स्यात् भवतेन विना चित्तशुद्धिर्न च तया विना मोक्षः स्यादित्याशंक्याह पुमानिति द्वाभ्याम् यस्य ब्रम्हकुलस्य नित्यसंबंधेन निषेवया पुमान्स्वयमेव ज्ञानाभ्यासादिकं विना ऽप्युत्तमं शमं मोक्षं लभेत् कुतः यत्सेवया स्वत एवानतिवेलं शीघ्रं प्रसीदतः शुध्यतः आत्मनश्चित्तात्ततः परं अग्रेष्ठं देवानां किं सुखमस्ति ब्राह्मणसेवयैव यज्ञादिफलं ज्ञानफलं तत्सर्वं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ हरेरपि तदेव परं सुखमित्याह अश्नातीति इज्यानां पूज्यानामिंद्रादीनां नामभिर्यस्य मुखे श्रद्धयाहुतं हविरनंतो यथा ऽश्नाति तथा चेतनया रहिते हुताशने हुतेनाश्नाति कैर्हुतमश्नाति तत्त्वकोविदैः सर्वदेवमयश्चैतन्यमूर्तिरनंत इति तत्त्वविद्भिः कुत एवंभूतो ऽसौ तत्राह पारमहंस्यं ज्ञानं तत्पराननर्हंति अधिकुर्वतीति पारमहंस्यपर्यास्तागा

माजातु तेजः प्रभवेन्महर्द्धिभिस्तितिक्षया तपसा विद्यया च देदीप्यमाने ऽजितदेवतानां कुले स्वयं राजकुलाद्द्विजानाम् ३६ ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवंदनात् अवाप लक्ष्मीमनपायिनीं यशो जगत्पवित्रं च महत्तमाग्रणीः ३७ यत्सेवया ऽशेषगुहाशयः स्वराड्विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वरः तदेव तद्धर्मपरैर्विनीतैः सर्वात्मना ब्रम्हकुलं निषेव्यताम् ३८ पुमाँल्लभेतानतिवेलमात्मनः प्रसीदतो ऽत्यंतशमं स्वतः स्वयम् यन्नित्यसंबंधनिषेवया ततः परं किमत्रास्ति मुखं हविर्भुजाम् ३९ अश्नात्यनंतः खलु तत्त्वकोविदैः श्रद्धाहुतं यन्मुख इज्यनामभिः न वै तथा चेतनया बहिष्कृते हुताशने पारमहंस्यपर्यगुः ४० यद्ब्रह्म नित्यं विरजं सनातनं श्रद्धातपोमंगलमौनसंयमैः समाधिना बिभ्रति हार्थदृष्टये यत्रेदमादर्श इवावभासे ४१ तेषामहं पादसरोजरेणुमार्या वहेयाधिकिरीटमायुः यन्नित्यदा बिभ्रत आशु पापं नश्यत्यमुं सर्वगुणा भवंति ४२ गुणायनं शीलधनं कृतज्ञं वृद्धाश्रयं संवृणुते ऽनु संपदः प्रसीदतां ब्रम्हकुलं गवां च जनार्दनः सानुचरश्च मह्यम् ४३ मैत्रेय उवाच इति ब्रुवाणं नृपतिं पितृदेवद्विजातयः तुष्टुवुर्हृष्टमनसः साधुवादेन साधवः ४४ पुत्रेण जयते लोकानिति सत्यवती श्रुतिः ब्रह्मदंडहतः पापो यद्वेनो ऽत्यतरत्तमः ४५ हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निंदया तमः विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ४६ वीरवर्य पितः पृथ्व्याः समाः संजीव शाश्वतीः यस्येदृश्यच्युते भक्तिः सर्वलोकैकभर्तरि ४७ अहो वयं ह्यद्य पवित्रकीर्ते त्वयैव नाथेन मुकुंदनाथाः य उत्तमश्लोकतमस्य विष्णोर्ब्रह्मण्यदेवस्य कथां व्यनक्ति ४८

वाचो यस्मिन् उपनिषद्भिर्ज्ञानघनत्वेनोक्त इत्यर्थः यद्वा परमहंसानां ज्ञाननिष्ठानां गम्यः पारमहंस्यः परितो न गच्छंति गावो वाचो यस्मिन् स पर्यगुरिंद्रियनियंता स चासौ स च पारमहंस्य पर्यगुर्ज्ञानरूपः सर्वांतर्यामीत्यर्थः ४० न केवलं चेतनत्वेन हुताशनाद्विशेषः किंतु वेदज्ञानादपीत्याह यदित्यव्ययम् ये ब्रम्ह वेदं नित्यं बिभ्रतीति तेषामित्युत्तरेणान्वयः मंगलं नाम प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तस्य वर्जनम् एतद्धि मंगलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः मौनमध्ययनविरोधिवार्तात्यागः समाधिना चित्तस्थैर्येण अर्थदृष्टये वेदार्थमोपविचारयंतीत्यर्थः यत्र वेदे इदं विश्वम् ४१ हे आर्या आयुर्यावज्जीवमधिकिरीटं मुकुटस्योपरि वहेयेति प्रार्थनायां लिङ् यं रेणुम् ॥ ४२ ॥ गुणभजनस्य फलमाह गुणायनमन्वनु संपदः संवृणुते सम्यग्भजंति तस्मात्प्रसीदतां प्रसीदतु गवां च कुलम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ साधुवादमाह पुत्रेणेति षड्भिः यद्यतो वेनो ऽपि तमो नरकमत्यतरत् अतितताार ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ मुकुंदनाथाः स्म तन्नाथत्वमेव मुकुंदनाथत्वे पर्यवसितमित्यर्थः तत्र हेतुर्य इति ॥ ४८ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ६

आजीविनां सेवकानाम् अनुशासनं प्रजास्वनुरागः प्रकृतिः स्वभावः ॥ ४९ ॥ उपसादितः प्रापितः कर्मभिर्भ्राम्यताम् ॥ ५० ॥ ईश्वरदक्षविप्रादयोऽपि प्रणमंति नमइति ब्रह्माविश्य ब्राह्मणजातिमधिष्ठाय क्षत्रं क्षत्रियं बिभर्ति क्षत्रं चाविश्य ब्रह्म बिभर्ति तदुभयं चाविश्य इदं विश्वं बिभर्ति ॥ ५१ ॥ इति चतुर्थे टीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ द्वाविंशे तु परं ज्ञानं पृथवे हरिशासनात् सनत्कुमारो भगवानुपादिशदितीर्यते ॥ १ ॥ १ ॥ अर्चिषा लक्षितान् सनकादयइति ज्ञापितान् अचष्ट अपश्यत् ॥ २ ॥ तेषां दर्शने नोद्गतान् प्राणान्प्राप्तुमिच्छुरिव अयंभावः ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामंति यूनः स्थविर आयति प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत इति श्रुतेः प्राणास्तावत्तत्तेजसाक्षिप्तास्तान्प्रत्युद्गच्छंति अतः स्वयमनुद्गच्छतः प्राणहानिः स्यादिति भयादिव ससंभ्रमं प्रत्युद्गमं चकारेति सह सदस्यैरनुगैश्च वर्तमानः इंद्रियेशो जीवः गुणान् गंधादीन्प्रतियथोद्गच्छती तथात्रायं दृष्टांतः ॥ ३ ॥ यंत्रितो वशीकृतः गृहीतमध्यर्हणमर्घ्यमासनं च येस्तान् ॥ ४ ॥ मार्जितं क्षालितमलकबंधनं यस्य मानयन्निव स्वयं चचार ॥ ५ ॥ भवस्याप्यग्रजलेन मान्यान् ॥ ६ ॥ प्रीतः प्राहेत्युक्तं तदेव प्रीतिपूर्वकं वचनमाह अ

नात्यद्भुतमिदं नाथ तवाजीव्यानुशासनम् प्रजानुरागो महतां प्रकृतिः करुणात्मनाम् ४९ अद्य नस्तमसः पारस्त्वयोपासादितः प्रभो भ्राम्यतां नष्टदृष्टीनां कर्मभिर्दैवसंज्ञितैः ५० नमो विवृद्धसत्त्वाय पुरुषाय महीयसे यो ब्रह्मक्षत्रमाविश्य बिभर्तीदं स्वतेजसा ५१ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ मैत्रेय उवाच जनेषु प्रगृणत्स्वेवं पृथुं पृथुलविक्रमम् तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वारः सूर्यवर्चसः १ तांस्तु सिद्धेश्वरान्राजा व्योम्नोऽवतरतोऽर्चिषा लोकानपापान्कुर्वत्या सानुगोऽचष्ट लक्षितान् २ तद्दर्शनोद्गतप्राणान्प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः ससदस्यानुगो वैन्य इंद्रियेशो गुणानिव ३ गौरवाद्यंत्रितः सभ्यः प्रश्रयानतकंधरः विधिवत्पूजयांचक्रे गृहीताध्यर्हणासनान् ४ तत्पादशौचसलिलैर्मार्जितालकबंधनः तत्र शीलवतां वृत्तमाचरन्मानयन्निव ५ हाटकासन आसीनान्स्वधिष्ण्येष्विव पावकान् श्रद्धासंयमसंयुक्तः प्रीतः प्राह भवाग्रजान् ६ पृथुरुवाच अहो आचरितं किं मे मंगलं मंगलायनाः यस्य वो दर्शनं ह्यासीद्दुर्दर्शानां च योगिभिः ७ किं तस्य दुर्लभतरमिह लोके परत्र च यस्य विप्राः प्रसीदंति शिवो विष्णुश्च सानुगः ८ नैव लक्षयते लोको लोकान्पर्यटतोऽपि यान् यथा सर्वदृशं सर्व आत्मानं येऽस्य हेतवः ९ अधना अपि ते धन्याः साधवो गृहमेधिनः यद्गृहा ह्यर्हवर्याम्बुतृणभूमीश्वरावराः १० व्यालालयद्रुमा वै तेऽप्यरिक्ताखिलसंपदः यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ११ स्वागतं वो द्विजश्रेष्ठा यद्व्रतानि मुमुक्षवः चरंति श्रद्धया धीरा बाला एव बृहंति च १२ कच्चिन्नः कुशलं नाथा इंद्रियार्थार्थवेदिनाम् व्यसनावाप एतस्मिन्पतितानां स्वकर्मभिः १३ भवत्सु कुशलप्रश्न आत्मारामेषु नेष्यते कुशलाकुशला यत्र न संति मतिवृत्तयः १४

होइति दशभिः हे मंगलायनाः मंगलमयनं येषां मया किं मंगलमाचरितं यस्य मे योगिभिरपि दुर्दर्शानां वो दर्शनमासीत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ दुर्दर्शत्वमेवाह नैवेति सर्वदृशमात्मानं यथा सर्वे दृश्या न लक्षयंते येऽस्य विश्वस्य हेतवो महदादयो मन्वादयो वा पदा कथंभूतान् येऽस्य सर्वदृगात्मदर्शनस्य हेतवस्तान् ॥ ९ ॥ येषां साधूनां गृहा अर्हाणां पूज्यानां वर्याः वरणीयाः स्वीकारार्हाः अंब्वादयो येषु तादृशाः अंबु च तृणं च भूमिश्च ईश्वरो गृहस्वामी चावरा भृत्यादयश्च ॥ १० ॥ व्यालानामालयाद्रुमा एव ते अरिक्ताः पूर्णा अखिलाः संपदो येषु तादृशा अपि यद्गृहाः ये गृहास्तीर्थपादीया वैष्णवास्तेषां पादतीर्थेन विवर्जिताः ॥ ११ ॥ स्वागतं भद्रमागमनं जातम् यद्यस्माद्बाला एव भवंतो बृहंति व्रतानि चरंति यद्वा येषां वो व्रतानि अन्ये बालाश्चरंति ॥ १२ ॥ इंद्रियार्थमेवार्थं ये विंदंति तेषां नो व्यसनान्मुच्यंते यस्मिंस्तस्मिन्संसारे ॥ १३ ॥ नन्वभ्यागतानां कुशलं पृच्छ्यते लोके न त्वात्मनस्तत्राह भवत्स्विति ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

नतस्मात्कृतविश्वासः सन् तपस्विनां संतप्तानां सुहृदो युष्मान् पृच्छामि ॥ १५ ॥ नखल्वन्ययोगितुल्या यूयं किंतु साक्षाद्भगवानेवेत्याह व्यक्तं निश्चितम् आत्मवतां धीराणामात्मा ते-षामत्वेन प्रकाशमानः आत्मानं भावयति प्रकाशयतीतितथा इमां पृथ्वीं चरति ॥ १६ ॥ सूक्तं शोभनवचनम् सारं न्याय्यम् सुष्ठु गंभीरार्थं मितमल्पाक्षरम् मधु श्रोत्रप्रियम् सुखप्रसन्ना स्मयमान इव प्रतीयमानः ॥ १७ ॥ विदुषा जानताऽपि ईदृशी परार्थैकपरा ॥ १८ ॥ स्वयमपि पृथोः संगममभिनंदति संगम इति उभयेषां वक्तॄणां श्रोतॄणां च येषां संभाषणसहितः सं-प्रश्नः सर्वेषां शं सुखं वितनोति विस्तारयति ॥ १९ ॥ तदेवं संगमं प्रश्नं चाभिनंद्यानुवादमुखेनैव मोक्षसाधनमुपदिशति अस्त्येवेति गुणानामनुवादे न प्रश्नद्वारेणानुवादप्रवर्तनेश्रवणद्वारा यः आत्मनो मनसोऽन्तस्थं कामात्मकं मलं विधुनोति कषायं धातु रागवर्द्धनिवर्त्यम् ॥ २० ॥ चित्तशुद्ध्यैव बहिर्वैराग्यमात्मरतिश्च भवति नच ततोऽधिकं साधनमस्ति शास्त्रेषु तयोरेव मोक्षहेतुत्वनिश्चयादित्याह शास्त्रेष्विति सम्यग्विमृशेषु सम्यक् विचारवत्सु क्षेमस्य हेतुरेतावानेव सम्यक् निश्चितः कोऽसौ आत्मव्यतिरिक्ते असंगो वैराग्यमात्मनि चरतिः आत्मनो विशेषणम् निर्गुणे ब्रह्मणीति ॥ २१ ॥ नन्वेतदेवातिदुर्लभमित्याशंक्योत्तमाधिकारिणः श्रवणमात्रेण भवति अन्यस्य तु चित्तशुद्ध्यनुसारेण साधनतारतम्यतो वर्धमानया भक्त्ये-त्यभिप्रेत्याह सेतिचतुर्भिः सा ब्रह्मणि रतिः निस्संगश्च श्रद्धादिभिः स्यादिति चतुर्थेनान्वयः जिज्ञासया तत्तद्विशेषबुभुत्सया पुण्यं श्रवो यस्य तस्य हरेः पुण्यया कथया तया च ॥ २२ ॥ अर्था

तदहं कृतविश्रंभः सुहृदो वस्तपस्विनाम् । संपृच्छे भव एतस्मिन्क्षेमः केनांजसा भवेत् ॥ १५ ॥ व्यक्तमात्मवतामात्मा भगवानात्मभावनः । स्वानामनुग्रहाय मांसिद्धरूपी चरत्यजः ॥ १६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्य सारं सुष्टु मितं मधु । स्मयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ह ॥ १७ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ साधु पृष्टं महाराज सर्वभूतहितात्मना । भवता विदुषा चापि साधूनां मतिरीदृशी ॥ १८ ॥ संगमः खलु साधूनामुभयेषां च संमतः । यत्संभाषणसंप्रश्नः सर्वेषां वितनोति शम् ॥ १९ ॥ अस्त्येव राजन्भवतो मधुद्विषः पादारविंदस्य गुणानुवादने । रतिर्दुरापा विधुनोति नैष्ठिकी कामं कषायं मलमंतरात्मनः ॥ २० ॥ शास्त्रेष्वियानेव सुनिश्चितो नृणां क्षेमस्य सध्र्यग्विमृशेषु हेतुः । असंग आत्मव्यतिरिक्त आत्मनि दृढा रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या ॥ २१ ॥ सा श्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया जिज्ञासयाध्यात्मिकयोगनिष्ठया । योगेश्वरोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवःकथया पुण्यया च ॥ २२ ॥ अर्थेंद्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया तत्संमतानामपरिग्रहेण च । विविक्तरुच्या परितोष आत्मन्विना हरेर्गुणपीयूषपानात् ॥ २३ ॥ अहिंसया पारमहंस्यचर्यया स्मृत्या मुकुंदाचरिताग्र्यसीधुना । यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिंदया निरीहया द्वंद्वतितिक्षया च ॥ २४ ॥ हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेन विजृंभमाणया । भक्त्या ह्यसंगः सदसत्यनात्मनि स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चांजसा रतिः ॥ २५ ॥

रामा अर्थनिष्ठास्तामसा इंद्रियारामाः कामनिष्ठा राजसास्तैः सह या गोष्ठी तस्याम तृष्णया तेषां च ये संमता अर्थाः कामाश्च तेषामपरिग्रहेण विविक्ते विजने या रुचिस्तया ऽऽत्मन्येव परितोषे सति स्यात् किंतु हरेर्गुणपीयूषपानाद्वि-ना तस्मिन्सति विविक्ते रुचिर्न कार्या नचात्मनि परितोषः कार्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ पारमहंस्यचर्यया उपशमादिप्रधानया वृत्त्या स्मृत्या आत्महितानुसंधा-नेन मुकुंदाचरितमेवाग्र्यं सीधु श्रेष्ठममृतं तच्चरितस्मृतिसुखेनेत्यर्थः मार्गांतरस्यानिंदया निरीहया योगक्षेमार्थक्रियाराहित्येन शीतोष्णादिद्वंद्वस-हनेन ॥ २४ ॥ कथयेत्यत्रोक्तमपि कथनं भक्त्यावंतरंगत्वेन पुनरुच्यते तत्परा हरिभक्तास्तेषां कर्णपूराः कर्णालंकारभूता ये हरेर्गुणास्तेषामभिधाने न सदसति कार्यकारणरूपे ॥ २५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

भवत्यन्यत्रासंग आत्मरतिश्च ततः किमत आह यदानिष्ठां प्राप्ता रतिर्भवति तदाचार्यवान्सन् ज्ञानवैराग्ययोर्वेगेनावीर्यं निर्वासनं सत् जीवस्य कोशमावरकं हृदयं पु
मान्दहति कथंभूतं पंचमहाभूतप्रधानम् यद्वा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंचतदात्मकं उत्थितः प्रज्वलितोऽग्निर्योनिमरणिमिव यद्वा यदा रतिराचार्यानुग्रह
श्च तदा ज्ञानवैराग्ययोर्वेगेनोत्थितः साक्षात्कारोऽवीर्यं पुनः प्ररोहक्षमं यथा न भवत्येवं हृदयं दहति शेषसमानम् ॥ २६ ॥ ततः किमत आह दग्धआशयो हृदयमुपाधिर्यस्य
अतएवमुक्ताः समस्तास्तद्गुणाः कर्तृत्वादयो येन आत्मनः सकाशात् बहिर्घटादिः अंतः सुखदुःखादिर्नैव विचष्टे न पश्यत्येव कुतइत्यपेक्षायां द्रष्टृदृश्यप्रतीतिरंतःकरण
हेतुत्वादित्याह परोदृश्य आत्माद्रष्टा तयोर्यद्व्यवधानं भेदकं पूर्वमासीत्तस्य विनाशे सति यथा स्वप्ने राजाऽहमित्यारोपितं सैन्यादि द्रष्टारं दृश्यं सैन्यं च स्वप्नावस्थानाशे न पश्यति त
द्वत् ॥ २७ ॥ द्रष्टृदृश्यभेदप्रतीतेरंतःकरणहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति आत्मानमिति आत्मानं द्रष्टारमिंद्रियार्थं दृश्यमुभयोस्तयोः परं संबंधहेतुमहंकारं चाशयं
तःकरणसत्येव जाग्रत्स्वप्नयोः पश्यति अन्यदा सुषुप्तौ न तदुक्तम् दृश्यानुरंजितं द्रष्टृदृश्यं द्रष्टृनुरंजितं अहंकृत्योभयं रक्तं तन्नाशेऽद्वैततात्मनइति ॥ २८ ॥ एकस्मिन्नात्मनि द्र
ष्ट्रादिभेदप्रतीतिरौपाधिकीति भेददृष्टांतेन स्पष्टयति निमित्तइति लोकेऽपि च सर्वत्र जलदर्पणादौ भेदनिमित्ते सत्येवात्मनो बिंबभूतस्य परस्परं प्रतिबिंबस्य च भेदं पश्यति न

यदा रतिर्ब्रह्मणि नैष्ठिकी पुमानाचार्यवान्ज्ञानविरागरंहसा दहत्यवीर्यं हृदयं जीवकोशं पंचात्मकं योनिमिवोत्थितोऽग्निः २६ दग्धाशयो मुक्तसमस्ततद्गु
णो नैवात्मनो बहिरंतर्विचष्टे परात्मनोर्यद्व्यवधानं पुरस्तात् स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे २७ आत्मानमिंद्रियार्थं च परं यदुभयोरपि सत्याशय उपाधौ वै पु
मान्पश्यति नान्यदा २८ निमित्ते सति सर्वत्र जलादावपि पूरुषः आत्मनश्च परस्यापि भिदां पश्यति नान्यदा २९ इंद्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां
मनः चेतनां हरते बुद्धेः स्तंबस्तोयमिव ह्रदात् ३० भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तं ज्ञानभ्रंशः स्मृतिक्षये तद्रोधं कवयः प्राहुरात्मापन्हवमात्मनः ३१ नातः पर
तरो लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः यदध्यन्यस्य प्रेयस्त्वमात्मनः स्वव्यतिक्रमात् ३२ अर्थेंद्रियार्थाभिध्यानं सर्वार्थापन्हवो नृणाम् भ्रंशितो ज्ञानविज्ञानाद्ये
नाविशति मुख्यताम् ३३ न कुर्यात्कर्हिचित्संगं तमस्तीव्रं तितीरिषुः धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यंतविघातकम् ३४ तत्रापि मोक्षएवार्थ आत्यंतिकतयेष्य
ते त्रैवर्ग्योऽर्थो यतो नित्यं कृतांतभयसंयुतः ३५ परेऽवरे च ये भावा गुणव्यतिकरादनु न तेषां विद्यते क्षेममीशविध्वंसिताशिषाम् ३६

तृणजलाद्यभावे ॥ २९ ॥ तदेवं
चतुर्भिरसंगात्मरत्योर्मोक्षहेतुत्वमुक्तमिदानीमनात्मरतेः संसारहेतुत्वमाह इंद्रियैरिति चतुर्भिः ध्यायतां गुणारोपेण स्मरतां पुंसामिंद्रियाणि स्मृतैर्विषयैराकृष्यंते तैश्च म
न आकृष्यते विषयासक्तिं प्राप्यते तच्च बुद्धेः सकाशाच्चेतनां विचारसामर्थ्यं हरति एतच्चाविवेकिना न लक्ष्यत इति दृष्टांतेनाह तीरजः कुशादिस्तंबो यथा मूलेस्तोयं ह्रदादप
हरतितद्वत् ॥ ३० ॥ चित्तं चेतनामनु तस्यामपहृतायां स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं भ्रश्यति एवं तद्रोधं ज्ञानभ्रंशमात्मन एव हेतोरात्मनोऽपन्हवं नाशं प्राहुः ३१ एवंभूतो नाशो भवतु नत
श्च किमित्यत आह यदधि यमधिकृत्यान्यस्य विषयस्य प्रियतमत्वमात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेः तस्यात्मनः स्वेनैव यो व्यतिक्रमोऽपन्हवस्तस्मादयः स्वार्थनाशोऽतः परतरः
स्वार्थनाशो नास्ति ३२ कुतइत्यत आह अर्थस्याभिध्यानमिंद्रियस्यार्थः कामस्तस्याभिध्यानं सर्वार्थनाशः ज्ञानं विज्ञानं च परोक्षापरोक्षं येन ध्यानेन मुख्यतां स्थावरताम् ३३ अना
त्मरतेरनर्थहेतुत्वमुक्तं संगस्याप्याह नेति यद्वस्तु धर्मादीनां विघातकं तस्मिन्संगं तमः संसारम् ३४ तुल्यवन्निर्देशात्पुरुषार्थसाम्यभ्रांतिं वारयति तत्रापीति कृतांतः कालः ३५ भ
यसंयुतत्वमेवाह परे ब्रह्मादयोऽवरेऽस्मदादयो गुणक्षोभादनु पश्चाद्भवंति ईशः कालस्तेन विध्वंसिता आशिषो येषाम् ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुस्तस्माज्जगतांजंगमानांतस्थुषांस्थावराणांचदेहादिभिरात्मनाऽहंकारेणचावृतानांहृदियस्त्वकान्तिप्रकाशतेतमवेहि कथंसोऽस्मीतिसोस्तीतिपाठेऽस एवैकोऽस्तिततोऽन्यदुसदित्यर्थः ननुजीवोहृदिचकान्तिनान्यस्तत्राह क्षेत्रविदंजीवंतपतिनियमयतीतिक्षेत्रवित्तपस्तस्यभावस्तत्तातयाऽन्तर्यामिरूपेण यद्वा क्षेत्रवित्ते अहं ममतास्पदेपातीतिक्षेत्रवित्तपस्तेनरूपेण जीवस्तुपारतंत्र्यान्नपाति ननुकर्मजीवंनियच्छतिन आविःप्रत्यक्षःतर्हिबुद्धिःन प्रत्यकूप्रतिलोमंचकान्तिबुद्धिस्तुपराग्विष याकारेण तर्ह्यहंकारःनविष्वकूव्याप्तत्वेनसतुपरिच्छिन्नः एवंभूतोयोभगवान् तमवेहीति॥३७॥स्थावरजंगमादीनांहृदिचकास्तीत्युक्तेतेषांसत्वतत्संबंधादीश्वरस्य मालिन्यंप्रसक्तंनिराकुर्वन्नुद्रिक्तभक्त्यातंप्रणमतियस्मिन्निदंविश्वंसदसदात्मतयोत्कृष्टनिकृष्टभावेनकार्यकारणभावेन वामायैवविभातितंप्रपद्ये मायात्वेहेतुःअवि वेकेनविधुतिर्निराकृतिर्यस्यतत् स्त्रजिवेति वाशब्दोदृष्टांतेनित्यमुक्तम् यतःपरिशुद्धम् तत्कुतःविबुद्धतत्त्वं सत्यमतएव प्रत्यूदाऽभिभूताकर्मभिःकलिलामलिना प्र कृतिर्येनतम्॥३८॥ तमवेहीति ज्ञानमुपदिष्टंतस्यदुष्करत्वेनभक्तिमुपदिशतिद्वाभ्याम् यस्यपादपंकजयोःपलाशान्यंगुलयस्तेषांविलासःकांतिस्तस्यभक्त्या स्मृ त्या कर्माशयमहंकाररूपंहृदयग्रंथिंकर्मभिरेवग्रथितम्रिक्ताःनिर्विषयामतिर्येषाम् रुद्धःप्रत्याहृतःस्रोतोगणइंद्रियवर्गोयैःअरणंशरणं॥३९॥ननुब्रह्मविदाप्नोतिपर

तत्त्वंनरेंद्रजगतामथतस्थुषांचदेहेंद्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम् यःक्षेत्रवित्तपतयाहृदिविष्वगाविःप्रत्यकूचकास्तिभगवांस्तमवेहिसोऽस्मि ३७ यस्मिन्निदंसदसदात्मतयाविभातिमायाविवेकविधुतिस्रजिवाहिबुद्धिः तंनित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्धतत्त्वप्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिंप्रपद्ये ३८ यत्पा दपंकजपलाशविलासभक्त्याकर्माशयंग्रथितमुद्ग्रथयंतिसंतः तद्वन्नरिक्तमतयोयतयोऽपिरुद्धस्रोतोगणास्तमरणंभजवासुदेवम् ३९ कृच्छ्रोमहा निहभवार्णवमप्लवेशांषड्वर्गनक्रमसुखेनतितीरषंति तत्त्वंहरेर्भगवतोभजनीयमंघ्रिंकृत्वोडुपंव्यसनमुत्तरदुस्तरार्णम् ४० मैत्रेयउवाच सएवंब्र ह्मपुत्रेणकुमारेणात्ममेधसा दर्शितात्मगतिःसम्यक्प्रशस्योवाचतंनृपः ४१ राजोवाच कृतोमेनुग्रहःपूर्वंहरिणार्तानुकंपिना तमापादयितुंब्रह्म न्भगवन्यूयमागताः ४२ निष्पादितंचकार्त्स्न्येनभगवद्भिर्घृणालुभिः साधूच्छिष्टंहिसर्वंमेआत्मनासहकिंददे ४३ प्राणादाराःसुताब्रह्मन्गृहाश्चस परिच्छदाः राज्यंबलंमहीकोशइतिसर्वंनिवेदितम् ४४ सैनापत्यंचराज्यंचदंडनेतृत्वमेवच सर्वलोकाधिपत्यंचवेदशास्त्रविदर्हति॥ ४५॥ स्वमे वब्राह्मणोभुंक्तेस्वंवस्तेस्वंददातिच तस्यैवानुग्रहेणान्नंभुंजतेक्षत्रियादयः॥ ४६॥

मितिश्रुतेःकथंयतयोनोद्धरयंतीत्यु च्यते तत्राह कृच्छ्रइति अप्लवेशांनप्लवस्तरणहेतुरिंद्रईशोयेषांतेषां महानिहतरणेकृच्छ्रःक्लेशःतेहिअसुखेनयोगादिभिरिंद्रियषड्वर्गग्राहंभवार्णवम् तितीर्षंतितत्त स्मात् उडुपंप्लवम् दुस्तरार्णवमित्यर्थः यद्वा अर्णशब्देवकाराभावआर्षःदुस्तरोदकरूपंव्यसनमित्यर्थः॥ ४०॥ आत्ममेधसाब्रह्मर्षिविदादर्शिता आत्मनोगतिस्त त्त्वंयस्मैसः॥ ४१॥ ब्रह्मन्निति संबोधनंप्राधान्यादेकस्ययूयमित्युक्तिःसर्वान्प्रति॥ ४२॥ आत्मनादेहेन सहसर्वराज्यादिकंमदीयंसाधूच्छिष्टंसाधुभिःस्वीयंसत् मह्यंप्रसादरूपेणदत्तम् अतस्तत्रममस्वत्वाभावात् गुरुदक्षिणार्थंकिंददे नहिपित्रादत्तंमोदकादितस्मैदानरूपेणप्रत्यर्प्यते॥ ४३॥ निवेदनंतुतदीयस्यैवस मर्पणंयथाभृत्योराज्ञेसेवादिरूपेणतांबूलादिकमर्पयति तथामयाऽपिसर्वंनिवेदितंस्वीकुरुतेत्याह प्राणाइति॥ ४४॥ आत्मनःस्वत्वाभावंप्रपंचयति सैनाप त्यंचेति द्वाभ्यां॥ ४५॥ वस्ते परिधत्ते अन्नमात्रंकेवलंभुंजते नतुदानेस्वतंत्राः॥ ४६॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७

सात्यपिस्वत्वेसर्वस्वेनापिनगुरोःप्रत्युपकर्तुंशक्यमित्याह यैरीति आत्मवादेऽध्यात्मविचार एकांततोनिश्चयेननिगमिभिर्वेदशिङ्किस्तोनित्यमनल्पकरुणाःस्वकृतेनैवदीनोद्धरणकर्मणातुष्यं
तुकोनामतत्कृतमुपकारंप्रतिस्वयमुपकरोत्युदपात्रमंजलिंविना मयांऽजलिरेवतेभ्योबद्धइत्यर्थः यद्वाविनोदपात्रमुपहासास्पदंप्रत्युपकारेप्रवृत्तोजनानामुपहासास्पदंभवेदित्यर्थः ४७
स्वे अभूवन् आकाशमार्गेणोद्गताः॥४८॥ धुर्योमुख्यः अध्यात्मशिक्षयासांस्थितेरेकाग्रतातया आत्मन्यवस्थितःसन्मेने॥४९॥ ब्रह्मसात्कृतंब्रह्मण्यर्पितंयथाभवति॥५०॥नि-
र्विषंगःकर्मस्वनासक्तःकर्माध्यक्षंकर्मसाक्षिणमुदासीनंमन्वानोऽकरोदितिपूर्वेणैवान्वयःनासज्जेतेत्युत्तरेणवा॥५१॥५२॥अर्चिषिभार्यायाम्॥५३॥५४॥५५॥सोमश्चासौरा
जाचसइव भुवोवसुधनंगृह्णन् विसृजंश्चासौसूर्यवद्दाङ्गप्रतपनमाज्ञाकरणम्॥५६॥अग्निरिवदुर्धर्षःद्यौःस्वर्गइव॥५७॥समुद्रोयथा गांभीर्येणैतावानितिनबुध्यते तथासावपि

यैरीदृशीभगवतोगतिरात्मवादएकांततोनिगमिभिःप्रतिपादितानः तुष्येददभ्रकरुणःस्वकृतेननित्यंकोनामतत्प्रतिकरोतिविनोदपात्रम् ४७ तआत्मयोगप
तयआदिराजेनपूजिताः शीलंतदीयंशंसंतःखेऽभूवन्मिषतांनृणाम् ४८ वैन्यस्तुधुर्योमहतांसंस्थित्याऽध्यात्मशिक्षया आप्तकाममिवात्मानंमेनेआत्मन्यव
स्थितः ४९ कर्माणिचयथाकालंयथादेशंयथाबलम् यथोचितंयथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतम् ५० फलंब्रह्मणिविन्यस्यनिर्विषंगःसमाहितः कर्माध्यक्षंचम
न्वानआत्मानंप्रकृतेःपरम् ५१ गृहेषुवर्तमानोऽपिससाम्राज्यश्रियान्वितः नासज्जतेंद्रियार्थेषुनिरहंमतिरर्कवत् ५२ एवमध्यात्मयोगेनकर्माण्यनुसमाचर
न् पुत्रानुत्पादयामासपंचार्चिष्यात्मसंमतान् ५३ विजिताश्वंधूम्रकेशंहर्यक्षंद्रविणंवृकम् सर्वेषांलोकपालानांदधारैकःपृथुर्गुणान् ५४ गोपीथायजगत्सृष्टेः
कालेस्वेस्वेऽच्युतात्मकः मनोवाग्वृत्तिभिःसौम्यैर्गुणैःसंरंजयन्प्रजाः ५५ राजेत्यधान्नामधेयंसोमराजइवापरः सूर्यवद्विसृजन्गृह्णन्प्रतपंश्चभुवोवसु ५६ दुर्ध
र्षस्तेजसेवाग्निर्महेंद्रइवदुर्जयः तितिक्षयाधरित्रीवद्यौरिवाभीष्टदोनृणाम् ५७ वर्षतिस्मयथाकामंपर्जन्यइवतर्पयन् समुद्रइवदुर्बोधःसत्वेनाचलराडिव
५८ धर्मराडिवशिक्षायामाश्चर्येहिमवानिव कुबेरइवकोशाढ्योगुप्तार्थोवरुणोयथा ५९ मातरिश्वेवसर्वात्माबलेनसहसौजसा अविषह्यतयादेवोभगवान्
भूतराडिव ६० कंदर्पइवसौंदर्येमनस्वीमृगराडिव वात्सल्येमनुवन्नृणांप्रभुत्वेभगवानजः ६१ बृहस्पतिर्ब्रह्मवादेआत्मवत्त्वेस्वयंहरिः भक्त्यागोगुरुविप्रे
षुविष्वक्सेनानुवर्तिषु ह्रियाप्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यःपरोद्यमे ६२ कीर्त्योर्ध्वगीतयापुंभिस्त्रैलोक्येतत्रतत्रह प्रविष्टःकर्णरंध्रेषुस्त्रीणांरामःसतामि
व ६३ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपृथुचरितेद्वाविंशतितमोऽध्यायः॥२२॥ मैत्रेयउवाच दृष्ट्वात्मानंप्रवयसमेकदावैन्यआत्मवा
न् आत्मनावर्द्धिताशेषस्वानुसर्गःप्रजापतिः १ जगतस्तस्थुषश्चापिवृत्तिदोधर्मभृत्सताम् निष्पादितेश्वरादेशोयदर्थमिहजज्ञिवान् २ आत्मजेष्वात्मजांन्य
स्यविरहाद्रुदतीमिव प्रजासुविमनास्वेकःसदारोऽगात्तपोवनम् ३

प्रायतोदुर्बोधोऽचलराण्मेरुरिव॥५८॥५९॥सर्वात्मासर्वत्रसंचारशक्तिबलादिभिर्मातरिश्वेव
भूतराट् श्रीरुद्रः॥६०॥ अजोब्रह्मेव॥६१॥ आत्मवत्त्वेजितेंद्रियत्वे भक्त्यादिभिःपरार्थोद्यमेचात्मनैवतुल्योनिरुपमः॥६२॥ पुंभिःसत्पुरुषैःरामःसीतापतिर्यथासतांकर्णरंध्रे
षुप्रविष्टः॥६३॥ ॥इतिचतुर्थेटीकायांद्वाविंशतितमोऽध्यायः॥२२॥ ॥छ॥ ॥छ॥ त्रयोविंशेसभार्यस्यवनेनित्यसमाधितः विमानमधि
रुह्यायवैकुंठगतिरीर्यते॥१॥ प्रवयसंवृद्धं दृष्ट्वातपोवनमगादितितृतीयेनान्वयः स्वकृतोऽनुसर्गोऽन्नादिसर्गःपुरग्रामादिसर्गश्चवर्द्धितोऽशेषःस्वानुसर्गोयेन॥१॥जज्ञिवा
न्जातआविर्भूतइति॥२॥ आत्मजांपृथ्वीम् विमनासःचिंतातुरासुप्रजासुसदारःसभार्यस्तपोवनमगादिति॥३॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

अदाभ्याविघ्नैर्नाशयितुमशक्यानियमायस्य वानप्रस्थानांसत्संमतेउग्रेतपस्यारब्धःप्रवृत्तः कर्तरिक्तः पयासस्यधरामंडलस्यविजयेपूर्वंमहतायत्नेनप्रवृत्तस्तथेति ॥४॥ उग्रंतपोद
र्शयति कंदमूलेतिभिभिः क्वचित्कदाचित् ॥५॥ चतुर्दिक्षुचत्वारोऽग्नयउपरिसूर्यइति पंचानांतपःसंतापोयस्यसपंचतपाः आसारंसहतइत्यासारषाट् शिशिरऋतौस्थंडिलेशयो भू-
मिशयनःसर्वदा ॥६॥७॥ तेनतपसाक्रमानुसिद्धेन शनैःप्राप्तेनध्वस्तानिकर्माणियस्याऽतोऽमलआशयोयस्य छिन्नानिबंधनानिवासनायस्य ॥८॥९॥१०॥ परिकर्मणापरिचर्ययाशु
द्धसत्वआत्मामनोयस्यतस्यज्ञानमभूत् कीदृशम् येननिजमुपाधिंजीवकोशंहृदयग्रंथिंसंशयानामसंभावनादीनांपदमाश्रयंचिच्छेद कीदृशेन अनयाभक्त्यानिशितेन कथंभूतया त
स्यभगवतोऽनुसंस्मरणेनानुपूर्तिःसंपूर्तिर्यस्यास्तयानिशितेन ॥११॥ किंचछिन्नाऽन्यधीर्देहात्मबुद्धिर्यस्य यतोधिगतात्मगतिरतएवनिरीहःआशासास्मिद्धिषुनिस्पृहःयेनवयुनेनज्ञा

तत्राप्यदाभ्यनियमोवैखानससुसंमते आरब्धउग्रतपसियथास्वविजयेपुरा ॥ ४ ॥ कंदमूलफलाहारः शुष्कपर्णाशनःक्वचित् अब्भक्षः
कतिचित्पक्षान्वायुभक्षस्ततःपरम् ॥५॥ ग्रीष्मेपंचतपावीरोवर्षास्वासारषाण्मुनिः आकंठमग्नःशिशिरउदकेस्थंडिलेशयः ॥६॥ तितिक्षुर्यत
वाक्दांतऊर्ध्वरेताजितानिलः आरिराधयिषुःकृष्णमचरत्तपउत्तमम् ॥७॥ तेनक्रमानुसिद्धेनध्वस्तकर्मामलाशयः प्राणायामैःसन्निरुद्धष
ड्वर्गश्छिन्नबंधनः ॥८॥ सनत्कुमारोभगवान्यदाहाध्यात्मिकंपरम् योगंतेनैवपुरुषमभजत्पुरुषर्षभः ॥ ९ ॥ भगवद्धर्मिणःसाधोः
श्रद्धयायततःसदा भक्तिर्भगवतिब्रह्मण्यनन्यविषयाऽभवत् ॥ १० ॥ तस्यानयाभगवतःपरिकर्मशुद्धसत्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानु
पूर्त्या ज्ञानंविरक्तिमदभून्निशितेनयेनचिच्छेदसंशयपदंनिजजीवकोशम् ॥ ११ ॥ छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीहस्तत्तत्यजेऽच्छि
नदिदंवयुनेनयेन तावन्नयोगगतिभिर्यतिरप्रमत्तोयावद्गदाग्रजकथासुरतिंनकुर्यात् १२ एवंसवीरप्रवरःसंयोज्यात्मानमात्मनि ब्रह्मभूतोदृढं
कालेतत्याजस्वंकलेवरम् १३ संपीड्यपायुंपार्ष्णिभ्यांवायुमुत्सारयन्शनैः नाभ्यांकोष्ठेष्ववस्थाप्यहृदुरःकंठशीर्षणि १४ उत्सर्पयंस्तुतंमूर्ध्निक्र
मेणावेश्यनिस्पृहः वायुंवायौक्षितौकायंतेजस्तेजस्ययूयुजत् १५ खान्याकाशेद्रवंतोयेयथास्थानंविभागशः क्षितिमंभसितत्तेजस्यदोवायौनभस्यमुम्
१६

नेनइदंसंशयपदंचिच्छेदतत्तत्यजेत्यक्तवान् तत्प्रयत्नादप्युपररामेत्यर्थः तस्ययोगसिद्धिष्वपिनिस्पृहत्वंयुक्तमेवेत्याह तावन्नाप्रमत्तः किंतुप्रमत्तोभवति तस्यश्रीकृष्णकथासुरतत्वान्न
तास्तलोभोजातइत्यर्थः ॥१२॥१३॥ देहत्यागप्रकारमाह संपीड्येतिपंचभिः पायुंगुदंसंपीड्येतिमुक्तासनंसूचितम् संपीड्यसीवनींसूक्ष्मांगुल्फेनैवतुमध्यतः सव्येदक्षिणगुल्फेनमुक्ता
सनमितीरितम् मूलाधाराद्वायुमुत्सारयन् नाभ्यामवस्थाप्यततःकोष्ठेष्ववस्थाप्य अयूयुजदित्युत्तरेणान्वयः कोष्ठान्येवाह हृदादीनांद्वंद्वैक्यं शीर्षभ्रूमध्यंतस्मिन् १४ तंवायुं पाठांतरे
एवमसून्प्राणानुत्सर्पयन् क्रमेणमूर्ध्निब्रह्मरंध्रेआवेश्य ततोदेहारंभकपंचभूतानिसमष्टिभूतेषुविलापितवान् तदाह वायुंवायावयूयुजदेकीकृतवान् कायंदेहगतंकाठिन्यांशंक्षितौ १५ खा-
नींद्रियच्छिद्राणिद्रवांशंतोये तदेवंदेहंप्रविलाप्याद्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थंमहाभूतानामपिलयमाह क्षितिमंभस्येकीकृतवान् तदंभोऽदस्तेजोऽमुंवायुम् ॥१६॥ ॥६७॥ ॥६५

तदेवं तामसाहंकारकार्यस्याकाशपर्यंतस्य लयमुक्त्वा सात्त्विकराजसाहंकारकार्याणां लयमाह इंद्रियेष्विति इंद्रियेषु मन इति देवानामप्युपलक्षणम् सविकल्पकज्ञानेन मनस इंद्रियैराक र्षणात्तेषु लयाभिधानं नतु कार्यत्वात् तदुक्तं गीतासु इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयत इति अत्र चेंऽद्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मन इति इंद्रियेषु नभ इति पाठेऽप्ययम र्थः शब्दादीनामेतेन नभस्त्वासाम्यम् केषांचिन्मानसत्वम् आनुमानिकत्वमतेऽपींद्रियव्यापारोऽस्त्येव नभोगुणश्च शब्दः श्रोत्रग्राह्योऽतः इंद्रियग्राह्यत्वादिंद्रियेषु नभोविलापनमिति तानीं द्रियाणि यथोद्भवमुद्भवोऽत्र वृत्तिलाभः स च विषयाधीन इति श्रोत्रादीनां विषयेषु शब्दादिषु लयः यद्वा तन्मात्रकार्याण्येवेंद्रियाणि मनोऽप्यपंचीकृततन्मात्रकार्यं अहंकारिकत्वा भिधानं तदधीनत्वविवक्षया इत्यविरोधः भूतादिनाऽहंकारेण प्रागवशिष्टेन नभःसहितानींद्रियाण्युत्कृष्य परतो नीत्वा भूतादौ क्षिप्त्वा तेन सह महत्तत्त्वे संदध इत्यर्थः ॥१७॥ सर्वेषां गुणा नां कार्याणां विन्यासः स्थितिर्यस्मिंस्तं महांतं मायामये मायोपाधिप्रधाने जीवे तं चानुशयमुपाधिं यः पूर्वमनुशयं पुमान् जीवोऽसौ पृथुर्ब्रह्मणि स्थितः सन्नजहादित्यर्थः ॥१८॥ वनप्र

इंद्रियेषु मनस्तानि तन्मात्रेषु यथोद्भवम् भूतादिनाऽमून्युत्कृष्य महत्यात्मनि संदधे १७ तं सर्वगुणविन्यासं जीवे मायामये न्यधात् तं चानुशयमात्मस्थम सावनुशयी पुमान् ज्ञानवैराग्यवीर्येण स्वरूपस्थोऽजहात्प्रभुः १८ अर्चिर्नाम महाराज्ञी तत्पत्न्यनुगता वनम् सुकुमार्यतदर्हा च यत्पद्भ्यां स्पर्शनं भुवः १९ अतीव भर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठया शुश्रूषया चार्षदेहयात्रया नाविंदतार्तिं परिकर्शिताऽपि सा प्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः २० देहं विपन्नाखिलचेतनादिकं पत्युः पृथिव्या दयितस्य चात्मनः आलक्ष्य किंचिच्च विलप्य सा सती चितामथारोपयदद्रिसानुनि २१ विधाय कृत्यं ह्रदिनीजलाप्लुता दत्त्वोदकं भर्तु रुदारकर्मणः नत्वा दिविस्थांस्त्रिदशांस्त्रिः परीत्य विवेश वह्निं ध्यायती भर्तृपादौ २२ विलोक्यानुगतां साध्वीं पृथुं वीरवरं पतिम् तुष्टुवुर्वरदा देवैर्देवप त्न्यः सहस्रशः २३ कुर्वत्यः कुसुमासारं तस्मिन्मंदरसानुनि नदत्स्वमरतूर्येषु गृणंति स्म परस्परम् २४ देव्य ऊचुः अहो इयं वधूर्धन्या या चैवं भूभुजां प तिम् सर्वात्मना पतिं भेजे यज्ञेशं श्रीर्वधूरिव २५ सैषा नूनं व्रजत्यूर्ध्वमनु वैन्यं पतिं सती पश्यतास्मानतीत्यार्चिर्दुर्विभाव्येन कर्मणा २६ तेषां दुरापं किं त्वन्यन्मर्त्यानां भगवत्पदम् भुवि लोलायुषो ये वै नैष्कर्म्यं साधयंत्युत २७ स वंचितो बतात्मध्रुक् कृच्छ्रेण महता भुवि लब्ध्वापवर्ग्यं मानुष्यं विषये षु विषज्जते २८ मैत्रेय उवाच स्तुवतीष्वमरस्त्रीषु पतिलोकं गता वधूः यं वा आत्मविदां धुर्यो वैन्यः प्रापाच्युताश्रयः २९ इत्थंभूतानुभावोऽसौ पृथुः पृथुपराक्रमः कीर्तितं तस्य चरितमुद्दामचरितस्य ते ३० य इदं सुमहत्पुण्यं श्रद्धयाऽवहितः पठेत् श्रावयेच्छृणुयाद्वापि स पृथोः पदवीमियात् ॥ ३१ ॥ ब्रा ह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः वैश्यः पठन्विट्पतिः स्याच्छूद्रः सत्तमतामियात् ३२

वेशमारभ्य राज्ञः कथामाह अर्चिर्नामेति चतुर्भिः अनुगताऽनुजगाम अतदर्हा नदपि नार्हेति या किं पद्भ्यां भुवः स्पर्शनमिति यत् १९ भर्तुर्व्रतं यद्भूमिशयनादि तस्मिन् धर्मे या निष्ठा तया ऋषीणामिव यमार्षी देहयात्रा कंदमूलादिवृत्तिस्तया चार्तिं दुःखं न प्राप त त्र हेतुः प्रेयसः करेण स्पर्शनं मानश्च ताभ्यां निर्वृतिर्यस्याः २० पृथिव्याः पत्युर्दुहितृत्वं तु तस्या देवतारूपेण विपन्नं नष्टमखिलं चेतनादिकं यस्मिंस्तथा भूतं देहमालक्ष्य तं देहं चितामारो पयत् २१ कृत्यं तत्कालोचितं विधाय ह्रदिन्या जले आप्लुता स्नाता सती भर्तुरुदकं दत्त्वा दिव्यंतरिक्षे स्थितान्नत्वा वह्निं प्रदक्षिणीकृत्य २२ देवैः सहिताः ॥ २३ ॥ गृणंति स्म अभाषं त २४॥२५॥२६॥ भगवान्यद्यते गम्यतेऽनेनेति तथा तन्नैष्कर्म्यं ज्ञानं ये चंचलायुषोऽपि साधयंति तेषामन्यद्देवादिपदं किमु दुर्लभं न किंचिदित्यर्थः २७ अमक्तं शोचंति स वंचित इति यत आत्मने द्रुह्यति योऽपवर्गसाधनं मानुष्यं लब्ध्वापि विषयेष्वासक्तिं याति॥२८॥२९॥३०॥३१॥ विशां पश्वादीनां वैश्यादीनां वा पतिः स्यात्॥३२॥ ॥२३॥ ॥२३,

॥३३॥३४॥३५॥३६॥ यद्यपिबहूनिफलानिभवंतितथाऽपिमुक्तान्यसंगएवश्रवणादिकुर्यात्॥३७॥ महतोभगवतोमाहात्म्यस्यसूचकम् पार्थवींपृथुसंबंधिनीम् पार्थिवीमि
तिवापाठः॥३८॥ प्रथयन् कीर्तयन् भवसिंधौपोतःपादोयस्य॥३९॥ ॥इतिचतुर्थेटीकायांत्रयोविंशोऽध्यायः॥२३॥ ॥छ॥ ॥एकादशभिरध्यायैःपृथोश्चरितमीरितम् प्र
चेतसामथाष्टाभिस्तन्मध्येपंचभिःपितुः॥१॥ चतुर्विंशेप्रपौत्रात्तुपृथोःप्राचीनबर्हिषः प्रचेतसांपुनस्तेभ्योरुद्रगीतंचवर्ण्यते॥२॥ अधिराजआसीदित्यर्थः यवीयेभ्यःकनिष्ठेभ्यः-
काष्ठादिशः॥१॥ तुर्यांचतुर्थीम्॥२॥ शक्राल्लब्ध्वायदंतर्धानसंज्ञितोबभूव पृथोरश्वमेधेऽश्वविजयावसरे॥३॥ अपत्यत्रयमेवाह पावकइति पुराप्यःशापस्तस्मान्मनुष्येषुउत्पन्नाः
संतःयोगगतिमग्नित्वंप्राप्ताः॥४॥ नभस्वत्यामन्यस्यांभार्यायाम् अंतर्धानस्यविशेषणम् यइति एतेन शक्रादंतर्धानगतिलाभेकारणमुक्तम्॥५॥ सचांतर्धानोराज्ञांवृत्तिंकरादानादि

त्रिःकृत्वइदमाकर्ण्यनरोनार्यथवादृता अप्रजःसुप्रजतमोनिर्धनोधनवत्तमः ३३ अस्पष्टकीर्तिःसुयशामूर्खोभवतिपंडितः इदंस्वस्त्ययनंपुंसाममंगल्य
निवारणम् ३४ धन्यंयशस्यमायुष्यंस्वर्ग्यंकलिमलापहम् धर्मार्थकाममोक्षाणांसम्यक्सिद्धिमभीप्सुभिः ३५ श्रद्धयैतदनुश्राव्यंचतुर्णांकारणंपर
म् विजयाभिमुखोराजाश्रुत्वैतदनुयातियान् बलिंतस्मैहरंत्यग्रेराजानःपृथवेयथा ३६ मुक्तान्यसंगोभगवत्यमलांभक्तिमुद्वहन् वैन्यस्यचरितंपुण्यं
शृणुयाच्छ्रावयेत्पठेत् ३७ वैचित्रवीर्याभिहितंमहन्माहात्म्यसूचकम् अस्मिन्कृतमतिर्मर्त्यःपार्थवींगतिमाप्नुयात् ३८ अनुदिनमिदमादरेणशृ
ण्वन्पृथुचरितंप्रथयन्विमुक्तसंगः भगवतिभवसिंधुपोतपादेसचनिपुणांलभतेरतिंमनुष्यः॥३९॥ इति॰भा॰म॰चतुर्थस्कंधेत्रयोविंशोऽध्यायः॥२३॥
मैत्रेयउवाच विजिताश्वोऽधिराजासीत्पृथुपुत्रःपृथुश्रवाः यवीयोभ्योऽददात्काष्ठाभ्रातृभ्योभ्रातृवत्सलः १ हर्यक्षायादिशत्प्राचींधूम्रकेशायदक्षिणाम्
प्रतीचींवृकसंज्ञायतुर्यांद्रविणसेविभुः २ अंतर्धानगतिंशक्राल्लब्ध्वांतर्धानसंज्ञितः अपत्यत्रयमाधत्तशिखंडिन्यांसुसंमतम् ३ पावकःपवमानश्चशु
चिरित्यग्नयःपुरा वसिष्ठशापादुत्पन्नाःपुनर्योगगतिंगताः ४ अंतर्धानोनभस्वत्यांहविर्धानमविंदत यइंद्रमश्वहर्तारंविद्वानपिनजघ्निवान् ५ राज्ञांवृत्तिं
करादानदंडशुल्कादिदारुणाम् मन्यमानोदीर्घसत्रव्याजेनविससर्जह ६ तत्रापिहंसंपुरुषंपरमात्मानमात्मदृक् यजंस्तल्लोकतामापकुशलेनसमाधि
ना ७ हविर्धानाद्धविर्धानीविदुरासूतषट्सुतान् बर्हिषदंगयंशुक्लंकृष्णंसत्यंजितव्रतम् ८ बर्हिषत्सुमहाभागोहाविर्धानिःप्रजापतिः क्रियाकांडेषुनिष्णा
तोयोगेषुचकुरूद्वह ९ यस्येदंदेवयजनमनुयज्ञंवितन्वतः प्राचीनाग्रैःकुशैरासीदास्तृतंवसुधातलम् १० सामुद्रींदेवदेवोक्तामुपयेमेशतद्रुतिम् यांवीक्ष्य
चारुसर्वांगींकिशोरींसुष्ठ्वलंकृताम् परिक्रमंतीमुद्वाहेचकमेऽग्निःशुकीमिव ११ विबुधासुरगंधर्वमुनिसिद्धनरोरगाः विजिताःसूर्ययादिक्षुक्वणयंत्यैवनूपुरैः॥१२॥

भिर्दारुणांपरपीडात्मकांमन्यमानोविससर्जह ६ हंतिस्वानांक्लेशमितिहंसस्तंपुरुषंपूर्णम् कुशलंपुण्यंतद्रूपेणसमाधिना ७॥ ८ हाविर्धानिर्हविर्धानस्यपुत्रः योगेषुचप्राणायामादि
षु ९ क्रियाकांडनिष्णातत्वमाह यस्येति इदंवसुधातलंदेवयजनंयज्ञवाटंवितन्वतःयत्रैकोयज्ञःकृतस्तत्समीपएवयज्ञांतरंकुर्वतःसतः अतएवप्राचीनबर्हिरित्युच्यते १० समुद्र-
स्यकन्यांदेवदेवेनब्रह्मणोपदिष्टांशतद्रुतिंनामकिशोरींबालांपरिक्रमंतींप्रदक्षिणंगच्छंतींशुकीमिवेति एवंव्याख्यायते सप्तर्षीणांसत्रेतद्भार्यादर्शनेनाग्निःकामसंतप्तो
भूत् तंचतद्भार्यास्वाहानामसप्तर्षिभार्यारूपधारिणीसतीरमयामास रमयित्वाचतद्रेतःशुकीरूपेणशरस्तंबेनिधायागच्छत् तांयथासप्तर्षिभार्याभ्रांत्याऽग्निकामित
वान्तद्वदिति स्रुकीमिवेतिपाठे स्रोकघृतधारामिवेत्यर्थः ११ सूर्ययानवोढयैवविबुधादयोविजिताअभिभूतास्तत्रनूपुरैःपादोक्वणयंत्येवध्वनिमात्रेणेत्यर्थः॥१२॥ ॥छ॥

तेजितंतवोत्कर्षःआत्मवित्सुर्याणांस्वस्त्ययेशोभनसत्तायै स्वानंदलाभायेत्यर्थः अतोमेस्वस्तिः स्वानंदसत्ताऽस्तु ननुममोत्कर्षोमदर्थएवकिंनस्यात्तत्राह भवताराधसास्वानंदरूपेण-
राद्धंसिद्धंत्वंपरमानंदरूपेणैवनित्यंस्थितइत्यर्थः अतएवंभूतायात्मनेतुभ्यंनमः सर्वस्मैसर्वरूपायच॥३३॥सर्वरूपत्वंप्रपंचयन्प्रणमतिसार्धैर्दशभिः पंकजंलोकात्मकंनाभौय-
स्यतस्मैकारणात्मनेनमः कारणत्वादेवसृज्यानांप्राणिनांयेउपाधयोभूतानिसूक्ष्माणितन्मात्राणींद्रियाणिचतेषामात्मनेनियंत्रे अंतःकरणचतुष्टयाधिष्ठातृत्वेनप्रणमतिचतुर्भिः श्लो
कार्धैः वासुदेवायचित्ताधिष्ठात्रे कूटस्थाय निर्विकारायचित्तस्यैकरूपत्वात्॥३४॥ संकर्षणायाहंकाराधिष्ठात्रे सूक्ष्मायाव्यक्तायदुरंतायानंतायांतकायमुखाग्निनालोकदाहकाय वि
श्वस्यप्रकृष्टोबोधोयस्मात् अंतरात्मने बुद्ध्यधिष्ठात्रे॥३५॥ हृषीकाणामीशायदिंद्रियमनस्तदात्मने सूर्यरूपेणप्रणमति परमहंसाय सूर्याय पूर्णायतेजसाविश्वव्यापिनेनिभृता-
त्मनेक्षयवृद्धिशून्याय॥३६॥ स्वर्गापवर्गद्वारायच शुचिन्यंतःकरणेनिषीदतीतिशुचिषत्तस्मै हंसः शुचिषदितिश्रुतेः हिरण्यंवीर्यंयस्यतस्मै अग्निरूपायचातुर्होत्रंकर्मतस्मैत
त्साधनायेत्यर्थः कुतस्तंतवे तद्विस्तारकाय॥३७॥ सोमत्वमाह ऊर्जेपितृणामन्नाय इषेदेवानामन्नाय यद्वारेतसेसोमाय सहिपितृणांदेवानांचान्नम् एवंरूपायत्रय्याः पतयेहरये

श्रीरुद्रउवाच जितंते आत्मविद्धुर्यस्वस्तयेस्वस्तिरस्तुमे भवताराधसाराद्धंसर्वस्माआत्मनेनमः ३३ नमः पंकजनाभायभूतसूक्ष्मेंद्रियात्मने वासुदेवाय
शांतायकूटस्थायस्वरोचिषे ३४ संकर्षणायसूक्ष्मायदुरंतायांतकायच नमोविश्वप्रबोधायप्रद्युम्नायांतरात्मने ३५ नमोनमोऽनिरुद्धायहृषीकेशेंद्रिया
त्मने नमःपरमहंसायपूर्णायनिभृतात्मने ३६ स्वर्गापवर्गद्वारायनित्यंशुचिषदेनमः नमोहिरण्यवीर्यायचातुर्होत्रायतंतवे ३७ नमऊर्जइषेत्रय्याःपतयेय
ज्ञरेतसे तृप्तिदायचजीवानांनमः सर्वरसात्मने ३८ सर्वसत्वात्मदेहायविशेषायस्थवीयसे नमस्त्रैलोक्यपालायसहओजोबलात्मने ३९ अर्थलिंगायन
भसेनमोऽंतर्बहिरात्मने नमःपुण्यायलोकायअमुष्मैभूरिवर्चसे ४० प्रवृत्तायनिवृत्तायपितृदेवायकर्मणे नमोधर्मविपाकायमृत्यवेदुःखदायच ४१
नमस्तआशिषामीशमनवेकारणात्मने नमोधर्मायबृहतेकृष्णायाकुंठमेधसे पुरुषायपुराणायसांख्ययोगेश्वरायच ४२ शक्तित्रयसमेतायमीढुषेऽ
हंकृतात्मने चेतआकूतिरूपायनमोवाचोविभूतये ४३ दर्शनंनोदिदृक्षूणांदेहिभागवतार्चितम् रूपंप्रियतमंस्वानांसर्वेंद्रियगुणांजनम् ४४ स्निग्ध
प्रावृड्घनश्यामंसर्वसौंदर्यसंग्रहम् चार्वायतचतुर्बाहुसुजातरुचिराननम् ४५

नमः सूर्याग्निसोमत्वेनेवतेजस्त्वमुक्तम् जलत्वमाह सर्वरसात्मने जलरूपाय ३८ विशे
षायपृथ्वीरूपाय सर्वेषांसत्वानांप्राणिनांदेहआत्मानस्तेषांदेहायस्थवीयसे विराड्देहायच त्रैलोक्यपालायवायवेसहआदिरूपाय सहिप्राणरूपेणत्रैलोक्यंपालयति सहआदिर्धर्मायै
च ३९ नभसआकाशायार्थानांलिंगायज्ञापकायशब्दगुणत्वात् अंतर्बहिरात्मनेः तर्बहिर्व्यवहारालंबनाय एवंमहाभूतरूपत्वमुक्तम् अमुष्मैस्वर्गायभूरिवर्चसे एषवैज्योतिष्मंतं
पुण्यलोकंयातीतिश्रुतेः ४० प्रवृत्तायचनिवृत्तायचकर्मणेपितृदेवाय यथाक्रमंपितृदेवप्राप्तिफलायाधर्मफलरूपायचमृत्यवे ४१ हेईश आशिषांकारणात्मने सर्वकर्मफलदात्रे मनवेस
र्वज्ञायमंत्रात्मकायेतिवा विष्णुत्वेनप्रणमति बृहतेधर्माय परधर्मात्मनेकृष्णाय ४२ रुद्ररूपेणप्रणमतिमीढुषेरुद्राय अहंकृतमहंकारस्तदात्मने सचकर्तृकरणकर्मशक्तित्रयसमेतस्तस्मै
ब्रह्मत्वेनप्रणमति चेतोज्ञानमाकूतिःक्रियातद्रूपाय वाचांविविधाविभूतिः सृष्टिर्यस्मात्तस्मै ४३ एवंनमस्कृत्यदर्शनंप्रार्थयते दर्शनमितिनवभिः भागवतैः सत्कृतंदर्शनंदेहीत्यस्यविव
रणंरूपमित्यादिप्रदर्शयेत्यंतं स्वानांभक्तानांप्रियतमंस्वरूपंप्रदर्शयेतिनवमेनान्वयः सर्वेषामिंद्रियाणांयेगुणाविषयास्तेषांसंजनंव्यंजकंसर्वेंद्रियविषयविषयिरूपमित्यर्थः सर्वेंद्रियाणि
स्वगुणैरनक्तिरंजयतीतिवा ४४ स्निग्धः प्रावृषियोघनस्तद्वत् श्यामम् सर्वेषांसौंदर्याणांसंग्रहोयस्मिन् चारवआयताश्चत्वारोबाहवोयस्मिन् सुजातंयथोचितंसर्वावयवरुचिरमा
ननंयस्मिन्॥४५॥ ॥ ॥

तुल्यनामव्रतमाचारश्चयेषां धर्मस्नाताः धर्मपारगाः॥१३॥तपसातपसांपतिंहरिमाराधयन् अर्चयामासुः॥१४॥१५॥१६॥मुनयोपिसंगत्यागेनामुमिष्टं यंदध्युरेव केवलंनतुमापुःते नशिवेन॥१७॥ननुमुनीनांकिंतस्यानेनघोरत्वादित्याशंक्याह आत्मारामोऽपिलोकरचनायाः पालनाय॥१८॥गुर्वाज्ञाकारिणांशिवदर्शनंस्वतएवभवतीत्याशयेनाह प्रचेतसइति॥१९ समुद्रमुपसमुद्रान्तिकंचिन्न्यूनं उपाधिवैकल्येनेतिकर्मप्रवचनीयः प्रसन्नाः शलिलाशयामत्स्यादयोयस्मिन्॥२०॥नीलोत्पलादीनामाकरंजन्मस्थानं उत्पलांभोजकल्हाराणिरात्रिंदिन संध्याविकासीनि इंदीवरंनीलोत्पलं तस्यपुनरुक्तिःआनुपूर्व्यज्ञापनार्थं हंसादिभिर्निकूजितम्॥२१॥मत्तानांभ्रमराणां सौस्वर्येण हृष्टरोमाणोलतांऽघ्रिपायस्मिन् पद्मकोशरजोदिक्षु विक्षिपता पवनेनोत्सवोयस्मिन्॥२२॥तत्रमृदंगपणवादिवाद्यमनुपश्चाद्दिव्यैर्मार्गभेदैर्मनोहरंगांधर्वगानमाकर्ण्यविस्मयंप्राप्ताःपाठांतरेमृदंगपणवादिअवत् रक्षन् तेषांध्वनि

प्राचीनबर्हिषःपुत्राःशतद्रुत्यांदशाभवन् तुल्यनामव्रताःसर्वेधर्मस्नाताःप्रचेतसः१३पित्रादिष्टाःप्रजासर्गेतपसेऽर्णवमाविशन् दशवर्षसहस्राणितप साऽर्चंस्तपस्पतिम्१४यदुक्तंपथिदृष्टेनगिरिशेनप्रसीदता तध्यायंतोजपंतश्चपूजयंतश्चसंयताः१५ विदुरउवाच प्रचेतसांगिरित्रेणयथासीत्पथि संगमः यदुताहहरःप्रीतस्तन्नोब्रह्मन्वदार्थवत्१६संगमःखलुविप्रर्षेशिवेनेहशरीरिणाम् दुर्लभोमुनयोदध्युरसंगाद्यमभीप्सितम्१७आत्मारामोऽपि यस्त्वस्यलोककल्पस्यराधसे शक्त्यायुक्तोविचरतिघोरयाभगवान्भवः१८ मैत्रेयउवाच प्रचेतसःपितुर्वाक्यंशिरसादायसाधवः दिशंप्रतीचींप्रययुस्त पस्यादृतचेतसः१९समुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन्सुमहत्सरः महन्मनइवस्वच्छंप्रसन्नसलिलाशयम्२०नीलरक्तोत्पलांभोजकल्हारेंदीवराकरम् हं ससारससचक्राह्वकारंडवनिकूजितम्२१मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोमलतांघ्रिपम् पद्मकोशरजोदिक्षुविक्षिपत्पवनोत्सवम्२२तत्रगांधर्वमाकर्ण्यदिव्य मार्गमनोहरम् विसिस्म्यूराजपुत्रास्तेमृदंगपणवाद्यनु२३तर्ह्येवसरसस्तस्मान्निष्क्रामंतंसहानुगम् उपगीयमानममरप्रवरंविबुधानुगैः२४तप्तहेम- निकायाभंशितिकंठंत्रिलोचनम् प्रसादसुमुखंवीक्ष्यप्रणेमुर्जातकौतुकाः२५सतान्प्रपन्नार्तिहरोभगवान्धर्मवत्सलः धर्मज्ञान्शीलसंपन्नान्प्रीतः प्रीतानुवाचह२६ श्रीरुद्रउवाच यूयंवेदिषदःपुत्राविदितंवश्चिकीर्षितम् अनुग्रहायभद्रंवएवंमेदर्शनंकृतम्२७यःपरंरंहसःसाक्षात्त्रिगुणाज्जी वसंज्ञितात् भगवंतंवासुदेवंप्रपन्नःसप्रियोहिमे२८स्वधर्मनिष्ठःशतजन्मभिःपुमान्विरिंचतामेतिततःपरंहिमाम् अव्याकृतंभागवतोऽथवैष्णवंप दंयथाहंविबुधाःकलात्यये२९अथभागवतायूयंप्रियाःस्थभगवान्यथा नमेभागवतानांचप्रेयानन्योऽस्तिकर्हिचित्३०इदंविविक्तंजप्तव्यंपवित्रंमं गलंपरम् निःश्रेयसकरंचापिश्रूयतांतद्वदामिवः३१ मैत्रेयउवाच इत्यनुक्रोशहृदयोभगवानाहतान्शिवः बद्धांजलीन्राजपुत्रान्नारायणपरोवचः३२

सतिरस्कुर्वन्नित्यर्थः२३तेचत्रिलोचनंवीक्ष्यजाताश्चर्याःप्रणेमुरित्युत्तरेणान्वयः२४तप्तहेमराशिसदृशकांतिम् शितिर्नीलःकंठोयस्यतम् २५॥२६वेदिषदोबर्हिषदश्चिकीर्षितंभ गवदाराधनंविदितम्२७अनुग्रहकारणमाह यःसाक्षाद्वासुदेवंप्रपन्नःसहिमेप्रियःकथंभूतम् रंहसःसूक्ष्मात्त्रिगुणात्प्रधानात् जीवसंज्ञितात्पुरुषाच्चपरं प्रकृतिपुरुषयोर्नियंता रमित्यर्थः२८तत्किंतस्यमहत्तमत्वादित्याह स्वधर्मनिष्ठःपुमान्बहुभिर्जन्मभिर्विरिंचतां प्राप्नोति ततोऽपिपुण्यातिशयेनमामेति भागवतस्तु अथदेहांते अव्याकृतंप्रपंचातीतंवैष्ण वंपदमेति यथाऽहंरुद्रोभूत्वाऽधिकारिकवद्वर्तमानःविबुधादेवाश्चाधिकारिकाःकलात्यये अधिकारांतेलिंगभंगे सत्येष्यंति॥२९॥अथभागवतत्वाद्यूयंमेप्रियाःस्थ भवद्भि रपिमयिप्रीतिःकार्येत्याशयेनाह मेमदन्योभागवतानांचप्रेयान्नास्ति॥३० अतइदंजप्तव्यंश्रूयतामिति विविक्तमसंकीर्णंयथाभवति३१सृष्ट्यादौब्रह्मणासृष्टापुत्रेभ्यःप्रोक्त मिष्टदम्स्तोत्रंप्राहप्रचेतोभ्यःकृपयाभगवान्शिवः॥३२॥

पद्मस्यकोशोमध्येयानिपलाशानितद्वद्दक्षिणीयस्मिन् सकपोलमास्यंयस्मिन् समौकर्णौविभूषणंयस्यकुंडलयोरग्रेवक्ष्यमाणत्वात् ४६ प्रीत्याप्रहसितावीक्षापांगोयस्मिन् ४७॥ स्फुरंतिकिरीटादीनियस्मिन् शंखादिमद्भुजसमृद्धैर्लक्ष्मीः यद्वा एतैरुत्तमाऋद्धिरुत्कर्षोयस्यास्तितत् ॥ ४८॥ सौभगयुक्ताग्रीवायस्य सिंहस्यस्कंध परितःकेसराएवलिष्यंतादृशीः सर्वतस्त्विषोबिम्बच्छायासौ सौभगग्रीवःकौस्तुभोयस्मिन् यद्वासिंहस्येव स्कंधौतयोस्त्विषः कुंडलहारादिदीप्तीर्बिभ्रदितिपृथग्विशेषणम् सौभगयुक्ताग्रीवायेनसकौस्तुभोयस्मिन् श्रियाहेतुभूतयाक्षिप्तस्तिरस्कृतोनिकषाश्मसुवर्णरेखाकितोनिकषपाषाणोयेनतादृशोनोरसाउल्लसन्शोभमानम् ॥ ४९॥ श्वासोच्छ्वासाभ्यांसंविग्नाश्चंचलावलयस्ताभिर्वल्गु सुंदरं दलवदश्वत्थपत्रसदृशमुदरं यस्मिन् प्रतिसंक्रामयत् यतोनिर्गतंतेनैवद्वारेणपुनःप्रवेशयदिव ॥ ५०॥ श्यामश्रोण्याःधिकरोचिष्णुयतीतद्दुकूलं तत्रस्वर्णमयीमेखलायस्मिन् अंघ्रीचजंघेचऊरूचनिम्ने अनुन्नतजानुनीचसमेश्चारुभिरंतैः शोभनंदर्शनंयस्यसमाश्चारवोध्यायोद्योयस्मिन् शोभनंदर्शनंयस्यैतिपदत्रयंवा ॥ ५१॥ पदाद्दीपस्यानीयेन यद्वा एवंभूतेनपदोपलक्षितंरूपंपदंशरणंप्रदर्शयेत्यर्थः शरत्पद्मंतस्यपलाशंतद्वद्रोचिर्यस्यतेन नखदीप्तिभिरंतर्भवमघमज्ञानंविधुन्वता स्वीयंरूपंपदंप्रदर्शय अपास्तंप्रह्वादादीनांसाध्वसंयेनतत् हेगु

पद्मकोशपलाशाक्षंसुंदरभ्रुवनासिकम् सद्विजंसकपोलास्यंसमकर्णविभूषणम् ४६ प्रीतिप्रहसितापांगमलकैरुपशोभितम् लसत्पंकजकिंजल्कदुकूलंमृष्टकुंडलम् ४७ स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुरमेखलम् शंखचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् ४८ सिंहस्कंधत्विषोबिभ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभम् श्रियाःनपायिन्याक्षिप्तनिकषाश्मोरसोल्लसत् ४९ पूररेचकसंविग्नवलिवल्गुदलोदरम् प्रतिसंक्रामयद्विश्वंनाभ्यावर्तगभीरया ५० श्यामश्रोण्यधिरोचिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलम् समचार्वंघ्रिजंघोरुनिम्नजानुसुदर्शनम् ५१ पदाशरत्पद्मपलाशरोचिषानखद्युभिर्नोऽन्तरघंविधुन्वता प्रदर्शयस्वीयमपास्तसाध्वसंपदंगुरोमार्गगुरुस्तमोजुषाम् ५२ एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सता यद्भक्तियोगोऽभयदःस्वधर्ममनुतिष्ठताम् ५३ भवान्भक्तिमतालभ्योदुर्लभःसर्वदेहिनाम् स्वाराज्यस्याप्यभिमतएकांतेनात्मविद्गतिः ५४ तंदुराराध्यमाराध्यसतामपिदुरापया एकांतभक्त्याकोवाञ्छेत्पादमूलंविनाबहिः ५५ यत्रनिर्विष्टमरणंकृतांतोनाभिमन्यते विश्वंविध्वंसयन्वीर्यशौर्यविस्फूर्जितभ्रुवा ५६ क्षणार्द्धेनापितुलयेनस्वर्गंनापुनर्भवम् भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः ५७ अथानघांघ्रेस्तवकीर्तितीर्थयोरंतर्बहिःस्नानविधूतपाप्मनाम् भूतेष्वनुक्रोशसुसत्वशीलिनांस्यात्संगमोऽनुग्रहएषनस्तव ५८

रोयतस्त्वमेवतमोजुषामज्ञानामस्माकंमार्गप्रदर्शकोगुरुः ॥ ५२॥ अतिदुर्लभमिदंमयाप्रार्थितमितिस्तोतैवाह एतद्रूपमनुध्येयंध्यानार्हमेवनतुप्रत्यक्षतःप्राप्यमित्यर्थः ॥ ५३॥ तर्हिकिंकेनापिनप्राप्यते तत्राह भवानितिदुर्लभत्वमेवाह स्वर्गेराज्यंयस्य तस्याप्यभिमतःस्पृहणीयःकिंचएकांतेनात्मवित् तस्यापिगतिर्गम्यः ॥ ५४॥ अतस्त्वद्व्यतिरेकेणनकिंचिद्वांछामीत्याह तंत्वामेकांतभक्त्याऽराध्यबहिःस्वर्गादिसुखम् ॥ ५५॥ तत्रहेतुः यत्रपादमूले शरणंप्रविष्टंकृतांतःकालोममायंवशइतिनाभिमानंकरोति किंकुर्वन् वीर्यंप्रभावःशौर्यमुत्साहः ताभ्यांविस्फूर्जितयाक्षुभितयाभ्रुवाविश्वंविध्वंसयन्नपि ॥ ५६॥ त्वत्पादमूलेप्रविष्टस्यकृतांतभयाभावःकियानयंलाभःयतस्त्वद्भक्तसंगएवसकलपुरुषार्थश्रेणिशिरःसिनरीनर्तीत्याह भगवत्सुत्वत्संगिनांसंगस्य क्षणार्धेनापिस्वर्गंनतुलयेनगणयामि नचापुनर्भवंमोक्षम् मर्त्यानामाशिषोराज्याद्याःकिमुत ॥ ५७॥ अथ अतोहेतोरनघावघहरावंघ्री यस्यतस्यतवकीर्तिर्यशस्तीर्थंगंगा तयोःक्रमेणांतर्बहिःस्नानाभ्यांविधूतःपाप्मायेषाम् अतएवभूतेष्वनुक्रोशःकृपा सुसत्वंचरागादिरहितंचित्तं शीलंचार्जवादियेषांतेषांसंगमोऽस्माकंस्यात् एषएवनस्त्वदनुग्रहः ॥ ५८॥ ॥ ५॥ ॥ ५॥ ॥ ५॥

तत्त्वज्ञानं च त्वद्भक्तसंगादेव भवतीत्याह नयस्येति येषां सतां भक्तियोगेनानुगृहीतं शुद्धं सद्यस्य चित्तं बाह्यार्थविक्षिप्तं न भवति तमोरूपायां गुहायां च नाविशत् लयं न प्राप तत्र तदा मुनिरूत्वयातिं तत्त्वं न पश्यति॥५९॥ कीदृशं तत्त्वं तदाह यत्रेति॥६०॥ जगत्उपादानत्वेन तत्त्वं लक्षितं निमित्तत्वेनापि तदेव लक्षयन्नाह यइदं विश्वं सदिव परमार्थमिवासृजत् कयंभूतया यया भेदबुद्धिरन्येषां भवति तया आत्मनि त्वयि दुस्त्यया स्वकार्यं कर्तुमसमर्थया तं त्वां निरस्तभेदं प्रतीमो हि जानीमः॥६१॥ यद्यपि त्वमेव निर्भेदं ब्रम्ह तथापि प्राप्तुकामा कारं त्वत्स्वरूपं यद्द्रव्यजंति त एव वेदागमतत्त्वज्ञा इत्याह क्रियाकलापैर्ये कर्मयोगिनः पूजयंति त एव कोविदाः नत्वेतदुनाहृत्य केवलज्ञानप्रवृत्ताः तंत्रे आगमे कथंभूतमिदं भूतेंद्रियांतःकरणैरस्वतंत्रैर्यदुपलक्ष्यते नियंतृरूपं तं तु॥६२॥ नन्वभिन्ने मयि भेदं कुर्वंतः संतः कथं ते कोविदाः न हि तैर्भेदः क्रियते त्वयैव क्रीडार्थं चेतनात्मको भेदः कृत इत्याह त्वमिति आद्यस्त्वमेक एव स्फूर्त मायाख्या शक्तिर्यस्य पश्चात्तया शक्त्या रजः सत्त्वतमसां हि द्वैक्यं यतो रज आदेर्महानहंकारः खं च मरुदग्निर्वार्धराश्च वारुदुकं सुराश्चर्षयश्च भूतगणाश्चैवमिदं जगद्यतो भवति तद्धि भिद्यत इत्यन्वयः॥६३॥ एतदुपपादयति जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण चतुर्विधं स्वांशेन प्रविष्टः अयं इति हेतोः पु

नयस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं तमोगुहायां च विशुद्धमाविशत् यद्भक्तियोगानुगृहीतमंजसा मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिम्॥५९॥ यत्रेदं व्यज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नवभाति यत् तत्त्वं ब्रम्ह परंज्योतिराकाशमिव विस्तृतम्॥६०॥ यो माययेदं पुरुरूपयाऽसृजद्बिभर्ति भूयः क्षपयत्यविक्रियः यद्भेदबुद्धिः सदिवात्मदुःस्थया तमात्मतंत्रं भगवन्प्रतीमहि॥६१॥ क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः श्रद्धाऽन्विताः साधु यजंति सिद्धये भूतेंद्रियांतःकरणोपलक्षितं वदे च तंत्रे च त एव कोविदाः॥६२॥ त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्तिस्तया रजःसत्त्वतमो विभिद्यते महानहं खं मरुदग्निवार्धराः सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः॥६३॥ सृष्टं स्वशक्त्येदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधं पुरमात्मांशकेन अथो विदुस्तं पुरुषं संतमंतर्भुंक्ते हृषीकैर्मधु सारघं यः॥६४॥ स एष लोकानतिचंडवेगो विकर्षसि त्वं खलु कालयानः भूतानि भूतैरनुमेयतत्त्वो घनावलीर्वायुरिवाऽविषह्यः॥६५॥ प्रमत्तमुच्चैरिति कृत्यचिंतया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् त्वमप्रमत्तः सहसाऽभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमंतकः॥६६॥ कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पंडितो यस्तेऽवमानव्ययमानकेतनः विशंकयाऽस्मद्गुरुरर्चति स्म यद्विनोपपत्तिं मनवश्चतुर्दश॥६७॥ अथ त्वमसि नो ब्रम्हन् परमात्मन्विपश्चिताम् विश्वं रुद्रभयध्वस्तमकुतश्चिद्भया गतिः॥६८॥ इदं जपत भद्रं वो विशुद्धा नृपनंदनाः स्वधर्ममनुतिष्ठंतो भगवत्यर्पिताशयाः॥६९॥ तमेवात्मानमात्मस्थं सर्वभूतेष्ववस्थितम् पूजयध्वं गृणंतश्च ध्यायंतश्चासकृद्धरिम्॥७०॥

रस्यांतःसंतमंशं चिदाभासं पुरीशयनात्पुरुषं विदुः न हि किमीश्वरमेव संसारिणं विदुर्नेत्याह सरघा मधुमक्षिकास्ताभिः सृष्टं मध्विव क्षुल्लकं विषयसुखमविद्यावृतः सन्यो भुंक्ते तं जीवं विदुः तथा च श्रुतिः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति निर्णीतं च गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादित्यत्र॥६४॥ तव तु सर्वनियंतुः कुतः संसार इत्याह यः स्वशक्त्येदं सृष्टवान् स एष त्वं खलु भूतैरेव भूतानि मेघपंक्तीर्वायुरिव कालयन्निश्चालयन्लोकान्विकर्षसि संहरसि अनुमेयतत्त्वोऽलक्ष्यस्वरूपः॥६५॥ विकर्षणप्रकारमाह प्रमत्तमिति इति कृत्यमेवमेवेदं कर्तव्यमिति चिंतया उच्चैः प्रमत्तं नत्र हेतुः विषयेषु लालसमतिकामुकम् प्राप्तेऽपि विषये प्रवृद्धलोभम् अंतकस्त्वमभिपद्यसे आक्रमसि क्षुधा लेलिहानो जिह्वयोष्ठप्रांतौ स्पृशन् सर्पो मूषकमिव॥६६॥ अतः कस्त्वत्पदाब्जं त्यजेत्पंडितश्चेत् कथंभूतः यस्तवाऽवमानो नादरस्तेन व्ययमानं केतनं शरीरं यस्य सः यदस्माकं गुरुर्ब्रम्हाऽर्चति स्म सर्वेषां स्तोतॄणां वाक्यं च विशंकया नाशशंकया विनोपपत्तिमिति दृढविश्वासेन मनवश्चतुर्दशार्चंति स्म॥६७॥ उपसंहरति अथेति रुद्रभयेन ध्वस्तम् अतो न कुतश्चिद्भयं यस्यां तादृशी गतिरसि॥६८॥ ६९॥ ७०॥ ॥७॥ ॥७॥

योगादेशं नामैनत्स्तोत्रमुपासाद्य पाठतः प्राप्य मनसा धारयन्तो ऽभ्यासेन जपत ७१॥ विश्वसृजां पतिर्ब्रह्मा॥७२॥ सिसृक्षमः स्रष्टुकामः॥७३॥ युक्त एकाग्रचित्तः॥७४॥ ज्ञानमेव नौर्यस्य॥७५॥ योधी
यानो भवति॥७६॥ असावमुष्मात्तु हरेः असत्वरन् स्थिरः सन् मद्गीतं स्तोत्रं तेन गीतात् एक एव वल्लभः प्रिय आश्रयस्तस्मात्॥७७॥ कल्ये उषसि॥ ७८॥ तपश्चरत तपसो ऽन्ते ईप्सितं प्राप्स्यथ ७९
इति चतुर्थे टीकायां चतुर्विंशो ऽध्यायः॥२४॥ ॥छ॥ ॥छ॥ प्रचेतसस्तपस्यत्सु तातित्रेनारदो घृणी प्राचीनबर्हिषे ऽध्यात्मं पारोक्ष्येणाह पंचभिः॥१॥ पुरंजनकथाव्याजात्पंचविंशे
तु नारदः आत्मनो बुद्धिसंगेन विविधामाह संसृतिम्॥२॥ प्रचेतस्सु तपस्तीव्रं तप्यमानेषु नारदः पुरंजनकथाकूटं प्राह प्राचीनबर्हिषे॥३॥१॥२॥ प्रचेतसस्तपश्चरत्सु नारदः प्राचीनबर्हिषम्
बोधितवान् अतः प्रचेतसां कथामसमाप्यैव नारदचरितं तु वृत्तमाह प्राचीनबर्हिषमिति॥३॥ श्रेयः फलमीहसे इच्छसि इहकर्मणि तदुभयं नेष्यते विचारकैः॥४॥ परं श्रेयो मोक्षम् कर्मभिरप्राप्तम्॥

योगादेशमुपासाद्य धारयन्तो मुनिव्रताः समाहितधियः सर्व एतदभ्यसतादृताः ७१ इदमाह पुरा ऽस्माकं भगवान् विश्वसृक्पतिः भृग्वादीनामात्मजानां सि
सृक्षुः संसिसृक्षताम् ७२ ते वयं नोदिताः सर्वे प्रजासर्गे प्रजेश्वराः अनेन ध्वस्ततमसः सिसृक्ष्मो विविधाः प्रजाः ७३ अथेदं नित्यदा युक्तो जपन्नवहितः पुमान्
अचिराच्छ्रेय आप्नोति वासुदेवपरायणः ७४ श्रेयसामिह सर्वेषां ज्ञानं निःश्रेयसं परम् सुखं तरति दुष्पारं ज्ञाननौर्व्यसनार्णवम् ७५ य इमं श्रद्धया युक्तो मद्गी
तं भगवत्स्तवम् आधीयानो दुराराध्यं हरिमाराधयत्यसौ ७६ विंदते पुरुषो ऽमुष्माद्यद्यदिच्छत्यसत्वरम् मद्गीतगीतात्सुप्रीताच्छ्रेयसामेकवल्लभात् ७७ इदं
यः कल्य उत्थाय प्रांजलिः श्रद्धयान्वितः शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्मबंधनैः ७८ गीतं मयेदं नरदेवनंदनाः परस्य पुंसः परमात्मनस्स्तवम् जपंत एकाग्रधियः
तपो महच्चरध्वमंते ततः आप्स्यथेप्सितम् ७९ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे रुद्रगीतं नाम चतुर्विंशो ऽध्यायः॥२४॥ ॥छ॥ मैत्रेय उवाच
इति संदिश्य भगवान् बार्हिषदैरभिपूजितः पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवांतर्दधे हरः १ रुद्रगीतं भगवतः स्तोत्रं सर्वे प्रचेतसः जपंतस्ते तपस्तेपुर्वर्षाणामयुतं जले २
प्राचीनबर्हिषं क्षत्तः कर्मस्वासक्तमानसम् नारदो ऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत् ३ श्रेयस्त्वं कतमद्राजन् कर्मणात्मन ईहसे दुःखहानिः सुखावाप्तिः
श्रेयस्तन्नेह चेष्यते ४ राजोवाच न जानामि महाभाग परं कर्मापविद्धधीः ब्रूहि मे विमलं ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः ५ गृहेषु कूटधर्मेषु पुत्रदारधनार्थधीः न
परं विंदते मूढो भ्राम्यन्संसारवर्त्मसु ६ नारद उवाच भो भोः प्रजापते राजन्पशून्पश्य त्वया ऽध्वरे संज्ञापितान् जीवसंघान्निर्घृणेन सहस्रशः ७ एते त्वां संप्र
तीक्षंते स्मरंतो वैशसं तव संपरेतमयः कूटैश्छिंदंत्युत्थितमन्यवः ८ अत्र ते कथयिष्ये ऽमुमितिहासं पुरातनम् पुरंजनस्य चरितं निबोध गदतो मम ९ आ
सीत्पुरंजनो नाम राजा राजन्बृहच्छ्रवाः तस्याविज्ञातनामासीत्सखा ऽविज्ञातचेष्टितः १० सो ऽन्वेषमाणः शरणं बभ्राम पृथिवीं प्रभुः नानुरूपं यदा ऽविंदद्भू
त्स विमना इव ११ विक्षिप्तार्थधीर्यस्य ५ किंच गृहेषु स्थितः पुत्रो दिष्टेव पुरुषार्थधीर्यस्य ६ कर्मफलेषु वैराग्यमुत्पाद्य ब्रह्मविद्यामुपदेष्टुं योगानुभावेन यज्ञपशून्प्रत्यक्षं प्रदर्श्याह भो
भो इति संज्ञापितान्मारितान्॥७॥ एते त्वां संपरेतं मृतं संप्रतीक्षंते वैशसं त्वत्कृतां पीडां स्मरंतः ततश्चायः कूटैर्लोहयंत्रमयैः शृंगैः छिंदंति छेत्स्यंति॥८॥ अत्रास्मिन्संकटे निस्तारक
ममुमितिहासं कथयिष्यामि॥९॥ तत्र जीवस्य विषयासक्त्या संसारः स च ईश्वरानुग्रहेण निवर्तत इति वक्तुं विपर्ययगृहीतस्य साक्षाद्बोधयितुमशक्ते राजवृत्तांतमिवाह आसी-
दिति पुरंजनादीन् स्वयमेवातः पंचमे ऽध्याये व्याख्यास्यति तथा ऽपि सुखग्रहणाय यथोपयोगं किंचित्किंचिद्व्याख्यास्यामः तत्र स्वकर्मभिः पुरं जनयतीति पुरंजनो जीवः न विज्ञा
तं नाम यस्य न च विज्ञातं चेष्टितं यस्य स ईश्वरस्तस्य सखा यद्वा विज्ञातं चेष्टितं जीवप्रेरणादिलक्षणं यस्य जीवपारतंत्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात्॥१०॥ शरणं भोगायतनं देहम्॥११॥छ

यावत्यः पुरस्तास्तस्य तस्य कामस्योपपत्तये मास्मै असौ साधु न मेने गवादिदेहानामैहिकपारलौकिकभोगभोग्यताभावात् तथा च श्रुतिः ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्नवैनो ऽयमलमिति ताभ्यो
ऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्नवैनो ऽयमलमितीति ॥ १२ ॥ हिमवतो दक्षिणेषु सानुषु कर्मक्षेत्रे भारतवर्षे पुरं मनुष्यशरीरं लक्षितानि दृष्टानि सर्वाणि लक्षणानि यस्याम् अंधपंगुत्वादिदोषरहिता-
मित्यर्थः ॥ १३ ॥ तामनुवर्णयति त्रिभिः अत्र किंचित्किंचित्सादृश्यमवलम्ब्य कथासौंदर्याय प्राकारादीनि वर्णयति परिखैरिति पुंस्त्वमार्षम् अक्षाणि गवाक्षाः त्वगादयः शरीरावयवाः प्राकारादिषु
पुरावयवत्वेन निरूप्यंते स्वर्णादिशृंगैः शिखरैर्युक्ता ये गृहास्तैः संकुलामिति आधारादिचक्राणि गृहाः शृंगाणि त्वराजसादिस्वभावा विवक्षिताः ॥ १४ ॥ नीलादिभिः कॢप्ता हर्म्यस्थली यस्याम्
अंकमामाणिक्यम् स्थली हृदयं नाड्यो नीलादिभावेन निरूप्यंते तत्तद्विषयवासनावा भोगवतीं नागानां पुरीमिव ॥ १५ ॥ सभा समाजस्थानम् चत्वरं चतुष्पथः रथ्या राजमार्गः आक्रीडाय-
तनं द्यूतादिस्थानम् आपणो हट्टस्तैः चैत्यं जनानां विश्रामस्थानम् ध्वजेषु पताकास्ताभिश्च युक्ताम् ॥ १६ ॥ अत्र च विषयनिष्ठबुद्धियोगेन जीवस्य देहसंबंध इति विवक्षया विषयवर्गो बाह्यो-
पवनत्वेन निरूपयति तद्घोषान् स्रक्चंदनादीन् दिव्यद्रुमलतादिभावेन शेषः कथालंकारः बाह्योपवने प्रमदां ददर्शेति चतुर्थेनान्वयः नदतां विहंगालिकुलानां कोलाहलो येषु ते जलाशया-

न साधु मेने ताः सर्वा भूतले यावतीः पुरः । कामान्कामयमानोऽसौ तस्य तस्योपपत्तये १२ स एकदा हिमवतो दक्षिणेष्वथ सानुषु । ददर्श नवभिर्द्वार्भिः पुरं लक्षितल-
क्षणाम् १३ प्राकारोपवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः । स्वर्णरौप्यायसैः शृंगैः संकुलां सर्वतो गृहैः १४ नीलस्फटिकवैदूर्यमुक्तामरकतारुणैः । कॢप्तहर्म्यस्थलीं दीप्तां श्रि-
या भोगवतीमिव १५ सभाचत्वररथ्याभिराक्रीडायतनापणैः । चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तां विद्रुमवेदिभिः १६ पुर्यास्तु बाह्योपवने दिव्यद्रुमलताकुले । नदद्विहंगालि-
कुलकोलाहलजलाशये १७ हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना । चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसंपदि १८ नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे मुनिव्रतैः । आ-
हूतं मन्यते पान्थो यत्र कोकिलकूजितैः १९ यदृच्छयागतां तत्र ददर्श प्रमदोत्तमाम् । भृत्यैर्दशभिरायांतीमेकैकशतनायकैः २० पंचशीर्षाहिना गुप्तां प्रतीहारेण
सर्वतः । अन्वेषमाणामृषभमप्रौढां कामरूपिणीम् २१ सुनासां सुदतीं बालां सुकपोलां वराननाम् । समविन्यस्तकर्णाभ्यां बिभ्रतीं कुंडलश्रियम् २२ पिशंग-
नीवीं सुश्रोणीं श्यामां कनकमेखलाम् । पद्भ्यां क्वणद्भ्यां चलतीं नूपुरैर्देवतामिव २३ स्तनौ व्यंजितकैशोरौ समवृत्तौ निरंतरौ । वस्त्रांतेन निगूहंतीं व्रीडया गज-
गामिनीम् २४ तामाह ललितं वीरः सव्रीडस्मितशोभनाम् । स्निग्धेनापांगपुंखेन स्पृष्टः प्रेमोद्भ्रमद्भ्रुवा २५ का त्वं कंजपलाशाक्षि कस्यासीह कुतः सति । इमामुपपु-
रीं भीरु किं चिकीर्षसि शंस मे २६

यस्मिन् ॥ १७ ॥ हिमनिर्झराणां विप्रुषो बिंदवस्तद्वता कुसुमाकरसंबंधिना वायुना चलंतः प्रवालाः विटपाः शाखाश्च येषां तैर्वृक्षैर्नलिनीनां स-
रसीनां तटेषु संपत्समृद्धिर्यस्मिन् ॥ १८ ॥ अनाबाधे तत्कृतबाधारहिते मुनिव्रतैरहिंस्रैः आत्मानमाहूतं मन्यते यत्र तत्र प्रमदोत्तमां विषयविवेकवतीं बुद्धिं ददर्श यदृच्छयागतामिति तयोः
संबंधस्य दुर्निरूप्यत्वं दर्शयति ॥ १९ ॥ तामनुवर्णयति सार्द्धैश्चतुर्भिः दशभिर्ज्ञानकर्मेंद्रियैः एकैकं प्रत्येकं शतमनंतानां वृत्तयस्तासां नायकैः पतिभिः सह पाठांतरे नायिकाः स्त्रियो येषां तैः
॥ २० ॥ पंच शीर्षाणि वृत्तयो यस्य तेनाहिना प्राणेन प्रतीहारेण पालकेन गुप्ताम् ऋषभं भर्तारं अप्रौढां षोडशवार्षिकीम् ॥ २१ ॥ गंधज्ञानादिभिर्बुध्यवयवैः सुनासत्वादि रूप्यते समविन्य-
स्तौ रचितौ कर्णौ ताभ्यां कुंडलशोभां दधतीम् ॥ २२ ॥ अन्नमयं हि सौम्य मन इति यत्र श्यामं तदन्नस्येत्यादिश्रुत्यनुसारेण श्यामामित्युक्तम् नूपुरैः क्वणद्भ्यां नूपुरेण पादांगुलीयकानामप्युप-
लक्षणाद्बहुवचनम् ॥ २३ ॥ व्यंजितं कैशोरं यौवनोपक्रमो याभ्याम् समौ च वृत्तौ च ॥ २४ ॥ तामाहेति तयोः संवादोक्तिः संबंधदार्ढ्याय अपांग एव पुंखो मूलप्रांतो यस्य कटाक्षस्य बाणस्य तेन
स्पृष्टो विद्धः प्रेम्णा उच्चैर्भ्रमंती भ्रूर्धनुःस्थानीया यस्मिंस्तेन ॥ २५ ॥ कुतः स्थानादिहागतासि हे सति पुर्याः समीपस्था उपपुरी भूः तामालक्ष्य किं कर्तुमिच्छसीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ ९ ॥

तेनवपेऽनुपथा अनुवर्तिना एतेके एकादशोमहाभटा वृहद्बलले नवक्ष्यमाणायेषुदशसु ते बुद्धेर्मनसः पृथगुपादानं बुद्धि परिचारकेंद्रियसहायतया तत्परिचारकत्वविवक्षया ॥ २७॥
त्वं ह्रीः किं पतिं धर्मं विचिन्वती अथवा भवानी पतिं शिवं विचिन्वती अथवा किं वाक् सरस्वती पतिं ब्रह्माणम् रमा पतिं विष्णुं मुनिरिव संयता सती कथंभूतं पतिम् त्वदंघ्रिकामेनैव-
त्वत्कृपया त्वदंघ्रिकामनयैव प्राप्ताः समस्ताः कामा येन तम् ॥ २८॥ हे वरोरु आसां मध्ये त्वमन्यतमाऽपि न भवसि यतो भुविस्पृक् नहि देवता भुवं स्पृशंति वीरवरेण मया ननु त्वमकर्मा
कथं त्वया सहालंकरोमीति चेत्तत्राह अदभ्रमनल्पं कर्म त्वत्संगाद्यस्य मम तेन स्वतोऽकर्मत्वेन त्वत्संगात्सकर्मा भवामीत्यर्थः परं वैकुंठं ॥ २९॥ यद्यस्मात्तवापांगेन विखंडितमिंद्रियं म
नो यस्य तं मां मनोभवो बाधते अथ तस्मादनुगृहाण सव्रीडं यद्भावेन प्रेम्णा स्मितं तेन विभ्रमंती या भ्रूस्तया उपसृष्टः प्रेरितः ॥ ३०॥ यद्व्रीडया संमुखं न भवति तदाननमुन्नीय मे दर्शय-
शोभने भ्रुवौ यस्मिन् सुतारे शोभनकनीनिके लोचने यस्मिन् व्यालंबिनो दीर्घा ये अलकास्तेषां वृंदेन संवृतं वल्गूनि वाचकानि यस्मिन् ॥ ३१॥ हे वीर सापि तं दृष्ट्वा मोहिता सती तमाह ॥
३२ यत्पृष्टं कस्यासीत्यनेन कस्य पुत्री गोत्रजा वेति का त्वमिति च किं नामासीति तत्राह आत्मनो मम परस्य तवापि कर्तारं सम्यक् न विद्मः गोत्रं नाम च यत्कृतं भवति तं च न विद्मः ॥ ३३॥

कस्तेऽनुपथ्यायेत एकादश महाभटाः एता वा ललनाः सुभ्रु कोऽयं तेऽहिपुरःसरः २७ त्वं ह्रीर्भवान्यस्यथ वाक् रमा पतिं विचिन्वती किं मुनिवद्रहो वने त्वदंघ्रिकामाप्तस
मस्तकामं क्व पद्मकोशः पतितः कराग्रात् २८ नासां वरोर्वन्यतमा भुविस्पृक् पुरीमिमां वीर वरेण साकम् अर्हस्यलंकर्तुमदभ्रकर्मणा लोकं परं श्रीरिव यज्ञपुंसा २९ य
देष तेऽपांगविखंडितेंद्रियं सव्रीडभावस्मितविभ्रमद्भ्रुवा त्वयोपसृष्टो भगवान्मनोभवः प्रबाधतेऽथानुगृहाण शोभने ३० तदाननं सुभ्रु सुतारलोचनं व्याल
म्बिनीलालकवृंदसंवृतम् उन्नीय मे दर्शय वल्गुवाचकं यद्व्रीडया नाभिमुखं शुचिस्मिते ३१ नारद उवाच इत्थं पुरंजनं नारी याचमानमधीरवत् अभ्यनंदत तं
वीरं हसंती वीर मोहिता ३२ न विदाम वयं सम्यक् कर्तारं पुरुषर्षभ आत्मनश्च परस्यापि गोत्रं नाम च यत्कृतम् ३३ इहाद्य संतमात्मानं न विदाम ततः परम् येने
यं निर्मिता वीर पुरी शरणमात्मनः ३४ एते सखायः सख्यो मे नरा नार्यश्च मानद सुप्तायां मयि जागर्ति नागोऽयं पालयन्पुरीम् ३५ दिष्ट्यागतोऽसि भद्रं ते ग्राम्यान्का
मानभीप्ससे उद्वहिष्यामि तांस्तेऽहं स्वबंधुभिररिंदम ३६ इमां त्वमधितिष्ठस्व पुरीं नवमुखीं विभो मयोपनीतान्गृह्णानः कामभोगान् शतं समाः ३७ कं नु त्वदन्यं
रमये ह्यरतिज्ञमकोविदम् असंपरायाभिमुखमश्वस्तनविदं पशुम् ३८ धर्मो ह्यत्रार्थकामौ च प्रजानंदोऽमृतं यशः लोका विशोका विरजा यान्न केवलिनो विदुः
३९ पितृदेवर्षिमर्त्यानां भूतानामात्मनश्च ह क्षेम्यं वदंति शरणं भवेऽस्मिन्यद्गृहाश्रमः ४० का नाम वीर विख्यातं वदान्यं प्रियदर्शनम् न वृणीत प्रियं प्राप्तं मादृशी त्वा
दृशं पतिम् ४१ कस्या मनस्ते भुवि भोगिभोगयोः स्त्रिया न सज्जेद्भुजयोर्महाभुज योऽनाथवर्गाधिमलं घृणोद्धतस्मितावलोकेन चरत्यपोहितुम् ४२ आत्मनो मम शरणमियं पुरी

येन निर्मिता तं च न विद्मः ३४ यत्पृष्टं क एत अनुपथा इति तत्राह एत इति ३५ आस्तां नामगोत्रादि यदत्रागतोऽसि एतद्दिष्ट्या भद्रं तावत् ग्राम्यान् इंद्रियग्रामार्हान् उद्वहिष्यामि संपादयिष्यामि
स्वबंधुभिः सखीभिश्च ३६ समाः संवत्सरान् मनुष्यदेहप्रवेशाच्छतमित्युक्तम् ३७ प्रवृत्तिस्वभावत्वात् निवृत्तिनिंदापूर्वकं तत्संगमभिनंदति पंचभिः त्वत्तोऽन्यं कं नु रमये अरतिज्ञं नैष्ठिकं अको
विदं मार्गनिष्ठं सन्न्यासिनम् संपरायो मृत्युस्तदनभिमुखं परलोकचिंताशून्यम् अश्वस्तनविदम् इदं कर्तव्यमितीहलोकचिंताशून्यं पशुतुल्यं ३८ अत्र गार्हस्थ्ये प्रजानंदः पुत्रसुखं अमृतं मोक्षः केवलि
नो यतयः ३९ गृहाश्रम इति यत् एतत्क्षेमार्हं शरणमाश्रयं वदंति ॥ ४०॥ ४१ भोगिभोगयोः सर्पदेहाकारयोस्तव भुजयोर्न सज्जेत् एवंभूतं कस्याः स्त्रिया मनः स्यात् न कस्या अपि योऽम
वान् अनाथवर्गाः दीनास्तेषामाधिमलमत्यर्थमपोहितुं सर्वत्र चरति केनापोहितुं घृणया उद्धतः अतिशयितो यः स्मितपूर्वकोऽवलोकस्तेन ॥ ४२॥ ॥६२॥ ॥६२॥

समुद्य समुदीर्य समाः संवत्सरान्॥४३॥ तत्र जाग्रदवस्थां संक्षेपेणाह उपगीयमान इति सुषुप्तावस्थामाह ह्रदिनीं हृदयाकाशं स्वापस्थानम् शुचौ निदाघे॥४४॥ इदानीं नवद्वारप्र-
दर्शनपूर्वकं जाग्रदवस्थां प्रपंचयति सप्तेति यावदध्यायसमाप्ति तस्याः पुर उपरिकृताः द्वारः सप्तद्वृता इति पाठे संवृताः नेत्रे नासिके श्रोत्रे मुखं चेति सप्त अधो द्वे द्वारौ गुदलिंगे यः क-
श्चनेति आत्मनः सम्यग्विज्ञानादनियतत्वाच्च॥४५॥ तासु सप्तसु पंच द्वारः पौरस्त्याः पूर्वदिग्भवाः॥४६॥ खद्योतवदल्पप्रकाशा वामनेत्ररूपा आविः प्रकटं मुखं यस्याः सा बहुप्रका-
शा दक्षिणनेत्रलक्षणा। तस्माद्दक्षिणांगमात्मनो वीर्यवत्तरमिति श्रुतेः स्वानुभवाच्च तत्र प्रकाशाधिक्यम् एकत्र संलग्ने विभ्राजितं रूपम् द्युमत्सखः चक्षुःसहितः॥४७॥ नलनालया-
द्वौ छिद्रवन्तौ नत इती नलिनी नालिनी च वामदक्षिणनासिके अत्रापि संज्ञाभेदादेव कार्ये न्यूनाधिक्यं पूर्ववत् ज्ञेयम् अवधूतो वाय्वधिष्ठितो घ्राणः सौरभं गंधम्॥४८॥ मुख्या प्रधाना आ-
स्यम् आपणो भाषणम् बहूदनश्चित्रमन्नम् बह्वोदन इत्यनुक्तिः परोक्षवादत्वाय रसज्ञं रसनेंद्रियं विपणो वागिंद्रियं ताभ्यामन्वितः॥४९॥ दक्षिणेनेति न तृतीया किंतु दक्षिणस्यां-
दिशीत्यस्मिन्नर्थे तद्धितोऽयमेनप्प्रत्ययोऽव्ययसंज्ञः एवमुत्तरेणेति अयमर्थः पंचानां विषयाणामन्यतोऽनवगतानां प्रकाशनायालमिति पंचालं शास्त्रं श्रवणकाले च बलाधिक्या-

नारद उवाच। इति तौ दंपती तत्र समुद्य समयं मिथः तां प्रविश्य पुरीं राजन्मुमुदाते शतं समाः ४३ उपगीयमानो ललितं तत्र तत्र च गायकैः क्रीडन्प-
रिवृतः स्त्रीभिर्ह्रदिनीमाविशच्छुचौ ४४ सप्तोपरि कृता द्वारः पुरस्तस्यास्तु द्वे अधः पृथग्विषयगत्यर्थं तस्यां यः कश्चनेश्वरः ४५ पंच द्वारस्तु पौरस्त्या
दक्षिणैका तथोत्तरा पश्चिमे द्वे अमूषां ते नामानि नृप वर्णये ४६ खद्योताविर्मुखी च प्राक् द्वारावेकत्र निर्मिते विभ्राजितं जनपदं याति ताभ्यां द्युम-
त्सखः ४७ नलिनी नालिनी च प्राक् द्वारावेकत्र निर्मिते अवधूतसखस्ताभ्यां विषयं याति सौरभम् ४८ मुख्या नाम पुरस्ताद्द्वास्तयापणबहूदनौ विषयौ
याति पुरराड् रसज्ञविपणान्वितः ४९ पितृहूर्नृप पुर्या द्वार्दक्षिणेन पुरंजनः राष्ट्रं दक्षिणपंचालं याति श्रुतधरान्वितः ५० देवहूर्नाम पुर्या द्वा उत्तरेण पुरंजनः
राष्ट्रमुत्तरपंचालं याति श्रुतधरान्वितः ५१ आसुरी नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरंजनः ग्रामकं नाम विषयं दुर्मदेन समन्वितः ५२ निरृतिर्नाम पश्चाद्द्वा-
स्तया याति पुरंजनः वैशसं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ५३ अंधावमीषां पौराणां निर्वाक्पेशस्कृतावुभौ अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति
च ५४ स यर्ह्यंतःपुरगतो विषूचीनसमन्वितः मोहं प्रसादं हर्षं वा याति जायात्मजोद्भवम् ५५ एवं कर्मसु संसक्तः कामात्मा वंचितोऽबुधः महिषी यद्यदी-
हेत तत्तदेवान्ववर्तत ५६ क्वचित्पिबंत्यां पिबति मदिरां मदविह्वलः अश्नंत्यां क्वचिदश्नाति जक्षत्यां सह जक्षिति ५७ क्वचिद्गायति गायंत्यां रुदत्यां रुद-
ति क्वचित् क्वचिद्धसंत्यां हसति जल्पंत्यामनुजल्पति ५८

दक्षिणकर्णः प्रथमं प्रवर्तते शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकांडमित्येतावता साम्येन प्रवृत्तसंज्ञस्य कर्मकांडस्य द-
क्षिणकर्णेन श्रवणमिष्यते अतस्तदर्थमनुष्ठानाय पितृभिराहूतः पितृलोकप्रापकं पितृयानं प्रपद्यते तदनेन प्रकारेणापि पितृणामाह्वानमनेन भवतीति पितृहूर्दक्षिणकर्णः एवं तद्वैपरीत्ये-
नोत्तरः कर्णो देवहूः तथा च व्याख्यास्यति पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पंचालसंज्ञितम् पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधरो व्रजेदिति॥५०॥५१॥ आसुरा
इंद्रियारामास्तेषामियमासुरी शिश्नद्वाः ग्रामकं ग्रामस्थजनानां कं सुखं व्यवायं दुर्मदेन गुह्येंद्रियेण ५२ निरृतिर्नाम गुदः मृत्युद्वारत्वात् वैशसं मलविसर्गं लुब्धकेन पायुना तेनोत्क्रांतस्य
दुःखप्राप्तेर्लुब्धकसाम्यम् ५३ अमीषां मध्ये निर्वाक् पादः पेशस्कृत् हस्तः तावुभावंधौ छिद्राभावात् स्वतो ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाच्च अक्षण्वतामिंद्रियवतां देहानामधिपतिः पुरंजनः त्वगि-
न्द्रियस्यानुक्तिः सर्वेषां तदंतर्भावात् ५४ अंतःपुरं हृदयं गतः विषूचीनं सर्वतोमुखं मनः मोहं प्रसादं हर्षं सत्त्वरजःकार्याणि जाया बुद्धिः आत्मजा इंद्रियपरिणामास्तदुद्भवम् ५५॥५६॥ जक्षत्यां भ-
क्षयंत्याम्॥५७॥५८॥

आसतीमासीनाम् ॥५९॥६०॥६१॥ सर्वा असंगत्वादिलक्षणा प्रकृतिः स्वभावो वंचितो यस्य स सर्वथा प्रकृत्या वंचित इति वा नेच्छन् अनिच्छन् क्लैब्यात् पारवश्यात् ॥६२॥ ॥ इति चतुर्थे टीकायां पंचविंशोऽध्यायः ॥२५॥ ॥५॥ ॥५॥ षड्भिः श्लोकैर्मृगयाव्याजात्स्वप्नजागरणोक्तितः सद्बुद्धित्यागयोगाभ्यां संसृतिः संप्रपंच्यते ॥१॥ तदेवमात्मन उपाधिकृतां सुषुप्तावस्थां जाग्रदवस्थां चोक्त्वेदानीं स्वप्नावस्थामाह स एकदेति द्वाभ्याम् महानिष्वासो धनुः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनिवेशो यस्य स रथमारुह्य पंचप्रस्थं वनमगादिति तृतीयेनान्वयः रथं तदानीमेव विधृतं स्वप्नदेहं जाग्रद्देहस्य गानसंवत्सरोपभोग्यपुरत्वेनोक्तत्वात् पंच ज्ञानेंद्रियाण्यश्वा यस्य आशुगं शीघ्रगतिम् द्वे अहंताममते ईषे दंडिके यस्य द्वे पुण्यपापे चक्रे यस्य एकं प्रधानमक्षो यस्य त्रयो गुणा वेणवो ध्वजा यस्य पंच प्राणा बंधुराणि बंधनानि यस्य ॥१॥ एकं मनो रश्मिः प्रग्रहो यस्य एका बुद्धिर्दमनः सूतो यस्य तं च तं च एकं हृदयं नीडं रथिन उपवेशस्थानं यस्मिन् द्वौ शोकमोहौ कूबरौ युगबंधनस्थानं यस्य पंच शब्दादयो विषयाः प्रक्षिप्यंते प्रक्षिप्यंते यस्मिन् अस्य व्याख्यानम् भविष्यति पंचेंद्रियार्थप्रक्षेप इति सप्त धातवो वरूथा रक्षार्थं चर्माद्यावरणानि यस्य पंच कर्मेंद्रियाणि विक्रमा गतिप्रकारा यस्य ॥२॥ हैमोपस्करं सौवर्णाभरणम् स्वर्णवर्मा वर्म कवचम् रजोगुणावृतः अक्षयेषुधिः दुष्पूरो निषंगः अनंतवासनाहंकारोपाधिः एकादश मनोरूपश्च मूनायः सेनापतिर्यस्य वासनामयस्य मनसः प्रग्रहत्वं संकल्पविकल्पात्मकस्य तु हृद्गुलेन वक्ष्यमाणस्य चमूनायत्वमिति विभागः पंच

क्वचिद्द्रवति धावंत्यां तिष्ठंत्यामनुतिष्ठति अनुशेते शयानायामन्वास्ते क्वचिदासतीम् ५९ क्वचिच्छृणोति शृण्वंत्यां पश्यंत्यामनु पश्यति क्वचिज्जिघ्रति जिघ्रंत्यां स्पृशंत्यां स्पृशति क्वचित् ६० क्वचिच्च शोचतीं जायामनुशोचति दीनवत् अनुहृष्यति हृष्यंत्यां मुदितामनुमोदते ६१ विप्रलब्धो महिष्येवं सर्वप्रकृतिवंचितः नेच्छन्ननुकरोत्यज्ञः क्लैब्यात्क्रीडामृगो यथा ६२ इति० भा० म० च० पंचविंशोऽध्यायः २५॥ ५॥ नारद उवाच स एकदा महेष्वासो रथं पंचाश्वमाशुगम् द्वीषं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पंचबंधुरम् १ एकरश्म्येकदमनमेकनीडं द्विकूबरम् पंचप्रहरणं सप्तवरूथं पंचविक्रमम् २ हैमोपस्करमारुह्य स्वर्णवर्माक्षयेषुधिः एकादशचमूनाथः पंचप्रस्थमगाद्वनम् ३ चचार मृगयां तत्र दृप्त आत्तेषुकार्मुकः विहाय जायामतदर्हां मृगव्यसनलालसः ४ आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः न्यहनन्निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान् ५ तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु राजा मेध्यान्पशून्वने यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ६ य एवं कर्म नियतं विद्वान्कुर्वीत मानवः कर्मणा तेन राजेंद्र ज्ञानेन न स लिप्यते ७ अन्यथा कर्म कुर्वाणो मानारूढो निबध्यते गुणप्रवाहपतितो नष्टप्रज्ञो व्रजत्यधः ८

शब्दादयो विषयाः प्रस्थाः सानवो यस्मिन् तद्वनं भजनीयं देशमगात् ॥३॥ आत्ता गृहीता इषवो रागादिरूपाः कार्मुकं च भोगाद्यभिनिवेशरूपं येन जायां विवेकवतीं बुद्धिं विहाय अतदर्हां त्यागानर्हां त्यागे हेतुः मृग्यंत इति मृगा विषयाः तेषु व्यसनं भोगासक्तिः तेन लालसा अतिस्पृहा यस्य ॥४॥ बाणैः रागादिभिः वनेषु भजनीयदेशेषु वनगोचरान् भजनीयविषयान् न्यहनन् आत्मसात्कृतवान् कथापक्षे तु स्पष्टमेव ॥५॥ नन्वासुरीं वृत्तिमाश्रित्येति किमिति मृगया निंद्यते कथापक्षे तावद्राज्ञो विहितैव सा अध्यात्मपक्षेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित एवेत्याशंक्याह तीर्थेष्विति त्रिभिः अयं भावः नहि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् किंतु नियम्यते प्रवृत्तिः संकोच्यते नियममेव षड्विधं दर्शयति यद्यलमत्यर्थं लुब्धो रागी सन् हन्यात्तर्हि तीर्थेषु श्राद्धादिष्वेव तत्रापि प्रतिदृष्टेषु प्रख्यातेष्वेव न नित्यश्राद्धादिषु तत्रापि राजैव मेध्यानेव वन एव यावदुपयोगमेवेति एवं जीवस्य विषयसेवापि यावदुपयोगं न यथेष्टमिति नियम एवेत्यर्थः ॥६॥ अतो नावश्यकत्वमित्याह य इति एवं नियतं कर्म विद्वान् तेन तु उपलक्षणम् तेनान्येन वा कर्मणैवमनुष्ठितेन यत् ज्ञानं भवति तेन ज्ञानेन हेतुना सोऽनुष्ठाता न लिप्यते ॥७॥ अन्यथा नियमोल्लंघनेन अंतःकरणशुद्ध्यभावात् कर्तृत्वाभिमानमारूढः कर्मभिरनुबध्यते ततश्च गुणप्रवाहे पतितोऽधो व्रजति ॥८॥ ६५

प्रासंगिकं परिसमाप्य पुनर्मृगयामेवानुवर्तयति तत्रेति चित्रवाजाः पक्षा येषां तैः विप्लवो नाशः करुणात्मनां कृपालूनां दुःसहः॥९॥१०॥ तदेवं स्वप्नावस्था दर्शिता इदानीं पुनरपि विवेकवत्या बुद्ध्या रसमाणस्य पुत्रादिसंततिप्रपंचयिष्यन् कथाशेषं दर्शयन् तस्याः प्रणयकुपितायाः अनुनयप्रस्तावसहितमाह तत इत्यारभ्य यावदध्यायसमाप्ति एयिवान् आगतः कृतं स्नानमुचितं आहारश्च येन संविवेश शय्यामाश्रितः॥११॥१२॥ गृहमेधिनीं सात्त्विकीं बुद्धिं राजस्यां बुद्ध्यां वर्तमानो नापश्यत्॥१३॥ वेदिषत् हे प्राचीनबर्हिः अंतःपुरस्त्रियः तत्सर्वाः सेश्वरीणां स्वामिनीसहिता-नां यथापुरेत्यादि पृथग्वाक्यम्॥१४॥ व्यंगे चक्रादिहीने॥१५॥१६॥ निरवस्तारे आस्तरणरहिते॥१७॥ अवधूतां त्यक्तदेहादरां तत्संगेनोन्मथितं व्याकुलं ज्ञानं यस्य॥१८॥ स्नेहसंरंभः प्र-णयकोपः तत्स्य लिंगं कुटिलदृष्ट्यादि स्वस्मिन्नलब्धवान्॥१९॥ उत्संगमारोप्य लालिताम्॥२०॥ कृतमागः अपराधो यैस्तेषु आत्मसात्कृत्वा अस्मदधीनोऽयमिति मत्वा शिक्षार्थं दंडं न कुर्वंति ते भृत्या मंदभाग्याः॥२१॥ यतः परमोऽनुग्रहो दंडः यस्तु दंडतो विषीदति सोऽज्ञ इत्याह बाल इति बंधुकृत्यं शिक्षाकरणम् अमर्षणः क्रोधी॥२२॥ हे सुदति हे सुभ्रु हे मनस्विनि स्वामस्माकं

तत्र निर्भिन्नगात्राणि चित्रवाजैः शिलीमुखैः विप्लवोऽभूद्दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनाम् ९ शशान्वराहान्महिषान् गवयान् रुरुशल्यकान् मेध्यानन्यांश्च वि-विधान् विनिघ्नन् श्रममध्यगात् १० ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तो निवृत्तो गृहमेयिवान् कृतस्नानोचिताहारः संविवेश गतक्लमः ११ आत्मानमर्हयांचक्रे धूपलेपस्रगादि-भिः साध्वलंकृतसर्वांगो महिष्यामादधे मनः १२ तृप्तो हृष्टः सुदृप्तश्च कंदर्पाकृष्टमानसः न व्यचष्ट वरारोहां गृहिणीं गृहमेधिनीम् १३ अंतःपुरस्त्रियोऽपृच्छद्विम-ना इव वेदिषत् अपि वः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथा पुरा १४ न तथैतर्हि रोचंते गृहेषु गृहसंपदः यदि न स्याद्गृहे माता पत्नी वा पतिदेवता व्यंगे रथ इव प्राज्ञः को नामासीत दीनवत् १५ क्व वर्तते सा ललना मज्जंतं व्यसनार्णवे या मामुद्धरते प्रज्ञां दीपयंती पदे पदे १६ रामा ऊचुः नरनाथ न जानीमस्त्वत्प्रिया यद्व्यवस्यति भूतले निरवस्तारे शयानां पश्य शत्रुहन् १७ नारद उवाच पुरंजनः स्वमहिषीं निरीक्ष्यावधुतां भुवि तत्संगोन्मथितज्ञानो वैक्लव्यं परमं ययौ १८ सांत्वयन् श्लक्ष्ण-या वाचा हृदयेन विदूयता प्रेयस्याः स्नेहसंरंभलिंगमात्मनि नाभ्यगात् १९ अनुनिन्येऽथ शनकैर्वीरोऽनुनयकोविदः पस्पर्श पादयुगलमाह चोत्संगलालिताम् २० पुरंजन उवाच नूनं त्वकृतपुण्यास्ते भृत्या येष्वीश्वराः शुभे कृतागःस्वात्मसात्कृत्वा शिक्षादंडं न युंजते २१ परमोऽनुग्रहो दंडो भृत्येषु प्रभुणार्पितः बालो न वेद तत्तन्वि बंधुकृत्यममर्षणः २२ सा त्वं मुखं सुदति सुभ्र्वनुरागभारव्रीडाविलंबविलसद्धसितावलोकम् नीलालकालिभिरुपस्कृतमुन्नसं नः स्वानां प्रदर्शय मनस्विनि वल्गुवाक्यम् २३ तस्मिन्दधे दममहं तव वीरपत्नि योऽन्यत्र भूसुरकुलात्कृतकिल्बिषस्तम् पश्ये न वीतभयमुन्मुदितं त्रिलोक्यामन्यत्र वै मुररिपोरित-रत्र दासात् २४ वक्त्रं न ते वितिलकं मलिनं विहर्षं संरंभभीममविमृष्टमपेतरागम् पश्ये स्तनावपि शुचोपहतौ सुजातौ बिंबाधरं विगतकुंकुमपंकरागम् २५

स्वामिनी अतः स्वानां मुखं प्रदर्शय कीदृशम् अनुरागभारेण व्रीडया यो विलंबः मंथरता तेन विलसत् हसितावलोको यस्मिन् नीला अलका एवालयस्तैरुपस्कृतं भूषितम् उन्नतनासिकं वल्गु वाक्यं यस्मिन् तत्॥२३॥ हे वीरपत्नि वीरस्य मम भार्ये यस्ते कृतापराधस्तस्मिन्नहं ब्राह्मणकुलादन्यत्रान्यस्मिन् मुररिपुदासादितरत्र च दमं दधे दंडं करोमि किंतु तं विगतभयमुच्चैर्मुदितं त्रिलोक्यामन्यत्र लोकत्रयाद्बहिरपि न पश्यामि मद्भयाद्वा सौमरिष्यतीत्यर्थः॥२४॥ ते वक्त्रमितः पूर्वं कदाचिदपि वितिलकं न पश्यामि संरंभेण कोपावेशेन भीमं भयंकरं अविमृष्टमनुज्ज्वलम् अ-पेतरागं स्नेहशून्यं तथा ते सुजातौ शोभनौ स्तनावपि शोकाश्रुभिरुपहतौ न पश्यामि तथा बिंबफलाकारमधरं च विगतः कुंकुमपंकतुल्यस्तांबूलरागो यस्मात्तादृशं न पश्यामि इदानीं कु-त एवं जातमिति शेषः पाठांतरे एवंभूतं मुखं स्तनौ च पश्यन् शं न विंदामीत्यन्वयः विगतः कुंकुमपंकरागो याभ्यामिति स्तनयोर्विशेषणम्॥२५॥ ॥६३॥ ॥६२

तत्तस्मात्कृतंकिल्बिषमपराधोयेनतस्यकिल्बिषमेवाहस्वैरंस्वातंत्र्येणत्वामपृष्ट्वामृगयांगतस्य देवोदेवनंक्रीडातांरातिददातीति देवरःकांतः तंकामवेगेनविस्रस्तंगतंपौंस्त्वं पौरुषं
धैर्यंयस्यतम् उशतीकामयमानाकृत्येकर्तुंयोग्येअर्थेकानभजेत् ॥२६॥ इतिचतुर्थेटीकायांषड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥ ॥छ॥ ॥छ॥ सप्तविंशेप्रियापुत्राद्यासक्त्याविस्मृतात्मनः
कालकन्याद्युपाख्यानैर्जरारोगाद्युदीर्यते ॥१॥ तदेवंजीवस्यानुनयादिकथासौंदर्येणात्यंतमुपाधिवश्यत्वमुक्त्वा तन्निमित्तांसंसारपरंपरांनिरूपयितुमाह इत्थमिति अत्रचप्रतिपदंकथं-
चिदध्यात्मपक्षेपियोजयितुंशक्यमेव श्रीनारदेनतुजीवस्यस्त्रीपुरुषवासनादार्ढ्येनविचित्रासंसृतिर्भव तीत्येतावदेवकथातात्पर्यंदर्शितं क्वचित्पुमान् क्वचिच्चस्त्री क्वचिन्नोभयमंदधीः दे
वोमनुष्यस्तिर्यग्वायथाकर्मगुणंभव इतिवदता तत्रादौपुंस्त्वेनसंसृतिरध्यायत्रयेणोक्ता ततश्चैकेनाध्यायेनस्त्रीत्वेनसंसृतिंप्रदर्श्येश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनमोक्षइत्युक्तम् ततस्तदेवययो
पयोगंव्याख्यातमितिपंचाध्यायारंभःप्रतीयते प्रतिपदमध्यात्मयोजनातुदुर्घटानिःप्रयोजनाचेति स्वप्रौढिख्यापनमनादृत्ययथोपयोगमेवव्याख्यास्यामः सध्र्यक् सम्यक् विभ्रमैर्विलासैः

तन्मेप्रसीदसुहृदः कृतकिल्बिषस्यस्वैरंगतस्यमृगयांव्यसनातुरस्य कादेवरंवशगतंकुसुमास्त्रवेगविस्रस्तपौंस्त्वमुशतीनभजेतकृत्ये २६ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपुरंजनोपाख्यानेषड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥ ॥छ॥ ॥नारदउवाच इत्थंपुरंजनंसध्र्यग्वशमानीयविभ्रमैः पुरंजनीम
हाराजरेमेरमयतीपतिम् १ सराजमहिषींराजन् सुस्नातांरुचिराननाम् कृतस्वस्त्ययनांतृप्तामभ्यनंददुपागताम् २ तयोपगूढःपरिरब्धकंधरोरहोऽनु
मंत्रैरपकृष्टचेतनः नकालरंहोबुबुधेदुरत्ययंदिवानिशेतिप्रमदापरिग्रहः ३ शयानउन्नद्धमदोमहामनामहार्हतल्पेमहिषीभुजोपधिः तामेववीरोमनुतेप
रंयतस्तमोभिभूतोननिजंपरंचयत् ॥४॥ तयैवंरममाणस्यकामकश्मलचेतसः क्षणार्धमिवराजेंद्रव्यतिक्रांतंनवंवयः ५ तस्यामजनयत्पुत्रान्पुरंजन्यांपुरंज
नः शतान्येकादशविराडायुषोऽर्धमथात्यगात् ६ दुहितॄर्दशोत्तरशतंपितृमातृयशस्करीः शीलौदार्यगुणोपेताःपौरंजन्यःप्रजापते ७ सपंचालपतिःपुत्रान्पि
तृवंशविवर्द्धनान् दारैःसंयोजयामासदुहितॄःसदृशैर्वरैः ८ पुत्राणांचाभवन्पुत्राएकैकस्यशतंशतम् यैर्वैपौरंजनोवंशःपंचालेषुसमेधितः ९ तेषुतद्रिक्थहा
रेषुगृहकोशानुजीविषु निरूढेनममत्वेनविषयेष्वन्वबध्यत १० ईजेचक्रतुभिर्घोरैर्दीक्षितःपशुमारकैः देवान्पितॄन्भूतपतीन्नानाकामोयथाभवान् ११
युक्तेष्वेवंप्रमत्तस्यकुटुंबासक्तचेतसः आससादसवैकालोयोऽप्रियःप्रिययोषिताम् १२ चंडवेगइतिख्यातोगंधर्वाधिपतिर्नृप गंधर्वास्तस्यबलिनः
षष्ट्युत्तरशतत्रयम् १३

॥१॥ कृतंस्वस्त्ययनंमंगलंकुंकुमसिंदूरादिभिर्यस्यास्ताम् ॥ २ ॥ उपगूढःपरिरब्धःपरिरब्धाकंधरातस्यायेन रहएकांते अनुमंत्रैः अनुकूलैः गुह्यभाषणैःअपकृष्टाचेतनाविवेकोयस्य कालरंहःआयुर्व्ययम् प्रमदैवपरिग्रहोन ज्ञानसाधनंयस्य ॥ ३ ॥ महार्हतल्पेउत्कृष्टशय्यायांश
यानःमहिष्याभुजउपधिःउपधानमुच्छीर्षकंयस्य अविसर्गपाठे शयनक्रियाविशेषणम् तांमहिषीमेव परंपुरुषार्थममन्यत नतुयन्निजंरूपंब्रह्मतत् तमसाअज्ञानेनाभिभूतोयतः ॥
॥४॥ ५ ॥ पुत्रानिंद्रियपरिणामान् दुहितॄस्तदनंतरं बुद्धिवृत्तीः पुत्रसंख्याच बाहुल्यमात्रविवक्षया दुहितृसंख्यातुपुत्रेभ्योन्यूनत्वेनगार्हस्थ्यसौंदर्यार्थमेव विराट् सम्राट् आयु
षोऽर्धमित्याद्यपिकथासौंदर्यार्थमेव ॥६॥ पुरंजनकन्यात्वात्पौरंजन्यः हेप्रजापते ॥७॥ दारैःपरिणामानंतरंहिताहितचिंताभिः वरैरुचितविषयभोगैः ॥८॥ पुत्राणांपुत्राःकर्मा
णिपंचालेषुशब्दादिविषयेषु ॥९॥ तेषुपुत्रादिषुतेषामपियेरिक्थहाराःपुत्रास्तेषुच ॥ १० ॥ ११ ॥ युक्तेष्वात्महितेषुकर्मस्वनवहितस्य सवैकालः जरासमयः ॥ १२ ॥ चंडवे
गःसंवत्सरेणावर्तमानेनोपलक्षितः गंधर्वादिवसाः ॥१३॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

गंधर्व्योरात्रयः तादृशीः तादृश्यः मैथुन्यः दिवसैर्मिथुनी भूयस्थिताः सिताश्चासिताश्च शुक्लकृष्णपक्षीयाः परिभ्रमणेन सर्वैः कामैः सह विनिर्मितां पुरीमपहरंति॥१४॥ प्रजागरः प्राणः॥१५
विंशत्या च सह॥१६॥ स्वसंबंधे स्वसंबधिनि प्राणे॥१७॥ स एवमधुभुक् क्षुद्ररसस्वभोक्ता स्वपार्षदैरिंद्रियैः नाविदत् नालोचितवान्॥१८॥ कालस्य दुहिता जरा त्रिलोकीं तां न प्रत्यनंदत नैच्छन्
बर्हिष्मन् हे प्राचीनबर्हिः॥१९॥ पूरवे ययातिपुत्राय तेन दत्ता सती वरमदात् ययातिः शुक्रशापाज्जरां प्राप्य पुत्राननुवाच इमां गृह्णीतेति तां ज्येष्ठाश्चत्वारो न जगृहुः पूरुस्तु जगृहे ततोययातिः त
स्मैराज्यं ददाविति जरे वा दादित्युक्तम्॥२०॥ दृह द्रुतं नैष्ठिकं॥२१॥ प्रत्याख्यातवति मयि संरंभ्य क्रोधं कृत्वा नैकत्र स्थातुमर्हसीति शापमदात्॥२२॥ आधयो व्याधयश्च यवनास्तेषामीश्व
रं भयं नाम अनं चव्रे॥२३॥ हे वीरत्वा सीप्सितं पतिं वृणे न रिष्यतिः न नश्यति॥२४॥ लोकतो वेदतश्च यद्देयत्वेन ग्राह्यत्वेन उपनतं प्राप्तं तद्याच्यमानं यो न ददाति यश्च दीयमानं नेच्छति न गृह्णा

गंधर्व्यस्तादृशीरस्य मैथुन्यश्च सितासिताः परिवृत्त्या विलुंपंति सर्वकामविनिर्मिताम् १४ ते चंडवेगानुचराः पुरंजनपुरं यदा हर्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत्प्रजाग
रः १५ स सप्तभिः शतैरेको विंशत्या च शतं समाः पुरंजनपुराध्यक्षो गंधर्वैर्युयुधे बली १६ क्षीयमाणे स्वसंबंधे एकस्मिन्बहुभिर्युधा चिंतां परां जगामार्तः सरा
ष्ट्रपुरबांधवः १७ स एव पुर्यां मधुभुक् पंचालेषु स्वपार्षदैः उपनीतं बलिं गृह्णन्स्त्रीजितो नाविदद्भयम् १८ कालस्य दुहिता काचित्त्रिलोकीं वरमिच्छती पर्यट
ती न बर्हिष्मन् प्रत्यनंदत कश्चन १९ दौर्भाग्येनात्मनो लोके विश्रुता दुर्भगेति सा या तुष्टा राजर्षये तु वृतादात्पूरवे वरम् २० कदाचिदटमाना सा ब्रह्मलोकान्महीं गं
तम् वव्रे बृहद्व्रतं मां तु जानती काममोहिता २१ मयि संरभ्य विपुलमदाच्छापं सुदुःसहम् स्थातुमर्हसि नैकत्र मद्याच्ञाविमुखो मुने २२ ततो विहतसंकल्पा
कन्यका यवनेश्वरम् मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्ना भयं पतिम् २३ ऋषभं यवनानां त्वां वृणे वीरेप्सितं पतिम् संकल्पस्त्वयि भूतानां कृतः किल न रिष्यति २४
द्वाविमावनुशोचंति बालावसदवग्रहौ यल्लोकशास्त्रोपनतं न राति न तदिच्छति २५ अथो भजस्व मां भद्र भजंतीं मे दयां कुरु एतावान्पौरुषो धर्मो यदार्त्ताननु
कंपते २६ कालकन्योदितवचो निशम्य यवनेश्वरः चिकीर्षुर्देवगुह्यं सः सस्मितं तामभाषत २७ मया निरूपितस्तुभ्यं पतिरात्मसमाधिना नाभिनंदति
लोकोयं त्वामभद्रामसंमताम् २८ त्वमव्यक्तगतिर्भुंक्ष्व लोकं कर्मविनिर्मितम् २८ या हि मे पृतनायुक्ता प्रजानाशं प्रणेष्यसि २९ प्रज्वारोऽयं मम भ्राता त्वं च मे भ
गिनी भव चराम्युभाभ्यां लोकेऽस्मिन्नव्यक्तो भीमसैनिकः ३० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पुरंजनोपाख्याने सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७
॥६७॥ ॥ नारद उवाच सैनिका भयनाम्नो ये बर्हिष्मन्दिष्टकारिणः प्रज्वारकालकन्याभ्यां विचेरुरवनीमिमाम् १ त एकदा तु रभसा पुरंजनपुरीं नृप
रुरुधुर्भौमभोगाढ्यां जरत्पन्नगपालिताम् २ कालकन्यापि बुभुजे पुरंजनपुरं बलात् ययाऽभिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात् ३

ति इमौ द्वौ कर्मभूतावनुशोचंतिसं
तः॥२५॥ पुरुषेण कर्तव्यो धर्मः पौरुषः॥२६॥ देवगुह्यं मरणं तद्धि प्राणिनां वैराग्यार्थं तु दयया देवैर्गोप्यते॥२७॥ तुभ्यं तव आत्मसमाधिना ज्ञानदृष्ट्या याच्यमानो यं लोकस्त्वां नेच्छति अ
तोऽव्यक्तगतिः कुतः प्राप्तेत्यलक्षितगतिः सती लोकमाक्रम्य भुंक्ष्व एवं सर्वोऽपि लोकस्तव पतिः स्यादित्यर्थः॥२८॥ न चैवं त्वया शंकनीयं प्रतिकूलां लोको हनिष्यतीति यस्मात्त्वमेव प्रजा-
नाशं करिष्यसीत्याह याहीति या मदीया यवनपृतना तया युक्ता॥२९॥ किंच प्रज्वार इति मारको वैष्णवो ज्वरः माहेश्वरस्य ध्या ध्यंतः पातितत्वात् भीमाः घोराः सैनिका यस्य॥३०॥ ॥
इति चतुर्थे टीकायां सप्तविंशोऽध्यायः॥२७॥ ॥६७॥ ॥६७॥ अष्टाविंशे तु वैदर्भ्याख्यानेन स्त्रीविचिंतया स्त्रीत्वं प्राप्तस्य देवेन कदाचिन्मुक्तिरुच्यते १ इदानीं तु पुरंजनस्य पुंदेहत्याग
प्रकारपूर्वकं स्त्रीत्वप्रकारमाह सैनिका इत्यादि राजसिंहस्य वेश्मनीत्यंतेन दिष्टं दैवं कुर्वंति अधिकुर्वंतीति तथा मृत्योरादेशकारिण इति वा॥१॥ जरत्पन्नगेन जीर्णप्राणेन पालिताम्॥२॥३॥ ॥

द्वार्भिर्मुखकर्णादिभिः रोगरूपेण प्रविश्य ४ ५ कन्यया जरयोपगूढः सन् तत्प्रतिक्रियां न लेभे इति तृतीयेनान्वयः हृतैश्वर्यः उत्थानादिष्वशक्तः ६ प्रातिकूल्यान् अनपेक्षितविषयप्रापणान् अनादृतान् आदरमकुर्वाणान् स्वाधीनत्वाभावात् अनुगा इंद्रियाणि अमात्या इंद्रियदेवाः गतसौहृदां अध्यवसायाभावात् ७ आत्मानमिति जरयाग्रस्तं पंचालान् विषयान् अरिभि र्विघ्नादिभिर्दूषितान् ८ कालकन्यया हृतं भूतं यायातयामान् निःसारानपि कामानभिलषन् विगता आत्मनो गतिः पारलौकिकी ऐहिकः पुत्रादिस्नेहश्च यस्य सः स्नेहादिति वा पाठः ९ स राजा पुरंजनो हातुं प्रचक्रमे उपक्रांतवानिति द्वयोरन्वयः अनिकामतः अनिच्छयापि १० ११ सपरिच्छदः भृत्यवर्गसहितः कुटुंबेन दीव्यतीति कौटुंबिकः कुटुंबिन्या संधिर्नात्र विवक्षितः सान्वयः पुत्रादिसहितः १२ यवनैरुपरुद्धान्यायतनानि यस्य सः पुरपालः १३ पुरु बहु कृच्छ्रं तेन उरुर्वेपथुर्यस्य वृक्षकोटरादिव सर्पः १४ कंठे उपरुद्धो रुरोद घुरघुरध्वनिं चकार १५ दुहि

तयोपभुज्यमानां वै यवनाः सर्वतो दिशम् । द्वार्भिः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन् सकलां पुरीम् ४ तस्यां प्रपीड्यमानायामभिमानी पुरंजनः अवापोरुविधांस्तापान् कुटुंबी ममताकुलः ५ कन्योपगूढो नष्टश्रीः कृपणो विषयात्मकः नष्टप्रज्ञो हृतैश्वर्यो गंधर्वयवनैर्बलात् ६ विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रातिकूल्यानना दृतान् पुत्रान् पौत्रानुगामात्याञ्जायां च गतसौहृदां ७ आत्मानं कन्यया ग्रस्तं पंचालानरिदूषितान् दुरंतचिंतामापन्नो न लेभे तत्प्रतिक्रियां ८ कामानभिलषन् दीनो यातयामांश्च कन्यया विगतात्मगतिस्नेहः पुत्रदारांश्च लालयन् ९ गंधर्वयवनाक्रांतां कालकन्योपमर्दिताम् हातुं प्रचक्रमे राजा तां पुरीमनिकामतः १० भयनाम्नोऽग्रजो भ्राता प्रज्वारः प्रत्युपस्थितः ददाह तां पुरीं कृत्स्नां भ्रातुः प्रियचिकीर्षया ११ तस्यां संदह्यमानायां सपौरः सपरिच्छदः कौटुंबिकः कुटुंबिन्या उपतप्यत सान्वयः १२ यवनोपरुद्धायतनो ग्रस्तायां कालकन्यया पुर्यां प्रज्वारसंसृष्टः पुरपालोऽन्वतप्यत १३ न शेके सोऽवितुं तत्र पुरुकृच्छ्रोरुवेपथुः गंतुमैच्छत्ततो वृक्षकोटरादिव सानलात् १४ शिथिलावयवो यर्हि गंधर्वैर्हृतपौरुषः यवनैररिभी राजन्नुपरुद्धो रुरोद ह १५ दुहितॄः पुत्रपौत्रांश्च जामिजामातृपार्षदान् स्वत्वावशिष्टं यत्किंचिद्गृहकोशपरिच्छदम् १६ अहं ममेति स्वीकृत्य गृहेषु कुमतिर्गृही दध्यौ प्रमदया दीनो विप्रयोग उपस्थिते १७ लोकांतरं गतवति मय्यनाथा कुटुंबिनी वर्तिष्यते कथं त्वेषा बालकाननुशोचती १८ न मय्यनाशिते भुंक्ते नास्नाते स्नाति मत्परा मयि रुष्टे सुसंत्रस्ता भर्त्सिते यतवाग्भयात् १९ प्रबोधयति मामज्ञं व्युषिते शोककर्शिता वर्त्मैतद्गृहमेधीयं वीरसूरपि नेष्यति २० कथं नु दारका दीना दारकीर्वापरायणाः वर्तिष्यंते मयि याते भिन्ननाव इवोदधौ २१ एवं कृपणया बुद्ध्या शोचंतमतदर्हणम् ग्रहीतुं कृतधीरेनं भयनामाभ्यपद्यत २२ पशुवद्यवनैरेष नीयमानः स्वकं क्षयम् अन्वद्रवन्ननुपथाः शोचंतो भृशमातुराः २३ पुरीं विहायोपगत उपरुद्धो भुजंगमः यदा तमेवानु पुरी विशीर्णा प्रकृतिं गता २४ विकृष्यमाणः प्रसभं यवनेन बलीयसा नाविंदत्तमसाविष्टः सखायं सुहृदं पुरः २५

त्रादीन् दध्यावित्युत्तरेणान्वयः जामयो भगिन्यः स्नुषाः स्वत्वमात्रेणावशिष्टं भोगक्षमं गेच क्षीणः १६ १७ ध्यानमेवाह लोकांतरमिति १८ अनाशिते अभोजिते भर्त्सिते भर्त्सने कृते यतवाग्भवति १९ अज्ञमविवेकिनं माम् व्युषिते देशांतरं गते गृहमेधीयं वर्त्म गृहधर्ममपि किं नेष्यति अनुवर्तयिष्यति युक्तमेतत् यतो वीरसूः पुत्रवती किं वा मद्विरहमसहमाना मरिष्यत्येवेत्यर्थः २० न विद्यते परमयनमाश्रयो येषाम् अपरायणाः पुत्राः कन्याश्च यद्वा पराश्रयाः कन्याः भिन्ना नौर्येषाम् २१ अतदर्हणं वस्तुतस्तस्य ब्रह्मत्वात् २२ एषः यदा स्वयं स्थानं नीयमानस्तदा अनुपथाः प्राणा इंद्रियाणि तथा च श्रुतिः तमनूत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंतीति २३ प्रकृतिं महाभूतात्मताम् २४ नाविंदत् न सस्मार पुरः पूर्वं सखायं संतमीश्वरम् २५

अदयालुना काम्यकर्मसक्तयेसंज्ञप्ताः हताः अमीवं पापं क्रौर्यं वा २६ शाश्वतीः समाः आर्तिमनुभूय २७ अंतकालेतांभार्यामेवमनसागृण्हन् स्मरन् अनंतरंविदर्भस्यवेश्मनि प्रमदोत्तमा बभूव अतः परस्मिन् प्रकरणे एतावदेवप्रकृतोपयोगिविवक्षितम् स्त्रीध्यानेनस्त्रीलाभस्तावपिपतिव्रताध्यानेनपूर्वाद्दष्टेन च धार्मिकाद्विदर्भाज्जन्मा भूत् धार्मिकसंगेनचविशुद्धस्य भागवतेनमलयध्वजेनसंगोऽभूत् ततोविष्णुभक्तिस्ततोवैराग्यं ततस्तमेवभर्तृरूपंगुरुंपातिव्रत्यधर्मेणभजतोभगवत्प्रसादलब्धज्ञानेनमोक्षइति अन्यत्तुकथाऽलंकारमात्रंतथाऽपिकिं चिद्वृत्तिसामान्येनेहयोजयिष्यामः विदर्भस्यविशिष्टदर्भोपलक्षितस्यकर्मठस्य राजसिंहस्य धर्मेणाहिप्रजापालनेनयज्ञादिनाच क्षत्रियाराजंते तेषुश्रेष्ठस्यवेश्मनि २८ मलयोपलक्षितेद क्षिणदेशे ध्वजइवदर्शनीयः सहिश्रीविष्णुभक्तप्रधानोदेशः तत्रमुख्यः महाभागवतइत्यर्थः पंडानिश्चयाबुद्धिः तामर्हतीतिपांड्यः सउपयेमे पुरंजनोभागवतसंगंप्राप्तइत्यर्थः २९ आत्म जांश्रीकृष्णसेवारुचिम् तत्संगेनभगवद्धर्मरुचिरभूदित्यर्थः असितस्यश्रीकृष्णस्येक्षणंयया तां यवीयसः सप्तसुतान् श्रवणंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनम् अर्चनंवंदनंदास्यमितिभ क्तिप्रकारान् सख्यात्मनिवेदनयोस्त्वंपदार्थज्ञानोत्तरकालत्वात् तस्यचभगवतेवोत्तरत्रोपदेक्ष्यमाणत्वादिदानीमनुक्तेः सप्तेत्युक्तं भगवद्धर्मरुच्यात्तच्छ्रवणकीर्तनादिकंजातमित्यर्थः

तंयज्ञपशवोऽनेनसंज्ञप्तायेदयालुना कुठारैश्चिच्छिदुःक्रुद्धाः स्मरंतोऽमीवमस्यतत् २६ अनंतपारेतमसिमग्नोनष्टस्मृतिःसमाः शाश्वतीरनुभूयार्तिंप्रमदासंगदूषितः २७ तामेवमनसागृण्हन्बभूवप्रमदोत्तमा अनंतरंविदर्भस्यराजसिंहस्यवेश्मनि २८ उपयेमेवीर्यपणांवैदर्भींमलयध्वजः युधिनिर्जित्यराजन्यान्पांड्यःपरपुरंजयः २९ तस्यांसजनयांचक्रेआत्मजामसितेक्षणाम् यवीयसःसप्तसुतान्सप्तद्राविडभूभृतः ३० एकैकस्याभवत्तेषांराजन्नर्बुदमर्बुदम् भोक्ष्यतेयद्वंशधरैर्महीमन्वंतरंपरम् ३१ अगस्त्यःप्राग्दुहितरमुपयेमेधृतव्रताम् यस्यांदृढच्युतोजातइध्मवाहात्मजोमुनिः ३२ विभज्यतनयेभ्यःक्ष्मांराजर्षिर्मलयध्वजः आरिराधयिषुःकृष्णंसजगामकुलाचलम् ३३ हित्वागृहान्सुतान्भोगान्वैदर्भीमदिरेक्षणा अन्वधावतपांड्येशंज्योत्स्नेवरजनीकरम् ३४ तत्रचंद्रवसानामताम्रपर्णीवटोदका तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रात्मनोमृजन् ३५ कंदाष्टिभिर्मूलफलैःपुष्पपर्णैस्तृणोदकैः वर्तमानःशनैर्गात्रकर्षणंतपआस्थितः ३६ शीतोष्णवातवर्षाणिक्षुत्पिपासेप्रियाप्रिये सुखदुःखेइतिद्वंद्वान्यजयत्समदर्शनः ३७

द्रविडभूमिपालकान् द्रविडभूमिर्हिश्रवणादिभक्तिरेवसकलारक्षिताऽस्तीतिप्रसिद्धम् ३० अर्बुदमिति श्रवणादीनांप्रत्येकमनेकेप्रकाराअभवन्नित्यर्थः तदुक्तम् भक्तियोगोबहुविधोमार्गैर्भामिनिभाव्यतेइति येषांवंशधरैः यत्तःप्रवृत्तैः संप्रदायभेदैः कृत्स्नामहीमन्वंतरं ततःपरंचभोक्ष्यते अविद्याकामकर्मभ्योऽपिरक्षिष्यते ३१ अगस्त्यः अगानिनिष्क्रियाणिगात्राणिस्त्यायति संघातयतीत्यगस्त्योमनः सप्राक्प्रथमजातांदुहितरंकृष्णसेवारुचिमुपयेमे तस्यांमनः कृष्णेदृढांरतिंबबंधेत्यर्थः धृतानिशमदमादीनिव्रतानि ययातांरतिम् दृढेभ्यः सत्यलोकादिभोगेभ्योऽपिच्युतस्तद्रहितः कृष्णरताविहामुत्रभोगविरागोजातइत्यर्थः सएवोपशमात्मकत्वान्मुनिः कथंभूतः इध्मवाहोआत्मजोयस्यसः तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धासमिद्वहनोपलक्षितागुरूपसत्ति र्वैराग्यादभूदित्यर्थः नह्यविरक्तस्यगुरूपसत्तिःसंभवति कथापक्षेययाश्रुतमेव ३२ क्ष्मांविभज्यतत्रश्रवणादिभक्तिभेदंव्यवस्थाप्य ३३ इदानींपुरंजनस्यस्त्रीभावंप्राप्तस्यसर्वतोविरक्त स्यपतिरेवगुरुःस्त्रीणामितिवचनात्पतिसेवया गुरुशुश्रूषाप्रकारंदर्शयितुमाह हित्वेत्यादिनामनोदधदित्यंतेनग्रंथेन मदयतीतिमादिरमीक्षणंयस्याम् ३४ तत्र चंद्रमसाद्यानद्यस्तासां पुण्यैःसलिलैरुभयत्रांतर्बहिश्चात्मनोमलंक्षालयन् तपआस्थितइत्युत्तरेणान्वयः ३५ अस्यतेभूमौक्षिप्यतइत्यस्टिर्बीजम् ३६ ३७ ५ ५ ५

विद्ययाउपासनयापक्वकषायः दग्धकामादिवासनः युयुजे आत्मनोब्रह्मतांभावयामास अक्षाणींद्रियाणि अनिलःप्राणः आशयश्चित्तम् विजिताअक्षादयोयेन ३८ आस्तेस्मवर्षशतमितिस्थि
नस्यदुःसाधनतांदर्शयति अतएवस्मार्तिंकृतवानित्याह वासुदेवेरतिमुद्वहन् अन्यद्देहादिकंनवेद ३९ सएवंवर्तमानः आत्मन्यात्मानंविद्वान् अन्यस्मादुपरराम कथंविद्वान्व्यतिरिक्ततया
देहादिव्यतिरिक्तत्वेन कुतःव्यापकतयादेहादिप्रकाशकत्वेन ननुदेहाद्याकारोविमर्शएतत्प्रकाशयति नतुनिराकार आत्मातआह आमर्शस्यापिसाक्षिणं अयंभावः आमर्शोनामांतःकर
णवृत्तिः साचजडत्वादात्मप्रकाश्यैवेति यथास्वप्नेममेदंशिरश्छिन्नमित्यादिप्रतीतौतद्व्यतिरिक्तमात्मानंवेत्तितद्वत् ४० केनविद्वान्तत्राह साक्षाद्धरिरेवयोगुरुस्तेनोक्तेनसर्वतोमुखंयथा
तथास्फुरता अनवच्छिन्नेनज्ञानेन ४१ तदेवाह परइति ब्रह्मैवाहंनसंसारीति ब्रह्मण्यात्मनईक्षणेशोकादिनिवृत्तिः अहमेवब्रह्मेत्यात्मनिब्रह्मणईक्षणेब्रह्मपारोक्ष्यनिवृत्तिः अतोव्य
विहायेक्षमाणअस्मात्संसारादुपरराम नन्वेवमपिजीवस्यकुतोब्रह्मत्वापत्तिः ईक्षणस्यैवव्यवधायकत्वादित्याशंक्याह ईक्षांविहायदग्धेंधनानलवत्तस्याः स्वयमेवोपशांतेरितिभावः ४२

तपसाविद्ययापक्वकषायोनियमैर्यमैः युयुजेब्रह्मण्यात्मानंविजिताक्षानिलाशयः ३८ आस्तेस्थाणुरिवैकत्रदिव्यंवर्षशतंस्थिरः वासुदेवेभगवतिनान्य
द्वेदोद्वहन्रतिम् ३९ सव्यापकतयात्मानंव्यतिरिक्ततयात्मनि विद्वान्स्वप्नइवामर्शसाक्षिणंविरराम ह ४० साक्षाद्भगवतोक्तेनगुरुणाहरिणानृप विशु
द्धज्ञानदीपेनस्फुरताविश्वतोमुखम् ४१ परेब्रह्मणिचात्मानंपरंब्रह्मतथात्मनि वीक्षमाणोविहायेक्षामस्मादुपरराम ह ४२ पतिंपरमधर्मज्ञंवैदर्भी
मलयध्वजम् प्रेम्णापर्यचरद्धित्वाभोगान्सापतिदेवता ४३ चीरवासाव्रतक्षामावेणीभूतशिरोरुहा बभावुपपतिंशांताशिखाशांतमिवानलम् ४४
अजानतीप्रियतमंयदोपरतमंगना सुस्थिरासनमासाद्ययथापूर्वमुपाचरत् ४५ यदानोपलभेतांघ्रावूष्माणंपत्युरर्चती आसीत्संविग्नहृदयायूथभ्र
ष्टामृगीयथा ४६ आत्मानंशोचतीदीनमबंधुंविक्लवाश्रुभिः स्तनावासिच्यविपिनेसुस्वरंप्ररुरोदसा ४७ उत्तिष्ठोत्तिष्ठराजर्षेइमामुदधिमेखलां द
स्युभ्यःक्षत्रबंधुभ्योबिभ्यतींपातुमर्हसि ४८ एवंविलपतीबालाविपिनेऽनुगतापतिम् पतितापादयोर्भर्तूरुदत्यश्रूण्यवर्तयत् ४९ चितिंदारुमयींचित्वात
स्यांपत्युःकलेवरम् आदीप्यचानुमरणेविलपंतीमनोदधे तत्रपूर्वतरःकश्चित्सखाब्राह्मणआत्मवान् सांत्वयन्वल्गुनासाम्नातामाहरुदतींप्रभो ५१ ब्रा
ह्मणउवाच काल्वंकस्यासिकोवायंशयानोयस्यशोचसि जानासिकिंसखायंमांयेनाग्रेविचचर्थह ५२ अपिस्मरसिचात्मानमविज्ञातसखंसखे हि
त्वामांपदमन्विच्छन्भौमभोगरतोगतः ५३ हंसावहंचत्वंचार्यसखायौमानसायनौ अभूतामंतरावौकःसहस्रपरिवत्सरान् ५४

४३ उपपत्तिं पत्युःसमीपे
यद्वापत्युःकिंचिन्मात्रेणन्यूना तत्समानासतीबभावित्यर्थः उपोऽधिकेचेति कर्मप्रवचनीयः तद्योगेचद्वितीया शांतमंगारावस्थमनलमुपशांताशुद्धाज्वालायथाभवतितद्वत् ४४ तदानी
मपिसुस्थिरमासनंयस्य अतएवाजानतीयदातदायथापूर्वमसेवत ४५ पत्युरंघ्रिमर्चयंतीयदातस्मिन्नंघ्रावूष्माणंनापश्यत् ४६ अबंधुंपतिरहितम् अश्रुभिरासिच्य ४७ क्षत्र-
बंधुभ्यः अधार्मिकक्षत्रियेभ्योऽपि ४८ अवर्तयन् प्रवर्तयामास ४९ तस्यांनिधायाग्निदानेनादीप्यच ५० पूर्वतरः अनादिरीश्वरः सखा द्वासुपर्णावितिश्रुतेः साम्नाप्रियवाक्येन संबोधय
न् ५१ यस्ययंशोचसि अग्रेसृष्टेः पूर्वंविचचर्थह मयिस्थितत्वेनसख्यंसुखमनुभूतवानसि ५२ यद्यपिमांनजानासितथाऽप्यात्मानंत्वामविज्ञातसखं अविज्ञातः कश्चिन्मेसखाआ
सीदित्येवंकिंस्मरसि सखइतिपुंस्त्वनिर्देशः प्राक्तनपुंस्त्वस्मरणाय सख्यंस्मारयन् स्ववियोगकृतमनर्थमाह हित्वेतिसार्द्धैः षड्भिः पदंस्थानं ५३ हंसौशुद्धौमानसंहृदयमयनंययोः कथाप
क्षेमानससरसिस्थितौपक्षिणावभूतांजातौ ओकोगृहम् अंतराविनैव वाशब्दएवार्थे सहस्रपरिवत्सरान् महाप्रलयोयावत् ५४

इंबंधो ग्राम्येरूत्रेमतिर्यस्य स्त्रियामायया ५५ पंचारामाउपवनानियस्मिन् नवद्वाराणिप्राणाश्छिद्राणियस्मिन् एकः प्राणः पालोयस्मिन् त्रीणिपृथिव्यप्तेजांसि कोष्ठानिप्राकारायस्मि
न् षड्ज्ञानेंद्रियमनांसिकुलानि अभीष्टविषयसमर्पकावणिजोयस्मिन् पंचविपणाहट्टाः कर्मेंद्रियाणियस्मिन् पंचभूतानिप्रकृतिः उपादानकारणंयस्य स्त्रीबुद्धिरेवधवः पतिः स्वामिनी
यस्मिन् ५६ स्वयमेवेमंश्लोकंव्याचष्टे पंचेंद्रियार्थाइतिषड्कुलमिति एकपालमितिचस्पष्टत्वान्नव्याख्यातं ५७ भूतान्येवप्रकृतिरुपादानंयस्य स्त्रीधवमित्यस्यव्याख्यानम् शक्तिर
धीशायस्य तद्वशःसन्नित्यर्थः ५८ स्पृष्टः अभिभूतः अतोनविद्यतेश्रुतेब्रह्मत्वेस्मृतिर्यस्य ५९ तत्त्वमुपदिशति नत्वमितिचतुर्भिः स्त्रीत्वातिः नवद्वारेपुरेययारुद्धोऽसितस्याः ६० पुमांसं
पूर्वजन्मनित्यदमन्यथाइदानींचसतींश्रेष्ठांस्त्रियंमन्यसे एषामाया यतउभयमपिवस्तुतोनास्ति यस्मादावांहंसौशुद्धौ नौआवयोर्वक्ष्यमाणांगतिंस्वरूपंपश्य ६१ तत्त्वंपदार्थयोरभि
दर्शनैक्यमाह अहमेवभवान्उपचारंवारयति नचान्यइति व्यतिहारोपदेशः उक्ताभिप्रायः छिद्रमंतरं ६२ तर्हिकथमावयोरज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिभेदस्तत्राह यथेति आत्मानंदेहमाद-

सत्वांविहायसखांबंधोगतोग्राम्यमतिर्महीम् विचरन्पदमद्राक्षीःकयाचिन्निर्मितंस्त्रिया ५५ पंचाराममंनवद्वारमेकपालंत्रिकोष्ठकम् षड्कुलंपंचविपणं
पंचप्रकृतिस्त्रीधवम् ५६ पंचेंद्रियार्थाआरामाद्वारःप्राणानवप्रभो तेजोऽबन्नानिकोष्ठानिकुलमिंद्रियसंग्रहः ५७ विपणस्तुक्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्य
या शक्त्यधीशःपुमांस्तत्रप्रविष्टोनावबुध्यते ५८ तस्मिंस्त्वंरामयास्पृष्टोरममाणोऽश्रुतस्मृतिः तत्संगादीदृशींप्राप्तोदशांपापीयसींप्रभो ५९ नत्वंविदर्भदुहिता
नायंवीरःसुहृत्तव नपतिस्त्वंपुरंजन्यारुद्धोनवमुखेयया ६० मायाह्येषामयासृष्टायत्पुमांसंस्त्रियंसतीम् मन्यसेनोभयंयद्वैहंसौपश्यावयोर्गतिम् ६१
अहंभवान्नचान्यस्त्वंत्वमेवाहंविचक्ष्वभो ननोपश्यंतिकवयश्छिद्रंजातुमनागपि ६२ यथापुरुषआत्मानमेकमादर्शचक्षुषोः द्विधाभूतमवेक्षेततथै
वांतरमावयोः ६३ एवंसमानसोहंसोहंसेनप्रतिबोधितः स्वस्थस्तद्व्यभिचारेणनष्टामापपुनःस्मृतिम् ६४ बर्हिष्मन्नेतदध्यात्मंपारोक्ष्येणप्रदर्शितम् य
त्परोक्षप्रियोदेवोभगवान्विश्वभावनः ६५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपुरंजनोपाख्यानेअष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८ प्राचीन-
बर्हिरुवाच भगवंस्तेवचोऽस्माभिर्नसम्यगवगम्यते कवयस्तद्विजानंतिनवयंकर्ममोहिताः १ नारदउवाच पुरुषंपुरंजनंविद्याद्यद्व्यन-
क्त्यात्मनःपुरः एकद्वित्रिचतुष्पादंबहुपादमपादकम् २ योऽविज्ञाताहृतस्तस्यपुरुषस्यसखेश्वरः यन्नविज्ञायतेपुंभिर्नामभिर्वाक्रियागुणैः ३ य
दाजिघृक्षःपुरुषःकार्त्स्न्येनप्रकृतेर्गुणान् नवद्वारंद्विहस्तांघ्रितत्रामनुतसाध्विति ४

र्शेनिर्मलंमहांतंस्थिरंचावेक्षेत परस्यचक्षुषिचतद्विपरीतम् वि
द्याविद्योपाधिकृतोधर्मभेद इत्यर्थः ६३ एवंनारदवाक्यम् एवममुनाप्रकारेणसमानसोहंसः क्षेत्रज्ञः हंसेनपरमात्मना बोधितःसन् स्वस्थः आत्मनिस्थितःसन् निरंध्यालात
द्व्यभिचारेणेश्वराविंयोगेनाविषयाभिलाषवृत्यानष्टांस्मृतिमहंब्रह्मास्मीतिज्ञानंपुनःप्रासवान् ६४ कथामात्रमितिबुद्धिंवारयति बर्हिष्मन्निति पारोक्ष्येण राजकथामिषे
पात्रहेतुः यद्यस्मात् हेबर्हिष्मन् प्राचीनबर्हिः एतद्राजकथामिषेणआत्मकथाप्रदर्शिता यस्माद्देवः श्रीनारायणः परोक्षप्रियः साक्षादात्मज्ञानकथनेनतवचेतसिकथानायाती
तीतिभावः ६५ इतिचतुर्थेटीकायामष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८ ऊनत्रिंशेपरोक्षार्थव्याख्यानेनोपसंहृतम् स्त्रीसंगतोभवस्त्वीशसंगान्मुक्तिरितिस्फुटम् १ कव
यः अध्यात्मविदः १ व्यनक्तिलिंगयति चेतनीकरोतीत्यर्थः यद्वाव्यनक्ति प्रकटयति ततश्चस्वकर्मणापुरंजनयतीतिपुरंजनपदंव्याख्यातंभवति एकद्व्यादयः पादायस्य २
अविज्ञातशब्देनाहृतः व्याहृतःउक्तोयःसईश्वरः अविज्ञाततन्नामनिरुक्तिः यद्यस्मात्पुंभिर्नामादियोगेन नविज्ञायते ३ तत्रतेषुपुरेषुमध्ये ४ ५ ६

अक्षाभिरिंद्रियैः ५ पंचवृत्तित्वात् पंचशिराः सर्पइवप्राणः ६ एकादशमहाभटइति अनेनएकादशोमहाभटोनायकइत्युक्तः तं दर्शयति बृहद्बलंयस्यतन्मनः नवखानि द्वाराणिय स्य ७ क्रमतत्त्वरवइत्यादेरर्थसंक्षेपेणाहयस्तैरिंद्रियसंयुतः सआत्मानाभिर्द्वार्भिः बहिर्यातीति ८ पुरः पूर्वभागेकृताः ९ नेत्रेइति रूपमितिचक्षुषेतिखद्योतादीनांव्याख्यानम् शे षोनुवादः ईश्वरः पुरंजनः १० नासेइतिव्याख्या अवधुनोतीत्यवधूतोवायुः तदात्मकेनोच्छ्वासेनसहैकस्थानत्वात् घ्राणोवधूतः आस्यमितिव्याख्या रसज्ञविपणान्वितइत्यत्ररू सज्ञशब्दानिर्दिश्यरसविदित्यनुवादः रसइतिव्याख्यारसनेंद्रियमित्यर्थः विपणोवाग्रसविद्रसइत्येवपाठः आर्षत्वान्नदोषः ११ अंधः अन्नं १२ १३ ग्रामकमित्यस्यानुवादः ग्रामि णांरतिरिति तस्यव्याख्याव्यवायइति १४ १५ विषूचीनपदार्थानुवादोविषूचिरिति तद्गुणैर्मनोगुणैस्तमः सत्वरजोभिः १६ महिषीयद्यदीहेतेत्यादेरर्थसंग्रहमाह यथायथाबुद्धिः

बुद्धिंतुप्रमदांविद्यान्ममाहमिति यत्कृतम् यामधिष्ठायदेहेऽस्मिन्पुमान्भुंक्तेऽक्षभिर्गुणान् ५ सखायइंद्रियगणाज्ञानंकर्मचयत्कृतम् सख्य स्तद्वृत्तयः प्राणः पंचवृत्तिर्यथोरगः ६ बृहद्बलंमनोविद्यादुभयेंद्रियनायकम् पंचालाः पंचविषया यन्मध्येनवखंपुरम् ७ अक्षिणीनासिकेक र्णौमुखंशिश्नगुदाविति द्वेद्वेद्वारौबहिर्यातियस्तदिंद्रियसंयुतः ८ अक्षिणीनासिकेआस्यमितिपंचपुरः कृताः दक्षिणादक्षिणः कर्णउत्तरा चोत्तरः स्मृतः ९ पश्चिमेइत्यधोद्वारौगुदंशिश्नमिहोच्यते खद्योताविर्मुखीचात्रनेत्रेएकत्रनिर्मिते रूपंविभ्राजितंताभ्यांविचष्टेचक्षुषेश्वरः १० न लिनीनालिनीनासेगंधः सौरभउच्यते घ्राणोवधूतोमुख्यास्यंविपणोवाग्रसविद्रसः ११ आपणोव्यवहारोत्रचित्रमंधोबहूदनम् पितृहूर्दक्षि णः कर्णउत्तरोदेवहूःस्मृतः १२ प्रवृत्तंचनिवृत्तंचशास्त्रंपंचालसंज्ञितम् पितृयानंदेवयानंश्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजेत् १३ आसुरीमेढ्रमर्वाग्द्वार्व्यवा योग्रामिणांरतिः उपस्थोदुर्मदः प्रोक्तोनिर्ऋतिर्गुदउच्यते १४ वैशसंनरकंपायुर्लुब्धकोंऽधौतुमेशृणु हस्तपादौपुमांस्ताभ्यांयुक्तोयातिकरोतिच १५ अंतःपुरंचहृदयंविषूचिर्मनउच्यते तत्रमोहंप्रसादंवाहर्षंप्राप्नोतितद्गुणैः १६ यथायथाविक्रियतेगुणाक्तोविकरोतिवा तथातथोपद्रष्टात्मा तद्वृत्तीरनुकार्यते १७ देहोरथस्त्विंद्रियाश्वः संवत्सररयोऽगतिः द्विकर्मचक्रस्त्रिगुणध्वजः पंचासुबंधुरः १८ मनोरश्मिर्बुद्धिसूतोहृन्नीडो द्वंद्वकूबरः पंचेंद्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवरूथकः १९ आकूतिर्विक्रमोबाह्योमृगतृष्णांप्रधावति एकादशेंद्रियचमूः पंचसूनाविनोदकृत् संव त्सरश्चंडवेगः कालोयेनोपलक्षितः २० तस्याहानीहगंधर्वागंधर्व्योरात्रयः स्मृताः हरंत्यायुः परिक्रांत्याषष्ट्युत्तरशतत्रयम् २१ कालक न्याजरासाक्षाल्लोकस्तांनाभिनंदति स्वसारंजगृहेमृत्युः क्षयाययवनेश्वरः २२

स्वप्नेविक्रियते जायतिविकरोतिवाइंद्रियाणिपरिणमयतिन स्यागुणैरक्तोलिप्तआत्मातथातथातस्यावृत्तीः दर्शनस्पर्शनाद्याः केवलमुपद्रष्टैवसन्बलादनुकार्यते १७ आशुगमित्येतद्व्याचष्टे संवत्सरस्यैवाप्रतिहतोरयोवेगः प्र तीतितोयस्य ससंवत्सररयः वस्तुतस्तु अगतिः स्वप्नशरीरादेर्बुद्ध्यादेवविहृतत्वेनदेशांतरगत्यभावात् पाठांतरे संवत्सरश्चतत्कृतंवयश्चताभ्यांगतिर्यस्येति द्वीषमित्यस्य व्याख्यानारदेनकृताद्विचक्रमित्यस्यव्याख्याद्विकर्मचक्रइति त्रिगुणध्वजइति त्रिवेणुपदव्याख्या १८ पंचप्रहरणमित्येतद्व्याचष्टे पंचेंद्रियार्थप्रक्षेपइति १९ पंचेंद्रियैःसू नाविनोदमिवान्यायेनविषयसेवांकरोतीतिपंचसूनाविनोदकृत् अनेनचचारमृगयांतत्रेत्यादिव्याख्यातं २० परिक्रांत्यापरिक्रमणेन २१ भगिनीत्वेनजगृहे लोकानांक्षयाय २२

चराः संचारिणः भूतानामुपसर्गैःपीडायामाशुशीघ्रोमृत्युहेतुः रयोवेगोयस्य प्रज्वारस्येति प्रशब्दव्याख्या पाठांतरेभूतकृताः अरयः अनेनचारिभिरुपरुद्ध इत्यपि पदंव्याख्यातम् द्विविधःशीतो ष्णरूपेण प्रवेशनिर्गमभेदात् २३ एवंपरोक्षत्वेनोक्तमर्थंव्याख्यायसर्वकथातात्पर्यमाह एवमित्यादिविरमक्रमेणसंतेन आधिदैविकादिभिर्दुःखैः क्लिश्यमानोममाहमितिदेहेशतंवर्षा णिशेतेवर्ततइतिद्वयोरन्वयः २४ अशनापिपासादीन्प्राणधर्मान् अंधत्वादीनिंद्रियधर्मान् कामादीन् मनोधर्मांश्चनिर्गुणोप्यात्मन्यध्यस्य कामलवान् विषयसुखलेशान् ध्यायन् कर्मकृत् २५ ततःकिमतआह यदेतिद्वाभ्याम् स्वदृक्प्रकाशकस्वभावोपि २६ शुक्लंसात्विकं कृष्णंतामसं लोहितंराजसम् यथाकर्मतथाजायते २७ तदेवाह शुक्लादितिद्वाभ्याम् प्रकाशोभूयिष्ठोयेषु दुःखमुदर्कउत्तरफलंयेषु क्रियया आयासोयेषुतान् लोहितान् तमः शोकाबुल्कटौयेषुतान् कृष्णादितिज्ञेयं २८ नोभयंनपुंसकं यथागुणंकर्मगुणावनतिक्रम्य २९ तेषुदैववशेनसुखदुःखं प्राप्नोतीतिसदृष्टांतमाह द्वाभ्याम् क्षुधापरीतोव्याप्तः सारमेयः श्वादंडंदंडेनताडनम् ३० कामव्याप्त आशयोयस्य ३१ ननुतर्हिसुखस्यसंभवात् दुःखस्यचप्रतीकारसंभवान्ने-

आधयोव्याधयस्तस्यसैनिकायवनाश्चराः भूतोपसर्गाशुरयः प्रज्वारोद्विविधोज्वरः २३ एवंबहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसंभवैः क्लिश्यमानः शतंवर्षंदेहेदेहीतमोवृतः २४ प्राणेंद्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्यनिर्गुणः शेतेकामलवान्ध्यायन्ममाहमितिकर्मकृत् २५ यदात्मानमविज्ञायभगवन्तपरंगुरुम् पुरुषस्तुविषज्जेतगुणेषुप्रकृतेःस्वदृक् २६ गुणाभिमानीसतदाकर्माणिकुरुतेवशः शुक्लंकृष्णंलोहितंवायथाकर्माभिजायते २७ शुक्लात्प्रकाशभूयिष्ठाँल्लोकानाप्नोतिकर्हिचित् दुःखोदर्कान्क्रियायासांस्तमःशोकोत्कटान्क्वचित् २८ क्वचित्पुमान्क्वचिच्चस्त्रीक्वचिन्नोभयमंदधीः देवोमनुष्यस्तिर्यग्वायथाकर्मगुणंभवः २९ क्षुत्परीतोयथादीनःसारमेयोगृहंगृहम् चरन्विंदतियद्दिष्टंदंडमोदनमेववा ३० तथाकामाशयोजीवउच्चावचपथाभ्रमन् उपर्यधोवामध्येवायातिदिष्टंप्रियाप्रियम् ३१ दुःखेष्वेकतरेणापिदैवभूतात्महेतुषु जीवस्यनव्यवच्छेदःस्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया ३२ यथाहिपुरुषोभारंशिरसागुरुमुद्वहन् तंस्कंधेनसआधत्तेतथासर्वाःप्रतिक्रियाः ३३ नैकांततःप्रतीकारःकर्मणांकर्मकेवलम् द्वयंह्यविद्योपसृतंस्वप्नेस्वप्नइवानघ ३४ अर्थेह्यविद्यमानेऽपिसंसृतिर्ननिवर्तते मनसालिंगरूपेणस्वप्नेविचरतोयथा ३५ अथात्मनोर्थभूतस्ययतोनर्थपरंपरा संसृतिस्तद्व्यवच्छेदोभक्त्यापरमयागुरौ ३६ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःसमाहितः सध्रीचीनेनवैराग्यंज्ञानंचजनयिष्यति ३७ सोचिरादेवराजर्षेस्यादच्युतकथाश्रयः शृण्वतःश्रद्दधानस्यनित्यदास्यादधीयतः ३८

कांततोहेयत्वंतत्राह दुःखेष्विति दुःखस्यप्रतीकारस्तावन्नास्ति स्याच्चेत्तस्यतस्यप्रतिक्रियातथाऽपित्रिविधेषुदुःखेषुमध्येएकतरेणापिदुःखेनव्यवच्छेदोवियोगोनास्ति ३२ प्रतिक्रियाणामपिदुःखरूपत्वादितिसदृष्टांतमाहयथाहीति ३३ दुःखस्यमूलभूतानिकर्माणिप्रतिक्रियादिकर्मभिर्नैवनिवर्तंतइत्याह नैकांततः अत्यंतं सवासनंकेवलंज्ञानरहितं अविद्योपसृतंप्राप्तम् अतोविरोधाभावान्ननिवर्तकत्वमितिभावः अत्रदृष्टांतः स्वप्नेदृष्टःस्वप्नः प्रबोधंविनाय थातंस्वप्नमत्यंतंनप्रतिकरोतीत्यर्थः ३४ ननुतर्हिअज्ञानविलसितत्वेनसंसृतिहेतोर्देहादेरप्यसत्वात्किंतन्निवर्तनप्रयासेनतत्राह अर्थेहीति लिंगरूपेण उपाधिभूतेन ३५ तदेवंसंसृतिप्रकारमुक्त्वातन्निवृत्तिप्रकारमाह अथतस्मात्पुरुषार्थभूतस्यैवात्मनः यतोज्ञानान्मनसोवा अनर्थपरंपरारूपासंसृतिर्भवति तस्याव्यवच्छेदोगुरुरूपेवासुदेवेभक्त्यैव ३६ ननुसंसृतिनिवृत्तिर्वैराग्यपूर्वकात्ज्ञानादेवनतुभक्त्यातरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतेस्तत्राह वासुदेवइति सध्रीचीनेन प्रकारेण ३७ ननुचसोमहाफलोभक्तियोगः कथंस्यादतआह सत अच्युतस्यकथामाश्रित्यवर्तमानोऽचिरात्स्यात् कस्यस्यात्तदाह शृण्वतः अधीयानस्य ३८ ५ ५ ५

कुत्रस्यात्तदाह यत्रेति भगवतो गुणानुकथने श्रवणे च व्यग्रं सत्वरं चेतो येषां ते ३९ ननु सत्संगमंतरेण स्वयमेव कथाचिंतनादिना भक्तिर्भवेदित्याशंक्याह द्वाभ्याम् तस्मिन्स्थाने म
हद्भिर्मुखरिताः कीर्तिताः मधुभिश्चरित्रमेव पीयूषं तदेव शिष्यत इति शेषो यासां असारांशरहितशुद्धामृतवाहिन्य इत्यर्थः आवितृषः अलंबुद्धिशून्याः संतः गाढैः सावधानैः कर्णैर्ये
ताः सरितः पिबंति सेवंते अशनशब्देन क्षुल्लक्ष्यते अशनादयस्तान्न स्पृशंति भक्तिरसिकान्नबाधंत इत्यर्थः ४० सत्संगमंतरेण स्वयमेव कथाचिंतनादिना बालस्यादिना रसावेशाभावा-
च्चक्षुत्पिपासाद्यभिभूतस्य भक्तिर्न संभवतीत्याह एतैरिति ४१ भगवदनुग्रहमंतरेण न तु कस्यापि ज्ञानसंभव इति कैमुत्यन्यायेनाह चतुर्भिः प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ४२ भदंताः अहंना
रदांतेयेषाम् ४३ वाचांपतयोऽपि विद्यासमाधिभिरुपायैः पश्यंतो विचिन्वंतोऽपि पश्यंतं सर्वसाक्षिणं न पश्यंति ४४ कुत इत्यत आह शब्दब्रह्मणि वेदे उरुर्विस्तारो यस्य अर्थतोऽपि
पारशून्ये तस्मिन् वर्तमानाः मंत्राणां लिंगैर्वज्रहस्तत्वादिगुणयुक्तविविधदेवताऽभिधानसामर्थ्यैः परिच्छिन्नमेवेंद्रादिरूपं तत्तत्कर्माग्रहेण भजंतः परं परमेश्वरं न विदुः ४५ तर्ह्यन्यः को
नाम कर्माद्याग्रहं हित्वा परमेश्वरमेव भजेदित्यत आह यदायमनुगृह्णातीति अनुग्रहे हेतुः आत्मनि भावितः सन् स तदा लोके लोकव्यवहारे वेदे च कर्ममार्गे परिनिष्ठितां मतिं त्यजति ४६

यत्र भागवता राजन्साधवो विशदाशयाः भगवद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतसः ३९ तस्मिन्महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितः परितः स्रवंति
ता ये पिबंत्यवितृषो नृप गाढकर्णैस्तान्न स्पृशंत्यशनतृड्भयशोकमोहाः ४० एतैरुपद्रुतो नित्यं जीवलोकः स्वभावजैः न करोति हरेर्नूनं कथामृतनिधौ र-
तिम् ४१ प्रजापतिपतिः साक्षाद्भगवान्गिरिशो मनुः दक्षादयः प्रजाध्यक्षा नैष्ठिकाः सनकादयः ४२ मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः भृ
गुर्वसिष्ठ इत्येते मदंता ब्रह्मवादिनः ४३ अद्यापि वाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः पश्यंतोऽपि न पश्यंति पश्यंतं परमेश्वरम् ४४ शब्दब्रह्मणि दुष्पा
रे चरंत उरुविस्तरे मंत्रलिंगैर्व्यवच्छिन्नं भजंतो न विदुः परम् ४५ यदा यमनुगृह्णाति भगवानात्मभावितः स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ४६
तस्मात्कर्मसु बर्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु मार्थदृष्टिं कृथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु ४७ स्वं लोकं न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्दनः आहुर्धूम्रधियो वेदं स
कर्मकमतद्विदः ४८ आस्तीर्य दर्भैः प्रागग्रैः कार्त्स्न्येन क्षितिमंडलम् स्तब्धो बृहद्वधान्मानी कर्म नावैषि यत्परम् तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मति
र्यया ४९ हरिर्देहभृतामात्मा स्वयं प्रकृतिरीश्वरः तत्पादमूलं शरणं यतः क्षेमो नृणामिह ५० स वै प्रियतमश्चात्मा यतो न भयमण्वपि इति वे
द स वै विद्वान्यो विद्वान्स गुरुर्हरिः ५१ नारद उवाच प्रश्न एवं हि संछिन्नो भवतः पुरुषर्षभ अत्र मे वदतो गुह्यं निशामय सुनिश्चितम् ५२

अर्थकाशिषु परमार्थत्वेन प्रकाशमानेषु पुरुषार्थबुद्धिं मा कृथाः प्ररोचनाय केवलं श्रोत्रप्रियेषु न स्पृष्टं वस्तु यैः ४७ ननु वेदेन स्वर्गादिसाधनत्वेनोक्तानि कर्माणीति वेदवादिनो वदंति कथमस्प
ष्टवस्तुत्वमित्यत आह ये धूम्रधियो मलिनबुद्धयः सकर्मकं कर्मपरं वेदमाहुस्ते अतद्विदः अवेदज्ञाः यतस्ते स्वं स्वरूपभूतं लोकमात्मतत्त्वं वेदतात्पर्यगोचरं न विदुः यत्र देवोऽस्ति ४८ त्वं तु म
हामूर्ख इत्याह आस्तीर्येति बृहद्वधात् बहुपशुवधात् मानी यज्वाहमित्यहंकारी अत स्तब्धः अविनीतः सन् कर्म नावैषि परं विद्यास्वरूपं तच्च नैवासि नारदः स्वयं कृपया तद्द्वयं निरूपयति हरितो
षयतीति हरितोषं यत्तदेव कर्म यया तस्मिन् हरौ मतिर्भवति सैव विद्या महाफलत्वात् ४९ कुत इत्यपेक्षायां हरेः परमफलत्वं दर्शयन्नाह द्वाभ्याम् हरिर्देहभृतामात्मा ईश्वरश्च तत्र हेतुः स्वयं स्वातं-
त्र्येण प्रकृतिः कारणमतस्तेषां तत्पादमूलमेव शरणमाश्रयः यतः यस्मिन् ५० न च तद्भजने अन्यभजन इव दुःखं भयं चेत्याह स वा इति इति यो वेद स एव विद्वान् गुरुरेव हरिश्च उक्तमुपसंहरति ५१
एवं भवतः प्रश्नः संछिन्नः परिहृतः तदेवमात्मनो बंधमोक्षप्रकारे कथारूपेण कथितेऽपि नातिनिर्विण्णचित्तं पुनरागमनं प्रतीक्षमाणं संतं तत्क्षणमेव महाभयकंपितसकलगात्रं गृहान्निर्वासयितु-
हरिणरूपकमाह अत्रेति वदतो मे वचः शृणु ५२

क्षुद्रमल्पंचरतीतितथातम् अलुक् सुमनसांपुष्पाणांशरणे आश्रमेवाटिकायांमिथित्वामिथः परस्परंस्त्रियासहमिलित्वा तत्रैवरक्तमासक्तम् षडंघ्रयोभ्रमरास्तेषांगणास्तेषांसा-
मसुगीतेषुलुब्धः कर्णोयस्यतम् परेषामसुभिर्हतैः स्वीया नसून्तर्पयंतीत्यसुतृपः तानविगणय्य अगणयित्वा लुब्धकस्यबाणेनभिन्नंमृगं मृगयान्वेषय ५३ श्लोकंप्रसक्ततयोजय
न्व्याचष्टे सुमनोभिः समानोधर्मः परिणामविरसत्त्वंयासांस्त्रीणाम् मिथित्वेत्यस्यव्याख्या मिथुनीभूयस्त्रीभिःसहेतिशेषः रक्तमित्यस्यव्याख्या तास्वभिनिवेशितंमनोयेन
असुतृपइत्यस्यव्याख्या आयुर्हरतइति यांतमित्यस्यव्याख्याविहरंतमिति अंतर्नलिकायांगूढेन शरेणपराविध्यति दूरादेवताडयति ५४ उपदेशसारमाह सत्वमिति विचक्ष्यावि
चार्य अंतर्हृदिचित्तंकर्णयोर्धुनींनदीमिव बहिर्वृत्तिंचित्तेनियच्छ एतच्चसर्वेंद्रियोपलक्षणार्थम् गृहाश्रमंचजहि कीदृशं असत्तमानामतिकामुकानांयानियूथानितेषांगाथा
वार्तायस्मिन् जीवानांशरणमीश्वरम् एवंक्रमेणसर्वतोविरम ५५ अर्थांतरप्रष्टुंपूर्वोक्तमर्थमनुवदति श्रुतमन्वीक्षितंविचारितंचब्रह्मन् हेनारद एतत्त्वदुक्तमात्मतत्त्वमुपाध्या

क्षुद्रंचरंसुमनसांशरणेमिथित्वारक्तंषडंघ्रिगणसामसुलुब्धकर्णम् अग्रेवृकानसुतृपोऽविगणय्ययांतंपृष्ठेमृगंमृगयलुब्धकबाणभि-
न्नम् ५३ सुमनःसमधर्मणांस्त्रीणांशरणआश्रमेपुष्पमधुगंधवत्क्षुद्रतमंकाम्यकर्मविपाकजंकामसुखलवंजैह्व्यौपस्थ्यादिविचिन्वंतं
मिथुनीभूयतदभिनिवेशितमनसंषडंघ्रिगणसामगीतवदतिमनोहरवनितादिजनालापेष्वतितरामतिप्रलोभितकर्णमग्रेवृकयूथवदात्म
नआयुर्हरतोऽहोरात्रांस्तान्काललवविशेषानविगणय्यगृहेषुविहरंतंपृष्ठतएवपरोक्षमनुप्रवृत्तोलुब्धकःकृतांतोंऽतःशरेणयमिहपराविध्य
तितमिममात्मानमहोराजन्भिन्नहृदयंद्रष्टुमर्हसीति ५४ सत्वंविचक्ष्यमृगचेष्टितमात्मनोऽन्तश्चित्तंनियच्छहृदिकर्णधुनींचचित्ते जह्यंगना
श्रममसत्तमयूथगाथंप्रीणीहिहंसशरणंविरमक्रमेण ५५ राजोवाच श्रुतमन्वीक्षितंब्रह्मन्भगवान्यदभाषत नैतज्जानंत्युपाध्यायाः
किंनब्रूयुर्विदुर्यदि ५६ संशयोऽत्रतुमेविप्रसंछिन्नस्तत्कृतोमहान् ऋषयोऽपिहिमुह्यंतियत्रनेंद्रियवृत्तयः ५७ कर्माण्यारभतेयेनपुमानिह
विहायतम् अमुत्रान्येनदेहेनजुष्टानिसयदश्नुते ५८ इतिवेदविदांवादःश्रूयतेतत्रतत्रह कर्मयत्क्रियतेप्रोक्तंपरोक्षंनप्रकाशते ५९ नारदउ
वाच येनैवारभतेकर्मतेनैवामुत्रतत्पुमान् भुंक्तेह्यव्यवधानेनलिंगेनमनसास्वयम् ६० शयानमिममुत्सृज्यश्वसंतंपुरुषोयथा कर्मात्मन्याहितंभुं
क्तेतादृशेनेतरेणवा ६१

याः येममकर्मोपदेष्टारः आचार्यास्तेनजानंति ५६ अतस्तत्कृतउपाध्यायकृतः तद्वाक्यविरोधेनात्मत्वेऽसंभावनारूपोमहान्संशयःसंछिन्नस्त्वया अत्रतु
कश्चित्संशयोवर्तते यत्रेंद्रियवृत्तीनामप्रवृत्तेःमुह्यंति ५७ संशयमाह द्वाभ्यां कर्माणियेनदेहेनकरोति तमत्रैवविहाय अमुत्रलोकांतरेकर्मोपस्थापितेन अन्येनदेहेनजुष्टान्युपभुक्तानिजी
वोऽश्नुतेप्राप्नोति ५८ इतिवादःश्रूयते प्राप्यपुण्यकृतांल्लोकानिति शरीरजैःकर्मदोषैर्यातिस्थावरतांनरइतित्वयाचोक्तं शाश्वतीरनुभूयार्तिमिति एतच्चकर्तृभोक्तृदेहभेदेनकृतनाशाकृता
भ्यागमप्रसंगान्नसंगच्छतइतिभावः संशयांतरमाह प्रोक्तंवेदोक्तंकर्मक्रियतेजनैः तच्चानंतरक्षणएवपरोऽक्षमदृश्यंसन्नप्रकाशते अतःकर्मणोनष्टत्वात् तद्भोगोपिदुर्घटइतिभावः ५९ अथ
मस्यैवोत्तरम् येनैवेति अव्यवधानेनकर्तृभोक्तृदेहविच्छेदविनास्थूलदेहनाशेऽपि मनःप्रधानस्यलिंगदेहस्यानाशान्नोक्तदोषप्रसंगइत्यर्थः ६० लिंगदेहविशिष्टस्यभोक्तृत्वंस्वप्नदृष्टांतेनस्प
ष्टयति शयानमिमंजाग्रद्देहंश्वसंतंजीवंतमुत्सृज्यतदभिमानंत्यक्त्वा आत्मनिमनसिसंस्काररूपेणाहितंकर्मयथाभुंक्ते तादृशेनशयानदेहसदृशेनकर्मोपस्थापितेनदेहेनान्येनवापश्वादिदे
हेन तथालोकांतरेपीतिभावः ६१

ननु भवतु नाम लिंगविशिष्टस्यानेन दृष्टांतेन भोक्तृत्वं कर्तृत्वं तु दानप्रतिग्रहादिषु स्थूलविशिष्टस्यैव दृश्यते तत्राह ममैते पुत्रादयः असावहं ब्राह्मण इति ब्रुवन्मनसा यद्यदेहं गृह्णीयात् तत्तो देहाद्धादेहासिद्धं कर्म पुमान्गृह्णीयात् येन कर्मणा अहंकारगृहीतेन पुनर्भवो भवति अन्यथा जन्मानुपपत्तेः अतो अभिमंतुर्मनोविशिष्टस्यैव कर्तृत्वमभिमानविषयस्य तु देहस्य पुत्रादिदेहवत् द्वारमात्रत्वमिति भावः ६२ यदुक्तं कर्मणो नष्टत्वान्नामुत्र भोग इति तत्राह यथेति उभयैर्ज्ञानकर्मरूपैरिंद्रियाणामीहितैः कदाचिच्चित्तवृत्तिभिश्चित्तमनुमीयते सत्यपि सर्वेंद्रियविषयसंबंधे युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेः तदुक्तमक्षपादेन युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति एवं चित्तवृत्तिभिरपि पूर्वदेहजं कर्म लक्ष्यते तासामपि युगपदनुत्पत्तेः ६३ इतोपि कर्म लक्ष्यत इत्याह नानुभूतमिति द्वाभ्यां अनेन वर्तमानेन देहेन कदाचित्क्वचिदपि यन्नानुभूतमननुभूतमनुपभुक्तमदृष्टं चाश्रुतं च यद्रूपं यदात्मकं यादृक् यत्प्रकारं च तत्कदाचिच्च स्वप्नमनोरथादिषु आत्मनि मनसि उपलभ्येत ६४ तेन हेतुनास्य लिंगिनो वासनाश्रयस्य जीवस्य तादृशं तदनुभवादियुक्तं पूर्वदेहसंभवं श्रद्धत्स्व निश्चयेन मन्यस्व नह्यननुभूतोऽर्थो मनः स्प्रष्टुं मनसि स्फुरितुमर्हति ६५ किंच मनो ह्यस्यैव पूर्वापराणि शुभाशुभानि भिन्नानि शरीराणि ज्ञापयंत इत्याह मन एवेति भद्रं त इति सम्यगवधानार्थमाशिषाऽभिनंदति भविष्यत ऊर्ध्वं प्राप्स्यतः न भविष्यतः नीचत्वं प्राप्स्यतोऽपि भावीनि रूपाणि शंसति मन एवौदार्यकार्पण्यादिवृत्तिभिः पूर्वमप्येवमेवासीत् पश्चादप्येवमेव भविष्यतीति ज्ञापयतीत्यर्थः ६६ ननु कदाचिद्दर्शनानर्हमपि स्वप्ने प्रतीयते यथा पर्वताग्रे समुद्रः दिवा नक्षत्राणि स्वशिरश्छेद

ममैते मनसा यद्यदसावहमिति ब्रुवन् । गृह्णीयात्तत्पुमान्राद्धं कर्म येन पुनर्भवः ६२ यथाऽनुमीयते चित्तमुभयैरिंद्रियेहितैः । एवं प्राग्देहजं कर्म लक्ष्यते चित्तवृत्तिभिः ६३ नानुभूतं क्वचानेन देहेनादृष्टमश्रुतम् । कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ६४ तेनास्य तादृशं राजन्लिंगिनो देहसंभवम् । श्रद्धत्स्वाननुभूतोऽर्थो न मनः स्प्रष्टुमर्हति ६५ मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति । भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव न भविष्यतः ६६ अदृष्टमश्रुतं चात्र क्वचिन्मनसि दृश्यते । यथा तथानुमंतव्यं देशकालक्रियाश्रयम् ६७ सर्वे क्रमानुरोधेन मनसींद्रियगोचराः । आयांति वर्गशो यांति सर्वे समनसो जनाः ६८ सत्त्वैकनिष्ठे मनसि भगवत्पार्श्ववर्तिनि । तमश्चंद्रमसीवेदमुपरज्यावभासते ६९ नाहं ममेति भावोऽयं पुरुषे व्यवधीयते । यावद्बुद्धिमनोक्षार्थगुणव्यूहो ह्यनादिमान् ७० सुप्तिमूर्च्छोपतापेषु प्राणायनविघाततः । नेहतेऽहमिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि ७१

इत्यादि तत्राह अदृष्टमिति अन्यदेशाश्रयं समुद्रादिकं पर्वताग्रे निशाश्रयं नक्षत्रादिकं दिवा अभ्यंगादि क्रियाश्रयं स्वशिरश्छेदनादि निद्रादिदोषेण हि तथा प्रतीयत इत्यनुमंतव्यम् परस्यापि तदनुपपत्तेस्तुल्यत्वादिति भावः ६७ ननु दरिद्रः कश्चिदात्मानं महाराजं पश्यति तत्कथमसंभावितं संगच्छेत्तत्राह सर्व इति आयांति भोग्यत्वेन प्राप्नुवंति यांति च भोगानंतरम् यदि च कश्चिदमना भवेत्तर्ह्येवं न स्यात् न चैतदस्तीत्याह सर्वे समनस इति अतः सर्वेषां समनस्कत्वान्मनसि च सर्वार्थानां क्रमेण प्रवेशान्नात्यंतादृष्टचरः कस्यापि कश्चिदर्थोऽस्तीत्यर्थः ६८ तदेवं सर्वैरपि सर्वेऽर्थाः क्रमेण दृश्यंत इत्युक्तम् इदानीं युगपदपि सर्वदर्शनं कदाचिद्भवतीत्याह सत्त्वैकनिष्ठे भगवत्पार्श्ववर्तिनि भगवद्ध्यानपरे मनसि इदं विश्वमुप रज्य संयोगमिव प्राप्यावभासते प्रतीत्यनर्हस्यापि कदाचित्प्रतीतौ दृष्टांतः चंद्रमसि उपरज्यत् तमः राहुरिव तदिदं शुद्धे मनसि सर्वविषयस्फुरणं योगिप्रत्यक्षमिति प्रसिद्धं ६९ तदेवं स्थूलदेहनाशेऽपि लिंगदेहस्यानाशादन्यः कर्ता भोक्तेति दोषो नास्तीत्युक्तं तत्रैवं शंकते ननु लिंगदेहस्य स्थूलदेहद्वारेणैव कर्तृत्वभोक्तृत्वे न तु केवलस्य तत्र कदाचित्स्थूलदेहाभावे जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाभावान्मुक्तिः प्रसज्येत तत्राह अहंममेति भावः स्थूलदेहसंबंधः पुरुषे जीवेन व्यवधीयते न विच्छिन्नो भवति किंपर्यंतम् बुद्ध्यादीनां व्यूहः परिणामो लिंगं यावदास्ते अनादिमान् अनादिः सन् ७० स्वापादावहंकाराद्यभावात्तर्हि विच्छेदमाशंक्याह द्वाभ्यां सुप्त्यादिषु उपतापः इष्टवियोगादि दुःखम् तेष्वहमिति ज्ञानमहंकारः नेहते न प्रकाशते प्राणायतनानामिंद्रियाणां विघातात् इंद्रियैरहंकारास्पदवस्तुग्रहणे ह्यहंकारः स्फुरति नान्यथेत्यर्थः ७१

अपेक्षत्वादसंपूर्णत्वात्प्राणायतनानामिति शेषः यूनस्तरुणस्य यदेकादशविधमेकादशेंद्रियैः स्फुटं लिंगमहंकरणं तन्न दृश्यते गर्भादाविति सतोऽप्यनभिव्यक्तौ दृष्टांतः कुह्वाममावास्यायां चंद्रमसो लिंगरूपमिव ७२ तस्मादहंकारास्पदस्य स्थूलदेहस्याविच्छेदाद्वस्तुभूतार्थाभावेऽपि संसृतिनिवृत्तिर्नास्तीत्याह अर्थेहीति ७३ यावल्लिंगं स्थूलदेहाविच्छेदात्संसारानिवृत्तिरित्येतत्प्रपंचयति एवमिति सार्द्धैस्त्रिभिः पंचविधं पंचतन्मात्रात्मकम् त्रिवृत् त्रिगुणम् षोडशविकारात्मना विस्तृतं ७४ ७५ नन्वेकं देहं विसृज्य देहांतरप्रवेशात्पूर्वं विदेहतास्यादेवेत्यत आह यथेति नापयाति पूर्वं तृणस्यात्यागात् अपयाति च तृणांतरधारणात् तथा प्राक्देहाभिमातिं न त्यजेत् म्रियमाणोऽपि ७६ अन्यं देहं कर्मणा प्राग्देहारंभकाणां व्यवधानेन विच्छेदेन समाप्त्या प्रकरणार्थमुपसंहरति मन एवेति भवभावनं संसारहेतुः ७७ कथं सातितदाह यदेति चरितान् उपभुक्तान् यतः कर्मणि सति नन्वसंगस्य कुतः कर्म तत्राह अविद्यायां सत्यां अनात्मनो देहादेः कर्मणि बंधो भवति ७८

गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्यादेकादशविधं यदा लिंगं न दृश्यते यूनः कुह्वां चंद्रमसो यथा ७२ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ७३ एवं पंचविधं लिंगं त्रिवृत् षोडश विस्तृतम् एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ७४ अनेन पुरुषो देहानुपादत्ते विमुंचति हर्षं शोकं भयं दुःखं सुखं चानेन विंदति ७५ यथा तृणजलूकेयं नापयात्यपयाति च न त्यजेन्म्रियमाणोऽपि प्राग्देहाभिमतिं जनः ७६ यावदन्यं न विंदेत व्यवधानेन कर्मणाम् मन एव मनुष्येंद्र भूतानां भवभावनम् ७७ यदाक्षैश्चरितान्ध्यायन्कर्माण्याचिनुतेऽसकृत् सति कर्मण्यविद्यायां बंधः कर्मण्यनात्मनः ७८ अतस्तदपवादार्थं भज सर्वात्मना हरिम् पश्यंस्तदात्मकं विश्वं स्थित्युत्पत्त्यप्यया यतः ७९ मैत्रेय उवाच भागवतमुख्यो भगवान्नारदो हंसयोर्गतिम् प्रदर्श्य ह्यमुमामंत्र्य सिद्धलोकं ततोऽगमत् ८० प्राचीनबर्ही राजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे आदिश्य पुत्रानगमत्तपसे कपिलाश्रमम् ८१ तत्रैकाग्रमना वीरो गोविंदचरणांबुजम् विमुक्तसंगोऽनुभजन्भक्त्या तत्साम्यतामगात् ८२ एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणाऽनघ यः श्रावयेद्यः शृणुयात्स लिंगेन विमुच्यते ८३ एतन्मुकुंदयशसा भुवनं पुनानं देवर्षिवर्यमुखनिःसृतमात्मशौचम् यः कीर्त्यमानमधिगच्छति पारमेष्ठ्यं नास्मिन्भवे भ्रमति मुक्तसमस्तबंधः ८४ अध्यात्मपारोक्ष्यमिदं मयाऽधिगतमद्भुतम् एवं स्त्रियाश्रमः पुंसश्छिन्नोऽमुत्र च संशयः ८५ इति श्रीभा॰ चतु॰ विदुरमैत्रेयसंवादे प्राचीनबर्हिर्नारदसंवादो नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ विदुर उवाच ये त्वयाऽभिहिता ब्रह्मन्सुताः प्राचीनबर्हिषः ते रुद्रगीतेन हरिं सिद्धिमापुः प्रतोष्य काम् १ किं बार्हस्पत्येह परत्र वाथ कैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्तिनः आसाद्य देवं गिरिशं यदृच्छया प्रापुः परं नूनमथ प्रचेतसः २ मैत्रेय उवाच प्रचेतसोंऽतरुदधौ पितुरादेशकारिणः जपयज्ञेन तपसा पुरंजनमतोषयन् ३ दशवर्षसहस्रांते पुरुषस्तु सनातनः तेषामाविरभूत्कृच्छ्रं शांतेन शमयन्रुचा ४ विम्बस्थित्याद

योयतो हरेर्भवंति ७९ हंसयोर्जीवेश्वरयोः ८० पुत्रानादिश्येति पुत्राणामादेशं मंत्रिणामग्रे कथयित्वा कपिलाश्रमं गंगासागरसंगमम् ८१ ८२ ८३ आत्मशौचं मनःशोधकं पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टफलदं ८४ स्त्रीबुद्धिस्तत्सहितस्याश्रमोऽहंकारश्छिन्नो भवति अपुत्रकर्मफलभोगः कथमिति संशयः छिन्नः ८५ इति चतुर्थे टीकायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ प्रसंगात्प्रचेपिः प्रोक्तं वृत्तं प्राचीनबर्हिषः वर्ण्यते च पुनर्द्वाभ्यां प्रस्तुतं तत्प्रचेतसाम् १ तत्र त्रिंशे तपस्तुष्टादीशाल्लब्धवरास्ततः आगत्य वार्क्षीमुद्वाह्य राज्यं चक्रुरितीर्यते २ हरिं प्रतोष्य कां सिद्धिमापुः १ हे बार्हस्पत्य कस्यांचिद्विद्यायां बृहस्पतेर्मैत्रेयः शिष्य इति ज्ञातव्यं ते यदृच्छया गिरिशं प्राप्य तस्यैव कैवल्यनाथप्रियस्य गिरिशस्य पार्श्ववर्तिनः तदनुगृहीताः संतो नूनं परं मोक्षं प्रापुरेव ततः पूर्वं तु इहाथवा परत्र किं प्रापुः २ रुद्रगीतजपरूपेण यज्ञेन तपसा च पुरंजनं हरिम् ३ तेषां कृच्छ्रं तपःक्लेशं रुचा कांत्या शमयन् शांतेन सत्वेन वपुषा आविर्भूतः ४

कनकमयेनवर्णवताविभूषणेन भ्राजमानकपोलंवदनंयस्य अष्टभिरायुधैःगरुडएवकिन्नरः तेनपक्षस्वनैर्गीता कीर्तिर्यस्य ६ पीनाश्चतेआयताअष्टौभुजास्तेषांमंडनंसमूहः तन्म-
ध्येस्थितयालक्ष्म्यास्पर्द्धमाना श्रीः शोभायस्याः तयावनमालयापरिवृतः आद्यःपुरुषआह पर्जन्यस्यनादइव रुतंनादोयस्याः तयावाचा सघृणोऽवलोकोयस्य ७ यूयंमेमत्तोवृणीध्वम्
सौहार्देनहेतुना अपृथक्धर्मायेषांतेषांसंबोधनम् वः परस्परंसौहृदेनतुष्टोऽहम् ८ भूतेषुसौहृदंनभविष्यति ९ तेभ्योदास्ये किंपुनर्युष्मभ्यमितिशेषः १० अगृहीषुः गृहीतवंतः अथो
इतिहेतोः लोकाननुलोकेषुभविष्यति यद्वा लोकाननुभाविष्यति द्रक्ष्यति व्याप्स्यतीत्यर्थः ११ आत्मनोवीर्येणसंतानेन १२ पुत्रार्थमादौभार्यांसंपादयति कंडोरितित्रिभिः तपोनाशार्थ
मिंद्रप्रेषितयाप्रम्लोचया कंडुर्नामऋषिः बहुकालंरेमे साचततः स्वर्गंगच्छंतीकंडोर्जातंगर्भंवृक्षेषुत्यक्त्वाजगाम तदेतदुक्तं अपविद्धांत्यक्ताम् १३ प्रसिद्धोवनस्पतीनांराजासोमः अमृत
स्राविणींदेशिनींतर्जनीम् रुदंत्यास्तस्यामुखेनिदधे अनेनाप्सरोगर्भसंभवेनामृताहारेणचतस्यालावण्यंकुमस्वेददौर्गंध्यादिराहित्यंचोक्तं १४ मामनुवर्तमानेनपित्रानियुक्ताःसंतः तत्र

सुपर्णस्कंधमारूढोमेरुशृंगमिवांबुदः पीतवासामणिग्रीवःकुर्वन्वितिमिरादिशः ५ काश्यिष्णुनाकनकवर्णविभूषणेनभ्राजत्कपोलवदनोविलसत्
किरीटः अष्टायुधैरनुचरैर्मुनिभिः सुरेंद्रैरासेवितोगरुडकिन्नरगीतकीर्तिः ६ पीनायताष्टभुजमंडलमध्यलक्ष्म्यास्पर्धच्छ्रियापरिवृतोवनमाल
याद्यः बर्हिष्मतःपुरुषआहसुतान्प्रपन्नान्पर्जन्यनादरुतयासघृणावलोकः ७ श्रीभगवानुवाच वरंवृणीध्वंभद्रंवोयूयंसन्नृपनंदनाः सौ
हार्देनापृथक्धर्मास्तुष्टोहंसौहृदेनवः ८ योनुस्मरतिसंध्यायांयुष्माननुदिनंनरः तस्यभ्रातृष्वात्मसाम्यंतथाभूतेषुसौहृदम् ९ येतुमांरुद्रगीतेनसा
यंप्रातःसमाहिताः स्तुवंत्यहंकामवरान्दास्येप्रज्ञांचशोभनाम् १० यद्यूयंपितुरादेशमग्रहीष्टमुदान्विताः अथोवउशतीकीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ११
भविताविश्रुतःपुत्रोऽनवमोब्रह्मणोगुणैः यएतामात्मवीर्येणत्रिलोकींपूरयिष्यति १२ कंडोःप्रम्लोचयालब्धाकन्याकमललोचना तांचापविद्धांजगृहु
र्भूरुहानृपनंदनाः १३ क्षुत्क्षामायामुखेराजासोमःपीयूषवर्षिणीम् देशिनींरोदमानायानिदधेसदयान्वितः १४ प्रजाविसर्गआदिष्टाःपित्रामामनु
वर्तता तत्रकन्यांवरारोहांतामुद्वहतमाचिरम् १५ अपृथक्धर्मशीलानांसर्वेषांवःसुमध्यमा अपृथक्धर्मशीलेयंभूयात्पत्न्यर्पिताशया १६ दिव्यवर्ष
सहस्राणांसहस्रमहतौजसः भौमान्भोक्ष्यथभोगान्वैदिव्यांश्चानुग्रहान्मम १७ अथमय्यनपायिन्याभक्त्यापक्वगुणाशयाः उपयास्यथमद्धामनिर्विद्यनि
रयादतः १८ गृहेष्वाविशतांचापिपुंसांकुशलकर्मणाम् मद्वार्तायातयामानांनबंधायगृहामताः १९ नव्यवद्धृदयेयज्ज्ञोब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभिः नमुह्यंतिनशो
चंतिनहृष्यंतियतोगताः २०

प्रजाविसर्गेनिमित्तेतामुद्वहत १५ ननुबहूनांकथमेकाभार्यास्यात्तत्राह अपृथक्धर्मःशीलंयेषां तेषांवःपत्नीभूयात् अर्पितोभवत्सुआ-
शयोयया धर्मशीलयोरैक्यात् महाभाग्याच्चनदृष्टादृष्टविरोधइतिभावः १६ अहतौजसःअप्रतिहतबलाःसंतः १७ पक्वगुणोदग्धकामादिमलआशयोयेषां अतःलोकद्वयभोगान्निर
यप्रायान्निर्विद्य मत्स्थानंप्राप्स्यथ १८ ननुगृहेषुप्रविष्टानामस्माकंतदासक्त्याबंधएवस्यात् कुतस्तद्भक्तिर्निर्वेदोवातत्राह गृहेष्विति कुशलंमय्यर्पितंकर्मयेषां मद्वार्तयाया
तोयामःकालोयेषाम् १९ तद्वार्ताश्रोतृणांगृहे नबंधइतिकुतस्तत्राह नव्यवदिति यद्यस्मात्कथाश्रवणाज्ज्ञः सचज्ञोऽहमीश्वरः ब्रह्मवादिभिः प्रवक्तृभिर्निमित्तभूतैःश्रोतृणां
हृत्हृदयम् नव्यवत् प्रतिपदंनूतनवत् अयंप्राप्नोमि ब्रह्मसाक्षात्कारोभवतीत्यर्थः ननुत्वत्कथाश्रवणेकथंब्रह्मसाक्षात्कारःतत्राह योऽहमेतदेवब्रह्म तत्रहेतुः यतोगताः
यंमांप्राप्ताःसंतोमोहशोकहर्षान्नप्राप्नुवंति अतोमत्कथाश्रवणेननव्यवन्ममहृद्याविर्भावादस्यैवब्रह्मसाक्षात्कारत्वात् गृहेषुवसतामपिनबंधइत्यर्थः २०

पुरुषार्थभाजयति प्रापयतीति तथा तम् २१ वेदैः सकलश्रेयःसाधनत्वेनानिरूपिताउदारगुणाः आह्वयानामानि यस्य मनोवचसोर्वेगादपि पुरोऽग्रे जवो वेगो यस्य मनोवचसोरगो चरायेत्यर्थः अतएव सर्वेषामक्षाणां मार्गैः अगतः अनवगतोऽध्वा यस्य तस्मै ते नमः २२ स्वनिष्ठया स्वस्वरूपस्थित्या शुद्धाय अतः शांताय मनसि निमित्ते साति अपार्थं व्यर्थमेव विलसत् वि स्फुरितं द्वयं यस्मिन् गृहीता मायागुणैर्विग्रहा ब्रह्मादिमूर्तयो येन २३ स्वतस्त्वाविशुद्धसत्त्वरूपाय संसारं हरति मेधा ज्ञानं यस्य तस्मै २४ २५ अमुं स्महि कृतवंतो वयं २६ यदुक्तं वरं वृणी ध्वमिति तन्मनसि निधायाहुः रूपमिति समस्तानां क्लेशानां संक्षयो यस्मात् नः आविष्कृतं प्रकटितं अतोऽन्यत्किमनुकंपितमनुकंपा इयमेवास्माकं परमानुकंपेत्यर्थः २७ कुत इत्यत आ ह हे अभद्ररंधन अमंगलनाशन त्वया प्रत्ययोऽत्र न विवक्षितः एतावदेव दीनेषु वत्सलैः प्रभुभिर्भाव्यं कार्यम् किं तत्तदाह यदिति अस्मदीया एत इति बुध्या उचिते कालेऽनुस्मर्यत इति य त् त्वया तु रूपमपि दर्शितमिति भावः २८ येनानुस्मरणेन स्मृतानां तेषामुपशांतिः स्फुरत्वं भवति किंच क्षुल्लुकानामपि भूतानामंतर्हृदये अंतर्बहिः अंतर्यामित्वेन स्थितो भवानीहितामिच्छ

मैत्रेयउवाच एवं पुराणं पुरुषार्थभाजनं जनार्दनं प्रांजलयः प्रचेतसः तद्दर्शनध्वस्ततमोरजोमला गिरागृणन्गद्गदया सत्क्कृतनमम् २१ प्रचेत
सऊचुः नमोनमः क्लेशविनाशनाय निरूपितोदारगुणाह्वयाय मनोवचोवेगपुरोजवाय सर्वाक्षमार्गैरगताध्वने नमः २२ शुद्धाय शांताय नमः स्वनि
ष्ठया मनस्यपार्थं विलसद्द्वयाय नमो जगत्स्थानलयोदयेषु गृहीतमायागुणविग्रहाय २३ नमो विशुद्धसत्त्वाय हरये हरिमेधसे वासुदेवाय कृष्णाय प्रभवेस
र्वसात्वताम् २४ नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने नमः कमलपादाय नमस्ते कमलेक्षण २५ नमः कमलकिंजल्कपिशंगामलवाससे सर्वभूतनिवासाय
नमो युंक्ष्महि साक्षिणे २६ रूपं भगवता त्वेतदशेषक्लेशसंक्षयम् आविष्कृतं नः क्लिष्टानां किमन्यदनुकंपितम् २७ एतावदेव प्रभुभिर्भाव्यं दीनेषु वत्सलैः
यदनुस्मर्यते काले स्वबुध्याभद्ररंधन २८ येनोपशांतिर्भूतानां क्षुल्लुकानामपीहताम् अंतर्हितोऽतर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः २९ असावेव वरोऽस्माकमी
प्सितो जगतः पते प्रसन्नो भगवान्येषामपवर्गगुरुर्गतिः ३० वरं वृणीमहेऽथापि नाथ त्वत्परतः परात् नह्यंतस्त्वद्विभूतीनां सोऽनंत इति गीयसे ३१ पारि
जातेंऽजसा लब्धे सारंगोऽन्यन्न सेवते त्वदंघ्रिमूलमासाद्य साक्षात्किं किं वृणीमहि ३२ यावत्ते मायया स्पृष्टा भ्रमाम इह कर्मभिः तावद्भवत्प्रसंगानां संगः
स्यान्नो भवे भवे ३३ तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ३४ यत्रेड्यंते कथा मृष्टास्तृष्णायाः प्रशमो यतः नि
र्वैरं यत्र भूतेषु नोद्वेगो यत्र कश्चन ३५ यत्र नारायणः साक्षाद्भगवान्न्यासिनां गतिः संस्तूयते सत्कथासु मुक्तसंगैः पुनः पुनः ३६ तेषां विचरतां पद्भ्यां तीर्था
नां पावनेच्छया भीतस्य किं न रोचेत तावकानां समागमः ३७ तांस्त्वदुपासकानां नोऽस्माकमाशिषः कस्माद्धेतोर्न वेद जानासि त्वमेवेत्यर्थः २९ तथाऽपि वक्तव्यं चेत्तर्हि येषामस्माकं भगवान्प्र

सन्नः असावेव वरः भगवत्प्रसाद एवास्माकमीप्सितो वर इत्यर्थः अपवर्गगुरुर्मोक्षमार्गप्रदर्शकः गतिः स्वतश्च पुरुषार्थभूतः ३० यद्यप्येवं तथापि हे नाथ त्वत्तः वरमेवं वृणीमहे कथंभूतात्परः कार णादपि परात् अक्षरात्परतः पर इति श्रुतेः अतो यद्यपि त्वं दातुं समर्थः न च देयानां त्वद्विभूतीनामंतोऽस्ति यतोऽनंतविभूतित्वादनंत इति गीयसे ३१ तथाऽपि यथा सारंगो भ्रमरः पारिजाते स्फुरत्वेन लब्धे सति स्फुलममप्यन्यदृक्षांतरं न सेवते तथा वयमपि साक्षात्त्वदंघ्रिमूलं प्राप्य किं किं वृणीमहि न किंचिदित्यर्थः यद्वा किमप्यन्यत् तुच्छं किमर्थं वृणीमहि यद्वा यदि वृणीमहि तर्हि किं किं वृणीमहि अनंतत्वेन मनोरथानामनवस्थानादित्यर्थः ३२ अत एतावदेव प्रार्थयाम इत्याहुः यावदिति स्पृष्टाः व्याप्ताः भगवति प्रकृष्टः संगो येषां तेषां संगोऽस्माकं स्यात् ३३ ननु राज्यभोगान् स्वर्गापवर्गौ च विहाय किमिदं प्रार्थ्यते तत्राहुः तुलयामेति भगवत्संगिनां संगस्य लवेनापि ३४ सत्संगस्य श्रैष्ठ्यं प्रपंचयति यत्रेति त्रिभिः यत्र येषु यतः याभ्यः कथाभ्यः निर्वैरं वैराभावः ३५ ३६ पद्भ्यां पावनेच्छ या संसाराद्भीतस्य ३७

सत्संगफलमस्माभिरेवानुभूतमित्याहुः वयं त्विति तवयः प्रियः सखा तस्य भवस्य अत्यंतमचिकित्स्यस्य भवस्य जन्मनो मृत्योश्च भिषक्तमं सद्वैद्यं त्वां गतिं प्राप्ताः ३८ वरांतरं वृणुते यन्न इति द्वा
भ्यां नताः नमस्कृताः ३९ निरंधसां निरन्नानां अदभ्रं बहुकालं ते परितोषणाय भवत्विति वृणीमहे ४० अज्ञानामप्यस्माकं त्वत्स्तुतिर्नायुक्तेत्याहुः मनुरिति यस्य तव महिम्नो न दृष्टं पारं येस्ते
ऽपि त्वामात्मसमं स्वमत्यनुरूपं यथा स्तुवंति अथोतः वयमपि गृणीमः ४१ सत्त्वमूर्तये वासुदेवाय ४२ यानं स्वप्रयाणं अनिच्छतामपि सतां स्वधामयये भक्तहृदयं विवेश अनपवर्गवीर्यः अ
कुंठितप्रभावः ४३ उदन्वतः सिंधोः सलिलान्निर्याय निर्गत्य गां स्वर्गरोद्धुमिवोच्छ्रितैर्द्रुमैर्गां महीं छन्नां वीक्ष्य द्रुमेभ्यो कुप्यत् तदा हि प्राचीनबर्हिषः प्रव्राजितत्वाद्राजकेकर्षणाद्यभावात् द्रुमैर्भू
मिश्छन्नाभूत् ४४ निरस्ता विरुधो ऽपि यस्यास्तथाभूतां कर्तुं संवर्तकः कालाग्निरुद्रः ४५ नयैर्युक्तिभिः ४६ उज्जह्रुः समर्पयामासुः ४७ मारिषां वार्क्षीम् अजनयोनिर्ब्रह्मा तस्माज्जातो दक्षः
महतः श्रीमहादेवस्यावज्ञानात् पूर्वमजनयोनिजो ब्रह्मपुत्रो ऽपि सन् क्षत्रियजातो यस्यामजनि जातः ४८ प्राक्सर्गे पूर्वदेहे कालेन विद्रुते देवेनेश्वरेण चोदितः सन् इष्टाः प्रजाः ससर्ज स दक्ष इति

वयं तु साक्षाद्भगवन् भवस्य प्रियस्य सख्युः क्षणसंगमेन सुदुश्चिकित्स्यस्य भवस्य मृत्योर्भिषक्तमं त्वाद्य गतिं गताः स्म ३८ यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता
विप्राश्च वृद्धाश्च सदानुवृत्त्या आर्या नताः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यनसूययैव ३९ यन्नः सुतप्तं तप एतदीश निरंधसां कालमदभ्रमप्सु सर्वं त
देतत्पुरुषस्य भूम्नो वृणीमहे ते परितोषणाय ४० मनुः स्वयंभूर्भगवान् भवश्च येऽन्ये तपोज्ञानविशुद्धसत्त्वाः अदृष्टपारा अपि यन्महिम्नः स्तुवंत्यथो त्वात्म
समं गृणीमः ४१ नमः समाय शुद्धाय पुरुषाय पराय च वासुदेवाय सत्त्वाय तुभ्यं भगवते नमः ४२ मैत्रेय उवाच इति प्रचेतोभिरभिष्टुतो हरिः प्रीत
स्तथेत्याह शरण्यवत्सलः अनिच्छतां यानमतृप्तचक्षुषां ययौ स्वधामानपवर्गवीर्यः ४३ अथ निर्याय सलिलात्प्रचेतस उदन्वतः वीक्ष्याकुप्यन्द्रुमैश्छन्नां
गां गां रोद्धुमिवोच्छ्रितैः ४४ ततोऽग्निमारुतौ राजन्नमुंचन्मुखतो रुषा महीं निर्वीरुधं कर्तुं संवर्तक इवात्यये ४५ भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्य पितामहः
आगतः शमयामास पुत्रान्बर्हिष्मतो नयैः ४६ तत्रावशिष्टा ये वृक्षा भीता दुहितरं तदा उज्जह्रुस्ते प्रचेतोभ्य उपदिष्टाः स्वयंभुवा ४७ ते च ब्रह्मण आदेशात्
मारिषामुपयेमिरे यस्यां महदवज्ञानादजन्यजनयोनिजः ४८ चाक्षुषे त्वंतरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविद्रुते यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो दैवचोदितः ४९ यो
जायमानः सर्वेषां तेजस्तेजस्विनां रुचा स्वयोपादत्त दाक्ष्याच्च कर्मणां दक्षमब्रुवन् ५० तं प्रजासर्गरक्षायामनादिरभिषिच्य च युयोज युयुजेऽन्यांश्च स वै स
र्वप्रजापतीन् ५१ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ३० मैत्रेय उवाच ततउत्पन्नविज्ञाना आश्वधोक्षजभाषित
म् स्मरंत आत्मजे भार्यां विसृज्य प्राव्रजन्गृहात् १ दीक्षिता ब्रह्मसत्रेण सर्वभूतात्ममेधसा प्रतीच्यां दिशि वेलायां सिद्धोऽभूद्यत्र जाजलिः २ तान्नि
र्जितप्राणमनोवचोदृशो जितासनान् शांतसमानविग्रहान् परेऽमले ब्रह्मणि योजितात्मनः सुरासुरेड्यो ददृशे स्म नारदः ३

प्रसिद्धः ४९ स्वया रुचा प्रभया
तेज उपादत्त आच्छादितवान् यच्च कर्म दाक्ष्याद्दक्षमब्रुवन् ५० तमभिषिच्यानादिर्ब्रह्मा प्रजासर्गरक्षायां युयोज स च दक्षोऽन्यान्मरीच्यादींस्तत्र व्यापारेषु नियुक्तवान् ५१ इति
चतुर्थे टीकायां त्रिंशोऽध्यायः ३० एकत्रिंशे सुतान्दक्षाद्धुरं न्यस्य वनेऽसताम् नारदोक्तेन मार्गेण मुक्तिरुक्ता प्रचेतसाम् १ ततः दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रस्यांते उत्पन्नविवेकज्ञानास्ते उ
पयास्यथ मद्धाम निर्विद्य निरयादत इत्यधोक्षजभाषितं स्मरंत आशु प्राव्रजन् १ ब्रह्मसत्रेणात्मविमर्शेन दीक्षिताः कृतसंकल्पा बभूवुः सर्वेषु भूतेष्वात्मेति मेधा ज्ञानं यस्मिन् तेन कवेला-
यां समुद्रतटे जाजलिर्नाम ऋषिः २ निर्जिताः प्राणमनोवचोदृशो यैस्तान् शांता उपरताः समाना मूलाधारादारभ्य ऋजवो विग्रहा येषां ब्रह्मणि योजित आत्मा यैः सुरासुरैरीड्यो दृष्टवान् ३

उत्थाय प्रणिपत्य यथादेशं यथाविधि पूजयित्वा ४ ५ आदिष्टमुपदिष्टं यदात्मतत्त्वं क्षपितं विस्मृतं ६ ७ इति प्रचेतोभिः पृष्टः ८ अहो गृहप्रसक्त्या हरिसेवां विना सर्वं जन्मकर्मादिकं व्यर्थीकृतमिति तान् शोचयन्नाह तज्जन्मेति चतुर्भिः यतो जन्मादेर्हरिसेवैव फलमतस्तद्धीनं सर्वं व्यर्थमित्यर्थः ९ शुक्लं संबंधि जन्म विशुद्धमातापितृभ्यामुत्पत्तिः सावित्रमुपनयनेन याज्ञिकं दीक्षया विबुधानामिव दीर्घमायुषापि १० वचोभिः वाग्विलासैः चित्तवृत्तिभिः नानावधानसामर्थ्यैः इंद्रियाणां राधसा पाटवेन ११ योगेन प्राणायामादिना सांख्येन देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रेण संन्यासवेदाध्ययनाभ्यामपि अन्यैरपि व्रतवैराग्यादिभिः श्रेयःसाधनैः १२ नन्वेषां नानाफलसाधनानां हरिसेवाभावमात्रेण कुतो वैयर्थ्यं तत्राह श्रेयसां फलानामात्मैवावधिः पराकाष्ठा अर्थतः परमार्थतः आत्मार्थत्वेनैवान्येषां प्रियत्वादित्यर्थः भवत्वात्मा अवधिः हरेः किमायातं तत्राह सर्वेषामपीति आत्मा आत्मदः स्वाविद्यानिरासेन स्वस्वरूपाभिव्यंजकः ऐश्वरेणापि रूपेण बलिप्रभृतिभ्य इवात्मप्रदः प्रियश्च परमानंदरूपत्वात् १३ किंच नानाकर्मभिस्तत्तद्देवताप्रीतिनिमित्तान्यपि फलानि हरिप्रीत्या भवंति केवलं तत्तद्देवताराधनं तु नार्किंचिदिति सदृष्टांतमाह यथेति मूलात्प्रथमविभागाः स्कंधाः तद्विभागा भुजाः तेषामपि उपशाखाः उपलक्षणं पत्रपुष्पादयोऽपि तृप्यंति न तु मूलमेकं विना ताः स्वस्वनिषेचनेन प्राणस्यो-

तमागतं त उत्थाय प्रणिपत्याभिनंद्य च। पूजयित्वा यथादेशं सुखासीनमथाब्रुवन् ४ प्रचेतस ऊचुः। स्वागतं ते सुरर्षेऽद्य दिष्ट्या नो दर्शनं गतः। तव चंक्रमणं ब्रह्मन्नभयाय यथा रवेः ५ यदादिष्टं भगवता शिवेनाधोक्षजेन च। तद्गृहेषु प्रसक्तानां प्रायशः क्षपितं प्रभो ६ तन्नः प्रद्योतयाध्यात्मज्ञानं तत्त्वार्थदर्शनम्। येनांजसा तरिष्यामो दुस्तरं भवसागरम् ७ मैत्रेय उवाच। इति प्रचेतसां पृष्टो भगवान्नारदो मुनिः। भगवत्युत्तमश्लोक आविष्टात्माब्रवीन्नृपान् ८ नारद उवाच। तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः। नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वरः ९ किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह शौक्लसावित्रयाज्ञिकैः। कर्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः पुंसोऽपि विबुधायुषा १० श्रुतेन तपसा वा किं वचोभिश्चित्तवृत्तिभिः। बुद्ध्या वा किं निपुणया बलेनेंद्रियराधसा ११ किं वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि। किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः १२ श्रेयसामपि सर्वेषामात्मा ह्यवधिरर्थतः। सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रियः १३ यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यंति तत्स्कंधभुजोपशाखाः। प्राणोपहाराच्च यथेंद्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या १४ यथैव सूर्यात्प्रभवंति वारः पुनश्च तस्मिन्प्रविशंति काले। भूतानि भूमौ स्थिरजंगमानि तथा हरावेव गुणप्रवाहः १५ एतत्पदं तज्जगदात्मनः परं सकृद्विभातं सवितुर्यथा प्रभा। यथासवो जाग्रति सुप्तशक्तयो द्रव्यक्रियाज्ञानभिदाभ्रमात्ययः १६ यथा नभस्यभ्रतमःप्रकाशा भवंति भूपा न भवंत्यनुक्रमात्। एवं परे ब्रह्मणि शक्तयस्त्वमू रजस्तमःसत्त्वमिति प्रवाहः १७

पहारो भोजनं तस्मादेवेंद्रियाणां तृप्तिः न तु तत्तदिंद्रियेषु पृथक्पृथगन्नलेपनेन तथाऽच्युताराधनमेव सर्वदेवताराधनं न पृथगित्यर्थः १४ कुतः सर्वमूलत्वादिति सदृष्टांतमाह यथैव वारः जलानि वर्षाकाले सूर्यादुद्भवंति ग्रीष्मे तस्मिन्नेव प्रविशंति अस्याप्रसिद्धत्वेन दृष्टांतांतरमाह यथा भूतानि भूमौ वा त्रिगुणप्रवाहश्चेतनात्मकः प्रपंचः १५ ननु हरावेव गुणप्रवाह इत्युक्तं तदाधारत्वेन सोपाधिकत्वं हरेः स्यादित्याशंक्याह एतदिति एतद्विश्वं विष्णोस्तत्सर्वशास्त्रप्रसिद्धं पदं परं सर्वोपाधिरहितं तदुत्पन्नत्वान्न ततः पृथगित्यर्थः तर्हि कथमन्यथा भातीति तत्राह सकृदिति सकृत्कदाचिद्विभातं स्फुरितं गंधर्वनगरवत् यथा सवितुः प्रभा न ततो भिन्ना यथा च जाग्रति असव इंद्रियाणि स्फुरंति सुषुप्तौ तु सुप्तशक्तयो भवंतीत्यर्थः कथंभूतो हरिः द्रव्यादीनां त्रिविधाहंकारकार्याणां तन्निमित्तस्य भेदभ्रमस्य चात्ययो यस्मात्सः यद्वा अजाग्रति सुषुप्तौ असवः सुप्ताः शक्तयो येषां ते भवंति सवितुः प्रभेत्युक्तदृष्टांत इति १६ नन्वसंगे हरौ कथं प्रपंचोत्पत्तिलयौ तत्राह यथेति अभ्रतमःप्रकाशा आगमापायिनो रजस्तमःसत्त्वस्थानीयाः हे भूपाः प्रचेतसः अमूः शक्तय उद्भवंति न भवंति लीयंते इति एवमयं जगत्प्रवाहः १७

तेनसर्वकारणत्वेनहेतुनाकालोनिमित्तं प्रधानमुपादानं पुरुषःकर्ता एतान्श्रितयात्मकत्वात्सर्वकारणंपरमीश्वरमद्धासाक्षात् भजध्वम् कथमात्मनोऽैक्यभावेनाभिन्नत्वेन १८ साधनमा
ह दयादिभिः शीघ्रंतुष्यति १९ ततोनकदाचित्त्यजतीत्याह अपहतानिरस्ताःसकलाएषणाःकामायस्मात् सचासावमलआत्माचमनस्तस्मिन्सतांमनसिनिरंतरंसमेधितया भावनयोप
हूतः सन्नक्षरोहरिः छिद्रवत्तत्त्याकाशवत् ततोनसरतिनापयातिहि किंकुर्वन् आत्मनोनिजजनवशगत्वंस्वभक्ताधीनत्वमयन्नवगच्छन् २० सतामेववश्योऽसौ असतांतुपूजाम
पिनगृण्हातीत्याह नेति कुमनीषिणांकुत्सितमतीनामधनाश्चते आत्मधनाश्चभगवद्धनास्ते प्रियायस्य रसज्ञः भक्तिसुखज्ञः केकुमनीषिणस्तानाह श्रुतादिभिर्मदैर्येसत्स्वपा

तेनैवमात्मानमशेषदेहिनांकालंप्रधानंपुरुषंपरेशम् स्वतेजसाध्वस्तगुणप्रवाहमात्मैकभावेनभजध्वमद्धा १८ दयायासर्वभूतेषुसंतुष्ट्यायेनकेनवा सर्वेंद्रियोपशांत्याचतुष्यत्याशुजनार्दनः १९ अपहतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहूतः निजजनवशगत्वमात्मनोऽयन्नसरतिछिद्रवदक्षरःसताहि २० नभजतिकुमनीषिणांसइज्यांहरिरधनात्मधनप्रियोरसज्ञः श्रुतधनकुलकर्मणांमदैर्येविदधतिपापमकिंचनेषुसत्सु २१ श्रियमनुचरतींतदर्थिनश्चद्विपदपतीन्विबुधांश्चयत्स्वपूर्णः नभजतिनिजभृत्यवर्गतंत्रःकथममुमुद्विसृजेत्पुमान्कृतज्ञः २२ मैत्रेयउवाच इतिप्रचेतसोराजन्नन्याश्चभगवत्कथाः श्रावयित्वाब्रह्मलोकंययौस्वायंभुवोमुनिः २३ तेऽपितन्मुखनिर्यातंयशोलोकमलापहम् हरेर्निशम्यतत्पादंध्यायंतस्तद्गतिंययुः २४ एतत्तेऽभिहितंक्षत्तर्यन्मांत्वंपरिपृष्टवान् प्रचेतसांनारदस्यसंवादंहरिकीर्तनम् २५ श्रीशुकउवाच यएषउत्तानपदोमानवस्यानुवर्णितः वंशःप्रियव्रतस्यापिनिबोधनृपसत्तम २६ योनारदादात्मविद्यामधिगम्यपुनर्महीम् भुक्त्वाविभज्यपुत्रेभ्यऐश्वरंसमगात्पदम् २७ इमांतुकौषारविणोपवर्णितांक्षत्तानिशम्याजितवादसत्कथाम् प्रवृद्धभावोऽश्रुकलाकुलोमुनेर्दधारमूर्ध्नाचरणंहृदाहरेः २८ विदुरउवाच सोऽयमद्यमहायोगिन्भवताकरुणात्मना दर्शितस्तमसःपारोयत्राकिंचनगोहरिः २९ श्रीशुकउवाच इत्यानम्यतमामंत्र्य विदुरोगजसाह्वयम् स्वानांदिदृक्षुःप्रययौज्ञातीनांनिर्वृताशयः ३० एतद्यःशृणुयाद्राजन्राज्ञांहर्यर्पितात्मनाम् आयुर्धनंयशःस्वस्तिगतिमैश्वर्यमाप्नुयात् ३१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांप्राचेतसोपाख्यानंनामएकत्रिंशोऽध्यायः ३१ ५ ५

पतिरस्कारंकुर्वंति २१ भक्ताधीनत्वंप्रपंचयन्नाह अनुवर्तमानामपिश्रियंतदर्थिनःसकामान् द्विपदपतीन्नरेंद्रान् विबुधान्देवानपियोनानुवर्तते यतःस्वेनैवपूर्णः अतःस्व
भृत्यवर्गानुरक्तएव एवंभूतममुंपुमानीषदपिकथंपरित्यजेत् २२ प्रचेतसःकर्मभूतान् अन्याश्चनूनंसनीतेरित्यादि ध्रुवचरिताद्याः सत्रेऽगायत्प्रचेतसामित्युक्तत्वात् २३
२४ प्रचेतसांनारदस्यचसंवादरूपमेतदाख्यानंतेऽभिहितम् हरेःकीर्तनंयस्मिन्तत् २५ यएषवंशःसोऽनुवर्णितः २६ यःप्रियव्रतः २७ २८ २९ स्वान्ज्ञातीन्दिदृक्षुः
३० राज्ञांचरितमितिशेषः ३१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेश्रीधरस्वामिविरचितायांश्रीभागवतभावार्थदीपिकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ३१ श्री
कृष्णार्पणमस्तु ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

इतिश्रीमद्भागवतेचतुर्थःस्कंधःसमाप्तः

परीक्षि
शुक
व्यास
अथश्रीमद्भागवतेपंचमस्कंधःप्रारभ्यते.

श्रीगणेशाय नमः ॥ नमः श्रीमत्परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामाय ॥ अथातः पंचमस्कंधव्याख्याने का विशेषवान् प्रियव्रतान्वयो यत्र सप्रपंचः प्रपंच्यते षड्विं
शत्या पुनाध्यायैः पंचमे स्थान्नीयते १ लोकद्वीपादिमर्यादापालनारव्यमनेकधा एषि सुपर्यधोलोकैर्मर्यादा त्रिविधामता २ पुनश्चैकैकशक्तेषु मर्यादा बहुधामता भुवो द्वीपादिमर्यादाः पाल्यंतेरा
जभिः पृथक् ३ मेरुपरि देवाद्यैस्तत्राधोऽसुरादिभिः तत्राध्यायैस्त्रविंशत्या प्रियव्रतपुरःसरैः ४ भुवो द्वीपादिमर्यादाः पालिता इति वर्ण्यते त्रिभिः सूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिषिति कीर्त्यते
५ अतलादिषु दैत्याद्यैः पालनं चततस्त्रिभिः तत्रतु प्रथमेऽध्याये ज्ञानिनो राज्यनिर्वृतिः ६ पुनश्च ज्ञाननिष्ठेति प्रियव्रतकथाद्भुता वंशं प्रियव्रतस्यापि निबोध नृपसत्तम ७ यो नारदादा
त्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीम् भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात्पदमिति पूर्वस्कंधांते उक्तम् प्रियव्रतस्य प्रथममात्मविद्या ततो गृहाश्रमः ततः सर्वसंगत्यागेन मोक्ष इत्यु
क्तं तत्र विस्मितः पृच्छति प्रियव्रतो भागवतः अत एवात्मारामः गृहे कथमरमत ननु रमतां को दोष इति चेत्तत्राह कर्मणा बंधः पराभवश्च स्वस्वरूपतिरस्कारो यन्मूलो भवति य
द्गृहं मूलं कारणं यस्य १ गृहेषु रतिश्च तत्राभिनिवेशात् स्यात् स च भागवतानामात्मारामाणां न संभवतीत्याह ननूनमिति २ गृहासक्तिर्हि कुटुंबादिस्पृहया भवति सा च तेषां
नास्तीत्याह महतामिति उत्तमश्लोकपादयोः छायाकामादिसंतापहारिणीतया निर्वृतं चित्तं येषां तेषां स्पृहायुक्ता मतिर्नास्ति ३ दाराद्यासक्तस्य तु मोक्षः सिद्धिश्चास्खलित मतिश्चा

राजोवाच ॥ प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने ॥ गृहेऽरमत यन्मूलः कर्मबंधः पराभवः ॥ १ ॥ न नूनं मुक्तसंगानां तादृशानां द्विजर्षभ ॥ गृहेष्व
भिनिवेशोऽयं पुंसां भवितुमर्हति ॥ २ ॥ महतां खलु विप्रर्षे उत्तमश्लोकपादयोः ॥ छायानिर्वृतचित्तानां न कुटुंबे स्पृहा मतिः ॥ ३ ॥ संशयोऽयं महान्ब्रह्मन्दा
रागारसुतादिषु ॥ सक्तस्य यत्सिद्धिरभूत्कृष्णे च मतिरच्युता ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ बाढमुक्तं भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविंदमक
रंदरस आवेशितचेतसो भागवतपरमहंसदयितकथां किंचिदंतरायविहतां स्वां शिवतमां पदवीं न प्रायेण हिन्वंति ॥ ५ ॥ यर्हि वाव ह राजन्स राजपुत्रः प्रि
यव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयांऽजसाऽवगतपरमार्थसतत्त्वो ब्रह्मसत्रेण दीक्षिष्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुणगणैकांत
भाजनतया स्वपित्रोपामंत्रितो भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसकलकारकक्रियाकलापो नैवाभ्यनंदद्यद्यपि तदप्रत्याम्नात
व्यं तदधिकरण आत्मनोऽन्यस्मादसतोऽपि पराभवमन्वीक्षमाणः ॥ ६ ॥

स्पृदिति यत् अयं च महान्संशय इत्याह संशय इति ४ अंगीकृत्य परिहरति बाढमभिनिवेशादिकं ना
स्तीति सत्यमेव तथापि विघ्नवशेन तेषां प्रवृत्तिः पूर्वाभ्यासबलेन पुनर्निवृत्तिश्च संगच्छत इत्याह भगवतः श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरूपो यो रसस्तस्मिन्नावेशितं चेतो यैस्तेऽपि केनापि चिदं
तरायेणाविघ्नेन विहता अपि स्वां शिवतमां पदवीं मार्गं न हिन्वंति न त्यजंति किम् भागवता एव परमहंसास्तेषां दयितस्य प्रियस्य श्रीवासुदेवस्य कथां न त्यजंति ५ प्रियव्रतस्य ब्रह्माज्ञैवांत
रायरूपा बभूवेति सप्रसंगमाह यर्हीत्यादिना विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्वेत्यंतेन यर्हि वाव ह यदा हि वावेति प्रसिद्ध्यां दोह इति च सः स्वपित्रा मनुना अवनितलपरिपालनायोपामंत्रितो-
ऽपि स्तुतोऽपि नैवाभ्यनंदत् नैच्छत् अथ हतं देव भगवानादिदेवो ब्रह्मा स्वभवनादवततारेत्यन्वयः उपामंत्रणे हेतुः आम्नाताः शास्त्रे शास्त्रोक्ताये प्रवराः श्रेष्ठा गुणास्तेषां गणस्यैकांतभाजनत
या नियताश्रयत्वेन अनिच्छायां हेतुः परमार्थसतत्त्वमात्मयाथात्म्यमवगतं तद्येन स तथा अतः ब्रह्मसत्रेणात्मध्यानेन कार्येण दीक्षिष्यमाणः नियमं गृहीष्यन् प्रागपि वासुदेव एव निरंतर
समाधियोगेन चित्तैकाग्र्येण समावेशिनः समर्पितः सकलकारकाणामिंद्रियाणां याः क्रियास्तासां कलापो येन सः यद्यपि तत्पित्रोक्तं न प्रत्याख्येयं तथापि तदधिकरणे राज्याधिकारे असतोऽपिमि
थ्याभूतादपि राज्यप्रपंचादात्मनः पराभवमालोच्य नाभ्यनंदत् ६ ६७

गुणाविसर्गस्यगुणसृष्टेः परिबृंहणंसम्यग्वृद्धिस्तदनुचिंतयाव्यवसितः सकलजगतामभिप्रायोयेनसः यथाराज्ञाचारैर्मंडलेश्वराणामभिप्रायोनिश्चीयतेतद्वत् अखिलैर्निगमैर्मू
र्तिमद्भिर्वेदैर्निजगणैश्चमरीच्यादिभिः परिवृतः सत्यलोकादवतीर्णः ७ सतत्रब्रह्मातत्रतत्रउडुपतिश्चंद्रइवप्रकाशमानोगंधमादनस्यद्रोणींदरीमवभासयन्नुपससर्पेत्यन्वयः अमर
परिवृढैर्देवेंद्रादिभिः ८ हंसयानेनोपलक्षणेनएनंपितरमुपलभमानः मत्पितायमितिलक्षयन्नृपितापुत्राभ्यांमनुप्रियव्रताभ्यांसहनारदः कृतांजलिः सन्सहसैवाभ्युत्थायार्हणेनपूज
यासहोपतस्थेतुष्टाव प्रियव्रतंतदामंदरद्रोण्यांनारदः उपदिशति मनुश्चतंनेतुमागतोऽस्तीतिज्ञातव्यं ९ हेभारतभगवानादिपुरुषोब्रह्मापितंप्रियव्रतमिति होवाचेत्यन्वयः तेननारदे
नोपनीतमर्हणंयस्यसः सूक्तवाकेनयथोचितवाक्येन अतिशयेनउदितावर्णितागुणगणाः अवताराः सुजयाःसर्वोत्कर्षाश्चयस्य १० प्रव्रज्याभिनिविष्टंमद्वाक्यंप्रतिकूलंमत्वामय्यसूयांकरिष्य-
तीतिशंकमानोनाहमेवंवदामिकिंतुमन्मुखेनहरिरेवत्वामाज्ञापयतीतिवदन्प्रव्रज्याभिनिविष्टाभिरहस्यमाह निबोधेतिनवभिः ऋतंसत्यं अप्रमेयंदेवमसूयितुंदोषारोपेणद्रष्टुंनार्हसि तेतवत
तः तातःएषः त्वद्गुरुश्चमहर्षिः दिष्टमादिष्टमाज्ञां विवशाअस्वतंत्राःसंतोवहामः ११ विशत्वमेवाह चतुर्भिः नेति तस्यकृतंतेननिर्मितं तनुभृज्जीवः तपआदिभिर्विहंतुमन्यथाकर्तुंन

अथहभगवानादिदेवएतस्यगुणविसर्गस्यपरिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्रायआत्मयोनिरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितः स्वभवनाद
वततार ७ सतत्रतत्रगगनतलउडुपतिरिवविमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमानः पथिपथिचवरूथशः सिद्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुप
गीयमानोगंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ८ तत्रहवाएनंदेवर्षिर्हंसयानेनपितरंभगवंतंहिरण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवोत्थायार्हणेनसहपितापु
त्राभ्यामवहितांजलिरुपतस्थे ९ भगवानपिभारततदुपनीतार्हणः सूक्तवाकेनातितरामुदितगुणगणावतारसुजयः प्रियव्रतमादिपुरुषस्तंसदयहासाव
लोकइतिहोवाच १० श्रीभगवानुवाच निबोधतातेदमृतंब्रवीमिमासूयितुंदेवमर्हस्यप्रमेयम् वयंभवस्तेततएषमहर्षिर्वहामसर्वेविवशायस्यदि
ष्टम् ११ नतस्यकश्चित्तपसाविद्ययावानयोगवीर्येणमनीषयावा नैवार्थधर्मैः परतःस्वतोवाकृतंविहंतुंतनुभृद्विभूयात् १२ भवायनाशायचकर्मकर्तुंशोकाय
मोहायसदाभयाय सुखायदुःखायचदेहयोगमव्यक्तदिष्टंजनतांगधत्ते १३ यद्वाचितंत्यांगुणकर्मदामभिः सुदुस्तरैर्वत्सवयंसुयोजिताः सर्वेवहामोबलि
मीश्वरायप्रोतानसीवद्विपदेचतुष्पदः १४ ईशाभिसृष्टंह्यवरुंध्महेऽंगदुःखंसुखंवागुणकर्मसंगात् आस्थायतत्तद्यदयुंक्तनाथश्चक्षुष्मतांधाइवनीयमानाः १५
मुक्तोपितावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः यथानुभूतंप्रतियातनिद्रः किंत्वन्यदेहायगुणान्नवृंक्ते १६

विभूयात्प्रभुर्नभवेत् मनीषयासामादिबुद्धिबलेन
परतःबलवदाश्रयात् १२ तत्रदेहयोगेनावत्पारतंत्र्यंप्रसिद्धमित्याह भवायेति भवोजन्मभवाद्यर्थमव्यक्तेनश्वरेणादिष्टंदत्तंदेहयोगं जनताजीवसमूहः सदाधत्तेनत्वन्यथाकर्तुंशक्नोति
अंगहेप्रियव्रत १३ कर्मकरणेपिपारतंत्र्यमाह यद्वाचीति यस्यवाचिवेदलक्षणायांतंत्यांदाम्न्यां गुणाःसत्वादयः तत्पूर्वकाणिचयानिकर्माणितान्निबंधनैर्दामभिर्ब्राह्मणादिशब्दैः सुदुस्त
रैः सुदृढैः हेवत्सवयंसर्वेसुयोजिताः निबद्धाः संतस्तस्मैईश्वरायबलिंवहामः तदिच्छयाकर्मकुर्मः नसिनासिकायांप्रोताबद्धाः संतश्चतुष्पदोबलीवर्दायथाद्विपदेपुरुषाय १४ भोगेष्वपिपारतं
त्र्यमाह ईशाईश्वरेण अभिसृष्टंदत्तमेव अंगहेप्रियव्रत अवरुंध्महेस्वीकुर्मः यथास्वामिनादत्तमेवकणिशादिबलीवर्दाभक्षयंतिनस्वेच्छयातद्वत् नचैवंवैषम्यमीश्वरस्य यतोगुणकर्मसंगा
न्नायोग्यद्देवतिर्यगादिलक्षणंदेहमयुंक्तयोजितवान् तत्तदास्थायस्वीकृत्य यथांधाः चक्षुष्मताचक्षुर्यायातपंथानीयमानाःसंतः १५ नन्वेतत्सर्वमविदुषएवनत्वात्मविदइत्याशंक्याह मुक्तो
ऽपीति यावत्प्रारब्धंकर्मतावत् यथास्वप्नेअनुभूतं प्रतियातनिद्रः गतनिद्रः अभिमानशून्यएवानुस्मरति तर्हिभोगवासनयापुनर्जन्मभवेन्नेत्याह किंतुदेहांतरारंभकान्गुणान्कर्माणिवासनाश्च
नवृंक्तेनसंभजते १६

ननु गृहे वर्तमानस्य भोगान् भुंजानस्य कुतोऽभिमानाभावो मोक्षो वा अतस्तत्त्यागेन वनवास एव युक्तस्तत्राह भयं संसारः स्यादेव प्रमत्तस्य अजितेंद्रियस्य वनेष्विति संगाभियावनाद्
नांतरं गच्छतोऽपीत्यर्थः स हि षट् सपत्नाः शत्रवो मनो बुद्धींद्रियाणि च यस्य स तथाभूत एव वनेष्वपि यत आस्ते बुधत्वेनाजितेंद्रियत्वादात्मरतेः आत्मारामस्य अवद्यं रागादिदोषं किं करोति
न करोत्येव १७ ननु गृहे वसतः पुरुषस्य रागादयः संभवंति न तु वन इत्याशंक्याह य इति यः षट् वैरिणः षडिंद्रियाणि विजिगीषमाणः स पूर्वं गृहेषु स्थित्वा तेषामत्यंतनिरोधमकुर्वन् जेतुं
यतेत क्षीणेष्वरिषु कामं गृहेऽन्यत्र वा विचरेत् यतो लोके ऊर्जितारीन् दुर्गाश्रित एवात्येति जयति पश्चात् दुर्गे वाऽन्यत्र वा वर्तते युद्ध्येतेति पाठे प्रहरेरित्यर्थः १८ इदं च गृहदुर्गाश्रयणं प्रा
कृतानां त्वं तु अब्जनाभस्यांघ्रिसरोजकोश एव दुर्गं तदाश्रित अत एव विनिर्जितषट्सपत्नश्च तथाऽपि पुरुषेणेश्वरेणातिदिष्टान् दत्तान् भोगांस्तावत् भुंक्ष्व पश्चाद्विमुक्तसंगः सन् प्रकृतिं स्व
रूपं भजस्व आत्मनिष्ठो भवेत्यर्थः १९ आत्मनस्तो लघुतया अल्पत्वात् तच्छासनमंगीचकार यद्वा आत्मनो यदनुशासनं तत् अलघुतया गौरवेण बाढं तथा करिष्यामीति अव
नतकंधरः सन् जग्राह २० मनुना संतुष्टेन उपकल्पिता पूजा यस्य प्रियव्रतस्य योगभ्रंशात् नारदस्य च शिष्यनाशात् कुटिलमीक्षणं संभवति तत्तु नास्तीत्याह अविषमं यथा तथा तयोरभि

भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद्यतः स आस्ते सहषट्सपत्नः जितेंद्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यम् १७ यः षट् सपत्नान् विजिगीषमाणो गृहे
षु निर्विश्य यतेत पूर्वम् अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारीन् क्षीणेषु कामं विचरेद्विपश्चित् १८ त्वं त्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्नः भुं
क्ष्वेह भोगान् पुरुषातिदिष्टान् विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्व १९ श्रीशुक उवाच इति समभिहितो महाभागवतो भगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशास
नमात्मनो लघुतयाऽवनतशिरोधरो बाढमिति सबहुमानमुवाह २० भगवानपि मनुना यथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमी
क्षमाणयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसं क्षयमव्यवहृतं प्रवर्तयन्नगमत् २१ मनुरपि परेणैवं प्रतिसंधितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलध
रामंडलस्थितिगुप्तय आस्थाप्य स्वयमतिविषमविषयविषजलाशयाशाया उपरराम २२ इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारो
ऽखिलजगद्बंधध्वंसनपरानुभावस्य भगवत आदिपुरुषस्यांघ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेन परिरंधितकषायाशयोऽवदातोऽपि मानवर्द्धनो महतां म
हीतलमनुशशास २३ अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम तस्यामु ह वाव आत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान्
दश भावयांबभूव कन्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं नाम २४ आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति स
र्व एवाग्निनामानः २५

समीक्षमाणयोः सतोः आत्मनः सम्यगवस्थानं अवाङ्मनसं वाङ्मनसयोरविषयं क्षयं निवासं जगाम पाठांतरे अवाक् वाचामगोचरं कथंचिन्मनसः क्षयं विष
यमतः अव्यवहृतं व्यवहारशून्यं ब्रह्मस्थानिवृत्तं प्रवर्तयन् व्यवहाराद्विषण्णः सन् व्यवहारातीतं स्वरूपं चिंतयन्नंतर्हित इत्यर्थः २१ पुत्रं राज्येऽभिषिच्य वनं यास्यामीत्येवं यो मनोरथः स परेणाब्र
ह्मणैव प्रतिसंधितः संपादितो यस्य सः नारदस्यानुमतेन राज्ये स्थापयित्वा अतिविषमो दुस्तरो यो विषयविषजलाशयो गृहं तस्य आशा आदिकृत्प्रवृत्तिवासना भोगेच्छा वा तस्याः उपरतोऽभूत् २२
यत्पृष्टं गृहे कथमरमत तत्र श्लोकमुत्तरमुपसंहरति इति ह वाव इत्थमेवाह अधिनिवेशितः प्रापितः कर्माधिकारो यस्य अखिलस्य जगतो बंधध्वंसनः परोऽनुभावो यस्य तस्य यदंघ्रियुगलं तस्यानव
रतं ध्यानं तदनुभावेन परिरंधितः कषायो दग्धरागादिमल आशयो यस्य अतः अवदातः शुद्धोऽपि महतां ब्रह्मादीनामाज्ञापालनेन मानवर्द्धनः २३ उ इति विस्मये ह इति प्रसिद्धौ वाव इति निश्चये
आत्मनः समानैः शीलादिभिरुदारान् महतो दश पुत्रान् जनयामास २४ तानाह आग्नीध्रः इध्मजिह्वः यज्ञबाहुः महावीरः हिरण्यरेताः घृतपृष्ठः सवनः मेधातिथिः वीतिहोत्रः कविश्चेति अ
ग्निनामानि येषां ते २५

स्वृद्धामतिसमृद्धां ११ धिक्यायस्मरस्तथाविधांपुरीमकस्मादेवपरित्यज्यइंद्रादयः पलायिताइतिवैराग्यार्थमिंद्रपुरीमनुवर्णयति रम्यामितिसार्द्धै रेकादशभिः उपवनानिफलप्रधाना निनिकटानिवा उद्यानानिपुष्पप्रधानानिदूरस्थानिवा तैरम्यां कूजंतिविहंगमिथुनानियेषुगायंतोमत्तामधुव्रतायेषु १२ प्रवालादीनामुरुभारोयासुताः शाखायेषांते अमरद्रुमायेषु तैः यत्रयासुस्मरसेविताः प्रमदाः क्रीडंतिताः हंसादिकुलैराकुलाव्याप्तानलिन्यः सरांसियत्रयेषुसंतितैरुपवनोद्यानैरम्यामितिपूर्वेणैवा न्वयः १३ किंच परिखाभूतयाआकाशगंगयावृतां प्राकारेणसौवर्णेनचाट्टालाम् अट्टालाः प्राकारोपरिरचितानिउन्नतानिसुदृढस्थानानि तत्सहितेन १४ रुक्मपट्टानिकपाटानियेषुतैर्द्वारैरवांतरैः स्फटिकमयैर्गोपुरैश्चपुरद्वारैर्जुष्टाम् विभक्ताःप्रपथाः राजमार्गायस्यां १५ सभाउपवेशस्थानानि चत्वराण्यंगणानि रथ्याउपमार्गाः तैराढ्यांसंपन्नाम् न्यर्बुदंदशकोटयः तैर्गणनीयैरनंतैर्विमानैर्युताम् वज्रवि-

धृतोविकर्षन्महतीमासुरींध्वजिनींविभुः ययाविंद्रपुरींस्वृद्धांकंपयन्निवरोदसी ११ रम्यामुपवनोद्यानैः श्रीमद्भिर्नंदनादिभिः कूजद्विहंगमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः १२ प्रवालफलपुष्पोरुभारशाखामरद्रुमैः हंससारसचक्राह्वकारंडवकुलाकुलाः नलिन्योयत्रक्रीडंतिप्रमदाःसुरसेविताः १३ आकाशगंगयादेव्यावृतांपरिखभूतया प्राकारेणाग्निवर्णेनसाट्टालेनोन्नतेनच १४ रुक्मपट्टकपाटैश्चद्वारैःस्फटिकगोपुरैः जुष्टांविभक्तप्रपथांविश्वकर्मविनिर्मिताम् १५ सभाचत्वररथ्याढ्यांविमानैर्न्यर्बुदैर्युताम् शृंगाटकैर्मणिमयैर्वज्रविद्रुमवेदिभिः १६ यत्रनित्यवयोरूपाःश्यामाविरजवाससः भ्राजंतेरूपवन्नार्योह्यर्चिर्भिरिववह्नयः १७ सुरस्त्रीकेशविभ्रष्टनवसौगंधिकस्रजाम् यत्रामोदमुपादायमार्गआवातिमारुतः १८ हेमजालाक्षनिर्गच्छद्धूमेनागुरुगंधिना पांडुरेणप्रतिच्छन्नमार्गेयांतिसुरप्रियाः १९ मुक्तावितानैर्मणिहेमकेतुभिर्नानापताकावलभीभिरावृताम् शिखंडिपारावतभृंगनादितांवैमानिकस्त्रीकलगीतमंगलाम् २० मृदंगशंखानकदुंदुभिस्वनैःसतालवीणामुरजर्ष्टिवेणुभिः नृत्यैःसवाद्यैरुपदेवगीतकैर्मनोरमांस्वप्रभयाजितप्रभाम् २१ यांनव्रजंत्यधर्मिष्ठाःखलाभूतद्रुहःशठाः मानिनःकामिनोलुब्धाएभिर्हीनाव्रजंतियत् २२ तांदेवधानींसवरूथिनीपतिर्बहिःसमंताद्रुरुधेपृतन्यया आचार्यदत्तंजलजंमहास्वनंदध्मौप्रयुंजन्भयमिंद्रयोषिताम् २३ मघवांस्तदभिप्रेत्यबलेःपरममुद्यमम् सर्वदेवगणोपेतोगुरुमेतदुवाचह २४ भगवन्नुद्यमोभूयान्बलेर्नःपूर्ववैरिणः अविषह्यमिमंमन्येकेनासीत्तेजसोर्जितः २५ नैनंकश्चित्कुतोवापिप्रतिव्योढुमधीश्वरः पिबन्निवमुखेनेदंलिहन्निवदिशोदश दहन्निवदृशोदग्भिःसंवर्ताग्निरिवोत्थितः २६ ब्रूहिकारणमेतस्यदुर्धर्षत्वस्यमद्रिपोः ओजःसहोबलंतेजोयतएतत्समुद्यमः २७ गुरुरुवाच जानामिमघवन्शत्रोरुन्नतेरस्यकारणम् शिष्यायोपभृतंतेजोयतएतत्समुद्यमः २८

द्रुममय्योवेदयोयेषुतैः शृंगाटकैश्चतुष्पथैर्युतां १६ नित्यंवयस्तारुण्यंरूपंचसौकुमार्यंयासांताः रूपवन्नार्यः स्वलंकृताः स्त्रियः यत्रयस्यांभ्राजंते १७ सुरस्त्रीणांकेशेभ्योविभ्रष्टानांनवसौगंधिकस्रजामामोदं १८ हेमगवाक्षेभ्योनिर्गच्छताधूमेन सुरप्रिया अप्सरसः १९ मुक्तामयैर्वितानैर्मणिहेममयैः केतुभिश्चध्वजैः नानापताकायुक्ताभिर्वलभीभिश्च विमानानांपुरोभागैःआवृतां व्याप्ताम् वैमानिकस्त्रीणांकलगीतैर्मंगलाम् २० उपदेवानांगंधर्वादीनांगीतकैश्चमनोरमांजिताप्रभासाक्षात्दीप्त्यधिष्ठात्रीदेवतायथातां अन्यैरजितप्रभामितिवा पागंतरेजिताग्रहाः सूर्यादयोयया २१ यत्यां २२ एतन्यया सेनया २३ २४ केनहेतुना एवंतेजसा ऊर्जित आसीत् २५ प्रतिव्योढुमपाकर्तुम् २६ यतःकारणादेतस्य ओजआदि यतः ओजआदेः एतस्य समुद्यमः २७ उपभृतंसंचितम् २८

२९ तत्रोचितंमंत्रमाह तस्माद्यूयंत्रिविष्टपमुत्सृज्य निलयमदर्शनंयात यतःकालात् ३० केनास्याविपर्ययः स्यादित्यत आह एषइति विप्राणांबलेन उदर्कमुत्तरोत्तरमधिकंफ लंयस्यसः ३१ समंत्रितः अर्थःकार्ययेषांते निलयंजग्मुः३२३३ एवंप्राप्तमिंद्रपदंस्थिरीकर्तुमयाजयन् अनुव्रतमनुवर्तिनं ३४ ३५ द्विजदेवैर्ब्राह्मणैरुपलंभितांप्रापितम् ३६ इत्यष्टमस्कंधेटीकायांपंचदशोऽध्यायः १५ षोडशेपुत्रनाशेनशोचंत्या अदितेःपतिः प्रार्थितःकश्यपःप्राह पयोव्रतमितीर्यते १ इदानींश्रीवामनावतारप्रसंगमाह एवमि त्यादियावत्समाप्ति नष्टेषु अदृष्टेषुसत्सु १ २ सःकश्यपः पत्नीमिदमाह ३ दीनवदनत्वादिकमालक्ष्य बहुधाविकल्पयन् पृच्छति अप्यभद्रमितिसप्तभिः हेभद्रे मृत्योः छंदमि च्छामनुवर्ततइतितथा मृत्युवशवर्तिनोजनस्येत्यर्थः ४ हेगृहमेधिनि अपिवाकिंवागृहेषुधर्मादेः किंचिदकुशलमितिकाकाप्रश्नः यत्रयेषुगृहेषु अयोगिनामिति योगःस्वध-

भवाद्विधोभवान्वापिवर्जयित्वेश्वरंहरिम् नास्यशक्तःपुरःस्थातुंकृतांतस्ययथाजनाः २९ तस्मान्निलयमुत्सृज्ययूयंसर्वेत्रिविष्टपम् यातका लंप्रतीक्षंतोयतःशत्रोर्विपर्ययः ३० एषविप्रबलोदर्कःसंप्रत्यूर्जितविक्रमः एषामेवापमानेनसानुबंधोविनंक्ष्यति ३१ एवंसुमंत्रितार्थास्तेगुरुणा र्थानुदर्शिना हित्वात्रिविष्टपंजग्मुर्गीर्वाणाःकामरूपिणः ३२ देवेष्वथनिलीनेषुबलिर्वैरोचनःपुरीम् देवधानीमधिष्ठायवशंनिन्येजगत्त्रयम् ३३ तंविश्वजयिनंशिष्यंभृगवःशिष्यवत्सलाः शतेनहयमेधानामनुव्रतमयाजयन् ३४ ततस्तदनुभावेनभुवनत्रयविश्रुताम् कीर्तिंदिक्षुवितन्वा नःसरेजेउडुराडिव ३५ बुभुजेचश्रियंस्वृद्धांद्विजदेवोपलंभिताम् कृतकृत्यमिवात्मानंमन्यमानोमहामनाः ३६ इतिश्रीभागवतेमहा पुराणेअष्टमस्कंधेपंचदशोऽध्यायः १५ श्रीशुकउवाच एवंपुत्रेषुनष्टेषुदेवमातादितिस्तदा हृतेत्रिविष्टपेदैत्यैःपर्यतप्यदनाथवत् १ एकदाकश्यपस्तस्याआश्रमंभगवानगात् निरुत्सवंनिरानंदंसमाधेर्विरतश्चिरात् २ सपत्नींदीनवदनांकृतासनपरिग्रहः सभाजितोयथा न्यायमिदमाहकुरूद्वह ३ अप्यभद्रंनविप्राणांभद्रेलोकेऽधुनागतम् नधर्मस्यनलोकस्यमृत्योश्छंदानुवर्तिनः ४ अपिवाकुशलंकिंचित् गृहेषुगृहमेधिनि धर्मस्यार्थस्यकामस्ययत्रयोगोह्ययोगिनाम् ५ अपिवाऽतिथयोऽभ्येत्यकुटुंबासक्तयात्वया गृहादपूजितायाताःप्रत्युत्थानेन वाक्वचित् ६ गृहेषुयेष्वतिथयोनार्चिताःसलिलैरपि यदिनिर्यांतितेनूनंफेरुराजगृहोपमाः ७ अप्यग्नयस्तुवेलायांनहुताहविषासति त्वयोद्वि ग्नधियाभद्रेप्रोषितेमयिकर्हिचित् ८ यत्पूजयाकामदुघान्यातिलोकान्गृहान्वितः ब्राह्मणोऽग्निश्चवैविष्णोःसर्वदेवात्मनोमुखम् ९ अपिसर्वे कुशलिनस्तवपुत्रामनस्विनि लक्षयेऽस्वस्थमात्मानंभवत्यालक्षणैरहम् १० अदितिरुवाच भद्रंद्विजगवांब्रह्मन्धर्मस्यास्यजनस्य च त्रिवर्गस्यपरंक्षेत्रंगृहमेधिन्गृहाइमे ११ अग्नयोतिथयोभृत्याभिक्षवोयेचालिप्सवः सर्वंभगवतोब्रह्मन्ननुध्यानान्नरिष्यति १२ कोनुमे- भगवन्कामोनसंपद्येतमानसः यस्याभवान्प्रजाध्यक्षएवंधर्मान्प्रभाषते १३

र्मादिनायोगफलंभवति ५ किंवात्वया अपूजिताएवाभ्येत्यगृहाद्याताः ६ नार्चिताः अनर्चिताःसंतोयदिनिर्गच्छंति तेगृहाः फेरुराजः सृगालराजः तदीयविवरतुल्याः ७ वेलायांहोमकाले कर्हिचिन्नहुताःकिम् ८ ९ भवत्याआत्मानंमनः अस्वस्थमप्र हृतिस्थं लक्षणैः मुखम्लान्यादिभिः लक्षयामि १० अस्वास्थ्यकारणमन्यदस्तीतिविकुर्वत्पृष्टमभद्रादिकंनास्तीत्याह भद्रमितिद्वाभ्यां इमेगृहाःत्रिवर्गस्यपरंक्षेत्रमुद्भवस्थानम् त्रिवर्गोऽपियथावद्वर्ततइत्यर्थः ११ भगवतस्तवानुध्यानंयन्मयाक्रियतेतस्मात् अग्नयोऽतिथयइत्यादिसर्वंनरिष्यतिनहीयते १२ प्रकृतंविज्ञापयितुमाह कोन्विति १३

संपाद्यंकाममाह तवैवेतिचतुर्भिः १४ सपत्नैर्दैत्यैर्हृताश्रीर्येषां हृतंस्थानंयेषामितिपुत्राभिप्रायेणबहुवचनं १५ १६ १७ कश्यपःप्रथमंतावत् पुत्रस्नेहंत्याजयितुंविस्मयव्या-
जेनैवतत्त्वमुपदिशति अहोइतिसार्द्धेन १८ १९ अत्रापरितुष्यंतींप्रत्याह उपतिष्ठस्वेतिद्वाभ्याम् २० नन्वेवंभूतकामप्राप्तिहेतुर्देवांतरसेवाप्रसिद्धातत्राह अमो-
घेति २१ यथाचमेमनोरथंविदध्यात् २२ तथात्वमे आसुतुष्यति तथातत्सेवाप्रकारमादिश २३ मेमयापृष्टः पद्मजोमेयदुक्तमाह एतत्तेतवप्रवक्ष्यामीत्यन्वयः
२४ अमलेशुक्ले २५ तत्रादौपूर्वेद्युः कृत्यमाह सिनीवाल्यामित्यादिनाब्रह्मचार्ययतद्राभ्यामित्यंतेनग्रंथेन यदिलभ्येततर्हिक्रोडविदीर्णया वन्यवराहोत्खातया आ-

तवैवमारीचमनःशरीरजाःप्रजाइमाःसत्त्वरजस्तमोजुषः समोभवांस्तास्वसुरादिषुप्रभोतथापिभक्तंभजतेमहेश्वरः १४ तस्मादीशभजं
त्यामेश्रेयश्चिंतयसुव्रत हृतश्रियोहृतस्थानान्सपत्नैःपाहिनःप्रभो १५ परैर्विवासितासाऽहंमग्नाव्यसनसागरे ऐश्वर्यंश्रीर्यशःस्थानंहृता
निप्रबलैर्मम १६ यथातानिपुनःसाधोप्रपद्येरन्ममात्मजाः तथाविधेहिकल्याणंधियाकल्याणकृत्तम १७ श्रीशुकउवाच ए
वमभ्यर्थितोऽदित्याकस्तामाहस्मयन्निव अहोमायाबलंविष्णोःस्नेहबद्धमिदंजगत् १८ क्वदेहोभौतिकोऽनात्माक्वचात्माप्रकृतेःपरः कस्यकेप
तिपुत्राद्यामोहएवहिकारणम् १९ उपतिष्ठस्वपुरुषंभगवंतंजनार्दनम् सर्वभूतगुहावासंवासुदेवंजगद्गुरुम् २० सविधास्यतितेकामान्
हरिर्दीनानुकंपनः अमोघाभगवद्भक्तिर्नेतरेतिमतिर्मम २१ अदितिरुवाच केनाहंविधिनाब्रह्मन्नुपस्थास्येजगत्पतिम् यथामे
सत्यसंकल्पोविदध्यात्समनोरथम् २२ आदिशत्वंद्विजश्रेष्ठविधिंतदुपधावनम् आशुतुष्यतिमेदेवःसीदंत्याःसहपुत्रकैः २३ कश्यपउवा
च एतन्मेभगवान्पृष्टःप्रजाकामस्यपद्मजः यदाहतेप्रवक्ष्यामिव्रतंकेशवतोषणम् २४ फाल्गुनस्यामलेपक्षेद्वादशाहंपयोव्रतः अर्चये
दरविंदाक्षंभक्त्यापरमयान्वितः २५ सिनीवाल्यांमृदालिप्यस्नायात्क्रोडविदीर्णया यदिलभ्येतवैस्रोतस्येतंमंत्रमुदीरयेत् २६ त्वंदेव्यादिव
राहेणरसायाःस्थानमिच्छता उद्धृतासिनमस्तुभ्यंपाप्मानंमेप्रणाशय २७ निर्वर्तितात्मनियमोदेवमर्चेत्समाहितः अर्चायांस्थंडिलेसूर्येज
लेवह्नौगुरावपि २८ नमस्तुभ्यंभगवतेपुरुषायमहीयसे सर्वभूतनिवासायवासुदेवायसाक्षिणे २९ नमोव्यक्तायसूक्ष्मायप्रधानपुरुषायच
चतुर्विंशद्गुणज्ञायगुणसंख्यानहेतवे ३० नमोद्विशीर्ष्णेत्रिपदेचतुःशृंगायतंतवे सप्तहस्ताययज्ञायत्रयीविद्यात्मनेनमः ३१ नमःशिवायरु
द्रायनमःशक्तिधरायच सर्वविद्याधिपतयेभूतानांपतयेनमः ३२ नमोहिरण्यगर्भायप्राणायजगदात्मने योगैश्वर्यशरीरायनमस्तेयोग
हेतवे ३३ नमस्तआदिदेवायसाक्षिभूतायतेनमः नारायणायऋषयेनरायहरयेनमः ३४

लिप्य २६ तत्रमंत्रः त्वंदेवीति हे देवि त्वंरसायाःउद्धृतासि २७ निर्वर्तितआत्मनियमोनित्यनैमित्तिकोयेन २८ तत्रावाहनादौ नवमंत्रानाह नमस्तुभ्यमिति पाद्यादौ
विशेषतस्तद्द्वादशाक्षरंवक्ष्यति २९ चतुर्विंशतिगुणास्तत्त्वानिजानातीतितथा तस्मैगुणसंख्यानस्यहेतवे सांख्यप्रवर्तकाय ३० एवंसामान्यतोनत्वा गुणावतारान्प्रणमति-
त्रिभिः तत्रादौमंत्रोक्तयज्ञरूपेण विष्णोःप्रणामोनमइति द्वेशीर्षेयस्य त्रयःपादायस्य तंतवेफलविस्तारकाय त्रय्यांविद्यायामात्मायस्येति त्रिधाबद्धइत्यस्यार्थउक्तः तथाचमंत्रः च
त्वारिशृंगात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्याआविवेशेति ३१ ३२ प्राणायसूत्रात्मने योगैश्वर्यशरीरंयस्य ३३ ३४ ५

अधिगताप्राप्ता श्रीर्यतस्मै ३५ ३६ तत्पादपद्मयोरामोदं स्पृहयंत इव देवाश्च श्रीश्च यमन्ववर्तंत समेप्रसीदतु ३७ आवाहनेन पुरस्कृतं संमानितं ३८ ३९ पयसि शृतं पक्वं पायसं मूलविद्यया द्वादशाक्षरेणैव ४० ४१ पूर्वोक्ताभिरन्याभिश्च स्तुतिभिः ४२ तस्य शेषां निर्माल्यं द्वौ अवरौ येषां तान् असंभवे द्वावपि भोजयेदित्यर्थः ४३ सभाजितैः स्तै रनु-

नमो मरकतश्यामवपुषेऽधिगतश्रिये केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ३५ त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्षभ अतस्ते श्रेयसे धीराः पादरेणुमुपासते ३६ अन्ववर्तंत यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः स्पृहयंत इवामोदं भगवान्मे प्रसीदताम् ३७ एतैर्मंत्रैर्हृषीकेशमावाहनपुरस्कृतम् अर्चयेच्छ्रद्धया युक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिः ३८ अर्चित्वा गंधमाल्याद्यैः पयसा स्नपयेद्विभुम् वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैस्ततः गंधधूपादिभिश्चार्चेद्द्वादशाक्षरविद्यया ३९ शृतं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति ससर्पिः सगुडं दत्वा जुहुयान्मूलविद्यया ४० निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुंजीत वा स्वयम् दत्वाचमनमर्चित्वा तांबूलं च निवेदयेत् ४१ जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः प्रभुम् कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्दंडवन्मुदा ४२ कृत्वा शिरसि तच्छेषां देवमुद्वासयेत्ततः द्व्यवरान्भोजयेद्विप्रान्पायसेन यथोचितम् ४३ भुंजीत तैरनुज्ञातः शेषं सेष्टः सभाजितैः ब्रह्मचार्यथ तद्रात्र्यां श्वोभूते प्रथमेऽहनि ४४ स्नातः शुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः पयसा स्नापयित्वार्चेद्यावद्व्रतसमापनम् ४५ पयोभक्षो व्रतमिदं चरेद्विष्णवर्चनादृतः पूर्ववज्जुहुयादग्निं ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ४६ एवं त्वहरहः कुर्याद्द्वादशाहं पयोव्रतः हरेराराधनं होममर्हणं द्विजतर्पणम् ४७ प्रतिपद्दिनमारभ्य यावच्छुक्लत्रयोदशी ब्रह्मचर्यमधःस्वप्नं स्नानं त्रिषवणं चरेत् ४८ वर्जयेदसदालापं भोगानुच्चावचांस्तथा अहिंस्रः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः ४९ त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पंचकैर्विभोः कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकोविदैः ५० पूजां च महतीं कुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे ५१ शृतेन तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः नैवेद्यं चातिगुणवद्दद्यात्पुरुषतुष्टिदम् ५२ आचार्यं ज्ञानसंपन्नं वस्त्राभरणधेनुभिः तोषयेदृत्विजश्चैव तद्विद्ध्याराधनं हरेः ५३ भोजयेत्तान्गुणवता सदन्नेन शुचिस्मिते अन्यांश्च ब्राह्मणाञ्छक्त्या येच तत्र समागताः ५४ दक्षिणां गुरवे दद्यादृत्विग्भ्यश्च यथार्हतः अन्नाद्येनाश्वपाकांश्च प्रीणयेत्समुपागतान् ५५ भुक्तवत्सु च सर्वेषु दीनांधकृपणेषु च विष्णोस्तत्प्रीणनं विद्वान्भुंजीत सह बंधुभिः ५६ नृत्यवादित्रगीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचकैः कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम् ५७ एतत्पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतम् ५८ त्वं चानेन महाभागे सम्यक्चीर्णेन केशवम् आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजाव्ययम् ५९ अयं वै सर्वयज्ञाख्यः सर्वव्रतमिति स्मृतम् तपःसारमिदं भद्रे दानं चेश्वरतर्पणम् ६० त एव नियमाः साक्षात्त एव च यमोत्तमाः तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्यत्यधोक्षजः ६१ तस्मादेतद्व्रतं भद्रे प्रयता श्रद्धयाचर भगवान्परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति ६२ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे अदितिपयोव्रतं नाम षोडशोऽध्यायः १६

ज्ञातः सन् शेषं बंधुभिः सहितः तस्यां रात्र्यां ब्रह्मचारी सन् श्वोभूते प्रभाते सति ४४ ४५ पय एव भक्षः आहारो यस्य ४६ ४७ अधःस्वप्नं शयनम् ४८ ४९ पंचकैः पंचामृतैः ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ मया च ते समुदाहृतम् ५८ ५९ सर्वयज्ञाख्योऽयं यज्ञः सर्वव्रतमिति च स्मृतमेतद्व्रतम् ६० ६१ ६२ इति अष्टमस्कंधे टीकायां षोडशोऽध्यायः १६

ततः सप्तदशोऽदित्याः कृतेतस्मिन्व्रतेहरिः तत्कामपूरणायादीतत्पुत्रोऽभूदितीर्यते १ १ २ ३ ४ ५ प्रीतिविह्वलत्वादेवसावद्धांजलिःसती स्थिताकेवलमीडितुंपुनर्नोत्सेहेन
शशाक अपितुतूष्णींबभूव कथंभूता आनंदजलैराकुले ईक्षणेयस्याःपुलकैराकुला आकृतिर्देहोयस्याः तस्यदर्शनेनयोत्सवः तेनगात्रेवेपथुःकंपोयस्याः ६ तुष्टावापिबतीवोदी
क्षमाणाइतिचक्रियाभेदात् सेत्यस्यशब्दस्याद्विरुक्तिरदोषः ७ अयत्नतोविनिर्जितदैत्यानत्यूर्जितानपि भक्तान्रक्षितुमीशस्त्वमित्यस्तौददितास्त्रिभिः यज्ञेशेत्यादिदशभिः
संबोधनैस्त्वावाशक्यंकिमपिनास्तीतिवदंतीप्रार्थयते हेईश शंनः कृधिकुरु यतोदीनानांनाथोसित्वं तीर्थंश्रवःकीर्तिर्यस्य श्रवणमेवमंगलंयस्य तन्नामधेयंयस्य आपन्नानां
शरणागतानाम् वृजिनोपशमायउदयोयस्य ८ भूम्नेमहतेनमःमहत्त्वेहेतवः विश्वाय विश्वस्यभवनास्थितिसंयमार्थंस्वैरंगृहीताःपुरु शक्तेर्मायायाःगुणायेनतस्मै तथाऽपिस्व

श्रीशुकउवाच इत्युक्तासादितीराजन्स्वभर्त्राकश्यपेनवै अन्वतिष्ठद्व्रतमिदंद्वादशाहमतंद्रिता १ चिंतयंत्येकयाबुद्ध्यामहापुरुषमी
श्वरम् प्रगृह्येंद्रियदुष्टाश्वान्मनसाबुद्धिसारथिः २ मनश्चैकाग्रयाबुद्ध्याभगवत्यखिलात्मनि वासुदेवेसमाधायचचारहपयोव्रतम् ३ त
स्याःप्रादुरभूत्तात भगवानादिपुरुषः पीतवासाश्चतुर्बाहुःशंखचक्रगदाधरः ४ तंनेत्रगोचरंवीक्ष्यसहसोत्थायसादरम् ननामभुविकायेनदं
डवत्प्रीतिविह्वला ५ सोत्थायबद्धांजलिरीडितुंस्थितानोत्सेहआनंदजलाकुलेक्षणा बभूवतूष्णींपुलकाकुलाकृतिस्तद्दर्शनात्युत्सवगात्रवे
पथुः ६ प्रीत्याशनैर्गद्गदयागिराहरिंतुष्टावसादेव्यदितिःकुरूद्वह उद्वीक्षतीसापिबतीवचक्षुषारमापतिंयज्ञपतिंजगत्पतिम् ७ अ
दितिरुवाच यज्ञेशयज्ञपुरुषाच्युततीर्थपादतीर्थश्रवःश्रवणमंगलनामधेय आपन्नलोकवृजिनोपशमोदयाद्यशंनःकृधीशभगवन्नसि
दीननाथः ८ विश्वायविश्वभवनस्थितिसंयमायस्वैरंगृहीतपुरुशक्तिगुणायभूम्ने स्वस्थायशश्वदुपबृंहितपूर्णबोधव्यापादितात्मतमसेहरये
नमस्ते ९ आयुःपरंवपुरभीष्टमतुल्यलक्ष्मीर्द्योभूरसाःसकलयोगगुणास्त्रिवर्गः ज्ञानंचकेवलमनंतभवंतितुष्टात्त्वत्तोनृणांकिमुसपत्नजयादि
राशीः १० श्रीशुकउवाच अदित्यैवंस्तुतोराजन्भगवान्पुष्करेक्षणः क्षेत्रज्ञःसर्वभूतानामितिहोवाचभारत ११ श्रीभगवानु
वाच देवमातर्भवत्यामेविज्ञातंचिरकांक्षितम् यत्सपत्नैर्हृतश्रीणांच्यावितानांस्वधामतः १२ तान्विनिर्जित्यसमरेदुर्मदानसुरर्षभान् प्र
तिलब्धजयश्रीभिःपुत्रैरिच्छस्युपासितुम् १३ इंद्रज्येष्ठैःस्वतनयैर्हतानांयुधिविद्विषाम् स्त्रियोरुदतीरासाद्यद्रष्टुमिच्छसिदुःखिताः १४ आ
त्मजान्सुसमृद्धांस्त्वंप्रत्याहृतयशःश्रियः नाकपृष्ठमधिष्ठायक्रीडतोद्रष्टुमिच्छसि १५ प्रायोधुनातेऽसुरयूथनाथाअपारणीयाइतिदेविमेमतिः य
त्तेऽनुकूलेश्वरविप्रगुप्तानविक्रमस्तत्रसुखंददाति १६

स्थाय अप्रच्युतस्वरूपायकुतः शश्वदुपबृंहितः नित्योर्जितोयः पूर्णबोधस्तेनव्यापादितंनित्यनिरस्तमात्म
नि तमोमायालक्षणंयेनतस्मै ९ अस्मदीयमनोरथपूरणमीषत्करमेवत्वत्तोऽतिकैमुत्यन्यायेनाह आयुःपरंब्रह्मायुः पुनरपिद्यौश्चभूश्चरसातलंचद्योभूरसाःद्योरिति पृथक्पा
ठे भूश्चरसाश्चबिलस्वर्गाइतिविग्रहः रसेतिपाठे त्रीणिपदानि सकलायोगगुणाअणिमादयः १० क्षेत्रज्ञःअंतर्यामी ११ सपत्नैर्हृताश्रीर्येषां स्वधामतःच्यावितानांचपुत्राणां
संबंधियत् तद्भवत्याश्चिरमाकांक्षितंमयाविज्ञातम् १२ कांक्षितमेवाह तानितित्रिभिः प्रतिलब्धोजयश्चश्रीश्चयैस्तैःपुत्रैःसह उपासितुमेकत्रस्थातुमिच्छसि १३ १४ प्रत्याहृ
तंयशश्चश्रीश्चयैःतान् १५ अपारणीयाः अनतिक्रमणीयाः यद्यस्मात् अनुकूलईश्वरःकालोयेषांतैर्विप्रैःगुप्तारक्षिताः अनुकूलैरीश्वरैःसमर्थैर्विप्रैःगुप्ताइतिवा १६ छ

ममममयाचिंत्य एव तत्रहेतुः संतोषितस्येत्यादि श्रद्धानुरूपमिच्छानुसारेणफलहेतुत्वात् १७ मारीचस्यतपसि अधिष्ठायस्थितःसन् गोप्ताऽस्मिपालयिष्यामि १८ अतःपतिमुपधावभजस्व १९ देवानांगुह्यंरहस्यं सर्वंकसंहृतंसकृगुप्तंसत्संपद्यतेसिध्यति २० प्रभोः हरेरात्मनिजन्मलब्ध्वा २१ २२ अवितथमक्षिणंदृष्टिर्यस्यसः अनिलोयथासवर्त्रसमोऽपिदारुणिसंघर्षणेनतद्दाहकमग्निमाधत्ते एवंस्वयंपुत्रेषुसमोऽपिदित्यक्षपणंवीर्यमाधत्तेत्यर्थः २३ धिष्ठितमधिष्ठायस्थितम् सर्माडितुष्टावेत्यर्थः २४ २५ आदितेरेवपूर्वस्मिन्जन्मनिपृश्निरितिनामतस्यागर्भाय अर्भकाय वेदागर्भेयस्य यद्वा वेदानांगर्भायवेदेषुप्रकाशमानायेत्यर्थः त्रयोलोकानाभौयस्यसः त्रिनाभःतस्मै त्रयाणांलोकानांपृष्ठेउपरिस्थिताय शिपिशब्देनपशवोजीवास्तेष्वंतर्यामितयाप्रविष्टाय यज्ञोवैविष्णुः पशवःशिपिर्यज्ञएवपशुषुप्रतितिष्ठतीतिश्रुतेः यद्वा शिपयोरश्मयस्तैर्वेष्टितायेत्यर्थः

अथाप्युपायोममदेविचिंत्यः संतोषितस्यव्रतचर्ययाते ममार्चनंनार्हतिगंतुमन्यथाश्रद्धानुरूपंफलहेतुकत्वात् १७ त्वयाऽर्चितश्चाहमपत्यगुप्तयेपयोव्रतेनानुगुणंसमीडितः स्वांशेनपुत्रत्वमुपेत्यतेसुतान्गोप्तास्मिमारीचतपस्यधिष्ठितः १८ उपधावपतिंभद्रेप्रजापतिमकल्मषम् माचभावयतीपत्याववरूपमवस्थितम् १९ नैतत्परस्माआख्येयंपृष्टयापिकथंचन सर्वंसंपद्यतेदेविदेवगुह्यंसुसंवृतम् २० श्रीशुकउवाच एतावदुक्त्वाभगवांस्तत्रैवांतरधीयत अदितिर्दुर्लभंलब्ध्वाहरेर्जन्मात्मनिप्रभोः २१ उपाधावत्पतिंभक्त्यापरयाकृतकृत्यवत् सवैसमाधियोगेनकश्यपस्तदबुध्यत २२ प्रविष्टमात्मनिहरेरंशंह्यवितथेक्षणः सोऽदित्यांवीर्यमाधत्ततपसाचिरसंभृतम् समाहितमनाराजन्दारुण्यग्निंयथानिलः २३ अदितेर्धिष्ठितंगर्भंभगवंतंसनातनम् हिरण्यगर्भोविज्ञायसमीडेगुह्यनामभिः २४ ब्रह्मोवाच जयोरुगायभगवन्नुरुक्रमनमोस्तुते नमोब्रह्मण्यदेवायत्रिगुणायनमोनमः २५ नमस्तेपृश्निगर्भायवेदगर्भायवेधसे त्रिनाभायत्रिपृष्ठायशिपिविष्टायविष्णवे २६ त्वमादिरंतोभुवनस्यमध्यमनंतशक्तिंपुरुषंयमाहुः कालोभवानाक्षिपतीशविश्वंस्रोतोयथांतःपतितंगभीरम् २७ त्वंवैप्रजानांस्थिरजंगमानांप्रजापतीनामसिसंभविष्णुः दिवौकसांदेवदिवश्च्युतानांपरायणंनौरिवमज्जतोऽप्सु २८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः १७ श्रीशुकउवाच इत्थंविरिंचस्तुतकर्मवीर्यःप्रादुर्बभूवामृतभूरदित्याम् चतुर्भुजःशंखगदाब्जचक्रःपिशंगवासानलिनायतेक्षणः १ श्यामावदातोझषराजकुंडलत्विषोल्लसच्छ्रीवदनांबुजःपुमान् श्रीवत्सवक्षावलयांगदोल्लसत्किरीटकांचीगुणचारुनूपुरः २

तथापि विष्णवेव्यापिने २६ अंतःपतितंतृणादियथागभीरंस्रोतआक्षिपति आकर्षति तथाकालात्माभवान् विश्वमाक्षिपति २७ प्रजापतीनांचत्वमेवसंभविष्णुः उत्पादनशीलोऽसि अयंभावः नह्येवंभूतस्यतवजन्मादिसंभवः किंतुदेवानांप्रजापतीनांप्रजानांचपरमाश्रयत्वेनतत्कार्यसाधनायावतारोऽयमतस्तान् स्वर्गच्युतान्पुनः स्वर्गेस्थापयेति २८ इत्यष्टमस्कंधेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः १७ ततस्त्वष्टादशेभूत्वावामनःसत्क्रतोरविलेः यज्ञंगतस्ततस्तेनसत्कृत्योक्तोवरान्वृणु १ इत्थंविरिंचेनस्तुतंकर्मदेवकार्यलक्षणंवीर्यंचप्रभावोयस्यसहरिरादित्यांप्रादुर्बभूवेतित्रयाणामन्वयः अमृतभूः मृत्युजन्मशून्यः शंखगदाब्जचक्राणि अस्यसंतीतितथा अर्शआदित्वेनमत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः आर्षसर्गपाठेसचासौपिशंगवासाश्च १ झषराजोमकरः तदाकारयोः कुंडलयोस्त्विषाउल्लसंतीश्रीर्वदनांबुजेयस्य श्रीवत्सोवक्षसियस्य वलयैरंगदैश्चसहोल्लसंतिकिरीटादीनियस्य २ ५ ५

श्रमित्यावनमालयाविराजितः वेश्मगतंतमः ३ अग्निजिह्वादेवाः नगाःपर्वताः ४ तत्प्रादुर्भावसमयमाह श्रोणायामिति भाद्रपदशुक्लद्वादशीश्रवणद्वादशीतिप्रसिद्धा न स्यांतत्रापिश्रोणायांश्रवणस्थेचंद्रइत्यर्थः तत्रापिश्रवणस्यप्रथमांशेऽभिजितिनक्षत्रे तच्चश्रुत्यादर्शितम् अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाइति एवंविशिष्टेमुहूर्तेप्रभुः प्रादुर्बभूवेत्यर्थः किंच नक्षत्राण्यश्विन्यादीनितारा शब्देनताराग्रहाः गुरुशुक्रादयः तेआद्यायेषांतेसूर्यादयोऽपि सर्वेतस्यजन्मदक्षिणमुदारंचक्रुः जन्मसुहूर्तगुणाबहवोबभूवुरित्यर्थः ५ विशेषांतरमाह यस्यांद्वादश्यांहरेर्जन्मतत्तस्यामहन्येवविदुः तदाचमध्यंदिनगतःसवितातिष्ठत् साचद्वादशीविजयानामप्रोक्ते

मधुव्रतव्रातविघुष्टयास्वयाविराजितःश्रीवनमालयाहरिः प्रजापतेर्वेश्मतमःस्वरोचिषा विनाशयन्कंठनिविष्टकौस्तुभः ३ दिशःप्रसेदुः सलिलाशयास्तदाप्रजाःप्रहृष्टाऋतवोगुणान्विताः द्यौरंतरिक्षंक्षितिरग्निजिह्वागावोद्विजाःसंजहृषुर्नगाश्च ४ श्रोणायांश्रवणद्वादश्यांमुहूर्तेऽभिजितिप्रभुः सर्वेनक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्मदक्षिणम् ५ द्वादश्यांसवितातिष्ठन्मध्यंदिनगतोनृप विजयानामसाप्रोक्तायस्यांजन्मविदुर्हरेः ६ शंखदुंदुभयोनेदुर्मृदंगपणवानकाः चित्रवादित्रतूर्याणांनिर्घोषस्तुमुलोऽभवत् ७ प्रीताश्चाप्सरसोऽनृत्यन्गंधर्वप्रवराजगुः तुष्टुवुर्मुनयोदेवामनवःपितरोऽग्नयः ८ सिद्धविद्याधरगणाःसकिंपुरुषकिन्नराः चारणायक्षरक्षांसिसुपर्णाभुजगोत्तमाः ९ गायंतोऽतिप्रशंसंतोनृत्यंतोविबुधानुगाः अदित्याआश्रमपदंकुसुमैःसमवाकिरन् १० दृष्ट्वादितिस्तंनिजगर्भसंभवंपरंपुमांसंमुदमापविस्मिता गृहीतदेहंनिजयोगमायया प्रजापतिश्चाहजयेतिविस्मितः ११ यत्तद्वपुर्भातिविभूषणायुधैरव्यक्तचिद्व्यक्तमधारयद्धरिः बभूवतेनैवसवामनोबटुःसंपश्यतोर्दिव्यगतिर्यथानटः १२ तंवटुंवामनंदृष्ट्वामोदमानामहर्षयः कर्माणिकारयामासुःपुरस्कृत्यप्रजापतिम् १३ तस्योपनीयमानस्यसावित्रींसवितात्रवीत् बृहस्पतिर्ब्रह्मसूत्रंमेखलांकश्यपोऽददात् १४ ददौकृष्णाजिनंभूमिर्दंडंसोमोवनस्पतिः कौपीनाच्छादनंमाताद्यौश्छत्रंजगतःपतेः १५ कमंडलुंवेदगर्भःकुशान्सप्तर्षयोददुः अक्षमालांमहाराजसरस्वत्यव्ययात्मनः १६ तस्माइत्युपनीताययक्षराट्पात्रिकामदात् भिक्षांभगवतीसाक्षादुमादादंबिकासती १७ सब्रह्मवर्चसेनैवंसभांसंभावितोबटुः ब्रह्मर्षिगणसंजुष्टामत्यरोचतमारिषः १८ समिद्धमाहितंवह्निंकृत्वापरिसमूहनम् परिस्तीर्यसमभ्यर्च्यसमिद्भिरजुहोद्द्विजः १९ श्रुत्वाश्वमेधैर्यजमानमूर्जितंबलिंभृगूणामुपकल्पितैस्ततः जगामतत्राखिलसारसंभृतोभारेणगांसन्नमयन्पदेपदे २०

त्यन्वयः ६ शंखादयोयेतेषामन्येषांचचित्रतूर्याणांनिर्घोषोऽभवत् ७ देवामनवइत्यादीनांकुसुमैः समवाकिरन्नितितृतीयेनान्वयः ८ ९ १० ११ विस्मयांतरमाह यत्तदिति यत्तद्वपुर्हरिरधारयत् प्रकटितवान् तेनवपुषामातापित्रोःसंपश्यतोरेववामनोबटुर्बभूव दिव्यगतिः अद्भुतचेष्टितः स्वयंकथंभूतः अव्यक्तचिद्रूपः कथमधारयत् भातिदीप्तिः विभूषणानिच आयुधानिच तैर्व्यक्तंयथाभवति तथा १२ कर्माणिजातकर्मादीनि १३ १४ वनस्पतिः वनानांपतिःसोमः १५ १६ पात्रिकांभिक्षापात्रीम् १७ सएवंसंभावितोमारिषःश्रेष्ठोबटुर्ब्रह्मवर्चसेनब्रह्मर्षिगणसंजुष्टांसभामतिक्रम्यारोचत १८ १९ यदर्थंवटुर्बभूवतदाह श्रुत्वेत्यादियावत्समाप्ति यजमानंयजंतंभृगूणांभृगुभिः उपकल्पितैः प्रवर्तितैः अखिलेनसारेणबलेनसंभृतःसंपूर्णः २०

नर्मदायाउत्तरेतटेभृगुकच्छसंज्ञकेक्षेत्रे ऋतूत्तमंप्रवर्तयंतोबलेः ऋत्विजोभृगवः तेतंव्यचक्षत अपश्यन् आरात्समपिएवोदितंरविमिवेति ऋत्विगादयः सूर्यःकिलेत्येवमादि व्यतर्कयान्नितिशेषः २१ २२ हयमेधवाटमश्वमेधमंडपंविवेश २३ उपवीताजिनमुपवीतवस्त्रतमजिनमेवउत्तरमुत्तरीयंयस्यतम् २४ संक्षिप्ताअभिभूताःसंतः २५ रूपस्या नुरूपाअवयवायस्यतं दृष्ट्वेतिशेषः २६ २७ चंद्रमौलिश्चेत्यन्वयः अर्घ्यर्थेचकारः चंद्रमौलिरपिगंगारूपंयन्मूर्ध्नादधारेत्यर्थः २८ हे आर्यत्वात्वां साक्षात्प्रत्यक्षं ब्रह्मर्षीणांतप एवमन्ये कथंभूतंतपः वपुर्धरंमूर्तिधारि २९ ३० त्वच्चरणावनेजनैर्वार्भिर्हतमंहोयस्यतस्यमेपुनीतापवित्रीकृता ३१ मेमत्तः प्रतीच्छ गृहाण हेअर्हत्तमपूज्यतम ३२ इ

तंनर्मदायास्तटउत्तरे बलेर्यऋत्विजस्तेभृगुकच्छसंज्ञके प्रवर्तयंतोभृगवः ऋतूत्तमंव्यचक्षताराद्रुदितंयथारविम् २१ तेऋत्विजोयजमानः सदस्याहतात्विषोवामनतेजसानृप सूर्यःकिलायात्युतवाविभावसुः सनत्कुमारोऽथदिदृक्षयाक्रतोः २२ इत्थंसशिष्येषुभृगुष्वनेकधा वित र्क्यमाणोभगवान्सवामनः सदंडछत्रंसजलकमंडलुंविवेशबिभ्रद्धयमेधवाटम् २३ मौंज्यामेखलयावीतमुपवीताजिनोत्तरम् जटिलंवाम नंविप्रमायामाणवकंहरिम् २४ प्रविष्टंवीक्ष्यभृगवःसशिष्यास्तेसहाग्निभिः प्रत्यगृण्हन्समुत्थायसंक्षिप्तास्तस्यतेजसा २५ यजमानःप्रमुदि तोदर्शनीयंमनोरमम् रूपानुरूपावयवंतस्माआसनमाहरत् २६ स्वागतेनाभिनंद्याथपादौभगवतोबलिः अवनिज्यार्चयामासमुक्तसंगमनो रमम् २७ तत्पादशौचंजनकल्मषापहंसधर्मवित्सुमूर्ध्न्यदधात्सुमंगलम् यद्देवदेवोगिरिशश्चंद्रमौलिर्दधारमूर्ध्नापरयाचभक्त्या २८ बलि रुवाच स्वागतंतेनमस्तुभ्यंब्रह्मन्किंकरवामते ब्रह्मर्षीणांतपःसाक्षान्मन्येत्वार्यवपुर्धरम् २९ अद्यनःपितरस्तृप्ताअद्यनः पावितंकुलम् अद्यस्विष्टःक्रतुरयंयद्भवानागतोगृहान् ३० अद्याग्नयोमेसुहुतायथाविधिद्विजात्मजत्वच्चरणावनेजनैः हतांहसोवार्भिरियंचभूर हो तथापुनीतातनुभिःपदैस्तव ३१ यद्यद्वटोवांछसितत्प्रतीच्छमेत्वामर्थिनंविप्रसुतानुतर्कये गांकांचनंगुणवद्धाममृष्टंतथान्नपेयमुतवाविप्र कन्याम् ग्रामान्समृद्धांस्तुरगान्गजान्वारथांस्तथार्हत्तमसंप्रतीच्छ ३२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेऽष्टमस्कंधेबलिवामनसंवादेअ ष्टादशोऽध्यायः १८ श्रीशुकउवाच इतिवैरोचनेर्वाक्यंधर्मयुक्तंससूनृतम् निशम्यभगवान्प्रीतः प्रतिनंद्येदमब्रवीत् १ श्रीभ गवानुवाच वचस्तवैतज्जनदेवसूनृतंकुलोचितंधर्मयुतंयशस्करम् यस्यप्रमाणंभृगवःसांपरायेपितामहःकुलवृद्धःप्रशांतः २ नह्येत स्मिन्कुलेकश्चिन्निःसत्वःकृपणःपुमान् प्रत्याख्याताप्रतिश्रुत्ययोवादाताद्विजातये ३ नसंतितीर्थेयुधिचार्थिनार्थिताःपराङ्मुखायेत्वमन स्विनोनृपाः युष्मत्कुलेयद्यशसामलेनप्रह्लादउद्भातियथोडुपःखे ४ यतोजातोहिरण्याक्षश्चरन्नेकइमांमहीम् प्रतिवीरंदिग्विजयेनाविंदत गदायुधः ५ यंविनिर्जित्यकृच्छ्रेणविष्णुःक्ष्मोद्धारआगतम् आत्मानंजयिनंमेनेतद्वीर्यंभूर्यनुस्मरन् ६ तिश्रीभागवतेऽष्टमस्कंधेटीकायांअष्टादशो

ध्यायः १८ ऊनविंशेतुहारिणायाचितेनपदत्रये प्रतिश्रुतेचबलिनाजानन्भृगुरवारयत् १ दातुःस्तुतिःस्वयंतुष्टिरित्यादिप्रस्तुतोचितं वक्तव्यमितिभिक्षुःस्तु शिक्षयन्नाहवामनः २ १ वचस्तवेतादितिषोडशाभिः हेजनदेव सांपरायेपारलौकिकेधर्मे पितामहश्चप्रह्लादःप्रमाणं २ निःसत्वस्यलक्षणंयोद्विजातयेयाचकायप्रत्या ख्यातानददामीतिवक्ता कृपणस्यलक्षणंप्रथमंप्रतिश्रुत्ययोवानदातेति ३ तीर्थेदानावसरे यत्तुयस्मिन्युष्मत्कुले ४ यतःयस्मिन्जातः ५ क्ष्मोद्धारे भूम्याउद्धारेउद्धरणे ६

७ ८ पराग्दृशः बहिर्दृष्टेः ९ अतोहृदयेस्थितंमांनज्ञास्यतीत्येवंनिश्चित्य श्वासानिलेंतर्हितःसूक्ष्मोदेहोयस्य विविग्न मतिकंपितंचेतोयस्य अनुकंपिताचित्तइतिवास्तवो ऽर्थः १० नददर्श अंतःप्रविष्टत्वात् ११ पुमान्यतःसकाशान्नावर्ततेतद्ब्रह्मैव नूनंगतः नित्यमुक्तत्वात्इतिवास्तवोऽर्थः १२ कथंनामासौ शूरशिरोमणिःजीवन्नेवकालरव दूरेसमुपेक्षितवानित्याशंक्याह वैरानुबंधएवानामृत्योर्भवति देहिनांदेहेनिगूढाभिमानवतांशूराणां तथाअहंमानेनोपबृंहितोमन्युश्च भवत्येव यतोज्ञानप्रभवःअज्ञान निघ्नतःप्राकृपौरुषत्यागोमांद्यमेवेत्यर्थः १३ तदेवंपूर्वजानुक्तत्वातात्यितरंस्तौति पितेति द्विजवेषधारिणामहेरिणोदेवाएतेनतुद्विजाइनितद्विद्वानपि सयाचितःसन् स्वी यमायुर्देवेभ्योददौ १४ १५ ममपदासंमितानीति त्रिविक्रमपदाऽभिप्रायेणनचानृतवादः तत्रापिस्वपदत्वानपगमात् १६ यावदर्थमेवपरिग्रहोयस्यसः १७ ईश्वरस्यापियाच्ञा प्रकारेचोक्तावलेर्बंधनप्रश्नोत्तरत्वेनतस्यगर्वातिरेकेणाधिक्षेपप्रकारमाह अहोइतित्रिभिः तेवाचोवृद्धानांसंमताः त्वंतुबालोबालिशमतिश्च बालिशानाम ज्ञानामिवमति

निशम्यतद्वधंभ्राताहिरण्यकशिपुःपुरा हंतुंभ्रातृहणंक्रुद्धोजगामनिलयंहरेः ७ तमायांतंसमालोक्यशूलपाणिंकृतांतवत् चिंतयामास कालज्ञोविष्णुर्मायाविनांवरः ८ यतोयतोहंतत्रासौमृत्युःप्राणभृतामिव अतोऽहमस्यहृदयंप्रवेक्ष्यामिपराग्दृशः ९ एवंसनिश्चित्यरिपोःशरी रमाधावतोनिर्विविशेऽसुरेंद्र श्वासानिलांतर्हितसूक्ष्मदेहस्तत्प्राणरंध्रेणविविग्नचेताः १० सतन्निकेतंपरिमृश्यशून्यमपश्यमानःकुपितोन नाद क्ष्मांद्यांदिशःखंविवरान्समुद्रान्विष्णुंविचिन्वन्नददर्शवीरः ११ अपश्यन्नितिहोवाचमयान्विष्टमिदंजगत् भ्रातृहामेगतोनूनंयतोना वर्ततेपुमान् १२ वैरानुबंधएतावानामृत्योरिहदेहिनाम् अज्ञानप्रभवोमन्युरहंमानोपबृंहितः १३ पिताप्रह्लादपुत्रस्तेतद्विद्वान्द्विजवत्स लः स्वमायुर्द्विजलिंगेभ्योदेवेभ्योऽदात्सयाचितः १४ भवानाचरितान्धर्मानास्थितोगृहमेधिभिः ब्राह्मणैःपूर्वजैःशूरैरन्यैश्चोद्दामकीर्तिभिः १५ तस्मात्त्वत्तोमहीमीषद्वृणेहंवरदर्षभात् पदानित्रीणिदैत्येंद्रसंमितानिपदामम १६ नान्यत्तेकामयेराजन्वदान्याज्जगदीश्वरात् नैनःप्रा प्नोतिवैविद्वान्यावदर्थपरिग्रहः १७ बलिरुवाच अहोब्राह्मणदायादवाचस्तेवृद्धसंमताः त्वंबालोबालिशमतिःस्वार्थंप्रत्यबुधो यथा १८ मांवचोभिःसमाराध्यलोकानामेकमीश्वरम् पदत्रयंवृणीतेयोऽबुद्धिमान्द्वीपदाशुषम् १९ नपुमान्मामुपव्रज्यभूयोयाचितुमर्ह ति तस्माद्वृत्तिकरीभूमिंवटोकामंप्रतीच्छमे २० श्रीभगवानुवाच यावंतोविषयाःप्रेष्ठास्त्रिलोक्यामजितेंद्रियम् नशक्नुवंतितेस र्वेप्रतिपूरयितुंनृप २१ त्रिभिःक्रमैरसंतुष्टोद्वीपेनापिनपूर्यते नववर्षसमेतेनसप्तद्वीपवरेच्छया २२ सप्तद्वीपाधिपतयोनृपावैन्यगयादयः अर्थैःकामैर्गतानांतंतृष्णायाइतिनःश्रुत २३ यदृच्छयोपपन्नेनसंतुष्टोवर्ततेसुखम् नासंतुष्टस्त्रिभिर्लोकैरजितात्मोपसादितैः २४

र्यस्य अतएवस्वार्थंप्रतियथावदबुधः वस्तुतस्तुबालइव अबालिशमतिश्चेतिच्छेदः स्वार्थंप्रत्यबुधइतिच भक्तानामेवार्थंबुध्यसेन स्वार्थम् परिपूर्णस्यतवतद्य तिरेकेणस्वार्थाभावादित्यर्थः १८ अबुधत्वमेवाह मामिति द्वीपस्यदाशुषम् दातारम् अबुद्धिमान्वस्तुतस्तुबुद्धिमान् इत्येवच्छेदः १९ कामंयथेच्छंसम्य क्पादप्रसारणेनेत्यर्थः अतएवतथाकरिष्यतीति २० पुनरपिनिःस्पृहत्वमेवाविष्कुर्वन्नाह यावंतइतिसप्तभिः २१ नववर्षसमेतेनद्वीपेनापि सप्तानांद्वीप वराणामिच्छया २२ तृष्णायाअंतंनगताः इत्यस्माभिःश्रुतम् २३ असंतुष्टस्तु प्राप्तैस्त्रिभिर्लोकैरपिनसुखंवर्तते २४ ५ ५ ५

२५ आसु सुक्षाणिः अग्निः २६ सिद्धोऽहं कृतार्थः एतावतैव सर्वस्वापहारासिद्धेरिति गूढोभिप्रायः तदेवाह वित्तं हि यावत्प्रयोजनमेव अधिकस्य क्लेशावहत्वादित्यर्थः २७ २८ २९ ३०
अनयः अन्यायः ३१ अन्यायमेवाह एष इति ३२ ननु मया पदत्रयमेव प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं नाधिकं तत्राह त्रिभिरिति क्रमतां मिमितिचेत्तत्राह सर्वस्वमिति ३३ तथापि प्रतिश्रुतं संपा
दनीयमेवेति चेत्तत्राह क्रमत इति द्वाभ्याम् एकेन पदा पादन्यासेन भूमिं क्रममाणस्येत्यर्थः तार्तीयस्य तृतीयपादन्यासस्य ३४ ३५ तथापि सर्वस्वदानात्कीर्तिस्तावद्भविष्यतीति
चेत्तत्राह नतद्दानमिति तपः चित्तैकाग्र्यं कर्म पूर्तं ३६ ३७ ननु तर्हि प्रतिश्रुत्य नेति कथमनृतं वाच्यं तत्राह सार्द्धैः षड्भिः अत्रापि सत्यानृतव्यवस्थायां बह्वृच श्रुत्याहि प्रथममोमिति
सत्यं नेत्यनृतमित्यादिना सत्यानृतयोर्लक्षणपूर्वकं स्तुतिनिंदाभ्यां सत्यं विहितमनृतं च निषिद्धं अनंतरं च पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरमित्यादिना सत्ये दोषान् अनृते च गुणानुक्त्वा तस्मा
त्काले एव दद्यात् कालेन दद्यात् तत्सत्यानृते मिथुनीकरोतीत्युपसंहारेण वृत्तिसंकटादिष्वनृतमप्यनुज्ञातं तमिमं श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह ओमित्यंगीकारेण यत्प्रोक्तं तत्सत्यं नेति यदाह

पुंसोऽयं संसृतेर्हेतुरसंतोषोऽर्थकामयोः यदृच्छयोपपन्नेन संतोषो मुक्तये स्मृतः २५ यदृच्छालाभतुष्टस्य तेजो विप्रस्य वर्धते तत्प्रशाम्यत्यसंतो
षाद्म्भसेवाशुशुक्षणिः २६ तस्मात्त्रीणि पदान्येव वृणे त्वद्वरदर्षभात् एतावतैव सिद्धोऽहं वित्तं यावत्प्रयोजनम् २७ श्रीशुकउवाच इत्यु
क्तः सहसन्नाह वांछातः प्रतिगृह्यताम् वामनाय महीं दातुं जग्राह जलभाजनम् २८ विष्णवे क्ष्मां प्रदास्यंतमुशना असुरेश्वरम् जानंश्चिकीर्षितं
विष्णोः शिष्यं प्राह विदांवरः २९ शुक्राचार्य उवाच एष वैरोचने साक्षाद्भगवान्विष्णुरव्ययः कश्यपाददितेर्जातो देवानां कार्यसाधकः ३०
प्रतिश्रुतं त्वयैतस्मै यदनर्थमजानता न साधु मन्ये दैत्यानां महानुपगतोऽनयः ३१ एष ते स्थानमैश्वर्यं श्रियं तेजो यशः श्रुतम् दास्यत्याच्छिद्य शक्रा
य मायामाणवको हरिः ३२ त्रिभिः क्रमैरिमाँल्लोकान्विश्वकायः क्रमिष्यति सर्वस्वं विष्णवे दत्वा मूढ वर्तिष्यसे कथम् ३३ क्रमतो गां पदैकेन द्वि-
तीयेन दिवं विभोः खं च कायेन महता तार्तीयस्य कुतो गतिः ३४ निष्ठां ते नरके मन्ये ह्यप्रदातुः प्रतिश्रुतम् प्रतिश्रुतस्य यो नीशः प्रतिपादयितुं भवा
न् ३५ न तद्दानं प्रशंसंति येन वृत्तिर्विपद्यते दानं यज्ञस्तपः कर्म लोके वृत्तिमतो यतः ३६ धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च पंचधा विभजन्वित्त
मिहामुत्र च मोदते ३७ अत्रापि बह्वृचैर्गीतं शृणु मेऽसुरसत्तम सत्यमोमिति यत्प्रोक्तं यन्नेत्याहानृतं हि तत् ३८ सत्यं पुष्पफलं विद्यादात्मवृक्षस्य
गीयते वृक्षेऽजीवति तन्न स्यादनृतं मूलमात्मनः ३९ तद्यथा वृक्ष उन्मूलः शुष्यत्युद्वर्ततेऽचिरात् एवं नष्टानृतः सद्य आत्मा शुष्येन्न संशयः ४० तदेवानृतम् ३८

तत्तु सत्यमीषदनृतं विना न सिध्यतीत्याशयेनाह सत्यं पुष्पफलं विद्यात् जानीयात् आत्मवृक्षस्य देहरूपस्य वृक्षस्य गीयते श्रुत्योच्यत इत्यर्थः पाठांतरं तु सफलं यद्यपि श्रुत्या वाचः सत्यं-
पुष्पफलं चेति उक्तं तथापि वाचो देहनिर्वाहाधीनत्वादात्मवृक्षस्येति प्रकृतानुसारेणोक्तं भवतु पुष्पफलस्थानीयं सत्यं ततः किमत आह वृक्षे देहेऽजीवति तत्पुष्पफलं न स्यात् सा नस्या
दिति पाठे श्रुत्युक्तायाः वाचः परामर्शः देहश्चानृतेन रक्षणीय इत्याह अनृतं त्वात्मनो देहस्य मूलं ३९ एतदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति तद्यथा वृक्ष उत्पाटितमूलः शुष्यति अचिरादेवोद्वर्तते पत
ति च एवं नष्टमनृतं यस्य स आत्मा देहः शुष्येत् यद्यपि च श्रुत्या एवमेवानृतं वदन्नात्मानमाविर्मूलं करोतीत्येवं निंदया अनृतं निषिद्धं तथाप्युपसंहारानुसारेण तत्केवलानृतविषयमित्यभिप्रेत्य
एवं व्याख्यातं दयेतत्वेतेनेति च तथैवोक्तेः तथा च श्रुतिः ओमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं स हेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भविता पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदत्यथैतन्मूलं वाचो
यदनृतं तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्वर्तत एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्तते तस्मादनृतं न वदेद्दयेत त्वेतेनेति एतेन अनेन तु अनृतेन दयेत संकटे षाला
नं रक्षेदिति श्रुत्यर्थः ४० ५

सर्वथासत्यवचनेदेहोनानिर्वहेदिति स्फुटीकर्तुंसत्यस्यदोषान् अनृतस्यगुणानाह परागितिद्वाभ्याम् यदोमित्यक्षरंतत् पराक्दूरेअर्थंगृहीत्वांचतीतिपराक्रिक्तमितिश्रुतिपदस्यव्या-
ख्यानमपूर्णंवेइति तत्तस्मात् अर्थिनोयत्किंचिदोमितिदास्यामीतिब्रूयात् तेनरिच्येतन्यूनोभवेत् किंच भिक्षवेसर्वमोंकुर्वन्दास्यामीत्यंगीकुर्वन् आत्मनेकामेननालंपर्याप्तोनभवति त
स्यभोगोनासिध्यतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः पराग्वाएतद्रिक्तमक्षरंयदेतदोमितितद्यत्किंचोमित्याहात्रैवास्मैतद्रिच्यतेसयत्सर्वमोंकुर्याद्रिच्यादात्मानंसकामेभ्योनालंस्यादिति ४१ नोतियद
नृतंवचः एतत्पूर्णम् अर्थव्ययाभावात् अभ्यात्मंचेतिचकारान्वयः आत्मनोभिमुखमन्यस्यार्थमाकर्षतीत्यभ्यात्मम् योहिनित्यंममकिंचिदपिनास्तिनोदास्यामीतिब्रूते सहितेनानृते
नपरेषामर्थानाकर्षतीतिप्रसिद्धम् ४२ ननुतर्हिइदमनृतमेवसर्वदासेव्यंस्यान्नेत्याह सर्वमिति तथाचश्रुतिः अथैतत्पूर्णमभ्यात्मंयन्नेतिसयत्सर्वंनेतिब्रूयात्पापिकाऽस्यकीर्तिर्जायेत
सैनंतत्रैवहन्यादिति अतोहानिसंकटादिष्वनृतंनदोषायेत्युपसंहरति स्त्रीषुप्रेत्साह नेनवशीकरणेनर्मणिपरिहासेविवाहेचवरादिस्तुतौगवांब्राह्मणानांच हितार्थंहिंसायांचकृ-
च्छ्रायां तथाचयाज्ञवल्क्यः वर्णिनांहिवधोयत्रतत्रसाक्ष्यनृतंवदेदिति तथाचश्रुतिः तस्मात्कालएवदद्यात् कालेनदद्यात्तत्सत्यानृतेमिथुनीकरोतीति ४३ इत्यष्टमेटी

पराग्रिक्तमपूर्णंवा अक्षरंयत्तदोमिति यत्किंचिदोमितिब्रूयात्तेनरिच्येतवैपुमान् ४१ भिक्षवेसर्वमोंकुर्वन्नालंकामेनचात्मने अथैतत्पूर्णमभ्या
त्मंयच्चनेत्यनृतंवचः ४२ सर्वंनेत्यनृतंब्रूयात्सदुष्कीर्तिःश्वसन्मृतः स्त्रीषुनर्मविवाहेचवृत्त्यर्थेप्राणसंकटे गोब्राह्मणार्थेहिंसायांनानृतंस्याज्जुगु
प्सितम् ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेवामनप्रादुर्भावेएकोनविंशोऽध्यायः १९ श्रीशुकउवाच बलिरेवंगृहप-
तिःकुलाचार्येणभाषितः तूष्णींभूत्वाक्षणंराजन्नुवाचावहितोगुरुम् १ बलिरुवाच सत्यंभगवताप्रोक्तंधर्मोयंगृहमेधिनाम्
अर्थंकामंयशोवृत्तिंयोनबाधेतकर्हिचित् २ सचाहंवित्तलोभेनप्रत्याचक्षेकथंद्विजम् प्रतिश्रुत्यददामीतिप्राह्लादिःकितवोयथा ३ नह्यस-
त्यात्परोधर्मइतिहोवाचभूरियम् सर्वंसोढुमलंमन्येऋतेऽलीकपरंनरम् ४ नाहंबिभेमिनिरयान्नाधन्याद्दुःखार्णवात् नस्थानच्यवनान्मृत्यो
र्यथाविप्रप्रलंभनात् ५ यद्यद्धास्यतिलोकेस्मिन्संपरेतंधनादिकम् तस्यत्यागेनिमित्तंकिंविप्रस्तुष्येन्नतेनचेत् ६ श्रेयःकुर्वंतिभूतानांसाध
वोदुस्त्यजासुभिः दध्यङ्शिबिप्रभृतयःकोविकल्पोधरादिषु ७ यैरियंबुभुजेब्रह्मन्दैत्येंद्रैरनिवर्तिभिः तेषांकालोऽग्रसील्लोकान्नय
शोऽधिगतंभुवि ८ सुलभायुधिविप्रर्षेह्यनिवृत्तास्तनुत्यजः नतथातीर्थआयातेश्रद्धयायेधनत्यजः ९ कायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशे

त्वनृतभीतोसौज्ञात्वाऽपिकपटंहरेः ददावेवततोविष्णुःसहसावर्धताद्भुतम् ११ भगवतात्वयाप्रोक्तंसत्यम् किंतत् योर्थकामादिकंनबाधेतसाहिगृहमेधिनांधर्मइति २
कथंप्रत्याचक्षेनिराकरोमि ३ ४ नन्वप्रत्याख्यानेदोषाउक्तास्तत्राह नाहमिति अधन्यात्दारिद्र्यात्मृत्योरपि ५ यद्यद्धनादिकंतत्सर्वंसंपरेतंपुरुषंहास्यतित्यक्ष्यत्येव तर्हिकिमि
तिजीवितैवस्वयंनदेयमितिभावः तथापितावद्वृत्तिसंकटपरिहारार्थमर्धंदीयतामितिचेत्तत्राह तस्येति विप्रश्चेत्तेनार्थेनदत्तेनापिनतुष्येत् तर्हितस्यार्थस्यत्यागेदानेकिंनिमित्तं
नकिंचित् याचितादल्पस्यदानेविप्रस्यासंतोषेपादानंव्यर्थमेवस्यात् अतस्तद्याचितंसर्वंदेयंनात्रकिंचिदितिभावः ६ तर्हिनदेयमेवेतिचेत्तत्राह श्रेयइति दुस्त्यजैरसुभिःप्राणैरपिकोवि
कल्पोविचारः ७ यैर्दैत्येंद्रैर्युद्धे अनिवर्तिभिरियंभूर्बुभुजेउपभुक्ता तेषामिहलोकान्परलोकांश्चभोगानितिवाकालोऽग्रसीत् संहृतवान् नतुभुवितैराधिगतंप्राप्तंयशोऽग्रसीत् अतः
कीर्तिरेवसाध्यानान्यदितिभावः ८ देहत्यागादपिधनत्यागेकीर्तिर्भवतीत्याह सुलभाइति तनुंत्यजंतीतितनुत्यजः तीर्थेपात्रे अतोऽतिदुष्करोधनत्यागएवमयाकार्यइतिभावः ९

तर्हिनिर्धनत्वेनदैन्यंस्यादितिचेत्तत्राह मनस्विनइतियादृशातादृशानामप्यर्थिनांकामोपनयेनकामपूरणेनदुर्गतिर्दैन्यमितियत् तच्छोभनंभद्रमेव भवादृशानांतुकामोपनये न दुर्गतिः शोभनमितिकिंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः १० ननुनायंबटुः किंतुविष्णुस्तवशत्रुरित्युक्तम् तर्हिसुतरामेवदास्यामीत्याह यजंतीतिपरःशत्रुर्वास्तु ११ १२ यद्यपियशोन जिहासति तर्हियुद्धेयंमांहत्वा एनांभूमिंहरतु शयीतवा सम्यक्ज्ञातःसन्ममाचित्तेशयीतेतिवास्तवोर्थः १३ अश्रद्धितमजातश्रद्धम् १४ १५ १६ जालकंमुक्ताभरणविशेषः तन्मालावती अवनेजनीनामपांकलशंघृतंपूर्णम् १७ १८ १९ २० अवर्द्धत वांछातःप्रतिगृह्यतामितिबलिनापूर्वमुक्तत्वात् गुणत्रयमात्मनियस्यततत् अतएवभूः

मनस्विनःकारुणिकस्यशोभनंयदर्थिकामोपनयेनदुर्गतिः कुतःपुनर्ब्रह्मविदांभवादृशांततोबटोरस्यददामिवांछितम् १० यजंतियज्ञंक्रतुभिर्यमादृताभवंतिआम्नायविधानकोविदाः सएवविष्णुर्वरदोस्तुवापरोदास्याम्यमुष्मैक्षितिमीप्सितांमुने ११ यद्यप्यसावधर्मेणमांबध्नीयादनागसम् तथाप्येनंनहिंसिष्येभीतंब्रह्मतनुंरिपुम् १२ एषवाउत्तमश्लोकोनजिहासतियद्यशः हत्वामैनांहरेद्युद्धेशयीतानिहतोमया १३ श्रीशुकउवाच एवमश्रद्धितंशिष्यमनादेशकरंगुरुः शशापदैवप्रहितःसत्यसंधंमनस्विनम् १४ दृढंपंडितमान्यज्ञःस्तब्धोऽस्यस्मदुपेक्षया मच्छासनातिगोयस्त्वमचिराद्भ्रश्यसेश्रियः १५ एवंशप्तःस्वगुरुणासत्यान्नचलितोमहान् वामनायददावेनामर्चित्वोदकपूर्वकम् १६ विंध्यावलिस्तदागत्यपत्नीजालकमालिनी आनिन्येकलशंहैममवनेजन्यपांभृतम् १७ यजमानःस्वयंतस्यश्रीमत्पादयुगंमुदा अवनिज्यावहन्मूर्ध्नितदपोविश्वपावनीः १८ तदासुरेंद्रंदिविदेवतागणागंधर्वविद्याधरसिद्धचारणाः तत्कर्मसर्वेऽपिगृणंतआर्जवंप्रसूनवर्षैर्ववृषुर्मुदान्विताः १९ नेदुर्मुहुर्दुंदुभयःसहस्रशोगंधर्वकिंपूरुषकिन्नराजगुः मनस्विनाऽनेनकृतंसुदुष्करंविद्वानदाद्यद्रिपवेजगत्त्रयम् २० तद्वामनंरूपमवर्द्धताद्भुतंहरेरनंतस्यगुणत्रयात्मकम् भूःखंदिशोद्यौर्विवराःपयोधयस्तिर्यङ्नृदेवाऋषयोयदासत २१ कायेबलिस्तस्यमहाविभूतेःसहर्त्विगाचार्यसदस्यएतत् ददर्शविश्वंत्रिगुणंगुणात्मकेभूतेंद्रियार्थाशयजीवयुक्तम् २२ रसामचष्टांघ्रितलेऽथपादयोर्महींमहीध्रान्पुरुषस्यजंघयोः पतत्रिणोजानुनिविश्वमूर्तेरूर्वोर्गणंमारुतमिंद्रसेनः २३ संध्यांविभोर्वाससिगुह्यऐक्षत्प्रजापतीन्जघनेआत्ममुख्यान् नाभ्यांनभःकुक्षिषुसप्तसिंधूनुरुक्रमस्योरसिचर्क्षमालाम् २४ हृद्यंगधर्मंस्तनयोर्मुरारेर्ऋतंचसत्यंचमनस्यथेंदुम् श्रियंचवक्षस्यरविंदहस्तांकंठेचसामानिसमस्तरेफान् २५ इंद्रप्रधानानमरान्भुजेषुतत्कर्णयोःककुभोद्योश्चमूर्ध्नि केशेषुमेघान्श्वसनंनासिकायामक्ष्णोश्चसूर्यंवदनेचवह्निम् २६ वाण्यांचछंदांसिरसेजलेशंभ्रुवोर्निषेधंचविधिंचपक्ष्मसु अहश्चरात्रिंचपरस्यपुंसोमन्युंललाटेऽधरएवलोभम् २७ स्पर्शेचकामंनृपरेतसांभःपृष्ठेत्वधर्मंक्रमणेषुयज्ञम् छायासुमृत्युंहसितेचमायांतनूरुहेष्वोषधिजातयश्च २८

खमित्यादयोयद्यस्मिन् आसतास्थितवंतः २१ ऋत्विगादिसहितोबलिस्तस्यहरेःकाये एतद्विश्वंददर्श २२ तदेवप्रपंचयति रसामितिपादोनैःसप्तभिः मारुतंगणंवायुसंघं इंद्रस्यसेनेवसेनायस्यसः इंद्रपदेस्थितत्वात् अचष्टऐक्षत २३ आत्मानःस्वयंबलिर्मुख्यायेषांतान् ऋक्षमालाम् नक्षत्रपंक्तिम् २४ अंगहेराजन् समस्तान् रेफान् चशब्दान् २५ द्योश्चद्यांच २६ रसे रसने २७ रेतसोरेतासि क्रमणेषु पादन्यासेषु ओषधिजातयः ओषधिजातीः २८ ५ ५ ५ ५ ५

प्राणेष्विंद्रियेषु २९ सर्वात्मनीत्यादिवाक्यांतरम् सुदर्शनमित्यादीनामशिशुपतस्थुरित्युत्तरेणान्वयः ३० विद्याधरसंज्ञोऽसिः ३१ मीनकुंडले मकरकुंडले स्फुरंतिकिरीटादी
नियस्यसः मधुव्रतानांस्रजोयस्यांतयावनमालया श्रीवत्सादिभिश्चावृतोव्याप्तः ३२ उरुक्रमत्वमेवाह क्षितिमिति द्वितीयंपदंक्रमतोविक्षिपतस्त्रिविष्टपंतदीयंकिंचिन्ना
र्वं जातं तृतीयायतुनकिंचिदपितत्रहेतुः उरुक्रमस्यांघ्रिःत्रिविष्टपादुपर्युपरिगच्छन् महर्जनाख्यांतपसश्चपरंगतः सत्यलोकंगतइति ३३ इत्यष्टमस्कंधेटीकायांवि
शोऽध्यायः २० एकविंशेपदापूर्तिमिषेणबलिबंधनम् विष्णुनाकृतमुत्कर्षंतस्यप्रथयितुंजने १ उरुक्रमस्यांघ्रिस्तपसः परंगत इत्युक्तंततः किं वृत्तं तदाह सत्यं

नदीश्चनाडीषुशिलानखेषुबुद्धावजंदेवगणानृषींश्च प्राणेषुगात्रेस्थिरजंगमानिसर्वाणिभूतानिददर्शवीरः २९ सर्वात्मनीदंभुवनंनिरीक्ष्यसर्वेऽसुराः
कश्मलमापुरंग सुदर्शनंचक्रमसह्यतेजोधनुश्चशार्ङ्गंस्तनयित्नुघोषम् ३० कौमोदकीविष्णुगदांतरस्विनीविद्याधरोऽसिःशतचंद्रयुक्तः तू-
णोत्तमावक्षयसायकौचसुनंदमुख्याउपतस्थुरीशम् ३१ स्फुरत्किरीटांगदमीनकुंडलःश्रीवत्सरत्नोत्तममेखलांबरैः मधुव्रतस्रग्वनमालयावृ-
तो रराजराजन्भगवानुरुक्रमः ३२ क्षितिंपदैकेनबलेर्विचक्रमेनभःशरीरेणदिशश्चबाहुभिः पदंद्वितीयंक्रमतस्त्रिविष्टपंनवैतृतीयायत-
दीयमण्वपि उरुक्रमस्यांघ्रिरुपर्युपर्यथोमहर्जनाभ्यांतपसःपरंगतः ३३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेविश्वरूपदर्शनंनामविं-
शतितमोऽध्यायः २० श्रीसुकउवाच सत्यंसमीक्ष्याब्जभवोनखेंदुभिर्हतस्वधामद्युतिरावृतोऽभ्यगात् मरीचिमिश्राऋषयोबृह-
द्व्रताःसनंदनाद्यानरदेवयोगिनः १ वेदोपवेदानियमान्वितायमास्तर्केतिहासांगपुराणसंहिताः येचापरेयोगसमीरदीपितज्ञानाग्निनारांधि-
तकर्मकल्मषाः ववंदिरेयत्स्मरणानुभावतःस्वायंभुवंधामगताअकर्मकम् २ अथांघ्रयेप्रोन्नमितायविष्णोरुपाहरत्पद्मभवोऽर्हणोदकम्
समर्च्यभक्त्याऽभ्यगृणाच्छुचिश्रवायन्नाभिपंकेरुहसंभवःस्वयम् ३ धातुःकमंडलुजलंतदुरुक्रमस्यपादावनेजनपवित्रतयानरेंद्र स्वर्धु-
न्यभून्नभसिसापततीनिमार्ष्टिलोकत्रयंभगवतोविशदेवकीर्तिः ४ ब्रह्मादयोलोकनाथाःस्वनाथायसमादृताः सानुगाबलिमाजह्रुःसंक्षि-
प्तात्मविभूतये ५ तोयैःसमर्हणैःस्रग्भिर्दिव्यगंधानुलेपनैः धूपैर्दीपैःसुरभिभिर्लाजाक्षतफलांकुरैः ६ स्तवनैर्जयशब्दैश्चतद्वीर्यमहिमां-
कितैः नृत्यवादित्रगीतैश्चशंखदुंदुभिनिःस्वनैः ७ जांबवानृक्षराजस्तुभेरीशब्दैर्मनोजवः विजयंदिक्षुसर्वासुमहोत्सवमघोषयत् ८
महींसर्वांहृतांदृष्ट्वात्रिपदव्याजयाच्ञया ऊचुःस्वभर्तुरसुरादीक्षितस्यात्यमर्षिताः ९ नवाअयंब्रह्मबंधुर्विष्णुर्मायाविनांवरः द्विजरूपप्र-
तिच्छन्नोदेवकार्यंचिकीर्षति १० अनेनयाचमानेनशत्रुणावटुरूपिणा सर्वस्वंनोहृतंभर्तुर्न्यस्तदंडस्यबर्हिषि ११

सत्यलोकंप्राप्तंतमंघ्रिंसमीक्ष्याब्ज-
भवोऽभ्यगात् तथामरीचिमिश्राऋषयश्चेतिद्वयोरन्वयः कथंभूतोऽब्जभवः हरेरंघ्रेर्नखाएवेंदवः तैर्हतास्वधाम्नोद्युतिर्यस्यसः स्वयंचतैरावृतः छन्नः हेनरदेव बृहद्व्रतायोगिन-
श्च १ अंगानिशिक्षादीनिपुराणानितत्संहिताश्च योगएवसमीरस्तेनदीपितंज्ञानमेवाग्निस्तेनरांधितंदग्धंकर्मकल्मषंकर्मफलंयेषांतेचसर्वेतमंघ्रिंववंदिरे यस्यांघ्रेःस्मरणा-
नुभावतःअकर्मकंकर्मभिरप्राप्यं २ विष्णोरंघ्रयेस्वयंयस्यनाभिपंकेरुहसंभवःतस्यविष्णोरंघ्रिंसमर्च्य ३ लोकत्रयंनिमार्ष्टि पावित्रयति ४ संक्षिप्ताउपसंहृताआत्मविभूतिःस्वावि-
र्भावोयेनतस्मै यथापूर्ववामनरूपेणस्थितायेत्यर्थः ५ ६ ७ ८ त्रिपदविषयायाव्याजयाच्ञाकपटयाच्ञातया स्वभर्तुर्बलेर्महींहृतांदृष्ट्वाअमर्षिताःसंतःऊचुः ९ किमूचुःतदाह न
वेइतिसार्धैस्त्रिभिः १० ११

१२ अनुचराश्चते असुराश्च १३ १४ १५ १६ १७ १८ अर्थकृत् अनुकूलः १९ पौरुषैर्नं कालमतिवर्तितुं प्रभुर्नानीश्वरः समर्थो न भवति २० २१ २२ हरेरनुचरा देवाः दैवेन ऋद्धैः स मृद्धैः भवद्भिः २३ अर्थत्वाय आनुकूल्याय २४ २५ विष्णुपक्षिषु राजत इति विराट् प्रभोश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा अयमर्थः अस्य सर्वस्वापहारेण समेत्याभिमानं संत्यज्येदानीं देहस्वी कारेणाहंकारमपि त्याजयित्वा परमानुग्रहं कर्तुमिच्छति न चानेन तुल्योऽन्यः कोऽपि सत्यसंधो धीरो वाऽस्तीति तद्यशः प्रख्यापनार्थं किंचित्तापयितुमपीच्छति इति प्रभोराभि

सत्यव्रतस्य सततं दीक्षितस्य विशेषतः नानृतं भाषितुं शक्यं ब्रह्मण्यस्य दयावतः १२ तस्मादस्य वधो धर्मो भर्तुः शुश्रूषणं च नः इत्यायुधानि जगृहुर्बलेरनुचराऽसुराः १३ ते सर्वे वामनं हन्तुं शूलपट्टिशपाणयः अनिच्छतो बले राजन् प्राद्रवन् जातमन्यवः १४ तानभिद्रवतो दृष्ट्वा दितिजानीकपान्नृप प्रहस्यानुचरा विष्णोः प्रत्यषेधन्नुदायुधाः १५ नंदः सुनंदोऽथ जयो विजयः प्रबलो बलः कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्रिराट् १६ जयंतः श्रुतदेवश्च पुष्पदंतोऽथ सात्वतः सर्वे नागायुतप्राणाश्चमूं ते जघ्नुरासुरीम् १७ हन्यमानान्स्वकान्दृष्ट्वा पुरुषानुचरैर्बलिः वारयामास संरब्धान् काव्यशापमनुस्मरन् १८ हे विप्रचित्ते हे राहो हे नेमे श्रूयतां वचः मा युध्यत निवर्तध्वं न नः कालोऽयमर्थकृत् १९ यः प्रभुः सर्वभूतानां सुखदुःखोपपत्तये तं नातिवर्तितुं दैत्याः पौरुषैरीश्वरः पुमान् २० यो नो भवाय प्रागासीदभवाय दिवौकसाम् स एव भगवानद्य वर्तते तद्विपर्ययम् २१ बलेन सचिवैर्बुद्ध्या दुर्गैर्मन्त्रौषधादिभिः सामादिभिरुपायैश्च कालं नात्येति वै जनः २२ भवद्भिर्निर्जिता ह्येते बहुशोऽनुचरा हरेः दैवेनर्द्धैस्त एवाद्य युधि जित्वा नदंति नः २३ एतान्वयं विजेष्यामो यदि दैवं प्रसीदति तस्मात्कालं प्रतीक्षध्वं यो नोऽर्थत्वाय कल्पते २४ श्रीशुक उवाच पत्युर्निगदितं श्रुत्वा दैत्यदानवयूथपाः रसां निर्विविशू राजन्विष्णुपार्षदताडिताः २५ अथ तार्क्ष्यसुतो ज्ञात्वा विराट् प्रभुचिकीर्षितम् बबंध वारुणैः पाशैर्बलिं सौत्येऽहनि क्रतौ २६ हाहाकारो महानासीद्रोदस्योः सर्वतो दिशम् निगृह्यमाणेऽसुरपतौ विष्णुना प्रभविष्णुना २७ तं बद्धं वारुणैः पाशैर्भगवानाह वामनः नष्टश्रियं स्थिरप्रज्ञमुदारयशसं नृप २८ पदानि त्रीणि दत्तानि भूमेर्मह्यं त्वयासुर द्वाभ्यां क्रांता मही सर्वा तृतीयमुपकल्पय २९ यावत्तपत्यसौ गोभिर्यावदिन्दुः सहोडुभिः यावद्वर्षति पर्जन्यस्तावती भूरियं तव ३० पदैकेन मयाक्रांतो भूर्लोकः खं दिशस्तनोः स्वर्लोकस्ते द्वितीयेन पश्यतस्ते स्वमात्मना ३१ प्रतिश्रुतमदातुस्ते निरये वास इष्यते विश त्वं निरयं तस्माद्गुरुणा चानुमोदितः ३२ वृथा मनोरथस्तस्य दूरः स्वर्गः पतत्यधः प्रतिश्रुतस्यादानेन योऽर्थिनं विप्रलंभते ३३ विप्रलब्धो ददामीति त्वयाहं चाढ्यमानिना तद्व्यलीकफलं भुंक्ष्व निरयं कतिचित्समाः ३४

इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे बलिनिग्रहो नाम एकविंशोऽध्यायः २१

प्रायं ज्ञात्वा तं बबंधेति सौत्येऽहनि सोमाभिषवदिने २६ रोदस्योः द्यावापृथिव्योः २७ २८ २९ असौ सूर्यः ३० मया आत्मनेत्यन्वयः व्यापिनेत्यर्थः खं च दिशश्च तनोः तन्वा ते स्वलदीयं सर्वस्वम् ३१ गुरुणा शुक्रेणानुमोदितः सन् ३२ एवमुक्तोऽपि निरयपरिहारार्थं स्वर्गाद्भ्रंशपरिहारार्थं च मनोरथं कुर्वंतं प्रत्याह वृथेति यः प्रतिश्रुतस्य अदानेन याचकं विप्रलंभते तस्य मनोरथो वृथैव स्वर्गश्च तस्य दूर एव स चाधः पतत्येव ३३ त्वया चाहं विप्रलब्धः तस्मात् अलीकफलं निरयं भुंक्ष्वेत्यर्थः ३४ इत्यष्टमस्कंधे टीकायामेकविंशोऽध्यायः २१ ५ ५

द्वाविंशे तु प्रसन्नः सन् प्रख्याप्य सुकृतं बलिम् । दत्वा वरान् हरिर्नूनं भक्त्या तद्द्वारपोऽभवत् ॥ १ ॥ समर्पिततनुर्वित्तनिर्मलाचलभक्तितः । छलितो बलिना चित्रं स्वमेवार्पयदच्युतः ॥ २ ॥ विप्रकृतः अपकृतः भिद्यमानः सत्त्वाच्चाल्यमानः १ हे उत्तमश्लोक इति कटाक्षः मम वचः ईरितं प्रतिश्रुतं न तावद्व्यलीकं त्वया कपटेन वामनतया भिक्षितत्वात् रूपांतरस्याविष्कृतत्वात् एवमपि यदि भवान् व्यलीकं मन्यते तथाऽपि ऋतमेवाहं करोमि मदुक्तं विप्रलंभनं न भवतु मे शीर्ष्णि निजं तृतीयं पदं कुरु न च द्वाभ्यां विश्वं क्रांतवतस्तव मे शिरः पादपर्याप्तं न भवतीति मन्येथाः वित्तेन चेत्पदद्वयं जातं तर्हीदमधिकमेव स्यात् वित्तादपि वित्तवतोऽधिकत्वादिति भावः २ ननु च आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि इत्यादिवचनादात्मभयपरिहाराय सर्वस्वं त्यक्त्वा त्वं कुतो भीतः सन् आत्मानमर्पयसि अत आह बिभेमीति असाधुवादात् अपकीर्तेः यथाहं भृशं सुद्विजे निरयादिभ्यो न तथा बिभेमि ३ ननु मया निग्रहात्तवापकीर्तिर्जातैव नैवेत्याह पुंसामिति अर्हत्तमैरर्पितं यं दंडं मात्रादयोपि नहि आदिशंति नैवार्पयंति हि

श्रीशुक उवाच । एवं विप्रकृतो राजन् बलिर्भगवतासुरः । भिद्यमानोऽप्यभिन्नात्मा प्रत्याहाविक्लवं वचः ॥ १ ॥ बलिरुवाच । यद्युत्तमश्लोक भवान्ममेरितं वचो व्यलीकं सुरवर्य मन्यते । करोम्यृतं तन्न भवेत्प्रलंभनं पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम् ॥ २ ॥ बिभेमि नाहं निरयात्पदच्युतो न पाशबंधाद्व्यसनाद्दुरत्ययात् । नैवार्थकृच्छ्राद्भवतो विनिग्रहादसाधुवादाद्भृशमुद्विजे यथा ॥ ३ ॥ पुंसां श्लाघ्यतमं मन्ये दंडमर्हत्तमार्पितम् । यं न माता पिता भ्राता सुहृदश्चादिशंति हि ॥ ४ ॥ त्वं नूनमसुराणां नः पारोक्ष्यः परमो गुरुः । यो नोऽनेकमदांधानां विभ्रंशं चक्षुरादिशत् ॥ ५ ॥ यस्मिन्वैरानुबंधेन रूढेन विबुधेतराः । बहवो लेभिरे सिद्धिं यामु हैकांतयोगिनः ॥ ६ ॥ तेनाहं निगृहीतोऽस्मि भवता भूरिकर्मणा । बद्धश्च वारुणैः पाशैर्नातिव्रीडे न च व्यथे ॥ ७ ॥ पितामहो मे भवदीयसंमतः प्रह्लाद आविष्कृतसाधुवादः । भवद्विपक्षेण विचित्रवैशसं संप्रापितस्त्वत्परमः स्वपित्रा ॥ ८ ॥ किमात्मनाऽनेन जहाति योऽन्ततः किं रिक्थहारैः स्वजनाख्यदस्युभिः । किं जायया संसृतिहेतुभूतया मर्त्यस्य गेहैः किमिहायुषो व्ययः ॥ ९ ॥ इत्थं स निश्चित्य पितामहो महानगाधबोधो भवतः पादपद्मम् । ध्रुवं प्रपेदे ह्यकुतोभयं जनाद्भीतः स्वपक्षक्षपणस्य सत्तम ॥ १० ॥ अथाहमप्यात्मरिपोस्तवांतिकं दैवेन नीतः प्रसभं त्याजितश्रीः । इदं कृतांतांतिकवर्ति जीवितं ययाऽध्रुवं स्तब्धमतिर्न बुध्यते ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच । तस्येत्थं भाषमाणस्य प्रह्लादो भगवत्प्रियः । आजगाम कुरुश्रेष्ठ राकापतिरिवोत्थितः ॥ १२ ॥ तमिंद्रसेनः स्वपितामहं श्रिया विराजमानं नलिनायतेक्षणम् । प्रांशुं पिशंगांबरमंजनत्विषं प्रलंबबाहुं सुभगर्षभमैक्षत ॥ १३ ॥

तेषिणा त्वया निगृहीतोऽहं श्लाघ्य एवास्मीति भावः ४ ननु च अहं देवानां हितैषी नासुराणां तत्राह त्वं नूनमिति पारोक्ष्यः शत्रुच्छलेन वर्तमानः ५ शत्रुत्वं पुनर्भक्तानिवास्माननुग्रहीतुमेवेत्याह यस्मिन्निति उ अहो ह प्रसिद्धम् ६ अतो नात्र मम लज्जा नापि दुःखमित्याह तेनेति गुरुणा भवता ७ किंच योयं दंडरूपो ममानुग्रहः त्वया कृतः स तु लब्धकृतपौत्रत्वेन न त्वहमनुग्रहस्य पात्रमित्याशयेनाह पितामह इति भवदीयानां संमतः यतः आविष्कृतः साधुवादो यस्य त्वमेव परमः आश्रयो यस्य सः अतः भवतो विपक्षेण विद्विषा हिरण्यकशिपुना विचित्रं वैशसं हिंसां संप्रापितोऽपि ८ देहादीनामसारतां निश्चित्याकुतोभयं ध्रुवं च भवतः पादपद्ममेव प्रपेदे अथ तस्मादहमपि दैवेन तस्यैव भाग्येन तवांतिकं नीत इति चतुर्णामन्वयः अंततः आयुषोंते रिक्थहारैः पुत्रैः सर्वस्वापहारिभिः इह गेहेषु केवलमायुषो व्यय एव न तु सुखं किंचित् ९ स प्रसिद्धो महान् स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयतीति तथा तस्यापि १० प्रसभं बलात् त्याजिता श्रीर्यस्य यया श्रिया स्तब्धमतिः सन् इमामिदं जीवितमध्रुवं न बुध्यते कथंभूतं कृतांतस्यांतिकवर्ति मृत्योः सन्निहितम् ११ राकापतिः पूर्णेंदुः १२ अंजनत्विषं श्यामम् १३

स्वकृताहंकारादिरूपापराधस्मरणेन सव्रीडं नीचीनमधोमुखं वयस्यसः १४ शिरसानमन्नेवउपेत्यमूर्ध्नाननाम बलेस्तत्कृतमनुग्रहं दृष्ट्वापुलकैरश्रुभिश्चविह्वलः १५ त्वयैवेति
नहीदं पदमेतदीयेत्वयाः पहृतं किंतुस्वीयमेवपुनः स्वीकृतं तच्चशोभनमेवकृतम् तत्रहेतुः मन्यइति यद्यस्माच्छ्रीरेवयदात्ममोहनम् तस्मादिष्मशितः १६ मोहनत्वमेवाह यया
श्रियाविद्वानपि यतः संयतोऽपि मुह्यति तत्तस्यांसत्यांकोऽन्यः पुमानात्मनोगतिंतत्त्वयथावद्विचष्टे पश्यति तस्मैमहाकारुणिकाय १७ तस्यप्रह्लादस्यानुशृण्वतः उवाचेति किं
चिद्वक्तुंप्रवृत्त इत्यर्थः १८ तदेवविंध्यावलिरपिवक्तुंप्रवृत्तातांचसंमानयन् हिरण्यगर्भः क्षणंतूष्णींस्थितः अतस्तस्याएववाक्यंप्रथममवतारयति बद्धंवीक्ष्येति १९ त्रिज
गतः कर्तुः प्रभोः पालकस्य अस्यतः संहर्तुश्च ईश्वरस्यतवान्येकिमावहंति किंसमर्पयंति त्वयाः वरोपितः कर्तृवादः कर्तारः स्वतंत्रावयमितिवादमात्रमपियेषांते अयंभावः
लोकत्रयंमयार्पितंतृतीयपादायदेहंसमर्प्यप्रतिश्रुतमृतंकरोमीति देहादिषुस्वाम्याविष्कारेणब्रुवन्नयंकुबुद्धिर्निर्लज्जश्च यतस्त्वमेवसर्वस्यापिस्वामी अतोमंदबुद्धिमेनंके

तस्मैबलिर्वारुणपाशयंत्रितः समर्हणंनोपजहारपूर्ववत् ननाममूर्ध्नाऽश्रुविलोललोचनः सव्रीडनीचीनमुखोबभूवह १४ सतत्रहासीन
मुदीक्ष्यसत्पतिंसुनंदनंदाद्यनुगैरुपासितम् उपेत्यभूमौशिरसामहामनानाननाममूर्ध्नापुलकाश्रुविह्वलः १५ प्रह्लादउवाच त्व
यैवदत्तंपदमैंद्रमूर्जितंहृतंतदेवाद्यतथैवशोभनम् मन्येमहानस्यकृतोह्यनुग्रहोविभ्रंशितोयच्छ्रियआत्ममोहनात् १६ ययाहिविद्वान
पिमुह्यतेयतस्तत्कोविचष्टेगतिमात्मनोयथा तस्मैनमस्तेजगदीश्वरायनारायणायाखिललोकसाक्षिणे १७ श्रीशुकउवाच त
स्यानुशृण्वतोराजन्प्रह्लादस्यकृतांजलेः हिरण्यगर्भोभगवानुवाचमधुसूदनम् १८ बद्धंवीक्ष्यपतिंसाध्वीतत्पत्नीभयविह्वला प्रांजलिः
प्रणतोपेंद्रंबभाषेवाङ्मुखीनृप १९ विंध्यावलिरुवाच क्रीडार्थमात्मनइदंत्रिजगत्कृतंतेस्वाम्यंतुतत्रकुधियोऽपरईशकुर्युः कर्तुः
प्रभोस्तवकिमस्यतआवहंतित्यक्तह्रियस्त्वदवरोपितकर्तृवादाः २० ब्रह्मोवाच भूतभावनभूतेशदेवदेवजगन्मय मुंचैनंहृत
सर्वस्वंनायमर्हतिनिग्रहम् २१ कृत्स्नातेऽनेनदत्ताभूर्लोकाः कर्मार्जिताश्चये निवेदितंचसर्वस्वमात्माविक्लवयाधिया २२ यत्पादयोरशठधीः
सलिलंप्रदायदूर्वांकुरैरपिविधायसतींसपर्याम् अप्युत्तमांगतिमसौभजतेत्रिलोकींदाश्वानविक्लवमनाः कथमार्तिमृच्छेत् २३ श्रीभग
वानुवाच ब्रह्मन्यमनुगृह्णामितद्विशोविधुनोम्यहम् यन्मदःपुरुषःस्तब्धोलोकंमांचावमन्यते २४ यदाकदाचिज्जीवात्मासंसरन्निज
कर्मभिः नानायोनिष्वनीशोऽयंपौरुषींगतिमाव्रजेत् २५ जन्मकर्मवयोरूपविद्यैश्वर्यधनादिभिः यद्यस्यनभवेत्स्तंभस्तत्रायंमदनुग्रहः २६

वलंक्रूपयाधि-
मुच्यपालयेति २० तदेवंप्रह्लादस्यविंध्यावलेश्च परमार्थोक्त्याप्रसन्नोहरिः ब्रह्मातुलोकदृष्ट्यैवविज्ञापयति भूतभावनइतित्रिभिः २१ निग्रहानर्हत्वेहेतुः कृत्स्नेति सर्वस्वमेवाह
आत्मेति २२ तदेवंकैमुत्यन्यायेनाह यस्यतवपादयोः सलिलमात्रमपिप्रदाय सर्वोऽपिजनः उत्तमांगतिंप्राप्नोतितस्मैतुभ्यमसौबलिः त्रिलोकींदाश्वान् दत्तवान् सआर्तिंकथंप्राप्नु
यात् २३ तस्यविशः अर्थान् नन्वर्थापहारः कोयमनुग्रहः तत्राह यन्मदः यैरर्थैर्मदोयस्यसः अतएवस्तब्धः अनम्रःसन् मदस्तंभहेतूनामर्थानामपहारएवानुग्रहइत्यर्थः २४ दुर्लभंपुरुष
जन्म कथंचित् लब्धवतोजीवस्यजन्मादिनिमित्तोगर्वोमहाहानिकरस्तस्यचनाशोमदनुग्रहादेवेत्याह यदेतिद्वाभ्याम् अनीशः परतंत्रः सन्निजैः कर्मभिर्नानायोनिषु कृमिकीटकादिषु
संसरन् २५ तत्रपौरुष्यांगतौजन्मादिभिरपियस्ययदिस्तंभोनभवेत् तर्हिअयंमदनुग्रहएव २६ ७

कथंतर्हि ब्रह्मवादिभ्योऽर्थसंपदो ददासीति चेत्तत्राह मानएवस्तंभः अनम्रता तस्यानिमित्तभूतानां समंततः सर्वशः सर्वश्रेयः प्रतिकूलानां जन्मादीनां सत्त्वेपि जन्मादिभिरितिवा हंतेति खेदे हे ब्रह्मन् मत्परो न मुह्येत् अतो भक्तस्येच्छयासंपदोऽपि ददामि अभक्तस्तु मुह्येदिति तदपहाररूपमेव तस्यानुग्रहं करोमीति भावः २७ अस्य चेदानीं मत्परत्वाद्दन्यैर्दुष्प्राप मपिदास्यामीति वक्तुम् तस्य मोहाभावमाह एषइति द्विभिः २८ २९ नह्येतस्मिन्कुले कश्चिन्निःसत्त्वः कृपणः पुमान् इत्यादिना छलैरेवमयाधर्मउक्तः तथापि तं धर्ममयं न त्यजति अतः सत्यवाक् ३० मेमया अहमेवाश्रयः पालको यस्य सः ३१ स्थानं प्रापित इति यदुक्तं तदेव स्थानमाह तावत्सावर्णिमन्वंतरपर्यंतम् सुतलमध्यास्तामधिवस त्वित्यर्थः यद्यस्मिन्वसतामाध्यादयो ममेक्षया न संभवंति ३२ एवं ब्रह्माणं प्रत्युक्त्वा करुणापरवशः साक्षाद्बलिं प्रत्याह इंद्रसेनेति चतुर्भिः ३३ त्वच्छासनमतिगच्छंति आति

मानस्तंभनिमित्तानां जन्मादीनां समंततः सर्वश्रेयःप्रतीपानां हंत मुह्येन्न मत्परः २७ एषदानवदैत्यानामग्रणीः कीर्तिवर्द्धनः अजैषीदजयां मायां सीदन्नपि न मुह्यति २८ क्षीणरिक्थश्च्युतः स्थानात् क्षिप्तो बद्धश्च शत्रुभिः ज्ञातिभिश्च परित्यक्तो यातनामनुयापितः २९ गुरुणाभ र्त्सितः शप्तो जहौ सत्यं न सुव्रतः छलैरुक्तो मया धर्मो नायं त्यजति सत्यवाक् ३० एषमे प्रापितः स्थानं दुष्प्रापममरैरपि सावर्णेरंतरस्यायं भवितेंद्रो मदाश्रयः ३१ तावत्सुतलमध्यास्तां विश्वकर्मविनिर्मितम् यन्नाधयो व्याधयश्च क्लमस्तंद्रा पराभवः नोपसर्गा निवसतां संभवंति ममेक्षया ३२ इंद्रसेन महाराज याहि भो भद्रमस्तु ते सुतलं स्वर्गिभिः प्रार्थ्यं ज्ञातिभिः परिवारितः ३३ नत्वामभिभविष्यंति लोकेशाः किमुतापरे त्वच्छासनातिगान्दैत्यांश्चक्रं मे सूदयिष्यति ३४ रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वां सानुगं सपरिच्छदम् सदा संनिहितं वीर तत्र मां द्रक्ष्यते भवान् ३५ तत्र दानवदैत्यानां संगात्ते भाव आसुरः दृष्ट्वा मदनुभावं वै सद्यः कुंठो विनंक्ष्यति ३६ इतिश्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे बलिवामनसंवादो नाम द्वाविंशोऽध्यायः २२ श्रीशुकउवाच इत्युक्तवंतं पुरुषं पुरातनं महानुभावो खिलसाधुसंमतः बद्धांजलिर्बाष्पकलाकुलेक्षणो भक्त्युत्कलो गद्गदया गिराब्रवीत् १ बलिरुवाच अहो प्रणामाय कृतः स मुद्यमः प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोऽमरैरलब्धपूर्वोऽपसदेऽसुरेऽर्पितः २ श्रीशुकउवाच इत्यु क्त्वा हरिमानम्य ब्रह्माणं सभवं ततः विवेश सुतलं प्रीतो बलिर्मुक्तः सहासुरैः ३

वर्तत इति तथा तान् ३४ तत्रापि भगवद्दृष्टियोगात्तदनिच्छं तं प्रत्याह सदेति ३५ संगाद्य आसुरो भावः स विनंक्ष्यति ३६ इतिश्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः २२ ॥ ॥ त्रयोविंशे बलोयाते सुतलं सपितामहे उपेंद्रेण दिवं गत्वा पूर्ववन्मोदते हरिः १ बाष्पस्य कलाभिर्बिंदुभिराकुले ईक्षणे यस्य भक्त्या उत्कलः उत्कंठः १ अहो त्व त्प्रणाममहिमा यदर्थं कृतः समुद्यमएव प्रपन्नानां भक्तानां योऽर्थः तस्य विधौ अभक्तोऽपि तस्य संपादने समाहितः अप्रमत्तः स्थितः कुतः यत् येन उद्यमेन लोकपा लैरमरैः सत्त्वप्रधानैरपि अलब्धपूर्वस्त्वदनुग्रहः अपसदे नीचे राजसे मयि अर्पितः अयंभावः परमेश्वराय तुभ्यमहं वराकः त्रिलोकीं दत्तवानित्येतदास्तां प्रणा मोऽपि न सम्यक्कृतः किंतु तदर्थमुद्यममात्रं कृतम् तेन च कर्मतपोदानादिकोटिभिरप्यलभ्यस्त्वदनुग्रहः संपादितः अहो त्वत्प्रणामप्रभावाश्चर्यमिति २ ३ ७

अशासत् उपेंद्रः सन् पालयामास ४ ५ दुर्गपालोसि रक्षिष्यसे सर्वतोऽहं त्वामित्युक्तत्वात् ६ हे शरणद आश्रयप्रद येकुसृतयः दुर्वृत्ताः खलयोनयः उग्रजातयश्चते वयम् तस्य भवतो दाक्षिण्यदृष्टेः पदवीं कस्माद्धेतोः प्रणीताः बहुमानेन चिंताऽनुवर्तनं दाक्षिण्यं तेनयाद्दृष्टिस्ताद्दृषयतां प्रापिताः ७ भक्तप्रियत्वादितिचेत्तर्हि एवं तव हितमहोचित्रम् किंतत् सर्वात्मनः समदृशश्च स्वभावो विषमइतियत् सर्वात्मत्वे चित्रचरितत्वे हेतुः अमिताऽचिंत्या योगमायातया लीलातया विसृष्टानि विरचितानि भुवनानि येनतस्य अहोइत्यत्रसंधिरार्षः समदृक्त्वे हेतुः विशारदस्य सर्वज्ञस्य अथवा भक्तप्रियत्वेऽपि तव वैषम्यं नास्त्येव यतः कल्पतरुस्वभावः सन् भक्तप्रि

एवमिंद्राय भगवान् प्रत्यानीय त्रिविष्टपम् पूरयित्वाऽदितेः काममशासत्सकलं जगत् ४ लब्धप्रसादं निर्मुक्तं पौत्रं वंशधरं बलिम् निशाम्य भक्तिप्रवणः प्रह्लाद इदमब्रवीत् ५ प्रह्लाद उवाच नेमं विरिंच्यो लभते प्रसादं न श्रीर्न शर्वः किमुतापरे ते यन्नोऽसुराणामसि दुर्गपालो विश्वाभिवंद्यैरपि वंदितांघ्रिः ६ यत्पादपद्ममकरंदनिषेवणेन ब्रह्मादयः शरणदाश्नुवते विभूतीः कस्माद्वयं कुसृतयः खलयोनयस्ते दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः ७ चित्रं तवेहितमहोऽमितयोगमायालीलाविसृष्टभुवनस्य विशारदस्य सर्वात्मनः समदृशोविषमस्वभावो भक्तप्रियोयदसिकल्पतरुस्वभावः ८ श्रीभगवानुवाच वत्सप्रह्लाद भद्रं ते प्रयाहि सुतलालयम् मोदमानः स्वपौत्रेण ज्ञातीनां सुखमावह ९ नित्यं द्रष्टासि मां तत्र गदापाणिमवस्थितम् मद्दर्शनमहाल्हादध्वस्तकर्मनिबंधनः १० श्रीशुक उवाच आज्ञां भगवतो राजन् प्रह्लादो बलिना सह बाढमित्यमलप्रज्ञो मूर्ध्न्याधाय कृतांजलिः ११ परिक्रम्यादिपुरुषं सर्वासुरचमूपतिः प्रणतस्तदनुज्ञातः प्रविवेश महाबिलम् १२ अथाहोशनसंराजन् हरिर्नारायणोऽतिके आसीनमृत्विजां मध्ये सदसि ब्रह्मवादिनाम् १३ ब्रह्मन्संतनु शिष्यस्य कर्मच्छिद्रं वितन्वतः यत्तत्कर्मसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं भवेत् १४ शुक्र उवाच कुतस्तत्कर्मवैषम्यं यस्य कर्मेश्वरो भवान् यज्ञेशो यज्ञपुरुषः सर्वभावेन पूजितः १५ मंत्रतस्तंत्रतश्छिद्रं देशकालार्हवस्तुतः सर्वं करोति निश्छिद्रमनुसंकीर्तनं तव १६ तथापि वदतो भूमन् करिष्याम्यनुशासनम् एतच्छ्रेयः परं पुंसां यत्तवाज्ञाऽनुपालनम् १७ श्रीशुक उवाच अभिनंद्य हरेराज्ञामुशना भगवानिति यज्ञच्छिद्रं समाधत्त बलेर्विप्रर्षिभिः सह १८

योऽसि नहि कल्पतरुराश्रितानामेव कामान् पूरयन्नपि विषमो भवतीत्यर्थः ८ ९ मद्दर्शनेन यो महाल्हादः तेन ध्वस्तं कर्मबंधनमज्ञानं यस्य १० ११ १२ १३ कर्मवितन्वतः शिष्यस्य यत् छिद्रमंतरं न्यूनं जातं तत्संतनु विस्तारय संधत्स्व यजमानं विना कथं संधातव्यमिति न वाच्यमित्याह यत्तदिति ब्रह्मदृष्टं ब्राह्मणैर्दृष्टमेव समं भवेत् किंपुनरनुष्ठितमित्यर्थः १४ भवान्यस्य सर्वेणापि भावेन वस्तुमात्रेण पूजितः तस्य कर्मसु कुतो वैषम्यं कथंभूतः कर्मणामीश्वरः प्रवर्तकः यज्ञेशः यज्ञफलदः यज्ञमयश्च पुरुषः १५ आस्तांतावत्पूजा यस्मान्मंत्रतः स्वरादिभ्रंशेन तंत्रतः व्युत्क्रमादिना देशतः कालतश्च अर्हतः पात्रतः वस्तुतश्च दक्षिणादिना यत् छिद्रं न्यूनं तत्सर्वं तवानुकीर्तनमात्रमेव निश्छिद्रं करोतीति १६ १७ हरेराज्ञां प्रतिनंद्य बलेर्यज्ञच्छिद्रं समाधत्त संदधे पाठांतरे समाधाय तदाज्ञां संपादितवानिति शेषः १८

१९ देवाश्चऋषयश्चपितृभूमिपाश्चमनवः तैःसहितः २० २१ ननुलोकादीनांपतिरिंद्रोऽस्त्येवसत्यम् तथाऽपिवेदादीनांकल्यं पालनेदक्षम् २२ वामनमुपेंद्रंकल्पयांचक्रे २३ देवयानेनमार्गेण विमानेनेतिवा २४ २५ २६ २७ एतच्चरितमाख्यातमितिविशेषोक्त्या अन्यान्यपिसंतीत्युक्तं २८ तानितर्हिनिःशेषाणिवर्णनीयानीत्यपेक्षायामाह पारमिति उरुबहुर्विक्रमतोविष्णोर्महिम्नः पारंयोगृणानोभवानिर्मर्त्यः पार्थिवानिरजांस्यपिविममे गणितवान् यथापार्थिवपरमाणुगणनमशक्यं तथाविष्णोर्गुणगणनमप्यशक्यमित्यर्थः तथाचमंत्रः विष्णोर्नुकंवीर्याणीति एतदेवमंत्रांतरार्थसूचयन्नाह यस्यपुरुषस्यपूर्णमहिम्नःपारम् मंत्रदृगृषिः वसिष्ठइति एवमाहकथम् किंजायमानो

एवंबलेर्महींराजन् भिक्षित्वावामनोहरिः ददौभ्रात्रेमहेंद्रायत्रिदिवंयत्परैर्हृतम् १९ प्रजापतिपतिर्ब्रह्मादेवर्षिपितृभूमिपैः दक्षभृग्वंगिरोमुख्यैःकुमारेणभवेनच २० कश्यपस्यादितेःप्रीत्यैसर्वभूतभवायच लोकानांलोकपालानामकरोद्वामनंपतिम् २१ वेदानांसर्वदेवानांधर्मस्ययशसःश्रियः मंगलानांव्रतानांचकल्पंस्वर्गापवर्गयोः २२ उपेंद्रंकल्पयांचक्रेपतिंसर्वविभूतये तदासर्वाणिभूतानिभृशंमुमुदिरेनृप २३ ततस्त्विंद्रःपुरस्कृत्यदेवयानेनवामनम् लोकपालैर्दिवंनिन्येब्रह्मणाचानुमोदितः २४ प्राप्यत्रिभुवनंचेंद्रउपेंद्रभुजपालितः श्रियापरमयाजुष्टोमुमुदेगतसाध्वसः २५ ब्रह्माशर्वःकुमारश्चभृग्वाद्यामुनयोनृप पितरःसर्वभूतानिसिद्धावैमानिकाश्चये २६ सुमहत्कर्मतद्विष्णोर्गायंतःपरमाद्भुतम् धिष्ण्यानिस्वानितेजग्मुरदितिंचशशंसिरे २७ सर्वमेतन्मयाख्यातंभवतःकुलनंदन उरुक्रमस्यचरितंश्रोतॄणामघमोचनम् २८ पारंमहिम्नउरुविक्रमतोगृणानोयःपार्थिवानिविममेसरजांसिमर्त्यः किंजायमानउतजातउपैतिमर्त्यइत्याहमंत्रदृगृषिःपुरुषस्ययस्य २९ यइदंदेवदेवस्यहरेरद्भुतकर्मणः अवतारानुचरितंशृण्वन्यातिपरांगतिम् ३० क्रियमाणेकर्मणीदंदैवेपित्र्येऽथमानुषे यत्रयत्रानुकीर्त्येततत्तेषांसुकृतंविदुः ३१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेवामनावतारचरितेत्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३

राजोवाच

भगवन्श्रोतुमिच्छामिहरेरद्भुतकर्मणः अवतारकथामाद्यांमायामत्स्यविडंबनम् १ यदर्थमदधाद्रूपंमात्स्यंलोकजुगुप्सितम् तमःप्रकृतिदुर्मर्षंकर्मग्रस्तइवेश्वरः २ एतन्नोभगवन्सर्वंयथावद्वक्तुमर्हसि उत्तमश्लोकचरितंसर्वलोकसुखावहम् ३

जातोवा उपैतिनकोपीतिवदन्ननंतत्वेनैवाहेत्यर्थः तथाचमंत्रः नतेविष्णोजायमानोनजातोदेवमहिम्नः परमंतमापेति २९ यइदंशृण्वन्भवतिसपरांगतिंयाति ३० सुकृतंयथावत्सुकृतंविदुः ३१ इतिश्रीभागवतेम० अष्टमस्कंधेटीकायांत्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३ चतुर्विंशेप्रसंगेनमत्स्यरूपस्यशार्ङ्गिणः लीलोच्यतेयतःसत्यव्रतरक्षामहार्णवे १ तत्रतत्रविदर्शयोनिजेश्वर्यनिदर्शनात् मत्स्यंपृच्छतिपृथ्वीशोलीलयावामनोपमम् २ माययामत्स्यविडंबनंमत्स्यरूपानुकरणंयस्यांनिरूप्यते १ ननुकस्मादकस्मादेवमत्स्यावतारश्रवणेच्छा श्रीवामनसादृश्यादित्याह यदर्थमितिद्वाभ्यां दुर्मर्षंदुःसहं २ बलेरनुग्रहायजुगुप्सितमपियाचकरूपंधृतवानितियुक्तमुक्तं यदर्थंतुलोकजुगुप्सितंमात्स्यंरूपमधारयत् एतन्नोयथावद्वक्तुमर्हसीत्यर्थः ३

४ सामान्येनावतारप्रयोजनमाह गोविप्रेति ५ जुगुप्सितत्वंपरिहरति धियोगुणैः यास्युच्चावचानिरूपाणि तेषुनियंतृत्वे नचरन्नपीश्वरो नोच्चावचत्वंभजते निर्गुणत्वा
त् कुतःपुनः शुद्धसत्वमयैर्मत्स्याद्याकारैः उच्चावचत्वशंकेतिभावः ६ विशेषतोमत्स्यावतारप्रयोजनमाह आसीदितित्रिभिः ब्रह्मणोनिद्रायांभवोब्राह्मस्तेनैवनिमि-
त्तेनजातोनैमित्तिकः समुद्रेउपप्लुतानिमग्नाः ७ अंतिकेनिःसृतान् ८ शफरीरूपंमात्स्यम् ९ प्रयोजनांतरंलीलाप्रकारंचाह तत्रराजऋषिरित्यादियावत्समाप्ति १०

सूतउवाच इत्युक्तोविष्णुरातेनभगवान्बादरायणिः उवाचचरितंविष्णोर्मत्स्यरूपेणयत्कृतम् ४ श्रीशुकउवाच गो
विप्रसुरसाधूनां छंदसामपिचेश्वरः रक्षामिच्छंस्तनूर्धत्ते धर्मस्यार्थस्यचैवहि ५ उच्चावचेषुभूतेषुचरन्वायुरिवेश्वरः नोच्चावचत्वंभज
तेनिर्गुणत्वाद्धियोगुणैः ६ आसीदतीतकल्पांतेब्राह्मोनैमित्तिकोलयः समुद्रोपप्लुतास्तत्रलोकाभूरादयोनृप ७ कालेनागतनिद्रस्यधा
तुःशिशयिषोर्बली मुखतोनिःसृतान्वेदान् हयग्रीवोंऽतिकेऽहरत् ८ ज्ञात्वातद्दानवेंद्रस्यहयग्रीवस्यचेष्टितम् दधारशफरीरूपंभग-
वान्हरिरीश्वरः ९ तत्रराजऋषिःकश्चिन्नाम्नासत्यव्रतोमहान् नारायणपरोऽतप्यत्तपःससलिलाशनः १० योऽसावस्मिन्महाकल्पेतनयः
सविवस्वतः श्राद्धदेवइतिख्यातोमनुत्वेहरिणार्पितः ११ एकदाकृतमालायांकुर्वतोजलतर्पणम् तस्यांजल्युदकेकाचिच्छफर्येकाऽ-
भ्यपद्यत १२ सत्यव्रतोऽंजलिगतांसहतोयेनभारत उत्ससर्जनदीतोयेशफरींद्रविडेश्वरः १३ तमाहसाऽतिकरुणंमहाकारुणिकंनृपम्
यादोभ्योज्ञातिघातिभ्योदीनांमांदीनवत्सल कथंविसृजसेराजन्भीतामस्मिन्सरिज्जले १४ तमात्मनोऽनुग्रहार्थंप्रीत्यामत्स्यवपु
र्धरम् अजानन्रक्षणार्थायशफर्याःसमनोदधे १५ तस्यादीनतरंवाक्यमाश्रुत्यसमहीपतिः कलशाप्सुनिधायैनांदयालुर्निन्यआश्रम
म् १६ सातुतत्रैकरात्रेणवर्धमानाकमंडलौ अलब्ध्वात्मावकाशंवाइदमाहमहीपतिम् १७ नाहंकमंडलावस्मिन्कृच्छ्रंवस्तुमिहोत्स
हे कल्पयौकःसुविपुलंयत्राहंनिवसेसुखम् १८ सएनांततआदायन्यधादौदंचनोदके तत्रक्षिप्तामुहूर्तेनहस्तत्रयमवर्धत १९
नमएतदलंराजन्सुखंवस्तुमुदंचनम् पृथुदेहिपदंमह्यंयत्त्वाहंशरणंगता २० ततआदायसाराज्ञाक्षिप्ताराजन्सरोवरे तदावृ-
त्यात्मनासोयंमहामीनोऽन्ववर्धत २१ नैतन्मेस्वस्तयेराजन्नुदकंसलिलौकसः निधेहिरक्षायोगेनह्रदेमामविदासिनि २२ इ
त्युक्तःसोऽनयन्मत्स्यंतत्रतत्राविदासिनि जलाशयेऽसंमितंतंसमुद्रेप्राक्षिपज्झषम् २३ क्षिप्यमाणस्तमाहेदमिहमांमकराद
यः अदंत्यतिबलावीरमांनेहोत्स्रष्टुमर्हसि २४ एवंविमोहितस्तेनवदतावल्गुभारतीम् तमाहकोभवानस्मान्मत्स्यरूपेणमोहयन् २५

सएवश्राद्धदेवइतिख्यातः ११ कृतमालायांनद्यां १२ १३ १४ १५ १६ १७ यत्राहंसुखंनिवसामितदोकःस्थानंकल्पय १८ औदंचनोदकेमणिकस्थेजले १९ २० २१
रक्षायोगेनरक्षायायोगेनउपायेन यथामहाह्रदप्राप्तेरर्वाक्जलंविनामसुष्येयंतेनोपायेननिधेहि अविदासिनि अनुपक्षये २२ संमितंतत्तज्जलाशयपरिमितम्
२३ २४ २५

अभिव्यानशे अभितोव्याप्तवान् २६ २७ मुख्यः सत्यः आत्मा च गतिश्च आश्रयः २८ २९ हे अरविंदाक्ष पृथगात्मनां देहाद्यभिमानिनां सतामितरेषां पदोपसर्पणं यथा-
मृषा भवेत् तथा सुहृदः प्रियात्मनस्तव पदोपसर्पणं मृषा न भवेत् यद्यस्मात् नो भक्तानामद्भुतं वपुरदीदृशः दर्शितवानसि पाठांतरे पृथगात्मनो भेददर्शिनः पुंसः असतां परि-
च्छिन्नानां पदोपसर्पणं यथा मृषेत्यर्थः ३० एकांतजना भक्ताः प्रिया यस्य ३१ अप्ययांभोधौ प्रलयार्णवे त्रैलोक्यं भूर्भुव आदिकमित्यर्थः ३२ संवर्तांभसि प्रलयोद-

नैवंवीर्यो जलचरो दृष्टोऽस्माभिः श्रुतोऽपि च यो भवान् योजनशतमन्हाभिव्यानशे सरः २६ नूनं त्वं भगवान् साक्षात् हरिर्नारायणो-
ऽव्ययः अनुग्रहाय भूतानां धत्से रूपं जलौकसाम् २७ नमस्ते पुरुषश्रेष्ठ स्थित्युत्पत्त्यप्ययेश्वर भक्तानां नः प्रपन्नानां मुख्यो ह्यात्म-
गतिर्विभो २८ सर्वे लीलावतारास्ते भूतानां भूतिहेतवः ज्ञातुमिच्छाम्यदो रूपं यदर्थं भवता धृतम् २९ न तेऽरविंदाक्ष पदोपसर्पणं
मृषा भवेत्सर्वसुहृत्प्रियात्मनः यथेतरेषां पृथगात्मनां सतामदीदृशो यद्वपुरद्भुतं हि नः ३० श्रीशुक उवाच इति ब्रुवाणं नृ-
पतिं जगत्पतिः सत्यव्रतं मत्स्यवपुर्युगक्षये विहर्तुकामः प्रलयार्णवेऽब्रवीच्चिकीर्षुरेकांतजनप्रियः प्रियम् ३१ श्रीभगवानुवा-
च सप्तमेऽद्यतनादूर्ध्वमहन्येतदरिंदम निमंक्ष्यत्यप्ययांभोधौ त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकम् ३२ त्रिलोक्यां लीयमानायां संवर्तांभसि
वै तदा उपस्थास्यति नौः काचिद्विशाला त्वां मयेरिता ३३ त्वं तावदोषधीः सर्वा बीजान्युच्चावचानि च सप्तर्षिभिः परिवृतः सर्वसत्त्वोपबृंहि-
तः ३४ आरुह्य बृहतीं नावं विचरिष्यस्यविक्लवः एकार्णवे निरालोके ऋषीणामेव वर्चसा ३५ दोधूयमानां तां नावं समीरेण बलीयसा
उपस्थितस्य मे शृंगे निबध्नीहि महाहिना ३६ अहं त्वामृषिभिः साकं सह नावमुदन्वति विकर्षन्विचरिष्यामि यावद्ब्राह्मी निशा प्रभो ३७
मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दितम् वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदि ३८ इत्थमादिश्य राजानं हरिरंतरधीयत सोऽन्ववैक्ष-
त तं कालं यं हृषीकेश आदिशत् ३९ आस्तीर्य दर्भान् प्राक्कूलान् राजर्षिः प्रागुदङ्मुखः निषसाद हरेः पादौ चिंतयन्मत्स्यरूपिणः ४० त-
तः समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्लावयन्महीम् वर्द्धमानो महामेघैर्वर्षद्भिः समदृश्यत ४१ ध्यायन्भगवदादेशं ददृशे नावमागतां तामारुरोह
विप्रेंद्रैरादायौषधिवीरुधः ४२ तमूचुर्मुनयः प्रीता राजन्ध्यायस्व केशवम् स वै नः संकटादस्मादविता शं विधास्यति ४३ सोऽनुध्यातस्त-
तो राज्ञा प्रादुरासीन्महार्णवे एकशृंगधरो मत्स्यो हैमो नियुतयोजनः ४४ निबध्य नावं तच्छृंगे यथोक्तो हरिणा पुरा वरत्रेणाहिना तु-
ष्टस्तुष्टाव मधुसूदनम् ४५

के त्वामुपस्थास्यति प्राप्स्यति ३३ ओषधीः आदायेति शेषः ३४ ऋषीणामेवालोकेन विचरिष्यसि ३५ महाहिना वासुकिना ३६ ३७ मे मया अनुगृहीतं प्रसा-
दीकृतं हृदि अपरोक्षं वेत्स्यसि त्वया कृतैः संप्रश्नैः मे मया विवृतं प्रकाशितं संतम् ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ वरत्रेण दोरकरूपेण ४५

समारंतारयिष्यंतंतरिष्यान्निवसागरम् सत्यव्रतोगुरुत्वेनतुष्टावहरिमष्टभिः अत्रेदंचिंत्यं किमयंमहाप्रलयोदैनंदिनोवाइति तत्रतावत् ब्राह्मोलयइतियोऽसावस्मिन्म-
हाकल्पेइतिचोक्तेमहाप्रलयइतिप्राप्तंनेतिब्रूमः महाप्रलयेपृथिव्यादीनामवशेषासंभवात् यावद्ब्राह्मीनिशेत्याद्युक्तिविरोधाच्च अतोदैनंदिनइतियुक्तं नचैतदपिसंगच्छते
सांवर्तकैस्तनाद्यैःश्यादिभिर्विना अकस्मादेवसप्तमेह्नानित्रैलोक्यंनिमंक्ष्यतीतिमत्स्योक्तेरनुपपत्तेः यच्चोक्तंप्रथमस्कंधे रूपंसजगृहेमात्स्यंचाक्षुषोदधिसंप्लवे नाव्यारोप्यमहीम
य्यामपाद्वैवस्वतंमनुमिति तदपितदादुर्घटं नहिप्रलयद्वयेपिमहीमय्यांनाव्यारोहःसंभवति नचचाक्षुषमन्वंतरेप्रलयोऽस्ति तथाचसतिसप्तमोमनुर्वैवस्वतइत्यपिदुर्घटंस्या-
त् सर्वावदोषधीःसर्वाइत्यादिनिर्देशोऽपि नसंगच्छते नहितदाओषध्यादीनांसत्वानांचावशेषःसंभवति तस्मादन्यथावर्ण्यते नैवायंवास्तवःकोपिप्रलयः किंतुसत्यव्रतस्यज्ञानो
पदेशायाविर्भूतोभगवान् वैराग्यार्थमकस्मात्प्रलयमिवदर्शयामास यथाऽस्मिन्नेववैवस्वतमन्वंतरे मार्कंडेयायदर्शितवान् तदपेक्षयैवमहाकल्पेऽस्मिन्नितिविशेषणंसंगच्छते तं
दृश्यच ततःसमुद्रउद्वेलःसर्वतःसमदृश्यतइतितस्यैवतथादर्शनमुक्तमित्येषादिक् प्रस्तुतंस्तोत्रंव्याख्यास्यामः तत्रनानायोनिषुसंसरतःस्वस्य भगवत्प्रपत्त्यैवतत्प्राप्तिंदृष्ट्वा मुक्त
येतमेवप्रार्थयते अनादिर्याअविद्यातयाउपहता आवृता आत्मनः संविद्येषांते अतएवाविद्यामूलैःसंसारपरिश्रमैः आतुराः इहसंसारे यदृच्छयायदनुग्रहादेवउपसृताः आ

राजोवाच अनाद्यविद्योपहतात्मसंविदस्तन्मूलसंसारपरिश्रमातुराः यदृच्छयेहोपसृतायमाप्नुयुर्विमुक्तिदोनःपरमोगुरुर्भवान्
४६ जनोबुधोयंनिजकर्मबंधनःसुखेच्छयाकर्मसमीहतेऽसुखम् यत्सेवयातांविधुनोत्यसन्मतिंग्रंथिंसभिंद्यात्हृदयंसनोगुरुः ४७ य
त्सेवयाऽग्नेरिवरुद्ररोदनंपुमान्विजह्यान्मलमात्मनस्तमः भजेतवर्णंनिजमेषसोव्ययोभूयात्सईशःपरमोगुरोर्गुरुः ४८ नयत्प्रसादायु
तभागलेशमन्येचदेवागुरवोजनाःस्वयम् कर्तुंसमेताःप्रभवंतिपुंसस्तमीश्वरंत्वांशरणंप्रपद्ये ४९ अचक्षुरंधस्ययथाऽग्रणीःकृतस्तथा
जनस्याविदुषोबुधोगुरुः त्वमर्कदृक्सर्वदृशांसमीक्षणोवृतोगुरुर्नःस्वगतिंबुभुत्सता ५०

प्रिताःसंतोयमाप्नुयुः प्राप्नुवंति सभवानेवसा-
क्षान्नोगुरुःसन् ग्रंथिंभिंद्यादित्युत्तरेणान्वयः ४६ ननुवैराग्यंविनाकुतोमुक्तिः तर्हितस्यत्वत्सेवैकफलत्वात्सेवामादिशइत्याशयेनाह जनइति अबुधोयंजनः असु
खंयथाभवतितथाकर्मसमीहते तांसुखेच्छां नोहृदयरूपंग्रंथिंसभिंद्यात् यतःसएवनः परमोगुरुः ४७ ननुयज्ञदानादिभिः सत्वशुद्धिंविनाकथंग्रंथिभेदःस्यात्तत्राह
यत्सेवयेति यस्यसेवयैवपुमानात्मनोमनसोमलंतमोविजह्यात् एषहीनमलः निजंवर्णंचस्वरूपंभजेत् सईशोनोगुरुःभूयात् यतः सएवगुरोरपिपरमोगुरुः मल
हानेदृष्टांतः रुद्ररोदनंरुद्रस्यरोदनंरजतम् यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वंयदश्रुशीर्यततद्रजतंहिरण्यमभवत् इतिश्रुतेः तद्यथाग्नेःसंपर्कात् मलंजहातिस्वंवर्णंभज-
ते नतुक्षालनादिभिः तथानयज्ञादिभिर्मलत्यागः किंतुत्वत्सेवयैवतेषांतुसेवांगत्वमितिभावः ४८ परमेश्वरत्वंपरमगुरुत्वंचप्रपंचयन्नाहनेति यत्प्रसादस्यायुत-
भागः तस्यलेशमात्रमपिअन्येदेवादयःसर्वेसमेताअपि स्वयंतन्निरपेक्षाःसंतःकर्तुंनप्रभवंति ४९ तदेवदृष्टांतेनस्पष्टयन्नाह अचक्षुरिति अविदुषोजनस्य अबुधोविद्वान्
गुरुस्तथैव अर्कप्रकाशवत्स्वतएवदृक्ज्ञानंयस्यसःअर्कदृक् अतःसर्वदृशांसर्वेंद्रियाणांसमीक्षणःप्रकाशकः अतएवस्वगतिंबोद्धुमिच्छद्भिः नोऽस्माभिर्गुरुर्वृतोसि५०

किंच प्राकृतोगुरुरनर्थहेतुरित्याह जनइति आदिशतेउपदिशति असतींमतिमर्थकामादिमतिं तमःसंसारम् ५१ ननुतर्हिसर्वोपिलोकोमामेवाकिन्नोपसरति अज्ञाना-
दित्याह त्वमिति प्रियश्चासोईश्वरश्च ५२ अहंतुत्वामेवशरणंयामीत्याह तंत्वामिति प्रतिबोधनायउपदेशाय अर्थदीपैः परमार्थप्रकाशकैः हृदयेभवान् ग्रंथीन् अहंकारा
दीन् स्वमोकः स्वरूपंविष्णुप्रकाशय ५३ नृपतिंप्रति ५४ पुराणसंहितांमत्स्यपुराणमशेषतः अब्रवीदित्यनुषंगः ५५ ५६ अतीतः पूर्वोयःप्रलयः तस्यापायेअवसा

जनोजनस्यादिशतेसतींमतिंययाप्रपद्येतदुरत्ययंतमः त्वंत्वव्ययंज्ञानममोघमंजसाप्रपद्यतेयेनजनोनिजंपदम् ५१ त्वंसर्वलोकस्यसु-
हृत्प्रियेश्वरो ह्यात्मागुरुर्ज्ञानमभीष्टसिद्धिः तथापिलोकोनभवंतमंधधीर्जानातिसंतंहृदिबद्धकामः ५२ तंत्वामहंदेववरंवरेण्यंप्रपद्यई-
शंप्रतिबोधनाय छिंध्यर्थदीपैर्भगवन्वचोभिर्ग्रंथीन्हृदय्यान्विवृणुस्वमोकः ५३ श्रीशुकउवाच इत्युक्तवंतंनृपतिंभगवा-
नादिपूरुषः मत्स्यरूपीमहांभोधौविहरंस्तत्त्वमब्रवीत् ५४ पुराणसंहितांदिव्यांसांख्ययोगक्रियावतीम् सत्यव्रतस्यराजर्षेरात्मगुह्य-
मशेषतः ५५ अश्रौषीदृषिभिःसाकमात्मतत्त्वमसंशयम् नाव्यासीनोभगवताप्रोक्तंब्रह्मसनातनम् ५६ अतीतप्रलयापायउत्थिता-
यसवेधसे हत्वासुरंहयग्रीवंवेदान्प्रत्याहरन्हरिः ५७ सतुसत्यव्रतोराजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः विष्णोःप्रसादात्कल्पेस्मिन्नासीद्वैवस्वतो
मनुः ५८ सत्यव्रतस्यराजर्षेर्मायामत्स्यस्यशार्ङ्गिणः संवादमहदाख्यानंश्रुत्वामुच्यतकिल्बिषात् ५९ अवतारोहरेर्योयंकीर्तयेदन्वहंनरः
संकल्पास्तस्यसिध्यंतिसयातिपरमांगतिम् ६० प्रलयपयसिधातुःसुप्तशक्तेर्मुखेभ्यः श्रुतिगणमपनीतंप्रत्युपादत्तहत्वा दितिज-
मकथयद्योब्रह्मसत्यव्रतानांतमहमखिलहेतुंजिह्ममीनंनतोस्मि ६१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टमस्कंधेमत्स्यावतारच-
रितानुवर्णनंनामचतुर्विंशोऽध्यायः २४ श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभंभवतु छ छ छ छ

ने ५७ ज्ञानंशास्त्रीयंविज्ञानमनुभवः ५८ ५९ योयंहरेरवतारस्तंयःप्रकीर्तयेत् ६० सत्यव्रतानांसत्यव्रतस्य ऋषीणांच छत्रिणोगच्छंतीतिवल्लिंगसमवाया
द्बहुवचनं जिह्ममीनंमायामत्स्यम् ६१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेअष्टादशसाहस्र्यांसंहितायामष्टमस्कंधेश्रीधरस्वामिविरचितायांभावार्थदी
पिकायांचतुर्विंशोऽध्यायः २४ श्रीकृष्णार्पणमस्तु छ छ छ छ छ छ

इतिश्रीमद्भागवतेअष्टमस्कंधःसमाप्तः

पारमहंस्यं मतं [illegible] प्राप्यं नैष्कर्म्यं सर्वकर्मोपरतः भक्त्यातन्[illegible] श्रवणादिपरो विमुच्येत् १८ श्रीभागवतसंप्रदायप्रवर्तकरूपेण भगवद्ध्यानलक्षणं मंगलमाचरति कस्मै ब्रह्मणे अतु[illegible]: अयं श्रीभागवतरूपः पुरा कल्पादौ तद्रूपेण ब्रह्मरूपेण [illegible] तद्रूपिणा नारदरूपिणा कृष्णाय व्यासाय तद्रूपिणा योगींद्राय शुकाय तदात्मना शुकरूपेण तत्परं [illegible]नारायणाख्यं तत्त्वं धीमहि १९ इति गायत्र्या [illegible]र्थमुपसंहरन्नु गायत्र्याख्यब्रह्मविद्येयमिति दर्शयति तमेव देवतारूपेण गुरुरूपेण च प्रणमति नम इति द्वाभ्याम् व्याचचक्षे व्याख्यातवान् २० २१ २२ २३ भावार्थदीपिकामेतां भगवद्भक्तिवल्लभाम् परमानंदपादाब्जभृंगः श्रीश्रीधरोऽकरोत् १ स्वबालचपलालापैः स्वलीलापरिनर्तितैः प्रीयतां परमानंदनृहरिः सद्गुरुः स्वयम् श्रीपरानंदसंप्रीत्यै गुह्यं भागवतं मया तन्मतेनेदमाख्यातं नतु मन्मतिवैभवात् २

श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन्पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन्विपठन्विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः १८ कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा योगींद्राय तदात्मनाऽथ भगवद्राताय कारुण्यतस्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि १९ नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय साक्षिणे य इदं कृपया कस्मै व्याचचक्षे मुमुक्षवे २० योगींद्राय नमस्तस्मै शुकाय ब्रह्मरूपिणे संसारसर्पदष्टं यो विष्णुरातममूमुचत् २१ भवभवे यथा भक्तिः पादयोस्तव जायते तथा कुरुष्व देवेश नाथस्त्वं नो यतः प्रभो २२ नामसंकीर्तनं यस्य सर्वपापप्रणाशनम् प्रणामो दुःखशमनस्तं नमामि हरिं परम् २३ इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः १३ श्रीकृष्णार्पणमस्तु शुभं भवतु समाप्तोऽयं ग्रंथः श्रीजयति छ छ छ

इति श्रीभागवते महापुराणे श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां द्वादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः १३ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ५

यथाध्वनीनः स्थपुटं प्रयान् पथं चिराय नैजं प्रतिपद्यते क्लिशन् तथा विसुद्धं प्रतिपद्य पुस्तकं बुधोऽधिगच्छत्यधिगम्यमास्पदम् १ अनोबुधैः सूक्ष्मदृशा विधेया सा पोस्तकी शोधनिकाऽतियत्नात् साहाय्यकृद्दत्तविवेकदृग्वचो मनोभिरामाऽक्षरमालिकाचिता २

हें पुस्तक रामवाडीच्या नाक्यावर ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत छापिलें. शके १७८६ रक्ताक्षीनामसंवत्सरे कार्तिक शुद्ध १० इंदुवार समाप्तोऽयं ग्रंथः

॥ इतिश्रीमद्भागवतें द्वादशस्कंधः समाप्तः ॥